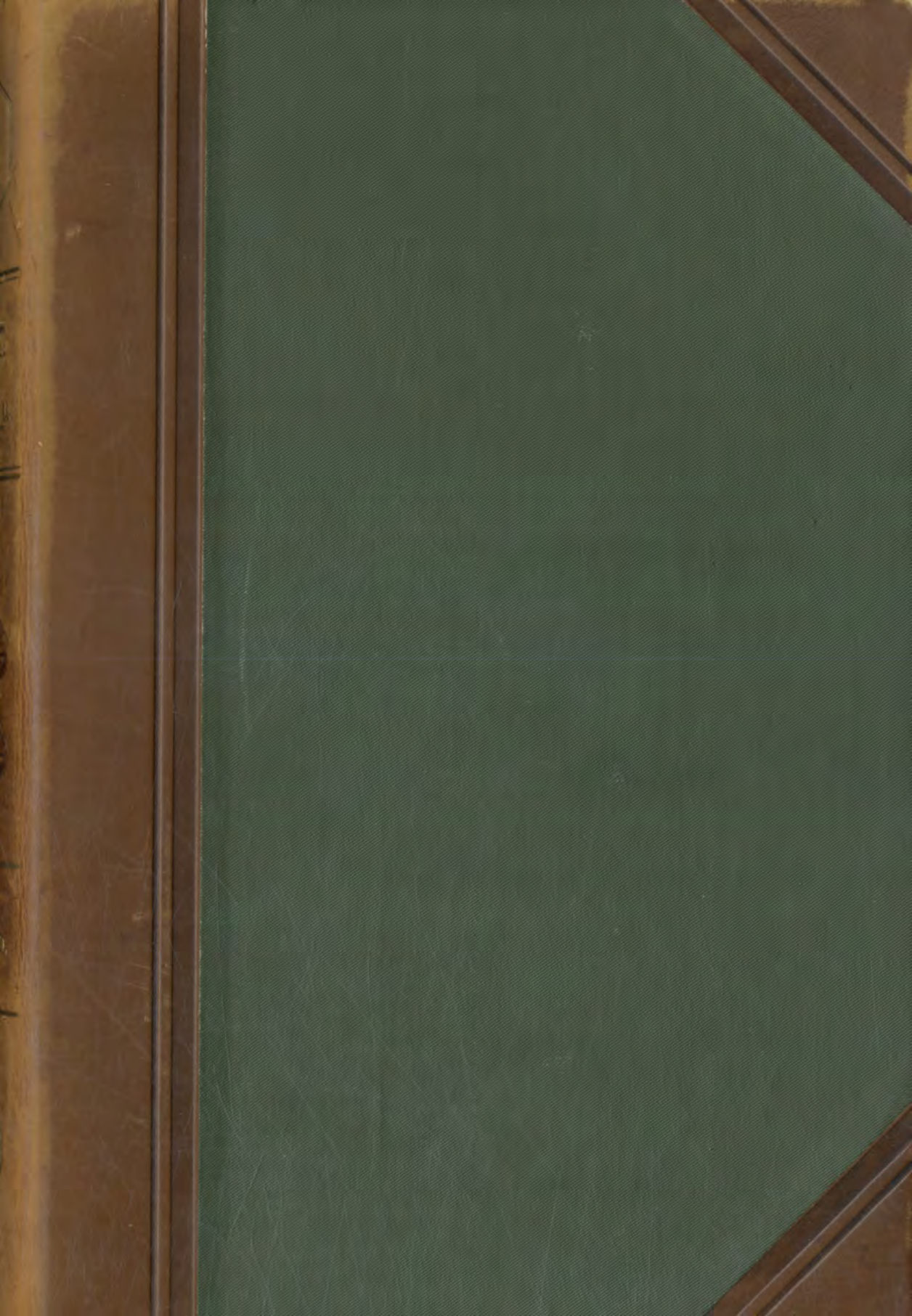

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00663528 (U)

2012

ИСТОРИЯ

СОВЕТСКОГО СОЮЗА

1917-1991

ІСТОРІЯ
УКРАЇНИ-РУСИ

III

20 p.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

Львівська бібліотека

АН УРСР

№ 32721

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 26181

64/3

I.

Галицько-волинська держава (XIII—XIV в.).

Оглянувши процес розкладу й упадку Київської держави та розвій і відокремлення її українських провінцій, ми переходимо тепер до Галицько-волинської держави, що завязавши ся на порозі XIII ст., протягнула в українських землях іще ціле століття по упадку Києва в повній силі традиції великодержавної політики й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою.

Всеукраїнською, якою була Київська, Галицько-волинська держава стати не подужала, обмежила ся західною Україною, хоч було кілька моментів, коли заносило ся як не на опанованне нею цілої України, то значне розширення сфери впливів на сході. На перешкоді стали різні причини й пригоди, але і без них таке розширення впливів на Подніпров'є утрудняло ся тим, що підставою держави стала Галичина — західній край української території. Хоч завязав Галицько-волинську державу князь волинський, але підставою її стала Галичина, що як ми бачили, протягом XII в. розвинула в собі значні матеріальні сили; доперва пізніше в руках галицько-волинських князів збирають ся волинські волости, і тільки з початком XIV в. злучують ся всі галицько-волинські землі в оден одностайний комплекс, в руках Юрія. Центр ваги тоді переносить ся на Волинь, скільки можна судити з незвичайно бідних відомостей; їх бідність не дає можливости контролювати, чи з перенесеннєм ваги на Волинь не розвинула ся тенденція галицько-волинської політики більше на схід, тим часом як протягом цілого XIII в., поки центр ваги лежав на Галичині, традиції галицької політики звертали політику Галицько-волинської держави на захід. Але з другої половини XIII в. лягла забора,

що вязала розвій галицько-волинської політики на сході — татарська влада, під котру безпосередно переходять громади Київщини; тому і в першій половині XIV в. трудно припускати сильний розвій галицько-волинських впливів на Подніпровю.

Оглянувши історію Галицько-волинської держави, ми потім кинемо оком і на ті обставини, в яких жило українське Подніпров'я та зберемо скупі звістки про його жите з другої половини XIII і першої половини XIV в.¹⁾

Вихідним моментом утворення Галицько-волинської держави було друге запановання Романа в Галичу, по смерті останнього Ростиславича — Володимира. Але сей — так інтересний з огляду на його дальші наслідки момент лишається дуже темним, з браку свійських джерел до сеї події. Одиноке сучасне джерело, що оповідає про неї — се краківський біскуп Вінцентій Кадлубек, але його звістки, хоч сучасні (він уродився коло 1160 р.), вимагають великої обережності і критики, спеціально — де він оповідає про руські справи. Тому не спускаючи ся на нього, ми мусимо старати ся самостійно розсвітити собі сей момент, користаючи з цілої суми наших відомостей, пізнійших і ранішних, а щоб виробити собі можливо добрий суд про ті обставини, в яких Галичина злучила ся в руках Романа з Володимирською волостию, і критично оцінити між иньшим і Кадлубкове оповідання, мусимо насамперед глянути на ту політичну ситуацію, в котрій стояв Роман в момент смерті Володимира.

Остатні звістки в київській літописи про Романа ми маємо з 1195—6 р., коли інтрига Всеволода суздальського розсварила Романа з тестем — Рюриком київським і привела його до союзу з чернігівськими Ольговичами. Супроти сього союзу Рюрик ужив против Романа Володимира галицького, і той посилав військо на Романа. По стороні Рюрика стояли турово-пинські князі. Такі відносини держали ся по всякій правдоподібності і далі, перед переходом Романа в Галич і по ній; треба додати тільки, що після розриву Всеволода суздальського з Рюриком Роман міг числити також на певну піддержку Всеволода, бодай моральну. Сі відносини до чернігівських князів і Суздалья неутралізували Рюрика, і Роман з сього боку міг чути себе зовсім безпечним²⁾. З відно-

¹⁾ Літературу Галицько-волинської держави XIII—XIV в. див. в прим. 1. ²⁾ Про сю ситуацію див. в т. II с. 217—222.

син волинських знаємо, що з Ярославичів луцьких Мстислав пересопницький був приятелем Романа¹⁾, натомість відносини його до брата Всеволода белзького († 1195) і його наступників ледви чи були добрі після конфлікту за Володимир²⁾.

В відносинах до Польщі останній звітний нам факт — се участь Романа в війні синів Казимира Справедливого з їх стрием Мешком, що закінчила ся битвою на Мозаві (1195). Київська літопись каже, що Роман жадав від Казимировичів помочи для боротьби з Рюриком, але ті просили помогти їм наперед, „аби всі Поляки були за одним щитом з тобою і пімстили ся за твої кривди“, і він пішов їм помагати. Перед тим ми бачили Романа в приязни з Мешком (1188); тепер, видно, наручніші були йому Казимиричі. В кріпкій битві на Мозаві Роман відограв здасть ся чи не найважнішу роль (таке вражінне робить оповідання про сю битву Кадлубка, що дуже займасть ся Романом); справа Мешка, що стратив сина і сам був ранений в сій битві, була програна, але Роман заплатив за сей усьпіх Казимиричів кровию своєю і своїй дружини, що понесла великі страти³⁾. (Спиняю ся на сім епізоді, бо він нам придасть ся для орієнтовання в оповіданню про запановання Романа в Галичині).

Відносини Романа до Угорщини ближше не звістні; зрештою по смерті Белі III († 1196) в Угорщині почала ся внутрішня боротьба, між синами Белі Емериком і Андрієм, що вповні опанувала увагу угорських правительственных кругів і відвела їх від активнійшої участі в галицьких справах.

Дуже інтересно знати, в яких відносинах стояв Роман до галицького боярства, що з смертю Володимира мусіло взяти в свої руки зверхню управу Галичини. Пізнійше ми маємо безперечні вказівки на сильне знеохоченне боярства до Романа; питаємо ся отже, від коли з'явило ся воно? З оповідання Кадлубка виходило б, що вже в момент смерті Володимирка галицьке боярство було дуже нераде Романови і всякими способами випрошувало ся від нього. Але ся звістка виглядає непевно; ми знаємо, що Роман, зайнявши першим разом галицький стіл за порозумінням з галицьким боярством, сидів в Галичині дуже коротко (кілька місяців що найдовше), отже не мав часу так сильно зразити собі своїх прихильників; що більше, уже по тім як Угри вигнали Романа

¹⁾ Бъ бо любовь велику имѣа ко отцу его (Данила) — Іпат. с. 497.

²⁾ Іпат. с. 445—6.

³⁾ Іпат. с. 461—2, Кадлубек в Monumenta Pol. hist. II с. 433—6.

з Галича, приходили до нього запросини „від Галичан“, і мова тут іде, очевидно, таки про бояр¹⁾). Супроти сього говорити про неприхильність цілого галицького боярства до Романа в момент смерті Володимира буде передчасно. Що найбільше — число сторонників Романа між галицьким боярством за се десятилітє, що минуло від часу, коли бояре вперше кликали Романа до Галича, могло зменшити ся, симпатії до нього могли простигнути; хоч з другого боку можна думати, що такий оборотний чоловік як Роман, маючи око на Галичину, вмів і походити коло своєї справи та далі удержувати собі партію між тутешнім боярством.

По сих орієнтаційних замітках перейдїм до оповідання Кадлубка. Він каже, що коли вмер Володимир, „не полишивши ніякого законного наступника“, ріжні руські князі старали ся захопити його спадщину, між ними й Роман. Але що він уважав себе слабшим від иньших претендентів, тож звернув ся до Лешка т. зв. Білого, старшого сина Казимира Справедливого, і просив, аби той настановив його не князем, а своїм намісником в Галичині, а йому за те обіцював вічну службу і свою поміч до того, аби Казимир міг і иньших руських князїв взяти собі під руку. Деякотрі Лешкові дорадники спротивляли ся сьому, вважаючи користнішим безпосередно прилучити Галичину до Польщі, або вказували на те, що не годить ся Лешкови винести сього васаля (таким ніби то мав бути Роман) на рівне з собою становище²⁾). Але иньші вказували, що Роман для Поляків не чужий, як свояк їх князя і як вірний помічник і опікун³⁾ їх держави. Супроти сього Лешко рішив ся помочи Роману і рушив на Галичину. Але ще не дійшов він границь Галичини, як стріло його посольство галицьких бояр; вони заявляли, що ліпше хочуть мати своїм воло-

¹⁾ Се видно з контексту: в сїм же оповіданню, кілька рядків вище говорить ся, що угорський король, опанувавши Галичину, „даде весь наряд Галичанамъ“ — Іпат. с. 445.

²⁾ Тут уже, як бачимо, оповідання само собі противить ся: Роман перед тим просить дати йому Галичину як наміснику — *non principem Galiciae, sed procuratorem ibi suum constituat*, а тепер виходить, що Галичину має він дістати як зновні самостійний князь, рівний Лешкови. Нижче Роман знову вважаєть ся тільки польським намісником *in spe* — *in vestri persona nobis imperare velitis an in substituta*, кажуть бояре Лешкови. Васалем Польщі, властиво навіть служебником — *famulus*, по Кадлубку, Роман мав стати, коли дістав від Казимира ту пеназану на імя волость (IV гл. 14), котру, як я доводив (II пр. 11), треба уважати Галичиною — отже коли вперве засїв на галицькім столї.

³⁾ *et quasi quidam paedagogus*.

дарем Лешка і обіцяють йому послухність і вірність, аби тільки не віддавав Галичини Романови, та й взагалі заявляють неохоту до руських князів через їх вічні усобиці. Та ся покора бояр була неширока: на ділі вони хотіли боронити ся оружно від Лешка, і тільки битва під Галичом, де Поляки здобувають рішучу перемогу, змушує їх звернути ся уже з щирою покорою до Лешка і просити, аби їм дав князя з своєї руки. Лешко і його дорадники стоять при Романі; даремно бояре, що знавши Романа по сусідству, бояли ся його тиранства, підступности й дражливости, „як блискавиці“, всякими способами пробували відмовити Поляків, обіцяючи їм великі суми грошей і всякі дорогоцінності, — Лешко таки посадив їм князем Романа, а той зараз по виході Лешка, розпочав свої страшні переслідування боярства¹⁾.

Се бомбастичне і повне очевидних переборщень оповідання має, з одного боку, дати контраст великих добродійств зроблених Поляками Роману і його пізнішій невдячності, а з другого боку, як зазначає автор на початку свого оповідання, має воно ілюструвати славу Лешка: як то він, „хоч іще молодший, як яке сонце заблєснє вище над усіх руських князів“. Щоб представити славу свого героя, автор, видно, не пожалував фарб фантазії, і його образ має тільки досить далекі і непевні відгомони дійсних фактів. Не кажучи вже, що автор тільки за помочю своєї фантазії міг зробити з Романа „служу“ польського князя, він спустив зовсім з ока, що Роман тоді був далеко сильнішим і імпульсивнішим волода-

¹⁾ Кадлубек IV. 24. З інших польських джерел хроніка Великопольська повторяє буквально Кадлубка (Monum. Pol. hist. II 544—7), Длугош (II с. 149—152) розмальовує його. З додатків Длугоша більш інтересні отсі: на підставі умови зробленої Казимиром Справедливим з Володимиром, коли він вернув його на галицький стіл, Галичина по смерті Володимира мала перейти до Польщі, і галицькі бояре на те зложили присягу (очевидно, се викомбінував Длугош з Кадлубкового оповідання, що Галичину хотіли прилучити до Польщі); друге доповнення (як дальша консеквенція з Кадлубкової історії): Роман, діставши Галичину, складає присягу на вірність Польщі. В руських джерелах Длугошеве оповідання, через Кромера і Бельского, перейшло в Густинську літопись (с. 326). Також і оповідання Татіщева, очевидно, й тут стоїть в залежності від Длугоша (посередній); тільки він дає знов цілий ряд самостійних додатків, по всякій правдоподібності — з власних здогадів: що галицькі бояре вертали ся за порадою до Рюрика, кого їм взяли князем, і спинили ся гадкою на Ростиславі Рюриковичу; що Роман шукав протекції в галицькій справі у Рюрика, і тільки як тут йому не удало ся, звернув ся до Поляків; що разом з походом Поляків Угри теж приступили до галицьких границь, і се змусило бояр прийняти Романа.

рем, ніж молодий Лешко, що так слабо сидів на своїм краківським столі і відігравав досить сумну роллю в руках своїх всевластних баронів; що Роман, котрого дійсно можна було назвати „педагогом“ молодих княжат-Казимировичів, мав усяке моральне право не випрошувати собі від Лешка помочи, тільки жадати її за недавно дану їм свою поміч, так важну для них, а з рештою був потрібним польським княжатам і на далі з огляду на їх непевне становище. Про прилучення Галичини до Польщі ані мови не могло бути тоді ані в польських ані в галицьких боярських кругах, і се представлення річей у Кадлубка ми що найбільше — можемо толкувати антиципацією подій по смерті Романа, так само як і описаний ним так сильно страх бояр перед Романом і його „тиранством“. Таким чином з просторого й детальнішого оповідання Кадлубка у нас властиво лишається оден тільки голий факт, що Роман, опановуючи вдруге Галичину, мав при собі поміч від Лешка; бо навіть і такі подробиці Кадлубкового оповідання як те, що разом з Романом старалися здобути галицький стіл й інші руські князі, що бояре пробували боронити ся, що Галич обложено, і тільки битва, нещаслива для бояр, змусила їх до покори — навіть, Кажу, ці подробиці не певні й дуже легко можуть бути фантастичними¹⁾.

З поданого вище огляду політичної ситуації в момент смерті Володимира виходить, що Роман серед руських князів не міг, по всякій правдоподібності, знайти значної помочи, але не міг стрінути й значної перешкоди в своїх планах на Галичину. Зрештою як найблизший сусід Галичини, що в кілька днів міг наспіти з свого Володимира під Галич, Роман мав повну спроможність випередити всякого иньшого конкурента. Угорщина була вповні спараліжована тою внутрішньою війною — короля Емерика і його брата Андрія, пізнішого короля, що ярила ся в 1197—8 р.; перемир'я, що зайшло між ними 1198 р., зовсім не привело до згоди, й обидві партії стояли на поготові, очевидно — зовсім не

¹⁾ Над оповіданням Кадлубка я спинив ся тому, що воно досі не було розібране докладно і знайшло широке довіре, почавши від Карамзіна (III 64—5): з нього користав Зубрицький (I. с.), Шараневич (Історія с. 64), Іловайський (I. с.). Менше мали щастя екстраваганції Длугоша й Татіщева. Навіть Соловйов, взагалі повний довіри до Татіщева, не використав їх (I. с. 549); тільки Зубрицький (Історія III с. 18) скористав з звістки про угорський похід і здається під її впливом розповів про істинування в Галичу угорської партії, а його погляди повторив Іловайський (II, 39).

маючи часу для якихось заграничних авантур. Говорити про якісь польські плани на Галичину в с'єм часі було-б чистим анахронізмом. Серед галицького боярства Роман мусів мати свою партію прихильників, хоч з другого боку той факт, що він уважав потрібним вибрати ся на Галичину з більшими силами і стягнув поміч від Поляків, наводить на гадку, що між боярами була й неприхильна йому партія, яку мусів він коли не поборювати силоміць, то принаймні заїмпонувати її значними силами. Про партизанів польських (як у Кадлубка) або угорських (як припускають деякі сучасні історики) при тім одначе нема що думати: угорська партія творить ся між галицьким боярством, як знаємо, кільканадцять літ пізнійше, під впливом повного роздражнення на руських князів, а польської там не було зовсім і потім; можна думати хіба про партизанів якихось руських князів.

Пізнійше, за пановання Романа в Галичу, ми знаємо між боярами партію Ігоревичів, на чолі котрої стояли Володислав з братом, близькі покійному Володимиру як сини його „кормильця“ — пістун¹⁾. В момент смерти Володимира живий ще був їх батько-звістний Ігор Сьвятославич († 1202), і кандидатура його як близького свояка покійного Володимира галицького (Ігор був оженений з його сестрою, донькою Ярослава) і взагалі близького йому чоловіка, була зовсім натуральна: у Ігоря довго жив Володимир, ще за життя батька, вигнаний ним з Галича (1182—3), і звязки ближних бояр Володимира з Ігорем і його двором могли йти ще з тих часів. І коли прихильників Романа ми, по традиції, найскорше можемо припустити між тими боярами, що накладали з ним в 1188 р., або їх синами, то знову й його неприхильниками могли бути „Володимирові приятелі“, що 1188 р. мусіли тікати з ним разом з Галичини, завдяки конспірації бояр з Романом.

Але сі противники Романа мусіли притихнути — він опанував Галич. Чи дійшло при тім до битви з противною партією (як оповідає Кадлубек), чи обійшло ся без конфлікту, сього не можемо сказати, так само як не можемо й означити ближше дату запановання Романа в Галичу (найправдоподібнійше 1199 р.)²⁾.

З якими-б ближніми подробицями не стало ся запановання Романа в Галичу, очевидно у всякім разі, що він сів тут міцно. Що становище своє уважав він певним і в своїй державі і на зверх, показує розпочата ним сувора боротьба з боярством й його інтензивна загранична політика. Очевидно, партія противна йому

¹⁾ Іпат. с. 481. ²⁾ Див. т. II с. 454.

в Галичині не була так сильна, коли він так рішучо взяв ся до неї й до боярства взагалі, а той факт, що Роман не вагав ся вірвати слідом відносини з Лешком, котрому ніби то завдячав свій галицький стіл (як представляє Кадлубек), показує, що Роман зовсім не потребував так дуже Лешка і взагалі сторонньої підпори.

Про відносини Романа до руських князів — про його конфлікт з Рюриком, що порозумівши ся з Ольговичами задумав відібрати Галичину від Романа, але натомісь стратив Київщину, відібрану Романом, оповів я на иньшій місці¹⁾. Я висловив там гадку, що Роман мабуть сам дав початок до сього конфлікту, завзявши ся від кількох років на Рюрика, і Рюрик супроти його ворожої постави злучив ся з Ольговичами, що мали пляни на Галичину від давна і тепер могли числити на ту партію Ігоря і Ігоревичів, про котру я що йно говорив. Роман упередив їх похід на Галичину, рушивши сам на Київ²⁾, і супроти того, що Київська земля стала по його стороні, відразу опанував Київщину, а хоч не лишив Київса собі, як надіяли ся Кияне, зіставив Київщину в залежности від себе, посадивши тут свого брата в перших, Інгвара Ярославича. Коли Рюрик потім, скориставши з неприсутности Романа, пограбив Київ, на пімсту Киянам, — Роман рушив знову в Київщину, і його короводи з Рюриком скінчили ся на тім, що він постриг Рюрика з родиною в чернці і позаберав і ті київські волости, які лишив був йому по першій кампанії. За прошеннєм Всеволода він посадив у Києві Рюрикового сина, а Всеволодового зятя Ростислава, але чи дав йому усі волости його батька, не певно. В кождім разі сам Київ стояв у такій тісній залежности від Романа, що Рюрик не відважав ся аж до смерти Романа скинути свого чернецтва, хоч у Києві (де його пострижено) княжив його син.

З Рюриковими союзниками Ольговичами Роман уставив добрі відносини, правдоподібно — змусивши їх вирікти ся усяких претензій на Галичину, а з Всеволодом суздальським, що претендував на ролю сеніора українських князів, прийшов до близшого порозуміння. Порядкуючи українські справи за порозумінням з ним, Роман дуже зручно віддавав своїх противників під догляд Всеволода і заручав ся його помочю до піддержання порядку усталеного на Україні — своїх впливів там. Як я вже сказав, Роман, мабуть з огляду на Всеволода, на його претензії на старшинство

¹⁾ Т. II с. 224—5.

²⁾ Про хронологію його див. т. II пр. 4.

над Київом, і не лишив Київщини собі: не хочачи ані накласти конфлікту з Всеволодом, ані підпорядкувати себе його претензіям на старшинство, він задоволився ролею фактичного господаря на всій правобічній Україні, а своїми укладами з Всеволодом фактично поставив себе на рівні з ним, так що в політичній системі земель давньої Руської держави над старим, бідним Київом підіймалися тепер два нові політичні центри: полудневий Галич і північний Володимир суздальський, в союзних відносинах між собою. По свіжім опанованню Галичини, що видвигнуло Романа на перше місце між українськими князями, ці київські війни 1201—4 р. були новим тріумфом Романа, що зробили його не першим між рівними, а зверхником українських земель. Під впливом цих фактів утворився в його титул, з яким виступає він в літописи — „самодержець всеї Русі“¹⁾.

В зв'язку з сими київськими кампаніями Романа стояли його походи на Половців, що теж дуже причинилися до його престижу (як взагалі всяка війна з Половцями була популярна в українській суспільності). Половці були союзниками Рюрика, отже мотивом Романових походів могло бути укарання їх за сей союз і спустошення Київської землі, але також і оборона від них Київщини надалі, бо Роман брав Київщину ніби в фактичну свою опіку. Окрім того тут могли входити в гру дипломатичні зносини Романа з Візантією. Першу звістку про них ми маємо з 1200 р. Не знати, чи вони тоді на ново були навіязані, чи почалися ще як Роман сидів у Володимирі; досить, що в маю 1200 р. в Царгороді було посольство від Романа, на чолі котрого стояв Твердята Остромирич; про нього згадує царгородський паломник Новгородець Добрина²⁾. Оповідуючи про похід Романа на Половців (перший з ряду), сучасний візантійський письменник Никита Хоніат з великим признанням підносить, що сей похід Романа змусив Половців забратися з візантійських земель, де вони були небезпечні уже й Царгороду; він мотивує сей похід симпатіями Романа до Візантії та жалем за нещасливою її людністю, нищеною сими частими половецькими набігами; ці симпатії він признає по часті самому Роману, „по часті впливам його архипастира“ — митрополита

¹⁾ Іпат. с. 479.

²⁾ Хождение арх. Антонія вид. Лопарьова с. 15 (Палестинській сборникъ т. 51). Інші послы Романа окрім Твердяти у Антонія названі такі: Недан, Домажир (імя звістне між галицькими боярами), Дмитрій і Негвар (вар. Несвар).

або може й патріарха, що міг посередничити в сих переговорах¹⁾.

Обидва походи були вчинені зимою (1201/2 чи 1202/3, і 1203/4) і були для Половців дуже шкідливі: було взято багато невільників і здобичи і визволено з неволі багато Русинів, а „Половецьку землю без перешкод зруйновано і знищено“, як каже Хоніат. Походи зробили сильне вражіння у сучасників, і посмертна похвала Роману в Галицькій літописи спеціально спинається на його походи на „поганих“ — що він, „ідучи слідом діда свого Мономаха, кинув ся на поганих як лев, сердитий був як рись, нищив їх як крокодил, переходив їх землю як орел, бо був хоробрий як тур“. Здасть ся, що були й спеціальні пісні про ці походи Романа на Половців²⁾.

Не знати коли, Роман увійшов також в дуже приязні відносини з новим угорським королем Андрієм. Як я згадував вище, Андрій вів війну з своїм братом королем Емериком, і з кінцем 1204 р., по його смерті, захопив у свої руки владу над Угорщиною, з початку як опікун свого малого братанича Володислава, а по його смерті став королем титулованим³⁾. Які саме зв'язки вязали його з Романом, не знати; нема нічого неможливого, що ще підчас своєї боротьби з Емериком Андрій нав'язав зносини з Романом. З пізнішого довідуємо ся, що вони навіть посвоячили ся: вдову Романа Андрій звав „ятрівкою“, отже Роман був йому якимсь кузенком, але ближше про се свояцтво нічого не знаємо⁴⁾. У всякім разі між ними був тісний союз і фамільна умова: коли котрий з них умре скорше, другий має заопікувати ся його дітьми, і потім Лешко в Галицькій літописи каже Андрію: „тебѣ бо другъ

¹⁾ Бонське вид. с. 691—2. Хоч Никита при тім підносить, що Романова поміч прийшла несподівано (*ἀνυπομέντως καὶ ἀσυνόχιστα*), але ці слова можуть розуміти ся в загальнішій значинні — що тяжко було б сподівати ся помочи з Руси, і не противлять ся гадці, що Роман вчинив свій похід за порозумінням з Візантією: хронологічна близькість сього походу до звістки про посольство Романа дуже на се вказує.

²⁾ Лавр. с. 397, 399, Іпат. с. 490, пор. 540 — тут, правдоподібно, маємо ремінісценцію з такої пісні: „иже бѣ изострил ся на поганя яко левъ, иже Половци дѣти страшаху“. В т. II Полного зібрання літописей (с. 187) подано дописку Ермолаєвського кодексу (очевидно українську), як то Половці ним страшили дітей: „Романъ, Романъ! або Русъ, Русъ!“

³⁾ 1205 р., 29/V.

⁴⁾ Проф. Шараневич (*Die Nypatios-Chronik* с. 42) висловив здогад, що Андрій через свою жінку Гертруду, доньку майсенської княжни, міг бути спорідненим з польською династією, а через неї з Романом; але се було б безконечно далеке свояцтво.

бѣ, кляла ся бо бѣта, яко оставишу в животѣ племенн єго любовь имѣти“¹⁾).

Натомість відносини Романа до Лешка скоро, як я вже згадував, попсували ся. Галицька літопись каже, що їх розсварив син Мешка Володислав Тонконогий, „лѣстячи межн ними и завидуючи їх любви“²⁾. Межи Лешком і Володиславом була емуляція за краківський стіл: Лешко вибив з Кракова Володслава, і Володславу було наручно перетягнути на свою сторону такого сильного сусіда як Роман. Хронологія сих років польської історії взагалі дуже слабка: новіші дослідники пересувають вигнання Володслава з Кракова вже на 1202 р.³⁾, отже від тоді можна-б датувати й початки розмиря між Романом і Лешком. На яким ґрунті став ся потім конфлікт між Романом і Лешком, не знаємо. Сучасні джерела нічого не кажуть про причини походу Романа на Польщу, що закінчив ся його смертю, аж Длугош доперва оповідає, що Роман хотів здобути Люблинську землю: об'яснення як з одного боку дуже правдоподібне, супроти пізнійших війн XIII—XIV в. за Люблин, так власне тим і підозріле, що могло бути викомбіноване Длугошом по аналогії пізнійших подій.

У одного західнього хроніста, маємо звістку, що натикає на участь Романа в сучасній боротьбі в Німеччині; звістка ся говорить про замір Романа іти походом на Саксонію перед смертю, але вона стоїть так одиноко й походить з такого далекого джерела, що трудно на ній що небудь далі будувати⁴⁾. Так само неясною зістає ся справа Романових зносин з папою, переказаних досить популярним в новітній історіографії пізнійшим оповіданням⁵⁾. Воно оповідає се так: папа, почувши, що Роман переміг Угрів і Ляхів і підбив собі усю Русь, прислав послів до Романа, намовляючи його на латинство та обіцяв йому королівський вінець і поміч меча св. Петра для дальших завоювань. Але Роман повів з послами диспуту против латинства „отъ писма“, а на обіцянку помочи ввійняв свій меч і запитав: „чи такий меч має папа, що береть ся йому помагати в завоюваннях? доки він — Роман — має свій, не хоче купувати володінь иншою ціною, як тільки війною

1) Іпат. с. 482. 2) Іпат. с. 481.

3) О. Balzer Walka o tron krakowski w latach 1202 i 1210/11 (Rozprawy wydz. histor.-filozof. XXX) — він відкидає загально прийняту дату і приймає р. 1202. 4) Про неї див. в прим. 2.

5) Библиотека российская историческая, т. I, 1767, с. 300; оповідання се належить до редакційних додатків, в тексті Радзивілівського кодексу сеї записки нема, див. фототипічне видання його, 1902 р.

(кровию), „якоже отцы и дѣды наши размножили землю Рускую“. Се оповідання має вже виразні сліди Романової легенди (образ грізного Романа), з другого — сліди пізнійшої емуляції з латинством, і в сій формі його треба трактувати рішучо як легенду¹⁾. Лишається тільки питання, чи в основі її лежить пам'ять про дійсний факт: посольство папи до Романа і відмовну відповідь Романа, чи на Романа перенесено попросту пам'ять пізнійших уніонних пересправ. Треба признати, що пановання сучасного Романови папи Інокентія III, взагалі дуже рухливого та в роздаванні королівських титулів щедрого, досить відповідає сій звістці про посольство, а свіже опановання латинниками Візантії, що відкривало римській курії горизонти дальшого здобування східних схизматиків, і голосна слава Романа — все се обставини, що дуже надавалися до такого посольства до нього; але даліше правдоподібності йти не можемо, не маючи ніяких документальних звісток про се. Легенда в кождім разі має виразний характер пізнійшого літературного оброблення і висуває фігуру непримереного Романа в докір пізнійшим слабодухам, що йшли на заклики Риму²⁾.

З внутрішньої діяльності Романа по його переході в Галичину сучасники оповіли тільки про його гостру боротьбу з боярством. В галицькій літописі маємо тільки глуху, принагідну згадку, що Роман вигнав з Галичини „Кормильчичів“ — проводирів противної йому партії Ігоревичів³⁾. Натомість багато (аж за багато!) оповідає про се сучасник Кадлубек. Ми бачили, що у нього галицькі бояре уже по смерті Володимира страшно боять ся кан-

¹⁾ В історичній літературі, почавши від Карамзіна (III, с. 68) і досі се оповідання часто повторять ся, часом навіть *en toutes lettres* — див. нпр. Іловайский II. 41, Петрушевич — Ист. изв. о церкви св. Пантелеймона с. 47, Філевич Борьба с. 122, Ждановъ Рус. былевой эпосъ с. 430, Абрагам Powstanie с. 98. Але навіть признаючи правдоподібність самого факту посольства, належить відділяти від того його літературне оброблення. Було б інтересно уставити час сього оброблення. Може початки його сягають ще часів Данила, як докір за його унію (хоч нинішня форма значно пізнійша).

²⁾ Правдоподібно, на простім тільки непорозумінню компілятора опирається звістка Густинської літописи, що коли Царгород узято (1204 р.), цісар Олексій Ангел утік „въ Русскую землю, ко Роману Мстиславичу, въ Галичъ“ (с. 327); але я не міг дійти, яким способом з'явила ся така гадка.

³⁾ Иже загналъ Романъ невѣры ради — славяху бо Игоревича, Ипат. с. 481.

дидатури Романа, знаючи його вирафіюване тиранство¹⁾. І Ромам дійсно зараз справджує боярські страхи: „скоро тільки Лешко відійшов із своїми, Роман захоплює несподівано (!) визначніших галицьких бояр²⁾ і вбиває: одних живими закопує в землю, других розрубє на кусні, з інших дупить шкіру, інших розстрілює стрілами, інших живих потрошить — всякі способи кари випикує, тяжким ворогом ставши для своїх підданих, мов для ворогів. Кого не міг він вхопити явно (бо майже всі розбіглися по чужих краях), — зваблює дарунками, обіцянками, і якими тільки міг способами; приймає їх приязно, засипує гонорами, висипає, потім видумавши яку небудь вину — увязнює та губить їх нечуваними муками, чи з тим аби забрати собі майно скараних, чи щоб иншим нагнати страху, чи щоб безпечнійше панувати, вигубивши найбільше сильних. Звичайними прислів'ями його було: не можна безпечно їсти меду, не винищивши роя; не буде пахнути корінне, поки його не потовчеш“³⁾.

Безперечно Кадлубек, взагалі звістний своїм риторизмом і повною свободою в деталях, дав собі духу і в сьім оповіданні. Буквально брати його оповідання неможливо (правдоподібно — воно ціле навіяне якимсь літературним джерелом), але мусимо прийняти основу — остру боротьбу Романа з боярством, хоч певне без тих драстичних крайностей, про які оповідає Кадлубек. Коли б вони були в дійсности ми певне-б почули їх відгомони і в наших джерелах, бодай в пізнійших згадках; тим часом оповідаючи про таких визначних ворогів Романа, як Кормильчичі, літопись каже тільки, що Роман „загнав їх“.

Які мотиви водили Романом у сій боротьбі? Чи нищив він партію своїх противників, чи хотів обломити роги боярським претензіям на широкі впливи, їх охоту правити самим іменем свого князя? Правдоподібно, і одно і друге. Про репресії Романа на політичних противників говорить літописна згадка; само собою зовсім правдоподібно і те, що Роман не вмів помирити ся з широкими претензіями галицьких бояр, тим більше, що мусів привести з собою з Володимира своїх старих і вірних бояр, котрим

¹⁾ *Ingeniosam tyrannidem.* ²⁾ *Satrapos et eubagiones.*

³⁾ *Monum. Pol. hist. II.* 440—1. Давно уже зауважено подібність першого з наведених піби Романових прислів до літописних слів соцького Микули, сказаних з нагоди походу Данила на бояр (1231): „не погнетши нчель, меду не їдять“ (Іпат. с. 509). Міг би Микула згадати при тім Романа, коли б се було таке його класичне прислів'є, як представляє Кадлубек.

вірити мав далеко більше причини, ніж галицьким олігархам, і тим мусів подражнити і так дражливих на пункті своїх впливів бояр галицьких.

В народніх масах Роман був безперечно популярний, і його боротьба з боярством, як я зазначив уже, могла хіба ще причинити ся до сеї популярности. Про популярність в Галичині можемо судити з пізнійшої прихильности галицької громади до Данила¹⁾; про популярність Романа на Волини ми маємо цілий ряд виразних вказівок, вичислених в своїм місці²⁾ — тепер пригадаємо тільки одну, цікаву тим, що вона показує популярність Романа і між волинською аристократією (може й земською, але найскорше — таки всякою, земською й служебною): на похоронах його внука Володимира Васильковича літописець так каже плакати ся по нім „ліпшим мужем володимирським“: „добре було-б нам умерти з тобою, господине! — зробив ти нам таку свободу як дід твій Роман: той був оборонив нас від усяких кривд, а ти пішов був слідом свого діда“³⁾.

Тим вичерпують ся наші відомости про діяльність Романа в ролі фундатора й володаря Галицько-волинської держави. Навіть з сих скупих відомостей імponує нам ся фігура, його сьмілість, певність. Протягом такого короткого часу, кількома сильними ударами збив він до купи велику, поважну державу і засів у ній певно і міцно, піднявши високо своє ім'я у сучасників. Сучасний новгородський подорожник титулує його „великим князем“, без ніякого на те прецеденту. Польський сучасник Кадлубек, описавши „тиранство“ Романа, каже, що він „за короткий час незмірно підняв ся, так що правив майже всіми землями й князями Руси“⁴⁾. Дійсно, галицький літописець, як ми бачили, зве його „самодержцем всеї Руси“, а з нагоди пізнійшої подорожі Данила в орду, описуючи контраст сили й могутности Романа з тим пониженням Данила, зве Романа царем, означаючи, як звичайно, титулом царя верх сили й власти: „егоже отець бѣ царь в Руской земли, иже покори Половецкую землю и воєва на иные страны вси“⁵⁾. Коли б Романови з його енергією й зручністю удало ся використати свої сили протягом довшого часу й зміцнити свою державу, — політична й культурна історія України могла-б уложити ся инакше,

¹⁾ Див. т. II с. 475—6. ²⁾ Ibid. с. 405—6. ³⁾ Іпат. с. 605.

⁴⁾ Хождение арх. Антонія с. 15, Monum. Pol. hist. II. 441. Для повности сучасних віданнів про Романа наведу ще характеристику Хоніата (с. 692): Роман чоловік сильний і енергічний (властиво — тілом кріпкий і руками діяльний — τὰς χεῖρας δραστήριος). ⁵⁾ Іпат. с. 479, 536.

ніж уложила ся наслідком його передчасної смерті і дальшого періоду анархії, та тої обставини, що наступники Романа, видко, не дорівняли йому здібностями.

Подробиці останнього походу Романа звістні з сучасних джерел дуже мало. Суздальська літопись оповідає, не пояснюючи причин сього походу, що Роман пішов на Ляхів і взяв два лядські городи, але підчас коли його військо стояло табором над Вислою, він відлучив ся з малим оточенням від табору (їхъ самъ въ малѣ дружинѣ отъ полку своего), і Ляхи, наїхавши на нього несподівано, вбили його разом з тою малою дружиною; довідавши ся про се, його військо забрало труп Романа та вернуло ся з ним у Галич, і його поховано в Галичи в церкві Богородиці¹⁾. Се оповідання джерела сучасного, в сій часті взагалі багатого дуже докладними звістками про Україну й Галичину, варте повного нашого довіря, і з нього виходить, що Романа вбито підчас якогось більшого походу на Польщу, одначе не в битві, а зовсім припадково, на розвідинах мабуть.

В старших польських річниках не знаходимо ніяких подробиць сього походу, окрім докладного означення дня і місяця Романової смерті: його вбито на св. Гервасія і Протасія, 19 червня 1205 р., в Завихості на Вислі. До сього пізнійше прилучають ся різні подробиці — що битва була так страшна, аж Висла почервоніла від крові Русинів; що багато їх потонуло в ріці; що останки Романового війська Поляки гнали аж до Володимира; що Романа поховали Поляки в Сендомирі і потім видали його тіло Русинам в заміну за невільників. Нарешті Длугош, використавши сї наростки і доповнивши їх з пісень і переказів, дав широке оповідання, котре тішить ся досить значною популярністю в науковій літературі й досі, але належить, так само як і ті пізнійші наростки польських річників, до Романової легенди, а не історії. Ми мусимо тримати ся вище наведеного літописного оповідання, а з польських джерел можемо виробити собі лише суд про сильне вражіння, яке зробила в Польщі смерть Романа. Про нього свідчать такі факти, як спеціальна фундація, вчинена з сього поводу Лешком в Кракові — він фундував каплицю на честь св. Гервасія і Протасія, в день котрих убито Романа, як широке розповсюдження звістки про його смерть в польських річниках, і ті різні легендарні наростки. Комбінуючи се все з літописним оповіданням, знаходимо тут потвердження гадки, що Роман вибрав ся був на

¹⁾ Лавр. с. 404—5.

Польщу з дуже серйозними замірами, і його несподівана смерть увільнила Польщу від великого страху: відти таке сильне вар-жінне від смерти сього руського князя в Польщі¹⁾.

Взагалі Роман полишив по собі глибокий слід в народній пам'яті і сильно відбився в народній фантазії: його з сього погляду треба поставити на рівні з Володимиром Вел. і Мономахом, з тим тільки що індивідуальність Романа в народній і книжній традиції зазначила ся далеко визначнійше ніж тих двох героїв. При иньшій нагоді²⁾ я навів уже останки пісень про Романа і його дітей (сі останні, очевидно, займали народню фантазію власне як Романові діти) в народній поезії українській і великоросійській, як українська гра „воротар“, великоросійська билина про війну Романа з литовськими королевичами, а може — і про те як Роман карав свою жінку. Мусіли бути спеціальні пісні й про боротьбу Романа з Половцями; здається, їх відгомін маємо в наведенім вище³⁾ місці Галицької літописи, де літописець, згадавши про пісні, які співано з нагоди щасливого походу Данила на Ятвягів, пригадує Романа — що він „був нищив поган як лев, аж Половці страшили ним своїх дітей“: се звучить як ремінісценція пісні. Про якісь пісні про Романа у Поляків згадує Длугош⁴⁾. Нарешті у пізнійшого хроніста Стрийковского (XVI в.) знаходимо сліди якихось переказів (або й пісень) про побіди Романа над Литвою: гніваючи ся на їх бунти (так представляє то він), Роман уживав литовських невольників до тяжких робіт, замість худоби: він казав їх скованих запрягати в плуги та орати ними, замість волів, переорювати „старини“, корчувати „ляди“, „і звідти виїшла приказка, як котрийсь (невільник) Литвин, на-учивши ся руської мови, сказав, тягнучи плуг: Ой Романе, Романе, лихим живеш — Литвою ореш!“⁵⁾ Сю приказку пробувано толкувати як перекручений відгомін цивілізаційних заходів Романа коло Литви — що він силоміць змушував їх до хліборобства⁶⁾, але такі заходи досить сумнівні, скорше вже можна припускати тут пам'ять про тяжкі роботи, на які уживано невольників.

¹⁾ Про польські й иньші західні звістки про смерть Романа див. прим. 2.

²⁾ Т. II с. 405—6. ³⁾ С. 10.

⁴⁾ *carminibus, quae et in hanc diem canora voce in theatris audimus promulgari* — II с. 175.

⁵⁾ Стрийковский I с. 202; се оповідання у нього хибно прив'язано до Романа Ростиславича, — що се проста похибка, видно з порівняння його повторення на с. 211. ⁶⁾ Соловйов I с. 554.

Але нам цікавий тут сей традиційний образ Романа — скрізь він виступає сильним, грізним володарем, гострим, часом немилосердним¹⁾.

Смертю Романа розпочинаєть ся в Галицько-волинській державі довгий, сороклітній період замішань, викликаних боротьбою за галицький стіл. Ся боротьба, описана досить детайлічно, але заразом — дуже механічно в Галицькій літописи, на перший погляд робить дуже хаотичне вражіння, так що від неї, на побіжний погляд дійсно може закрутити ся голова, як казав старий історик Галичини²⁾. Аби не згубити ся в її деталях, будемо слідити головні моменти в розвою сеї боротьби, а особливо — напрями боярської політики, що лежали в основі сеї боротьби і коротко вже зазначені вище нами на иньшому місці³⁾.

Конечною точкою сеї боротьби і замішань треба уважати Ярославську битву і подорож Данила до Бату: сї дві події, взяті разом, придушили ворожі елементи і дали Данилови спромогу опанувати свою позицію сильно і певно. Отже сей період боротьби потягнув ся від р. 1205 до р. 1245—6.

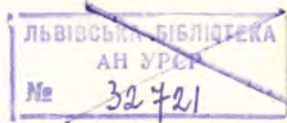
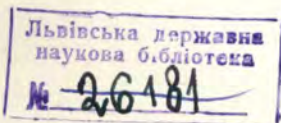
Слідячи долю місцевої княжої династії, Романовичів, що опираючи ся на громаду, становили одну сторону в сій боротьбі, сей сороклітній період можна поділити на кілька меньших: В першім Романовичі через свою молодість займають зовсім пасивне становище і відірвані зовсім від ґрунту; се тягнеть ся аж до моменту, коли вони дістають в остатнє володимирську волость (коло 1214 р.). Відси іде їх князювання в володимирській волости, аж

¹⁾ В билині про війну Романа з литовськими королевичами його дружина так карає тих королевичів:

большему князю глаза выкопали,
а меньшому брату ноги выломали,
и посадили меньшого на большего
и послали къ дядюшкѣ.....

Можна порівняти се з оповіданням Кадлубка про Романове тиранство і Стрийковского — про тих литовських невільників: традиція показуєть ся скрізь вірною собі, хоч се не перешкоджає нам бачити в ній побільшення — в традиції взагалі дуже часте.

²⁾ „Мы увѣрены, что какъ намъ разсказуя, такъ и читателю внимая, кружится голова при сего рода смѣшаніи и запутанности дѣлъ, происшествій, отношеній и лицъ... Нѣтъ ни какой политической системы, ни какой постоянности, хаотическое только замѣшательство, безпорядочное шатаніе и смутность“. Зубрицкий III с. 107. ³⁾ Т. II с. 480—2.

до смерті Метислава, що дала початок Данилови до свідомої боротьби за галицький престіл — до 1128 р. Третій період — їх боротьба за галицький стіл, аж до Ярославської битви.

Коли будемо слідити другий місцевий чинник — боярство, то мусимо покласти ще одну граничну точку, з огляду на перемену в боярській політиці, а то боярську різню стинену Ігоревичами (1211 р.); доти бояре ведуть політику династичну, відти — вони свідомо і свobodно переводять свою боярську політику, вирікши ся зовсім всяких традицій князівсько-дружинного укладу.

Вкінці в політиці сусідніх держав, що брали участь в галицько-волинських справах — Угорщини й Польщі поворотну точку становить Спішська умова, 1214 р. (вона припадає на оден майже час з запанованням Романовичів у Володимирі); від тоді Угорщина вертаєть ся до своєї давнішої програми — анексії Галичини.

Маючи на оці ці придорожні стовпці, можемо пустити ся в свою подорож — слідити історію галицько-волинських замішань.

Смерть Романа була для всіх повною несподіванкою. Ворожі елементи, прибиті ним, на разі не дали познати життя, і по похороні Романа Галичане присягли на вірність його малому сину Данилу, що мав тільки три роки (меньшому брату його Васильку ішов тільки другий рік). Управу держави іменем Данила обняла його мати — молода Романова вдова. Розуміючи непевність свого становища, вона звернула ся до найблизшого Романового союзника і свого свояка угорського короля, удаючи ся під його опіку. Угорський король прибув до неї до Сяноку, і тут мусіли між ними стати ся важні умови, про котрі, на жаль, наші джерела не дають близших відомостей; галицький літописець хвалить прихильність короля до Романової родини, що він „прийняв Данила як свого милого сина“, але не поясняє політичного підкладу сеї опіки¹⁾. З фактів бачимо, що король бере в свою опіку Романовичів і їх землі, а за те, чи то за згодою їх матери й бояр, чи на власну руку, приймає на себе ролю зверхника сих земель: від тепер він титулує себе все королем Галичини і Володимирії (*Galiciae Lodomeriaeque rex*)²⁾. Для безпечности ухвалено впровадити в Галич

¹⁾ Іпат. с. 480. Пок. Дроба представляв собі так, що Андрій на вість про смерть Романа поспішив ся в Галичину, аби її опанувати, але в Сяноку стріла його вдова Романа і уложила з ним угоду; але з оповідання літописи сього не виходить: в Сяноку був просто з'їзд („снимал ся“).

²⁾ Найдавніші документи з сим титулом маємо до тепер з початку 1206 р. (близька дата 24.I. 1206) — Fejér III. 1 с. 31 і 32. Трапляють ся документи й без сього титулу, але розмірно дуже рідко — нпр. Fejér III. 1 с. 82.

угорську залогу, і король дійсно прислав дуже значну залогу, „Угры многи“. Ся угорська залога, дійсно, послужила гальмом на розвій боярської опозиції, придушеної перед тим Романом. Противна Романовичам партія тільки поволі відживала, спроваджуючи своїх розігнаних і розполошених партизанів; на чолі її стали брати Кормильчичі, сторонники Ігоревичів, по смерті Романа закликані назад в Галичину їх одномишленниками.

Тим часом вість про смерть Романа заворушила його противників між руськими князями. Рухливі Ольговичі, що вже кілька разів виходили з плянами на Галич, зібрали ся на борзї й поспішили ся до Галича, рахуючи мабуть на своїх прихильників між боярами, бо як з усього видно — вибрали ся в похід з невеличкими силами. Рюрик, що скинув з себе своє невільне постриження, відновив свою умову з Ольговичами й прилучив ся до походу. Закликано й Половців, і з ними рушили на Галич. Але противники Романовичів, видно, ще не віджили, та й супроти угорської залоги, поставленої в Галичу, і невеликих сил, приведених Ольговичами, не відважили ся показати свою фарбу. Коли Ольговичі приступили під Галич, місто боронило ся, й бояре теж. По нещасливім приступі, Ольговичі „с срамомъ великим“ мусіли вертати¹⁾.

Але Ольговичі вертали ся тільки з тим, аби вибрати ся на ново з більшими силами; на другий рік вони зібрали всю свою фамілію: пішли Святославичі чернігівські й Ігоревичі новгородські, прилучились смоленські й київські князі з Чорними Клобуками; Половців спроваджено теж велику силу. Разом з їх походом рушив на Володимир також і Лешко, судячи по словам літописи — за порозумінням з ними²⁾. Романова вдова з своїми прихильниками супроти сеї коаліції кликала собі в поміч угорського короля. Але що й у самім Галичу ворожа боярська партія, не вважаючи на угорську залогу, підіймала голову, княгиня не відважила ся довше зіставати тут і не діждавши ся приходу угорського короля, втікла до Володимира, більше певного для Романової родини. Під Володимир потягнув супроти того й король. Тут розпочали ся зносини між ним і Лешком, і прийшло до порозуміння³⁾. Про зміст сеї

¹⁾ Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 404—5 (осінь 1205). В хронологічних питаннях відсилаю до своєї Хронології Гал.-волин. літоп.

²⁾ „оже Ляхове идуть к Володимерю Ольговичемъ в помощь“ — Лавр. с. 406.

³⁾ На се вказують слова літописи: „король же омирив Ляхы“ (Лавр. с. 406).

умови джерела не кажуть нічого, видно тільки, що король умовив Лешка занехати ворожу акцію супроти Романовичів: прийнявши під свою протекцію Романовичів з їх землями, він тепер якимсь способом втягнув до того й Лешка. Може бути, що за порозумінням з Лешком же король надумав посадити в Галичу якогось зовсім стороннього князя — правдоподібно, в ролі провізора галицького стола, з огляду на безрадність сиріт. По нараді з прихильними Романовичам галицькими боярами рішено взяти до сього Ярослава переяславського, сина Всеволода суздальського, отже князя з впливової родини, що міг би оборонити ся від претензій інших князів, а знову в галицькі справи не був замішаний¹⁾. До нього вислано запросини.

Покінчивши таким чином галицькі справи король і Лешко пішли назад своїми дорогами. Чи зайняли вони яке становище супроти Ольговичів з їх союзниками, Галицька літопись, наше головне джерело, не каже нічого. З оповідання її виходить, що Ольговичі супроти угорського війська не відважили ся іти на Галичину і перестоявши десь на границях Волини, завернули ся назад, але потім, коли король пішов, знову пішли на Галичину. Партія Ігоревичів використала сю хвилю й настрапивши своїх противників, що військо Ольговичів може їх знищити, нім Ярослав приїде, перемогла їх опозицію; вона вислала своїх послів до табору Ольговичів, що стояв тоді за два дні дороги від Галича, й закликала Володимира Ігоревича до Галича. Володимир, діставши сю вістку, потайки викрав ся з табору союзників з своїм полком і женучи день і ніч, дістав ся за добу до Галича. Його оголосили тут князем, десь літом 1206 р.²⁾.

¹⁾ Може не без впливу була і та обставина, що він був тіточним братом пок. Володимира галицького. Всеволод був братом жінки Ярослава Осмомисла, котру підтримували бояре в її спорі з чоловіком. Бачимо таким чином боротьбу кандидатур двох свояків старої династії: Ярослава Всеволодовича і Володимира Ігоревича; обидві родини були замішані в боротьбу бояр з Ярославом Осмомислом.

²⁾ Так представляєть ся історія сих кампаній 1205—6 рр. з комбінації оповідань Галицької й Суздальської літописи (Іпат. с. 480—1, Лавр. с. 405—7). Детайлічне, докладне оповідання Сузд. л. варте повного довіря; оповідання Галицької літописи, писане, очевидно, багато літ пізніше, вповні певне щоб так сказати в контурах рисунку, подекуди тратить перспективу, а знову подекуди проминає факти: так другий похід Ольговичів проминено совсім, а Романовичі тут тікають у Володимир аж по тім ніби, як Галичане закликали Ігоревичів. Докладні відомости Суздальської літописи не дають місця сумнівам в сій справі. Так само я не уважаю

Ярослав Всеволодич, діставши про се звістку, вернув ся з дороги, з під Галича, а Ольговичі з своїми союзниками, поміркувавши, теж не видумали нічого ліпшого, як вернути ся. Які були між союзниками умови що до поділу Галичини, не знаємо, але очевидна річ, що не для самих Ігоревичів ішли вони її здобувати, тому й Володимир потайки викрадав ся з їх табору; тому й на далі не міг числити на їх поміч. Одинока сила, на яку він міг покласти ся, була його родина. Він віддав своєму брату Роману Звенигород, а для третього — Святослава хотів здобути Володимир. В тім був інтерес і Володимира і противної Романовичам боярської партії — вибити Романовичів з усіх земель, позбавити всякої опори, „искоренити племя Романово“, як каже галицький літописець. Вони вислали до володимирської громади в посольстві якогось попа, взиваючи її, аби видала Романовичів і прийняла собі князем Святослава, а інакше грозили знищити Володимир.

Се посольство викликало серед Володимирців сильний гнів: вони хотіли забити навіть того попа-посла, але декотрі з володимирських бояр обстали за ним: мовляв, не годить ся забити посла. Літописець закидає їм, що вони „имѣяху лєсть во сердцѣ“, сприяючи Ігоревичам, і які-б не були дійсні мотиви такого виступу сих бояр, дійсно між володимирським боярством мусіла зарисувати ся група, що воліла прийняти князем Ігоревича, ніж зіставати ся з недорослими сиротами-князями і дійсною реґенцією чужих бояр і Романової княгині. Княгиня довідавши ся про епізод з попом, побачила в нім лихий знак і настрашена галицькими боярськими інтригами, по нараді з найближчими своїми боярами постановила тікати з Володимира. Чи дійсно противна партія була значна, чи дійсну небезпечність побільшала настрашена фантазія, не знати; я думаю скорше останнє. В найближчу ніч постановлено утікти в Польщу; щоб не стягнути на себе уваги, дядько (пістун) вивів Данила воротами міста, а другий повірник княгині Юрий піп з „кормилицею“ разом винесли малого Василька через якийсь пролом в стіні, „дѣрою градною“, і злучивши ся за містом, утікли до Польщі до Лешка. Се стало ся десь при кінці 1206 чи на початку 1207 р., і тим розпочала ся довга блуканина Романовичів.

Галицький літописець представляє сей крок Романової вдови

можливим покласти ся на слова (а властиво — на стилізацію) Галицької літописи, що Кормильчичів закликали в Галич і вони розпочали агітацію за Ігоревичами аж по першій поході Ольговичів. Дійсний порядок подій і хронологію дає Суздальська літопись; про її хронологію див. т. II с. 230 і Хронологія с. 8.

як дуже відважний, навіть нерозважний: „не знали куди бігти: Романа убито в Польщі, а Лешко потім не уложив згоди“. Тож він особливою божою ласкою уважає, що Лешко пожалував сиріт, і навіть вставився за ними перед угорським королем. В дійсності, як я зазначив, мусіла вже перед тим, під Володимиром, стати між Андрієм і Лешком якась прихильна для Романовичів умова. Андрій при тім міг виходити з становища зверхника (сюзерена) Романовичів, на яким він, видко, став від Сяніцького з'їзду (иньше питання, чи таке його становище було признане дійсно в землях Романовичів і в їх оточенні). Які користи від підтримування Романовичів міг він показати Лешкові, над тим сушити голови не буду, тільки піднесу, що далші факти: поклик Лешка до угорського короля і заходи Ігоревичів, аби здержати Андрія й Лешка від вмішання в галицькі справи в інтересах Романовичів, на мій погляд вказують зовсім виразно на існування такої умови, що хоч, розуміється, виходила з становища інтересів Угорщини й Польщі, однак забезпечувала Романовичам їх батьківщину. Не можу згодитися і з поглядом, що Лешко й Андрій тільки удавали свою прихильність до Романовичів, а в дійсності дивилися на них як на своїх невільників-закладнів¹⁾. Не покладаюся і я на безкористні симпатії їх до Романовичів, але підношу той факт, що аж до Спішського з'їзду 1214 р., коли Андрій і Лешко приходять до нової комбінації: беруть Галичину собі, себто віддають Кольоманови — Андрієвому сину й Лешковому зятеві, — вони таки до певної міри займаються долею Романовичів та підтримують, бодай по трохи, їх права на галицько-волинські землі.

Лешко, як оповідає літописець, прийняв Романову вдову — „ятрову свою“ і її сиріт „з великою честію“, й заявив свою готовість оборонити їх від узурпаторів. Зіставивши княгиню з маленьким Васильком у себе, він післав Данила з своїм посольством до Андрія, пригадуючи його приязнь з Романом і взиваючи до спільного походу на Ігоревичів, аби відібрати від них батьківщину Романовичів: „ходім відібрати й вернути їм їх отчество“. Так оповідає се галицький літописець, ігноруючи попереднє порозуміння Андрія з Лешком. Ми, виходячи з нашого погляду, мусимо се розуміти так, що Лешко відкликував до цього недавнього порозуміння і взивав короля до спільного походу в інтересах Романовичів. Правдоподібно, таки дійсно заносилося на такий похід в інтересах Романовичів, бо Володимир Ігоревич занепокоїв

¹⁾ Нпр. Ждановъ — Русскій былевой эпосъ с. 511.

ся й постарався відвернути небезпечність дарунками. Виславши щедрі дарунки в Польщу й Угорщину, він, дійсно, здержав сей похід, і Андрій з Лешком обмежилися плятонічним співчуттям для сиріт, що полишилися у них¹⁾.

Але такий лад стояв не довго²⁾. Ігоревичі в своїй непевній позиції, завдячуючи своє становище ласці бояр і не маючи за собою нікого, не мали навіть стільки розваги, аби бодай триматися між собою солідарно. Між Володимиром галицьким і Романом звенигородським розпочалася усобиця. Роман удався до угорського короля, і хоч се була визначна неконсеквенція супроти вже зайнятого Андрієм становища в галицьких справах, Романови удавалося, мабуть знов таки богатими дарунками — притягнути короля на свій бік. Андрій дав Романови помічне військо, і він пішов з ним на Володимира. В битві Володимира побито, Роман узяв Галич і сів тут, а Володимир подався у свої сіверські волости³⁾.

Ця усобиця рішучо захитала становище Ігоревичів і той лад, який був усталився з ними в галицько-волинських землях.

Насамперед Ігоревичі втратили Володимира. Правдоподібно, використовуючи галицьку усобицю, Олександр белзький, братанич Романа, звернувся до Лешка і його брата Казимира, що були його близькими свояками⁴⁾: просив, аби допомогли йому здобути Володимира, і прихилив їх до цього. З помічним польським полком Олександр прийшов під Володимира, і місто отворило йому ворота, як Романовому братаничу; дуже можливо, що прихильники Романовичів в Володимирі ще перед тим мали зносини з Олександром, аби позбутися Святослава Ігоревича. Місто однак за се своє довіре було досить сильно покаране: Олександрові союзники Ляхи кинулися грабувати його і викликали тим нарікання на Олександра: „як би не було з ними їх свояка Олександра, казали Володимирці, не пустили б ми їх і через Буг“. Святослава Поляки забрали з собою в Польщу, а Олександр став княжити в Володимирі. Але се тривало не довго. Ярославичі — Інгвар і Мстислав, задумали

¹⁾ Іпат. с. 481—2; контекст („Володимеръ же“ — по заклику Лешка) вказує, по моему, зовсім виразно, що дійсно був плян угорсько-польського походу на Галичину.

²⁾ Галицька літопись виравді каже: „долгу времени минушию“, але в дійсності для „довгого часу“ тут нема місця: і тут маємо, очевидно, знову помилку в перспективі. Найпізнійше, боротьба між Володимиром і Романом могла повстати в 1208 р. (дату дає Воскр. л. І с. 116), — значить яких два роки по їх посадженню.

³⁾ Іпат. с. 482, Воскр. І с. 116. ⁴⁾ Про се в прим. 3.

собі поживити ся з сих замішань і увійшли теж в близні зносини з Поляками. Інгвар заприянив ся з Лешком і видав за нього свою доньку¹⁾. Правдоподібно, Лешко й поміг йому також відібрати Володимир від Олександра. Але володимирські бояре „не любили Інгвара“, і Олександр, користаючи з сього, відібрав собі потім назад Володимир, „совѣтомъ Лестьковымъ“.

Тим часом Берестяне, користаючи з сих володимирських замішань, вислали до Лешка посольство, аби пустив до них Романову вдову з малим Васильком княжити у них. Лешко згодив ся на се, і Василько приїхав до Берестя. Коли-ж Олександр в друге дістав Володимир, Романа вдова удала ся до Лешка з проханням, аби змусив Олександра бодай до якоїсь уступки для Василька, коли забрав його отчину, і Олександр мусів віддати Васильку полудневу частину Белзько-червенської землі, з Белзом, очевидно — в заміну за Бересте. Тут Василько пробув кілька років, поки Олександр не намовив Лешка, аби відібрав Белз від Василька і віддав йому. Тоді у Василька з братом зістала ся сама маленька Камінецька волость²⁾, і аж потім, мабуть в заміну за Камінь, дістали Романовичі волость в полудневій Волині (Тихомль і Перемиль) та тут „княжили“ з своєю матір'ю, як каже літопись — „споглядаючи звідси на Володимир та думаючи собі: як там не крути, а Володимир таки в кінці буде наш“. Так воно й стало ся незадовго (року 1214—1215)³⁾.

Поки володимирською волостию так самовільно розпоряджав собі Лешко, піддержуючи то того то сього супроти безрадних Романовичів і їх бояр, в Галичині ярили ся боярські партії. Роман, опанувавши Галич за помочию Угрів, підняв на себе бояр. Розпочали ся якісь замішання — „безаконье галичкое и мятежь“, як каже літопись. Маємо не підозрілу звістку, що Роман Ігорович був вигнаний підчас сих замішань: вигнав його Ростислав Рюрикович, очевидно — спроваджений боярами, але потім Романови удало ся вернути собі Галич⁴⁾. Нарешті король Андрій, не знати

¹⁾ Див. прим. 3. ²⁾ Про неї в т. II с. 380.

³⁾ Іпат. с. 482—3, 487, 488.

⁴⁾ Воскр. I с. 116—7, під 1210 р.: „Ростиславъ Рюриковичъ съѣде въ Галичи, а Романа Игоревича выгнаша; осени тояже выгнаша изъ Галича Ростислава Рюриковича, а Романа Игоревича посадиша съ братомъ“. Звістки Воскресенської збірки про галицькі події в сій частині самостійні, і в інших разях, де ми можемо їх контролювати, все докладні. Тому хоч Галицька літопись зовсім не знає Ростислава, хоч у Воскресенській бачимо Романа з братом (може Святославом?), а Галицька знає тільки самого

— чи з власної ініціативи, чи може намовлений галицькими боярами¹⁾, постановив зробити кінець нездалому князюванню Романа і вислав у Галич воеводу Бенедикта. Той ухопив Романа, заставши його в лазні („в бани мьюща ся“) та вислав на Угорщину, а Галич обсадив знову угорською залогою.

Ся залога і сам Бенедикт одначе дали ся дуже в знаки Галичу: літописець згадує, що якийсь славний галицький книжник Тимотей з Києва доводив „притчею“, що сього Бенедикта треба уважати антихристом, і літописець згоджуєть ся з такою непохвальною характеристикою Бенедикта, признаючи що він був „томитель боярам і горожанам“. Невдоволені ним Галичане звернули ся з початку до Мстислава пересопницького, підбивши його на Угрі, але що Мстислав, видко, вибрав ся з дуже малими силами, тож Галичане не піддержали його й він, осьміяний, мусів ні з чим вернути ся; галицький літописець оповідає, що Іля Щепанович, один з „великих бояр“, мабуть висланий галицьким боярством на зустріч Мстиславу, коли той прийшов під Галич, на глум вивів його на „Галичину могилу“ і з усміхом сказав: „от княже, ти посидів на Галичині могилі, то так як би княжив у Галичи“ — поглузували з нього, додає літописець²⁾. Потім прийшла вість, що Роман утік з Угорщини. Галичане вислали посольство до нього й до Володимира³⁾, перепрошували їх та просили увільнити від угорської окупації. Ігоревичі, котрих нещастя привели знову до згоди, вибрали ся спільно походом на Галичину. Сили їх мусіли бути значні, і супроти загального незадоволення людности угорська залога не відважила ся відсижувати ся в Галичу: Бенедикт забрав ся з своїм полком на Угорщину, й Ігоревичі наново опанували Галичину. Володимир сів на ново в Галичу, Роман у Звенигороді, а Святослав замість утраченого Володимира дістав Черемисль. Супроти можливої опозиції угорського короля Володимир звернув ся до давнішого, випробованого вже способу: вислав великі дарунки на Угорщину з своїм сином Всеволодом і дійсно тим осягнув бажаний неутралітет Угорщини⁴⁾.

Романа аж до походу Бенедикта, але я думаю, що ми мусимо прийняти ці звістки Воскресенської літописи, бо відомости Галицької літописи зовсім не так повні, аби ми могли відкидати все, ними не обняте.

¹⁾ Пізнійше бояре признають ся Роману і його брату: „согрѣшихомъ к вамъ“ — Іпат. с. 484. ²⁾ Іпат. с. 483.

³⁾ Мабуть Роман з Угорщини подав ся в Сіверщину, а з Польщі прибув туди-ж вигнаний з Володимира Святослав, і туди приїхали галицькі послы. ⁴⁾ Іпат. с. 483—4.

Але бояре, закликаючи Ігоревичів, зовсім не мали наміру капітулювати перед ними в своїх змаганнях; з другого боку Ігоревичі, вже перед тим спробувавши боярської опозиції, тепер, видно, були особливо дражливі на неї. Обоюдно роздраженне закінчилося дуже прикрою подією: Ігоревичі, аби зломити боярську опозицію, задумали вирізати противних собі бояр. Ніяких ближших подробиць літопись не дає, каже тільки, що при нагоді (по прилучаю) сей плян виконано, і в різних місцях Галичини убито п'ятьсот бояр, між ними кілька „великих бояр“; інші повтікали. Сю цифру п'ятьсот, розуміється, не можна вважати докладною: так кругло рахували сю різню, може й значно побільшаючи число її жертв як то часто буває. Але у всякім разі число побитих мусіло бути дуже значне¹⁾. Майно побитих і утікачів skonфісковано²⁾. Але результат сеї різні був зовсім для Ігоревичів несподіваний. Недобитки боярські завзялися відомститися Ігоревичам за смерть своїх братів і постановили порушити для того все — навіть виставити кандидатуру Романовичів та постягати їх свояків. І їм се удалося.

Данило весь сей час, від коли відослав його туди Лешко (1207), перебував на угорськiм дворі. Король Андрій признавав, очевидно, його законним володарем Галичини; окупація, зроблена Бенедиктом, певно, була вчинена в його імені. Галицький літописець оповідає, що двірські угорські сфери (або як він каже — „король Андрій і боярї угорьстїи, и вся земля“) перед уродженням сина у Андрія мали проєкт на випадок, як би не було у короля сина, оженити Данила з донькою Андрія, очевидно — щоб зробити Данила угорським наслідником³⁾; але що син і наступник Андрія Беля родився ще в 1206 р.⁴⁾, то й тут хіба треба ба-

¹⁾ Костомаров (Монографії I. 245), а за ним і Дашкевич (Княженіє Данила с. 26) припускають, що в словах „числомъ 500“ маємо пізніший додаток, але неправдоподібність такого здогаду виказав я в Примітках до тексту Галицько-волинської літописи. І (Записки Н. тов. ім. Шевченка VIII): можна припускати побільшення, помилку в цифрі, але викидати з тексту сих слів не можна.

Зауважу до речі, що старшу паралелю до сього факту маємо в учинку Ярослава, коли за повстання Новгородців против його варязької дружини, він спросив „нарочитая мужы“ до себе, „и обьести ихъ и исече“ (Іпат. с. 98).

²⁾ На се вказують слова Володислава до Перемишлян: „инѣи имѣние ваше разграбиша“ і т. д., як нижче (Іпат. с. 485). ³⁾ Іпат. с. 484.

⁴⁾ Ї ще й друга трудність в тім, що нам незвісно, аби у Андрія була донька старша від Белі. Шараневич (Die Hypatios-Chronik с. 43—4) пробував вийти з сеї трудности припускаючи, що була у Андрія старша

чити анахроністичну звістку з часів безпосередно по смерті Романа, або ще скорше — просто якийсь відгомін поголосок про пляни на Галичину, які угорське правительство могло звязувати з своєю опікою Романовичам.

Коли тепер, по різні, заданій Ігоревичами боярам, з'явився на угорським дворі відвічний ворог Романового рода Володислав Кормильчич з іншими боярами і попросив, аби король Андрій вислав з ними малого Данила, „отчича Галичу“, аби відібрати Галичину від Ігоревичів, король Андрій, як каже літописець, прийняв сей проєкт „с великою любов'ю“. Він зібрав сильне військо і під проводом палатина Пота вислав його з Данилом і Володиславом на Галич. Похід розпочався звичайною дорогою — від Сянока. Коли угорське військо з'явилося під Перемишлем, Володислав звернув до Перемишля, властиво — до місцевих боярських родів, умовляючи їх не обставати за Святославом супроти недавнього підступу Ігоревичів: „чого вагаєтеся, братіє! переказує їх слова літописець; чи не сі (Ігоревичі) побили ваших батьків і братів, а інші (Ігоревичі ж) пограбили ваше майно, повіддавали ваших доньок за ваших рабів, і батьківщинами вашими заволоділи різні зайди? і ви тепер хочете за них положити душу свою?“ Він дійсно промовив їм до почуття: Перемишляне „скаливши си о бывших“, отворили перед ним місто і видали князя Святослава. Натомість коли приступили під Звенигород, там не удалося відвести людей від князя: „Звенигородці люто боролися“, і облога затягнулася на довго.

Тим часом наспіли з Волини князі, змобілізовані, очевидно, також галицькими боярами: прийшли Романові бояре з Белза від Василька з військом, Олександр з Володимира з великим полком, з Луцька від Інгвара полки луцькі й дорогобузькі з його сином, Мстислав з Пересопниці. Це була боротьба волинських Мономахо-

донька, нам невідома, котра умерла рано, і літописець помішав її з Елізабетю, що уродилася по Белі. З того, що літописець дає Елізабеті друге ім'я „Кінґа“ (Кішека), Шараневич дотепно здогадувався, що та гіпотетична Данилова наречена могла зватися Кінґою. Але це хоч дотепно, та дуже гіпотетично. У всякім разі зовсім вірне пояснення проф. Шараневича, що літописне оповідання, в виданнях перебите вставкою року 1207, треба розуміти так, що той план оженити Данила з донькою Андрія тому не прийшов до кінця, на гадку літописця, що королівну Елізабету, призначену ніби Данилови, віддано потім за Людвика, сина ляндрґафа („донкрабовича“) тірінґського, а це літописець знову зв'язує з історією участі Андрієвого шваґра Екберта, єпископа бамберґського, в убийстві короля римського Филипа (1208 р.).

вичів з приходнями Ольговичами, що влізли їм на ґрунт. Лешко також прислав помічний полк. Сі полки зійшлися коло Звенигорода. Роману-ж прибула в поміч половецька орда. Хоч в битві

Роману удалося побити Угрів, але боротися з таким переважним ворогом не було що. Роман задумав викрастися з Звенигорода, щоб пошукати помочи „в руських князях“ — в Києві, де сидів тоді їх свояк Всеволод Святославич. Але на дорозі, під Шумськом, Романа зловили й привели в табор союзників. Тільки тепер, переконавшися, що князь їх попався в руки ворогів, Звенигородці піддалися. Союзні війська пішли під Галич. Володимир з їх наближенням утік звідти, і союзники без перешкоди опанували столицю, в вересні 1211 р. Тут з великою парадом, в присутності угорських воєвод бояре волинські й галицькі посадили Данила на столі в катедрі Богородиці. Взятих в неволю князів Ігоревичів — Святослава й Романа угорські воєводи хотіли відвести на Угорщину, але галицькі бояре задарували їх багатими дарунками і вимогли від них сим, що видали їм сих князів на пісмету. Тоді бояре повісили їх — факт в історії давньої Русі нечуваний! Одна записка додає ще, що бояре перед тим ще й „били“ сих князів¹⁾.

На вість про посадження Данила в Галич приїхала до Галича з Белза його мати, аби взяти на себе ревенцію, бо Данило був ще такий малий, як каже літописець, що не пізнав своєї матери. Але їй прийшлося сильно розчаруватися: Володислав Кормільчич, що стояв тепер на чолі боярства, зовсім не на те спроваджував Данила з Угорщини, аби відступити управу Романовій княгині й її боярам; він противно хотів забрати ревенцію собі. Тому між княгинею й Володиславом дійшло до гострих відносин, і в кінці вона мусіла втікати з Галича — „Галичане вигнаша Данилову матеръ изъ Галича“, як каже літописець. Малий Данило гірко плакав і не хотів пускати матери, а коли оден з бояр попросував силоміць відвести його коня, Данило добув меч а й хотів ударити того боярина, але тільки утяв його коня: літописець нотує сей перший „оружний“ виступ князя.

Відїхавши до Белза, княгиня відти, видко, звернула ся з жалом на бояр до угорського короля, і той прийняв дуже до серця кривду своєї своячки. Рішено приборкати бояр; король рушив з військом на Галич, а з Волини прибула княгиня з волинськими

¹⁾ Іпат. с. 484—6, пор. 1 Новг. 195, Воскр. 117, Про спірні питання зв'язані з сим епізодом див. прим. 4.

боярами і декотрими князями, що піддержали її. Бояре мусіли покорити ся. Головних проводирів їх — Володислава, Судислава і Филипа арештовано. Судислав і Филип викрутили ся грошовими контрибуціями, але Володислава король забрав з собою на Угорщину. Княгиня з своїми боярами взяла знову реґенцію. Але скоро тільки виступили війська її союзників з Галичини, бояре взяли ся на ново до неї й закликали князем у Галич Мстислава пересопницького. Хоч раз уже так сильно надутий боярами, Мстислав дійсно пішов на Галич. Княгиня на сю вість вислала Василька до Белза, а сама з Данилом виїхала на Угорщину, шукати знову помочи у Андрія. Король дійсно став ладити ся в похід на Галичину, але в дорозі його задержала страшна катастрофа: смерть його многогрішної жінки Ґертруди, забитої угорськими баронами, обуреними її участю в насильстві, що сповнив її брат над жінкою звістного нам Бенедикта. Андрій залишив похід і вернув ся назад. Мстислав пересопницький тимчасом, настрашений угорським походом, утік із Галича. Галицькі бояре разом стали повними панями ситуації. Володислав, ще перед тим увільнений Андрієм, вернув ся до Галичини й міг зробити те, чого досі не удавало ся ще нікому: „воѣха в Галичъ и вокняжи ся и сѣде на столѣ“¹⁾.

Але факт сей був занадто нечуваний, аби сучасники могли з ним легко погодити ся. Насамперед Мстислав пересопницький, утративши так нужденно Галич, попробував рушити князів на Володислава; він спровадив Лешка, а той понудив до походу Романовичів і Олександра. Володислав виступив на зустріч русько-

¹⁾ Іпат. с. 486—8. Маємо угорську грамоту, що говорить про замір короля йти *valida manu in exercitum contra Gubatos* — звичайно приймають, зовсім правдоподібно, що під сим попсованим іменем треба розуміти Галичину (*Galatos*). Витяг сеї грамоти у Фейера (III. I. 142), з котрого користано дотепер, має дату 1213 р., але в *Codex Arpadianus*, де потім видано її в цілости (I с. 132) вона має вже дату 1214 р. (!). Се одна з тих непевностей, які утрудняють і устанвлення дати смерті Ґертруди і походу Андрія на Галичину. Я досі не стрів грамоти з 1213 р., котра-б згадувала про смерть Ґертруди, тим часом з 1214 р. є їх кілька. В старшій з угорських хронік *Chronikon pictum* смерть Ґертруди датована 1212 р. (*Hist. Hung. fontes* II. 222) — се очевидна похибка. В німецьких і чеських хроніках маємо дату 1213 р.: *Monumenta Germaniae, Scr. IX* с. 592: *Ungari facta concussione regni sui et mota seditione maxima Gertrudem reginam in odium Teutonicorum interfecerunt Andrea rege ibidem consistente* (cont. *Admuntensis*); с. 726: *Gertrudis regina Ungarie occiditur campestri tentorio 4 Kalendas Octobris, eo quot*

польському війську з Галичанами і з „своїми“ Уграми і Чехами, очевидно — збіркою дружиною, яку він собі сформував, аби мати в ній опору свого князювання. На р. Бібрці стала ся дуже сильна битва, і Володислава розбито. Але коли союзники приступили під Галич, узяти його не удало ся, й вони обмежили ся тим, що повоювали галицьке Поділе і з тим вернули ся. Володислав виграв справу, але дуже не на довго. В політиці приготавляла ся дуже важна зміна супроти галицьких справ, і вона відбила ся передо всім на Володиславі.

Ми бачили, що досі й угорський король і Лешко уважали себе наче-б опікунами малих Романовичів і не раз виступали в обороні їх прав, хоч і не спромогали ся консеквентно й постійно сих прав боронити. Угорський король при тім уважав Романову державу за васальну і з сього становища опікував ся Данилом. Яку користь мав або надіяв ся мати з підтримування Романовичів Лешко, не знаємо, але підтримував теж. Тепер в їх поглядах на сю справу стала ся переміна: замість аби обороняти права малих Романовичів своїм мечем, Андрій і Лешко постановили використати ситуацію безпосередно для себе. Галицька літопись представляє, що безпосереднім мотивом до того послужило запанованне в Галичу Володислава: Лешко, виступаючи з своїм проєктом перед угорським королем, починає в літописи від того: „не єсть лѣпо боярину княжити в Галичи“. Можливо, що сей драстичний факт був остаточно кроплею, що переповнив чашу: могло здавати ся, що Романовичам ніяк не удержати своєї отчини, тож Лешко й Андрій постановили покинути справу Романовичів і взяти Галичину для себе. Автором проєкту, здаєть ся, був краківський каштелян Пакослав: він потім переводив переговори в сій справі між Лешком і Андрієм і дістав за комісію волюсть у Галичині. Дивно тільки, що літописець зве Пакослава приятелем Романовичів, коли проєкт сей був звернений передо всім против них. Можливо зрештою, що як справа Романовичів здавала ся тоді зовсім безнадійною, то й ті охлапи, які вони дістали при

fratri suo carnali patriarche aquilegensi uxorem Bantzi procaverat, qui teutonice Prenger vocatur; c. 780 (хрон. св. Рудберта сольногородського): regina Ungarorum, sponso expeditionem contra Ruthenos movente, a comite quodam Petro trucidatur; ще *ibid.* c. 170, 507, 595, 603. Дати сих хронік кажуть приймати р. 1213, з рештою і з огляду на галицькі події більш правдоподібний (пор. Хронольоґію с. 12). З істориків нпр. Fessler (*Geschichte von Ungarn*) і Szalay (*Geschichte Ungarns*) приймають дату 1214 p., Huber (*Geschichte Oesterreichs*) — 1213.

переведенню Пакосявового проєкту, могли декому здавати ся добродійством.

Плян був такий, що між Лешком і Андрієм мав утворити ся тісний союз, сполучений з поділом Романової спадщини. Маленька донька Лешка Сальомея — його одинока тоді дитина, що мала десь зо два роки, або й менше в тім часі¹⁾, мала вийти заміж за другого Андрієвого сина Кольмана, старшого від неї о яких 2—3 роки, і Кольман з титулом короля мав дістати Галич. Західня Галичина, з Перемишлем, діставала ся Лешкови, що окрім того мабуть тоді-ж забезпечив собі поміч угорського короля і в своїх інтересах на Волини: Романовичі, за утрату Галичини мали дістати Володимирську волость, але Лешко линав собі все північне Побуже — Берестейщину і північну частину Червенської землі — північну Холмщину.

Проект сей остаточно прийнято на з'їзді Андрія і Лешка в Спішу 1214 р. Маленьку Сальомею вислано на двір угорського короля й обвінчано з Кольманом, а в справі коронації Кольмана Андрій звернув ся до папи (звісного Інокентія III): просив позволення угорському прімасу, архієпископу ґранському, аби міг помазати Кольмана на „короля Галичини“, і бажав, аби папа прислав від себе корону на його коронацію. Папа вволив його бажання: Андрій вмів його звабити, заповівши унію Галицької Руси з римською церквою. Але ся кореспонденція забрала досить часу, так що коронація наступила не скорше як зимою 1215/6 р. Аби тимчасом прийняти Галичину в фактичне володінне, Андрій вислав на Галич військо, супроти котрого Володислав не міг удержати ся. Його увязнено і вислано в Угорщину, де він і умер, а літописець злотно нотує, що його проба княжити в Галичу принесла нещастє всьому його роду: „нашедь зло племени своєму и дѣтемъ своимъ княжения дѣля“ — всі князі (взагалі володарі) були не ласкаві до дітей Володислава за його сміливий учинок. Малий Кольман засїв у Галичи з невеликою угорською залогою, на чолі котрої стояв уже звістний нам Бенедикт, знову в ролі фактичного управителя Галичини. Перемишль віддано Лешкови, а Пакосяв, правдоподібний автор цілого сього проєкту, дістав Любачівську волость. Александра Лешко змусив забрати ся з Володимира і віддав Володимирську волость Романовичам, а собі полишив „Бе-

¹⁾ Житє Сальомеї (північної черниці, признаної святаю) каже, що Сальомея була вислана на Угорщину на третім році свого житя — Monum. Pol. hist. IV c. 777.

рестий и Угровескъ, и Верещинъ, и Столпъ, Комовъ и всю Украину“¹⁾.

Сей поділ Романової спадщини між Угорщиною й Польщею міг би мати дуже далекі й важні наслідки, коли - б завязаний в Спішу союз Лешка й Андрія удержав ся. В дійсности він був зовсім ефемеричним. Король Андрій, що вже від довшого часу займав ся справами Галичини й уважав себе її зверхником, не міг переболіти уступки зробленої Лешкові — поділу Галичини між Кольоманом і ним, і вкінці відібрав від Лешка західню Галичину. Можливо зрештою, що в самій Спішській умові були такі спеціальні точки про передачу західньої Галичини Лешкові, які викликали потім непорозуміння. (Можливо нпр., що сю західню Галичину Лешко брав з тим, аби дати її в посаг Сальомей, а відтягав ся з передачею її Кольоману, або що)²⁾. Досить, що Андрій невдовзі по Спішській умові відібрав від Лешка західню Галичину, і наслідком того Лешко став з союзника його ворогом.

Се було о стільки небезпечно для Андрія, що становище Угрів в Галичині було й без того хистке. Серед галицької людности угорська окупація і давнйше була непопулярна, а сей раз Андрій змішав ся до того і в галицькі церковні справи, що від тоді стільки разів були каменем преткновения для всяких окупаторів Галичини. Ми маємо, що правда, тільки досить загальні згадки про се, але безперечно, що ся сторона угорської окупації причинила ся теж до її непопулярности. Одна літописна записка посадженне Кольомана в Галичині звязує з латинізацією руської церкви й нагінками за православним духовенством: „єпископа и попы изгна изъ церкви, а свои попы приведе латыньскія на службу“³⁾. Се, очевидно, побільшена поголоска, але що повод для неї був, показують листи Андрія до папи: повідомляючи про свій намір посадити Кольомана королем в Галичині, він заявляє, що галицька людність заявила готовість прилучити ся до римської

¹⁾ Іпат. с. 488—9. Воскр. I. 119 (король угорський посади сына своего въ Галичи, а епископа и попы изгна изъ церкви, а свои попы приведе латыньскія на службу). Vita b. Salomeae — Monum. Pol. hist. IV. 776 (як приймають — писане в кінці XIII в., але з виразними прикметами агіографічного шаблону). Про кореспонденцію в справі коронації Кольомана й инші справи звязані з Спішською умовою див. в прим. 5.

²⁾ На щось у тім роді можна бачити натяк в пізнійшій: мирячи ся в 1219 р. з Андрієм, Лешко заявляє, що відступає ту частину Галичини, на яку сам мав претензії, Кольоманови: „не хочу части в Галичи, но дай его зяти моему“. ³⁾ Воскр. I с. 119.

церкви з захованнем обряду¹⁾. Очевидно, в тім напрямі він щось робив або бодай пробував робити в Галичині, а се не могло не збільшити знеохочення людности до угорської зверхности.

Про дальшу долю тих уніонних заходів ми маємо дуже мало відомостей. Кор. Андрій, очевидно, покладав сю справу на архієпископа ґранського (так виходить з тексту його листу до папи), але папа, видко, дуже заінтересований сею справою, вислав від себе легата в Галичину; в пляні його було стягнути руських єпископів на заповіджений на р. 1215 собор, що мав зайняти ся справою східньої церкви. Та сього легата Андрій до Галичини не пустив, мотивуючи тим, що там підняло ся повстанне на Кольомана, натомість обіцяв взяти то на себе, аби руські єпископи прибули на собор²⁾. Але по тім акті про ту участь єпископів ані взагалі про ту унію нічого не чуємо: хто зна чи сам Андрій, зміркувавши, що ся уніонна справа до улекшення галицької ситуації не причинить ся, не постарав ся її зацитькати³⁾. Але ситуація була вже і так основно попсована.

Серед бояр угорська окупація могла мати деяких прихильників, котрим вона давала добрі посади і впливи в управі. Серед них формуєть ся угорська партія, на чолі котрої став один з визначних проводирів боярства, звістний нам ще з часів боярської різні Судислав. Але ся боярська партія тоді мабуть що йно формувала ся і не мала особливої сили в землі. Коли ж додати до сього, що руські князі, серед котрих не було ані одного заінтересованого в угорських плянах, всі мусіли зкоса дивити ся на сю узурпацію та тільки чекали принагідної пори, аби викинути

¹⁾ Theiner Monumenta Hungariae I c. 1: по словам Андрія Галичане просили королем Кольомана *ipsis... in unitate et obedientia sacrosancte Romane ecclesie perseveraturis, salvo tamen eo quod fas illis sit alias a ritu proprio non recedere*, пор. Codex Arpadianus VI ч. 227: *idem Galicienses sicut regi suo super fidelitate, ita etiam super obediendo Romane ecclesie sacramento teneantur adstricti*.

²⁾ Згадавши про повстанне в Галичині, Андрій каже: *unde quia non expediebat et maxime propter discrimen belli cursorem uestrum in illum tumultum introduci, ipsum ad vos remisimus, assumentes nobis, si Deus misericordiam nobiscum fecerit, onus transmittendi ad concilium episcopos Ruthenorum* — Cod. Arp. VI ч. 227. Хто зна, чи не крутив уже тоді Андрій, поміркувавши, куди можна зайти з тою унією.

³⁾ На жаль сей епізод не був досі відповідно оцінений в науці, й навіть Дашкевич у своїй цінній праці (про унію Данила) ледво доторкнув ся її. Дещо принесла до сеї справи праця проф. Абрагама (Powstanie, c. 101—2), що появилась ся по першім виданню сеї книги, де ся справа була порушена.

чужинця, і серед них Лешко кожної хвилі міг знайти собі помічників против Угрів, — то зрозуміємо, що нетакт Андрія взагалі, і спеціально його розрив з Лешком мусіли привести до наслідків для угорської окупації дуже некорисних.

Уже в листі Андрія до папи Інокентія, писаним ще перед коронацією Кольмана (Андрій в сім листі просив папу прислати для нього корону), деє під осінь 1215 р.¹⁾, зазначається небезпечність для угорської окупації. Король пише, що „останніми часами галицький нарід не тільки відступив від свого короля (себто Кольмана), порушивши присягу, але й зібравши військо від сусідніх Русинів, обложив Галицький замок, де перебував наш син з малою залогою“. Король просить папу вислати свого посланця до Лешка — пригадати його фамільний союз з Андрієм і подвигнути його, аби зайняв ся обороною Галичини против нападників, тим більше, — пригадує він папі, — що „Галичане присягали не тільки на вірність своєму королю але й на послухність римській церкві“²⁾.

З цього листу писаного Андрієм здається з дороги до Галича³⁾, бачимо, що вже тоді союз Андрія з Лешком був розірваний, хоч Лешко може й не брав активної участі в тім повстанню

¹⁾ Сей дуже цікавий, уже кілька разів цитований мною лист, був невідомий давнішим історикам Галичини, хоч видано його давно: вперше Huillard-Bréholles Examen de chartes de l'Eglise Romaine contenues dans les rouleaux de Cluny, Paris, 1865, 84, звідти в Corpus Arpadianus VI ч. 227 (1867); що правда Codex Arpadianus взагалі зовсім не був використаний для історії Галичини. Про час написання листу див. прим. 5.

²⁾ Ad presens vero rogamus paternitatem vestram, ut cursorem cum litteris vestris ad cognatum nostrum L. ducem Polonie dirigere dignemini, commendantes cognationem, inter nos et ipsum mediante filii nostri et filie sue matrimonio contractam, invitantes enim eundem, ut una nobiscum ad defensionem Galicie contra impugnatores ipsius sit sollicitus, maxime cum iidem Galicienses sicut regi suo super fidelitate, ita etiam super obediendo Romane ecclesie sacramento teneantur adstricti.

³⁾ Подякувавши за папське призолення на коронацію Кольмана, Андрій пише: licet novissime populus Galicie fidelitatis sacramento deposito, a rege suo non solum recesserit, verum etiam collecto circumiacentium Ruthenorum exercitu, castrum Galicie, in quo filius noster cum paucis commorabatur, obsederit; ob quam ad partes illas adeo repente et festinanter compulsi sumus accedere, ut non solum honorandi, sicut decet, paternitatem vestram propositum ad tempus arctaremur obmittere, verum nec exercitum nostrum nobis fas esset expectare.

Галичан, чи може — поході руських князів на Галич (Галицька літопись промовчала його)¹⁾. Андрій, не чекаючи, нім збереться більше військо, поспішився в Галичину й оборонив сина, але по сій пригоді уже забрав Кольомана з Галича, аби не виставляти його на дальші пригоді²⁾. Відносини його з Лешком не поправилися, противно — дійшло до повного розриву, і Лешко, розжалений на Андрія, завзявся видворити його з Галичини. Він постановив напустити на Угрів, свого свояка Метислава Метиславича³⁾, прославленого воєнними успіхами в поході Всеволода в 1212 р. і ще більше недавною голосною битвою на Липиці (1216), та за свої воєнні здібности й щастє прозваного Удатним. Метислав, невдоволений своєю позицією в Новгороді, де йому докучала суздальська партія, уже перед тим носився з гадкою взяти собі Галичину від угорського короля, в ролі його васала, і на початку 1215 р. поїхав був з наміром, як каже літописець, „просити короля, аби дав йому Галич“⁴⁾. Супроти тої ролі, яку Андрій зайняв в відносинах до Галича, в такім пляні Метислава не було нічого дивного, але він опізнився — Галичину віддано Кольоманови. Метислав однак не вернув до Новгороду відразу — може робив якісь дальші заходи в справі Галичини. Правдоподібно, сі пляни Метислава на Галич, в зв'язку з останніми воєнними тріумфами Метислава, й піддали розгніваному Лешкові гадку — звернути до нього, як се оповідає літописець: „післав у Новгород по Метислава, кажучи: ти брат мій, іди — сядь у Галичи“ (поч. 1217 р.). Діставши сі запитання, Метислав удав до своїх свояків на Україну, і ситуація показала йому о стільки надійною, що він постановив покинути Новгород і йти добувати Галичину.

Ближніх подробиць про перший похід Метислава на Галич не маємо. Час у всякім разі був придатний до походу. Андрій був вибрався в хрестоносний похід до Палестини, і під час його неприсутности (1217—8 р.) Угорщина прийшла в повний розстрій, приготовлений уже попереднім легкодушним поведінням

1) Сеї облоги Галича не можна зв'язати з звістним нам з інших джерел походом на Галич Метислава (див. прим. 6).

2) Під час походу Метислава на Галич королевича там не було вже: галицька літопись згадує тільки Бенедикта — Іпат. с. 489.

3) Як саме свояком був Метислав Лешку, що зве його братом (як нижче), не знаємо. Про гіпотезу, що Лешко і Метислав були брати в перших, див. прим. 3.

4) Про се і взагалі про заходи Метислава див. ще т. II с. 236 і далі і прим. 6 до сього (III) тому.

Андрія, так що й вернувши ся з походу він не міг собі дати ради. Угорське правительство Галичини не могло отже надіяти ся помочи з Угорщини, і коли в Галичину прийшла вістка про похід Мстислава, боярські прихильники Угрів, з Судиславом на чолі, не бачили иньшого способу, як зашахувати Мстислава Данилом — післали до Данила заклик, аби прибував до Галича княжити. Але Данило не встиг прибути, як Мстислав уже зближив ся під Галич. Бенедикту нічого не лишило ся як тікати з своєю угорською залогою на Угорщину; разом з ним подали ся на Угорщину й визначніші члени угорської партії як Судислав. Мстислав без перепони опанував Галич (1219)¹).

На короткий час першого князювання Мстислава в Галичі припадає перший активний виступ Данила. В сім моменті йому мусіло бути 18 літ. В клопотах і небезпечностях людина доспіває скоро, і Данило, безперечно, в сі часи був уже вповні духово-дозрілим чоловіком. Як ми вже бачили, його дитинні роки перейшли в неустанній блуканині. Його протектори й опікуни — Андрій угорський і Лешко краківський господарили собі в його батьківщині: Андрій в Галичині, Лешко на Волини, перекидаючи як ляльками самими Романовичами: то їх кликали й саджали на батьківських столах, то казали заберати ся, й вони опиняли ся в маленькій волости, як Камінь, або Тихомль, або мусіли пересиджувати безземельними князями на угорським чи польським дворі. Але скрізь у сих перемінах за малим княжичом слідували „бояре велиции отца его вси“, і се боярське оточення, сильне своїми засобами і полками, горде пам'ятю про „великого Романа“, повне віри в велику будучність своїх малих княжат, здобувало й піддержувало поважання у своїх і чужих до малих безземельних княжат. Се ж оточення, перейняте споминами про славу Романа і вірою в велике покликання його роду, заціпило й малим сиротам сю горду певність себе, з якою вони, сидючи в малім Тихомлю, з ласки визначенім їм від Олександра, споглядали на Володимир, приказуючи: „се ли ово ли, Володимерь будеть наю“, як малює їх літопись. Відси та їх витривалість, з якою вони змагають до привернення своєї батьківщини, не вважаючи на всі неудачі, пригадуючи того паука, що сім раз спадав до долу, поки зачепив своє павутиння, — і дійсно осягають своє. Але

¹) Іпат. с. 489, 1 Новг. с. 204, 206, 210, повторено в Воскр. І с. 126, Твер. с. 329, Длугош І с. 183—4. Про різні питання зв'язані з сим епізодом див. в прим. 6.

може сим же вихованням треба пояснити й те, що вони ніколи не вміли глянути даліше боярських партій і дипломатичних комбінацій, і в політичній і державній життю не вміли доглянути иньшого чинника — народу...

Данило підростав — мав уже з 14 літ, коли в останнє дістав Володимир, „свою пів-отчину“. Його опікуни й дорадники почули ґрунт під ногами. Князь підростав — можна було думати про те, аби вийти з довголітньої пасивності. Остатні розпорядження Лешка на Волині Данило з своїми дорадниками, очевидно, зовсім не уважали таким добродійством для себе, як здавалися вони галицькому літописцеві. Угорсько-польське порозуміння в справі Романової спадщини не могли на дворі Данила, де так добре пам'ятали про династичні права Романовичів, уважати чим иньшим як зрадою інтересам Романовичів. Моральний розрив стався, хоч на разі двір Романовичів, мабуть, затаїв свої переконання до ліпших часів.

Сі часи настали, коли Лешко розсварився з Андрієм. Під час походу Мстислава на Галич Данило, не в'язучи ся політикою Лешка, що спровадив на Угрів Мстислава, виступає соперником його. Але він спізнився. Зрештою на разі Галич у Данила й його дорадників стояв на дальшій пляні — се була занадто скомплікована справа; передовсім треба було зміцнити своє становище на Волині, де Романова династія мала далеко безпечніший ґрунт під ногами. Тому коли Мстислав опанував Галич, Данило навіязує приятельські відносини з ним і женить ся з його донькою. Можливо, що укладаючи сей шлюб, Данило й його дорадники числили на можливість дістати сею дорогою від Мстислава Галичину — на се потім, як побачимо, дійсно заносило ся. Оперши ся на союзі з Мстиславом, Данило признав можливим почати перші кроки до збирання своєї волинської отчини. Передовсім він мав на оці Лешка, що посваривши ся з Андрієм і ще перед тим — з своїм довголітнім союзником Олександром белзьким, стояв зовсім самото, бо й на поміч нового свого союзника Мстислава в своїй боротьбі з Данилом не міг числити. Данило представив Мстиславу, що Лешко має в руках його отчину; Мстислав відповів, що з огляду на попереднє приятельство з Лешком не може помагати Данилу в сій справі, але з свого боку не здержував його, радив тільки пошукати собі иньших союзників. Отже неутральність Мстислава була запевнена. Чи шукав Данило союзників, не знати; можливо, що він знайшов союзника в Олександрі — бо й його отчину держав Лешко. Літопись просто каже, що Данило ходив по-

ходом з братом (десь на початку р. 1219). Похід сей Данилови удав ся: він відібрав забрану Лешком Берестейщину і забужські волости. Поляки виправді відповіли походом, але се, здасть ся, був зовсім маловажний набіг: їх сильно побили й гнали аж до Вепря¹⁾.

Лешка ся пригода дуже роздразнила. Він припускав, що Данило вчинив свій похід за намовою Мстислава, з котрим, видно, відносили у нього тоді й без того були вже не найліпші²⁾. В своїм роздразненню Лешко постановив на ново помирити ся з угорським королем: заявив йому, що відступає від своїх претензій на частину Галичину в користь свого зятя Кольмана й обіцяв йому поміч на Мстислава. Се підбодрило короля Андрія й він з усіх сил потягнув ся, аби чим скорше зібрати військо і вислати його в Галичину. Все се стало ся так швидко, що застало Мстислава зовсім не приготованим — його самого навіть не було під час війни в Галичині — був десь на Україні, і не міг на час наспіти, щоб оборонити Галичину. Угорські й польські війська зійшли ся в західній Галичині й рушили на Перемишль. Мстислава залага покинула Перемишль. Городок, де були „Судиславові люде“, забунтував на Мстислава ще на першу вість про угорський похід; вислане туди невелике Мстиславове військо не чуло себе на силах стати проти угорсько-польського війська й подало ся до Мстислава, що стояв тоді вже на Зубрі. Угорсько-польське військо рушило по сім на Галич. Там на прошення Мстислава засїв Данило і стрів Кольмана і Поляків сильним боєм, так що вони відступили і обернули ся на Мстислава та змусили його вийти з Галичини.

По сім Мстислав стратив надію удержати Галичину і казав Данилу полишити Галич. Сам він стояв, здасть ся, на Понизю, і туди удав ся до нього Данило. Ворожий полк гнав ся за ним, але він відбив ся й щасливо прибув до Мстислава, що стрів його похвалами й подяками за показану щирість. Обдарувавши його „великими дарами“ і своїм „борзим сивим конем“, Мстислав відослав його до дому, а сам кинув ся зібрати в поміч Половецьку орду.

Союзники тим часом, опанувавши Галичину, мали апетит і на Волинь. Начальний угорський воєвода, „прегордий Филя“, як його

¹⁾ Іпат. с. 489—90.

²⁾ Мстислав відмовляючи помочи Данилови, каже що не може йому допомогти „за первую любовь“ з Лешком — отже ся любовь тоді належала вже до минулості.

називає галицький літописець, пішов на Володимир з великим військом — угорським, польським і галицьких бояр, „надіючи ся обняти землю й висушити море“, як іронізує з нього літописець, пригадуючи його гордовиті похвалки на Русинів: „оден камінь багато горнців побиває!“ і другу, менше ясну своїм змістом: „острий мечю, борзый коню — многая Руси“¹⁾. Але сей похід не мав результатів: Данило відвернув Лешка, наславши на Польщу своїх ново здобутих союзників — литовських князів, а против війська Филі, що посунуло на Волинь, наспів з Половцями Мстислав і змусив вернути ся.

Слідом Мстислав з половецькою ордою і з помічними полками руських князів рушив на Галич. Але угорська залога зачинила ся в Галичу, і Мстислав по кількогадинній битві полишив Галич та пограбивши околиці, вернув ся назад (десь зимою 1220/1 р.). По короткім часі він вибрав ся одначе новим походом, так само з помічними полками руських князів і з Половцями, і на сей раз з більшим успіхом. Коли він приступив під Галич, угорська залога дала йому битву, але була побита. Мстислав кинув ся слідом за утікачами на місто й по короткій битві, що завязала ся при воротах міста, узяв його. Угри й Ляхи кинули ся до катедри й замкнули ся в фортифікаціях, збудованих Кольоманом на катедрі, та відти боронили ся, кидаючи камінне й стріляючи до Мстиславового війська. Але довго держати ся тут вони не могли — слідом мусіли піддати ся з браку води; „Пречиста Богородиця не потерпіла споганення свого храму (тими укріпленнями) й віддала Кольомана в руки Мстислава“, каже літописець: Кольоман з своєю нареченою, „величавий Филя“, проводир угорської партії Судислав — всі попали в неволю. Взятих в неволю Угрів й Ляхів побито, з виїмком значніших; Кольомана Мстислав відіслав у свій Торческ, але з боярами поступив дуже великодушно — дав їм амнестію, а проводиря їх Судислава, що обіймаючи його коліна, обіцяв йому вірність, навіть „честью великою почтив“ — дав йому в управу Звенигород²⁾.

Ся неудача підірвала енергію союзників. Угорського короля зрештою займали внутрішні відносини: боротьба з сином і з за-

¹⁾ Іпат. с. 492.

²⁾ Іпат. с. 489—493, 1 Новг. 210, Воскр. 126, Твер. 329, Нікон. II 82, Длугош II с. 183—8. Коротка згадка про те що Русини побили Поляків є під 1220 р. в однім чеськім річнику — Monum. Germ. hist. Scr. IX с. 170, пор. Monum. Pol. hist. III 132 (про неї замітка у Дробі с. 417).

гальним невдоволенням в державі, що привело до видання угорської конституційної хартії (т. зв. Золотої булі, 1222). Отже про дальшу боротьбу з Мстиславом не було йому що й думати на разі. Аби увільнити сина з неволі він зараз розпочав переговори. Лешко теж помирился з Романовичами, і ціла справа скропила ся на Олександрі белзькім, що перед тим, відступивши від Мстислава, уложив був союз з Кольоманом і Лешком: Романовичі напали й знищили Белзьку землю нечуваним способом, аж Мстислав обстав за Олександром і упросив Данила дати йому спокій.

Але тим часом як заграничні відносини так добре укладали ся для Волини й Галичини, поспував справу сам Мстислав. Він дав себе розсварити з Данилом, що був, як бачили ми, дуже діяльним і цінним союзником йому в сих літах. Літописець запевняє, що Данило нічим не завинив супроти Мстислава, а юдили його на Данила бояре і Олександр белзький; що Олександр казав, ніби Данило хоче Мстислава убити; що Данило вивів на чисту воду сю брехню, і що Мстислав сам перед смертю жалував, що дав боярам, головно Судиславу, намовити себе на Данила¹⁾. Сьому можна вповні вірити, бо Данило, скільки бачимо, все дуже лояльно поступає супроти Мстислава аж до смерти його, а Мстислав мусів чути себе в Галичу досить ніяково супроти Данила, як отчича галицького стола, і на сім психологічнім ґрунті легко було в Мстиславу розбудити всякі підозріння на Данила, тим більше, що Мстислав взагалі показує дуже мало інтелігенції.

Знеохочення його до Данила показало ся зараз по останній побіді над Уграми. Галицький літописець говорить вправді про се пізнійше, пояснюючи, чому Мстислав віддав Галичину не Данилу, а угорському королевичу. Мстислав, каже він, носив ся з гадкою передати Галич зятеви Данилу, бо переконував ся, що сам не може задержати Галичину, з огляду на боярські інтриги; проводир угорської партії Судислав і його одномишленники теж доводили Мстиславу, що він не може утримати ся в Галичу супроти ворожої боярської партії: „не можешь бо держати (Галич) самъ, а бояре не хотять тебе“; але вони прирадили віддати Галич не Данилу, а видати другу доньку за найменшого угорського королевича Андрія і йому віддати Галичину: „бо коли даси королевичу, то зможеш, коли схочеш, назад від нього відібрати, а як даси Галич Данилу, то вже Галич на віки страчений для тебе, бо Галичане (люде) хочуть Данила“²⁾.

¹⁾ Іпат. с. 498, 499, 501, 502. ²⁾ Іпат. с. 501.

Сі мотиви, котрими галицький літописець мотивує останній розпорядження Мстислава в Галичині, зовсім правдоподібні, але вони важні також і для ранішого часу, безпосередно по останній побіді Мстислава над Уграми. Рішення свої Мстислав повзяв уже скоро по тій кампанії; на се виразно вказує зміст умови, заведеної Мстиславом з Андрієм в 1222 р. Він звістний нам з автентичного документа — папського листу (з поч. 1223 р.), писаного у відповідь на реляцію Андрія¹⁾. Звідси довідуємося, що для увільнення з неволі Кольмана в Сальомеєю й иньшими значними Уграми Андрій мусів вирікти ся всяких претензій на Галичину для Кольмана, але натомість було умовлено, що Мстислав видасть доньку за третього Андрієвого сина, теж Андрія на імя, і той дістане від Мстислава Галичину.

Очевидно, се зі сторони Мстислава була добровільна уступка, бо він мав усяку можливість диктувати умови Уграм, і ми її не пояснимо инакше, як тільки поданими літописцем мотивами, що знову могли утворити ся тільки на ґрунті подраження Мстислава на Данила. Підюджений на Данила Олександром, по поході на Татар 1223 р., де брали участь і Мстислав і Данило, і де Мстислав через свою амбіцію відіграв досить сумну ролю, він навіть вибрав ся походом на Данила разом з Олександром — воювати Данилову волость. Але Данило, запросивши до помочи Лешка, змусив Мстислава вернути ся, і справа знову скінчила ся на пустошенню Белзької землі й пограничних околиць Галичини. Мстислав вибрав ся потім новим походом, але Данилу удало ся виженити Мстиславу несправедливість його підозріль, і на княжім з'їзді в Перемилі відносини їх, бодай на зверх, приведено до порядку²⁾.

Тим часом в самій Галичині Мстислав грав досить нужденну ролю. В руках боярських політиків сей славний вояк був безрадним знарядем, і вони без кінця плели сітку своїх інтриг, знаходячи собі опору на угорським дворі. Відносини до Угорщини не уста-

¹⁾ Theiner Monum. Ungariae I ч. 65: casu sinistro accidit, regem ipsum (Кольман) cum sponsa sua et pluribus aliis nobilibus a suis hostibus captivari et tamdiu extra regnum ipsum (поза Галичиною) mancipatos custodie detineri, donec necessitate compulsus, cum ipsos aliter liberare non posses, iuramento prestito promissisti (кор. Андрій), quod et (прогалина) filio tuo tertio genito (королевику Андрію) concessimus (може concessisti?) ipsum regnum prefatum (прогалина) filiam nobilis viri Misozlau (Мстислав) matrimonialiter copulares. Невважаючи на прогалини зміст умови ясний.

²⁾ Іпат. с. 498.

вили ся з умовою 1222 р. Андрій, очевидно, не міг переболіти упадку Кольомана і слідом по умові вислав до папи реляцію про неї, стилізовану так, щоб дістати увільнення від своєї присяги Мстиславу. Папа дійсно увільнив Андрія від присяги, признаючи його нову умову з Мстиславом неважною супроти давнішої, уложеної з Лешком (про Кольомана). Але з сього морального права Андрій, зайнятий внутрішніми справами, на разі не мав ніякої спромоги скористати. Він вислав свого сина Андрія в Галичину і той заручив ся з донькою Мстислава та дістав від нього Перемишль.

Сей немудрий крок тільки підлив олію в огонь боярської політики. Уже перед тим проводирі боярської політики юдили боярські круги против Мстислава. Один з них — Жирослав пустив поголоску, що Мстислав хоче счинити над боярами різню в стилі Ігоревичів: „хочеть ви предати тестеві своєму Котяну на избитьє“; бояре, повіривши в то, почали утікати в гори, але Мстиславу удало ся переконати їх в неправдивості сеї поголоски: висланий ним до настрашених бояр духовник його Тимотей привів їх назад до Мстислава, а Жирослава за сю брехню Мстислав нагнав від себе. Против Мстислава Жирослав здасть ся уже тоді висував сина покійного київського князя Мстислава Романовича — звісного нам Ізяслава, що відіграв досить визначну ролю в пізнійших замішаннях: нагнаний Мстиславом Жирослав удав ся до нього¹⁾.

В таких обставинах скоро в Перемишлі засїв з руки Мстислава королевич Андрій, його двір стає огнищем боярської ворохобні. Один з визначних боярських проводирів — Семенко Чермний намовив королевича оружно добивати ся Галича від Мстислава, і королевич удав ся до батька та подвигнув його до походу на Галичину (кінець 1226 чи поч. 1227). Лешко прислав теж поміч на Мстислава, а слідом виберав ся й сам. Небезпечність змусила Мстислава звернути ся до Данила, і той дійсно не відмовив помочи, й сам пішов з братом у похід. Мстислав зачинив ся в Галичу, і угорський полк, що підступив був під Галич, не міг перейти Дністра через велику воду й вернув ся назад. Сам король стояв під Звенигородом; літописець переказує поголоску, що він сам не відважав ся йти під Галич, бо „волхви угорські напроорокували йому, що як побачить Галич, не буде жити, а король вірив тим „волхвам“. Коли не удало ся приступити до Галича, він пройшов на Поділе, взяв Теревовль і пішов на Волинь, аж до Горини,

¹⁾ Іпат. ст. 499.

але нещасливо приступивши до Кремінця й багато стративши тут війська, завернув ся назад тою ж дорогою. При повороті ударив з Галича Мстислав і побив угорський полк; се наполошило короля, й він спішно став тікати. Але Мстислав пішов за ним слідом; під Городком злучили ся з ним Романовичі; Лешка, що виберав ся в поміч Андрію, Данило задержав, наславши військо на польські землі. Король Андрій опинив ся в дуже небезпечній ситуації, і його виратував тільки Судислав, що будучи дуже впливовим дорадником Мстислава, далі вів потайки свою політику: він намовив Мстислава залишити дальший похід¹⁾.

Мало того, Судиславу своїми впливами удало ся привести до того, що неважаючи на таку нелюбовність королевича Андрія, Мстислав незадовго знову вернув ся до пляну — віддати Галичину йому. Мотиви Судислава ми знаємо. Мстислав дійсно полишив нав'язану останніми подіями гадку — віддати Галич Данилу і розпочав нові переговори з угорським королем.

По останній неудачі се для Угорщини була чиста нахідка. Переговори закінчили ся тим, що Мстислав видав доньку за королевича Андрія й віддав йому Галичину, полишивши собі тільки Понизє, а сам виїхав до свого Торчеська. Данило супроти сього дивовижного вчинку Мстислава нічим не заявив свого невдоволення, противно — зазначив ще свої симпатії і покору до Мстислава, віддаючи йому на рішення свою суперечку з пинськими князями за Чорторийськ. Галицький літописець каже, що Мстислав відповідаючи на се, заявив, що жалує свого вчинку з Галичем, признає свою вину перед Данилом і хоче відібрати Галичину від королевича з тим, аби віддати Данилови: „сину, завинив я перед тобою, не давши тобі Галича, а віддавши иноплеміннику; се мене Судислав здурих; але коли буде на те божа воля, я ще виберу ся походом — візьму Цоловців, а ти з своїми полками підеш: ти візьмеш собі Галич, а я Понизє“.

Мстислав дійсно міг робити такі пляни, але їм не судило ся сповнитись: кілька місяців по своїм переході до Торчеська Мстислав розхорував ся й умер, перед смертю казавши себе постригти в схиму (1228). Галицький літописець каже, що він хотів ба-

¹⁾ Іпат. с. 499—500. Monumenta Germ. hist. IX с. 627 (Continuatio Sancti crucensis I, під р. 1227): Andreas rex Ungariae Rusciam cum exercitu veniens, ab ipsis statim fugatus recessit, interfectis nonnullis de exercitu suo; повторено ib. с. 636 (Cont. Claustro Neuburgensis III). Див. ще в прим. 7 звістки угорських грамот про похід кор. Андрія на Волинь і інші угорські походи на Галичину.

чити Данила перед смертю, аби поручити його опіці своїх синів і майно, — „бо мав до нього велику любов в сердці своїм“, але Гліб Зеремієвич, оден з виднійших галицьких бояр, що був, видно, при Мстиславі, не сповнив сього бажання навмисно¹⁾.

Як я підносив уже, смерть Мстислава була важною поворотною точкою в політиці Данила і в історії Галицько-волинської держави. Поки жив Мстислав, Данило супроти галицьких подій займав пасивне становище, тримаючи ся з усякою лояльністю супроти Мстислава, чи то з моральних мотивів — шануючи його як свого тестя, чи то з політичних — тримаючи ся його як найбільше сильного й впливового з поміж сучасних князів. Навіть ті досить прикрі вибрики, які позволяв собі Мстислав в відносинах до Данила, не виводили Данила з рівноваги. З рештою він мав тоді на першій пляні свою волинську волость, де мусів передовсім зміцнити своє становище. І він, дійсно, в сім напрямі зробив багато, так що смерть Мстислава, котра розв'язувала йому руки на галицькі справи, застала його паном цілої майже Волини, князем сильним і впливовим, що вже не вагаючи ся міг прийняти ся за збиранне другої своєї „пів-отчини“²⁾.

Ми полишили волинські справи на тім моменті, коли Данило, опираючи ся на союзі з Мстиславом, забрав ся до збирання володимирських земель (деє в початках 1219 р.). Від Лешка відібрав він тоді Берестейщину і забузькі землі (пізнійшу Холмищину); чи сї остатні задержав він відразу у себе, чи може віддав Олександрю, не знати: перше уважав би я правдоподібнішим, бо Данило супроти Олександра не мав якихось моральних обов'язків. По тім в чужих руках з володимирських земель зістала ся ще тільки Дорогичинська волость. Пинські князі були захопили пізнійше (коло 1227 р.) Чорторийськ, але Данило відібрав його зараз³⁾.

Коли Василько підріс, Данило віддав йому Берестє, а собі зіставив Володимир⁴⁾; сей поділ одначе нічим не ослабив сил Данила, бо взагалі Романовичі ціле життя визначали ся рідкою солідарністю і, як побачимо ще низше, уважали ся майже соправителями, спільними володарями Галицько-волинської держави.

¹⁾ Іпат. с. 502, Лавр. 428, Воскр. I с. 134 (дата смерті Мстислава), Другош II с. 207 (подробиці).

²⁾ Так називає потім Галичину Данило — Іпат. с. 535.

³⁾ Іпат. с. 501—2, про Чорторийськ див. т. II с. 301.

⁴⁾ Іпат. с. 501.

Деся коло 1225 р.¹⁾ умер давній приятель Данила Мстислав Німий і перед смертю поручив свого сина Івана й свої волости Данилу. Мстислав Німий мав тоді Луцьк, а мабуть окрім того задержав і давнішу свою волость — Пересопницю. Син його Іван умер слідом, і Данило, видко, уважав тепер себе правним володарем Мстиславових волостей на підставі його тестаменту²⁾. Син попереднього луцького князя Інгвара Ярослав вправді забрав був Луцьк собі, але Данило зараз вибрав ся походом на нього. (Літописець як характеристику рицарськості чи побожності Данила оповідає, що він мав нагоду вхопити Ярослава, бувши в Жидичинськім монастирі, і так йому радили, але Данило відповів, що приїхав „молитву сотворити сьвятому Миколі“, і не може виступити на Ярослава, аж потім пішов походом). Справа пішла зовсім легко. Передовий полк захопив у битві Ярослава в неволю; Лучане, що були „затворили ся“, тепер піддали ся, коли Данило наспів з головним військом. Данило дав Ярославу з луцьких земель Перемиль, а цілу Луцьку землю з Пересопницькою волостію дав братови Васильку (мабуть — в заміну за Бересте)³⁾.

Таким чином в момент смерті Мстислава до Романовичів належала ціла Волинь з виїмком кількох дрібних волостей в полудневій Волині та Белзької землі, та й то мабуть обкросної вже. Її князь Олександр ніяк не міг спромогти ся на якусь консеквентну політику: то укладав союзи з Романовичами, то пробував чогось від них добити ся війною. Ся непостійність спривела кілька літ пізнійше до прилучення Белзької землі до Володимира.

Відносини Данила до иньших українських князів з початку нормували ся союзом князів київського, чернігівського й галицького, що уставив ся за Мстислава й тримав ся якийсь час і по його смерті: київський Володимир Рюрикович і чернігівський Михайло стояли в союзі з галицьким королевичом Андрієм і його майордомом Судиславом⁴⁾. З сею літою у Данила на початках

¹⁾ В останнє згадуєть ся Мстислав в битві на Калці, а війна за його спадщину вела ся деся коли р. 1227.

²⁾ Мабуть тим поясняєть ся й досить неясна стилізація Галицької літописи, де говорить ся про сей тестамент: виходить ніби так, що Мстислав віддав свої волости Данилови від разу тестаментом, хоч се неправдоподібно зовсім, і виразно сього літописець сказати не відважив ся (Іпат. с. 497, 501). По тестаменту спадкоємцем був Іван, а Данило, як куратор, взяв його волости по його смерті.

³⁾ Іпат. с. 501—2.

⁴⁾ Про сі відносини і дальшу ситуацію на Україні див. т. II с. 243 і далі.

прийшло до конфлікту, здасться через той Чорторийськ, відібраний від пинських князів: пинські князі рушили проти Данила сю діту, але Данило, добувши поміч з Польщі й відтягнувши Половців від діти, убив справу¹⁾. Скоро одначе коаліція розбила ся, бо Михайло, зміцнивши своє становище в Чернигівщині, відновляє політику свого батька — пляни на Київ та Галичину, і розпочинає війну з Володимиром. Се змусило Володимира зблизити ся до Данила, що стає його вірним союзником, супроти спільного ворога — Михайла, поруч котрого, як його союзник, виступає згаданий Ізяслав Мстиславич, що претендує головню на Київщину, тим часом як увага Михайла звернена головню на Галичину.

В польсько-українських відносинах мала певне значінне смерть Лешка, убитого 1227 р. Правда, ще за його жита, від коли почала ся самостійна діяльність Данила, скінчили ся впливи Лешка на руські справи, де він грав таку важну ролю перед тим, в ролі опікуна Романовичів всевластно розпоряджаючи ся волинською спадщиною Романа. Але смерть Лешка понижав ще більше престиж польських князів на Україні: боротьба за краківський стіл, війни малопольських і великопольських князів відвернули на довго увагу польських князів від руських справ і поміняли ролі їх і українських князів: українські князі виступають в ролі опікунів певних польських князів і беруть діяльну участь у внутрішніх війнах Польщі, часом не без певної користи й для себе. Довший час союзником Данила був брат Лешка Конрад мазовецький, що старав ся здобути краківський стіл. На його прошення Данило помагав йому в війні його за сей стіл з Володиславом „Старим“, сином Тонкононого, й ходив з ним в далекий похід під Калін

¹⁾ Іпат. с. 502—3, пор. Длугош II с. 207—8. Оповідання Галицької літописи дуже неясне наслідком того, що автор хоче тримати ся тут хронологічного порядку й кілька разів перериває оповідання; до того подекуди воно мабуть перебите пізнішими вставками і дописками укладчика. Очевидно, оповідання про посередництво м. Кирила і союз князів на Данила стоїть в безпосереднім звязку з поданим вище оповіданням про війну за Чорторийськ, а слова: „потомъ же Ростиславъ пинскый не престаяше клевета, бѣша бо дѣти его изыманы“ — треба звязати з звісткою, що в Чорторийську узято в неволю котрогось з пинських князів: се й понудило Ростислава двигнути на Данила українських князів якимись інсинуаціями (не престаяше клевета); слова „Михайль черниговскый“ мусять бути теж допискою, що перебиває в середній фразу.

Що до Длугошевого оповідання, то Семкович (ор. с. с. 53) зачислив його був до серії звісток, зачерпнених з затрачених руських літописей, але се покручене скорочення оповідання Галицької літописи, де тільки імя Володимира заступлене „Мстиславом“.

(коло р. 1229) — війшов в землю Лядську так глибоко, як ніхто з руських князів окрім св. Володимира, підносить літописець. Оскільки знову Конрад був помічним Данилови, про се не маємо ближших відомостей¹⁾).

В таких відносинах Данило міг дійсно простягнути руку по Галичину, де людність, як ми бачили, спочувала йому, а й між боярами могли бути прихильники. І дійсно з початком 1230 р. розпочинаєть ся боротьба Данила за Галич, що потягнула ся п'ятнадцять літ, рахуючи до її фінала — Ярославської битви.

Боротьба ся розпочала ся досить несподівано. Коли по каліш-ським поході Данило перебував в Угровську, а брат його Василько вибрав ся в гостину до Суздаля, на весіле, наспіли до Данила з Галича, від громади, післанці з зазивом на стіл. Обставини були для того дуже добрі: Судислав вибрав ся на Понизє, очевидно — з військом, і королевич Андрій в Галичу був зовсім безрадним без свого майордома, отже скорим ударом можна було легко захопити Галич. Данило прийняв сї запросини. Виславши полк на Понизє, аби затримати там Судислава, він сам кинув ся на борзї під Галич, а иньшим силам казав за собою поспівати. На третій день він був уже під Галичом. Захопити відразу його не удало ся: угорська залога, чи угорські партизани „зачинили“ Галич; взято тільки передмістя. Між иньшим розграбили двір самого Судислава, де було „вина і овочів і корму і снісїв і стріл — аж дивно бачити“. Тим часом вислане Данилом військо розбило Судислава, і він тільки з незначними недобитками вночі прокрав ся до Галича. Щоб утруднити приступ, оден з угорських партизанів, „беззаконний лихий Семьонко, подібний до лисиці своєю червоністю“, як його описує літописець, казав запалити міст через Дністер, але міст надгорів тільки, а не спалив ся. Тим часом до Данила наспіли полки, а ще що важнійше — Галицька земля підіймала ся, стаючи по стороні Данила, і багато галицьких бояр прилучило ся до його війська. В таких обставинах, та ще й супроти прихильности до Данила самої людности Галича, малій угорській залозі не було надії удержати ся, і королевич капітулював. Данило пустив його свободно на Угорщину, „пам'ятаючи ласку до нього короля Андрія“, його батька. Угорські прихильники тепер відступили від королевича всі, тільки сам Судислав пішов за ним. Галичане при тім зробили демонстрацію против Судислава: кидали в нього камінням

¹⁾ Інат. с. 503—5, пор. 516 — тут помагають Романовичам Ляхи, але не знати чий (десь 1235—6 р.).

і кричали: „заберай ся з города, ворохобнику (мятежнике землі)“ (!...¹).

Правдоподібно, галицька людність, так рішучо стаючи по стороні Данила, надіяла ся, що тим нарешті буде закінчена чвертьвікова галицька замішанина, що Данило візьме тепер Галичину міцно в свої руки. Але надії єї не справили ся: задержати Галичину й сим разом показало ся тяжше, ніж здобути, й проминуло багато літ, нім Данило поборов ворожі йому елементи.

Насамперед королевич з Судиславом, утікши до Угорщини, по-пробували вернути собі Галичину оружно. Беля, старший син і соправитель короля Андрія, вибрав ся з значним військом, „в силѣ тяжцѣ“, але ся кампанія, описана в Галицькій літописи з великою емпазою, в біблійнім стилі, скінчила ся для Угрів на нічім²). Сильно утрудняли похід великі дощі і повени, в яких аж коні топили ся, але Беля все таки приступив під Галич. Побачивши одначе, що місто хоче рішучо боронити ся, а Данило стягнув у поміч Половців Котяневої орди і польські полки, Беля кинув облогу і спішно пішов назад, понісши великі страти в війську, наслідком хороб, що розвинули ся в його війську, і партизанської війни, веденої Галичанами³).

Далеко тяжшою показала ся боротьба з внутрішнім ворогом. Переважна маса „великих бояр“ була Данилови неприхильна, а хоч перейшла до Данила, коли всі шанси були по його стороні, то зараз же шукала способа позбути ся його. Галицький літописець каже, що було кілька змов на жите Данила: раз хотіли запалити хату з ним, другий — убити його на пиру, але все викри-

¹) Іпат. с. 506.

²) Що до стилю оповідання, то крім кількох виразних біблійних алюзій: „посла на нь (Белю) Богъ архангела Михаила — отворити хляби небесныя...“, „Богъ попусти на нѣ рану Фараонову“, маємо в нім і стилістичну імітацію оповідання прор. Ісаї:

И възопи посолъ гласомъ великомъ и рече: „слышите словеса великого короля угорьского: да не уставляеть васъ Демьянъ, глаголя: иземля изыметь ны Богъ, ни да уповаеть вашъ Данилъ на Господа глаголя: не имать предати градъ сесь королевѣ угорьскому. (Іпат. 507).

И ста Рапсакъ, и возопи гласомъ велимъ іудейски и рече: „слышите словеса царя великаго — царя ассирійска — сія глаголетъ царь: да не прельшаеть васъ Езекиа словесы — не можетъ избавити васъ, и да не глаголетъ вамъ Езекиа, яко избавить вы Богъ и не предасться градъ сей въ руки царя ассирійска (Ісаї гл. 36).

³) Іпат. 507—8, про згадки в угорських грамотах див. прим. 7.

вало ся одначе, й Данило зацілів; що бояре навіть чинно ображали його — нпр. на якімсь пиру котрийсь з тих „безбожних бояр“ линув йому з чаші вином у лице, але Данило терпів і навіть зловлених на горячій учинку не карав, як характеристично висловляється літописець — „аби над ними Біг з часом пімстив ся“¹⁾.

Бояре против Данила тепер висунули Олександра белзького. З початку вони потайки мали з ним зносини, роблячи ті засідки на житє Данила, а коли Данило, довідавши ся про се, казав Василькови піти війною на Белзьку землю, Олександр утік у Перемишль „до своїх одномишленників“, і тут почав готувати ся до боротьби з Данилом. Ситуація була така, що як каже літописець (мабуть побільшуючи), поміж галицькими боярами не було й одного вірного Данилу, окрім вісімнадцяти отроків й тисяцького Деяна: одні виразно перейшли на сторону Олександра, иньші ніби тримали ся Данила, але зовсім нещиро. Тоді Данило скликав віче в Галичу — факт для нього незвичайний, і запитав ся, чи може числити на поміч людности. Галичане заявили: „вѣрни сьмы Богу и тобѣ, господину нашему!“. Але в данім разі се була більше моральна поміч, бо з тим усім громада могла підперти Данила тільки „маломъ ратникъ“. Не вважаючи на се Данило рішив іти на Перемишль, забравши з собою й полки бояр, що йшли до нього удаючи вірних, „мняще ся яко вѣрни суть“. Данилів рахунок показав ся добрий: супроти його рішучости сї бояре притаїли ся й не показали фарби; Олександр не відважив ся боронитись, і коли Данило зближив ся до Перемишля, утік на Угорщину²⁾.

На Угорщині Олександр почав понужати на похід короля і старий король, рахуючи на поміч галицького боярства, дійсно постановив зробити остатню пробу здобути Галичину (десь р. 1232).

Він рушив звичайною дорогою — на західню Галичину, і йому пішло на сей раз дуже щасливо. Самого Данила, здається, в Галичині не було³⁾, а Данилові воєводи, чи завдяки значним силам короля, чи наслідком боярської конспірації, що розуміється, чула ся в повітрі, потратили голови й уступали одну позицію по

¹⁾ Іпат. с. 508 і 509. ²⁾ Іпат. с. 509.

³⁾ Сей здогад, що Данила не було в Галичині, висловив Андріяшів (ор. с. с. 164), і я його уважаю зовсім правдоподібним: в оповіданні Галицької літописи ударає в очі, що під час цілої сєї компанії Данила ніде не видно. Де він був під час похода, літопис не дає на се ніяких вказівок; Андріяшів думає, що в Київщині, але його побут в Київщині належить до пізнішого часу, як видно з контексту.

другій. Піддано Ярослав, після того як Угри вже стратили надію його взяти; дуже докладне й не безінтересне з побутового погляду оповідання про се дає галицький літописець. В Ярославі „затворили ся“ за наказом Данила бояре Давид Вишатич і Василь Гаврилович. Угри били ся до самого вечера, і відбито їх. Потім ті Данилові бояре мали воєнну нараду, і тут Давид, настрашений своєю тещею почав говорити за капітуляцією. Теща його, вдова кормильця Нездила, була партизанкою Судислава й тримала ся угорської партії (чи не був Судислав її сином, братом Володислава Кормильчича?). Вона казала Давиду: „не потрапите удержати города“, і Давид, що дуже її шанував — „матерью бо си нарѣчаешеть ю“, „уполошив ся“ від такого її говорення. Даремно Василь чи Василько, „мужь крѣпокъ и храборъ“, противив ся йому кажучи: „не погубім чести князя свого! рать не зможе здобути сього города!“ Давид не слухав його і обставав за капітуляцію. Приїхав тоді Чак з угорських полків і теж казав, що Угри не зможуть здобути городу, бо понесли великі страти. І хоч Василько сильно противив ся — аби не піддавати города, Давид маючи „ужасти во серце“, все таки піддав ся на капітуляцію (очевидно, як старший воєвода, він мав рішати). Йому полишено свободіно вийти з усім військом з города. Ціле оповідання показує сучасника дуже близького до двірських і боярських кругів.

Без бою, здасть ся, піддав ся і Галич, коли бояре всі перейшли на сторону короля. Опанувавши Галичину, король пішов під Володимир, і давній випробований Васильків воєвода Мирослав, хоч мав з собою велике військо і міг бути зовсім безпечним, „смути ся умомъ“ і без волі Данила уложив умову з угорським королем: мабуть відступив йому Галич, а Белзьку землю вернув Олександр¹⁾.

Ся умова, зрештою навіть не признана Данилом, не усталила, розумієть ся, добрих відносин. Використовуючи неприсутність Данила, що пішов у Київщину — ратувати свого союзника Володи-

¹⁾ Іпат. 509—510. До сеї кампанії — спеціально до облоги Ярослава належить оповідання грамоти Белі Діонисію (мб. Діяниш Галицької літописи, с. 313): *Adhinc etiam dum contra Danylam ducem Lodomeriae a debito fidelitatis se abstrahentem et Galliciam nobis iam subiectam capere attemptantem, pariter cum inclito patre nostro exercitum duceremus et iam in expugnatione castri Yarislow essemus constituti, sepe dictus Dionysius dum ante alios, sicut moris erat, se prelis ardentem immiscere, ad capiendum castrum memoratum condescendere se aptaret, duo letalia vulnera per partem recepit aduersam et mortem vix euasit, torrentibus lapidum e castro iaculatorum in ipsum graviter lapidatus — Fejér IV. 1, c. 23—4.*

мира, королевич Андрій десь на другий рік (1232/3) вибрався походом на Волинь; але Данило наспів на зустріч йому і в битві недалеко Шумська розбив угорське військо й змусив вернути ся. Так само нічим скінчився й новий похід королевича на Волинь (мб. на весну 1233): Данило за помочю Половців, Володимира київського й Олександра, що вже встиг перейти на сторону Данила, відбив Угрів під Перемилем, а слідом перейшов до агресії — рушив під Галич. Причиною було, що серед галицького боярства показався корисний для Данила рух і роздвоєння: тим часом як одні, під проводом Судислава, стояли далі при Уграх, значна частина бояр відвернула ся від Угрів і почала переходити до Данила. На жаль, літописець не поясняє причин сього цікавого явища; здасться, що їх треба шукати в особистих відносинах боярських проводирів: я б висловив здогад, що власне виступлення на перший план Доброслава, досі не звісного між боярськими проводирами, і його емуляція з Судиславом могли бути причиною сього роздвоєння¹).

Коли Данило зблизився під Галич, „більша половина Галича“, як каже літописець, — себто галицьких бояр, вийшла на зустріч Данилу й прилучила ся до нього; на чолі їх стояв Доброслав і Гліб Зеремієвич, давній угорський партизан. Опіраючись на них і своє військо Данило перейняв у свої руки Галичину. Тільки в Галичу тримала ся угорська залога з королевичем Андрієм, і Данило взяв Галич в тісну блокаду. На чолі залоги стояли угорський воевода Діонисий (Діаниш, як його зве літопис) і Судислав; вони постановили тримати ся до останнього, не вважаючи на голод, що занував скоро в місті. Помочи з Угорщини не було: старий король зайнятий був своїм новим (третім) шлюбом і війною з австрійським герцогом; в серпні 1233 р. він вправді вибрався був походом на Галич, але мабуть щось перебило йому, бо Галицька літопись про сей похід не знає²). Покинувши сам собі, Судислав, аби ослабити Данила, навязав знову зносини з Олександром, обіцяючи зробити його галицьким князем, аби лише від-

¹) Іпат. с. 512—4.

²) Про нього маємо за те виразну звістку в угорських документах: з кінця серпня 1233 р. (*die duodecimo(?) exeunte augusto*) ми маємо грамоту, дану Андрієм *in silva quae nominatur Berég*, де він заповідає полагодити солянську справу в церковних маєностях *infra viginti quinque dies, postquam redierimus de Ruscia* (Fejér III. 2, с. 324 і 326). Напряж походу на Берг вказує, що король ішов коротшою дорогою на Галич, і як бачимо, надіявся за три тижні упорати ся. Що йому перешкодило, не знати.

ступив від Данила. Олександр дійсно дав себе ще раз здурити й покинув Данила. Але йому не удалося навіть прокрастися до міста, і ця остання зрада коштувала його, мабуть, і волости і свободи: кілька місяців пізніше Данило захопив його, коли він хотів тікати до свого зятя Володимира, і від тоді Олександр сходить зі сцени. Судиславу сей епізод не поміг нічого, облога Галича тривала далі, звиш двох місяців. Данилове військо чекало, щоб Дністер замерз і можна було вчинити атаку. Нарешті ситуацію розв'язала несподівана пригода: королевич Андрій умер під час облоги. Тоді решта бояр рішила піддатися Данилові. Непримирений Судислав втік разом з угорською залогою на Угорщину (кінець 1233 р.¹⁾).

Але й тепер бояре не були щиріші для Данила. Прилучившись до Данила під натиском обставин, вони знову почали старатися зараз же його позбутися. Така нагода трапилася дуже скоро: Володимир київський накликав Данила до помочи, бо на нього напали Михайло з Ізяславом. Данило полишив у Галичі брата Василька й кинувся зараз по галицькій кампанії в Київщину. Ця київська кампанія закінчилася однак погромом Данилового війська в битві з Половцями під Торчеськом (галицький літописець і в сій невдачі бачить інтригу галицьких бояр). Данило з останками свого війська мусів тікати до Галича. Це дало початок новому руху галицьких бояр. Щоб спекатися Василькового війська, що тримало залог у Галичу, вони пустили поголоску, що Ізяслав з Половцями ідуть на Волинь, і Василько дійсно на сю вість пішов з Галича боронити Волині. Тоді бояре підняли повстання — „воздвигоша коромолу“ і против Данила навязали зносини з Михайлом. Данило поручив брату Васильку зібрати потрібні сили для дальшої боротьби, а сам тим часом поїхав на Угорщину²⁾. Галицький літописець поясняє це так, що Данилу з його розбитим військом не радили лишатися в Галичу довше, і він тому покинув Галич, але мабуть це треба розуміти інакше.

Як раз тоді умер король Андрій (осінь 1235 р.). Його син і наступник Беля не показував такого зацікавлення галицькими справами як його батько й брати, тож Данило міг мати надію уладити свої відносини до Угорщини. Стара угорська хроніка оповідає, що він брав участь в коронації Белі, чи властиво інтронізації (коронований він був перший раз ще за життя батька). Вона відбулася в угорській Білгороді (Феєрварі, Штутьвайсенбурґу) в падолисті

¹⁾ Іпат. с. 514. ²⁾ Іпат. с. 515—6.

того року, і Данило в процесії вів коня, на котрім сидів Беля, тим часом як колишній „галицький король“ Кольоман ніс королівський меч¹). Сеї звістки не маємо ніякої причини відкидати, і сю участь Данила в коронаційній параді, що означала признание певної висшости (коли не зверхности) угорського короля, я ставлю в зв'язок із висловленим вище здогадом, що Данило їхав на Угорщину з заміром полагодити свої відносини до Угорщини, і піддавав ся під протекцію короля з тим, аби зробити кінець мішанню Угорщини в галицькі справи²).

Але се йому не удало ся. Чи з того рахунку, що Данило занадто сильний, аби вложити ся в ролю угорського підручника, чи наслідком особистих впливів, Беля признав ліпшим для себе піддержати Михайла і його сина Ростислава, котрому признає він титул „галицького князя“ (*dux Galiciae*) і обіцяє видати за нього свою доньку. Супроти сього Данило нав'язує зносини з ворогом Белі австрійським герцогом Фридрихом т. зв. Воввничим (*der Streitbare*), остатнім Бабенбергом. Про се можна здогадувати ся з короткої звістки Галицької літописи, що під час походу цісаря Фридриха II на Австрію (1236—7 р.) Данило з Васильком вибирали ся в поміч герцогу, але Беля посередничив у сій справі, запросив їх до себе „на честь“ і дійсно потрапив розлучити сю небезпечну для себе коаліцію³). З свого боку Беля за те мусів

¹) *Chronicon Marci* (інакше *Chr. Pictum*): *Colomano duce fratre eiusdem ensem regalem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele uero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reuerencia ducente* (*Ser. hist. Hung.* II с. 223); хроніка ся опираєть ся на старих пемтських аналах, зладжених при кінці XIII в. і пізнійше доповнених (див. *Kaindl Studien* XI). Звістка ся потім буквально повторена у Туроца гл. 74.

²) Наші історики — Зубрицький III с. 124—5, Дашкевич с. 48, Шараневич *Die Hupatios-Chr.* с. 123 підозріло приймають сю звістку, признаючи її впливом угорського патріотизма та уважаючи неможливим, аби Данило признав себе васалем Белі. Але не можна так легко збути сеї відірваної звістки, що Данило брав участь в коронації Белі; менше з тим, чи він робив се *summa* чи *mediocri reverentia*, але факт такий відай був, а він знов безперечно мусів мати своє політичне значіння (Зубрицький і Шараневич при тім в'яжуть сю звістку не з першою, а з другою подорожею Данила в Угорщину, що стоїть в Іпатських кодексах під р. 1235, але се неможливо). Зрештою для Данила не було ніякою особливою нечесністю признати угорського короля старшим від себе (чи формально признав він себе васалем — річ иньша, про яку не маємо підстави судити): що старшим від Данила уважав короля й галицький літописець, перебуваєть ся з дальшого його оповідання.

³) Іпат. с. 517. З сим, мабуть, треба зв'язати звістку, що австрійський герцог перехопив у Відні посла якогось *regulus Russiae* до цісаря

прийняти на себе при тім якісь зобов'язання супроти Данила щодо Галичини, і сим може треба пояснити, що він дуже слабо підтримував противників Данила по сім, аж поки татарська катастрофа не змінила його політики, піддавши йому гадку, що з Данилом нема вже що рахувати ся. Перед тим, по тій конференції з Данилом і Васильком Беля був залишив кандидатуру Ростислава; пообіцявши перед тим руку своїй доньки Ростиславу, Беля потім відмовив йому — або як драстично оповідає се галицький літописець: „король не вдасть дѣвки своєї Ростиславу, и погна и прочь“. Але з другого боку і з Данилом Беля не хотів в'язати ся щиро; Данилові старання — висватати королівну за свого старшого сина Льва не привели на разі до кінця. Данило їздив у сій справі на Угорщину по відмові Белі Ростиславу, „и не бѣ любви межи има“¹⁾. Очевидно, Беля постановив вітягнути ся від галицьких справ, і тільки татарський похід, що здавав ся кінцем сили українських князів, вивів Белю з такої пасивности.

Тим часом не досягнувши ніяких користних результатів на угорським дворі тою своєю подорожею на коронацію Белі, Данило своїм виїздом на Угорщину 1235 р. дав можливість ворожим елементам зміцнити ся в Галичині. Ворожі йому бояре під час тої подорожи вповні опанували Галичину. У Галич прибув Михайло з сином Ростиславом і оголошений князем боярами, дуже зручно уложив цілу коаліцію на Данила. Нав'язав зносини з Угорщиною і на разі дістав від Белі значну підмогу, „Угоръ множество“; перетягнув на свій бік недавнього союзника Данилового Конрада мазовецького; стягнув до помочи Половецьку орду. Правою рукою у нього був уже звістний нам кн. Ізяслав, що перед тим на якийсь час був захопив Київ, але также скоро його й утратив і був готовий до дальшої боротьби.

Але Данило не тратив духа й не покладав рук. Белю, як ми вже бачили, зашахував він союзом з Австрією й змусив тим полишити Ростислава. Половців відвернув від Михайла: мабуть перекупив. На Конрада ужив випробованого способу: напустив на нього

й відібрав у нього дарунки — Böhmer Regesta imperii neu herausgegeben von Ficker V. I. ч. 2175, в цілості документ друкований потім у Zahn'a Urkundenbuch von Steiermark II. 442.

Проф. Шараневич не признав неправді можливим прикласти сеї звістки до Данила, тому що він не був іще королем, а до того був союзником герцога, але *regulus* власне добрий титул на князя, а що до другого, то хто зна, які то стадії переходила ся акція Данила.

¹⁾ Іпат. с. 521 і 523.

Литву, кн. Мендовга (тут він вперше виступає союзником Данила). Заразом, скориставши з цього розриву з Конрадом, вернув він собі від протегованих Конрадом хрестоносних рицарів останній кусень своєї волинської отчини — Дорогичинську волость¹⁾.

Так розвинула ся незвичайно рухлива боротьба Данила з Михайлом, чи властиво — його сином Ростиславом, бо Михайло слідом покинув Галичину для Києва (1238) і брав тільки уривково участь в сій війні, що наповняє останнє десятилітє боротьби за галицький стіл. Обидва противники показували незвичайну енергію, брали ся до всяких способів, то воювали ся, то мирились — „бывшую межі има овогда миру овогда рати“, як каже літописець.

Михайло з союзниками хотів з початку знищити Данила і зробив два походи на Волинь, але не досягнув ними ніяких особливих результатів. Два походи на Галич, вчинені Романовичами протягом 1236—7 рр. (перший Васильком, другий обома братами), теж не привели до ніяких здобутків: Ростислав удержав ся в Галичу, і Данило навіть уложив з ним перемирє: признав йому Галич, а собі узав Перемишль (1237). Але Ростислав слідом відібрав від Данила Перемишль, і війна відновила ся. Тоді Данило, використавши похід Ростислава „со всеми бояры“ на Литву, несподівано з'явив ся з військом під Галичем (з Холма під Галич поспів на третій день!²⁾).

Галицька громада, не звязана тепер присутністю бояр, прийняла Данила радо: коли він, каже літописець, підїхавши під місто, звернув ся до горожан з словами: „о мужи градстни, доколѣ хочете терпѣти иноплемьныхъ князий державу!“ — горожане скрикнули: „се держатель наш, Богом даний“, пустили ся йому на зустріч як бжолі до матки. Єпископ Артемій і дворський Григорій, що тримали місто в неприсутности князя, мусїли удати добру міну й прилучити ся до заяв лояльности, як каже з іронїєю літописець: „хоч були противні Данилу, але побачивши, що не можуть здержати міста, удали, нїби їм теж лежало на серцї передати місто Данилови: вийшли йому на зустріч зі слїзми на очах і з усміхненими лицами, облизуючи собі губи, що втїкло від них панованнє, — й мусїли казати: „їди, княже Данило, перейми город!“ Данило ж увійшов у свій город, вступив до церкви Бо-

¹⁾ Іпат. с. 517.

²⁾ Іпат. с. 516—7. Замість Литви Зубрицький (ІІІ с. 126), а за ним Барсов (Географія Нач. літописи с. 282) в оповіданню про сей похід Ростислава хочуть читати „на Половцы“, тому бо перед тим сказано, що Ростислав пішов „в поле“. За слаба причина для такої рішучої зміни.

городищі й сів на столі свого батька, а на знак перемоги поставив свою корону на Німецькій брамі“. Ростислав, дізнавшись про це, поспішно втік на Угорщину, а галицькі бояре мусіли йти до Данила на перепросини: „припадаючи до ніг просили його ласки, кажучи: звинили ми, що тримали иньшого князя“. Данило, чуючи ще силу боярства, відповів великодушною амністією¹⁾.

Се діялося вже під час великого татарського походу на руські землі, але він не перервав дальшої розюшеної боротьби українських князів. Прикре і комічне вражіння роблять ці руські полки, що розполюються, натрапивши серед своїх воєнних акцій з Русинами на татарські орди²⁾. Очевидно, і сей другий татарський похід князі уважали чимсь ефемеричним, як перший, закінчений катастрофою на Калці, тож і не брали собі його в політичні рахунки.

Коли Михайло, настрашений першою появою Татар під Києвом, покинув його й подав ся за Ростиславом на Угорщину, Данило опанував Київ на себе й посадив там свого воєводу Дмитра. Але він Києва не цинив і коли слідом Михайло й Ростислав, не знайшовши привіту у Белі (що мав по словам літописи „погнати від себе Ростислава“) і стративши на хвилю всякий ґрунт під ногами, удали ся до Данила з перепросинами, Данило уложив з ними згоду, признав Київ Михайлови, а Ростиславу в заміну за Галичину дав Луцьк, і прийняв їх обох до себе на час татарського походу³⁾. Сам же він подав ся на Угорщину із згаданим уже пляном уложити шлюб Льва з королівною.

Се було під час київської облоги. Коли татарське військо посунуло на Волинь, князі розбігли ся куди видко — Михайло з сином до Шлезку, Данило на Мазовше, а сина Льва полишив на Угорщині. Коли Татари перейшли на Угорщину, Данило вернув ся на Волинь, по дорозі мавши немилий епізод з Дорогичином, де місто, забунтувавши, не прийняло його до себе⁴⁾, а Михайло з Ростиславом подали ся на українські попілища: Михайло до Києва, Ростислав до Чернигова. Але слідом Ростислав відновляє свої зносини з галицьким боярством і заходи коло Галича. Разом з болоховськими князями і „останком Галичан“ іде він походом на галицьке Понизє. Його відбито, й він вернув ся „за Дніпро“, а Данило пімстив ся на болоховських князях: „городи їх віддав огневи, а греблі їх розкопав“. Та по короткім часі Ростислав іде

¹⁾ Іпат. с. 517—9 (1238). ²⁾ Іпат. с. 527 і 528.

³⁾ Пор. т. II с. 250—2. ⁴⁾ Див. V с. 398—9.

новим походом, і на сей раз несподіваним нападом удалося йому захопити Галич. Але тільки на хвилю. Коли Данило з Васильком, довідавшися про се, рушили з значним військом на Галич, Ростислав утік з Галича разом з єпископом Артемієм і виднійшими боярами. Рух в Перемишлі, піднятий висланим туди від Ростислава кн. Константином рязанським і місцевим єпископом, також утих, коли Данило вислав туди військо. Ростислав, здасться, забирався зараз до нового походу, але наскочив на татарську орду, що верталася з Угорщини, й утік сам на Угорщину¹⁾.

Підчас усіх тих завірушень сього десятиліття, неустанної зміни князів, їх подорожей і втічак, фактичне пановання в Галичині було, розуміється, в руках боярства. Вони правили не тільки іменем свого ставленика Ростислава, котрого батько мав виправдувати перед Данилом такими характеристичними словами: „коли хотів я бути з тобою в любови, невірні Галичане не позволяли мині“²⁾. Навіть коли Данилу удавалося взяти Галич, його влада була властиво номінальна, як прекрасно характеризує се літописець, оповідаючи про час між походом Бату й його поворотом:

„Галицькі бояре називали Данила своїм князем, а самі держали всю землю. Доброслав Судіч, попів внук, розпанував ся був як князь“³⁾ і грабував усю землю; без волі князя він прийшов у Бакоту й перейняв ціле Пониззя. Григорій же Василевич хотів забрати собі гірську країну Перемишльську. І було у землі велике замішання й грабовання від них. Данило, довідавшися про се, з великим жалем прислав свого стольника Якова до Доброслава — сказати боярам: „я ваш князь, а ви мене не слухаєте ся, грабуєте землю; я тобі, Доброславе, заборонив приймати в службу чернигівських бояр, а казав роздавати волости галицьким, Коломиїську ж сіль задержіть для мене“. Доброслав сказав на се: „добре“. Але тим часом як Яков сидів у нього, прийшли Лазор Домажирич та Івор Молибожич — два беззаконники з смердого роду, і поклонилися Доброславу в землю. Коли Яков, здивувавшись, запитав, чого вони так кланяються, Доброслав пояснив: „я дав їм Коломию“. Яков сказав: „як же ти міг без княжого дозволу дати її їм? прецінь наші великі князі (Данило і Василько) мають Коломию для удержання уружників, а сї не варті мати й свої батьківщини!“ Але Доброслав на се тільки засміявся й сказав:

¹⁾ Іпат. с. 521—2, 523—4, 526—8, Лавр. с. 446 (звістка про Яро-слава попала сюди помилкою).

²⁾ Іпат. с. 521. ³⁾ вокняжилъ ся бѣ.

„щож уже скажу на се?“ Яков приїхавши оповів усе отсе Данилови, й той затужив, що ті поганці держать його отчину й розпоряджують нею, та молив ся за неї Богу“.

Данило чув ще себе не досить сильним, аби взяти за роги сю боярську олітархію, і йому дійсно поки що лишалося хіба молити ся Богу. Але самі олітархи підривали свою силу інтригами та суперечками.

„По короткім часі, оповідає літописець, почав потому Доброслав обмовляти Григорія перед Данилом, що він йому не вірний — він рив під Григорієм, бо хотів сам оден взяти в свої руки цілу Галичину. Потім вони пересварили ся й приїхали до Данила, дуже пишні: Доброслав їхав у одній сорочці, запишаний, що анї на землю не дивив ся, а Галичане бігли коло його стремени. Данило з Васильком, бачучи його пиху, ще більше зненавиділи його; тож коли Доброслав і Григорій почали себе обопільно обмовляти, Данило, слухаючи їх говорення й бачучи, що то все не щире, і що вони не хочуть його слухати ся, а землю раді б иньшому князю віддати, подумав з братом і таки мусів, видячи їх беззаконне, казати їх увязнити“¹⁾.

Отже тільки заїла суперечка між двома проводирями боярства осьмілила Данила до такого рішучого кроку. Дійсно, боярство, хоч уже значно ослаблене довгою боротьбою, все ще було досить сильне і не тратило духу й відваги до боротьби з княжою властю.

По кількох нещасливих пробах заволодіти Галичом, зроблених спільно з боярством й вищим духовенством в 1242 р., Ростислав, як уже сказано, втік на Угорщину. На дворі Белї тепер стала ся користна для нього зміна. Беля, що останніми часами, як ми бачили, тримав ся дуже здержливо, а навіть і неприязно супроти Ростислава, постановив рішучо підперти його. Він видає нарешті за нього свою доньку²⁾ й рішає ся допомогти йому в планах на Галичину. Джерела наші не подають мотивів сеї переміни, і ми самі мусимо їх відгадувати. Найбільше правдоподібне об'яснення, яке подав я вже вище — се те, що погром Руси Татарами давав Белї надію легко приборкати Данила і взяти Галичину під свою зверхність, посадивши там Ростислава; могли бути й иньші причини, нам незвістні, що могли лежати в політиці Данила.

Досить, що скоро по своїм весілю Ростислав випросив від тестя „Угорь много“ і з ними рушив на Перемишль. Тут він, очевидно — за помочию місцевого боярства, зібрав військо з селян

¹⁾ Іпат. с. 526. ²⁾ Іпат. с. 528 (десь в р. 1243—4).

— „смерды многы пѣшцыѣ“. Данило, зачувши, вислав на нього військо під проводом свого братанича Всеволода, та Ростислав побив його над Січницею, „бо мав багато пішого війська“ — з тих смердів. Але коли Данило потім рушив на нього сам з великим військом, Ростислав уступив ся на Угорщину¹⁾.

По році Ростислав зібрав ся до нового походу, і на сей раз окрім угорського війська вистарав ся собі поміч і з Польщі, від вдови Лешка, регентки малого Болеслава (т. зв. Сидливого). Літом 1245 р. він знову рушив на Перемищину, маючи війська угорські, польські й руські — правдоподібно полки бояр, своїх прихильників. На сей раз, обминувши Перемишль, він приступив під Ярослав і почав ладити ся до облоги. На сю вість Данило вислав наперед полк з Андрієм дворським для скріплення ярославської залоги, а сам з Васильком поспішив ся слідом; післав також за помочю до Мендовга і до Конрада мазовецького, але їх помічні полки прийшли вже по скінченню кампанії, що перейшла дуже скоро.

Коли військо Романовичів зблизило ся до Ярослава, Ростислав полишив піше військо під містом: „аби звідти не вийшли в поміч Данилови та не порубали пороків“ (таранів), а сам з рештою війська пішов на зустріч Данилови. Тут стала ся сильна битва²⁾, широко і місцями розкішно, пишною риторикою описана галицьким літописцем. Сей епізод має чималий інтерес для характеристики і сучасного життя і літературної манери галицького літописця, і я виберу з нього дещо.

Літописець взагалі неохочий до зарозумілості й похвалок, і тут подає насамперед антитезу пишого Ростислава і смирних Романовичів. Ростислав хвалить ся перед своїм військом: „як би я довідав ся, де Данило і Василько, поїхав би зараз на них: хоч би з десятьма вояками а поїхав би на них!“ Данило ж і Василько, довідавши ся, про його похід, молять ся покірно Богу. І Бог являє їм свою поміч — помічні полки не наспівають до них, а вони все таки побивають Ростислава, бо „побіда не від людської помочи, а від Бога“. Знамення віщують їм успіх. Ростислав урядив перед Ярославом турнір, „игру“, з якимсь Воршем, і в тім турнірі упав під ним кінь, і він вивихнув собі плече — „не на добро трапило ся йому се знаменне“. Коли ж військо Романовичів зблизило ся до Сяну і вояки позлазили з коней, щоб узяти на себе зброю, було таке знаменне над полком: „налетіло багато орлів

¹⁾ Іпат. с. 529—30. ²⁾ 17 серпня 1245 р.

і багато круків, як велика хмара — птиці грали, орли клекотіли і плавали на крилах своїх і кидали ся в повітрі, як ніколи иньшим разом не трапляєть ся, і се знамення було на добре,“ і т. д.

Наперед Данилового війська ішли Половці і вони застали були стада Ростиславового війська без охорони, але не відважили ся узяти їх без княжого слова. За ними ішли з військом Данило і Василько. Малий Лев також був у війську: „дѣтеку суңу“ (тому що він був ще дитина), поручив його Данило Василькови, храброму боярину, аби його стеріг під час битви. Ростислав, побачивши військо Данила, поставив перед ворітьми своє піше військо, аби не дозволити залозі Ярослава вийти з міста й знищити його машин (праковъ), сам же з рештою війська — Русинами, Уграми й Ляхами пішов на Данила. Дворський Данилів Андрій, аби не допустити Ростиславового війська до Данилового полку, поспішив ся наперед і ударив на Ростиславів полк: „зломил ся списи, і був гук як від грома; з обох сторін багато упало з коней і вмерло, а иньші були ранені від кріпости копійного удару“. Данило поспішав післати в поміч дворському двадцять вибраних мужів, і він устояв ся. Ляхи тим часом ішли сильно на Васильків полк, співаючи „керълѣнь“ (кіріе елеісон), — сильно ревіли голоси в полку їх. Філя, звістний уже нам угорський воевода, стояв в заднім полку з хоругвою і казав: „Русь скорі на битву, але треба лише стерпіти їх натиск, бо вони не витривалі на довгу битву“¹⁾. „Але Бог не послухав похвалки його“, додає літописець, що ще при давніх похвалках Філі припімнув, що „Бог не потерпів йому того, і иньшим разом убив Данило Романович колись то прегордого Філю“²⁾. Ся хвиля наспіла в Ярославській битві.

Данило ударив на полк Філі і сам замішав ся в горячу битву — його ухопили вже вороги, але він вишкнув з їх рук і виїхавши з бійки, ударив на якогось Угрина, що спішив ся на поміч Філі — сбив його списом з коня і ударив його списом так сильно, що той зломив ся, і Угрин згинув на місці. А Лев, хоч малий, зломив о самого Філю свій спис. Данило тим часом ударив знову на полк Філі, розбив його і його корогву роздер. Побачивши се, Ростислав кинув ся тікати, і Угри побігли. Данило погнав ся за ними через глибокий яр, і Русь била їх. Він був тільки неспокійний за Васильків полк, на котрого ударили Ляхи. Ляхи „ла-яли ся, кажучи: поженемо великі бороди!“ Василько ж сказав на

¹⁾ Русь тчиви суть на бранѣ, да стерпимъ устремления ихъ, не стерпими бо суть на долго время на сѣчу“.

²⁾ Іпат. с. 492.

те: „даремне ваше слово! Бог наш помічник!“ Він погнав коня на них, і Ляхи не витримавши побігли від лиця його. Данило в своїй нагінці побачив, що корогва Василькова жене Ляхів і дуже утішився. Він став на могилі против міста і Василько приїхав до нього. Данило хотів гнати ся за ворогами, але Василько стримав його. Богато побито Угрів і Ляхів, багато взято в неволю. Андрій дворський зловив гордого Філю і привів до Данила, і убив його Данило. Жирослав привів Володислава, злого мятужника землі, і його теж „убито“ того ж дня, і багато Угрів побито „за гнівъ“. Подібне роз'яреннє було теж і по другій стороні; одна угорська грамота згадує, що коли під час битви Угри зловили й привели перед Ростислава якогось галицького боярина, Ростислав казав на місці відрубати йому голову¹⁾.

„Данило і Василько і Лев не поїхали до міста, а стали на місці битви, серед трупів, на знак своєї побіди для війська; ще о полуночі приганяли й приїздили вояки, ведучи з собою ріжну здобичу, і цілу ніч не пореставав крик — одні одніх шукали“. Спалено укріпленнє, що поставив під містом Ростислав, і Данило пішов до Холма з численними невільниками. Ростислав утік до Польщі, де була його жінка, й звідти на Угорщину. „Мышляше

¹⁾ Про се оповідає грамота кор. Белї магістру Ляврентию, участнику сеї битви (Fejér Codex dipl. IV. 3, с. 197—8), що містить в собі й інші подробиці про Ярославську битву. Тут сказано, що коли під час битви під Ростиславом забито коня і він був у крайній небезпечности, сей Ляврентій віддав йому свого коня: Cum ipsum cum charissimo genero nostro Ratislao duce Galliciae in partibus Russiae cum ceteris regni nostri magnatibus duximus transmittendum, qui sub castro Iroszlo Ruthenis quam plurimis in perniciem ipsius generi nostri exeuntibus de eodem et armatam in expeditionem nostram dirigentibus aciem, zelo deuotae fidelitatis armatus, volens potius post mortem viuere per famae gloriam, quam tergum hostilitati huiusmodi vertere, se obiecit; ubi transfosso hostili lancea crure suo exstitit laetaliter vulneratus; deinde cicatrice sui vulneris nondum obducta cum Daniel Ruthenorum rex ad campestre praelium contra ipsum nostrum generum prodiisset, strenuitas eiusdem magistri Laurentii, desidiae obscuritatem abhorens, in lucem prodiit probitatis, et singulariter hostili se immiscens aciei quemdam de Rusciae baronibus impulsu deiecit lanceali, quem supradictus gener noster fecit capite detruncari. In quo conflictu cum equis saepedicti ducis, generi nostri praedicti, fuisset interfectus, idem magister Laurentius solitae fidelitatis insistens feruori, vitamque iam dicti ducis praeferens vitae suae, equum, quo vehebatur, eidem duci tradidit et se inter hostes confertissimos posuit, variis periculorum fluctibus inuolutum, sicut praemissa supradicti ducis et multorum fidelium ac fide dignorum nobis relatio patefecit.

во умѣ своємъ взяти Галичъ и обладати имъ, Богъ же за высокомыслие его не створи того, еже тѣ мысляше“, моралістично кінчить літописецъ своє оповідання про сю славу в історію Галичини битву¹⁾).

Учасники битви, розходячи ся з під Ярослава, мабуть не уявляли собі, що вона буде остаточною в історії галицьких заворушень по смерті Романа. В дійсности так стало ся. О ярославські мури розбили ся змагання противників — видерти з рук Романовичів їх отчину, а кров „злого мятежника землі“, пролита на ярославських полях, запечатала собою історію боярської олігархії, на котру сі змагання опирали ся. Розумієть ся, сього не досягнула сама по собі ані ярославська перемога над Ростиславом — хоч як важна, ані скарання одного з боярських олігархів — хоч сей факт супроти давнійшої незвичайної вирокумілости Данила для боярських верховодів мав важне значіння, показуючи, що галицький отчик почув себе вже о стільки сильним, що дозволив собі відкинути свою повздержливість супроти боярства. Зробили з Ярославської битви фінал сороклітньої галицької замішанини ті важні політичні зміни, які пішли слідом за Ярославською битвою, а передовсім відносини князів Галичини й Волини до Татар²⁾. У всякім разі від Ярославської битви датуєть ся вже певне пановання Данила в Галичині.

Внутрішні відносини уложили ся так, що Василько, мавши перед тим Луцьк, дістав Володимир. З волинських земель Данило

¹⁾ Іпат. с. 531—5. Окрім нашої літописи про Ярославську битву оповідає грамота Белі, з котрої уривки я що йно подав. Про смерть Філі каже грамота його сину, що він in quodam exercitu nostro in Ruscia ab hostibus captus et diuersis cruciatibus interemtus — Fejér IV. 2. 66. Окрім того Венцель (Die Regierung Béla's des IV. с. 363) висловив здогад що до Ярославської битви можна прикласти згадку грамоти кор. Марії з р. 1266 про довголітню неволю на Русі графа Михайла Hunt-paznan: idem pluribus plagis exceptis pluribus annis in terra Ruthenorum captus extitit et detentus cum graui iactura rerum et periculis personarum in expedicione regni, que tunc temporis emergebat — Codex dipl. patrius Hungaricus VI с. 139. Але з літописи виходить, що угорські невільники були видані за рік по Ярославській битві, при уложенню угоди 1247 р.

²⁾ Се відчували і сучасники; галицький літописецъ так мотивує переміну в відносинах Белі до Данила: „бояше бо ся его, яко былъ бѣ въ Татарѣхъ, побѣдою побѣди Ростислава и Угры его“, Іпат. с. 537. Про се говорю ще низше.

задержав в своїх руках далі Белзько-Холмську й Дорогичинську землю. Зрештою поділ земель не мав важного значіння за життя обох Романовичів завдяки їх особливій солідарності: відносини їх скорше були відносинами співправителів, вони заступали один одного у всяких справах і уважалися обома мов би спільними князями Галичини й Волині¹⁾.

Я сказав що йно, що на перелом в галицьких відносинах вплинула передовсім Татарщина. Під час походу Бату на Руси по всякій правдоподібності надіялися, як я вже зазначив вище, що й сей другий татарський прихід буде таким же ефемеричним явищем, як і перший, коли Татари по битві над Калкою також нагло зникли, як несподівано з'явилися. Тим можна собі пояснити, що руські князі в першій хвилі зовсім не числилися з Татарами як чинником політичного укладу. Правда, ми знаємо, що декотрі українські громади піддавалися Татарам і опираючись на них, пробували виломитися з князівсько-дружинного устрою (про це будемо ще говорити далі), та ледви чи й вони бачили в Татарах якийсь чинник будучності. Але Татари, вернувшись через руські землі з Угорщини, не відходили назад в Азію, а отаборилися на нижній Воляі, з виразним заміром панувати над усею східною Європою.

Папський післанець Пляно-Карпіні, що звідав Татарську державу в перших роках по поході Бату, оповідає, що під час його побуту на Україні прибули від ханів Куюка і Бату відпоручники, що мали числити людність і оподаткувати її, а князі дістали візване ставити ся перед ханом²⁾. В його звістках про Татарську державу приходить ся одначе не в однім бачити неоправдану генералізацію фактів, що могли трапляти ся хіба одинично і спорадично, і не знати, о скільки загальний характер мало те завізвання князів. Правда, й иньше джерело — життя Михайла чернігівського, зложене невдовзі по його смерті, представляє так, що князі були візвані Татарами: „Начаша ихъ звати нужею, глаголюще: не подобаетъ жити на земли ханови и Батыевѣ не поклонившеся има“³⁾; але й тут не виключений сумнів, що

¹⁾ Див. нпр. в Іпат. с. 525—6: стольник Яков докоряючи Добро-славу говорить про Данила і Василька нероздільно: „велиции князи держать сию Коломыю на раздавание оружьникомъ“; печатник Курил зве Данила і Василька „господина моя“, і т. п.

²⁾ Resueil IV с. 699—704, до звісток сих іще верну ся низше.

³⁾ Макарій Історія р. церкви V с. 417.

атіографічний шаблон міг зігенералізувати або підкрасити ті мотиви, з яких почалися подорожі князів до Орди.

Перший князь, про котрого знаємо, що він їздив в Орду, був Ярослав суздальський. Він поїхав до Бату безпосередно по повороті його з Угорщини (мабуть іще 1242, або на початку 1243 р.), і одна з сучасних літописей каже, що його візвано до того. Інша додає, що Бату настановив його старшим над всіми князями „в Русскомъ языцѣ“¹⁾. Тяжко сказати, о скільки реальна ця остання звістка, але коли щось подібне сталося дійсно, то інші князі, зачувши про це, і без татарських візвань мусіли поспішити до Орди, щоб не стати підручниками Ярослава.

Як би там не було, у всякім разі з р. 1244—5 маємо звістки про цілий ряд суздальських князів, що вони їздили „в Татари про свою отчину“ і діставали потвердження, а в 1245—6 р., майже в однім часі, чуємо про подорожі в татарську орду, до Бату двох визначніших українських князів — Михайла і Данила. Про Михайла Галицька літопись каже, що він перед поворотом Бату з Угорщини сидів у Києві, потім — при повороті його — утік на Угорщину, а вернувши до Києва, сів у Чернигові (Київ Бату признав уже Ярославу) і відси виїхав до Бату, „прося волости своєю отъ него“; не знати — чи маємо розуміти тут Чернигівську волость, чи може Михайло їхав головно з тим, аби відібрати Київ від Ярослава. Про мотиви подорожі Данила Галицька літопись оповідає не менше ляконічно: „Коли Данило і Василько були в Дороговську (зараз по Ярославській битві), прислав до них Могучій свого посла з жаданням: „дай Галич“. Данило дуже тим зажурився, бо не укріпив своєї землі городами, і порадившися з своїм братом, постановив: не дам половини своєї отчини, але поїду сам до Батия“. З цього виходить, що мова була тільки про Галич, отже не про признание Романовичами татарської зверхності, а про щось інше. Найбільше правдоподібним буде пояснення, що на Галич випросив собі право від Бату якийсь з руських князів, і тепер Могучій жадав, аби Данило з Галича уступився для того обдарованого²⁾. Правда, західні українські

¹⁾ 1 Новг. с. 262, 447.

²⁾ В такім більш менш значінню розумів ці слова уже Палаузов у своїй монографії про Ростислава (с. 15—6). Але він при тім думав, що Галича Бату жадав для Михайла, і його погляд перейняв і Дашкевич, Первая унія с. 157, де Данило їде „для умилостивлення хана, потребовавшего у него Галича по навітамъ Михаила Черниговскаго“. Обидва дослідники при тім не звернули уваги на те, що якісь такі „інтриги“ Михайла

землі трудно було уважати за підвласні Орді, й Пляно Карпінї оповідає, що Татари в 1246 р. ладили ся до великого походу на західню Русь, Польщу, Угорщину, й далі; але в тім власне могла лежати політична інтрига — напустити на Данила якогось руського претендента, і його руками загорнути західні українські землі під зверхність Орди, або змусити Данила до піддання під сю зверхність.

У Данила не було иньшого виходу, тільки або боронити ся від Татар, або піддати ся зі своїми землями, галицькими й волинськими, під татарську зверхність і тим поспробувати привернути Бату до себе. Про боротьбу з Татарами не було що й думати, маючи против себе й Ростислава з Угорщиною, і боярську опозицію, тож Данило спішно збираєть ся в дорогу до Бату. 26/X 1245 він уже виїхав у сю путь і за кілька день був у Києві, де в Видубицькїм монастирі казав відправити службу божу за себе — „вида бѣду страшну и грозну“. Але Бату прийняв Данила як на свої звичаї дуже ласкаво; літописець так переказує слова його: „Данило! чому ти скорше не прийшов? але то добре, що тепер бодай прийшов! чи пєш ти чорне молоко, наше питє, кобилячий кумуз (кумис)?“ Данило відповів: „досї не пив, а нинї як кажеш минї, то пю“. Хан сказав: „Ти вже тепер наш Татарин, пий наше питє!“, але потім прислав вина: „не звикли ви пити молока, пий вино!“

Але ціла ся візита гірким соромом налягла на душу Данила і його прихильників. Показана йому честь в Орді галицьким літописцем була відчута як тяжка обида: „О злѣе зла честь татарская!“ кличе він, „Данило Романович, великий князь, що володїв з своїм братом Київом, Володимиром, Галичом і иньшими краями, — тепер сидить на колїнах, зветь ся холопом, дани від нього хочуть, житя він не надїєть ся, погрози мусить слухати“... З гірким чутєм повторяє він слова Бату, сказанї Данилови, коли частував його кумисом: „ти вже тепер наш, Татарин, пий же наше питє!“

Данило пробув у Бату три тижні й дістав потвердження своїх прав на всі свої землі, але за те мусїв признати себе „холопом татарським“, підручником татарського хана. „І прийшов він у свою

на дворі Бату не можна припустити скорше як в його подорожи до Бату, а ті дати, які ми про неї маємо, вказували-б, що Михайло їздив туди вже *по* Данилі. Та і з того що ми знаємо про побут Михайла у Бату, взагалї досить тяжко думати про якісь успішні інтриги його на дворі Бату.

землю, і стрів його брат і сини: плакали ся з його обиди, але й ще більше тішили ся, що вернув ся цілий¹⁾.

Гірке почуте „обиди“ дійсно муєло наповнити серце Данила, коли він, досягнувши мету свого життя: злучивши нарешті в своїх (з братом) руках свою отчину, як раз муєв схилити ся перед „поганином“, признати себе „холопом“ татарського хана. З сею ролею він не міг помирити ся і користаючи з тимчасової згоди з Татарами, постановляє приготувити ся до боротьби, „будує городи против безбожних Татар“²⁾, а з другого боку надієть ся знайти опертє против Татар в західній Європі.

Та хоч як тяжко було для Данила понижати ся перед Татарами, але ся покора, як то часто буває на сьвітї, принесла для нього ріжні матеріальні користи. Його подорож до Бату і признана йому протекція Татар незмірно підняла значінне Данила в очах західно-європейських володарів, що тремтіли, чекаючи нового татарського походу на захід, заповідженого уже на ліонськїм соборі устами загадкового „руського єпископа Петра“. Сам галицький літописець зовсім правдоподібно толкує наглу зміну в відносинах угорського короля до Данила його подорожею до Бату. Він каже, що скоро по повороті Данила Беля прислав свого посла до нього й сам тепер запропонував йому, аби Лев оженив ся з його донькою, котрої відмовив, як ми бачили, пять літ тому; „він бояв ся Данила, поясняє літописець, бо той був у Татар, побідив Ростислава і його Угрів“³⁾. Перший мотив, безперечно, був рішучим,

¹⁾ Іпат. с. 537.

²⁾ Іпат. с. 559—60: літопись дає се пояснення принагідно, толкуючи, чому Данило не відбудував холмської вежі, так що ся звістка належала-б до кінця 50-х і початку 60-х рр. Але безперечно, що Данило заходив ся будувати городи скорше: на се вказує пояснення літописця, чому Данило муєв покорити ся Бату в 1245 р.: „зане не утвердиль землї своєя городы“ (Іпат. с. 535). З сього-б виходило, що Данило зараз по повороті з Орди забрав ся до ставлення городів.

³⁾ Іпат. с. 537. Вже перед тим Беля удавав ся до Данила за відомостями про Татар. Так в грамоті його з 22/IV. 1244 в оповіданню про заслуги Миколая de Zyud читаємо: *Ad partes Ruscie et ad partes Bulgarie in nostra legacione profectus, ab illustrissimo duce Danela, qui Tartarorum principe visitato ad propria rediens, vniuersum statum Tartarorum, prout viderat et cognouerat, edisserendum nobis promiserat, stili officio conditum reportauit.* — *Codex Arpad. VII c. 164, теж Codex patrius IV. c. 29.* Непевність викликає тільки ся візита Данила до того *princeps Tartarorum*; як показує дата, до подорожі його в орду се не може належати. Чи не бачив ся перед тим Данило з котримсь з темників, нпр. з тим Могучієм? Чи дата фальшива?

хоч можна навести ще й иньший: увага Белі звернула ся в иньший бік — на боротьбу з Австрією, з котрою розпочав він війну весною 1246 р. Під впливом сих обставин Беля залишив свій план — посадити Ростислава в Галичу, зробив його баном Славонії, потім Мачви, утворивши для нього особний банат тут, між рр. Дунаєм, Дриною, Савою й Моравою, й на сім скінчила ся політична кар'єра Ростислава. Тільки титул „князя Галичини“ лишив він собі на пам'ятку минулого¹⁾.

Але Данило, як оповідає Галицька літопись, сим разом стрінув пропозицію Белі дуже здержливо. Літописець каже, що він не вірив Белі, бо той не додержав уже перед тим слова: „порадивши ся з братом, не повірив його словам, бо він уже перед тим обіцяв видати свою доньку (за Льва) й зрадив“. Се пояснення і взагалі гадка літописця, що переговори Белі з Данилом крутили ся коло самої справи шлюбу Льва, здають ся трохи поверховними, але за браком всяких иньших звісток і ми не можемо йти далі простих здогадів. Можемо нпр. здогадувати ся, чи війна Угорщини з Австрією не насувала Данилові иньших, некорисних для Угорщини планів, як то було вже в 30-х рр., або чи не утрудняли переговори претензії Белі, аби Данило став його васалом, яким був Ростислав, і т. п. Треба заприїмити, що Беля й по згоді з Данилом носив титул короля *Galiciae et Lodomeriae*, хоч з сього ще не можна виводити, що він задержав якісь дійсні права над Галичиною. Взагалі ми не можемо нічого певного сказати про те, на яке становище став до Белі Данило, уложивши з ним згоду.

Вкінці знаємо тільки, що Данило отягав ся з відповідею на пропозиції Белі, але з другого боку гадці помирити ся з Угорщиною не противив ся. Літопись оповідає, що в сій справі посередничив Кирило, вибраний Данилом на митрополита й висланий на посвящення до Царгорода через Угорщину (може бути — власне з порученням по дорозі навязати дальші переговори з Белею).

¹⁾ На документі 1247 р.: *Ratislao illustri duce Galliciae et bano totius Sclauoniae* — Fejér IV. 1 с. 454; баном Мачви зветь ся він уперше 1254 р. — *ibid.* IV. 2 с. 218. По його смерті († 1263) банат перейшов до його вдови Анни і синів Михайла й Белі († 1272); дві доньки Ростислава вийшли за визначних слов'янських князів: Кунегунда — за Пржемыслава II Отокара короля чеського, а Гріфіна за Лешка Чорного князя краківського. Про нього й його дітей окрім названих (с. 524) статей Палаузна і Паляцкого ще Wertner Ungarns Palatine und Bane im Zeitalter der Arpaden — *Ung. Revue*, 1894 с. 160, про Гріфіну — Бальцер *op. c.* с. 333.

Кирило мав переговори з Белею і довів їх до кінця: Данило після того поїхав на з'їзд з Белею й уложив з ним згоду. Льва при тім оженено з королівною Констанцією, а Данило вернув Белі угорських панів взятих в неволю під Ярославом (1247)¹).

Так здобув Данило уже одного союзника для евентуальної боротьби з Татарами. Але незмірно ширші перспективи відкривали перед ним тодіж розпочаті зносини з папою²).

Першу гадку про них піддали Романовичам папські последи до Татар — Пляно-Карпіні з товаришами, що їдучи до Татар стріли Василька в Ленчиці у Конрада мазовецького, потім на за-прошення Василька гостили у нього деє в перших днях 1246 р. і при тім намовляли самого Василька й руських єпископів до унії, читаючи їм якусь папську булю про злуку церков.³) Василько відповів одначе, що без Данила не може сеї справи рішати. Тому можна з усякою правдоподібністю думати, що стрівши Данила в його

¹) Іпат. с. 537. Про шлюб королівни з Львом згадки в документах — *Codex Arpadianus* IV. 13 і VIII. 97 (*Constancia ducissa Galliciae et Lodomeriae — karissime filie nostre*).

Того ж 1247 р., в літописних звітках про битву Угрів з Австрійцями на Лейті, де наложив головою Фридрих австрійський, згадуєть ся в угорським війську і „король руський“ *Monum. Germ. hist. IX. scr. c. 559* (*Continuatio Lambacensis*): *cum tribus regibus — cum rege Ungariae rege Comanorum et rege Rusciae*, теж і в Сольногородській хроніці св. Рудберта с. 789), але се ще не Данило, а, очевидно, Ростислав — порівняти звістку про шлюб Ростиславни *ibid.* с. 560 (під 1261). Про сей епізод див. ще *Ficker Herzog Friedrich II* (1884) s. 127.

²) Зносини Данила з папою від давня інтересували дослідників і при дуже скупих звітках сучасних джерел ріжними способами толкували ся. Окрім монографічної літератури, вказаної вище, вони обговорюють ся в загальних курсах, що згадують про Данила, і в працях про церковні відносини тих часів (особливо Макарія т. V с. 315 і далі, Пелеша *Geschichte der Union I* с. 277, 318 і далі, Абрагама с. 117 і далі. Перший хто з'умів прояснити ліпше сю справу був проф. Дашкевич у своїй цитованій в прим. 1 статі: положивши в основу хронологічні студії, він відтворив той порядок, в яким наступали події, а з тим з'умів вияснити мотиви, які водили Данилом у сих зносинах. Деякі поправки до його поглядів зробив я в першім виданню своєї праці. Іншу літературу див. в прим. 1. З новішого, що появилось ся про се — Голубінського в Історії рус. церкви II с. 82 sq. — безвартостне, у Абрагама кілька роз'яснень деталей, взагалі основніші; про деякі погляди його див. нижче.

³) *Recueil IV* с. 734—6. Проф. Абрагам пробував недавно довести (с. 123) що перший навязав зносини з папською курією сам Данило, виславши якісь листи до неї перед своєю подорожжю в Орду; відповідно на сі листи уважає він папську булю з 3/V 1247 (у Тургенева ч. 62). Одначе у Карпіні ми не знаходимо ніякого натяку на такі листи до папи, і зга-

повороті з Орди в марті місяці, деє на Подоню¹⁾, Карпіні й з ним мав переговори. Заінтересованне, яке збудили в обох князях єї розмови, каже нам здогадувати ся, що мова йшла не про саму лише унію, про котру згадує Карпіні. Ся стара історія ніякого заінтересовання не могла викликати, натомість оповідання його про те, що папа хоче організувати союз європейських народів против Татар і з тим зберав собор в Ліоні, що він наміряєть ся двигнути против них хрестоносний похід, — мусіли зробити сильне вражіннє на Романовичів, перейнятих гірким почутєм „обиди“ від татарської кормиги. Прилучити ся до сього європейського союзу проти Татар, дістати собі з заходу поміч за ціну унії було дуже привабно, а признати над собою церковне старшинство римського папи не було страшно при тім „близьким“ пожитю з католицькими народами, при тім браку всякої релігійної виключности, який я підносив як прикмету особливо характеристичну для наших західніх земель²⁾.

Коли Пляно-Карпіні, вертаючи з Орди, знову пробував у Романовичів (літом 1247 р.), він довідав ся, що вони наважали зносини з папою — вислали до нього свого посла³⁾. Маємо серію

дана була, коли не була відповідею на посольство Данила по повороті з Орди, могла бути результатом реляції Карпіні про свої конференції з Васильком; в рефесті булі не маємо імени князя, й вона могла бути адресована не до Данила, а до Василька, але могла бути адресована й до Данила, на підставі того що доніс Карпіні; менше правдоподібне, що Василько, не чекаючи Данила, написав щось папі від себе. Вповні гіпотетичним лишаєть ся також здогад того ж автора (с. 105), що до Данила була адресована папська була в 1231 р., де папа тішить ся з причини заявленого тим неназваним на імя rex Russiae (в виданню Турґенєва він названий Юриєм — ч. 33) бажання піддати ся під зверхність римського папи. Ми могли б в такім разі надіяти ся якихось спеціальніших інструкцій Карпіні до Романовичів, тим часом не видко, аби він їх мав.

¹⁾ Проф. Дашкевич (Первая унія с. 158), користаючи з лихого видання Язикова, не міг ближше означити, де і коли Карпіні бачив Данила; з видання Авезака видно се зовсім ясно: Карпіні бачив Данила у шваґра Бату, що кочував на Дону, а час видко з того, що у Куреши Карпіні був при кінці лютого, а у Бату на початку цвітіння; значить, на Дону був він деє в середині марта.

²⁾ Див. т. II с. 483—5.

³⁾ *Confirmantes etiam omnia quae de hac materia prius per suum abbatem transmiserant* (Пляно-Карпіні говорить про готовість Романовичів до унії з римською церквою) — *Recueil* с. 769. В пізнійшій булі (у Турґенєва ч. 75) папа згадує послів Данила *Gregorii abbatis de monte sancti Danielis et fratr(u)m H. et A. de ordine fratrum praedicatorum*. Проф. Абрагам не без правдоподібности здогадуєть ся, що той Григорій міг бути

напських буль з 3 мая 1246 р.¹⁾, що були мабуть результатом реляцій Пляно-Карпінї про його конференції з Васильком і руськими князями, або того посольства, коли воно встигло вже прибути²⁾. Папа заявляє тут „руському королеви“, що приймає його самого і його державу під протекцію св. Петра і всякому, хто б хотів його скривдити, грозить гнівом божим і своїм, зрештою про висловлені до нього „прошення“ говорить він загально, обіцяючи їх скільки зможе сповнити, а з своїм легатом поручає порозумівати ся в справах релігійних і висловити йому свою гадку що до Татар³⁾.

Чи наслідком отсих буль вислали Романовичі свого посла до папи, чи ще перед ними, але потім заходить малий застій в сих зносинах і тільки та друга гостина Карпінї, літом 1247 р., відіграла їх. Мусимо здогадувати ся, що відповіді прислані папою й ті усні пояснення, які могли дати Данилови його власні послы, розчарували Романовичів і проходили їх запал. Инакше воно й не могло бути: в головній справі, що займала Данила й підхнула його до сих зносин, — про боротьбу з Татарами, вони не могли сказати йому нічого реального, натомість папа дуже горячо забрав ся до реформовання руської церкви, до викорінювання грецьких „звичаїв і обрядів“ (лист папи до легата), чого собі ані Романовичі ані їх єпископи не бажали. Відгомін незадоволення в сій

ігуменом монастиря св. Данила в Угровську; але чи був се той „абат“, про якого згадує Карпінї, як то думає Абрагам (с. 122), чи пізніший посол, годі сказати. Проф. Дашкевич (ор. с. с. 159) вагає ся, чи не прийняти звістки Длугоша (II с. 309), що Данило розпочав зносини з папою через його легата в Пруссії Опізо; але Длугош се мабуть викомбінував з літописної звістки, що Опізо висланий був потім для коронації Данила.

¹⁾ *Historica Russiae Monumenta* ed. a Turgenevio I N 61—5; в титулі останньої з сих буль тут читаєть ся: *Ioanni illustri regi Russiae*; в оригінальній пересті імені князя нема — *Berger Les registres d'Innocent IV* т. I ч. 1817. Зауважу, що кореспонденція папи з Романовичами, видана у Тургенева, передрукована відси в *Codex Arpadianus* т. VII.

²⁾ Абрагам доводить, що рахуючи на дорогу 50 днів, посол висланий Данилом по повероті не міг бути у папи перед видачею буль з 3/V (с. 124). Се трудно сказати категорично. Данило міг бути дома уже перед кінцем марта, а їзда бувала скорша і повільніша. В кождім разі непотрібно припускає в таким разі той же автор, що папа вислав свої булі з 3/V на вість про поверот Данила з Орди (с. 124): коли не було часу на посольство, то не було часу й на вість, і *vice versa*.

³⁾ Така сила буль, виданих одного дня в справі Данила, потверджує гадку, що се був перший крок папи в зносинах з ним: папа на перший голос поспішив ся відозвати ся аж трома булями, а трома иньшими уставляє посередників для дальших відносин.

справі знаходимо і в пізнійших папських листах (нпр. в дозволі правити службу на просфорах) і в замітці літописця, що згадуючи про коронацію Данила, підносить прихильність папи до руського обряду: „Некенти бо кленяше хулящимъ вѣру грѣцкую правовѣрную“¹⁾; тут маємо, мабуть, відгомін пізнійших пояснень папи, що мусів відступити від перших, занадто великих вимагань своїх в справах обряду.

Зносини були урвали ся, і тільки Карпінї, що з поворотом знову загостив у Данила, своїми винесеними з подорожі до самого великого хана гадками про потребу спільної боротьби з Татарами, про їх близький і грізний похід на захід, що мав розпочати ся в найблизшій часї, потрапив знову розбудити давніші надії й плани Данила: він вислав разом з Карпінї своїх послів і грамоти до папи²⁾.

На се посольство папа відповів знову цілою пачкою буль: з серпня і з дальших місяців 1247 р. та перших місяців 1248 р. маємо аж шість буль до Данила і Василька, де папа знову приймає їх в опіку св. Петра, дозволяє їм здобувати собі назад відібрані від них землі, дає діспензу Васильку за його шлюб (уже давнійший), дозволяє в руських землях правити службу на просфорах і т. и. В головній же справі — татарській маємо в них тільки бажання, щоб на випадок як Татари рушать ся на християнські краї, Данило повідомив про се пруських рицарів, а ті повідомлять папу, аби він міг ліпше роздумати, як би тим Татарам з божію помочю сильно противстати³⁾. Такий був зміст останньої булі; Данило міг з неї як найліпше переконати ся, що реальної помочи против Татар йому нема що надїяти ся від папи — й залишити дальшу кореспонденцію в сїм напрямі⁴⁾.

Чотири роки пізнійше маємо лист угорського короля до папи, де він хвалить ся, що не пожалував труду й ветиг прихилити Данила на ново до зносин, і від нього мають прибути до папи послї⁵⁾. Не знаємо вправді, чи дійсно Данило тих послів вислав,

¹⁾ Іпат. с. 548.

²⁾ Recueil IV с. 769 (десь кінець червня — початок липня 1247 р.).

³⁾ Hist. Russiae mon. I ч. 67—77.

⁴⁾ Такого розчаровання дізнав тоді ж в своїх заходах коло організації боротьби з Татарами і угорський король, в своїх стараннях у курії і у західних володарів не добувши, як він писав, *nichil consolacionis vel subsidii — nisi verba* (Theineri Mon. Hung. I ч. 440 — про дату Вертнер op. с. с. 376).

⁵⁾ *Manifestum est de sollicitudine nostra ac diligentia in revocatione Ruthenorum ad obedientiam sedis apostolicae, quorum nuncii vel*

але зносини таки були відновлені, і може бути, що в сїм напрямі дійсно вплинув на Данила Беля. Папа хотів захопити Данила до справи унії королівським титулом. Але Данилови хотіло ся не титула, а реальної помочи: галицький літописець оповідає, що коли папа прислав до Данила свого легата з пропозицією коронувати ся на короля, Данило відповів, що з Татарами його відносини лихі, і він, не маючи помочи від папи, не може коронувати ся; (очевидно, він сподівався, що така коронація роздражнить Татар іще більше).

Мабуть в відповідь на нові обіцянки помочи від папи, Данило повідомив його на початку 1253 р., що Татари рушають на нього, і очевидно — накликав до помочи. Папа пробував притягнути до сеї справи різних володарів, видав було до християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії й Померанії, взиваючи їх до хрестоносного походу на Татар, і поручив його провідувати легату Опізо¹⁾.

В звязку з сим очевидно стояло нове посольство до Данила в коронаційній справі: Опізо прибув до нього з королівським вінцем і порученням коронувати ним Данила, і привіз запевнення помочи від папи. Він з'їхав ся з Данилом у Кракові. Данило, як каже літописець, таки не хотів прийняти вінця, та впливи Данилової матери, котрій, як католицькій принцесі, не могла не бути приємна ся перспектива королівського титулу, і намови польських князів, що обіцяли Данилови також поміч на Татар (мабуть Опізо таки й звернувся до них, аби впливали на Данила), — перемогли неохоту Данила. Він згодив ся, і казав Опізови їхати з собою з тим на Русь. Але коронація пройшла зовсім тихо, на краю Данилової держави — в Дорогичині (правдоподібно, Данило навмисно вибрав сей найдалше від Татар положений город), без особливої паради, без з'їзду князів, серед походу Данила на Ятвягів. Про саму коронаційну церемонію не знаходимо ніяких подробиць в нашій літописі; вона каже тільки, що Данило „прийняв вінець від Бога, від церкви св. апостолів, від стола св. Петра, від отця свого папи Інокентія і від усіх його єпископів“²⁾.

iam accesserunt vel sunt ad vos proxime reuerenter accessuri — дата 5 idus maji a. 1252 — Péterffy Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae, I (1742) с. 71, відти Fejér IV. 1 с. 144.

¹⁾ Theineri Mon. Pol. I ч. 107, Hist. Rus. mon. I ч. 88, пор. Potthast Reg. ч. 11106 і 11109.

²⁾ Іпат. с. 548—9. Дату коронації Данила — р. 1253 має один польський річник (Kraśnińskich) — Monum. Pol. hist. III с. 132, і вона по-

Але обіцянки Опізо були даремні. Проповідь хрестоносного похода зістала ся безплідною. Анї папа, анї князі, до котрих він звертав ся з зазивом, ніякої помочи против Татар не прислали. З огляду на се Данило не мав охоти робити якісь уступки римській курії в релігійних справах. Папа скоро переконав ся, що в сім напрямі нема що числити на Данила. Зносини ще тягли ся¹⁾, але обопільне розчарування проступало все сильнійше. Буля 1255 р., де папа дозволяв Мендові воювати руські землі і їх людність, яко невірну, служить уже проявом розчарування римської курії. На початку 1257 р. папа Олександр II вислав Данилови булю, де вже рішучо докоряє йому, що він відступив від послухності римській церкві, забувши її духовні й світські добродійства — дану йому корону; папа взиває його вернути ся до римської церкви, инакше загрожує йому клятвою, а в листах, виданих до єпископів оломунецького, вроцлавського й інших, поручає, аби вони клятвами й „зброєю вірних“ змусили Данила до його обов'язку²⁾.

Але з сих візвань і погроз не вийшло нічого. Данило залишив усякі відносини до римської курії, і його королівський титул зістав ся одинокою пам'яткою сеї першої — ефемеричної руської унії. Цікаво одначе, що хоч сам Данило, як ми бачили, королівському титулу не надавав особливого значіння, його окруження, видко, цінило досить високо сю відзнаку: галицькі літописці почавши від коронації все титулюють Данила „королем“.

Не знайшов Данило в своїх плянах боротьби з Татарами по-

тверджує ся грамотою з 24/XI. 1254 р., де Данило зветь ся уже першим королем руським (*excellentī viro Danieli primo regi Ruthenorum* — *Codex dipl. Poloniae* III ч. 63). Насуваєть ся питання, чи коронація стала ся ще перед тими вістями Данила до папи про рух Татар (що вислані були десь в лютім—марті 1253 і привели до видання папської булі про хрестоносний похід на Татар), чи по ній? Коли ми поміркуємо, що коронація Данила відбула ся серед походу на Ятвягів, а до такого походу Данило ледво чи забрав ся б разом з братом серед татарської грози, то з усякою правдоподібністю мусило покласти коронацію на пізнійше — на середину або другу половину 1253 р.: Данило мав час переконати ся, що в тій хвилі від Татар нема чого бояти ся, й забрати ся до походу на Ятвягів. З сим виводом, зробленим мною в першій виданню книги на підставі галицьких подій, сходиться ся ітінерарій Опіза, зібраний Абрагамом (с. 134); з нього виходить, що Опізо міг бути на Руси або в серпні-вересні, або в грудні 1253 р.

¹⁾ Про якесь посольство Данила до папи з весни 1254 р. маємо згадку у Тайнера *Mon. Hung.* I ч. 442.

²⁾ *Hist. Rus. mon.* I ч. 93 і 95.

мочи і в інших зв'язках з заграничними державами, на котрі тепер кинемо оком.

В відносинах Данила до Угорщини ми спинилися на помирненню й союзі Белі з Данилом, уложеним в 1246 р. Беля тоді носився з плянами здобути собі Австрію, що по безпотомній смерті останнього Бабенберга Фридриха II Вовничого, як порожній лен, перейшла в управу цісаря Фридриха II. Наслідком роз'яреної боротьби між сям цісарем і папами, папа, що мав сильну партію і в Австрії, змагався не допустити, аби такий важний здобуток зівстався в руках ворога. Коли Беля заявив йому свою охоту здобувати Австрію, папа відізвався з найбільшою готовістю на сей плян¹⁾, але Беля не мав під рукою потрібних сил, аби зараз забрати ся до війни з цісарською партією, й поки він зберався, папа, перебравши кількох можливих претендентів, спинився на Ґертруді, братанці покійного герцоґа, й її чоловіку — маркґрафі баденським Германі. Завдяки помочи папи й династичній прихильності до Ґертруди в Австрії, Герман встиг незабаром зайняти тут досить сильне становище. Пропустивши таким чином момент, Беля зробив кілька нападів на австрійські землі²⁾, але без всяких важніших результатів. Наша літопись оповідає, що він кликав до помочи також і Данила, й той їздив до нього з своїми полками, але вже застав у Белі послів з Австрії³⁾. До походу не прийшло, і Данило, здивувавши Угрів й Німців своїм невиданим убранням і узброєнням своїх вояків, вернув ся до дому. Повне

1) Поч. 1247. 2) 1248—1250.

3) Про подорож Данила на Угорщину, до Белі — Іпат. с. 540. Ся звістка широко інтерпретується у Шараневича *Die Nupat.-Chr.* с. 57 і далі і в новітній студії одного з моїх слухачів Б. Барвінського Прешбурський з'їзд в справі спадщини по Бабенбергах (Записки Н. т. ім. Ш. II). Шараневич, помиляючися в даті Ярославської битви (1249 замість 1245), мусів і звістку про похід Данила перенести на пізніші часи, і тому опинився на хибній дорозі. Барвінський пробував супроти дати 1248, виведеної для сеї події Дашкевичем і мною, оборонити р. 1250. Свої замітки з приводу його аргументації я подав при його статі, п. т. До справи хронологічної зв'язи в Гал.-волин. літописи. Оповідання Галицької літописи вказує на літо р. 1248, і факти австрійської історії відповідають вповні такому датованню: сей похід Данила став ся ще тоді, як цісар „тримав Відень, землю Австрійську й Штирську“, значить не пізніше першої половини 1249 р., бо в другій половині сього року бачимо Відень уже в руках чоловіка Ґертруди (*Huber Geschichte Oesterreichs* I с. 523). Що воно діяло ся не вдовзі по смерті Фридриха Бабенберга, показують і слова літописи: „герцоук бо уже убєнь бысть“. На пору року вказує подробиця, що під час з'їзду Данила з Белею було дуже горячо.

мовчання джерел дає здогадувати ся, що Данило взагалі не брав участі в походах Белі на Австрію сих років, і воно зовсім правдоподібно, що маючи далеко реальніші справи під носом, Данило не охотив ся до участі в такій далекій і для нього неінтересній справі.

Тим часом маркіграф Герман умер¹⁾, і барони Австрії вкінці, знеохочені анархією, вибрали собі герцогом чеського королевича Отокара, що без усяких перешкод опанував Австрію²⁾. Беля, переконавши ся, що власними силами нічого досягнути не зможе, задумав втягнути Данила й уложити широку коаліцію проти Отокара. Він виступив з проєктом оженити Ґертруду з другим Даниловим сином, Романом, з тим що Роман дістане спадщину Бабенбергів. Сей проєкт прийнято прихильно обома сторонами — і у Ґертруди і у Данила. Роман прибув в Австрію, й тут десь весною 1252 р. в замку Himberg³⁾ під Віднем відбув ся шлюб Романа з Ґертрудою та уложено трактат, де Беля зобов'язав ся помагати Роману здобути собі Австрію.

Втягнувши таким чином в австрійську справу Данила, Беля, в попереднім році спустошивши Австрію й Моравію, на 1253 р. уложив плян великої союзоної кампанії на Отокара. Сам Беля мав напасти на Моравію; Данило разом з Болеславом краківським, що за посередництвом своєї жінки Кінґи, доньки Белі, теж був втягнений до коаліції, мали йти на Шлезк; з заходу на Австрію мав напасти инший союзник — герцог баварський, тим часом як зі сходу, очевидно, мали піддержати Романа Угри. Але сей широкий плян скінчив ся на спустошенню Моравії і Шлезка, де руські й польські війська взяли Опаву (Troppau). В Австрії акція союзників була зовсім слабка: Баварців відбито, а в якій мірі підтримало Романа угорське військо, зістаєть ся зовсім неясним.

Галицький літописець гірко нарікає на Бєлю, що він надавав Романови обіцянок і потім зовсім не піддержав його. Він каже, що Роману приходило ся тим часом видержувати тяжку боротьбу з Отокаром; Отокар радив йому розірвати свій союз з Бєлею й поділити з ним — Отокаром, австрійську спадщину, але Роман не хотів зрадити Белі. Беля ж не тільки не поміг Романови, але використовуючи його прикре становище, запропонував, аби він передав йому ті замки, які тримали ся Ґертруди, а натомість обіцяв йому дати городи в Угорщині. Ґертруда одначе на се рішучо не

¹⁾ При кінці 1250 р. ²⁾ Кінець 1251 р.

³⁾ Himberg, Інеперк нашої літописи.

пристала, хоч тоді вони були в дуже труднім становищі, обложені в Гімбургу військом Отокара: в замку настав голод, і для Гертруди й Романа приносила якась баба потайки поживу з Відня, прокрадаючись серед війська Отокара.

Скінчило ся тим, що Роман, як каже наша літопись — за радою Гертруди, викрав ся з замку й подав ся до батька (в 1253 р.). Правдоподібно, Гертруда, коли справді так Роману порадила, надіяла ся, що йому удасть ся подвинути батька до більш активної участі в австрійській справі. Але Данилови, після того як показало ся, що на поміч Белі нема що числити, розумієть ся, було трудно брати на себе сю справу, й він Романови не поміг. Не знати, чи Роман потім вертав ся до Гертруди: нема про се ніякої звістки. Для нього не було виглядів в Австрії, Гертруді ж, видко, не хотіло ся кидати те, що мала вона в Австрії, й їхати за чоловіком на Русь, й вони розійшли ся. Австрійські хроніки закидають Романови, що він кинув свою жінку на глум; літопись галицька підносить, що він виїхав з Австрії за порадою самої Гертруди, але мовчить про їх дальші відносини. Бачимо тільки, що Романа, по повороті, заангажував Войшелк в литовські справи, й він оженив ся на ново з донькою одного з русько-литовських князів — Гліба волковийського. В Австрії ж скоро по відході Романа прийшло до порозуміння між Белею й Отокаром, і вони поділили між собою спадщину Бабенбергів (Беля дістав більшу частину Штирії, Отокар решту). Гертруді полишено значні маєтності в Штирії, де вона й жила потім довший час: від Романа вона мала доньку Марію, що вийшла потім за сина загребського бана Стефана IV¹).

Двозначна роля, яку Беля відіграв у сім епізоді з Романом, здаєть ся, переконала Данила, що йому нема що числити на угорського короля, і відносини між ними, видко, ослабли, але були спокійні. Літопись наша оповідає, що Данило під час Бурандасового походу (1260 р.) був утік в Польщу, а відти на Угорщину²); супроти звісток австрійських джерел, що він брав участь в поході Белі на Австрію сього року (літом), дуже правдоподібним здаєть ся здогад, що в сей похід він попав припадково, під час сеї своєї втіячки. Один хроніст каже, що він був і на з'їзді у Відні Белі з Отокаром³), — сей з'їзд закінчив їх війну⁴). По тому літопись згадує ще подорож Данила на Угорщину (десь 1262 р.), але не

¹) Про сей австрійський епізод політики Данила див. прим. 8.

²) Іпат. с. 562. ³) В жарті 1261 р. ⁴) Див. прим. 8.

поясненя мотивів; можливо, що се була просто сусідська візита¹⁾. Не знаємо нічого, яке становище займав Данило супроти внутрішніх замішань Угорщини в остатні роки Белі та його боротьби з сином Стефаном. Аж з часів Стефана²⁾ маємо лист, що свідчить про добрі відносини між Угорщиною й галицько-волинськими князями, але се хронологічно вже виходить по за часи Данила.

В русько-польських відносинах ми спинилися на союзі Романовичів з Конрадом³⁾. Ми бачили потім, що Михайлу удалося перетягнути Конрада до себе під час боротьби за Галич, і в війнах 1236—7 р. він виступає противником Данила. Але сей розрив Данилови не пошкодив: він скористав з нього для того, аби відібрати собі Дорогичин, а самого Конрада зашахував Литвою⁴⁾. Одначе потім між ними, видно, прийшло знову до порозуміння, і в 1240-х рр. Романовичі яко союзники Конрада увійшли навіть в конфлікт з Болеславом Лешковичом (т. зв. Стидливим), з котрим Конрад вів боротьбу за Краків⁵⁾.

Ся війна, розпочавши ся пограничними спустошеннями⁶⁾, привела вкінці до досить важного факту — окупації Русинами Люблина. Галицька літопись виправді оповідає тільки, що в сю війну Данило з Васильком, обложивши Люблин, змусили Люблинців до

¹⁾ Іпат. с. 566—7. ²⁾ 1271, липень, про лист пізше.

³⁾ Вище с. 46—7.

⁴⁾ Про відібрання Дорогичина наша літопись говорить, не називаючи його імені, під р. 1235 (в дійсности се була весна 1238 р.) — „Данилови же рекше: „не лѣпо естъ держати наше отчины крижевникомъ Тепличемъ, рекомымъ Соломоничемъ“, и поидоста на нѣ в силѣ тяжкѣ, приаства градъ мѣсяца марта, старѣйшину ихъ Бруна яша и вои изоимаша и возъврати ся Володимѣрь“. Уже Дашкевич (Княженіє Данила с. 14) справедливо відгадав, що тут іде мова про Дорогичин, відданий Конрадом мазовецьким на початку 1237 р. добжинським рицарям (грамота Конрада датована 8/III. 1237 р. — Voigt Geschichte Preussens II с. 277). 1241 р. Дорогичин належав уже Данилу (Іпат. с. 524), отже мусів він його відібрати між сими роками. Виправді Данилович (Skarbies I с. 63) переказує звістку про ніби знайдену в 1785 р. в Дорогичині гробову плиту рицаря Генриха з Жегоїна з датою 1248 р., але в сім році Дорогичин не міг уже бути в руках рицарів. Про се, коли Дорогичин був відібраний від Данила див. т. II с. 371—2.

⁵⁾ Іпат. с. 516—7, пор. 521, 524, 527. Що конфлікт з Конрадом не трівав довго й не був прикрий, видно з слів літописи про смерть Конрада: літопись його дуже похваляє й каже, що Данило „сожали си по немъ“. Що конфлікт Романовичів з Болеславом стався в звязку з їх союзом з Конрадом, кажуть виразно самі Романовичі: „яко тебѣ дѣля изъидоша на наю Ляхы, яко помощника ти есѣвѣ“ — Іпат. с. 532.

⁶⁾ Коло р. 1243.

того, що вони пообіцяли на далі „не помагати князю своєму“, але в польських річниках маємо виразну згадку, що Русини (чи тоді чи зараз потім) зовсім освоїли Люблин, для оборони його виставили тут кам'яну вежу, відновили замок, і володіли ним якийсь час¹⁾. Чи відібрали його потім Поляки силоміць, чи звернув Данило його сам, не знати, але сю другу можливість уважаю супроти тодішньої ситуації правдоподібнішою.

По смерті Конрада²⁾ бачимо Данила в згоді з обома лініями — краківською й мазовецькою. З мазовецькими князями Романовичі стояли в ближніх відносинах. Галицький літописець каже, що Данило мав вплив на Болеслава Конрадовича, бо він був оженим з його своячкою, донькою Олександра белзького; по його словам впливу Данила на Болеслава Конрадовича завдячував Земовит, його брат, що дістав спадщину по браті³⁾ — до того мав його намовити Данило, і взагалі Данило й Василько уважають Земовита своїм протегіванцем. Нпр. закликаючи його в похід на Ятвягів, вони в літописи кажуть йому: „бачив ти від нас добро, іди ж тепер з нами на Ятвягів“. Земовит теж оженив ся з якоюсь своячкою Романовичів Переяславою, котрої рід одначе ближче не зв'язаний (недавно висловлено здогад, що то була донька Данила, але се тільки здогад). Він був діяльним помічником Данила в його заходах коло підбивання Ятвягів (при кінці 1240-х і на початку 50-х рр.), але в сих походах помагав Данилу також і Болеслав краківський. Вимушена участь Русинів в поході Бурундая на Малополющу (1259) не посповала сих відносин, і перед смертю Данила вони були унормовані на з'їзді його з Болеславом у Тернаві⁴⁾.

Та сї відносини до Польщі не грали особливої ролі. Далеко важнійше значінне мали відносини литовські.

Вище була мова про завзяту боротьбу, яку провадив з Литвою Роман. Його смерть широко відтворила ворота литовським нападам на Волинську землю. Літопись, зайнята історією спадщини Романа, не вичисляє ближче сих нападів, тільки принагідно згадує при подіях 1209—10 рр., що в ті часи „бѣда бѣ в землѣ Володимѣрьскѣй отъ воеванѣя литовскаго и ятвяжскаго“⁵⁾. Розумієть ся, волин-

¹⁾ Іпат. с. 529, пор. Monumenta Pol. hist. II с. 804, III с. 72, 307, Другош II с. 299.

²⁾ Умер 1247 р. ³⁾ Болеслав умер 1248 р.

⁴⁾ Іпат. с. 531—5, 538—9, 541, 551, 562, 567. Про шлюбні відносини мазовецької й галицько-волинської династії див. у Бальцера Genealogia с. 314 і далі. ⁵⁾ Іпат. с. 483.

ські князі не залишали віддячувати ся Литві, але в сих часах політичних замішань про якусь сильнішу боротьбу з їх боку не можна думати, аж поки на Волини не осіли ся міцно Романовичі. Отся важна переміна в політичнім житю Волини була мабуть причиною зміни в відносинах русько-литовських: при кінці 1219 р. литовські й жомоїтські князі уложили згоду з Романовича, приславши своїх послів у Володимир¹⁾. Се зменьшило литовські напади — „бѣ земля спокійна“, каже літописець, але не так дуже, бо не всі литовські племена обіймала ся княжа організація, й ятвяжські племена, що не входили до сеї організації, далі вели свої напади²⁾. Все ж таки по угоді 1219 р. литовські напади стали рідші, а окрім того вона дала Романовичам цінних союзників, котрих вони уживали в потребі против Польщі³⁾.

Потім ми довший час не знаходимо докладніших відомостей про відносини до Литви. З одної згадки бачимо, що при кінці 1220-х рр. Литва уважала ся союзною, але Володимир пинський, що мав поручення стерегти Волинь від Ятвятив, побив Литву, коли вона вибрала ся на Польщу. Може бути, що се було причиною розрива: в 30-х і 40-х рр. бачимо одних литовських князів союзниками Данила, иньші знову воюють його землю⁴⁾.

На тридцяті роки припадає сформованне серед Литви першої більшої держави в руках Мендовга. Підбиваючи собі дрібніших литовських династів і сусідніх дрібних руських князів в басейні Німана, Мендовгу було наручно бути в союзі з сильнішими руськими князями — Романовичами, аби вони йому не перешкаждали в сих заходах. Він служив Романовичам своїми помічними полками; окрім того нищив тих дрібних литовських династів, що давали ся в знаки волинським і пинським землям (пинські тоді стояли під протекцією Романовичів); сього виставало, аби оправдати такий союз в очах Романовичів, зайнятих тоді передовсім заходами коло привернення своєї батьківщини.

Набіги литовських кунігасів і ятвяжських ватажків на руські землі тоді дійсно були дуже часті. Се бачимо з літописних записок, а ще більше — з замітки Карпіні, навіяної очевидно місцевими оповіданнями: він каже, що переїздячи полудневою Волинею й Київщиною, дуже бояв ся Литовців, „бо вони часто нападають на руські землі вповні несподівано“⁵⁾. Се привело вкінці

¹⁾ Іпат. с. 492. ²⁾ Див. Іпат. с. 503. ³⁾ Іпат. с. 492.

⁴⁾ Іпат. с. 503, 517, 530.

⁵⁾ *Recueil des voyages* IV с. 736, пор. с. 741, Іпат. с. 530—1.

Данила до плану систематичної боротьби з Ятвягами, найменше дисциплінованими й найбільше прикрими з сих нападників, на повне їх знищення. Сю боротьбу Данило розпочинає, покінчивши галицьку справу, в союзі з мазовецькими князями — Конрадом і його синами, і рядом сильних і немилосердних спустошень, з паденням сел, нищенням майна, вирізуванням або забиранням в полон осадників Ятвяжської землі, змусив частину Ятвягів до покорності¹⁾. Вони, як оповідає літописець, прирікли давати дань і обіцяли ся бути послухними: „работѣ быти ему и города рубити в земли своей“ (себто замки для Данилових залог) і дали на те закладнів (дѣти своя). Данило дійсно зібрав дань з них через свого воєводу і частину її післав в дар Полякам: „на сьвідоцтво власти — аби знала земля Лядська, що Ятвяги платили дань королеви Данилу“²⁾. Супроти німецьких рицарів Данило застеріг собі права на частину Ятвяжської території дипломатично: при кінці 1254 р. він уложив трактат з пруськими рицарями, в котрім ті признавали Данилови й його союзнику Земовитови права на третину Ятвяжської землі³⁾. А та галантна посилка ятвяжської дани до Польщі, оповіджена літописцем, мала на меті застерегти здобуту територію від претензій польських. Данило, видко, заміряв стати міцною ногою на Ятвяжській землі.

Ще важніші перспективи відкривали зносини Данила з Мендовгом. В наших звітках він виступає союзником Данила вперше в подіях 1237 р. і зістаєть ся таким і в 40-х роках. Данило навіть оженив ся з його братаницею⁴⁾. Але він мусів з часом спостерегти, що Мендовг занадто виростає й стає небезпечним сусідом. Поводом до розриву стало ся те, що Данило прийняв до себе братаничів Мендовга, своїх шватрів, Товтивила й Вікинта, коли Мендовг їх вигнав з їх володінь. Літописець поясняє се родинними мотивами, що Данило пожалував їх як своїх свояків, але те, що він далі про Данила оповідає, вказує на істнування у Данила певного плану: Данило, ухопивши ся за сю подію, задумав план широкої коаліції на Мендовга. Він післав до польських князів, закликаючи їх на війну: „прийшов час християнам ударити на поган, коли вони почали самі між собою воювати ся“. Вікинта він післав до пруських рицарів, аби притягнути їх до коаліції, та поручив йому підняти на Мендовга Ятвягів і Жмудь (Викинт і Товтивил самі були жмудьськими династами). Се Вікинту удало ся. Тільки

¹⁾ Іпат. с. 537, 538—40, 548—9. ²⁾ Іпат. с. 554 (коло року 1254).

³⁾ Codex dipl. Poloniae III с. 30. ⁴⁾ Іпат. с. 517, 532, 541.

Поляки Данила не підтримали. У всякім разі на Мендовга підняла ся дуже грізна сила. Романовичі, здасть ся, при тім надіяли ся забрати собі німанську Русь (т. зв. Чорну), — війна почала ся власне походом Романовичів на руські городи Німанського басейна: Здітов, Волковийськ, Вслоним. Про результат сього походу літопись досить невизначно каже, що Романовичі „поимаша грады многы и взвратишася в домы“¹⁾. В дальнім пляні Романовичів було — здобути Новгородок.

Але коаліція розбила ся: Мендовг відтягнув пруських рицарів, заявивши їм охоту охрестити ся. Спекавши ся Німців, він встиг відтягнути також від Романовичів Ятвягів і Жмудь. Лишили ся Романовичі. Новгородка їм здобути не удало ся, спустошили тільки Новгородську землю; за те взяли Городно на Німані²⁾. Мендовгу дуже хотіло ся помирити ся з ними, бо його союз з Німцями, за котрий він мусів дорого заплатити, був тільки дипломатичною штукою, а союз Романовичів з його братаничами відкривав дуже небезпечну стежку для інших литовських династій, невдоволених монархічними змаганнями Мендовга. Вже по кампанії 1252 р. Мендовг прислав послів до Данила, „хотя мира“ і пропонуючи якийсь новий шлюб. За посередництва Мендовгового сина Войшелка, чоловіка перейнятого впливами руської культури, згода десь при кінці 1254 р. дійсно прийшла до кінця: найменшого з Даниловичів — Шварна, ще малого, заручено з Мендовговою донькою; старшому його брату Роману, що вернув ся тоді з своєї австрійської авантури, Мендовг дав Новгородок, давнійшу волость Войшелка, а Войшелк передав йому ще й свою волость: Вслоним, Волковийськ і всі інші городи, бо сам він постановив постригти ся в черці на Атосі. Він туди й подав ся був, та не мігши дійти, вернув ся з дороги, й став жити недалеко Новгородка, засновавши тут собі монастир³⁾.

Ся угода 1254 р., разом з довершенням коло того ж часу завоюванням Ятвяжської землі далеко розсували границі Данилової держави на північ. Турово-пинська земля була тепер зацпенена між волостями Романовичів, і пинські князі фактично сходили на їх підручників.

Ще важніша була перспектива дальшого розширення політичного впливу галицьких князів на литовські племена через тих

¹⁾ Іпат. с. 542 (1250). ²⁾ Походи 1251—2 р.

³⁾ Іпат. с. 541—4, 551, 567—8, 1 Новг. 283—4; коментар до сих звісток в монографії Лятковського *Mendog (Rozprawy wydz. hist.-filozof. XXVIII) розд. IV і далі.*

посаджених в литовських аннексах Даниловичів. Але єї успіхи (властиво одинокий серйозніший успіх заграничної політики Данила) були дуже не трівкі. Мендовг слідом розсварив ся з Романом, відібрав від нього волости, ухопив його самого (десь в р. 1258), і в сій боротьбі Роман потім, здається, наложив головою¹). Причиною була мабуть участь Василька в поході Бурундая на Литву; принаймні тим фактом мотивує Волинська літопись напад Мендовгових Литвинів на волинські землі в 1262 р.²). Хоч недобровільна в дійсности, ся участь Василька в татарських походах могла послужити добрим приводом до розриву. Неприязні відносини тривали, здається, до самої смерті Мендовга, і вже по смерті Данила наступила зміна і нова блискуча комбінація: князювання Шварна Даниловича на столі Мендовга, на жаль тільки — таке-ж ефемеричне, як і князювання Романа в волостях Войшелка.

Різнородні, широкі політичні пляни й зносини Данила мають взагалі ту хибу, що не тримають ся купи: бракує їм консеквенції й енергії в переведенню, і тому його заходи виходять такими уривковими, а результати зовсім ілюзоричними. Пояснити се в значній мірі треба впливом татарських відносин: татарська сила все висіла дамоклевим мечем над Даниловими заходами, вона параліжувала його сили, підтинала його енергію, й широкий розмах його політики упадав безсильно. Очевидно, супроти сього нового політичного чинника можливі були два виходи: або за всяку ціну установити з ним якісь добрі відносини і забезпечивши собі його неутраляльність або навіть і прихильність, будувати собі всякі інші політичні пляни — так зробили потім московські князі, так поступали до певної міри й Даниловичі, — або відложити всякі інші пляни і віддати ся цілком організації сил для боротьби з ордою. Не підлягає сумніву, що Данило тримав ся сеї другої гадки. Його покора перед Татарами була вимушеною, як ми бачили, і він, очевидно, тільки чекав принагідної хвилі та хапав ся різних політичних комбінацій для збільшення своїх сил до боротьби з Ордою. Але з сих комбінацій не виходило нічого, сили Данила для такої боротьби зіставали ся за малі, а тим часом відносини до Орди зіставали ся неупорядкованими, і се підтинала Данила. Через се його політика від татарського приходу має такий

¹) Іпат. с. 560—1; по звістці, що Войшелк ухопив Романа, не маємо більше ніяких звісток про нього, і пізніше довідуємо ся тільки, що його поховано в Холмі (Іпат. с. 600).

²) Іпат. с. 565.

хаотичний і при всіх своїх рицарських принадах і шумних часами розмахах — досить анемічний характер.

Ми спинилися в татарських відносинах на тім моменті, коли Данило вернув ся з своєї подорожі в Орду, весною 1246 р., признавши себе татарським васалом, з гірким почутем обиди від сього несподіваного пониження. Але се пониження уважав і він і його люде тільки хвиливым. Літописець поясняє покору Данила тим, що тоді він ще „не утвердив бѣ землѣ своєє городы“. Коли й припустити в сих словах певну антиципацію пізнійших фактів, то в усякім разі пізнійша політика Данила показує, що він не мав наміру зіставати ся послупним слугою татарського хана. Під впливом оповідань легата про заходи папи коло організації християнського союзу на Татар, і тих поголосок про новий похід Татар на західню Европу, що справді робили такий союз потрібним для цілої Европи, Данило фантазує про можливість оперти ся Татарам за помочию того християнського союзу; але що саму гадку про боротьбу з Ордою не піддала йому сама тільки перепеєктивна сього союзу, видко з того, що й розчарувавши ся слідом у своїх надіях на Европу, Данило веде далі до конфлікту з Ордою.

Конфлікт сей зарисував ся досить скоро по подорожі Данила до Орди. Оповідючи про прихід Бурандая на місце давнішого пограничного татарського воєводи Куремси, літописець каже, що Данило „держаше рать с Куремсою и николиже не боя ся Куремсы“¹⁾. Отже перед приходом Бурандая була вже якась досить довга стадія воєнна. Про два походи Куремси на Галичину й Волинь літописець згадує в р. 1253—4, але ці походи мусіли бути попереджені якимись конфліктами, не згаданими в літописи; з рештою й ті слова літописи про рать держану Данилом з Куремсою до самих лише сих походів тяжко прикласти, так що початки конфлікту треба мабуть покласти на початок 1250-х рр.

На жаль, літопись нічого не каже про причини сього конфлікту²⁾. Я б шукав їх в руху, що прокинув ся серед людности

¹⁾ Іпат. с. 560.

²⁾ Декотрі дослідники (пор. Дашкевич Княженіє Данила с. 140) думають, що причиною конфлікту була коронація Данила, а розпочав ся він походом Куремси на Понизє. Я думаю, що слова літописи про рати держані Данилом з Куремсою вказують на якусь іще попередню війну між ними, бо пізнійші походи Куремси Данило досить ігнорує. Думаю, що й самий стиль літописного оповідання про похід Куремси на Понизє — ек

в Київщині і змагав до того, аби скинувши з себе князівську власть, стати в безпосередні зносини до Татар. Про нього буду ширше говорити в дальшій розділі, тепер же зазначу тільки, що безпосередно тримаючи ся літописного оповідання виходило б, що сей рух прокинув ся в області Случи вже по першім поході Бату, а в 1250-х рр. уже обіймав велику територію на пограничних частинах Київщини й Волини (в області Случи, Тетерева й Бога), а по всякій правдоподібности обхопив тоді уже й подніпрянську Київщину. Для руських князів, особливо сусідніх, як галицько-волинські та сіверські, се був дуже небезпечний рух: підтримуючи його, Татари могли б коли не зовсім видворити князів з їх волостей, то дуже сильно ослабити. Описані в літописи походи Куремси на галицьке Понизє й полудневу Волинь — землі сусідні з Побожєм, що прийшло вже в безпосередню залежність від Татар, могли мати на меті розширення безпосередно підвластної Татарам території того против-князівського руху, і я підозріваю, що на сім ґрунті й прийшло до конфлікту між Данилом і Куремсою.

Як я вже сказав, про початки сього конфлікту Галицька літопись нам нічого не каже. Доперва приступаючи до оповідання про пізніший похід Куремси на Волинь, літописець згадує, що ще перед тим Татари Куремси приходили на Понизє, під час коли Данило пішов походом на Литву¹). Вони приступили під Бакоту. Якийсь Милій — бакотський намістник, або правдоподібніше — якийсь місцевий старшина, „старець градський“, що стояв на чолі Бакоти, пристав до них, і Куремса там посадив свого баскака²).

abrupto, без всякого пояснення, вказує, що конфлікт Данила з Татарами став ся перед тим іще. У всякім разі напад Куремси на Понизє, хоч стоїть в літописи по коронації, мусів стати ся перед нею, див. аналізу літописного оповідання в моїй Хронології с. 37.

¹) Се була пізня осінь (бывшу роскалью) найправдоподібніше 1252 р. — Хронологія с. 38.

²) В виданню Галицько-волинської літописи 1871 р. стоїть „яша Милія баскака“, без означення всяких варіантів, так як би у всіх кодексах однаково читало ся. Тим часом у виданню 1843 р. читаєть ся: „яша Милія и баскака“ і в примітках означено, що сього „и“ бракує в Пятськiм кодексі, так як би в Хлебніковськiм і списанім з нього Єрмолаївськiм було се „и“. Дійсно, Карамзін, що мав Галицько-волинську літопись в Хлебніковськiм кодексі, цитуючи сей уривок літописи, пише „Милія и баскака“ (IV прим. 102). Очевидно, в Хлебніковськiм кодексі дійсно так стоїть, і ся історія показує тільки, як видання 1871 р., з котрого мусимо користати, далеке від певности. З новіших дослідників боронить сеї лекції (з „и“) Молчановськiй (Очеркь извѣстій о Подольской землѣ с. 151—2), широко обговорюючи взагалі сей епізод. Я теж уважаю сю лекцію правдоподібною.

Можливо, що й самий похід був зроблений на поклик сього Милія, що хотів піти слідом побожських громад. Данило, що вернув ся тим часом з Литви, довідавши ся про Татар, післав до Бакоти сина Льва, і той несподіваним нападом застав Милія не пригатованим. Милія увязнено й завезено до Данила, та Лев поручив ся за ним перед батьком, і Милій вернув ся назад в Бакоту. Але що йно Львовє військо забрало ся, Милій знову піддав ся Татарам, і що літопись нічого не згадує по тім про відібранне Бакоти, можна з того здогадувати ся, що якийсь час Бакота була під татарською зверхністю. По сїм Куремса рушив на полудневу Волинь і почав пустошити околиці Кременця, хочаби змусити його теж до підданства. Кременецький посадник Андрій вагав ся, „раз казав: я королів, другий раз: я татарський“. Літописець підозріває, що він був нещирим для Данила, й злорадно оповідає, що се двозначне становище Андрія вкінці не вийшло йому на добро: Куремсам, розгніваний його крутіїством, казав його вхопити й забити. Даремно Андрій відкликував ся, що має у себе якусь „Батиєву грамоту (дуже інтересний натяк на можливість якихось попередніх зносин його з Ордою) — Татари тим ще сильнійше роззлостили ся, убили його і вирізали серце. Але Кременця підбити собі Куремсі не удало ся, і він ні з чим вернув ся.

Як я сказав, сї походи Куремси мабуть мали на меті розширення безпосередно залежної від Татар території. На звичайні грабівничі напади вони зовсім не подобають, і коли звістний уже нам претендент Ізяслав Мстиславич по тім слідом просив Куремсу допомогти йому в поході на Галич, Куремса відмовив участі в такій привабній, з добичного становища, експедиції. Літописець каже, що Татари мали великий страх перед Данилом: „як тобі йти на Галич? казав Ізяславу Куремса, Данило князь лютий, як схоче позбавити тебе життя, хто тебе виратує?“ Не відкидаючи можливости подібних відраджувань, я б бачив в сїм поводженню Куремси добре обдуманний план — пильнувати пограничних земель, що могли бути переведені під безпосередню власть Орди, й не заривати ся за далеко.

Для Данила така татарська політика — підтримувати против-князівський, автономічний рух та за його помочию переводити

нійшою, але тільки з стилістичних причин, тому що за словами: „аша Милія (и) баскака“ в літописи читаємо: и приведе Левъ Милія къ отцю си“, а дальше про Милія говорять ся заіменником (ему). Повторення імени Милія було б безпотрібним тут, коли б мова все йшла тільки про нього, і баскаком був таки ж він.

руську людність в безпосередню залежність від Орди, була особливо небезпечна. Тож він проти сього руху уважав потрібним виступати з особливим завзятем. Оповідючи про війну Данила з болоховськими князями, що підтримували Ростислава, а були такими добровільними підданцями Татар, літописець каже, що Данило тим більше завзяте мав на них („болшую вражду держа“) що вони операли ся на союз з Татарами (яко оть Татаръ болшую надежду имѣаху); тому він взяв приступом болоховські городи, попалив їх, розкопав укріплення, знищив землю й забрав невольників¹⁾. Отже по тім поході Куремси на Понизє Данило постановив з цілою рішучістю виступити проти Татар, і залярмував папу вістями про татарські замисли, накликаючи до оружної помочи²⁾. А коли від папи і взагалі з заходу ніякої помочи не прийшло, постановив розпочати боротьбу власними силами і вдарити на татарських підданців, аби знищити до кореня небезпечний рух.

Момент був для того досить відповідний. Куремса нещасливо вибрав час: вся увага Орди була звернена на грандіозні війни в Азії, розпочаті тодішнім великим ханом Менке, й Куремсині пляни на Руси не були піддержані з відповідною енергією татарським правительством. Данило таким чином мав добрі обставини для своїх плянів. Війна розпочала ся походом на Побожє: тут взято Межибожє й полки Льва Даниловича повоевали „Побожье и люди Татарьскыя“, тим часом як полки Данила і Василька руйнували область над Горинею (Болохово)³⁾.

Потім на весну Данило вислав сина Шварна на громади Тетерева й середньої Случи, і він „взя всея города сѣдяция за Татари“ по Случи й Тетереву. Сей другий похід змусив до покори громади, що ще тримали ся по попереднім: „Білобережці, Чернятинці і всі Болоховці“ прислали свої посольства до Данила. Але скільки щирости було в сій покори, показав приклад громади Возвягля, що піддала ся Шварну й прийняла від нього його урядника — тивуна, але коли Шварно відійшов, не дала сьому тивуну правити.

¹⁾ Пат. с. 526—7, 1241 рік.

²⁾ Sane nuper carissimo in Christo filio nostro rege Ruscie illustri, quem loci vicinitas suorum secretorum plerumque reddit participem, per litteras suas accepimus referente, prefatos Tartaros fore paratos ad delendas reliquias, quos divina benignitas... ab ipsorum manibus liberavit, et ipsius vicinia christinitatis vesano spirititu, nisi Deus restiterit, conculcanda — Theiner Mon. Pol. I ч. 107. Булі видані 14/V, значить Данило алярмував папу скоро по поході Куремси на Понизє.

³⁾ Пат. с. 555 (1254 р.).

Данило хотів вести війну в сїм напрямі далі, до кінця; він приготував великі сили для походу на громади наддніпрянські, на Київ. Окрім полків своїх і Василькових він закликав до участі Мендовга, що обіцяв прислати помічні полки литовські й Романа з його полками. Збірним місцем визначено Возвягель — укаранням сеї громади Данило хотів розпочати похід. Коли під Возвягелем прийшов передній полк Данила під проводом Шварна, Возвягеляне взяли се військо на сьміх: „бачучи мало вояків з князем, сьміяли ся, стоячи на городі“. Але коли прийшов Данило з усім військом, вони настрашили ся й піддали ся, та вже не було їм помилювання. Данило забрав ціле місто в неволю й поділив людей між учасниками походу: одних Васильку, иньших Льву, иньших Шварнови, а саме місто спалив до решти, так що коли по кількох днях наспіло литовське військо, воно, як оповідає літописець, застало тільки головешки та пів, що лазили по городищу¹⁾. Ся незвичайна немилосердність виразно показує, який завзяток мав Данило на сі против-князівські громади.

Не діждавши ся під Возвяглем, як було умовлено, Мендовгових і Романових полків, Данило по зруйнуванню Возвягеля не пішов на Київ, а вернув ся назад. Плян боротьби з татарськими підданцями був відложений, але обставини скоро змінили ся так, що його прийшло закинути зовсім.

Куремса за сі походи на татарських клієнтів пімстив ся походом на Волинь. Він застав Романовичів неприготованими. Одначе його полк, несподівано приступивши під Володимир, стрів ся з сильним опором горожан. Сам Куремса приступив під Лучеськ, але й тут йому не повело ся, і він відступив „в страны своя, рекше в поле“²⁾. Сили Куремси, „найменьшого з воєвод Бату“, як його називає Пляно-Карпіні, показали ся за слабі для боротьби з державою Романовичів.

Але утіха Романовичів була недовга. На місце Куремси ординське правительство прислало воєводу Буранда, з далеко більшими силами — „в силѣ тяжцѣ, со множествомъ полковъ татарскихъ“. Безперечно, його вислано власне для піддержання татарського прстїжу, захитаного останніми невдачами Куремси, і то головню в відносинах до Галицько-волинської держави. Але хоч останнім походом Куремси була виповіджена вітверта війна Данилу, Орда не хотіла ризикувати війною. Бурандай поставив себе так, ніби між Татарами й Данилом нічого не стало ся, й Данило далі

¹⁾ Іпат. с. 556. ²⁾ Іпат. с. 557.

зістаєть ся вірним союзником Орди, її „мирником“ (союзником, приятелем: сього делікатного виразу уживають Татари супроти Данила), і дуже зручно вмів зашахувати Романовичів. Незадовго по приході він прислав послів до Данила з вістею, що виберасть ся походом на Литву й закликає його до участі: „иду на Литву: оже еси миренъ, поиди со мною“. Романовичі опинили ся в дуже трудній ситуації: щирости Бурандая вони не вірили ані трошки, бояли ся якогось підступу, союзна Литву воювати їм теж було дуже ненаручно, але з другого боку не відважили ся зірвати з Бурандаєм, супроти його великих сил. Вкінці нарадили, що в поміч до Бурандая піде Василько; Данило ж не показував ся Татарам, боячи ся, що вони його вхоплять. Василько здучив ся на Литві з Татарським військом, брав участь в погромі Литви й заслужив від Бурандая похвалу за свої военні успіхи, але з многозначним додатком: „хоч брат твій і не приїхав!“

На другий рік Бурандай виступив знову. Своєю метою він голосив похід на Польщу, але в дійсности, правдоподібно, мав на меті головню покінчити з Романовичами. Приславши їх увагу попереднього року, на сей раз він уважав можливим відкрити свою гру й поступати з ними рішучо й остро. Він приступив до ~~волинської~~ ~~границі~~ й післав посла у Володимир, жадаючи, аби волинські князі стріли його — як свого старшого, а инакше буде уважати їх своїми ворогами.

Ся вість застала князів зібраних у Володимирі на родиннім сьвяті: Василько віддавав свою доньку за чернігівського князя Андрія. Від разу перемінила вона в смуток радість зібраних. Данило знову ухилив ся від подорожи й вислав від себе тільки сина Льва і холмського єпископа з Васильком. Василько стрів Бурандая з покорою, з ріжними дарунками і питем, коло Шумська. Але не вважаючи на всі знаки покори зі сторони князів, стріча вийшла таки дуже прикра: давнійших компліментів не було вже чути, Бурандай стрів князів докорами і криком (велику опалу створшу), а маючи тепер їх в руках, жадавав, аби вони знищили укріплення своїх городів — зробили свою землю безборонною супроти Татар. Князі мусіли послухати ся: Василько вислав своїх людей розкидати укріплення Кремінця й Лучська, а Лев теж саме зробив із Даниловим, Стожком і Львовом.

Самих князів Бурандай забрав з собою в похід на Польщу, але його програма ще не була виконана. По дорозі Бурандай з Васильком приступив під Володимир і жадавав знищення також володимирських укріплень. Василько для скорости казав запалити

укріплення, бо розкидати їх прийшлося б занадто довго через їх великість. Бурандай сам поїхав переконатися, чи укріплення спалено, але тим не задовольнився і на другий день після своїх Татар розкопати міські вали — на знак свого тріумфу, „назначену образ побіди“, як поясняє літописець. Відти Бурандай пішов на Холм, але застав його добре приготованим до оборони і не відважився приступати, а зажадав від Василька, аби той казав залозі піддатися. Василько разом з Татарами мусів їхати під місто — намовляти залозу; тому що між Татарами був посланий і товмач, що вмів по руськи, для контролю Василькових слів, то він лише знаком — кидаючи камінь, дав холмським воеводам до пізнання, аби вони не брали його слів поважно і не піддавалися. Посадник Константин з огляду на присутніх Татар навмисне вилаяв Василька, мовляв за його зраду брату, і піддатися не згодився: „Ідь геть, бо дістанеш камінем по голові! ти вже не брат князеві, а ворог!“ На тім і скінчилося: товмач посьвідчив Бурандаєви, що Василько дійсно казав піддатися, але його не послушали. Татарське військо з руськими князями пішло на Польщу: на Люблин, Завихвост під Сендомир, взяли його й страшно знищили. Відти пішли на Лисець (Лису Гору), на Краків і тудю вернулися¹⁾.

По сім поході Бурандай дав спокій Романовичам. Свою мету він досягнув: міські укріплення знищено, способи боротьби з Татарами відібрано, князів стероризовано (Данило, діставши від Василька відомість, як його прийняв Бурандай, „убоявся побіже в Ляхи, а ізъ Ляховъ побіже во Угры“) й приведено в ролю покірних підручників татарських. Доводити їх до розпуки й змушувати до війни з Ордою не було в планах Бурандая. Громади, що стояли в безпосередній залежності від Татар, вернулися в свою залежність знову, але й розвивати далі сей против-князівський рух по Куремсинах пробах Орда не відважалася. Зрештою Орду заняли слідом інші справи: напружені від довшого часу відносини між ханом Золотої орди Берке і Гулагу, татарським ханом Персєй,

¹⁾ Іпат. с. 560—5, Воскр. I. 162. Про похід на Польщу — річні записки польські в Monumenta Poloniae hist. II. 839, III, 73, 133, 307 й ин. і Великопольська хроніка ibid. II с. 585—6 (тут між учасниками похода хибно названо й самого Данила; руські князі підступом видають Сандомир Татарам). Спеціальна розвідка Уляновського — Drugi napad Tatarów na Polskę (Rozpr. hist.-fil. wyd. XVIII), також Semkowicz Kryt. rozbiór с. 279 (хронологія).

переходять в 1262 р. в завзяту війну, що заповняє останні роки пановання Берке († 1266).

Моральний вплив Бурандаєвого походу був незвичайно сильний і прикрий. Недурно літописець обкидає Бурандая такими компліментами як „безбожний, злий, оканний, проклятий“; я думаю, що вражіння від нього на Волини було чи не сильніше від першого татарського походу — Бату. На Романовичів, особливо на Данила він мусів зробити страшне вражіння: його найдорожша мрія про боротьбу з Татарами розвіяла ся як дим. Коли перший раз опинив ся він в ролі татарського підручника, був він в повнім розцвіті сил, міг будувати плани на будуще, міг надіятися бодай умерти свободним, сильним, як його батько; тепер старий, шістьдесятилітній майже — був він знову в тій прикрий ролі. Становище знову непевне — висіти на ласці й не ласці татарського воєводи, тікати від нього по чужих краях і ніколи не бути певним спокою... Робота довгих років розвіяла ся ні на що.

Данило не довго пережив се тяжке розчарування. Десь в 1264 р. він розхорував ся й умер, переживши лише кількома місяцями свого славного сучасника Мендовга¹⁾. Перед смертю він, мабуть, перебував у своїм улюбленім Холмі, бо тут його й поховано, в катедрі Богородиці. Літописець присвятив йому коротку записку, серед оповідання про литовські події по смерті Мендовга: „король тоді впав у велику хоробу, від котрої скінчив своє життя; положили його в церкві св. Богородиці в Холмі, ним збудованій. Сей король Данило був князь добрий, хоробрий і мудрий, він по будував багато городів і поставив церкви, прикрасивши їх різними окрасами. Він сьвітив ся своїм братолюбством із братом своїм Васильком. Сей Данило був другим по Соломоні“²⁾.

Данило мав те рідке щастя, що мав дуже прихильного йому й досить зручного біографа в укладчику першої частини Галицько-волинської літописи. Повний щирої симпатії й поважання до свого „короля“, сей літописець з замилованням слідить за подвигами свого героя, не упускає нічого, що могло-б піднести його славу й чесноти, та досить зручно налягає на ясні фарби, малюючи Данила, і на темні — в образах його противників. В результаті, хоч факти

¹⁾ Див. мою Хронологію с. 44—5. Польські записки датують смерть Данила 1266 роком — Monumenta Poloniae II 840, III с. 48, 171, але мабуть через атракцію: звістка про смерть Данила була звязана з походом Шварна на Польщу, що став ся 1266 р. В декотрих річниках потім її відділено і навіть поставлено по поході Шварна.

²⁾ Інат. с. 570.

маємо ми не перекручені, правдиві, але фігура Данила рисується значно ідеалізованою, і в сій ідеалізації перейшла вона й до пізнійшої історичної традиції, аж до найновіших часів. Авреоля, якою оповив його прихильний йому літописець, світить наоколо його особи й нині, по шістьох століттях, і новочасні біографи Данила йдуть за його прихильником XIII в. та переповідають його похвали. Тим часом історична правда вимагає більш критичної і більше об'єктивної оцінки.

Безперечно, Данило був князем визначним і досить талановитим. Ми справді мусимо дивувати ся його витривалості, з якою він виборює собі свою вітчину, ріжносторонності й рухливості його діяльності. Але при тім усім він був тільки князем, — продуктом князівсько-дружинної політичної традиції, і над нею не підіймав ся ані трохи. В хвилях, коли зарисовував ся й ломив ся в усіх напрямках суспільно-політичний устрій, вироблений на основі князівсько-дружинний, Данило обертав тільки на всі боки заїзженого князівського коника, даремно силкуючи ся в дипломатії знайти опору серед тих потрясень, які переживала сучасна Русь, та простим терором приглушити ворожі князівсько-дружинному устрою сили, що серед сих потрясень підіймали ся. Його дипломатія хаотична. Його політика супроти Татар короткозора, непевна, уривочна. Він не вмів ані з'організувати якогось ширшого союзу руських князів, ані оперти ся на народніх масах. Вибранець народній, підпираний громадою в боротьбі з боярством, він не сьміє зблизити ся до сих мас — вони зістають ся йому чужими; з боярством чує він себе далеко ближше — по традиції. Його боротьба з народнім автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, на скільки він був сином минувшого, а не чоловіком будучини.

Його особисті прикмети мають багато привабливого, але також і його чесноти не в однім побільшені в традиції. Його ославлена добродушність і виrozumість, безперечно, були дуже часто тільки вирахованнем: він не мстив ся на своїх ворогах тоді, коли уважав се ризиковним для себе, але не здержував своєї пімсти, коли чув за собою силу (нпр. побивання невольників в Ярославській битві). Його немилосердне поступовання з репрезентантами против-князівського руху (з болоховськими городами, з Возвяглянами) змушує історика бути дуже здержливим в похвалах його добродушности, хоч зробити закиду якоїсь спеціальної нелюдськості йому також не можна. Його хвалене „братолюбие“ дійсно могло дивувати сучасників, але тільки супроти звичайних княжих усобиць. Була

в нїм рицарськість — відвага, певне понятє чести, відраза до нечесного підступу, але сей рицарський дух взагалі був широко розвинений між українськими князями.

Головою Галицько-володимирської держави по смерті Данила став Василько, але обміну волостей, практикованого давнїйше, при тїм не було: в династїї Мстислава принцип дїдичности від давна мав перевагу над патріархальним старшинством. Василько й далі зїстав ся на Волини, хоч уважав ся тепер головою династїї. Така роля старійшини ясно виступає в літописи: Василька називає Войшелк своїм „отцем и господином“; Болеслав Соромливий по своїй війні з Шварном, де брав участь і Василько, до Василька посилає посла, бажаючи помирити ся й запрошуючи до з'їзду.

З синів Данила Лев дістав по батькови Галичину — землі Галицьку й Перемишльську. Волость другого Даниловича — Мстислава нам незвістна, хоч безперечно він мав якусь волость — може Тереховельщину. Третій — Шварно дістав Холмську і Белзьку землю, в додаток до своїх литовських волостей¹⁾. Романа не було вже на сьвітї.

Родинна гармонія Романової родини очевидно ослабла з смертю Данила. Хоч до явного конфлікту не доходило, але зарисували ся дві партії: Василько й Шварно стояли в ближнїм союзї з собою, тим часом як Лев тримав ся осторонь. На сїм ґрунті прийшло до кривавої події, що сплямила особу Льва: з'їхавши ся в Володимирі з Войшелком, що перебував на Русі по своїй абдікації, Лев, розгорячений вином, забив Войшелка, і се літописець толкує завистію Льва, що Войшелк віддав своє князівство (землю Литовську) не йому, а Шварну. Пізнїйше, за Володимира Васильковича розділ між родиною Льва і родиною Василька зазначив ся ще більше виразно.

Зрештою особливої особистої ініціативи Василько й по смерті брата, як і за його житя, в нічим не показує, і час його старшинування нічим не визначний. Що правда, він і не був довгий, бо деє коло 1270 р. Василько вмер, передавши Волинь своєму

¹⁾ Іпат. с. 571 і 574: а Левъ нача княжити в Галичѣ, и в Холмѣ, по братѣ по своємъ Шварнѣ. Се місце літописи давало привід до хибної гадки, що в Галичу по Данилі княжив Шварно, аж по нїм Лев (Ан. Левіцкій *Ruthenische Theilfürstenthümer — Die Oesterr. Monarchie* с. 171); але тут мова лише про наступство в Холмі.

одинокому сину Володимирі. Ще перед ним зійшов зі світа Шварно, не лишивши, здається, ніякого нащадку, і його волости забрав Лев¹). Таким чином уже в 1270-х рр. Романова спадщина звелася до двох головних князівств: Галицького, князя Льва, й Волинського, кн. Володимира; попри них було менше, нам незвістне князівство Мстислава. Коли-ж Володимир, не маючи синів, по смерті своїй (1288) передав своє князівство Мстиславу, такий дійсно стало лише два князівства, більше менше з таким поділом земель, який існував між Данилом і Васильком (Мстислав міг вправді мати й далі щось із галицьких земель, але ми про них не чуємо нічого). Тільки та важна ріжниця була, що сей поділ дійсно був поділом тепер; не було тієї одноцільності Галицько-волинської держави, яка існувала за перших Романовичів: відносини між Львом і Володимиром, потім Мстиславом зовсім не були щирі, так що поділ сей мав зовсім реальне значіння, і се, розуміється, ослабляло державу.

Інтерес цих десятиліть, або властиво — тих звісток, які ми маємо про ці десятиліття, бо на повність їх спустити ся ніяк не можна, особливо що до Галичини, — лежить головню в відносинах литовських і польських. В литовських відносинах ми спинили ся на смерті Мендовга. Тоді його вороги — братаничі Тренята (Стройнат) і Товтивил поділили землі Мендовга, а Войшелк, котрого становища супроти останніх неприязних відносин між його батьком і Романовичами ближче не знаємо, втік у Пинщину. З сього, що він втік туди, а не на Волинь, не в Галичину, можна б виводити, що й він не помирился з своїми руськими свояками. Але незадовго оден по другім були убиті Товтивил і Тренята, і Войшелк з пинськими полками вернувся на свою батьківщину. Він бажав підстити ся над противниками свого батька, й шукаючи против них опори, знову зближається до Романовичів. Літописець каже, що Войшелк „нарекль бяшеть Василка отца собѣ и господина“ (се вже було по смерті Данила), і Василько прийняв його в свою опіку: він і Шварно помагали Войшелку в його боротьбі з ворогами. Вкінці закінчивши криваву свою нагілку над ворогами батьковими й своїми, Войшелк захотів вернути ся назад до монашого життя і передав своє князівство Шварну (коло р. 1267)²).

Світла перспектива заблисла Романовичам і Руси; князівство Литовське переходило на становище аннекса Галицько-волин-

¹) Іпат. с. 574. ²) Іпат. с. 569—70, 573.

ської держави, його землі — під впливи українського права й культури. Але і сей успіх був нетривалий. Комбінація простояла не довго — вона опирала ся лише на розпорядженню Войшелка, і мало що пережила його. Літописець каже, що Шварно просив, аби Войшелк княжив з ним разом, але той не згодив ся й удав ся до монастиря св. Данила в Угровську, а слідом — на другий чи на третій рік по тій абдикації забив його Лев. Оповідання літописця про сю подію о стільки характеристичне, що я наведу його в цілости.

„Під той час (коли Войшелк пішов знову в черці) прислав Лев до Василька з такими словами: „хотів би я зійти ся з тобою, аби при тім був і Войшелк“. Василько післав по Войшелка, на страстнім тижні, так кажучи: „прислав до мене Лев, аби сьмо зіхали ся — а ти не бій ся нічого. Войшелк бояв ся Льва і не хотів їхати, але на Василькову поруку поїхав і приїхав на сьвітлім тижні до Володимира; пристав у монастирі св. Михайла Великого. Марколт Німець запросив до себе на обід усіх князів: Василька, Льва і Войшелка. Почали обідати, пити й веселити ся; Василько напивши ся поїхав до дому спати, а Войшелк поїхав до монастиря, де заїхав. Потім Лев приїхав до нього до монастиря і почав говорити Войшелкови: „куме, напиймо ся по чаші вина!“ І почали пити. Диявол же, ніколи не хотючи доброго чоловічому роду, вложив то в серце Львови, що він убив Войшелка з зависти, що він дав Литовську землю його брату Шварну“¹⁾.

Для Шварна смерть Войшелка, що був його моральною опорою на Литві, була сильним ударом, а ще гірше було, що й сам Шварно пішов за ним слідом, „княживъ лѣтъ не много“. Всі блискучі перспективи Романової династії на литовське князівство упали. Не знати, які заходи робила вона, щоб задержати в своїх руках Литовські землі, але се в усякім разі її не удало ся. Великокнязівську власть в Литві перейняв Тройден, і супроти Романовичів і взагалі супроти руського елементу зайняв становище досить неприязне. Волинський літописець згадує його дуже неприхильно за привязання до поганства, й каже, що він з Володимиром Васильковичом не мав приятни, бо його три брати полягли в війнах з Володимировим батьком Васильком. З початку він увійшов за те у „велику любов“ зі Львом, одначе слідом почала ся у нього дрібна погранична війна і з Володимиром і зі Львом. Лев за те всадив на Тройдена Татар, закликавши їх в 1275 р.,

¹⁾ Іпат. с. 573; про дату див. Хронологію с. 47.

а в друге вже Ногай сам запропонував Романовичам похід на Литву, і вони знову ходили туди з Татарами¹⁾.

Окрім того Володимир і Лев далі вели війну з Ятвягами; короткі літописні записки не дають добре вирозуміти, чи робилися ці походи для відстрашення від нападів, чи для дальшого розширення руської території, розпочатого Данилом. Оповідючи про похід зимою 1273/4 р. літописець каже, що Ятвяги не відважалися битися й просили згоди. Потім голод 1279 р. також сильно підірвав Ятвягів, так що вони, як оповідає літописець, вислали посольство до Володимира просячи прислати до них хліба на продаж: „прислали своїх послів до Володимира кажучи так: „Господине княже Володимире! приїхали ми до тебе від усіх Ятвягів, надіючись на Бога і на твоє здоров'я! Господине, не помори нас, а перекуси, пішли до нас, господине, жито на продаж, а ми купимо радо: чого схочеш — чи воску, чи біли, чи бобрів, чи чорних кун, чи сребра, дамо тобі радо“. Володимир вислав хліб до них човнами, Бугом і Наровою, але його пограбили на дорозі Поляки, і з того потім вийшла війна у Володимира з Мазовшем. Про війну ж з Ятвягами більше не чуємо — очевидно, вони були зовсім приборкані²⁾.

Спокійні відносини з польськими князями, установлені в останні часи Данила, були порушені скоро по його смерті зовсім без причини. Деякі слуги Шварна пристали були до походу Литви на землі Болеслава краківського, і з цього вийшла погранична війна 1266 р., де брав участь окрім Шварна ще й Василько з сином. Щоб покінчити її, Болеслав запросив Василька на з'їзд, і Василько був поїхав, але на дорозі довідався, „що Ляхи учинили лєсть“ — як раз на той час впали до Белзької землі й почали палити села. Василько звернувся до них, і сильно понищив їх, але слідом Шварно погнавши за ними, з великим полком, напав на них в дуже не вигідній, тісній місці (нар'їчають її Ворота тїсною своєю), де не міг ввести до бою цілого свого війська, й сильно потерпів. По сій нещасливій для Руси битві відновлено згоду, і вона стояла до самої смерті Болеслава³⁾. Романовичі навіть помагали йому в боротьбі з шлезькими князями, в 1273 р. Припадковий і спорадичний характер мав похід Володимира на Мазовше, на землі Конрада — за той пограбований хліб, бо вза-

¹⁾ Іпат. с. 574, 575—579, 1 Нов. с. 284—5.

²⁾ Іпат. с. 574—5, 580. ³⁾ Умер 1279 р.

галі Василько стояв з Конрадом в приязних відносинах, і вони слідом відновили ся і по сім конфлікті¹⁾.

Важніший характер прибрали відносини по смерті Болеслава. З ним скінчила ся старша, краківська лінія потомства Казимира Справедливого. Властолюбний й енергічний Лев задумав здобути собі краківське князівство й виступив перед краківськими панами з своєю кандидатурою, але вона не була прийнята: „по смерті в. кн. Болеслава, оповідає літописець, не було князя в Лядській землі (розумій — в Малій Польщі), і захотів собі сеї землі Лев, але бояре були сильні — вони не дали йому землі“²⁾. Краківським князем вибрано старшого репрезентанта молодшої (мазовецької) лінії Лешка Чорного.

Не встигнувши засісти на краківськiм столі, Лев бажав здобути собі при сій нагоді „городи на україні“, правдоподібно — Люблинську землю, що вже раз належала до Русі за його батька, й звернувшись до весільного тоді верховода в орді Ногай, просячи помочи. Ногай дійсно прислав поміч, а окрім того участь Татар, як поясняє літописець, змусила до участі в поході і Василька та Мстислава, що самі по собі не мали, видно, великої охоти помагати Льву в його плянах. Одначе з сеї великої хмари вийшов малий дощ. Лев пішов з своїми союзниками на Краків, але його військо розійшло ся загонами й почало грабувати землю, а Поляки скориставши з сього, несподіваним нападом винищили під Гюслицями богата Русь й Татар, і Лев вернув ся „с великимъ безчестьемъ“³⁾.

З того вивязала ся між Львом і Лешком погранична війна, що потягнула ся майже ціле князювання Лешка. Лешко вирізав і спалив Переворськ, пізнійше повоював околиці Щекарева: „взяв десять сіл і так ішов назад з великою гордостію, пишав ся немов би всю Русь взяв“ іронізує з нього літописець, — знову иншим разом попустошив околиці р. Кросни (знову десять сіл), і т. и. Правдоподібно, користаючи з сього розмиря між Лешком і Львом, а може навіть і за ініціативою Льва (хоч літописець оповідає так,

¹⁾ Іпат. с. 571—2, 574, 580. Про війну 1266 р. див. польські записки в Monumenta Poloniae II, 808, III, 48, 206, 308, 363.

²⁾ Іпат. с. 581—2. Відгомін кандидатури Льва маємо в польських звістках, що Лев ходив з Ногаєм на Польщу, аби здобути землю Краківську й Сандомирську — Monum. Poloniae III. 50, див. про сей похід іще ibid. II. 847, 878, III. 180—1, 364. Другошєне оповідання (II с. 455) тільки риторичним бомбастом розволікає звістку хронік.

³⁾ Іпат. с. 581—2, битва була 23 лютого 1280 р.

що ініціатива вийшла від самих Татар), ходили Ногай і Тула-Буга в 1286 р., з участю руських князів на Польщу й спустошили землю Краківську й Сендомірську, але по дорозі своїм перебуванням попустошили також околиці Володимира та Львова¹).

Смерть Лешка Чорного (1288) дала руським князям нагоду до нових заходів коло польської України — Люблинської землі. На сей раз, на вість про смерть Лешка рушив син Льва Юрий на Люблин — „хотяшеть бо собѣ Люблина и землѣ Люблинскои“. Одначе Люблинці не піддали ся йому, а він, на борзї вибравши ся, не мав стільки сили, аби силоміць його здобути, і мусїв вернути ся ні з чим²). Але трохи згодом Льву таки удало ся здобути собі Люблин.

В боротьбі за краківський стіл, що розпочала ся по смерті Лешка і потягнула ся на кількадесять літ, Лев брав діяльну участь, підтримуючи вибраного малопольською шляхтою Болеслава Земовитича кн. плоцького (з мазовецької лїнії) в його боротьбі з Генрихом вроцлавським (т. зв. Честним, Probus), підтримуваного німецькими міщанами Малопольщі³). В інтересах Болеслава Лев ходив походом на Краків (1289), а коли облога не повела ся, і Болеслав, що в сїй кампанії досить слабо підтримував Льва, зовсім вирік ся претензій на краківський стіл, Лев з під Кракова рушив на Шлезк і пограбив землі Генриха та з величезною здобичею вернув ся на Русь⁴).

Під час сього походу на Шлезк Лев мав з'їзд з чеським королем Вацлавом, що слїдом, по смерті Генриха⁵) виступив претендентом на Польщу. Літописець каже, що Лев з Вацлавом „любовь держаше велику“, і на з'їзді „докончавъ с нимъ миръ до своего живота“, але яке становище зайняв Лев супроти його заходів коло польського стола, того вже не довідуємо ся від нього, бо на подїях 1289 р. уриваєть ся оповідання Волинської літописи. Судячи з того, що з 1299 р. маємо знову припадкову звістку про гостину Льва у кор. Вацлава, в Берні моравським⁶), можна думати, що Лев зайняв супроти заходів Вацлава у Польщі становище досить прихильне. По всякій правдоподібности, власне під

¹) Іпат. с. 585, 586—7, 588—9. ²) Іпат. с. 599.

³) Про ці події розвідка Семковича Walka o monarchiä 1288—1294 — Kwartalnik historyczny, 1891, IV.

⁴) Іпат. с. 614—6, про похід Льва на Шлезк — записка в Monumenta Poloniae III. 702 (1289 р.). ⁵) Умер 1290 р.

⁶) Rex Ruscie venit ad regem Wenceslaum in Brunnam — Monum. Germ. Scr. XVII с. 718. Трудно думати тут на когось окрім Льва.

час заходів Вацлава коло польського стола Лев забрав собі Люблинську землю. Волинська літопись не згадує про се мабуть власне тому, що се стало ся по 1289 р., під час боротьби за Краків між Вацлавом і Володиславом Локотком. Польські записки, згадуючи про відібрання Люблинської землі від Руси (1302), кажуть, що він „був під Русию багато літ“¹⁾, так що се не дозволяє нам посувати окупації Люблина значно пізнійше від 1290 р. Се був останній факт переваги Руси на Польщю, в тодішніх відносинах, і тому я трохи довше коло нього затримав ся.

З иньших західніх відносин знаємо дещо (дуже небогато) про Угорщину. Як я вже згадував, по смерті Данила застаємо руських князів в добрих відносинах з нею. Новий король угорський Стефан, укладаючи в 1271 р. згоду з Отокаром та включаючи в сю угоду також своїх союзників, вчисляє між ними також і тодішніх галицько-волинських князів: „зятя нашого Льва руського князя, брата його Метислава, і Василька (помилка — замість Володимира) сина Василька, князів руських“²⁾. Згодом одначе відносини сі поспеували ся. З одної грамоти нового короля Володислава Половця в 1281 р. припадково довідуємо ся, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі³⁾. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину в 1283 р., але звістка так загальна, що з неї не можна догадати ся, чи то був

¹⁾ pluribus annis — див. низше.

²⁾ Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem, Mitizlaum fratrem eiusdem et Wazulem filium Wazule duces Ruthenorum — Theiner Monum. Hungariae I с. 393, передр. в Codex Arpad. III. 255.

Бсть звістка, що Русини були в угорськім війську підчас війни, котра випередила сю угоду — Monum. Germ. hist. Scr. IX с. 743; але сі Русини виступають в такій компанії, що дуже легко могли бути якимись абірними дружинами, не помічними полками з Галичини (Comanorum, Ruthenorum, Graecorum, Bulgarorum, Belachorum, Ungarorum) — се справедливо зауважив уже Шпараневич Die Hupations-Chr. с. 87.

³⁾ Грамота — Fejér V. 3. 87: власники села Вишкова (Visk) над Тисою в теп. полудн. Мармароші (в грамоті вона зачисляєть ся до Угорської столиці) випрошують собі від короля нову грамоту, замість даної їм кор. Стефаном suo privilegio mediante, sed ipsum privilegium receptum fuisset per Ruthenos ducis Leonis, qui tunc comitatum de Ugocha hostiliter devastarunt. З текста грамоти виходило б, що сей руський похід не став ся безпосередно перед виданням грамоти, а трохи давнійше. Напад аж на Вишк, від границі положений досить далеко, виключає гадку про якийсь пограничний набіг самих Львових людей — мусів то бути таки похід.

ворожий похід, чи приятельська подорож¹⁾). Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро по тім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився до дому з цього походу йно перейшовши угорську границю²⁾, — треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагождені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (остатнього з Арпадів) з герцоґом австрійським помагали йому „Русини“, разом з Татарами³⁾.

Чи принесла та угорська кампанія Льва якісь позитивні результати? На се єсть одна вказівка, але вона стоїть так одиноко, при тім несвобідна від деяких сумнівів, що якихось сильніших виводів на ній ніяк не можна оперти. Факт такий: в одній грамоті, з 1299 р., Григорій наджупан бережеської столиці, називає себе „урядником Льва князя руського“⁴⁾. Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочський комітат, сам собою просить ся вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Руси й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було — годі сказати; так само не зможемо сказати, чи та угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж наджупана Григорія уже без того титулу⁵⁾, що могло б вказувати на те, що залежність цього краю від Галичини скінчила ся.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо в одній пізнішій грамоті кор. Кароля Анжу; з неї довідуємо ся про якийсь замок *Machk*, захоплений

¹⁾ В записці Холмського евангелія: „коли ся женило Георгій князе, а отець єму в Угры ходило — тогда скончаша ся книги сия“ (15/X. 1283) (Отчетъ Румянцевскаго музея за р. 1892—4 і Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XIV, бібліогр. с. 40). ²⁾ Іпат. с. 585.

³⁾ *Monumenta Germ. hist.* IX с. 716, 745. Шпараневич (ор. с. с. 87—8) і тут справедливо припускає можливість, що мова йде не про галицьких Русинів, хоч стилізація другої з сих двох звісток (*Continuatio Floriacensis: Andreas exercitum ducens in Austriam, in quo habuit Tartaros et Ruthenos et alias barbaras nationes*) скорше б промовляла за якоюсь поважійшою ролею Русинів у сїм поході.

⁴⁾ *Nos Gregorius comes de Beregh officialis Leu ducis Ruthenorum et quatuor iudices nobilium de eodem damus pro memoria* — потверджують угоду партий в процесі, а. D. 1299 — *Fejér VI, II* с. 216—7. Сей документ, з того ж ориґіналу був перед тим публікований у Катопі VII с. 1200, але видавець читав: *officialis seu ducis*. І з пишуть ся подібно, але *genetivus: ducis* не годить ся з *seu*.

⁵⁾ *Codex diplomaticus comitum Zichy I* ч. 129.

руськими князями за останніх Арпадовичів¹⁾: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близьких вказівок на місце сього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Русі, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи²⁾. Володів ним, судячи з тих слів грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також зв'язувати з його угорською політикою.

В вище поданих подіях я кілька разів згадував про Татар; тепер випадає сказати спеціально про відносини до них галицько-волинських князів.

По страшнім поході Бурандая (1259/60) Татари на якийсь час зникають з подій Галицько-волинської літописі³⁾. Золота орда в тих десятиліттях підупадає; по смерті Берке все більше повновласним, справдешнім головою її стає емір Ногай, що задержує сю владу аж до кінця XIII в., то правляючи іменем номінальних ханів, то скидаючи й забиваючи ненаручних собі (як було з ханом Тула-Бугою, Телебугою нашої літописи), аж поки сам не наложив головою в боротьбі з ханом Токтою (1300). Відносини між галицько-волинськими князями й Ордою, чи тим її майордомом, Ногаєм, як бачимо з оповідань літописи про події 1270—80-х рр., усталили ся такі:

Князі признавали татарських ханів, чи їх властивого заступника Ногая, своїми зверхниками; літописець кілька разів з притиском підносить, що „тоді були всі князі руські в волі татарській“, або як иньшим разом висловлюєть ся — „в неволі татарській гнівом божим покорені“⁴⁾. Ся залежність від Татар виявляла ся передовсім в тім, що князі показували зверхню честь ханам, як своїм зверхникам. Напр. як хан Телебуга прийшов по дорозі на Польщу на Волинь, — „коли він прийшов над Горинь, стрів його Мстислав з напитком і з дарунками; відти пройшов він поуз Кременець під Перемишль, і тут, на р. Ліпі стрів його князь

¹⁾ *dum obsederamus castrum Machk occupatum a progenitoribus nostris per regem Galiciae* — Fejér VIII. 2 с. 326 і VIII. 6 с. 60.

²⁾ Про сей епізод нижче; імя Machk, чи Magh (варіант) трохи нагадує замок Magyoros, котрого руїни лишили ся коло села Mogyoróska (по словацьки Страбске) над р. Топлею.

³⁾ У Длугоша (II. 397) Татари беруть участь в поході Шварна на Польщу 1266 р., але се додаток його власної фантазії: польські записки ніде про Татар не згадують. ⁴⁾ Іпат. с. 575, 585, 588, 591.

Володимир з напитком і дарунками; нарешті під Бужковичами надогнав його князь Лев з напитком і дарунками¹⁾.

По друге — князі мусіли на поклик татарський ставити ся з своїми полками в їх походах. З літописного оповідання одначе видко, що Татари закликали їх до участі в походах тільки на сусідні землі — на Литву (1277 р.), на Угорщину (1285), на Польщу (1286)²⁾, і то часом навіть мотивували се так, ніби роблять сї походи або закликають до участі в них руських князів в інтересах їх самих. Нпр. закликаючи руських князів до походу на Литву, Ногай переказує до них через своїх послів: „ви все скаржите ся минї на Литву, отже я посилаю вам військо з воєводою Мамнієм — підїть собі з ним на своїх ворогів“³⁾. З літописного оповідання зовсім не видко, аби руські князі дійсно просили сей раз Ногаю про те, так що правдоподібніше — се мотивованне було з його боку певною гречною формою зазиву до походу. Але часом руські князі просили самі військової помочи від Татар: так походи Татар на Литву 1275 р. і на Польщу 1280/1 р. стали ся за прошеннем Льва⁴⁾. Але робив се тільки Лев, і здасть ся, що Русини дивили ся на сю практику скоса, і похід на Польщу Льва з Татарами волинський літописець описує з виразною неприхильністю до сеї Львової забаганки⁵⁾.

Вкінці Татарам платили ся контрибуції. Чи мали вони характер постійної дани, чи надзвичайних оплат, се не зовсім ясно. Деякі чужосторонні джерела говорять про постійну дань; особливо виразну звістку маємо в листі Локетка до папи з 1323 р., де говорять ся, що Русь платила Татарам річну данину⁶⁾. Але дивно,

¹⁾ Іпат. с. 588. ²⁾ Іпат. с. 578—9, 585, 587—9.

³⁾ Іпат. с. 578.

⁴⁾ Іпат. с. 575—6, 581—2, Воскр. I. 172, Monumenta Poloniae II. 847, 878, III. 364. Можливо, що й татарський напад на Сендомирську землю, записаний в декотрих польських річниках під р. 1293 (Monum. Pol. h. III. 185), стояв у якімсь звязку з заходами Льва коло прилучення Люблищини.

⁵⁾ Левъ... еха к Ногаєви оканьному, проклятому, помочи собѣ прося отъ него на Ляхы... а Мьстиславъ и Володимеръ, сынъ Мьстиславъ Данило поидоша неволею татарскою — Іпат. с. 581.

⁶⁾ Див. текст в прим. 14 (в сих словах є одначе вагання в варіантах: *annua tributa* і *omnia tributa*). Менше вартна звістка Івана Віктринґського, в оповіданню про події 1341 р., що татарський хан уважав Галичину своєю *tanquam sibi et suis progenitoribus censuale* (Fontes rerum Germanicarum I с. 438): тяжко покладати ся на докладність відомостей такого далекого хроніста, і сї слова можуть просто означати залеж-

що в досить докладнім оповіданню Галицько-волинської літописи з другої половини XIII в. ми ніде не знаходимо згадок про сю данну практику. Маємо згадку літописця в описі подорожи Данила до Орди, що Татари „хотіли дани від нього“¹⁾; маємо потім в тестаменті Володимира Васильковича згадку про обов'язок селян давати князеві „тотарьщину“²⁾. Але при істнуванні правильної річної данини ми надіяли ся б мати докладніші звістки про її pobirannya Татарами, і се змушує нас приймати з певною резервою навіть таку виразну звістку Локєтка. Може бути, що дійсно, часами платила ся Татарам річна данина, але може бути, що давали ся тільки контрибуції в певних надзвичайних обставинах³⁾, коли нпр. вони переходили через руські землі, або щось иньше, і в звістках тих західніх джерел містять ся недокладна генералізація.

По за се залежність галицько-волинських князів від Татар, здаєть ся, не сягала. У внутрішні їх відносини й справи Татари не мішали ся, хіба самі князі звертали ся до них. Так нпр. Володимир Василькович, передаючи по собі володимирський стіл Мстиславу, навмисне робить свій тестамент „при царяхъ и при его рядьцахъ“⁴⁾ — при татарських ханах Телебузі й Алгую (соправителях), під час їх походу на Польщу, — аби поставити свій тестамент під татарську оборону супроти аспірацій Льва, котрих Володимир бояв ся⁵⁾. Коли по смерті Володимира син Льва Юрій захопив Берестейщину, Мстислав зараз заповів йому, що буде „правити Татары“, і післав свого гінця „возводить Татаръ“, а разом дав знати про се Юрію й його батьку; перспектива татарського посередництва так вплинула на Льва, що він зараз звелів синові полишити Берестейщину, інакше грозив ся виректи ся його¹⁾.

ність Руси від Орди. Так само ще загальніший вираз: *tributarii reges Litwinorum et Ruthenorum* — Voigt Codex dipl. Prussiae III ч. 21.

¹⁾ Іпат. с. 536; описуючи контраст Данилової слави з пониженням його в Орді, літописець каже: „нынѣ сѣдидь на колѣну и холопомъ называєть ся, и дани хотять, живота не чаєть, и грозы приходять“. Як бачимо, риторична опись, з котрої заведенне дани на практиці годі вивести.

²⁾ Іпат. с. 595.

³⁾ Таку практику знаємо докладно в пізнійших часах на Поділю, за Коріатовичів: гроші на контрибуцію Татарам збирали ся тільки часами, а не регулярно, були явищем надзвичайним: див. грам. 1375 і 1392, Акты Зап. Рос. I ч. 4 і *Źródła* V с. 21.

⁴⁾ Іпат. с. 591 (чи не читати: замість „его“ „єю рядьцахъ“?).

⁵⁾ Не було тут, як бачимо, затвердження ханом передачі володимирського стола, як думає Линиченко (див. дальше потку на с. 103).

⁶⁾ Іпат. с. 591, 611—2.

Таким чином залежність Галицько-волинської землі від Орди була ще розмірно легка: її ані порівняти не можна з становищем нпр. поволзьких князівств, тяжко оподаткованих на Орду, обсаджених татарськими резидентами-баскаками, де князі при всяких перемінах в розкладі княжих столів мусіли добувати собі потвердження від ханів, ставити ся в Орді, коли скаржив ся хто на них, та брати участь в усяких далеких походах¹⁾. Не було сього в Галицько-волинських землях, хоч тут і така розмірно легка залежність Татар викликала, очевидно — наслідком більше розвиненого горожанського почуття, сильне роздраження, хто зна — чи не більше як на Півночі. Як я вище зазначив, літописець з притиском підносить „неволю“ своїх князів, та не жалусь при кожній нагоді таких епітетів для ханів і Ногая як „оканний, безаконний“ і т. и.

Таке огірчення не повинно нас дивувати, бо наслідком дикости і взагалі руйнних інстинктів татарських всяка близна стичність з ними дуже дорого коштувала кожній культурнійшій землі. Волинський літописець оповідає, що під час походу на Польщу 1286 р. Татари страшно винищили Волинь і Галичину: ідучи поуз Володимир, вони „насилъ велико твораху в городѣ и пограбиша товара бесчисленное множество и коний“; Володимирці вже чекали, що Татари пограблять ціле місто, і літописець славить ласку Божу, що Татари „не взяша города“. Але й проминувши його, Татари частину своїх людей лишили під Володимиром году-

¹⁾ В сучасній літературі залежність Галицько-волинських земель від Татар часом занадто побільшуєть ся. Так нпр. Леонтович (Очерки исторіи рус. литов. права I с. 215) думає, що від часів Льва відносили Татар до галицько-волинських князів зрівняли ся з загальною нормою залежності від Орди, в якій тоді були князі великоросійських земель. Линиченко (Замѣчанія на статью Ржежабка с. 95), виступаючи против поглядів Ржежабка, приймав також значну залежність Галицько-волинської держави від Орди — нпр. що князі затверджували ся ханом. Полемізуючи ж з моїми поглядами, висловленими в першій виданню сеї книги, він іде ще далі в тій напрямі і стає майже на тій становищу, що й Леонтович (про се його реферат в одеській істор. товаристві і Дополненія къ замѣчаніямъ, с. 109—112). Але при сѣм йому приходить ся пускати ся на різні способи; він каже, що з правного становища відносили до Орди були ті ж самі в Галицько-волинській державі, що й землях великоросійських, тільки фактична залежність була слабша (наче б тут противставляв ся дипломатичний акт його переведенню в практиці, а не говорило ся взагалі про фактичні відносини); ігноруючи різниці в формах воєнної помочи у нас і в землях північних, толкує він сю відміну тим, що наші землі залежали „від полудневих Татар“ (sic) і т. и.

вати коней, і ті „учиниша пусту землю Володимерскую“: били людей, кого запопали, відбєрали коней, так що люде не відважали ся виходити з міста. Теж стало ся в Галичині, коли Телебуга, вертаючи ся, стояв два тижні під Львовом: „стояли на Львовій землі, кормлячи ся, не воюючи (не грабляче), але не давали і з города вийти за житє (по збіже і фураж): хто виїхав з міста, тих забивали або брали в неволю, а иньших пускали обдерши на голо, і ті гинули від мороза, бо була зима дуже люта, і так спустошили цілу околицю“. Літописець додає, що як Лев порахував потім, скільки в його землі загинуло людей від Татар під сеї напасти, показало ся їх на півтринадцять тисяч!¹⁾

В меньших розмірах такі спустошення, певно, повторяли ся при кождім переході Татар через Русь. Самі князі не чули себе безпечними, і оповідаючи про стрічі, уряджені князями ханови під час похода 1286 р., літописець каже, що „князи надѣяхуть ся ся пзбитя собѣ и городомъ взятыа“²⁾. Розумієть ся, таке становище зовсім не було миле. Стільки про відносини до Татар.

Найбільше визначну роль з поміж галицько-волинських князів, як видко вже з оповіджених фактів, від смерти Данила грав Лев, хоч, очевидно, не одно про нього упущено в оповіданню волинського літописця, а не одно мабуть представлено неприхильно й стороничо. Був се князь здібний, дуже енергічний, властолюбний, і неповздержний в своїм запалі й змаганнях. Характеристика його при закінченню Галицько-волинської літописи, писана, очевидно, рукою иньшою, вже прихильною до нього, досить відповідає фактам: „був Лев князь мудрий, хоробрий, і кріпкий на війни: не малу відвагу показав він в численних війнах“³⁾.

Натомість Володимир Василькович, як і його батько, або ще й більше, займав у політиці переважно пасивну роль. Се залежало по части від його особистих уподобань, по части від того, що він тяжко хорував, уже від 1276 р., і завчасу ладив ся до смерти — судячи з оповідання, у нього був рак нижньої щоки (щелепа). Як оповідає волинський літописець, він милував ся в книжности, в штуці, з великим замишуванням будуючи церкви й иньші будови, та споряджуючи для них ікони, книги, й ріжні богаті, артистично зроблені окраси. Літописець дає довгий, на кілька сторін, реєстр побудованого, спорядженого, подарованого ним (сеї реєстр служить дуже важним джерелом для історії нашої культури, й значні ви-

¹⁾ Іпат. с. 588—9.

²⁾ Іпат. с. 588, 589. ³⁾ Іпат. с. 615.

імки з нього подав я вже¹⁾, а ще верну ся в останній главі). Між иньшим тут згадують ся й церковні книги, списані самим князем. Для особистих чеснот його літописець не знаходить слів, і навіть відкинувши дещо на рахунок особливої прихильности його до свого героя, таки треба признати в Володимирі визначну своєю культурністю й гарним характером фігуру. „Він вмів ясно (зрозуміло) говорити про книжні річи, бо був філософ великий“, — або як на иньшій місці сказано: „був книжник великий і філософ, якого не було перед ним у цілій землі, ані по нім не буде“, „він розумів що було й що котре значить (разумѣа древняя и задняя)“; „був він також зручний ловець, хоробрий, тихий, смирний, незлобний, правдивий, не халчивий, не брехливий, ненавидів злодійство, пити не пив від молодих літ, любов мав до всіх, а особливо до своєї братії, і присяги (хрестного ціловання) пильнував з усякою щирою правдою“; „мужність і розум жили в нім, правда й істина водили ним, иньших чеснот багато в нім було, а гордості не було“. Широко хвалить літописець, в душі свого часу, ласку й прихильність Володимира до монашого стану, його милосерде й побожність, а при тім дає інтересний портрет його: він був „високий на зріст, широкий в плечах, гарний з лиця, волосє мав ясне, кучеряве, а бороду стриг; руки й ноги мав гарні, але говорив грубо й спідню губу мав грубу“. Мав тішити ся незвичайною популярністю в своїй землі: на його похоронах „плакали ся Володимирці, чоловіки, жінки й діти“, бояре й прості люде, свої й чужі: „Німці, і Сурожці, і Новгородці, і Жиди — плакали ся так, як по упадку Єрусалима, як їх вели в вавилонську неволю“²⁾.

Володимир не мав дітей³⁾. Предчуваючи близький кінець, він заповів завчасу, в присутности Льва і ханів Телебуги й Алгуя, що по своїй смерті передає свою волость Метиславу⁴⁾. Очевидно, се було проявом неохоти, яка, видко, від довшого часу була між Володимиром і Львом. Сам Володимир поясняв, що „за гордість брата свого (Льва) и синовця свого (Юрія) не дав їм нічого з своєї спадщини“⁵⁾. Після того й писаним тестаментом Володимир передав Метиславу „землю свою всю и города и стольный свой городъ Володимиръ“, а своїй жінці знов особним тестаментом призначив город Кобринь і деякі села⁶⁾. (Сі Володимирові тестаменти, втяг-

1) Т. II с. 378 і далі, *passim*, і с. 403.

2) Іпат. с. 605. 3) Іпат. с. 593. 4) Іпат. с. 591.

5) Іпат. с. 593. 6) Іпат. 594—5.

нені в літопись, зістали ся найдавнішими документами того рода з українських земель).

Лев і Юрій, розумієть ся, нічого не могли сказати проти такої волі Володимира. Коли Володимир повідомив їх про свою волю, Лев удав повну індіференцію: „от і добре що дав (Мстиславу)! певно не буду того відбрати від нього по твоїм животі! всі ми ходимо під Богом, а мині дай Боже і з своїм дати раду в теперішніх часах!“ Але в дійсности розпорядження Володимира діткнуло їх дуже прикро, і вони не могли його переболіти. Юрій незадовго перед смертю прислав до Володимира свого посла, пригадуючи „свою службу“ і просячи собі Берестейщини. Для більшого вражіння він казав, що батько Лев відбирає від нього волости, але Володимир тому не повірив, і не дав, покликуючи ся на те, що він „не двою р'вчю“, не може відкликати свого розпорядження супроти Мстислава, але зараз же виявив своє властиве завзяте, післявши zarazом упередити Мстислава, аби й він від себе не давав нічого Юрію: „послав свого слугу доброго і вірного, на ім'я Ратшу, до брата свого Мстислава, і так сказав: перекажи моєму брату: „прислав до мене мій синовець Юрій, просив від мене Берестя, а ж йому не дав ні города ні села, і ти йому не давай нічого!“ При тім взяв він в руку соломн з своєї постіли й сказав: „хоч би я тобі, брате мій, оцей віхоть соломи дав, то ти його по моїм животі нікому не давай.“ Але Юрій і його батько того не поміркували, і незадовго прислав до Володимира Лев уже від себе перемишльського єпископа з тим самим: просити Берестейщини, аби то була „Володимирова сьвічка“ над гробом його стрия Данила й його синів, похованих у Холмі. Володимир відтяв йому на те досить злобно: „брате Льве, княже! чи ти мене уважаєш за дурня (без ума мя творишь), що б я не розумів сеї хитрости? чи мала тобі своя земля, що хочеш Берестя? сам ти держиш три князівства: Галицьке, Черемиське і Белзьке, і того тобі не досить? мій батько, а твій стрий лежить в єпископії у св. Богородиці в Володимирі — чи багато ти над ним сьвічок поставив? чи дав який город, аби то була сьвічка? просив ти живим, а тепер уже і мертвим просиш? не дам не то що города, а й села не візьмеш від мене! розумію я твою хитрість — не дам!“¹⁾

Коли не вдало ся добути Берестейщину від Володимира по доброму, Юрій навязав зносини з Берестянами, й вони обіцяли піддати йому місто на першу вість про смерть Володимира, і дійсно

¹⁾ Іпат. с. 599—601.

так учинили¹⁾. Але Мстислав так настрашив Татарями Юрія й його батька, що мусіли вирікти ся всяких аспірацій на Волинь, і Володимирові землі по його смерті (вмер він 10 жовтня 1289) в цілости перейшли до Мстислава.

Новий волинський князь до тепер грав зовсім другорядну роль, і його особисті прикмети дуже слабо виступають в оповіданню літописи. Здасть ся, що се був нічим не визначний князь. Принаймні дуже прихильний йому літописець, шумно описуючи початок його князювання на Волині²⁾, не зміє сказати йому ніякого особливого компліменту і тільки прикладає до Мстислава літописну (може таки свою) характеристику Володимира, що він „правдолюбием сьвітив ся“ в відносинах до своєї братії, до бояр і до простих людей³⁾. А хоч в своїй лояльності до покійного і до нового свого князя силкуєть ся представити їх відносини між собою як найліпшими, але таки і з його оповідання виходить, що Мстислав, уже признаний наступником Володимира, не показав особливого такту в відносинах до свого добродія й виявив досить неприємну ханчівість, що вразила й самого Володимира. Зараз по тім, як Володимир оголосив своїм спадкоємцем Мстислава, донесли йому, що Мстислав почав уже розпоряджати його майном: роздає його маєстности боярам. „Володимир було дуже гірко на його брата, і він так говорив: „лежу в болісти, а брат мій додав мині болісти ще більшої: я ще живий, а він роздає мої городи і села мої! міг би принаймні по моїм животі роздавати!“ І післав Володимир посла свого до брата свого Мстислава з жалями, кажучи: „брате! ти мене анї на війні не зловив, анї списом не здобув, анї вигнав мене з моїх городів, прийшовши на мене війною, а так зо мною поступаєш! Ти мині брат, але є в мене й другий брат Лев, і синовець Юрій, а я з вас трох вибрав тебе одного і дав тобі землю свою всі й городи, але по моїм животі, а за мого живота не маєш ти мішати ся ні до чого!“⁴⁾

Але й незалежно від того волинський філософ з його знанням попереднього й заднього не дуже мудро поступив, давши себе повести своїм особистим антипатіям до талановитого й енергічного Льва і через сї антипатії подарувавши своє князівство, наче окрасу з своєї гардероби, нездарному Мстиславу, замість аби злучити своїм тестаментом Волинь з Галичиною і тим привернути давню силу й

¹⁾ Про сей епізод говорив я в т. II с. 399—400.

²⁾ Іпат. с. 613. ³⁾ Іпат. с. 613, пор. 574.

⁴⁾ Іпат. с. 592—3.

значінне Галицько-волинській державі. Лев і Юрій потрапили б ту силу й значінне репрезентувати!

Але як би там не було, все ж таки Мстислав Данилович, завдяки своєму великому й важному князівству й престижу своїх попередників на столі — Василька й Володимира, зайняв з смертю Володимира поважне становище. Літописець оповідає, що литовські князі „Бурдикид і Будивид“ відступили Мстиславу добровільно Волковийськ, аби лише „с ними миръ держалъ“, а Конрад мазовецький, протегований Володимиром за його життя, дуже старався, аби придбати собі союз і його наступника, і за помочію Мстислава дійсно здобув собі Сендомирську землю під час польської усобиці¹⁾. Здасться однак, що й Мстислав, як і Володимир, мав більше нахилу до „цивільної“ діяльності, ніж до воєнної й взагалі політичної; принаймні в сей похід на Польщу він сам не пішов, а натомість літописець запише кілька його вступних справ в будівництві: він поставив кам'яну каплицю над гробом своєї бабки в Володимирі, кам'яну вежу в Черторийську²⁾.

На вступних розпорядженнях Мстислава та на звістці про з'їзд Льва з Вацлавом уривається Галицько-волинська літопись. З тим „кімерійська пільма“ спадає на історію Галицько-волинських земель, бо якої небудь української літописи з сих часів не маємо, а північні літописи давно перестали подавати які небудь звістки про українські справи: політичне й суспільне життя колишніх складових частин Руської держави розійшлося зовсім далеко. Скупих звісток, які можна вибрати в чужих джерелах, та грамот галицько-волинських князів, що переховалися в чужих архівах (таких грамот до тепер звісно вісім з р. 1316—1339)³⁾, ледви вистає на те, аби лише уставити ряд галицько-волинських князів та бодай якось в приближенні означити часи їх князювання. Тільки про останнього галицько-волинського князя Юрія-Болеслава знаємо трошечки більше.

Галицько-волинська літопись полишає нас в р. 1290, коли на Волині сидів Мстислав, в Галичині Лев, а син Льва Юрій мав Белзько-холмське князівство. Як довго ще потім княжив старий Лев, ми не знаємо. В науковій літературі XIX в. широко розпо-

¹⁾ Іпат. с. 596—7, 613—4; про поміч, дану Володимиром разом з Юрієм Конрадові — Іпат. с. 587, пор. Monumenta Poloniae III с. 185.

²⁾ Іпат. с. 616. ³⁾ Вони вчислені в прим. 11.

всюднена дата 1301 р., як рік його смерті, але доказів автентичності її нема ніяких, хоч треба признати, що сама по собі вона можлива: Лев мусів мати сімдесят літ уже десть коло 1295 р. і не міг далеко перетягнути за границю XIII в. З поміж написаних його іменем грамот декотрі датовані останніми роками XIII і першими XIV в., але з сих „Львових грамот“ нема ані одної певної (хоч звістно їх in extenso кільканадцять)¹⁾. Одинок документальна звістка про нього з сих часів, яку досі удалося видобути — се той документ Григорія наджупана бережського, що називає себе урядником Льва в 1299 р.²⁾. Подробиць про останні літа життя Льва взагалі не маємо ніяких, окрім дуже пізньої і нічим не задокументованої традиції, що перед смертю він постригся в монахи і дуже змінив свій суворий давніший характер³⁾.

Не знаємо, чи пережив Льва Мстислав, про котрого з кінцем Волинської літописи нічого не чуємо, і навіть пізніших традицій не маємо ніяких⁴⁾. Не знаємо також, чи лишив він по собі наступників. В волинській літописи ще 1280/1 р. згадується його син Данило, тоді вже, видно, дорослий, але більше ми про сього Данила не знаємо нічого — чи пережив він батька, чи мав потомство.

До недавна була гадка, що потомки Мстислава княжили ще в 2-ій половині XIV в. в Холмській землі. Ся гадка вийшла з одної записи на євангелію з датою 1376 р., де якийсь князь Юрій холмський, „син Даниліа холмского“ надає чотири села холмській катедрі⁵⁾. Сього Данила признано тим Данилом Мстислави-

¹⁾ Про сі Львові грамоти моя розвідка: Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва? в т. XLV Записок Наук. тов. ім. Ш.; критика моїх поглядів у Линниченка Грамоты галицкаго князя Льва, в Извѣстіях отд. рус. языка 1904, I і тамже (1904, IV) моя відповідь п. т.: Еще о грамотах кн. Льва Галицкаго.

²⁾ Див. вище с. 99.

³⁾ Про сю традицію й дату смерті Льва див. прим. 9.

⁴⁾ В кінцевих дописках Гал.-волинської літописи в Ермолаєвськім кодексі під р. 1300 читаємо: „Князь руськіє Левъ, Мстиславъ Даниловичъ и иніє князата собрали войско великоє“ і т. д., але ся звістка операється на Длугошу (III с. 4), а там сказано взагалі principes Ruthenorum, так що імена Льва й Мстислава — здогад пізнішого компілятора. Так що коли нпр. Іловайский каже (II с. 512), що Мстислав умер „коло тогож часу, що й Юрій“, то се може бути хіба прикладом довірливості в трактуванні сього періода.

⁵⁾ Запис надрукована була в Описанії рукописей Румянцевскаго музеума, 1842, потім хромолітографоване факсиміле її дано в VIII т. Памятників старины въ западныхъ губерніяхъ. Перший звернув увагу на сю

чом, хоч при тім зіставало ся невиясненим, як опинив ся він у Холмі. Але в дійсности не можна припустити, аби в другій чверті XIV в. або пізнійше були які небудь мужеські потомки Романової династії, й тепер в науді загально запановало переконання, що той Юрій Холмський, хоч би навіть признати ту грамоту автентичною (против автентичности її теж піднесено закиди), у всякім разі не може уважати ся потомком Мстислава¹⁾.

Треба думати, що коли по смерті Мстислава й зістали ся якісь мужеські потомки, вони недовго пережили його; бо колишні Романові землі всі зібрали ся в руках Юрія Львовича, і він переніс свою столицю до Володимира. Се, що Юрій здучив в своїх руках і спадщину свого батька, і спадщину Володимира Васильковича, знаємо зовсім певно: свідчить про се захована до наших часів Юрієва печатка, де він титулує себе rex Russie principis Ladimerie, а потверджує се і той факт, що сини його таки дійсно володіли Волинею. Припустити, що Юрій здобув її силоміць, тяжко, бо при тодішніх відносинах Мстислав чи його потомки могли найти поміч і у Татар, і у Литви, так що неминуче розгоріла ся б велика війна, яка б не проминула безслідно в наших джерелах. Як зараз побачимо, захована для нас характеристика Юрієвого князювання підносить спокій, в яким жила за його часів Руська земля, отже якусь усобицю за Волинь і з огляду на те тяжко припустити. Тому треба таки думати, що Волинь дістала ся спадщиною Юрієви, або може й його батькови ще, коли вимерла

запись і звязав її з династиею Мстислава Даниловича Зубрицький (Історія III с. 266—7); за ним пішли Шараєвич, Стадницький, Смірнов, Андріяшів.

¹⁾ Для об'яснення, яким способом Юрій міг опинити ся в Холмі, Зубрицький (с. 267) виставив здогад, що сей Юрій зістав ся малолітнім сиротою по смерті діда і батька, в перших роках XIV в., і таким чином замість Волини, захопленої родиною Льва, дістав потім тільки Холм. Але се об'яснення не помагає нічого, бо з записі 1376 р. виходить, що вже Данило був князем холмським, а він прецінь на початку XIV в. був давно повнолітнім (Смірнов уже зовсім необережно здогадував ся, що Данило лишив ся по батьку малолітнім — укр. перекладу с. 22). Ржежабек у своїй розвідці виставив ще цілий ряд аргументів против гіпотези про холмських князів-Романовичів, а заразом признав і саму запись фальсифікатом, що хотів говорити про Юрія Наримунтовича і тільки помилкою назвав його Даниловичом (Casopis с. 126 і далі). Доводи Ржежабка против автентичности записи не були прийняті всіма (вони, дійсно, слабші), але аргументацію против гіпотези про холмських князів-Мстиславичів приймають всі дослідники, що писали по ній — Линниченко (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1891, V с. 152, в „Дополненіях“ теж признає запись фальсифікатом), Лонгінов (Грамоты Юрія II с. 38—9), Іванов (ор. с. с. 189).

родина Мстислава. З тим — чи зараз, чи згодом, Володимир стає столицею цілої держави, і зістаєть ся такою потім при наступниках Юрія. Для його часів на таке перенесення центра ваги з Галичини на Волинь дає натяки знову такі його печатка, де Юрій титулуєть ся спеціально *princeps Ladimerie*, і на печатці виднієть ся герб, що був заразом гербом м. Володимира — уоружений іздець. Обставини й мотиви такого піднесення Волини й Володимира лишають ся нам незвітними.

Не можучи поставити докладної границі між князюваннем Льва й його сина, згадаємо звістні нам події з початку XIV в., не привязуючи їх до котрогось із сих князів спеціально. На жаль тільки, звістно тих самих фактів дуже мало.

Одним була втрата Люблинської землі. Факт сей стояв у звязку з тодішніми польсько-руськими відносинами взагалі.

Ми бачили вище, що Лев в боротьбі за краківський стіл був союзником польських князів з молодшої лінії: Болеслава мазовецького (Земовитовича) і Володислава Локетка (куявського), але заразом був також приятелем Вацлава чеського (Другого). Коли слідом по уступленню Болеслава Вацлав виступив претендентом на Краків і опановав Малополющу, Лев, здаєть ся, зістав ся його приятелем, і як здогадуємо ся, під час його боротьби за краківський стіл здобув собі Люблинщину. Потім, в перших роках XIV в. бачимо ми Русинів союзниками Локетка против Вацлава; здаєть ся, таке значінне має вже звістка польських записок під 1300 р., що по тім як Вацлав опанував „усю Польщу“, Русини напали на Сендомирську землю і попустошили місто Новий Корчин. Виразнійшу звістку маємо з 1302 р., коли Локетек пустошив Сендомирську землю Вацлава „з Татарамі й Русинами“¹⁾. Може смерть Льва вплинула на певну зміну в політиці супроти Польщі.

Правдоподібно, в звязку з сим політичним союзом галицької династії з киявською був шлюб Юрія Львовича з донькою Казимира киявського Евфемією, внучкою Конрада мазовецького, сестрою Локетка²⁾.

Але сей союз не приніс з собою особливого щастя Галицько-волинській державі. Володислав більше сам потребував їх, аніж їм міг бути помічним, і може бути, що як раз се перехилення галицько-волинських князів в сторону Володислава коштувало їм Люблинщини: того ж 1302 року, як оповідають польські записки, шляхта краківська й сендомирська — мабуть зачувши про той напад

¹⁾ Monum. Pol. hist. III с. 186—7. ²⁾ Про сей шлюб див. прим. 10.

Русинів на Сендомирську землю, вирушила їм на зустріч, а разом напала на Люблин; русько татарські війська прогнано, і після того руська залога уступила ся з Люблина¹⁾. Але союз галицьких князів з Локетком тривав і далі, й по смерті Юрія бачимо в союзі з Локетком його синів²⁾.

З політики сих часів окрім згаданого вже союзу з Локетком можемо піднести ще союз Галицько-волинської держави з пруським хрестоносним рицарством. В пізнійших грамотах галицько-волинських князів сї князі, відновляючи союз з пруським рицарством, згадують, що сей союз держали Данило, Лев і Юрій. Обчислений він був передовсім, як то ми бачили вже за Данила, головнo против в. кн. Литовського, що по чвертьвіковім підупаді по смерті Мендовга починає незвичайно зміцняти ся з кінцем XIII в. під новою династією і стає дуже небезпечним сусідом для Галицько-волинської держави; пізнійше звертаєть ся він також і проти Польщі. Поважнійші конфлікти Галицько-волинської держави з Литвою, що як побачимо — з певною правдоподібністю припускають ся в сучасній науковій літературі, одначе треба мабуть класти вже по князюванню Юрія.

Про натаки на участь в угорських справах говорю трохи нижше.

З внутрішньої історії Галицько-волинської держави маємо занотувати передовсім: уставлення осібного митрополита в галицько-волинських землях, що стало ся коло 1303 р. Про сю подію я буду говорити ще нижше³⁾, а тут тільки зазначу, що при візантійським консерватизмі в церковних справах такий факт мусів для

¹⁾ Monumenta Poloniae hist. II. с. 853 і 879, III с. 188—9, 309, Длугош III с. 39. Бельский, оповідючи про сю війну на підставі Длугоша, додає одну подробицю: він каже, що руським воєводою був Петро Галько, „jako tego Ioannes Birgierus dokłada“. Сеї цитати я не міг досі розв'язати; проф. Нерінг в своїй розвідці про Бельського між його джерелами не зауважив сього. Бельский додає, що потомки того Галька досі живуть на Русі й мають герб „Салава“: три золоті хрести в блакитнім полі (вид. 1597 р. с. 205, вид. Туrowsкого с. 353). Густинська літопись переповідаючи сю звістку зве того воєводу Петром Галкою. (с. 348).

²⁾ Пор. згадку Kod. Małop. II ч. 547, що Володислав в 1308 р. навів paganos et scismaticos. Абрагам, опираючи ся на звістці, що в 1308 р., коли пруські рицарі захопили Іданськ, Локетек воював з схизматиками: rege, tunc duce, in remotis agente et contra scismaticos pugnante (Lites et res gestae inter Polonos ordinemque Cruciferorum I² с. 19), ставить навіть здогад, що по смерті Юрія Локетек ходив на Русь і взяв її в свою фактичну опіку (с. 172). Здогад, як бачимо, досить довільний.

³⁾ В гл. III.

свого довершення вимагати довших попередніх переговорів, так що трактування в сій справі муєли почати ся значно скорше.

Цікавим і досі загадковим явищем з князування Юрия зістаєть ся його королівський титул: „король руський“, *rex Russie*, як титулуєть ся він на своїй печатці, тим часом як його наступники: Андрій, Лев, Юрий, всі титулують себе в своїх грамотах тільки князями, *dux*. Чи не зістала ся отся печатка, що потім, як інсигнія, уживала ся його наступниками на володимирськїм столі (Андрієм і Юриєм-Болеславом) одиноким слїдом коронації Юрия на короля, прикладом його діда? Юрий представлений на ній „в масстаті“, на троні, в зубчатій короні і з скиптром в руках; він має довгу бороду й волосє. На околу напись: *s(igillum) domini georgi regis russie*; на другім боці печатки оружний іздець зі щитом і наоколо напись: *s. domini georgi principis ladimerie*¹⁾. Завважу, що ся печатка Юрия (звістна нам з грамот його наступників, що тої печатки уживали), становить найранїйший документальний слїд західноєвропейських культурних впливів на княжім дворі, в княжій канцелярії Галицько-волинської держави, — впливів, задокументованих ще докладнїйше грамотами наступників Юрия.

Королівський титул в Галичині появляв ся дотепер в звязку з церковною унією: в такій ситуації став „королем руським“ Кольман, потім Данило. Маємо і з часів Юрия звістку про уніонні переговори: Длугош переказує зміст папської булі, ближе нам не звісної — папа пригадував якомусь *rex Ruthenorum* його обіцянку, переказану папі в листах і через послів — прийняти унію з Римом і признати власть папи; Длугош додає, мабуть уже з власної комбінації, що сї намови папи не зробили вражіння на того „руського короля“ і він зістав ся при грецькій вірі²⁾. Чи

¹⁾ Печатка ся заховала ся в фрагментах на грамоті 1316 р. і 1325 р., майже ціла на грамоті 1327, зовсім ціла на грамотах 1334 і 1335 (про сї грамоти див. прим. 11). Фотографічне факсиміле всіх їх, разом з грамотами, має вийти в збірнику петерб. академії. Печатка з грам. 1335 р. була видана в *Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien*, і у *Пекосіньского Pieczęcie polskie wieków średnich (Sprawozdania komisji do hist. sztuki t. V)* яко печатка Юрия-Болеслава. Було б пожадано, аби на підставі тих кількох відтисків, більше або меньше збитих, хтось задав собі труда з можливою докладністю відреставрувати так сказати б ідеальний рисунок Юрия та вказав його залежність від західніх взірців і індивідуальні відміни; се могло б дати нам цікавий культурний документ.

²⁾ Длугош III с. 43; Длугош умістив сю звістку під р. 1309, а смерть Юрия у нього стоїть під р. 1308. Се одначе ще не перешкода: в сій

був то дійсно Юрій, і чи стояли сі переговори з папою в якімсь звязку з його королівським титулом, годі сказати напевно.

Як довго княжив Юрій, не знаємо, бо не тільки не знаємо року смерти його батька, але й дата смерти його самого не зовсім певна. Записка, перехована у Длугоша, каже, що він умер 1308 р., в день св. Юрія, так само як в день Юрія родився і був охрещений, і пережив лише кількома тижнями свою жінку¹⁾. Хоч ніщо не противить ся сій даті, але дати руських подій у Длугоша так часто бувають непевні, що й сю його дату належить приймати з певною обережністю.

Таж записка, зачерпнена певно з якоїсь руської літописи, подає інтересну характеристику Юрія: „був він муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрый; за його управи Руська земля тішила ся спокоєм і славила ся своїм богатством“. Сі остатні слова сходять ся з иньшим, пізнійшим жерелом — житием Петра митрополита, Юриєвого вибранця, писаним митрополитом Кипріяном при кінці XIV в. Оповідуючи про часи Юрія, се житие каже: „тогда бо бяше въ своей чести и времени земля Волынская (так зветь ся тут взагалі держава Юрія), всякимъ обилиемъ и славою преимуша, аще нынѣ по многихъ ратяхъ и не такова“²⁾. Очевидно, князуванне Юрія було часами розцвіту і сили Галицько-волинської держави, так що про упадок „блисучої“ Данилової держави не було ще й мови, і територіальні страти її, про котрі будемо говорити слідом, настигли, мабуть, уже по смерті Юрія.

Юрій полишив двох синів: Андрія і Льва, що перейняли на себе батьківщину. Першу звістку про них ми маємо в грамоті Володислава Локєтка з 27 червня 1315 р.³⁾. Укладаючи сею гра-

другій, а так само і в першій даті могла бути помилка; могла буля бути вислана й за пізно — коли Юрій уже вмер, а папа ще того не знав. Імя адресата упущено — так могло бути і в копії тої булі, яку мав Длугош.

¹⁾ Про сю записку в прим. 10.

²⁾ Житие Петра митрополита в Степенній Книзі I. 410. На сю характеристику звертаю особливу увагу читача супроти досить розповсюдженого в польській літературі погляду, що Казимир вивів Галичину з тяжкої кормиги й занепаду під татарською верхністю та „podniósł jej znaczenie do tego stanowiska, na jakim się na długie wieki przed tym, nawet za największego blasku swej samoistności nie znajdowała (Прохаска).

³⁾ Грамота ся теж не використана відповідно в дотеперішній науковій літературі Галичини; оригінальний текст її видрукований був в *Codex diplomaticus Brandenburgensis*, ed. Riedel, I (1838), потім в *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* II ч. 976; перекста її подана була ще в Описанію рукописей Румянцевскаго музеума с. 801.

мотою союз з скандинавськими і поморськими князями против бранденбургських маркграфів, Локетек ростягає його на своїх свояків — князів польських, на угорського короля й на „своїх племенників, руських князів“¹⁾, що й вони будуть тримати ся сього союза. Після всього сказаного вище про відносини, які були між династиею Льва й Локетком, не може бути непевности, що мова тут іде про Юриєвих синів. З 9 серпня 1316 р. маємо грамоту видану вже самими Юриєвичами, що називають в ній себе *Dei gracia duces tocius terre Russie — Galicie et Ladimirie*, й відновляють союз з пруськими рицарями.

Судячи по літам Юрия й звістці про шлюб Юриєвої доньки (про сей шлюб нижше), Юриєвичі могли зістати ся по смерті батька вже дорослими і відразу сьвідомо й самостійно правити землею. Що в 1316 р. вони були такими самостійними, дійсними правителями, се не підлягає сумніву з огляду на те, що в тій їх грамоті нема ані натяку на якусь опіку, регентську раду, або що небудь таке (навіть взагалі нема згадки про раду бояр, як нпр. в пізнійших грамотах Андрія). Але як правили вони батьківськими землями — чи спільно, чи поділивши, і як саме поділили, се дуже трудне питання, на котре пробовано ріжним способом відповісти²⁾.

Як бачимо, в грамоті 1316 р. брати виступають спільно під одним спільним титулом. Се могло б насувати гадку про нероздільне князювання, хоч такі факти в нашій історії незвичайно рідкі. Потім, з 1320 р. ми маємо дві грамоти самого Андрія, видані в Володимирі, і він зве себе *dux ladimirie et dominus Russie* (в другій — *dux ladomiriensis et dominus terre Russie*), отже Галичини в титулі нема, як в грамоті братів 1316 р.; з сього б найбільше простий був вивід, що Андрій як старший дістав Волинь, а Лев — Галичину³⁾. Ся, як я кажу, найбільше проста і природна гадка, стрічаєть ся одначе з традицією про „Льва луцького“ в ширшій русько-литовській літописи (XVI віка), і вона, разом з деякими другорядними обставинами, піддала гадку (досить росповсюднену в літературі), що Лев був князем луцьким⁴⁾.

1) *pro nostrisque nepotibus Russie principibus*.

2) Літературу див. в прим. 12.

3) Ся ріжниця в титулі має своє значіння — так Юрий-Болеслав титулуєть ся все або князем Руси або і волинським і галицьким, ніколи — самим волинським. Що правда, на печатці Юрия Львовича ми читали титули короля Руси і князя волинського, але в сій ріжниці титулів короля і князя мабуть і лежить причина такого титулювання.

4) В новійшій науковій літературі уважали Льва луцьким князем нпр. Стадніцкий (*Synowie Gedymina II*, таблиця до с. 5), Андріяшів (с. 201),

Але традиція ся, як побачимо ще низше, взагалі дуже баламутна, а такий поділ, що Луцьке князівство дістало ся одному брату, а решта Волини й ціла Галичина другому, виглядає не дуже правдоподібно. Тому такі правдоподібнішою зістаєть ся перша гадка.

Дві згадані грамоти — Володислава Локетка 1315 і Андрія та Льва 1316 р. — кидають світло на політику Юриєвих синів. Бачимо, що вони, як і їх батько, стояли з одного боку в союзі з Локетком (котрого становище значно поправило ся, особливо від коли він здусив краківське повстання 1312 р.), з другого боку — з Прусією. В грамоті 1316 р. Юриєвичі згадують, що зі сторони Прусії переговори з ними вів їх свояк комтур гравденцький граф Зіґегард Шварцбург¹⁾, і вони постановили відновити давній союз своїх попередників на умовах ширше списаних в інструкціях і паперах того Зіґегарда, на котрі вони й покликують ся; в самій же грамоті вони тільки обіцяють рицарям боронити їх від Татар, скоро йно довідають ся про їх ворожі замисли²⁾, і „від всякого ворожого напастника“. Сей остатній, занадто загальний вираз будить певні підозріння, що тут щось замовчано, і що Татар, котрих напади не були так дуже страшні пруським рицарям, висунено в сїм договорі навмисно наперед. В тім часі пруські рицарі як раз вели завзяту боротьбу з Литвою і дуже правдоподібно, що

Дашкевич (Замѣтки с. 46), Голубінский II с. 154; сей погляд підпирано тим, що мовляв Луцьк був пізнійше ніби спеціальною волостію Любарта (а Любарт, по сьому погляду, оженив ся з донькою Льва й дістав Луцьк у спадщину — так думає й Антонович, с. 77). Одначе виразних вказівок на те, аби Любарт мав спеціальні спадщинні права на якусь волинську волость нема, а давнійша русько-литовська літопись противно — підносить спадщинні права його на цілу Галицько-волинську державу. Зрештою, як побачимо низше, Любарт міг бути в дійсности зятем Юрія-Болєслава.

¹⁾ Яким способом граф Шварцбург був свояком наших князів, зістаєть ся неясним. Ще Данилович вказав (Skarbiec I ч. 281), що Зіґегардового брата Гунтера так само зве свояком Земовит добринський в 1306 р. Бальцер, ширше застановлюючи ся над сею справою (Genealogia с. 345—6), висловляє оправдану гадку, що з огляду на докладніші відомости про шлюбні відносини, які є для куявської династії, лекше припустити, що з графами Шварцбургами були споріднені галицькі князі, а тільки посередно через них — куявські. Що до Шварцбургів Бальцер висловляє здогад, цілком гіпотетично тільки, що може бабка сих Гунтера і Зіґегарда, Олена, незвісного роду, була руською княжною. Самого Земовита Бальцер уважає зятем Льва, але й поза тим він був свояком волинських князів, через сестру Евфемію, жінку Юрія Львовича.

²⁾ Ся фраза, повторена і в грамоті Юрія-Белєслава 1327 р. — *premunire curabimus pre Tataris, dummodo nobis constiterit* — толкуєть

властиво умова була уложена против сього „ворожого напастника“, небезпечного й для Галицько-волинської держави, та що гроза з сторони Литви змушувала галицько-волинських князів шукати опори в союзі з ворогами її.

Як я вже згадував, в новітній науковій літературі широко розповсюднений погляд, що в другім десятиліттю XIV в. прийшло до поважних конфліктів між Галицько-волинською державою й Литвою, і вони закінчилися перемогами Литви й відірванням значної частини галицько-волинської території — Дорогичинської й Берестейської землі. Сей погляд опирається на одні дійсно важні факти, що Дорогичинсько-Берестейська земля не входила в склад Волинської волости Любарта Гедиминовича, а увійшла в склад волостей Кейстута, очевидно — була відірвана від Волини ще перше, ніж вона дістала ся Любартові (ближче час того відірвання годі означити). З сим зв'язується кілька вже менше важких переказів пізніших хронік (XVI в.): вони говорять про боротьбу Гедиминовича з галицько-волинськими князями, що закінчилася смертю обох князів (вони звуться тут Володимиром володимирським і Львом дучьким) та прилученням Волини до Литви. Відкидаючи, розуміється, сю звістку про прилучення цілої Волини, дослідники часто приймають (з різними відмінами в своїх висновках), що обидва Юрієвичі дійсно наклали голову в боротьбі з Гедимином, чи разом, чи оден по другім, на початку 1320-х рр., і понесли певні територіальні втрати на користь Литви¹⁾.

Я думаю, що оповідання про боротьбу волинських князів з Гедимином о стільки баламутне, що на ній трудно будувати які небудь висновки і брати з них не оперті на інших, певніших джерелах звістки (така звістка про смерть обох волинських князів у боротьбі з Гедимином). Натомість здогад, що Гедимин десь в другім чи третім десятиліттю XIV в. відірвав Берестейсько-дорогичинську землю від Галицько-волинської держави, можна прийняти; але се могло так само добре стати ся за життя Юрієвичів, як і по смерті, під час галицько-волинського *interregnum*, тоді навіть ще й легше²⁾.

ся хибно: „скільки буде нашої сили“, і з того роблять ся часом безпідставні висновки — нпр. Линиченко *Замічання* с. 95.

¹⁾ Про се див. прим. 13.

²⁾ На часи Юрія-Болеслава класти се вже тяжше супроти його добрих відносин до Литви (шлюб з Гедиминівною). Брак берестейсько-дорогичинських воєвод між свідками Юрієвих грамот 1334 і 1335 р. теж до певної міри може підперати здогад, що вже перед тим Берестейщину відірвано.

Таж умова 1316 р. дає деяку підставу судити про відносини Галицько-волинської держави до Татар. Як бачимо, в ній Юрієвичі беруться боронити від них пруських рицарів; з сим треба порівняти слова Локетка в листі 1323 р., де він, жалуючи смерті Юрієвичів, каже, що вони служили для Польщі „за необорний щит“ (*pro scuto inexpugnabili*) против Татар. Очевидно, хоч галицько-волинські князі далі уважалися підручниками Орди, але становище їх супроти неї було досить самостійне. Що вони уживали часом Татар в своїх інтересах, остатній факт того рода бачили сьмо в війні з Вацлавом 1302 р.

Деякі, дуже побіжні й неясні, загадкові звістки маємо ще про відносини до Угорщини. Вони досі не звертали на себе уваги дослідників нашої історії, і в них багато лишається до прояснення. Те, що маємо дотепер, походить з часів пізнійших і кидає лише деякі ретроспективні вказівки на властиві події, а їх початок і розвій лишається незвістним.

Річ іде про участь галицьких князів в угорських замішаннях, що наступили з кінцем старої династії. Угорщина перейшла довгий період розкладу й внутрішньої боротьби, поки одному з кандидатів на корону Каролеви Анжу удалося взяти державу в свої руки; поконавши иньших претендентів, він довго ще мусів боротися з різними маґнатами, що користаючи з замішання займали майже незалежне становище в державі, відмовляючи Каролеви послуху, або виставляючи против нього різних претендентів. В таких обставинах навіть не можна собі припустити, щоб галицькі князі, при загально екстензивній політиці, по недавніх пробах Льва до окупації угорських земель, зісталися пасивними сьвідками угорських замішань і не пробували їх використати для себе.

Перший, дуже легенький натяк маємо в згадці про утечу одного з претендентів на угорську корону, Отона баварського, до дому з Семигорода, де були його, зловивши, держали у в'язниці. Тікав він через Русь¹⁾ і по словам деяких хронік можність утечи дав йому Юрій, „король руський“, котрому передав Отон воевода семигородський²⁾. Було се в р. 1308.

¹⁾ Böhmer *Fontes rerum germanicarum* I с. 137—8, IV с. 173 (замість *Russiam* — *Prussiam*), *Monum. Germ. hist. scr.* IX с. 672 і 734, XVII с. 555 (тут *Prusciam* et *Rusciam*).

²⁾ *Cont. Sanceruc. III* (*Monum. Germ. scr.* IX с. 734): *dimissus a rege Ruscie cui antea a duce transilvano commissus fuerat*. Ширше описує сей епізод римована хроніка Отокара (*Deutsche Chroniken* V 2 с. 1154), називаючи Юрія по імені *Kunic Goörg* або *Geor von Riuzen* (Отокар вважає його воеводою Отонів).

Як бачимо вказівка сама по собі досить пуста, і тільки в зв'язку з давнішим і пізнішим набирає деякого значіння. Ліпші відомости маємо з рр. 1315—1322. Один з угорських маґнатів-ворохобників Петро син Петне, що брав участь в рухах против кор. Кароля інших маґнатів, як палатин Капос, Мойс, Матій Чак й ин., задумав втягнути в сю боротьбу галицького князя й противставити його Каролеви, окликавши угорським королем. Сам він володів великими маєтностями в західній частині Угорської Русі, при галицькій границі, заразом був наджупаном землинським, якийсь час також і наджупаном ужеським¹⁾, мав в сих сторонах великі впливи й засоби, і по тих недавніх пробах галицьких князів до розширення своєї держави за угорську границю такий зворот до галицького князя був з його сторони вповні природним. Першу звістку про се знаходимо в грамоті Кароля з перших днів 1317 р.; в ній читаємо, що згаданий Петро, піднявши повстання разом з палат. Капосом (отже десь коло р. 1315), шукав помочи „заграничного володаря і чужого пана, хочаби лукавими намовами і хитрими способами навести на нас і нашу державу чужосторонню силу“²⁾. Що то був за заграничний володар, довідуємося з пізнішої грамоти Кароля (1321); між ріжними провинами Петра він згадує особливо той, що він їздив на Русь і пробував подвинути руського князя на Кароля — аби він прийняв угорську корону і виступив против Кароля³⁾. З цього великого хісна для Петра одначе не вийшло, і документи говорять про сей його замисел як пробу невдалу. Не ясно, чи галицький князь таки не схотів мішати ся в угорські справи, чи поміч, яку він дав Петрови, не була досить значна. Петро держав ся одначе кілька років, і в 1320 р. поновив повстання, скликаючи своїх партизанів до повстання на Кароля⁴⁾. Доперва десь 1321 р. удало ся вибити його з замків і маєтностей його при руській границі⁵⁾. Можливо, що він зна-

¹⁾ Наджупаном землинським і ужеським (*comes de Zemlyn et de Ungh*) зветь ся він в своїм зазивнім листі з 1320 р. у *Cirмая Not. hist. comitatus Zemplén. c. 13.*

²⁾ *Codex Andegavensis I c. 412 (2/I 1317), поп. III c. 154.*

³⁾ *in hoc presertim, quod in regnum nostrum Rutenorum ad detrimentum regii honoris nostri et serenissimi culminis de possessione (у Катони: derpressionem) proficiscens, ducem, qui nobis viventibus nostro regio diademate insigniretur, in nos superducere, quamvis minime valuerit (у Катони: voluerit), nitebatur* — *Fejer VIII c. 293, вперше у Катони VIII c. 431.*

⁴⁾ Уривок зазивного листу його з 1320 р. у *Cirмая op. c. c. 13.*

⁵⁾ Конфіскація маєтностей Петра була проголошена королем уже в р.

ходив певну опору в пограничних галицьких замках; так Кароль в иньшій грамоті того часу (1322) згадує, що з того звісного вже нам замку *Machk*, володіння галицького князя, чинили ся на уторські землі немилосердні напади й спустошення, так що він вкінці був змушений йти походом відібрати сей замок¹⁾. Виразніших вказівок на ролю галицького князя в сїм епізоді не маємо, і він взагалі лишаєть ся, як бачимо, дуже неясним²⁾.

В 1323 р. обох Юриєвичів уже не було на світі: з місяця мая того року маємо лист Володислава Локетка до папи, де він „з жалем доносить папі, що два остатні руські князі-схизматики, котрі були йому за необорний щит від Татар, зійшли з світа, і з їх смертю приходить явна небезпечність для нього й його земель від близькості Татар: вони певно загорнуть тепер сусідню з ним землю Руську, бо з неї звичайно побирали всякі дани“³⁾. Ближшої дати їх смерті не маємо, мусимо її уміщати в р. 1321—3, бо ще в серпні 1320 р. обидва брати жили, як можна то бачити з грамот Андрія тієї дати для краківських і торунських купців, де він титулує себе тільки волинським князем⁴⁾.

В слові *interitus*, що ужив про Юриєвичів Локтек, добачають декотрі натак, що князі загинули не своєю смертю. Але середньовічна латина занадто непевна, аби на її стилізацію можна було спускати ся, а до того можна надіяти ся, що Локтек не

1316/7 — *Codex Andegav.* I с. 412, але вибити його відти, здаєть ся, не годні були: він, як каже пізнійша грамота (*ib.* IV с. 264, з 1342 року), *in quibusdam castris tamquam insaciabilis bestia in irrogacione malorum factorum et indicibilium spoliacionum ac devastacionum possessionum bonorum regnicolarum regni Hungarie non cessavit*, і лише пізнійше *de castris predictis contra voluntatem dicti patris nostri* (себто кор. Кароля) *per ipsum servatis* вибив його наджупан шариський *Mychk*, котрому Кароль наперед дав ті сконфісковані землі: *Strachynna, Keekmezey, Nogdamasa, Kyusdamasa et Geregynne*. По тім фактичнім упадку Петра були забрані иньші його землі — замок *Purusthian, Gál-szécs*, і ряд сіл (*Sceech, Boeskow, Kereplye, Vysnou, Polyanka* й ин.) — *Fejér VIII.* 2 с. 294.

¹⁾ *de quo castro in regnum tyrannicae et hostiles incessanter fiebant vastitates* — *Fejér VIII.* 2 с. 325. Облога сього замку, як видно з сього документу, входила в склад кампанії з наджупаном Петром — пор. *ibid.* с. 293 і *Cod. Andegav.* I с. 412.

²⁾ Епізод сей дуже мало оброблений. Див. *Engel Geschichte des ungarischen Reichs* II с. 15—6, *Szalay Geschichte Ungarns* II с. 185, *Fessler-Klein Geschichte von Ungarn* II с. 37, і т. и.; новійше: *Pör Magyar-ruthén-erintkezések* с. 939. ³⁾ Про сей лист див. прим. 14.

⁴⁾ Декотрі історики як Репель (*Verbreitung des Magdeb. Stadtrechts* с. 260), за ним Каро, Шараневич з того, що грамоту 1320 р. видає сам

позбув би сеї звістки сухим: „зійшли зі сьвіта“ (decesserunt ex hac luce), коли б у смерті останніх галицько-волинських князів було щось трагічне. Правда, швайцарський хроніст Іван Вінтертурський каже про них, що їх одного по другім струїли Русини¹⁾, але се по всій очевидності фальшива чутка, нав'яна пізнішим фактом — отроєнням Юрія-Болеслава; спокійна згадка Локетка дає більше право припускати, що Юрієвичі умерли собі звичайною смертю, один по другім в тих роках.

Володислав, як ми бачили, каже про них, що вони були останніми, отже мужеського потомства не лишили. Незвістно взагалі, чи полишили яке небудь потомство²⁾. Династія Данила урвала ся, й якийсь час Галицько-волинська держава зіставала ся без князя. Очевидно про такий безкняжий стан держави й говорить Володислав, побоюючи ся, що Татари заберуть сю відумерщину в свою безпосередню владу, та просячи папу оголосити хрестоносний похід на Татар. Не знати, чи се побоювання було тільки теоретичне, основане на тім, що татарська орда, як зверхник, може опанувати безкняжу Русь, чи дійсно щось фактично стало ся в напрямі близшого мішання Татар в галицькі справи. Та обставина, що літом 1325 р., папа дійсно голосив на прошення Володислава (і то аж кількома грамотами) хрестоносний похід против Татар і схизматиків³⁾, підсуває гадку, що Володислав і потім далі алярмував папу, та що дійсно показувало ся якесь зближення між „схизматиками“, себто Русинами, й Татарами; але дуже обставати при тім здогаді не можна, бо тоді як папа оголошував свої грамоти про похід на Татар, в Галицько-волинських землях мабуть уже був новий князь⁴⁾. Само по собі можна без

оден Андрій, виводили, що Льва вже тоді не було на сьвіті; але вже Зубрицький (III с. 250) дав сьому справедливе об'яснення — що Андрій був волинським, а Лев галицьким князем (сеї погляд потім прийняли Ржежабек, Филевич, Іванів). Линниченко (Дополненія с. 108) хоче бачити в титулі Андрія доказ того, що він був паном цілої Галицько-волинської держави, а Льва вже не було. Пор. сказане вище про титули — с. 115.

¹⁾ Див. прим. 15.

²⁾ Припускають здавна, що донькою котрогось з Юрієвичів була жінка Любарта, але се тільки комбінація, і може скорше її треба уважати донькою Юрія-Болеслава (див. прим. 17 і прим. до генеалог. таблиці). Що мужеського потомства по руських князях не лишило ся, каже й Казимир в листі до патріарха 1370 р. — *Acta patriarchatus* I с. 577.

³⁾ *Theiner Monumenta Poloniae* I ч. 316, 334, 338.

⁴⁾ Можливо з рештою й таке, що сі „схизматики“ були зовсім не з галицько-волинських земель; можна нпр. гадати, що то якийсь претен-

великих натягань припустити (хоч виразних вказівок на се не має), що коли перервала ся династія, між галицько-волинським боярством зарисувала ся партія чи напрям людей, що хотіли задержати землі в руках боярської управи, опираючи ся на татарських силах у безпосередній залежності від Орди¹). Але сей напрям не устояв ся, перемогли більш консервативні елементи, що привели до покликання на галицько-волинський престіл одного з свояків старої династії, мазовецького князя Болеслава.

Претендентів на галицько-волинську відумерщину було, певно, багато. Припадком довідуємо ся нпр., що Генрих глоговський (на Шлезку) і його брат Ян титулували себе в 1324—5 р. князями Галичини і Лодомерії, і сї титули признавав за ними папа³). Можливо, що і з різних руських династій, посвоячених з династією Данила, заявляли ся кандидатури (нам незвістні). Але те, що бояре поминули руську династію (не залежно від того навіть, чи виступали з неї які кандидати) й узали собі на стіл мазовецького княжича — факт дуже характеристичний: він вказує на глибоке відокремлення, відчуження Галицько-волинської Русі від решти земель колишньої Київської держави, — відчуження, сотворене

дент з руських князів за помочию Татар забрав ся до походу — але се вже буде гіпотеза чистої води.

¹) Підношу сей брак виразних вказівок особливо супроти здогадів Прохаски (W sprawie с. 9), що галицько-волинське боярство стояло в союзі з Татарами і на нім оперуючи ся, старало ся тримати в своїх руках Юрія-Болеслава. Линиченко знов припускає, що Галичиною й Волинею перед приходом Болеслава правили якийсь час татарські баскаки з боярською думою, „як то бачимо пізнійше, по смерті Болеслава і перед опануванням Русі Казимиром“. Та власне як раз тоді не бачимо ми сліду якогось татарського намісника на Русі, й се саме промовляє дуже против гіпотези про баскаків перед Болеславом.

²) Raynaldi Annales ecclesiastici ab anno quo desinit Baronius XV с. 295 (Henricus dux Halensiae, haeres rex regni Poloniae, dux Glogoviae et Poshnaniae — лист до папи в справі денарія св. Петра) і с. 299 (замітки, що против Людвика баварського папа звертав ся з листами до Slaviae, Glogoviae, Longomeriae duces). Каро (Geschichte Polens II. 225) на сій підставі припускав, що по смерті Юрієвичів бояре покликали на князів сих шлезьких княжат, але для такої гіпотези нема ніякої підстави; з рештою сам Каро реального панування їх на Русі не припускав.

Дуже штучне об'яснення дав недавно Абрагам (op. с. 174): що Локетек по смерті Юрієвичів задумав захопити їх спадщину (для того й накликав папу до хрестоносного походу) і розпочав сю окупацію, а наслідком того князі глоговські, будши претендентами на Польщу, прибрали й титул князів галицьких.

головно клином литовських анексів і безпосередно залежних від Татар територій: сі литовські анекси й татарські території в ті часи могли майже зовсім стикати ся з собою й відтинати Галицько-волинську державу від східніх земель.

Як виразно говорить польський хроніст Ян з Чарнкова, і як воно само собою правдоподібно, бояре самі вибрали собі князем княжича Болеслава, він не був їм накинений якоюсь сторонньою силою¹⁾. Він був сином Марії, сестри Юриєвичів, виданої за князя мазовецького Тройдена, одним з старших, а мабуть таки й найстаршим з його синів²⁾. Як великий був він тоді, не знати, але той факт, що в грамоті 1325 р. виданій ним уже мабуть в Володимирі, нема вказівок на якусь опіку, міг би вказувати на те, що князь дуже молодим тоді не був³⁾. Хрещений на католика, з іменем Болеслава, він потім, очевидно — в зв'язку з своєю кандидатурою на галицько-волинський стіл, перейшов на православну віру і прийняв імя Юрія, з котрим потім усе виступає як руський князь. Прав-

¹⁾ Янко каже про Юрія-Болеслава: *quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt* (*Monumenta Poloniae* II с. 629). Супроти сього неправдоподібним здають ся здогади нпр. Линниченка, що Болеслава накинули Русинам Татари і він оперуючи ся на них, старав ся укоротити боярські впливи (*Замѣчанія* с. 90). Прохаска (*W sprawie* с. 6) думає, що Болеслав мав галицький стіл завдячати підпорі Володислава. Таку підпору припускає й Линниченко (с. 90—1), і вона можлива, але теж дуже на сю можливість налягати не можна супроти двозначного становища Болеслава супроти Локєтка й його сина, яке показують нам пізнійші Болеславові грамоти.

²⁾ Сам Юрій-Болеслав зве Юрія своїм дідом (*avus*, в грамоті 1325 р.), очевидно — по матери. Янко з Чарикова зве його попередника на галицько-волинським столі, остатнього Юриєвича, його вуєм (*avunculus* — с. 621); очевидно, Болеславова мати була донькою Юрія Львовича (*natione Ruthena* зве її *Другош* III с. 202). Імя її — Марія, подають записки познанські — *Monumenta Poloniae* V с. 681, див. також інші джерела вказані у Бальцера *Genealogia* с. 438. В літературі звуть її часом хибно внучкою Юрія Львовича (нпр. Антонович *Монографія* I с. 51, Линниченко *Замѣчанія* с. 85).

³⁾ Здогади що до часу уродження Юрія-Болеслава Balzer с. 453. З його виводів виходило б, що Юрій-Болеслав міг мати тоді не менше 12 і не більше 19 літ, але сі виводи досить гіпотетичні. Линниченко зовсім безпідставно (опираючи ся на термінах *non post* Бальцера) твердить, що в момент смерті Юрій-Болеслав не міг мати й 30 літ (*Дополненія* с. 112). В зв'язку з його літами стоїть питання — як розуміти призвище проводиря галицького боярства Дмитра Дедька. Почавши від Карамзіна (IV с. 130) і кінчаючи Линниченком (*Критическій обзоръ* с. 158), його часто толкують як „дядько“ — Болеслава б то. До сеї справи я ще верну ся (в т. IV гл. 1), тепер зазначу тільки, що се толковання не вважаю добрим.

доподібно, сей перехід став ся вже по смерті його вуй, чи з власної його охоти, чи на жаданнє галицько-волинських бояр — не знати¹⁾. Подвійне його ім'я — Болеслава-Юрія наробило баламуцтва в науці: до недавна відрізняли Юрія II, уважаючи його останнім Даниловичом — сином Андрія чи Льва, від Болеслава Тройденівича, що ніби то вже по смерті його зайняв галицько-волинський стіл. Ся помилка тепер вже висвітлена вповні — в Юрію ми маємо друге, руське ім'я Болеслава Тройденівича, що став галицько-волинським князем, по короткім безкоролівю, по своїх вуйх Андрію й Льві²⁾.

В 1325 р. Юрій-Болеслав видає вже грамоту, титулюючи себе *dux Russie*. Означення місця на ній бракує. Привішена до грамоти маєстатична печатка Юрія Львовича, котрої й пізнійше уживає Юрій-Болеслав, показує, що Юрій-Болеслав тоді мав в руках інсигнії галицько-волинських князів. Скромний його титул на сій грамоті, в порівнянні з грамотою 1327 р. де він титулує себе *dux terre Russie, Galicie et Ladimerie*, може піддавати здогад, що він тоді ставив свої перші кроки як галицько-волинський князь³⁾. З рештою ніяких подробиць про його прихід на галицько-волинський стіл не маємо⁴⁾. Звістний уже нам Іван Вінтертурський говорить про Юрія-Болеслава, що його поставив

¹⁾ Що до релігії Болеслава, то припустити, як то зробив Лонґінов (Грамоти Юрія II с. 13), що його від дитинства виховано православним, дуже тяжко особливо коли він (а се правдоподібно) був старшим сином Тройдена; зрештою предвидіти тоді, що вуйки Болеслава повмирають безпотомно, і він буде кандидувати на їх стіл, було трудно. Можна вказати ще на вираз папського листу про замір Болеслава перейти на католіцизм: *ad unitatem ipsius ecclesie redeundi* (Theiner Monumenta Poloniae I с. 383), але покладати ся на докладність сього слова *redeundi* небезпечно.

²⁾ Див. прим. 16.

³⁾ Може й не вступив іще на галицько-волинську землю — нпр. інсигнії могли бути йому прислані сторонниками. Висловляю се одначе, яко просту можливість.

⁴⁾ Зиморович в своїй Хроніці Львова дає таке оповідання: по смерті Льва (Даниловича!) Литвини забрали Волинь, Мазовшане — Поділе й Покуте без перешкоди. „Оден тільки Львів, мужно оборонюваний дружиною Льва, Татарами, Сараценами, Вірменами й иньшими княжими (розум. Львовими) вояками, замкнув ворота перед узурпаторами і відчинив їх (1327 р.) тільки на таких умовах: що Болеслав, прийнявши титул руського князя, позволить міській громаді спокійно й свobodно жити по своїм законам і звичаям; князівського скарба, яко річі сьвятої, він не рушить і нічого в публічних справах не буде робити без загальних зборів (*sine comitiis cen-*

руським князем татарський хан¹⁾, і се б можна розуміти як відгомон затвердження його татарським ханом, але що хроніст сей виходить взагалі від погляду про дуже тісну залежність Галицько-волинської держави від Татар (так що у нього й остатні Юрієвичі виступають татарськими намісниками), тож і на се покладати ся не можна, тим більше, що практика затвердження князів Татарами в Галицько-волинській Русі нам незвісна²⁾. Здогад декотрих новітніх дослідників, що Юрій-Болеслав з початку опанував тільки якусь частину Галицько-волинської держави і тільки згодом розширив свою владу на цілу³⁾, не має ніякої підстави в джерелах.

Для часів сього цікавого руського князя з польської династії ми маємо троха більше відомостей ніж за його попередників — і що до заграничної політики і що до внутрішніх відносин.

В заграничній політиці передовсім звертають до себе нашу увагу численні, аж чотири, трактати Юрія-Болеслава з пруськими рицарями⁴⁾. Що до першої грамоти, 1325 р., як я що йно зазначив, є можливість, що він видав її ще як пів-претендент на галицько-волинський стіл. Грамота 1327 р. містить у собі буквально повторення грамоти Андрія й Льва з 1316 р. — по просту відписана з неї⁵⁾; вона могла бути виставлена як потвердження гра-

turiatis) — Zimorowicz Opera s. 59. На жаль се оповідання по всякій правдоподібності ціле було тільки фантазією львівського патриція XVII в., що переносив і на XIV в. обставини *reipublicae Leopoliensis*.

¹⁾ Текст в прим. 15. ²⁾ Див. вище с. 103.

³⁾ Таку гадку висловив Лонгінов (Грамоты с. 10—1): він думає, що по смерті Юрієвичів зіставали ся в галицько-волинській землі дрібніші князі, і з початку Юрій опанував тільки Володимирську волость. Його погляд приймає й Линниченко з тою ріжницею, що припускає боротьбу Юрія не з руськими князями, а з сепаратистичними змаганнями поодиноких округів (Критическій обзор с. 153). Але ці гіпотези не мають опертя в джерелах; Лонгінов шукає підпори для свого погляду в ріжниці титулу Юрія в його грамотах, але нестійкість його аргументації збив уже Линниченко (l. c.). Оповідання Зиморовича про Львовян, на котре покликається також Лонгінов, не має ніякої певности, як я вже сказав.

⁴⁾ Про них див. в прим. 11.

⁵⁾ Тут повторено також і фразу про посередництво „свояка“ Зірегарда Шварцбургга та його *instrumenta et pactiones*: се мабуть зовсім безпотрібно відписано з грамоти 1316 р. Так само відписана і для того не має ніякого значіння фраза про оборону від Татар, котрій надає в своїх міркуваннях велику вагу Прохаска (W sprawie с. 9), здогадуючи ся, що ці слова в пізніших грамотах Юрій мусів упустити під пресією бояр, що тримали ся Орди.

моти 1325 р., після того як Юрій-Болеслав засів уже міцно „в своїм стольнім місті Володимирі“, як називає він його тут¹⁾). Але при тім цікаве те, що видання сеї грамоти припадає як раз на час, коли між Прусією й Локетком зачинала ся завзята війна. Прусія в сій війні мала по своїй стороні Шлезк, Мазовію, Литву, тим часом як князі куявські тримали ся більш неутрально; грамота Юрія-Болеслава 1327 р. має значінне забезпечення неутральности і з його боку супроти війни Прусії з Локетком, а може й більш прихильного для Прусії становища.

На таким становищу Юрій зістав ся протягом усеї національної польської боротьби з Німцями за Локетка, бо в грамоті 1334 р. він згадує про приязнь з Прусією, що зіставала ся ненарушеною від часів Романа. На причину дипломатарного відновлення сеї приязни в 1334 р. мабуть вказує кінцева фраза її, де Юрій каже, що уважав потрібним відновити її для того, аби „замкнути роти тим, що виють і брешуть на сей союз та силкують ся його розірвати“. Найправдоподібніше, такі старання до розірвання союзу Юрія з Прусією виходили зі сторони молодого польського короля Казимира, і з сього погляду помітне знову те, що ся грамота була видана тоді, коли зближав ся кінець перемиря Прусії й Польщі (кінчило ся на зелені свята 1334 р.), і обидві сторони мусіли оглядати ся за союзниками до можливої нової боротьби. Юрій зістав ся союзником Прусії, й півтора року пізнійше, правдоподібно — з нагоди перемині на уряді великого магістра, видав нову грамоту, де потверджував давній союз з пруськими рицарями.

Безперечно, в сих частих відновленнях союзу ініціатива мусіла виходити від пруських рицарів, котрим дуже важно було під час своєї боротьби з Польщею задержати в неутральности такого сильного князя як Юрій-Болеслав. Юрій, як бачимо, супроти польського короля вповні задержав собі політику вільної руки. Здасть ся навіть, що потім відносини між Юрієм-Болеславом і польським королем ще погіршили ся, судячи зі звістки (на жаль дуже скупої), що 1337 р. Татари разом з Русинами напали на Люблинську землю і спустошили її, а самий Люблин тримали в облозі 12 днів і тільки як татарського воеводу забито стрілою, покинули облогу²⁾). Той факт, що виступає тут Люблин, предмет давніх аспі-

¹⁾ in *Ladimiria nostra civitate capitali*.

²⁾ *Monumenta Poloniae* III с. 78 — *rocznik Świętokrzyski*, і в іншій версії, не знати звідки взятій, — *Poczet królów polskich* *ibid.* с. 295.

рацій галицьких князів, піддає гадку, що сей похід міг бути ділом Юрія-Болеслава.

Натомість наступило очевидне зближення між Галицько-волинською державою й Литвою. Окрім того, що не маємо в джерелах ніякого сліду конфліктів між ними, маємо вказівку на се зближення у шлюбі Юрія з донькою Гедими́на: 1331 р. він оженив ся з нею в Плоцьку, вихрестивши її наперед; при хресті вона дістала імя Евфемії, а в генеалогіях зветь ся скорочено Офкою¹). Я уважав би правдоподібним, що сей шлюб був тільки початком ще тіснішого зближення Юрія-Болеслава до Литви; жінка Любарта — котру звичайно вважають донькою котрогось з Юрєвичів, в дійсности була може донькою Юрія-Болеслава²), і що не маючи синів Юрій в якійсь мірі признав Любарта своїм евентуальним спадкоємцем, як оповідає найдавніша русько-литовська літопись: „а Любарта принялъ володимерский князь к дотце во Володимеръ и в Луческъ и во всю землю Волинскую“³).

Так вирисовувала ся поведі та ситуація, яка потім з цілою виразністю зазначила ся по смерті Юрія-Болеслава. Особливо політика Юрія-Болеслава супроти Польщі дуже інтернаціональна: в ній можуть крити ся завязки пізнійших епохальних подій — походу Польщі на Русь. Вступом до нього послужила польсько-угорська угода в справі Руси, викликана мабуть сею політикою Юрія-Болеслава.

¹) Длугош II с. 155; його звістка має дуже правдоподібний вигляд і potwierджуєть ся словами Івана Вінтертурського, що жінки Болеслава, й короля Казимира (теж жонатого з Гедимінівною) були сестри. Імя її дає невидана мазовецька генеалогія — про неї див. Бальцер *Genealogia* с. 488. Нарбут, покликаючи ся на напись на гробі Офки, зве її Офкою, в християнстві Марією, але се друге імя додав він сам хибно, як добре вияснив Бальцер I. с.

²) Див. в прим. 17.

³) Русько-литовська літопись в I т. Учених Записок II отд. академіи с. 27. Звістку сю декотрі дослідники приймають скептично, вважаючи її тенденційною (нпр. Дашкевич *Замѣтки* с. 46, пор. Линиченко *Замѣчанія* с. 85). Я думаю, що се оповідання укладає ся тоді, коли вже Волинь не була *objectum litis*, а й окрім того не припускаю такого отвертого видумання факта; той факт, що Любарт так легко дістав Волинь і Галичину по смерті Юрія, до певної міри potwierджує, що він дійсно уважав ся спадкоємцем ще за його життя.

Линиченко в своїх *Дополненіях* по поводу сеї замітки моєї зазначає, що не розуміє її, бо спір за Волинь почав ся ще в XIV в. (с. 112). Ну, я думаю, що читач догадаєть ся, що я говорю про спір за Волинь (а не Галицько-волинські землі), що розгорів ся між Литвою й Польщею в 1440—1450-х рр.

Справа се дуже темна, і для її зрозуміння ми мусимо кинути погляд на становище інтересованих держав.

Польща тоді що йно виходила з страшного розбиття й занепаду, що не минув безслідно потім для всієї її пізнішої історії, не вважаючи на періоди могутності й блиску. Державна криза, приготовлена уже попереднім, розвинула ся в усій страшній своїй силі з кінцем XIII в.: Польща розбита на кілька нічим не зв'язаних груп князівств; на великокняжім престолі чеський король; міста в руках чужого, німецького міщанства, що творило державу в державі з своєю особною організацією; поруч нього також друга небезпечна держава — церква; а на півночі, засівши дорогу до моря, закоренило ся пруське рицарське брацтво, вдираючи ся в польські землі. В такім стані, розумієть ся, пішли в непамять старі традиції Польщі про боротьбу з Русію за пограничні — побужські й карпатські землі. Перевага рішучо лежала по стороні Руси, й Польщі приходило ся тримати ся на оборонній стопі (боротьба за Люблин, пляни Льва на краківський стіл).

Подвигнення Польщі з сього занепаду з незвичайною зручністю й енергією розпочав Володислав Локстек; але смерть забрала його в половині роботи, коли перед ним заблисли тільки перші прояви ліпшого (приборкання німецького міщанства та духовенства, перемога над пруськими рицарями). Син його Казимир, що заступив місце батька 1333 р., різко розірвав з батьківською політикою збирання польських земель. 1336 р. укладає він угоду з Чехією і за виречення чеського короля з претензій на польську корону вирікаєть ся на користь Чехії всяких прав на Шлезк. Разом з тим уложено провізоричну угоду з пруськими рицарями (остаточно потверджену в р. 1343): Казимир відступав їм Поморе (Померанію), землю Хелминську й Михаловську з сусідніми польськими округами, і таким чином вповні відгортавав Польщу від моря.

Сі трактати вповні зрозумілі — їх диктувало бажання спокою, чим би не толкували сього бажання: чи глибокими плянами внутрішніх реформ Польщі, чи легкодушним змаганням позбути ся за всяку ціну тяжких клопотів. Та слідом за ними пішов трактат далеко більше загадковий: на з'їзді в Вишгороді в 1339 р. Казимир укладає з своїм зятем Каролом Робертом королем угорським угоду, і в ній було постановлено, що як Казимир не буде мати синів, то по смерті його польська корона, поминаючи Пястовичів, має перейти до угорського королевича Людовика, сина Кароля й Кази-

мирової сестри Єлисавети, угорського престолонаслідника¹⁾.

На жаль, самого трактату ми не маємо, й не знаємо, чим в ній мотивував Казимир таке своє рішення, що стає справдешньою загадкою для сучасних дослідників. Що правда, угорський король був старинним і дуже важним союзником Локєтка й Казимира в їх загрожений позиції, а нинішня ідея національної держави, що виключає подібні династичні дарунки, була в тодішніх часах незнана. Але все таки сей дарунок анжуйський (андегавенський) династії Кароля зі сторони Казимира виглядає дуже дивно, особливо після того як Казимир такими тяжкими жертвами забезпечив уже Польщі спокій від сусідів, отже потребував угорського союзу менше ніж перед тим.

Різними способами, дуже хитрими й далекими об'ясненнями пробувано пояснити сю резігнацію Казимира, але одиноке можливе об'яснення те, що Казимир ціною сеї резігнації діставав якісь уступки чи приречення від угорського короля, отже що се не був дарунок з його боку. Таку уступку з угорської сторони мусимо шукати власне в руській справі.

Ми маємо натяки (як побачимо потім), що вже в 1340 р. угорський король супроти Галичини поступав солідарно з польським; виразно ж бачимо їх союзниками в північній акції, в р. 1349—50. В умові кор. Людовика з Казимиром з 1350 р. знаходимо виразний відклик до якоїсь угоди в руській справі: уложеної з Казимиром за кор. Кароля, що вмер р. 1342; оружні виступи Польщі й Угорщини зараз на першу вість про смерть Юрія-Болєслава, коли ще не було часу їм порозуміти ся в сій справі, дають дорозумівати ся, що таке порозумінне наступило ще за життя Юрія-Болєслава. Дуже правдоподібно отже, що вже під час пертрактацій за престолонаслідство наступила угода в руській справі між угорським і польським королем, і що зроблені в ній уступки в руській справі з угорського боку були власне компенсацією за спадщинне право на польську корону, признане угорському королевичу²⁾.

Ся угорсько-польська угода 1339 р. в таким разі була повторенням, з певними змінами, звісної Спішської умови 1214 р., що так само робила компроміс претензій Угорщини й Польщі до Га-

1) Chronicon Budense c. 254, Дубницька хроніка Hist. Hung. scr. III c. 129, Турову II гл. 98, Янко з Чарикова — Monum. Pol. hist. II c. 637—8.

2) Літературу й перегляд ріжних поглядів див. в прим. 18.

личини. Як тоді, так мабуть і тепер, початок до цього компромісу вийшов від польської сторони. Угорщина числила за собою традиційні права на Галицько-володимирську державу й не мала причини кликати Польщу, аби з нею ділити ся тими правами.

Ми знаємо, що Угорщина вже при кінці XI в. почала простягати руку по галицькі землі. Катастрофа 1099 р. виправді перебила її аспірації, й угорські пляни на Галичину відновляють аж столітє пізнійше — в 80-х рр. XII в., підчас галицьких замішань. Угорщина вперше приходить тоді до окупації Галичини, хоч і не довгої. З смертю Романа угорський король бере на себе з ролею опікуна його сиріт і ролю зверхника Галицько-волинської держави. Від тоді „король Галичини й Волини“, *Galiciae Lodomeriaeque rex* — стає постійним титулом угорських королів, і вони задержують його й тоді, коли по кількох, досить ефемеричних пробах окупації Галичини тратять всякий реальний вплив на неї — зі зміцненням становища Данила¹). Виправді не знаємо, о скільки якісь зверхничі права чи сеніорат угорського короля признавав ся коли небудь галицькими князями; коли з кінцем XIII в. ми бачимо сліди агресивної політики галицьких князів супроти Угорщини, розуміть ся, трудно думати про яке небудь признавнє старшинства угорського короля. Але зі зміцненням становища угорського короля в дальших десятиліттях XIV в. могли віджити старі традиції про права Угорщини на галицьку Русь, і польський король мусів числити ся з сими претензіями Угорщини: коли він ставив якісь пляни на Русь, то щоб не поцесувати приязних відносин з Угорщиною, не наклікати конфлікту з нею, мусів постарати ся про компроміс. Обидві держави мусіли вже при сїм першім пактованню стояти на тих самих становищах, на яких бачимо їх в угоді 1350 р.: угорський король признавав Галицьку державу власністю угорських королів, своїх попередників, отже і своєю (*regnum Russie predecessorum nostrorum regum Hungarie fore dignoscebatur et per consequens nostrum fore dignoscitur*), так що коли ділив ся правами на неї з польським королем, то робив се з ласки, як уступку²). Такою уступкою і заплатив мабуть кор. Кароль за право спадку в Польщі для свого сина, а що Польща шукала тут його згоди на компроміс, се відбило ся й на їх умовах. Як то звичайно буває, що хто чогось добиваєть ся, то при компромісі робить і більші уступки, так і Казимир

¹) Див. т. II² с. 413—5, 449—452, і т. III с. 18 і далі.

²) Текст умови з 1350 р., в урядовій копії 1357 р., видав Прохаска оп. с. дод. II.

мусів прийняти всякі застереження дальших прав угорського короля на Галичину. Пізнійша умова 1350 р., що регулювала відносини обох держав до Галичини після того, як її здобуто, мабуть і тут стояла на тій же становищі, що й пактовання 1330-х рр. По умові 1350 р. Галичина мала зіставати ся й далі приналежністю угорської корони, і Казимир тільки за свого життя міг її уживати. Так воно, кажу, було мабуть і в умові з Каролем. Коли може стилизація умови була инакша, принцип мусів бути той самий.

Ставлячи такі згоди (бо за браком докладніших сучасних відомостей для непевностей зістаєть ся тут багато місця, і більше як згодом я сього й сам не назву), мусимо відповісти на питання: що могли викликати такі пляни Польщі на Галицьку Русь? На се питання зовсім певної відповіді, розумієть ся, не може бути. Сучасні письменники підсувають далекосяглі пляни Казимиру — що він тратячи одно море для Польщі, хотів пробити її дорогу до другого; але при трезвійшій погляді на обставини XIV в. таких згодів ніяк не можна ставити. Ліпше зістати ся при далеко простійших мотивах, і власне неприхильне становище Юрія-Болеслава супроти Казимира, що з кінцем 1330-х рр. могло ще погіршити ся й перейти просто в вороже (пор. звістку про той похід Татар і Русинів в 1337 р. на Люблинську землю) могло послужити першим імпульсом до того. Заразом показували ся все виразніші симптоми непевного становища Юрія-Болеслава на галицько-волинській столі в його відносинах до боярства, може ще які иньші користні для Польщі обставини, і у Казимира легко могла виникнути гадка — зігнати з галицького стола свого кузена, або користаючи з замішань забрати собі його землі. (Могла тут вплинути память про політику Лешка Білого, з початків XIII в., супроти Романової спадщини, й традиції про давнішу боротьбу за західню Русь, але то вже менше правдоподібно). Треба була лише порозуміти ся з Угорщиною, і се було зроблене.

Супроти такого значіння сього моменту в пізнійшій історії України було б дуже інтєресно здати собі справу з відносинами Юрія-Болеслава до Угорщини. На жаль, джерела тут не дають зовсім нічого позитивного. По тих натяках про участь галицьких князів у внутрішніх війнах Угорщини, про які я згадував, маємо згоди оперті одначе лише на досить неправдоподібнім толкованню одної булі¹⁾, і потім одну літописну звістку, досить стару, але змістом своїм

¹⁾ Див. прим. 18.

зовсім загадкову. „Року божого 1338 коло сьвята Петра і Павла, читаємо в угорських хроніках, прийшов князь руський Лотка (вар.: Лочка) з вибраним полком своїх вояків до Вишгороду, до короля угорського Кароля, обіцяючи йому всяку приязнь¹⁾. Стилізація звістки вказувала б, що тут іде мова не про якогось галицького боярина, як думали часом, а таки князя. Чому він називається „Лотка“, Аллах знає, але коли се руський князь, то найприродніше приходить ся бачити тут Юрія-Болеслава²⁾. В таких разі ся звістка говорила б нам, що разом з тим як укладало ся порозуміння між Польщею й Угорщиною в справі Галицької Руси, Юрій-Болеслав — може прочувши про сї звернені против нього переговори, поспробував перебити їх й перетягнути на свій бік угорського короля, зложивши йому парадну візиту, але сей маневр йому не удав ся, й угорський король зістав ся союзником Польщі й став по її стороні в справі Галицької Руси.

З внутрішніх відносин часів Юрія-Болеслава особливо важне значіння мав конфлікт, що вийшов між Юриєм і його боярами і мав великий вплив на політичну ситуацію того часу, остаточно закінчивши ся трагічною смертю сього князя. Ті об'яснення, які дають сьому конфлікту джерела, кидають де що світла на внутрішні відносини взагалі. Іван Вінтертурський, переказуючи поголоски, які дійшли до нього, каже, що Юрія-Болеслава струїли „по довгих літах доброї управи за те, що він став розмножати число латинників і їх віру“. Ширше оповідає про се иньший сучасник — пражський крилошанин Франтішок: „сей князь, ревний до правої віри, спроваджував з різних країв католицьких сьвящеників і богословів, бажаючи зацелити правдиву віру у Русинів і викоренити їх схизму, ті ж, жалуючи своєї віри, струїли князя і богатьох католиків позабивали ріжними способами“. Подібне каже й

¹⁾ d. Lothka dux Ruthenorum venit in Wisegrad cum electo populo militum suorum ad regem Karolum Hungariae, promittens ei omnis amicitie incrementum — Дубницька хроніка у Floriani Hungariae fontes domestici III с. 128, Туровц гл. 98 (у нього імя читається ся: Lochka); звістка ся походить з старої, сучасної угорської хроніки, доведеної до р. 1342 — див. Кайндля в Archiv für öst. Gesch. т. 88 с. 455.

²⁾ Галицьким боярином уважав Лотку Шараневич (Історія Гал.-волод. Руси с. 150), Ржежабек (ор. с. с. 217), Линиченко (Замѣчанія с. 102), і сей погляд приймав і я в першій виданню сеї книги, бачучи в сій звістці симптом боротьби Юрія-Болеслава з галицьким боярством. Але тепер думаю, що вірніші стилізації звістки були погляди угорських письменників, що бачили тут галицького князя (як іще Прай — див. прим. 19, новіше Повр — Magyar-ruten érintkezések с. 940).

пізнійший дещо Ян з Чарнкова: вбили Юрія за те, що він „хотів перемінити їх закон і віру“. Інакші поголоски переказують записки т. зв. Траски: що Юрій „був дуже неповздержний в відносинах до своїх підданих: вязнив їх і вимагав від них грошей, відбрав у них доньок і жінок та безчестив, й наводив на них иньші народности — Чехів і Німців; здасть ся, що через такі кривди вони йому й смерть загодіали“¹⁾. Отже сі поголоски, записані незалежно від себе кількома авторами, підносять такі причини незадоволення на Юрія-Болеслава: він протегував латинство; він старав ся змінити порядки (*legem*) землі; він протегував чужинців, Чехів і Німців, запрудивши ними землю; нарешті — він чинив насильства над людьми й жив роспустно.

Полишивши на боці сю остатню поголоску, підозрілу своєю банальністю, та й не піддержану иньшими джерелами (Іван Вінтертурський як раз противно каже, що Юрій правив добре) — ми властиво можемо звести иньші поголоски до одної характеристики: Юрій-Болеслав роздражнив своїх підданих тим, що буди по свому вихованню латинником і прихильником польсько-німецького укладу, занадто необережно став накидати латинство і німецькі порядки Русинам, і се привело до конспірації. Се було-б вповні правдоподібно, а натяки на щось таке ми знаходимо і в сучасних урядових актах. Папа згадує в однім своїм листі з 1341 р. про реляцію Казимира, де той писав йому, що „схизматицький нарід руський отруїв князя руського Болеслава, сина католицьких батьків, і немилосердно позабивав иньших католиків, які були прихильні до того князя за його життя“. Як бачимо, і тут повстанню на Болеслава надасть ся релігійна закреска, а окрім самого Болеслава рух сей звертаєть ся й на його прихильників-католиків, по всякій очевидности — чужинців.

Що Юрій-Болеслав, перейшовши на православну віру, зіставав ся прихильником католицизму, в тім трудно сумнівати ся. Чутки про його прихильність до латинства були причиною, що вже дуже скоро по його приході на володимирський стіл папа заходив ся навертати його на католицизм. Ми маємо папські листи з червня 1327 р., де він пише, що з великою утіхою довідав ся про замір Болеслава, руського князя, перейти від схизматицького грецького обряду до римської церкви, і намовляє Болеслава, аби таки дійсно „звернув ся спасенно до світа правди“, а в особнім листі до Ло-

¹⁾ Івана Вінтертурського оповідання див. в прим. 15, иньші тексти в прим. 20.

кетка просить його, аби впливав на Болеслава своїми батьківськими намовами в с'ім напрямі¹⁾. Часто висловлювано гадку, що сї листи папи були відповідею на висловлене Юриєм-Болеславом на адресу папи бажання перейти на латинство; але зміст папських листів на се нічим не вказує. Так само загально прийнятий погляд, що Юрій дійсно слідом таки вернув ся до католицтва, вважаю безпідставним: в зацитованім вище листі 1341 р. папа, говорячи про побитих Русинами латинників²⁾ — слуг Юрія, його самого зве тільки сином батьків-католиків³⁾: з сього очевидно, що Юрій умер таки православним, на латинство сам не перейшов. Але звістки про його прихильність латинству через те свої ваги не втрачають⁴⁾. Інтересна з сього погляду звістка, що Юрій женячи ся з донькою Гедимина, охрестив її й весіле справив в Плоцьку, на Мазовшу⁵⁾; очевидно, він зробив се не у себе, в Володимирі, хіба з якихось спеціальних причин, і справедливо здогадують ся, що се зроблено було для того, аби вихрестити жінку не на грецьку, а на латинську віру.

В чім могли проявляти ся змагання Юрія-Болеслава „викоринити схизму“⁶⁾, „змінити віру“⁷⁾, своїх підданих, тяжко сказати, і се обвинувачення мабуть скорше треба вважати агітаційним мо-

¹⁾ Theiner Monumenta Poloniae I ч. 383 і 384. Один з новітніх дослідників др. Прохаска добачає в тім великий політичний плян Юрія: Русь могла зайняти самостійне становище, тільки здобувши санкцію одної з *władz naczelnych świata* — а то папи: тільки се могло увільнити її від претензій сусідів, від татарської неволі, отже Bolesław Jerzy II *rozproszał akt przyjęcia wiary katolickiej od siebie, liczył na ludność katolicką w wielkich centrach, na kolonistów zachodu w miastach zaludnionych przeważnie Czechami i Niemcami, na których jako na trwałej podstawie opierał i dodrobyt kraju* — W sprawie с. 11. Проф. Линиченку сї здогади Прохаски здають ся „дуже імовірними“ (Суспільні верстви Гал. Руси с. 2), міні навпаки — дуже штучними.

²⁾ *Christi fideles.* ³⁾ *de fidelibus procreatus parentibus.*

⁴⁾ Ржежабек, за ним Філевич, з переходом Юрія на латинство й заходами коло ширення латинства зв'язували часті приїзди м. Теогноста на Волинь; в з'їздах єпископів до Теогноста Філевич бачить (с. 136) православні собори *ad hoc*. В дійсності частий побут Теогноста на Волині поясняється справою галицької митрополії, що тягнула ся від часів Юрія Львовича, та собори єпископів, практиковані за Теогноста при сьвященню нових єпископів скрізь, були тільки загальною реформою церковних порядків руської митрополії — див. про се в гл. 3.

⁵⁾ Вона переказана тільки у Длугоша III. 155, але має всякі вигляди правдоподібности.

⁶⁾ *extirpare schismaticum errorem.* ⁷⁾ *fidem immutare.*

тивом¹⁾. Коли сам Юрій, як ми бачимо, зістав ся при православної вірі, тим менше міг брати ся до якихось острих способів ширення латинства; та й за слабе його становище було на се. В дійсности мабуть се ширенне латинства обмежало ся тим, що Юрій давав легкий приступ на Русь латинському духовенству й латинникам; з його прихильности могли користати католицькі місії, сьвященники й монахи, і католицькі кольоністи Руси, а можливо — що він і сам спроваджував їх.

Що до протегування чужоземної, латинської кольонізації на Руси, то памятою заходів Юрія коло неї зістала ся його грамота м. Сяноку на німецьке право, видана в Володимирі 1339 р.²⁾. В ній надає він війтівство в Сяноку своєму слугі Бартку з Сендомира, з правом на третину податків з міщан, з юрисдикцією і з иншими вигодами звичаєм подібних надань (грамота взагалі уложена в формі звичайного надання маґдебурського права); міщанам сеї нової громади дасть ся 15 літ свободи від податків, а ті національности, з котрих Юрій сподівався осадників новій громаді, вчислені так: „чи то буде Німець, чи Поляк, чи Угрин, чи Русин“.

В сих словах часом добачали доказ того погорджування Русинами, на котре натякають звістки про Юрія, але властиво сї слова тільки показують, що ті осадники з німецьким правом були передовсім обчислені на заграничних кольоністів. Що сьвідками на грамоті бачимо двох війтів німецького права — з Бохні і de Warsov³⁾, та ще одного або двох Німців — се також зовсім природне явище при наданню грамоти на німецьке право⁴⁾. Може бути, що Юрій показував особливу прихильність до німецької кольонізації та до організації громад німецького права, і се дало

¹⁾ Ржежабек (с. 215), Іванів (с. 224) приймають *en toutes lettres* звістку про утиск православія Юриєм, але вже Линиченко (Замітання с. 94, 102) висловив гадку, що звістки про прозелитизм Юрія могли бути побільшені його ворогами, хоч і прийняв гадку про новий перехід Юрія на латинство. ²⁾ Див. в прим. 11.

³⁾ *Adalberti advocati de Bochna* (давніше читано: *de Bahna*, але фототипічне видання не лишає сумніву) — в Бохні дійсно був тоді такий — *Kodeks Małop. I* с. 208, 262. *Warsou* — декотрі уважають за Варшаву, але се не дуже правдоподібно.

⁴⁾ В підписах сьвідків сеї грамоти добачає Іванов доказ того, що Болеслав окружав себе Німцями (с. 224). Але такого виводу з того не можна робити: справедливо зауважено вже давніше, що сьвідками на сій грамоті виступають Німці, і особливо війти — як знавці річі. Прибійної своєї ради Юрій певно не складав би з війтів, і то чужих громад (Bochna).

потім причину до того обвинувачення, що він „понаводив“ на Русь чужинців. Але німецьку колонізацію й організацію на німецьким праві бачимо ми на Волині й Галичині ще в XIII і початках XIV в., і прихильність та зажилість з німецькими осадниками показують старші князі, як Василько, Лев й ин. (пор. вищенаведений епізод обіда у Маркольта Німчина¹).

В складі вищих урядників Юрія-Болеслава, як він представляється ся свідками його грамот 1334 і 1335 р., пробувано теж знайти доказ, що він обсаджував вищі уряди чужинцями²). Але імена сих свідків говорять противне — в переважній масі се імена чисто руські, не-руських не можна на певно вказати, німецьких або польських рішучо нема ані одного. На чолі їх стоїть єпископ, між боярством перше місце займає Дмитро Дедько, голова боярства і управитель Галичини по смерті Юрія-Болеслава: його вже певно ніяк не можна уважати креатурою Юрія.

Таким чином звістки, які нам удало ся зібрати про Юрія з фактів його князювання, вказують, що коли поводи до тих закидів против нього, переказаних поголосками, і дійсно були, то якихось крайностей в його поступованню ми не можемо сконстатувати. Чи треба се пояснити скупим запасом сих відомостей, чи тим, що в поступованню Юрія були дійсно тільки поводи, які були ужиті до агітації против нього його противниками серед боярства, так що в тих посмертних поголосках ми маємо відгомін лише сих агітацій, які побільшали факти й надавали їм хибне освітлення? Сього питання не розв'яже нам тепер мабуть ніхто.

Той факт, що на перших грамотах Юрія ми не стрічаємо

¹) Див. вище с. 94.

²) Линниченко (Зам'ячання с. 98, Сусп. верстви с. 62, пор. 15) з поміж Юриєвих бояр уважає Михайла Єлизаровича, Бориса Кракулу і Олександра Молдаовича Волохами, а Ходора Отека і здається — Ходка Яромировича — Чехами, напевно за Русина має тільки Дмитра Дедька. Я думаю, що Михайло Єлизарович не може будити ніяких підозрінь, так само як і Григорій Косачович й Грицько Кудринович. Імя Кракули — Борис, думаю, теж досить документує в нім Русина, або що найбільше зрушеного Волоха. Зрештою присутність численних Волохів на дворі руського князя в ті часи була б фактом, котрий ледво чи хто потрапив би витолкувати (окрім хіба о. Петрушевича з його все-волоською теорією). Олександр Молдаович міг бути так само Русином з Подунав'я як і Волохом, або ще й скорше. Імя Ходка Яромировича дійсно звучить по чеськи, хоч не можна сказати, щоб і воно не могло бути руське, як і імя Ходора Отека. Georgius Calvus не має ніяких познаних, з котрих можна б пізнавати його національність.

згадки про боярську раду, тим часом як грамоти 1334 і 1335 р. видають ся з участю боярства, дав деяким новітнішим дослідникам підставу до здогаду, що Юрій в перших роках правив незалежно від боярства, але пізніше боярство його опанувало, і на ґрунті напружених відносин між ним і Юриєм прийшло потім до трагічного конфлікту¹⁾.

Сей погляд вимагає у всякім разі деяких поправок. На відмінах тих грамот від попередніх взагалі тяжко будувати які небудь виводи, бо як було вказано, грамота 1325 р. не знати ще в яких обставинах видана була, а грамота 1327 р. буквально і невільничо відписана з грамоти 1316 р., отже має дуже малу вартість для нас. Через те й говорити про відмінне становище Юрія на початках і при кінці його князювання ми не маємо ніякої підстави.

Приймаючи на підставі жерел, що Юрій не був накинений галицькому боярству, а закликаний самим боярством, або певною (переважною) партією серед нього, ми мусимо припускати, що боярство мало велику силу й великий вплив на управу протягом всього його пановання. Грамоти 1334 і 1335 р., де вищі двірські урядники і воеводи виступають не як прості свідки, а учасники княжої умови й поруч княжої печати вішають свої печатки, служать виразним проявом такого великого впливу. Дуже правдоподібно, що сей вплив, ся боярська опіка докучала Юрію; його титул на грамотах 1334—9 р.: „з Божої ласки прирожденний князь“²⁾ міг бути протестом князя против сеї опіки: він хотів уважати себе князем прирожденним, а не з ласки боярської посадженим. З рештою ж не можемо сказати, чи брав ся Юрій на якісь способи боротьби з боярством. В його становищу се було дуже небезпечно; що найбільше — опираючи ся на сильнішу партію, міг він якийсь час поборювати слабші.

При напружених відносинах між Юриєм і боярством, при істнованню між боярами сильних противників, прихильність Юрія

¹⁾ Ржежабек с. 216—7, Линниченко Замѣчанія с. 101, Сусп. вер. с. 62, Прохаска с. 8—10. О скільки хисткі всі здогади про переміну в становищу Юрія супроти боярства, показує порівнянне поглядів дд. Линниченка й Прохаски: перший думає, що своє сильне становище в початках князювання завдячав Юрій підпорі Татар, другий — що боярство опирало ся на Татарах против нього.

²⁾ *ex dono Dei natus dux et dominus Russie; Dei gratia natus dux totius Russie Mynoris; Dei gratia dux et heres Russie.*

до латинства, до латинсько-німецьких культурних і суспільних форм легко могла послужити агітаційним мотивом, хоч Галичина й Волинь зовсім не визначалися якоюсь відчуженістю від заходу, а й Юрій, судячи по його самостійній політиці супроти Польщі, ледво чи був простим невільником тих взірців, на яких сам був вихований¹⁾.

Опираючи ся на незадоволення народа, може бути — в значній мірі приготоване самою їх агітацією, вороги Юрія відважилися позбутися його. Утворилася конспірація, і вона привела до його убийства. Його отроєно 7 цвітня 1340 р., як каже одна генеалогічна записка — в Володимирі²⁾. Іван Вінтертурський переповідає поголоску, що отрута була така сильна, аж тіло розлетіло ся на кусні (sic!). Франтішок пражський називає се виразно ділом бояр. Разом з тим по різних містах держави побивано головніших, найбільше зненавиджених прихильників Юрія — чужинців, котрими він себе окружав, і взагалі латинників³⁾.

Се дає поняття, під якими окликами вела ся агітація против Юрія-Болеслава. Про властиві мотиви провідників конспірації мо-

¹⁾ Сама собою насуває ся аналогія Юрія-Болеслава з другим пізнішим вихованцем західної культури в ролі православного володаря — Дмитром, чи т. зв. Лжедимитриєм московським. Новіші дослідження показали виразно, що західне виховання Дмитра не перешкоджало йому бути вірним опікуном своєї держави та орієнтувати ся її інтересами. Між Москвою XVII в. і Галицько-волинською державою XIV в., що сама від віків зближала ся до заходу й не була ані трошки скандалізована унією Данила кількадесять літ перед тим була, розуміється, велика різниця, але при всім тім дуже можливо, що католицькі й польсько-німецькі симпатії Юрія лише *per nefas* відіграли таку ж трагічну роль в його життю, послуживши лише підставою агітації против нього, як то було з Дмитром.

²⁾ Ми маємо дві дати смерті Юрія. З записках Траски і в Мало-польських записках маємо *circa festum annunciationis beate Marie* (l. c.), отже дата приблизна, але Другою повторена в категоричній формі — *in die annuntiationis Sanctae Mariae, alias nono calendae Aprilis* (III. 196). В сій категоричній формі перейшла вона переважно в новішу літературу. Докладну дату дають вище згадані познанські записки (*Monumenta Poloniae V. 880*) — *VII idus Aprilis* (7 цвітня). Се дата, як бачимо, не противить ся даті Траски й має повне право на наше довіре. Що до того, де отроєно Юрія, то одинокую вказівку дає генеалогія польських князів з XV в. (*Monum. Poloniae III. 284*) — на Володимир. Деякі думали на Львів, на підставі згадки про рух у Львові против німецьких кушців по смерті Юрія (див. нижче), але такий рух міг мати місце не тільки там де убито Юрія, а й по інших більших містах.

³⁾ Про се побивання слуг і прихильників Юрія згадує цитований в прим. 20 лист папи 1341 р., а в листі Дедька до м. Торуня зга-

жемо лише здогадувати ся. Укладаючи її, провідники мусіли водити ся, судячи з цілої обстанови, чимсь більшим ніж простою злобою до Юрія. Кільковікова історія галицько-волинського боярства каже шукати і в сій події прояву боярських змагань до влади і впливів.

Урядити боярську олігархічну республіку воно не відважило ся кільканадцять літ перед тим, перед покликанням Болеслава Тройденевича, коли мало управу фактично в своїх руках, не відважало ся й тепер. Ні в самім собі, ні в інших чинниках воно не знаходило на те опертя. Народні маси воно може й потрапило підняти на Юрія, але шукати в народі опори — було не в традиціях боярства. Бачимо слідом його союзниками Татар, але ціловікова історія татарської зверхности мусіла навчити, що на Татар, як на якийсь постійний помічний чинник не можна числити в політиці: сею елементарною силою ніколи не можна було правити, ані докладно на неї числити. Треба було щось більше конкретне.

Увага боярства спинила ся на Любарті. Член могутньої династії, репрезентант держави, що й тоді вже була руською більше як литовською, чоловік молодий і в галицько-волинських справах новик, без усяких традицій, надавав ся він дуже добре для княжкої фірми, під котрою боярство могло надіяти ся правити землею. Ще лекше насувала ся його кандидатура, коли припустити (а се зовсім можливо)¹⁾, що Юрій прийняв молодого князя „на ґрунт“, давши йому до управи котрусь з волинських волостей. В такім разі кандидат був під рукою, й кандидатура його була так природною, як тільки взагалі могла бути.

Та незвичайна легкість, з якою по смерті Юрія Любарт опанував Галицько-волинські землі й значна сила й витривалість, з котрими сї землі потім його тримали ся, піддають здогад, що мабуть уже за життя Юрія була сильна партія Любарта між га-

дують ся шкоди починені Львовянами торунським купцем *post obitum domini nostris felicis memorie ducis Russie* — у Фойґта III ч. 61.

З сим рухом звязуєть ся й звістка про смерть Юрієвої жінки Офки: Нарбут, покликаючи ся на напись її гроба в Завихості, пише: *życie przestała 1342 lutego 5 dnia, wrzucona przez Rusinów pod łód na Wiśle pod Zawichostem* (Pomniejsze pisma с. 296), і сю звістку приймають деякотрі дослідники — Прохаска с. 11, Бальцер с. 457. Але вона дуже підозріла (чому аж у Завихості, й чому Русини?). Провірити її вже не можна, бо того Офчиного гроба в завихостькій костелі нема тепер.

¹⁾ Одначе тільки можливо, бо коли більш категоричні висновки роблять ся на підставі Любартової грамоти луцькій катедрі, то роблять ся неоправдано (див. прим. 17).

лицько-волинським боярством, і вороги Юрія, зводячи його з сьвіта, вперед оглядали ся на Любарта, як на будущего його наступника.

Припускати одначе, що Любарт особисто був вмішаний в боярську революцію, нема підстави. Пізнійша пів-урядова чи урядова традиція, переказана давнішою русько-литовською літописею, що Любарт дістав галицько-волинські землі спадщиною, з рукою доньки остатнього волинського князя¹⁾, не годить ся з таким припущенням, особливо коли прийняти, що тестем Любарта був сам Юрій-Болеслав. З рештою і в численних оповіданнях сучасників, які ми маємо про смерть Юрія, тоді не була б промовчана роля Любарта, тим більше, що се давало зовсім инакше освітленне пізнійшій боротьбі Казимира з Литвою.

Се припущенне, що в боярських кругах Любарт був вперед признаним наступником по Юрію-Болеславі, і боярська революція мала в плані висадити Любарта на княжий стіл, потверджує ся дальшим всім, що знаємо про становище Любарта в галицько-волинських землях.

Передовсім очевидно, що Галицько-волинські землі, себ то галицько-волинське боярство (бо воно стояло на чолі їх і фактично держало в своїх руках) добровільно признало Любарта своїм князем і тримало ся його далі, не вважаючи на ту боротьбу, яку приходило ся витримувати з иньшими претендентами, і досить слабку й доривочну поміч з боку литовських князів. Сотні нагоди мало воно позбутися сього князя, коли б він був накинений йому силоміць, особливо в перших роках, коли з смертю Гедимина (1341) розділила ся його держава й стратила всяку однієть і силу. Вистало б напустити на Любарта Татар з кінцем 1340 р., як напустили їх бояре на Польщу й Угорщину, і було б від разу по нїм. Але боярство сього не зробило, противно — міцно його тримало ся. Очевидно, Любарт був висаджений на галицько-волинський стіл самими боярами, вперед ними назначений собі князь.

При тїм його признало наступником Юрія-Болеслава боярство всіх земель, які до Галицько-волинської держави в момент смерти Юрія належали, безпосередно зараз по смерти Юрія.

Що Любарт по смерти Юрія-Болеслава уважав ся князем не тільки на Волини, але і в Галичині, на се є кілька вказівок. На першім місці я таки поставлю звисний святоюрський дзвін, дарма що в новійшій історіографії його мало гоноровано. Дзвін сей має

¹⁾ Вище с. 127.

напись: „въ лѣт. 6849 сольянъ бы(сть) колок(о)лѣ снѣ стому Юрью при князи Дмитрії игуменомъ Свѣфимьсмъ“¹⁾. Імя Дмитра мав Любарт і тільки про нього й можна тут думати (на Дмитра Дедька, управителя Галичини, думати не можна, бо анї в своїй власній грамоті, анї в иньших звістках він князем не титулується). Припускати, що дзвін сей був звідкись инде (нпр. з Волини) до Львова принесений²⁾, трудно з огляду на те, що в написи він таки призначається для св. Юра: дуже дивного треба б на се вимагати припадку, аби первісно призначений для якогось монастиря св. Юрія на Волини, дзвін сей трапив до монастиря св. Юрія ж у Львові. Очевидно, у Львові в 1341 р. князем признавали Любарта-Дмитра.

З сим згоджують ся й иньші вказівки. Так Ян з Чарнкова каже, що по смерті Болеслава Тройденовича володів його Руським князівством Любарт Гедиминович аж до 1349 р., коли Казимир відібрав те князівство від нього³⁾. Давнійша русько-литовська літопись каже, що Любарт дістав у спадщину по володимирським князю „всю землю Волинскую“, що по термінології XIII—XIV в. означало всю Галицько-волинську державу⁴⁾. (Так Волинська літопись зве волинськими князями й галицьких, а реєстр „руських городів“ з початку XV в. зве волинськими городами й Галичину)⁵⁾. Другош, парафразуючи оповідання русько-литовської літописи, теж каже без всякої поправки, що Любарт не дістав від батька ніякої волости, бо з рукою жінки йому дістали ся „князівства Львівське й Володимирське“⁶⁾. Нарешті з 1347 р. ми маємо грамоту візантійського цїсаря, адресовану володимирському королеви Дмитрию Любарту, в справі галицької митрополії, де імператор поручає Любарту відставити „галицького архієрея“ на патріарший суд в Цар-

¹⁾ Про сей дзвін у Зубрицького Повѣсть врем. лѣтъ с. 78, і новійше в збірнику петерб. акад. с. 79; Дедькови признавав його недавно Линниченко — Крит. обзоръ с. 160.

²⁾ Як припускав нпр. Філевіч Борьба с. 82.

³⁾ Boleslao filio Troyden. . interempto, Lubardus filius Gedimini ducis Litwanorum eundem ducatum Russiae possidebat, quem Kazimirus anno D. 1349 obtinuit ex integro — Monum. Poloniae II с. 629.

⁴⁾ Ученыи записки II отд. с. 27.

⁵⁾ Іпат. с. 588 — тут розрізняють з українських князів тільки „зидѣирѣйских“ й волинських, Кипріянове життя м. Петра — див. цитату на с. 114, реєстр городів — Воскрес. л. I с. 420.

⁶⁾ III с. 404 — звідси взяте, очевидно, й пояснення в генеалогічних примітках в збірці *Historia Polonicae historiae corpus* III с. 166 — тому воно й не має самостійного значіння, яке йому надає Філевіч. Борьба с. 43.

город¹⁾; очевидно галицька катедра була в тодішніх Любартових волостях²⁾.

З сих звісток оповідання Яна інтересне і тим, бо дає розуміти, що Любарт запанував над Волинею й Галичиною зараз таки, безпосередно по смерті Юрія Болеслава. Се зрештою само собою треба б припустити, але як potwierдження такого виводу а priori, звістка Яна має свій інтерес.

Сам по собі вибір на галицько-волинський стіл боярами такого вповні зрущеного князя як Дмитро-Любарт так само мало або й ще менше міг би робити перелом в життю сеї землі як і попередній вибір — Юрія-Болеслава. Але він був разом лише одним епізодом в широкій окупаційній політиці литовських князів, звернень на збирання земель давньої Руської держави і вводив галицько-волинські землі в еволюцію нової Литовсько-руської держави, а се вело за собою важні переміни в політичній становищі і у внутрішніх відносинах землі. З другого боку смерть Юрія і посадження Любарта послужило вихідною точкою до ряду польських походів, які відкривають собою той процес окупації Польщею українсько-руських земель, що потягнувши ся на кілька століть, закінчив ся інкорпорацією Польщею майже всеї українсько-руської території.

Замикаючи собою ряд галицько-волинських князів, Любарт відкриває отже собою нову добу — переходу українсько-руських земель під владу Литви й Польщі, боротьби Литви й Польщі за галицько-волинські землі й інкорпорації українських земель Польщею. Історія сього процесу буде предметом уже дальшого тому.

¹⁾ Acta patriarchatus constantinopolitani, ed. Miklosich et Müller I с. 265 = Руск. истор. библ. VI дод. 6.

²⁾ Заслуга вияснення того факта, що Любарт признавав ся князем і в Галичині, не тільки на Волині, належить Філевічу (Борьба с. 48, 81—2, Къ вопросу с. 326), хоч він і не розпоряджав всіми фактами, які маємо. Перед тим ся обставина не звертала на себе близької уваги. Против виводів Філевіча виступали Линиченко (Крит. обзоръ с. 164), Терлецький (Політичні події на Гал. Руси в 1340 р. — Записки Наук. Тов. ім. Ш. т. XII с. 25), але підстав для погляду про владу Любарта в Галичині вони не збили (в оцінці сих підстав я одначе з Філевічем не зовсім годжу ся). Що Галичина в тім часі не належала ані до Польщі ані до Угорщини, на се будуть дані докази в т. IV.

II.

Подніпрове в другій половині XIII і на початках XIV в.

Оглянувши політичні обставини, в яких жили українсько-руські землі Галицько-волинської держави до 1340-х рр., мусимо звернути ся тепер до східніх українсько-руських земель, що не входили в склад тої держави. Ми полишили Подніпрове під час татарської грози, в момент, коли переходило воно під татарську зверхність. Мусимо тепер здати собі справу, які зміни в житє сих земель внїс татарський катаклїзм, як уложили ся відносини під татарською зверхністю, як розвивало ся житє в сих землях?

На сї запитання наші джерела дають дуже і дуже неповні відповіді. Бідність відомостей про Подніпрове, що дає себе відчувати уже зараз, скоро йно уриваєть ся Київська літопись, доходить до крайности в другій половині XIII в. Часто минають десятиліття за десятиліттями, не приносячи для цілої землі ніякої, навіть найелементарнійшої відомости; витворяють ся страшенні прогалини, трохи не в цілі століття завбільшки, прогалини, котрих не годні ми часом ніяк заповнити, мов би то в яких початках історичного житя... Поясняєть ся отся крайня бідність звісток передовсім упадком політичних і культурних звязків між давнійшими частинами давної Руської держави, що розвиваєть ся поволі вже від XII в. і приводить до значного відчуження їх в другій половині XIII і першій половині XIV в., а се відчуженне проявляєть ся в зниканню в тих літописених памятках, що для нас заховали ся, звісток про иньші землі, які виходили поза льокальні інтереси. Але відбило ся тут також і иньше явище: повний упадок державного й культурного житя на середнім Подніпровю — в його давнійшій головній огнищу.

Сею незвичайною бідністю відомостей пояснюється повна неясність деяких основних питань в історії Подніпров'я за півтора століття по татарській погромі, та суперечні погляди, які існують на них в літературі, і з якими в дальшій своїй огляді ми мусимо числити ся.

Перше питання, на котре мусимо дати відповідь — як відбився татарський погром на землях середнього Подніпров'я?

Оглядаючи історію Галичини й Волини, ми бачили, що сей погром приніс зруйнування міст, що лежали на татарській дорозі в їх поході до Угорщини, бачили, що й пізнійші переходи татарської Орди через руські землі були зв'язані з значними спустошеннями (звістки про похід Тула-бути й Ногая через Волинь і Галичину 1286 р.). В джерелах наших не бракує дуже сильних образів спустошення цих земель. Володимир в 1241 р. нпр. описується як одно велике цвинтарище: в місті не зісталося живої душі, катедральна церква повна трупів, інші церкви „повні трупів і мертвих тіл“¹⁾. П'яно-Карпіні переїздячи Волинею до Київщини на поч. 1246 р., каже, що Русини не можуть відбивати ся від Литвинів (мова, очевидно, йде про Волинь), бо більша частина людности вирізана або забрана в неволю Татарами²⁾. Описуючи похід Тула-бути й Ногая, волинський літописець каже, що вони випустили (учиниши пусту) землю Володимирську й Галицьку³⁾.

Але маючи ближші відомости про ці землі, переконуємо ся, що так страшно в дійсності не було, як можна-б подумати з слів літописця. Були спустошення й великі страти в людях, економічне й культурне життя терпіло від цих погромів, зріст людности задержувався; але такі землі не пустіли, міста поправлялися по тих пополохах, і свідки пізнійших литовсько-польських воєн казали, що за татарських часів, на початку XIV в. Волинь і Галичина були „в своїй честі и времени, всякимъ обиліємъ и славою преимуша“⁴⁾. Очевидно, в вище наведених звістках джерел про спустошення мусимо числити ся з звичайним у подібних описах гіперболізмом. Зрештою літописець, описавши дуже сильними красками спустошення Волини й Галичини 1286 р., сам дав нам дійсну міру, як треба се спустошення розуміти: він каже, що по обчисленню кн. Льва всього загинуло тоді в його землях — „што поимано, избито, и што ихъ божиею волею изъмерло“, разом півтринадцятої тисячі людей. Число, розуміється, велике, але не дорівнює далеко тому вражінню, яке дає оповідання самого літописця про татарське спустошення; як би

¹⁾ Іпат. с. 524. ²⁾ Recueil IV с. 376.

³⁾ Іпат. с. 588. ⁴⁾ Див. вище с. 114.

не мали ми того обчислення, не мали інших відомостей і схотіли буквально цього оповідання тримати ся, — могли б прийти до переконання, що Галичина, спеціально — східня, по тій татарській візиті стала зовсім пустинею (учиниша землю пусту всю, каже зовсім категорично літописець).

Подібне бачимо ми і в північних, поволзьких землях. І там під час походу Бату гинуть цілі міста, літописи повні страшних описей, перейнятих розпукою й плачем. Татарські погроми повторяють ся й пізнійше то тут то там, коли князі „наводять Татар“ оден на одного, але сі пополохи минали, й усе розвивало ся на ново, — нове жите цвіло на руїнах...

А ргіорі того ж більше-меньше ми могли би надіяти ся й на Подніпровю, і дійсно в джерелах наших не знаходимо підстави, аби инакше припускати. Але в літературі утворив ся з давна погляд, що має й тепер своїх досить визначних заступників, нїби Подніпрове по татарським погромі спустіло вповні, стало зовсім пустинею, так що пізнійше, деє в XVI в. колонізувало ся зовсім наново, прихожою людністю. Над сим поглядом мусимо спинити ся, аби оцінити його наукову стійність.

Гадки про повне спустошення й упадок Подніпровя сягають далеких часів. Уже в першій друкованій підручнику руської історії — київським Синописі ми бачимо такий погляд, а заразом можемо слїдити, під якими впливами він виробив ся. Не знайшовши в своїх джерелах ніяких звісток про київських князів по татарським погромі, хіба яких титулярних, автор приходить до переконання, що Татари тоді „государство Кіевское ни во что обратиша“, і опираючи ся на династичних звязках, перекидає нитку історичного оповідання на державу Московську, як дальше продовження Київської. Реальні сліди або традиції про татарське спустошення, що стрічали ся на кождім кроці в Київщині й взагалі на Україні, а йшли від різних татарських спустошень, котрим підпадала вона — як нпр. спустошення Ідики 1416, а особливо — страшні спустошення Менглі Герая при кінці XV в. і дальші набіги в першій половині XVI в. — сі сліди й традиції в пізнійших поглядах, коли затратила ся історична перспектива, сконцентрували ся коло погрома Бату, так що його руїнні наслідки розростали ся *in infinitum*, і утворив ся погляд, що тоді Подніпрове заустіло зовсім і тільки по століттях почало відживати¹⁾.

¹⁾ Таке оповідання Синописиса про Печерську лавру, як серед загального спустошення, коли церква лаврська „чрезь многія лѣта пребываше

Сі погляди потім далше розвивають ся в російській і польській історіографії, в різних напрямках. В поглядах польських письменників Україна представляла ся безлюдною пустинею, котру аж Поляки наново колонізували, організувавши місцеву людність, а ще більше залюднивши пусті простори України польським селянством, й стали не тільки володарями а й твірцями нової України¹⁾. В поглядах російських, наслідком ідеї, що Московська держава — се продовження Київської, ідеї що перейшла, щоб так сказати, в кости і плоть російської суспільности (Ярослав, Мономах для неї стали такими ж своїми як московські князі XIII—XIV в., Нестор або Слово о п. Ігоревім стали поруч московських письменників XVI—XVII в.) вироблюєть переконання, що Київська Русь була далеко близша етнографічно й всьїяко до неї, ніж до козацької України XVI—XVII в. З початку несвідомі, несформовані, сі погляди згодом, в другій половині XIX в. починають укладати ся в скінчені теорії, згадані вже мною. Вони доводять, що давнє Подніпровє було залюднене Великоросіянами, отже староруська держава, її суспільно-політичний уклад і культура були витвором великоруського народа; що сі дніпрові Великороси по татарським погромі виємігровали в поволзькі краї, зміцнивши там давнїйшу великоросійську колонізацію, а подніпрянські землі

въ запустѣніи“, служба божя правила ся лише „въ нѣкоемъ предѣльцѣ, уцѣлѣвшемъ, отъ поганыхъ“ потайки, „страха ради“, і особливим дозвоном скликали ся на богослуження монахи, що крили ся по різних „далекихъ и подземныхъ мѣстахъ“ (с. 89 вид. 1823 р.).

¹⁾ Ся теорія про відреставрування Руси Поляками стала *locus communis* від середини XIX столітя, коли в польській історіографії й письменстві почали класти натиск на польську культурну місію й її заслуги для вселюдської культури: не через що мовляв як через висилення для сих високих цілей й упала Польща. Першим серйозним виступом против неї, з нагоди статі Мих. Грабовського в Записках о Южной Руси Куліша, т. II, 1857, що між иньшим (говорячи про причини козацько-польських воєн) повторив сей загально тоді росповсюднений в польській історіографії погляд (відібрані від азійських дикунів і увільнені від них пустині Поляки поволі заселили, забезпечивши Русичів), — була статя Максимовича, написана у відповідь, по горячим слідам (Русская Бесѣда, IV: О причинахъ взаимнаго ожесточенія Поляковъ и Малороссіянъ бывшаго въ XVII вѣкѣ — се парафраза титулу згаданої статі Грабовського). Максимович, не застановляючи ся довше над сею теорією, на кількох сторонах висловив багато дуже справедливих і важних заміток против неї, але не спиняв ся ширше над питанням про спустіння України по погромі Бату тому, бо в тій же книжці часописи безпосередно перед сею статєю подав статю спеціально про спустіння України (О мнимомъ запустѣніи Украины въ нашествіе Ба-

пізнійше кольонізували Українці, прийшовши з Волини й Галичини¹⁾.

Чималою заслугою учених, переважно українських, з 60 — 80-х рр., було те, що безосновність обох сих теорій — польської й російської, та їх помилки против дійсности виказано докладно²⁾. Досліди й ново видобуті матеріали вияснили, що татарський погром Бату не зробив українського Подніпров'я пустинею, що між ним і кольонізацією XVI в. були посередні періоди зміцнення й ослаблення кольонізації, та що головна роля в сій кольонізаційній роботі все належала не прихожій, а місцевій людности, котра ніколи не вигибала до останку, а тільки хвилювала — то відступаючи в більше забезпечені лісові пояси під татарським напором, то вертала ся на свої попелища, отже нема й причин припускати якоїсь радикальної зміни в етнічнім складі й характері тутешньої людности, заміни одного етнографічного елемента другим, хоч безперечно сї хвилювання не лишили ся без впливу на етнографічну фізіономію тутешньої української людности³⁾.

Від перегляду й оцінки тих фактів і звісток, які уживали ся або можуть бути ужиті для оцінення впливів татарського погрому Бату на кольонізацію українського Подніпров'я мусимо ми почати свій огляд життя східної України в татарських часах. Ми переглянемо ті звістки, які були притягнені на доказ незвичайно руйннного впливу татарського погрому на українську кольонізацію й постараємо ся оцінити їх вказівки.

Перше місце займає тут оповідання Галицько-волинської літописи про погром Бату на Україні; ми навели вже його на своїм місці⁴⁾ і тепер лише виберемо з нього найбільше інтересне для нашого питання. Літопись оповідає, що Бату взяв Переяслав і винищив цілий, „изби весь“; навіть убито єпископа⁵⁾; катедру зруйновано і пограблено. Чернігів взято і спалено; про масове побивання людей тут не сказано; піднесено тільки, що єпископа полишено цілим. Про Київ не сказано нічого, тільки що тисяцького Дмитра Бату помилював „мужьства его ради“. В Суздальській літописи натомість

тыево и населеніи ея новопришлыѣ народѣтъ, — обидві статі передруковані потім в I т. його Зібранія сочиненій), де відповідав на теорію Погодіна про міграцію київських Великоросів на північ і повне спустіння України по татарським погромі. ¹⁾ Див. т. I с. 173 і прим. 34.

²⁾ Історію спору і його літературу див. в I т. с. 512—5. Додати нову статтю Соболевского: Древне-киевскій говоръ (Извѣстія отд. рус. яз. 1905, I) — перегляд питань з становища його теорії.

³⁾ Пор. т. I с. 11. ⁴⁾ Т. II с. 251.

⁵⁾ Правдоподібно недоглядом, бо то не було в звичаї Татар.

маємо коротку згадку, що Татари пограбили в Києві св. Софію й інші церкви, „а люди отъ мала и до велика вся убиша мечемъ“¹⁾. Пляно-Карпіні, що був у Києві п'ять літ пізніше, також оповідає, що Татари, взявши Київ, „побили горожан“²⁾. В дорозі Бату від Києва на Волинь літопись згадує, що Татари підманили людей з Кододяжна їм піддати ся, а коли ті піддали ся — їх побили. Далі згадано без всяких пояснень, що Татари взяли Камінець і Ізяславль, але не могли взяти Кременця й Данилова, і се кінчить ся такою загальною фразою: Батий, прийшовши під Володимир, „взя ѝ коньсмъ и изби не щадя, такоже и градъ Галичъ, иньи грады многи, имже нѣсть числа“³⁾.

Як бачимо, оповідання не визначаєть ся особливою докладністю — загальні фрази або голі звістки про взятє. Очевидно мовчання літописи при таких звістках не означає ще, що нічого злого від Татар людям не стало ся, як з другого боку і сї страшні слова „изби“, „изби весь“ не випадає приймати так дуже буквально.

Видко, що Татари в сїм своїм поході дійсно не жалували краю: які міста брали, то нищили сильно, й народу при тїм загинуло багато (при повороті вони спішили ся, й здаєть ся — так страшно не нищили, принаймні не маємо на се вказівок). Припускаю, що як Переяслав і Чернігів, так і Київ мусїв сильно потерпіти в пригоді 1240 р., хоч загальній фразі далекої Суздальської літописи не можна надавати особливої значіння. Але було б помилкою думати, що сї взяті й погромлені Татарами городи по тїм запустили. Се й а ргіогі неправдоподібно: неможливо подумати, аби Татари мали таку міцну постанову вирізувати „до ноги“ всіх, кого в місті знаходили. Сам Карпіні, що так багато оповідає про страшну немилосердність Татар, головний натиск кладе на те, що вони не милують значних: „коли иньших милують, то визначних і старших ніколи не милують“⁴⁾. Як побачимо низше, в тїм часі Бату мусїв мати вже вповні свідомий плян зробити з українсько-руських земель провінції Орди, тим самим не мав ніякого інтересу перетворяти їх в пустиню, і його страшні побивання мусимо уважати тільки заходом для закорінення „спасительного страху“ по монгольській політичній методі. З другого боку очевидно, що не всі горожане замикали ся в городах перед Татарами; чутка про взяті ними й винищені міста далеко випередила похід Татар

¹⁾ Лавр. с. 447. ²⁾ occiderunt homines civitatis — Recueil IV с. 675.

³⁾ Іпат. с. 522—3. ⁴⁾ Recueil IV с. 697.

на українські землі, і коли українські князі не мали охоти засідати по містах, а тікали від Татар, куди видно, то нема причин думати, що сього не робили й інші горожане — не тікали куди видно, з тим щоб по татарським пополоху знову вернути ся на свої осаді й відкопати закопані в землю скарби. Спеціально що до Києва знаємо, що Татари навідували ся туди завчасу й потім довгий час вичікували переходу через Дніпро, отже був час тікати.

І дійсно, городи не пустіли по тім татарським погромі. Не тільки Володимир і Галич, так страшенно знищені по словам місцевої літописи Татарами, відживають зараз по татарським погромі, вістають ся далі княжими столицями й показують інтензивно житє. І спалений Татарами Чернігів слідом знову бачимо княжим столом: там сів зараз по татарським поході Ростислав Михайлович, а потім його батько Михайло, коли Київ випросив собі Ярослав¹⁾. Що місто не було зовсім знищене, доказують то й кілька церков захованих з передтатарських часів.

Не пропав і Київ, про знищення котрого стільки говорило ся потім. Слідом по татарським погромі перебуває там Михайло, випрошує його собі Ярослав і садовить там свого боярина — „обдержати“ Київ. Карпіні вправді каже, що Київ по погромі „зійшов на ні що“²⁾ — „ледви лишило ся в нім двіста домів, та й ті люде живуть в тяжкій неволі“. Але сї нарікання, певно записані з слів Киян, що мали всяку підставу нарікати на татарську пригоду — представляли річ далеко гірше, ніж вона в дійсності була: з інших оповідань Карпіні бачимо, що в Києві він бачив тисяцького й бояр³⁾, а що ще важнїйше — приїздили туди тягом цілими компаніями купці з різних країв. Так Карпіні згадує, що з ним разом приїхали до Києва купці з Вроцлава (і видно, там лишили ся, далі з ним не поїхали), далі — купці з Польщі й Австрії, компанія левантських купців з Царгороду, де були купці з Генуї, Венеції, Пізи, Акри, Франції⁴⁾. Отже Київ вів далі заграничну торговлю, певно — не попілом від татарських згарин.

Супроти того й слова Карпіні про повний упадок Києва і тих двіста домів треба уважати або сильно пересоленими, або опертими на якісь непорозумінню⁵⁾. Зрештою і в Києві полишало ся досить

¹⁾ Іпат. с. 524, 528.

²⁾ fuerat civitas valde magna et populosa et nunc quasi in nichilum reducta est. с. 675.

³⁾ millenario et aliis nobilibus qui erant ibidem.

⁴⁾ Recueil des voyages IV с. 736 і 772.

⁵⁾ Треба зауважити, що слова Карпіні про повний упадок Києва —

пам'яток з перед татарських часів, а й літописець, описуючи подоріж Данила в 1245 р. через Київ, не каже нічого за якесь повне спустошення Києва. Переяслав також, видно, не зник з землі, бо теж згадується в сій Даниловій подорожі, хоч і без всяких близьких подробиць¹⁾.

Коли таким чином навіть найбільше поруйновані Татарами городи повставали слідом з попелу, тим менше можливості говорити про спустіння України, чи Подніпров'я взагалі під татарською бурею²⁾.

Повторяю, татарський похід зовсім не був несподіванкою. Коли людність більших, міцніших міст могла собі ставляти ділему — чи замикати ся в замку чи тікати, людність менших міст і сіл не могла вагати ся, тільки на вість про зближення Татар мусіла тікати та ховати ся в безпечні місця. Наша староруська погранична людність взагалі була дуже рухлива, до таких пополохів при звичаєна й мобілізувала ся дуже швидко (порівняти нпр. епізод з Юрійцями, що вибравши час серед половецької блокади, цілим містом дремнули під Київ³⁾), і навіть про татарські страхи могла завчасу поховати ся. Літописець, оповідаючи про подоріж Данила на Угорщину під час походу Бату, каже, що їдучи звідти в Галичину, він стрів у горах, коло Синевідська, маси народа, що тікали в гори від Татар⁴⁾. Подібна масова втічка на вість про Татар мусіла мати місце й по иншій Україні

се дописка, котрої в більшій частині кодексів бракує (див. прим. 14 на с. 675); підозрівати її автентичності нема причини, але можливо і те, що слова її належать не до Києва, а до чогось иньшого.

¹⁾ Іпат. с. 535.

²⁾ Оборонці теорії про спустіння Подніпров'я вказують в жерелах на звістки Пляно-Карпіні і життя ки. Михайла Чернігівського. Але Карпіні, котрого звістку наведено вище на с. 144, говорить властиво про Волинь, а тим самим очевидно, що звістка його сильно переселена. Життя Михайла (Історія рус. церкви Макарія V с. 417) в сій місці дає риторичний образ, котрого реальність дуже непевна, тим більше що писане воно мабуть не на Україні: „овин убо затворяху ся въ градѣхъ, Михаилу же бѣжавшю во Угры, инии же бѣжаша въ земли далнии, ини же крыяху ся въ пещерахъ и въ пропастьхъ земныхъ; а иже въ градѣхъ затвориша ся, ти исповѣданіємъ и со слезами Богу моляще ся тако отъ поганыхъ немилосердно избѣени быша; а инии же крыяху ся въ горахъ и въ пещерахъ и въ пропастьхъ и въ лѣсѣхъ — мало отъ тѣхъ оста ся“. З рештою се оповідання говорить про руські землі взагалі, не про Подніпров'я спеціально, й про повне спустіння не каже, противно — говорить про останки людності. Див. про се ще мою Історію Київщини с. 436—8.

³⁾ Т. II с. 88. ⁴⁾ Іпат. с. 523.

— тікали в ліси, болота, в яри й печери. Всяких таких схованок було подостатку й у полудневій Україні, а лісовий пояс, українське полісся давало не менше певний захист в небезпечних часах, як карпатські нетра.

Не треба забувати, що людність полудневої України, середнього Подніпров'я, більше нараженого на татарську небезпечність, цілими віками жила „в грізї“, була до подібних пополохів при звичаєна, пережила кілька масових переходів з степової України в Полісся й назад. Се були люде „подъ трубами повити, подъ шеломи възлелѣяни“, котрим і татарський погром по давнійших прецедентах не здавав ся мабуть таким трагічним. Що найбільше відступали вони в ліси й задержували ся там довше, поки мине пополох. Тож і не диво, що про масовий перехід людности з Подніпров'я на північ, до Суздальщини, як то припускають, не можна знайти ані якихось звісток, ані слідів або вказівок — для такого переходу не було причин у української людности¹⁾.

Правда, в генеальогіях московських боярських родів знаходять ся згадки про перехід предка тої чи иньшої боярської фамілії до Москви з України: з Чернігівщини, або з Києва, з Волини²⁾. Але такі переходи української аристократії, котрих нема причин не припускати (хоч самі по собі звістки генеальогій не дуже певні), явище зовсім иньше, котрого з масовою колонізацією нема що ані звязувати ані мішати. Міграція українського боярства толкуєть ся упадком державного руського життя на Україні, розкладом старого князівсько-дружинного устрою. Вона почала ся ще в XII в., з утворенням нових політичних центрів на місцях

¹⁾ Недавно Ключевский в своїм Курсі русской истории (т. I, 1904, с. 346 і далі), приймаючи погляд, що українське Подніпров'я по погромі 1239—40 р. „на довгі часи стало пустинею з бідними останками давньої людности“, збирає вказівки на відплив людности відси на захід (в Галичину) і на північ, в суздальські краї. Вказівки ці, крім того що досить слабкі взагалі, нічого не говорять про еміграцію з Подніпров'я по татарським погромом — вони говорять про колонізацію давнішу, XI—XII вв. (і навіть часом не про колонізацію навіть — нпр. уставлення безпосередньої комунікації українського Подніпров'я з Поволжем, будовання князями городів з іменами запозиченими з України, або заховання київського билинного цикля на півночі — все се факти, що мають й иньше об'яснення, не тільки міграцію).

²⁾ Особливо часто фігурує генеальогічна звітка про перехід в Москву при кінці XIII або на поч. XIV в. боярина Родіона Нестеровича, предка бояр Квашніних, разом з 1700 дружини (Карамзін IV пр. 324). Та ся фабульозна подробиця про таку велику дружину виразно показує, з яким непевним і побільшеним переказом маємо тут до діла.

старого Києва, розвивала ся далі в XIII в. і могла ще більше прискорити своє темпо з татарським погромом. З упадком двірського житя емігрувало духовенство, емігрували артисти й промисловці, емігрували неґоціанти з упадком торгівлі, але се не свідчить про те, що край тратив також в масах свою сільську й маломіщанську робучу людність, ставав пустинею.

Що стара, передтатарська людність задержала ся в цілости в лісовім поясі України — в полянсько-деревянським і сіверянським полісю, в тім не може бути непевности. Вже само по собі зовсім неправдоподібно було б припускати, що тутешня людність, зовсім безпечна в своїх пралісах, схотіла б емігрувати, а діалектологічні факти не зіставлять місця сумніву: в сім полісю, зараз за Києвом і в поріччю Десни заховали ся ненарушені архаїчні діалектичні прикмети, що остро відріжняють сї говори від язикових новотворів степової України й служать виразним доказом, що місцева людність сидить тут з передтатарських часів.

Сей лісовий пояс, як я вже казав, служив резервоаром для степової української людности, що відступала сюди в особливо тяжких часах і потім в легших обставинах кольонізувала наново полишені простори. Що такий був нормальний напрям кольонізації — з поліся на полудень, доводять нам найстарші переписи української людности, з середини XVI в.: в них того руху з заходу на схід, котрим ніби то мала бути наново залюднена Україна по спустошенню Бату, ще зовсім не видно — він витворив ся пізнійше, під впливом спеціальних, соціально-економічних причин. Натомість на напрям кольонізації з Поліся в сих переписах маємо багаті вказівки в іменних призвищах осадників¹⁾.

¹⁾ Спостереження над напрямом кольонізації Подніпровя XVI в. у Антоновича — Чтенія кїїв. II с. 225—6, Владімірського-Буданова — Населеніе Югозападной Россіи отъ 2-ой пол. XV в. до Люблинской уніи (Архивъ Югозападной Россіи VII. II), Яблоновского Украина, т. III гл. 3 (Zródła dziejowe т. XXII). Всі три дослідники сходять ся на тім, що основним кольонізаційним елементом був місцевий, з чужих найсильнійшим був білоруський, напрям кольонізації був з півночі на полудень. На доказ того, що виразного типового руху з заходу на схід в тім часі ще не було, я навів ще в своїй Історії Київщини нарікання волинських шляхтичів, що їх піддані тікають за польську границу, на захід (Zródła dziejowe VI с. 24, 116); тепер можу вказати ще на іменні призвища селян в галицьких королівщинах, де в значнім числі стрічаємо „Волинців“ і особливо „Литвинів“. Див. показчик в III т. Жерел до Історії України-Руси, sub vocibus: Волинців 8, Литвинів близько 60, більше як „Мазурів“ або „Ляхів“; при тім треба уважати, що етнографічні й топічні призвища тут взагалі досить рідкі.

Що в залюдненні полудневої України, за лінією лісів, не було значніших перерв, періодів спустіння, на се ми маємо також виразні вказівки. Давно вже піднесено ту обставину, що при таких значніших перервах, при ціловікових періодах повного спустіння, яке припускало ся для Подніпровя, не могли б заховати ся до наших часів топографічні й хорографічні назви з перед-татарських часів. А тим часом ми маємо велику масу топо- і хорографічних назв з полудневих частин Полянської й Сіверянської території, з Київщини, Чернигівщини й Переяславщини (й мали б, певно, без порівняння більше, як би не зміни назв, які заходили серед самої кольонізації, при її тягlosti). Сей факт свідчить, що людність і за лінією ліса держала ся постійно, або з такими невеликими перервами, що певна тягlostь все задержувала ся від перед-татарських аж до найновіших часів. Для За-дніпровя ми маємо ще иньший аналогічний факт — се традиція про етнографічну сіверську територію протягом всього переходового часу: в описах наддніпрянських замків з середини XVI в. і в иньших памятках осадники старої Сіверянської території звуть ся Севруками, а переяславські уходи — „сіверськими“; сі сіверські уходи сягають на полудень до поріччя Ворскли — границі сіверянської кольонізації в княжі часи, і сей факт виразно вказує на захованне неперерваної традиції, а значить і кольонізації з княжих часів¹⁾.

Коли порівнювати взагалі сі обставини, в яких жило Подніпрове, з обставинами, в яких жили иньші українські й неукраїнські землі під татарською зверхністю, то можна б піднести одну обставину на некористь Подніпровя — що воно жило в безпосередній близькості Татарів. Але ся близькість сама по собі не була ще такою страшною для тодішніх людей. Ми маємо незвичайно цікавий з сього погляду епізод, перехований в північних літописних збірниках — про слободи татарського баскака Ахмата на Посемю. Він осадив був дві осади („слободи“) на землях кн. Олега рильського, і там зібрало ся дуже багато людей — „умножиша ся людей во свободахъ тѣхъ, со всѣхъ сторонъ сошедше ся“. Опові-

¹⁾ Див. Архивъ Югозапад. Россіи VII. I с. 87—8 (тут кілька Севруків), с. 90 (Сквере — чит. Сивере), с. 103 (уходи і річки сіверські, в басейні Сули, Пела і Ворскли) (про територіальне розповсюдження сих назв Л. Падалки О времени основанія г. Полтавы в X т. київських Чтеній, с. 25). Матеріали по ист. землевлад. Вишневецкихъ ч. 5 (Чтенія тіж т. XIV). Про севруків в 1-й пол. XVII в. *ibid.* с. 315—6. Акты Московскаго государства I с. 5 і 8 (Севруки путивльські), Соловйов II с. 641, 760 й ин.

данне, писане зі становища князів, нарікає на кривди від тих слобожан княжим людям, але що ті слобожане не були якимись розбійниками, а спокійними господарями, до бійок не охочими, показує та подробиця, що коли сусідній кн. Святослав липовецький, відомщаючи ся за ті кривди, напав на слобожан, що йшли собі з слободи до слободи, й позабивав їх, слободи з переляку розбігли ся¹⁾.

З цього оповідання бачимо, що для низших верств людности татарська зверхність сама по собі не була страшна: говорить ся, що до Ахматових слобід тікали люде і з княжих осад. Сим низшим верствам не жило ся дуже солодко і під князівсько-дружинним режимом, і татарський режим міг не давати ся їм дуже в знаки, по звістній приповідці, що голий розбою не боїть ся, тим більше що Татари мали охоту опікувати ся в своїх інтересах сею людністю. І так воно власне й було на Подніпровю, бо тут Татари, змагаючи до ослаблення сили князів, підтримували рух громад против князівської влади та переводили їх в безпосередню залежність від себе. Очевидно, ся політика наказувала Татарам можливо толерувати, навіть опікувати ся такою безпосередно залежною від себе людністю, аби розширяти той пожаданий для них против-князівський рух. Таким чином до початків анархії в Орді, до останньої чверти XIII в. обставини життя на Подніпровю для людности селянської, ба й маломіської, під татарською зверхністю могли бути в деім ще ліпші ніж де инде²⁾. Вони давали себе відчувати верствам заможнішим, вибагливішим, що привикли жити під покровом князівсько-дружинного режиму, й впливали на їх перехід до таких земель, де сей режим держав ся сильніше, але народні маси самі йшли против нього й раді були його позбути ся хоч би ціною безпосереднього підданства Орді.

¹⁾ Сей епізод маємо в фрагментах в Лаврентієвській літописи с. 457—9, в цілости (буквально подібне) в Воскресенській I с. 176—8; в Никонівській X с. 162 маємо деякі додатки, слободи описують ся так: „и быша тамо торгы и мастера всякия, и быша тѣ велики двѣ свободы якоже грады великія“. Як я запримітив уже, вперше вказуючи на сей епізод (Громадський рух на Україні-Руси в XIII в. — Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. I, с. 25), сі ампліфікації Никонівської копіяції мають свою вартість: вони у всякім разі належать до тих часів, коли відносини Татар до слов'янської людности були добре звісті.

²⁾ Щоб се не здало ся кому парадоксальним, вкажу нпр. на жалі дунайських емігрантів за давнішим життям „під Турком“, в протиставленню до нинішніх порядків конституційної Румунії, або жалі за турецькими часами серед селянства Босни.

Я вже вище мав не раз нагоду згадувати про той против-князівський рух на Україні¹⁾, а тепер мушу поговорити про нього спеціально, як про явище викликане або підтримане безпосередньо татарським погромом і злучене з підданнем під безпосередню владу Орди значної частини української території. На жаль лише, наші відомости про нього дуже бідні, особливо як рівняти їх до того визначного інтересу, який має сей рух з становища суспільної еволюції й суспільно-політичних відносин. Якись хоч трохи докладніші звістки про нього маємо тільки в Галицькій літописі, а й вона згадує про нього лише принагідно, говорячи про боротьбу з ним Данила. По за тим маємо тільки деякі натяки та широке поле для здогадів.

На сім полі перед усім виступають славнозвісні Болоховці, над котрими прийшло ся багато „утерти поту“ новітній генералії істориків України²⁾. Вперше назва Болохова виступає в XII в. без близшого означення, деє в сусідстві Побожа³⁾; правдоподібно — се Болохово, звістне нам під сим іменем ще в XVI в. — більша територія на верхівю Случи. В XIII в. звали ся Болоховцями осадники з над верхньої Случи і Бога⁴⁾. Літопись вичисляє сім болоховських городів: Деревич, Губин, Кобудь, Кудин, Городець, Божеський і Дядьків; з них місця кількох звістні нам на певно⁵⁾, і вони вказують на територію верхнього Побожа і горішньої Случи. Разом взявши маємо пограничну територію трох земель — Київської, Волинської й Галицької, котрої етнографічний підклад нам неясний, але по всякій правдоподібності — се мусіла бути стара словянська (українська) людність, може з деякою чорноглобуцькою домішкою на Побожу⁶⁾. Виправді був висловлений здогад, що Болоховці волоські кольоністи, але він властиво не має за собою нічого окрім певної созвучності Болохова з Волохами⁷⁾. В усякім разі справа етнографічної приналежності Болоховців не

¹⁾ Див. вище особливо с. 83—7. ²⁾ Літературу див. в прим. 21.

³⁾ Іпат. с. 278 і ще с. 376, але в остатнім варіант: Борохова.

⁴⁾ Літописні звістки про Болоховців XIII в. — Іпат. с. 511, 516, 526—7.

⁵⁾ Див. Історію Київщини с. 44.

⁶⁾ Про се див. т. II с. 548; на істнованне чорноглобуцьких осад на Побожу вказують топографічні назви від слів Торки, Кумани — див. *ibid.* с. 585.

⁷⁾ Інтересна з сього погляду згадка Болохового поля на галицько-волоській пограничу, на Покутю, деє недалеко Городенки — в грамоті кор. Володислава 1434 р. — Чтенія московські 1887, III, с. 39—40, про нього див. Записки XXX бібл. с. 6.

має тут особливого значіння, бо в против-князівським руху (котрим Болоховці й інтересні) виступають поруч них місцевости, в котрих сиділа споконвічна українсько-руська людність — як поріче Теререва.

До другої чверти XIII в. про болоховські городи ми нічого не чуємо; зрештою відомости про сю територію взагалі незвичайно бідні. Вперше в подіях 1232/3 р. виступають „болоховські князі“ як союзники галицьких бояр в їх боротьбі з Данилом. Вдруге в такій ролі бачимо їх в подіях 1236 р.: тоді Данилові бояре забрали їх „усіх“ і відвезли до Володимира, але вони, видко, перепросили ся з Романовичами, бо як слідом потім болоховські князі були „вошли“ в мазовецькі землі, і Болеслав мазовецький хотів їх „розграбити“, то Романовичі за ними обстали, і Василько упрхав Болеслава пустити їх. Очевидно, вони мусіли піддати ся під зверхність Романовичів, стали їх підручниками. З другого боку Болеслав каже, що вони не були простими боярами Данила, але самостійними князями: „не суть вои твои, но суть особнии князи“.

Хто були ці князі — про се висловляли ся різні здогади. Трудно їх уважати князями з династії Володимира, так само — і Даниловими боярами; такі здогади робили ся на підставі стилізації літописних згадок, але в дійсности підстави для того нема. Дуже привабна аналогія їх з князями громад волоського права, але коли тепер вказано, що ці волоські князі від початку означали тільки сільських старшин, старців¹⁾, то для такого толковання не лишають місця наведені з Галицької літописи слова Болеслава, де болоховські князі виступають якими не якими, а все таки князями в значінню володарів, а не простих сільських старців. Зрештою ніяких звязків сих болоховських громад чи з волоською колонізацією, чи з організацією волоського права не можемо вказати. Хоч певні аналогії є: болоховські князівства були невеликі — виступають ці князі цілою, чималою видко купою, і літописець мабуть не знав їх імен близше; становище князя супроти громади особливим авторитетом не визначало ся: літописець пізнійше підданство Татарам уважає ділом самих громад, і в дальшій оповіданню князів зовсім ігнорує. Ці обставини й не звичайне стано-

¹⁾ Див. розвідку Богдана (I. Bogdan) Über die rumänischen Knesen, Archiv für Sl. Phil., XXV—VI (по румунськи: Despre cnejî români — Annele Acad. Romane, sect. istorice, 1902—4) — виказує аналізою документального матеріалу, що ці князі були сільськими начальниками, і слово „князь“ тут відповідає румунському терміну jude, judec (judeх, Dorfrichter).

вище болоховських князів супроти Татар дає розуміти, що репрезентантами князівсько-дружинного устрою вони не були, "були князями в значінню перед-дружиннім.

Під час походу Бату, коли руські князі розтікалися куди видко, сі болоховські князі, чи їх городи пішли на зустріч сій татарській грозі: піддалися добровільно Татарам і за те були ними помилувані, а опираючи на татарську протекцію по тім з іще більшим завзятем виступали против Данила. Се дуже обурило Данила по тій недавній покорі болоховських князів, а ще більше — дражнило його як дуже небезпечний політичний прояв, і коли болоховські князі ще перед поворотом Татар з Угорщини (1241 р.) взяли участь в поході Ростислава Михайловича на Бакоту, Данило з усіма силами кинувся на болоховські городи: „городи їх дав огневи і греблі¹⁾ їх розкопав, взявши багато невідьників і розграбивши їх городи: Деревич, Губин і Кобудь, Кудин, Городець, Божський, Дядьков; прийшов на те Курил печатник князя Данила з трома тисячами піших і тромастами кінних (відбивши від Бакоти Ростислава) і дав їм Данило розграбити Дядьков город і від нього зачавши полонив і попалив землю Болоховську: їх Татаре полишили (помилували), аби для них орали пшеницю й просо, а Данило тим більше ворогував на них, що вони покладалися на Татар“²⁾. Як я вже сказав, таке незвичайне завзяте у Данила, взагалі дуже повздержного, і се напруження сил, з яким напосівся він знищити маленьку Болоховську землю (він навіть у брата Василька забрав військо до сього походу) не можна витолкувати инакше, як страхом перед перспективою, яку відкрило перед його очима се добровільне підданство Татарам болоховських громад — „тим більше ворогував на них, що вони покладалися на Татар“, як дуже бистро помітив літописець.

Але рух тим зломаний не був. З оповідання літописи про кампанії Данила 1254—5 рр. против „татарських людей“ бачимо, що в безпосередній залежності від Татар тоді стояли: Болохово (правдоподібно те Болохово над Горинею) і „всі Болоховці“ (треба мабуть розуміти громади побожські і послучські), Побожє, громади по середній Случи (Білобереже, Возвягль, Сімоць і Городок) і ціле поріччє Тетерева. Що більше — літописне оповідання дає натяк,

¹⁾ „Гребля“ — думають про вали міст, але можуть бути і греблі.

²⁾ Оттуда же плънивь землю Болоховскую и пожегъ: оставили бо ихъ Татарове, да имъ орютъ пшеницю и просо, Даниль же на ня болшую вражду держа, яко отъ Татаръ болшую надежду имѣаху“ — Іпат. с. 527.

що в аналогічних відносинах до Татар стояв і сам Київ: Данило підбивши „татарських людей“ в західній Київщині, в поріччях Случи й Тетерева, слідом вибираєть ся походом і на Київ, та тільки обставини перебили йому¹⁾.

Низше я ще верну ся до питання, на яку територію розпросторила ся в другій половині XIII в. безпосередня власть Татар, тепер же ще приглянемо ся ближше тому, що оповідає нам літопись з нагоди тих війн Данила про „татарських людей“; оповідання її так важні, що при загальній бідності наших звісток в сій справі, мусимо кожде її слово розважати.

Літописець зве сі безпосередно залежні від Татар громади „людьми Татарськими“, або „людьми с'їдающими за Татары“, себто під татарською протекцією; тому сі люде мають „надію на Татар“. Залежність їх від Татар, очевидно, була добровільна: неважаючи на страшний погром болоховських городів 1241 р., ся і сусідні територія тримають ся Татар далі і тільки по нових спустошеннях 1254/5 р. громади на галицько-волинським пограниччю піддають ся Данилу. Але й се підданство їх було вимушене й не щире: найліпший доказ дало місто Звягель, що взявши від Шварна княжого управителя (тивуна), не дало йому правити у себе, а коли на другий рік прийшов під місто Шварно з полком з п'ятсот мужа, Звягляне, надіючи ся, що з сим полком він їх міста здобути не потрапить, стріли князя глузуваннями, стоючи на стінах свого города.

Ся політика супроти Татар і князів була, видно, ділом цілих громад, а не самих тільки якихось їх провідників або бояр. Се

¹⁾ По рати же Кремянецкой Куремьсинѣ Даниль въздвиже рать противу Татаромъ: сгадавъ с братомъ и со сыномъ посла Деонизия Павловича — взя Межибожье; потомъ же воевахуть людье Данилови же и Василкови Болоховъ, а люди Львови Побожье и люди татарьскыя (на Побожу або в його сусідстві). Веснѣ же бывши (1255) посла (Данило) сына своего Шварна на Городокъ и на Сѣмоць и на вси городы, и взя Городокъ и Сѣмоць и всѣ городы с'їдающи за Татары, Городецкъ и по Тетереви до Жедечева (вар. Жедьчевева). Възвягляни же солъгаша Шварномъ: посмше тивуна, не вдаша ему тивунити. Шварно же приде (до батька) поймавъ городы вся, и по немъ придоша Бѣлобережцѣ (Білобереже — мб. побереже Случи, див. Плат. с. 511) и Чариятинци (осада невідома) и вси Болоховци к Данилу. Присла же Миндовгъ к Данилу: „пришлю к тобѣ Романа и Новгородцѣ, абы пошелъ ко Возвяглю, оттуда и къ Киеву“ — Плат. с. 555.

Про сей похід в звязку з відносинами Данила до Татарів говорив я вище — с. 86—7.

виразно показує отсей епізод з Звяглем, показують і літописні оповідання, що нічого не згадуючи про князів або посадників, говорять все про громади: вони то „мали на Татар надію“, і на них мав завзяте Данило; тому нищив не самих провідників, а цілі городи, цілі землі. Самим страхом від Татар їх політики ніяк не можна витолкувати: кількаразові спустошення аж надто виразно показали сим громадам, що Данило їм далеко небезпечніший, ніж Татари. Татарська протекція надій не оправдала: за „людьми татарськими“ ніхто не обстав¹⁾, а проте вони таки трималися Татар та всякими способами викручувалися від Данила — видко таки воліли татарську зверхність як Данила.

Таке становище їх не можна інакше пояснити як змаганням виломити ся з під князівсько-дружинного режиму, що важким тягарем лежав на народній масі й наприкрив ся їй. Під татарською зверхністю громади могли шукати більшої свободи своєї громадської самоуправи, лекшого оподаткування (такі факти звістні і з часів арабських або турецьких завоювань у візантійських землях). Під татарською зверхністю громади виступають зовсім вільно й автономно, нема ані сліду татарських залог, наставників-баскаків, або чогось такого. Обовязок давати хлібну данину („орати пшеницю й просо“, як каже літописець) мабуть не був дуже обтяжливий. З рештою треба пам'ятати, що сей громадський рух розвинув ся, як бачимо, в найбільше глухих, пограничних краях, що все бокували від політичного вічового й князівсько-дружинного життя земських центрів (Київ, Володимир, Луцьк) й могли від давна задержати певний пасивний сепаратизм, що й виявив ся тепер у сім против-князівським руху²⁾.

Наслідком сього руху було відновлення тих більше-менше суспільно політичних відносин, які існували перед київською княжою окупацією. Земля розсипається на дрібні городські громади, не злучені між собою ніякою тривкішою організацією

¹⁾ Правдоподібну причину того я вказав вище на с. 86.

²⁾ Підкладу сього руху деякі шукали в відмінній етнографічній основі — поминаючи турецьку й волоську теорію — таки слов'янський; нпр. Шахматов в своїй статі Къ вопросу объ образ. нарѣчій (с. 37) думає, що болоховський рух був народнім рухом Уличів. Але беручи на око цілу територію руху — поріччя Бога, Горини, Случи, Тетерева, не можна припустити тут одностайну етнографічну масу. Се був рух громад, що не були притягнені земськими центрами, рух центріфугальний, громадсько-автономічний, на котрий з рештою й етнографічна гетерогенність (ріжна) могла мати свій вплив.

(скільки можна судити з скупих оповідань літописи), окрім спільності й солідарності інтересів певної хвилі; з дуже слабою політичною властю, з повною перевагою самої самоуправної громади¹⁾. Та обставина, що єї автономні громади тепер стояли під татарською зверхністю має аналогію в становищу старих громад, переддружинних часів, під зверхність Хозарської орди.

Літописець не дає ніяких пояснень про початки сього руху. Бачимо тільки, що вже під час першого походу Бату через Русь, на Угорщину, болоховські громади перейшли під безпосередню зверхність Татар. Се каже здогадувати ся, що ініціатива таких відносин вийшла не від Татар, що йшли спішно, розглядати ся в руських відносинах не мали часу, і взагалі ще дуже мало були в них орієнтовані, — пішла вона від самих громад. Чи тоді ж рух сей обняв сусідні поріччя Случи й Тетерева, чи пізнійше доперва — на се не маємо вказівок; тутешні громади виступають, вперше і в остатнє, тільки в р. 1254—5. Можна б думати, що вони піддали ся Татарам разом з Болоховцями²⁾; але та обставина, що Данило в своїм погромі Болоховців 1241 р. полишив послучеські й потетерецькі краї в спокою, скорше б промовляла за тим, що вони вже по повороті Татар прийшли в безпосередню залежність від них.

Розумієть ся, сей рух був дуже на руку Татарам. Він давав ліпшу безпеку їх власті, ослаблюючи противну їм князівсько-дружинну силу. Задержати в своїй зверхности такі громади, що жили зовсім або майже зовсім відокремленим житєм, не лучачи ся в ніякі ширші організації, Татарам було легше, ніж землі з княжою властю, з дружинною силою. Тому дуже правдоподібно, що захочені сими проявами, Татари пробували й від себе розширяти сей рух та переводити поодинокі городи й округи в безпосередню залежність від себе, усуваючи княжу владу. Вище я висловив здогад, що походи Куремси 1253—4 рр. на Понизє й полудневу

¹⁾ На підставі того, що в кампанії 1254 р. болоховських князів уже не видно, був висловлений здогад, що болоховські громади стали за той час безкняжими (Молчановскій Очерк с. 114). Але літописець міг і з'їгнувати тих князів у своїм оповіданню.

²⁾ Під час першого походу Бату послучеські городи Колодяжен і Камінець згадують ся між тими, що боронили ся від Татар, але се ще нічого не доказує: тут могли бути Данилові залоги. Можливо, що мовчання літописи про які небудь спустошення в Київщині при повороті Бату з Угорщини треба толкувати тим, що за Горинєю Татари стріли прихильний для них рух громад.

Волинь мали на меті розширення далі на захід території, залежної безпосередно від Татар, і що тут теж були прихильні до того елемента, як показує історія підданства Татарам Бакоти і та згадка про Батиеву грамоту у кремінського посадника Андрія¹⁾. Але опір Данила і його походи на татарських людей мали наслідком те, що Татари постановили дати спокій Галицько-волинській державі й більше розширяти на захід свою територію не важили ся: Горинь і пізніше зістала ся границею сеї території, як дає розуміти літописне оповідання з часів Мстислава Даниловича²⁾. Натомість, здасть ся, вони дуже широко розвинули сей лад далі на схід — на Подніпров'ю. При повнім майже браку звісток про жите Подніпров'я в другій половині XIII в. ми, розумієть ся, безпосередніх звісток про се не знайдемо; але розглянувши ся в тутешній політичній ситуації, зможемо дещо, бодай з деякою правдоподібністю, звідти викомбінувати.

Ми спинили ся в княжих відносинах Подніпров'я на тім моменті, коли Ярослав Всеволодич дістав в 1243 р. потвердження своїх прав на Київ, а незадовго потім вибрав ся до Бату Михайло Всеволодич, „прося волости свои отъ него“³⁾. Сю подорож Михайла можна розуміти або так, що він поїхав в Орду випросити собі Київ, замість Ярослава, або хотів затвердити за собою бодай чернигівський стіл супроти того, що иньші князі почали їздити й випрошувати собі волости, отже могли й Чернигівщину під ним випросити. При кінці 1245 р. Київ належав до Ярослава: як Данило переїздив тоді Київ, застав там намісника Ярослава (очевидно — Ярослава Всеволодича) Дмитра Ейковича. Судячи по сумній долі, яка спіткала Михайла в Орді, Києва він, коли й хотів, то

¹⁾ Про бакотський епізод і Куремсині походи див. вище с. 83—5.

²⁾ Мстислав стрічає над Горинею Телебугу в 1286 р. (Іпат. с. 588). Коли се порівняти з звістками про Болохово за Горинею, то стає ясным, що тут мусіла бути волинська границя. А що за волинською границею безпосередно йшла татарська, себто безпосередно залежна від Татар територія, каже літописець описуючи границі Мстиславового князівства: він одержав землю величеством „олны по Тотары, а сѣмо по Ляхы и по Литву“ — Іпат. с. 613.

³⁾ Див. т. II с. 253. Про Київщину по татарським погромі спеціальніше говорять згадані вище с. 146 і в т. I прим. 34 статі Максимовича О мнижомъ запустѣніи Украины, Антоновича — Києвъ, его судьба и значеніе до Любл. уніи, Соболевского Къ вопросу объ истор. судьбахъ Кіева, моя Історія Київщини с. 443 і далі.

не дістав, і зістав ся він далі при Ярославі. Та сї подорожи до Орди й підданне під татарську зверхність Ярослава в ролі київського князя й Михайла в ролі чернігівського князя, які б не були перші мотиви їх подорожей, мали характер формального признання татарської зверхности над східною Україною. Зараз по тім чуємо (від Пляно-Карпінї) про подорожи в Орду иньших чернігівських князїв: Андрія чернігівського (de Cherneglove), що був обвинувачений перед ханом в якійсь не зовсїм ясній справі і забитий, далі — його брата, що їздив просити собі його волость, і якогось Олега¹⁾. Не підлягає сумніву, що підвласною Татарам областю (улусом) тоді уважала ся також і Переяславщина.

Ми не знаємо, о скільки вироблену ідею зверхности над землями давньої Київської держави міг мати Бату, чи ординське правительство взагалі в своїм поході на захід в 1236—7 рр., але вона мусїла виробити ся дуже скоро. Незвичайна екстензивність, нечуваний розмах монгольських завоювань без кінця розширяли перспективи їх політичних плянів, і контакт з кожною новою територією вів за собою ідею завоювання — аж поки не ослабла ся сила екстензивности. Пляно-Карпінї, що побував в Орді ще в сїм часї монгольської сили, чув ся енергію безграничної екстензивности і віддав се почуте в своїм оповіданню, що Татари не знають ніяких відносин супроти иньших народів окрім завоювання, пановання, і не входять в угоди з ніяким народом, доки він їм не піддасть ся, бо мають заповіт від Чингізхана, аби по змозі підбити собі всі народи²⁾. Коли Татари уже в своїм поході на Угорщину приймали під свою зверхність і опіку громади полудневої Київщини й Волини, коли підчас свого побуту на Угорщині вони беруть ся до певних організаційних розпоряджень, що вказують на їх замір запанувати тут на будуще³⁾, се може служити ілюстрацією сього безконечного розсування сфери пановання й завоювань. Завернувши ся з Угорщини на хвилю, Бату заміряв вернути ся в найближшій часї до свого походу на захід, і коли вибрано нового великого хана та упорядковано відносини в Орді, на дневний порядок зараз виступив плян походу на захід — Польщу й Угорщину називає Пляно-Карпінї як близші ціли його⁴⁾. Землі східно-європейські, очевидно, в тім моменті (1246) уважали ся вже за підбиті. Київщина і Чернігівщина (з Переяславщиною) запечатали своє підданство подорожею Ярослава й Михайла. Слідом,

¹⁾ Recueil IV с. 623, 771. ²⁾ Ibid. IV с. 699.

³⁾ Пор. т. II с. 543. ⁴⁾ I. с. с. 718 і 762.

страхом якогось претендента, змушено до такої ж подорожі й признання татарської зверхности Данила — Волинь і Галичина признали також власть хана. Виходячи з того становища, називає Пляно-Карпіні ближніми етапами будучого татарського походу Польщу й Угорщину.

До походу того не прийшло, й Галичиною та Волинею, і то поставленими в розмірно лекшій відносині залежности, кінчили ся татарські „улуси“ (підвласні землі); на Угорщину, Польщу й Литву робили ся тільки від часу до часу грабівничі походи, як ми бачили вище. Орда, розложена відділами в степах Кіпчака, творила обсерваційний корпус, що пильнував залежности й послушности земель східньої Європи. Пляно-Карпіні, переїхавши весною 1246 р. наші степи, оповідає, що Бату з головною ордою кочував на Волзі, на Подоню кочував його швагер¹⁾; на лівім боці Дніпра кочував Могучій, як його звуть наші літописи, другий син Темуджінового сина Джагатая; на правім — темник Cogenza, Куремса наших літописей, „найменьший з воєвод Бату“; його орда, що стояла десь в степах нижнього Дніпра і Богу, тиждень дороги від Київa, була сторожовим полком Бату на заході; на сході два „темника“ стояли по обох боках Урала²⁾.

З пізнійших часів таких докладних звісток ми вже не маємо; звістки Карпіні можна уважати за типові взагалі, тільки тої звязлости, спружистости організації, яку бачив Пляно-Карпіні, пізнійше не було — вона слабла й розвалювала ся поволі. Тоді ж Орда ціла була одним воєнним табором, з гори до долини з'організована по військовому, в десятичній організації, й піддана військовій карности. „Іх імператор, каже Пляно-Карпіні, має дивну власть над усіми; ніхто не може перебувати в певній місцевости без його веління: він сам визначає місце пробування для вождів (темників), вожди визначають місця тисяцьким, тисяцькі сотникам, сотники десятникам; і взагалі який буде їм наказ, в який небудь час, в кождім місці, чи на війну, чи вмерти, чи жити — вони виконують все без усякої вимівки“³⁾.

Становище Орди супроти народів підвласних описує він в таких рисах:

„Треба знати, що Татари не годять ся з ніяким народом, хиба він їм піддасть ся, бо вони мають заповіт Чінтізхана, аби

¹⁾ Рукописи називають його Carton, Carbon, Tyrbon.

²⁾ Рукописи Пляно-Карпіні називають його Monti, Mancì, Mauci; d' Avezas, видавець Пляно-Карпіні, здогадуєть ся (с. 587), що се Maoutchy, син Джагатая, а я додаю, що се мусить бути Могучій, згаданий в Галицько-волинській літописи — Іпат. с. 535. ³⁾ Recueil IV с. 668—9.

підбили собі, коли зможуть, усі народи. А жадають Татари від тих, що їм піддали ся, от чого: аби вони йшли з ними походом на кожного, на кого скажуть; аби давали десятину від усього — від людей і від річей: вони рахують десять хлопців і одного з них беруть, і теж роблять з дівчатами; забирають їх у свою землю і роблять їх своїми слугами. Решту числяють і віставляють їм їх устрій, але при тім мають над ними повну власть. Обіцяного не додержують ніколи, але шукають до них причини на кождім кроці. Так, коли ми були на Руси, післано якогось Сарацина від хана Куюка і Бату, і він, як потім нам казали, від кожного хто мав трох синів забрав одного сина, і хто не мав жінки, тих теж забирали, і теж робили з жінками що не мали шлюбних чоловіків; забирали також старців, що жили сь про- шеним хлібом. Решту числяли своїм звичаєм і кождому, чи був то великий чи малий, хоч би то була дитина що мала оден день життя, чи бідний чи багатий — казали платити такий податок: аби дав одну шкіру білого медвіда, одну чорного бобра, одну чорного соболя, одну чорну шкірку якогось звірка, що робить нори в землі (по латині його назвати не вміємо, а по німецьки він зветь ся *iltis*, а Поляки й Русини звуть сього звірка *тхорем*) і одного чорного лиса. І хто сього не зможе дати, того теж Татари забирають у неволю.

„До князів земель Татари посилають, аби ставили ся зараз, і коли вони прийдуть, не мають там ніякої відповідної чести, але поводять ся там з ними як з людьми простими; мусять вони давати великі дарунки ханам, їх жінкам і урядникам, тисяцьким і сотникам, і всі Татари взагалі, навіть слуги дуже нахабно вимагають дарунків, та не тільки від князів самих, але й від їх послів, яких посилають. До декотрих (князів) шукають причини, аби їх забити, як стало ся з Михайлом (Всеволодовичом) і з иньшими; декотрим дозволяють вернути ся, аби звабити до себе натоість иньших; декотрих зводять зі сьвіта отрутою, бо вони змагають до того, аби самим володіти землею, для того шукають нагоди забивати старшину. Пускаючи якихось князів до дому, жадають, аби прибули натоість їх сини або брати, і тих уже не пускають назад, як то стало ся з сином Ярослава, або з одним аланським князем, і иньшими багатьма. А як умерає безпотомно батько або син, сина або брата його не пускають ніколи, але забирають на себе його князівство, як то — ми самі бачили — стало ся з одним князем Солянтів (півн. Корея).

„В землях тих, котрих пускають назад, уставляють баскаків

або начальників¹⁾, їх мусять у всім слухати ся і князі і всі инші. А як люде якогось міста або землі не чинять їх волі, сі баскаки доносять на них, що вони Татарам не вірні, і таке місто або землю потім руйнують, а людей побивають силою татарською, що несподівано приходить з наказу дотичного начальника і нападає на них; так стало ся, поки ми були в Татарській землі, з одним містом, що вони самі зложили з Русинів в землі Команській²⁾.

В сім оповіданню, як зрештою і в иньших оповіданнях Карпіні про татарські порядки, оповідають ся безперечно факти реальні, тільки занадто генералізовані, себто явища льокальні, поодинокі зібрані до купи й представлені в виді загальної системи. Таким льокальним, виїмковим явищем, безперечно, було оте, описане ним, забиранне в неволю частини людности; не було системою і вбиванне або задержуванне в орді князів, як представляє Карпіні. Не знати навіть, чи дійсно такою загальною вимогою було, аби князі земель, які Татари уважали за підбиті, приїздили в орду за потвердженням, і чи не виробилась отся практика тільки пізнійше.

Безперечно, в відносинах до поодиноких земель, що прийшли під татарську зверхність, були дуже значні відміни, степенування більшої або меншої залежності і ріжні форми самої сеї залежності. Вище бачили ми, які відносини супроти татарської зверхності устали ся в західній Україні, на Волини і в Галичині. Навели також звістки літописця про становище „татарських людей“ волинсько-київського погранича. Звернемо ся тепер до київщини Подніпрянської.

Затверджений за Ярославом, Київ зіставав ся якийсь час за суздальською династією, бодай номінально. По за впливами Галицько-волинської держави він зістав ся вповні. Данило бувши в Орді, Київ собі не жадав: його спонукала до подорожи мабуть тільки та обставина, що хтось із князів випросив собі від Бату галицький стіл; не маючи заміру держати ся вірно татарської зверхности, Данило ледви чи міг мати охоту залазити в тіснійшу залежність від Татар, випрошуючи від них київський стіл. Зрештою літописне оповідання не дає на те найменшого натяку³⁾. Тому

1) „Баскак“ — „відпоручник“, намістник (по турецьки), теж саме що по монгольськи значить „даруга“, ріжниця була тільки та, що баскаками звали ся ханські відпоручники в землях підвластних, а даруги — у властивій державі хана (див. Березина Ханські ярласки II с. 43—5).

2) *Recueil des voyages* IV с. 699—704.

3) Літопис, оповідаючи про пониження, якого дізнав Данило в Орді, каже: „Данилу Романовичю князю бывшу велику, обладавшу Рускою

з усякою правдоподібністю можна прийняти, що Ярослав Всеволодич до своєї смерті, що правда — дуже скорої¹⁾, уважав ся київським князем.

Але залежність Київа від Ярослава, очевидно, була зовсім ілюзоричною, номінальною. Найліпший доказ тому буде се, що Карпіні, двічі переїздивши через Київ, мавши зносини і з самим мабуть Дмитром²⁾ і з київськими боярами, ані підозрівав, що Київ належав до Ярослава, котрого бачив у Татар і про котрого кілька разів говорить, називаючи його князем суздальським³⁾. З рештою се само собою зрозуміло: Ярослав, що по давнішій традиції цїкавив ся київським столом, по татарським погромі так був зайнятий місцевими своїми суздальськими справами, що йому зовсім не до Київа було, і Київ жив під номінальною його зверхністю своїм житєм, а Ярославів намісник фактично ставав київським старшим під безпосередньою зверхністю Татар. Що київська громада стояла в безпосередніх зносинах з Татарами, видно з оповідання Карпіні: у Куремси застав він київського сотника (зве його Mongrot-ом), він з товаришами їхав відти до Бату і якийсь час подорожував разом з Карпіні⁴⁾.

По смерті Ярослава його сини Олександр і Андрій подали ся в Орду, відти до великого хана і в 1249 р. вернули ся з ханськими грамотами: Олександр дістав „Київ і всю Руську (розум. Київську) землю“, а Андрій — Володимир. Але Олександр, діставши Київ, ані показав ся туди, а поїхав у Новгород, де княжив і перед тим: очевидно, надання Київа його зовсім не потїшило,

землею: Кыѣвомъ и Володимеромъ и Галичемъ, со братомъ си, инѣми странами — нынѣ сѣдять на колѣну и холопомъ называють ся“ (Іпат. с. 536). Тут літописець противставляє давнїйшу славу Данила з його нинїшнім становищем татарського холопа; отже слова про володінне Київом належать теж до минулих часів. Зубрицький (III с. 153 і 157) і Шараневич (с. 92—3 і 104) уважали Дмитра Сїковича намісником Ярослава Інгваревича, а сього остатнього — васальом Данила. Але сей здогад добре збив уже Дашкевич (Княженіє Даниїла с. 63), вказавши на те, що факт надання Київа по Ярославі Всеволодичу його сину Данилу вказує на володінне його батька Київом до смерті, а також і на неправдоподібність, аби Ярослав Інгваревич, маючи Київ, сам там не сидів.

¹⁾ 30/IX, 1246.

²⁾ Се його мабуть називає Карпіні тисяцьким, millenarius.

³⁾ Jeroslaus dux magnus in quadam parte Rusciae que Susdal nominatur — с. 761: Карпіні певно назвав би його тут князем київським, коли б знав, що Київ до нього належав.

⁴⁾ Ор. с. с. 770.

й слідом він починає копати під Андрієм. Можливо, що Андрій якимись спеціальними заходами в Орді привів до такого — як на той час дуже некористного для його старшого брата поділу волостей, і Олександр почав старати ся висадити його з володимирської волости¹⁾. Скінчила ся справа походом татарського війська на Андрія в 1252 р.: воно вигнало Андрія з Володимира, і володимирський стіл і „старфйшинство во всей братьи“ дістав Олександр²⁾.

Сей епізод досить виразно показує, що суздальські князі по Ярославі таки не були в реальнім володінні Києва: на се в цілій сій історії нема ані сліду ані натяку; також і під час дальшого князювання Олександра. По нім же нема вже ніде в літописи звістки, аби котрі суздальські князі діставали від Татар грамоту на Київ, як то було з Ярославом та Олександром. Що правда, пізня (XVII в.) літописена компіляція (т. зв. Густинська літопись) називає київським князем ще Олександрового брата Ярослава і внука — Івана Калиту, і сї звістки мають довіре у декотрих дослідників³⁾. Але редактор компіляції для сих подій не розпоряджав ніяким нам незвістним джерелом, і сї його звістки, очевидно, тільки його власні здогади, а як такі — нічого не варті. Нема сумніву, що від середини XIII в. почавши Київ зовсім вийшов за обрій суздальської політики: в північних компіляціях, взагалі досить богатих звістками, ми не знаходимо найменшого сліду залежності Києва від суздальських князів — аби тут сидів з руки їх якийсь князь або намістник вислав ся; не бачимо навіть якихось зносин з ним.

З рештою се буде зовсім зрозуміло: татарський погром зовсім обтяв крила політиці північних, суздальських князів і замкнув їх

¹⁾ Татіщев (IV с. 20—22) каже, що той поділ волостей зроблено на підставі заповіта Ярослава, і сю звістку прийняв Соловйов (I с. 838), але слова Лавр. (с. 448), що брат Ярослава Святослав, узявши собі володимирський стіл, роздав городи своїм братаничам „якоже бѣ отецъ имъ урядилъ Ярославъ“ дає зрозуміти, що тестамент Ярослава не розтягав ся на володимирський стіл; тому слова Татіщева скорше треба уважати його власним (нездалим) поясненням. Те становище, яке Київ займав перед смертю Ярослава, зовсім не робило його привабною волостію, котру б то Ярослав мав надати своєму старшому сину.

²⁾ Лавр. с. 448—9, Воскр. I. 156—160, Нікон. II. 136—9.

³⁾ Полное собр. лѣт. II с. 343, 344; сї звістки повторяє й далі розвиває Синопис (1823, с. 134); з дослідників їх прийняли нпр. Антонович Монографія I с. 226, Дашкевич Замѣтки по ист. литов. рус. госуд. с. 59, Квашиниъ-Самаринъ ор. с. с. 222, Экземплярскій Князья Сѣверной Руси I с. 39.

в границях північних інтересів на довгі віки — аж до XVI століття.

Не належав Київ і до Галицько-волинської держави. В 50-х рр., як ми знаємо, Данило вибрався на Київ, але сей похід не прийшов до кінця, і потім ми не маємо сліду ані якихось заходів галицько-волинських князів до прилучення Київщини ані якихось слідів її приналежности до Галицько-волинської держави: мовчання Волинської літописи забезпечує в сій справі нас вповні до кінця XIII в. Бачили ми й більш позитивні вказівки — що при кінці XIII в. на поріччю Горини кінчила ся Галицько-волинська держава, й далі лежали землі „татарські“¹⁾. Що правда, ми маємо в иньшій пізнійшій компіляції (у Стрийковського, з XVI в.) звістку, що Київ належав до Данила, потім до Льва²⁾, але і тут ми маємо тільки здогад, і здогад нездалий, що суперечить розмірно досить добре звістним нам політичним відносинам Галицько-волинської держави за Данила і Льва³⁾. В теорії можна б припустити залежність Києва від Галицько-волинської держави хіба в 1-й пол. XIV в., але підстав для того нема ніяких, і вся галицько-волинська політика тих часів, скільки можемо мати про неї понятє, звернена фронтом на захід.

Була піднесена ще иньша гадка: що в Києві між погромом

¹⁾ Див. с. 161.

²⁾ Strykowski I с. 286, 287, 291, 303, 306, 311. Сї звістки повторені й у Синописі с. 134: автор його не журився суперечністю, в якій стоїть залежність Києва від Галича з признаною ним залежністю від суздальських князів; що правда він стилізує свої слова досить обережно, не говорячи — котрі властиво князі реально володіли Києвом. З дослідників залежність Києва від Галицько-волинської держави приймали Шарапевич (с. 102), Анат. Левіцький (ор. с. с. 168). Владимирський-Будановъ (Населеніе Ю.-З. Россіи до пол. XV в. с. 24 і 32), до певної міри також Молчановський ор. с. с. 147.

³⁾ В Галицько-волинській літописи можна тільки в однім місці додати натяк на залежність Києва від Данила: в оповіданні про холмську катедру св. Івана (с. 559) сказано, що Данило позбрав туди різні церковні річі з Київщини (з Києва, з Овруча): „украси же иконы, еже принесе ис Кыева, каменемъ драгимъ и бисером и златомъ: Спаса и пречистое Богородицѣ, иже ему сестра Федора вда; изъ монастыря Федора иконы же принесе, изю Уручего Устрѣненъ — отъ отца его... и колоколы принесе ис Кыева, другая ту сольѣ“. Але будова сеї катедри припадає на часи, коли Київ зовсім певно Данилу не належав (сорокові й початок 50-х рр.), тож тут почасти треба розуміти річі давнйше забрані з Київщини (як шпр. той образ його батька з Овруча), почасти може відступлені Данилу Киянами (чи київськими князями, припустім), коли сам Київ до нього не належав.

Бату і прилученням Київщини до Литви за Ольгерда, цілий час або по часті, княжили князі з чернігівської династії, спеціальніше — з галузі князів путивльських. Підставою для сеї гадки послужила та обставина, що в одній з поминальних записок (т. зв. синодиків) Новгородського між пізнішими чернігівськими князями поруч імені кн. Івана путивльського читають ся імена: „князя Івана-Володимира Івановича київського і сестри його Єлени, князя Андрія вручського і сина його князя Василя, забитого в Путивлі“¹⁾.

Хоч згаданий синодик досі ані був близше простудіований, ані навіть виданий, але до сеї записки його можна мати довіре; тільки-ж, як то роблять — згенералізувати сю звістку і з неї вивести, що Київщину опанувала путивльська династія й передавала з роду в рід протягом довшого часу, — зовсім не можна. Путивльські князі занадто були слабі, аби могли держати Київ і Київщину в своїй династії, а і в чернігівських синодиках могли б ми надіятися в такім разі більше звісток про київських князів, не тільки ті два відірвані імена. Князювання тих двох путивльських князів у Києві й Овручі треба мабуть толкувати собі інакше — як то зараз побачимо.

Ми поступали до тепер методом виключення різних можливостей: Києвом по татарським погромі не володіла ані династія суздальська, ані галицько-волинська, ані нарешті старші лінії чернігівські, котрих князі в поминальних записках ніде не мають титула київського князя — він не належав до всіх тих династій, про котрі можна думати. Тепер вкажу ще на деякі обставини, що посередно промовляють таки за тим, що він від татарського погрому і до кінця XIII в. не належав, принаймні якомсь більш постійно і реально, до ніякої княжої династії.

¹⁾ Деякі записки того новгородського синодика були подані пок. чернігівським архієпископом Філаретом в примітках до синодика Любецького — вперше в 1863 р. в Чернігівських епарх. извѣстіях ч. 10, а потім в Историко-статистическом описаніи Черниговской епархіи, т. IV с. 36 і далі; видавець при тім не дав ніяких пояснень що до того новгородського синодика, згадує тільки, що до нього подібні ще два — монастирів Ілїнського й Гамалієвського (ibid. с. 35). Сам Філарет, друкуючи записку синодика (на с. 43), не робив з неї ніяких дальших виводів. Квашиїн-Самарін в своїй розвідці: По поводу Любецкаго синодика (московські Чтенія 1873, IV с. 122—3), за ним Дашкевич Болоховская земля — в Трудах с. 105, Зотов О черниговскихъ князьяхъ с. 116, опираючи ся на ній, висловляли гадку, що Київщина по татарським погромі перейшла до чернігівських князів.

Я вище сказав, що в 1245 р., номінально належачи до Ярослава Всеволодовича, Київ по всякій правдоподібності в дійсності стояв в безпосередній залежності від Татар, не маючи у себе ніякого князя. В такім же стані був він, по всякій правдоподібності, і в середині 50-х рр., коли Данило розпочав був свою кампанію против „людей татарських“. Ми бачили вище, що він тоді був задумав похід на Київщину, і умовив ся з Мендовгом, що зійдуть ся собі під стінами бунтівників-Звягян (від покарання їх сей похід мав почати ся) і відти підуть далі — аж до Києва¹). Уже ся обставина, що Київ вложено в план кампанії на татарських людей, в „рать противу Татаромъ“, без всяких близиших пояснень, насуває гадку, що мабуть і Київ, і землі між Тетеревом і Дніпром стояли в аналогічних відносинах до Татар, як поріччя Случи та Тетерева, себ то безпосередно залежали від Орди: тому за опанованням тих поріч літописець, нічого не пояснюючи, говорить про план кампанії в східній Київщині. Але ся гадка наша набирає сили переконання, коли зміркуємо, що розпочинаючи таку тяжку боротьбу з Татарами, Данило хіба був би божевільним, як би схотів підіймати на себе ще й руських князів, відбираючи Київ від якогось князя — припустім Олександра Ярославича або котрогось з Ольговичів²). Очевидно, в Києві тоді не було ніякого руського князя — він був *bonum nullius* для князів і стояв під безпосередньою зверхністю Татар, як громади Побожа або Тетерева.

В такім стані Київ по всякій правдоподібності був і в остатній чверті XIII в. Волинська літопись оповідає в тих часах кілька татарських походів на Литву й Польщу, каже, що в них мусіли брати участь всі руські князі, але при тім ніде не згадують ся князі київські. Особливо з сього погляду інтересні оповідання про походи 1275 і 1286 рр., де на участь всіх князів положено особливий натиск. І так у перший похід Татари послали „всіх задніпрянських князів, Романа брянського з сином Олегом, Гліба князя смоленського, й иньших князів багато — бо тоді всі були князі в волі Татар“. Ще виразнійше сказано про другий: „Телебуга післав до князів задніпрянських і волинських — до Льва, Мстислава й Володимира, кажучи їм іти з ним на війну, бо тоді всі

¹) абы пошелъ ко Возвяглю, оттуда и къ Киеву — Іпат. с. 555, про сю кампанію див. вище с. 87.

²) Неможливо припустити й того, що київський князь був союзником Данила в його боротьбі з Татарами: а ргіогі така відвага зі сторони київського князя зовсім не правдоподібна, та й літописець, говорячи про той похід, мабуть пояснив би се в такім разі.

князі були в татарській неволі“. Очевидно, що між Волинню й задніпрянською Сіверщиною тоді не було князів, інакше літописець би про них згадав: певно б не поминув таких близьких сусідів у тій сумаричній фразі „про иньших князів“¹⁾. Єсть і иньші звістки, в яких ми б конче надіяли ся згадки про київського князя, як би він був — от у оповіданню 1299—1300 р. про київський пополох (про нього будемо говорити ще низше): що тоді митрополит, не можучи зносити татарського насильства, втік з Київа до Брянська, а відти в Суздальщину, „і весь Київ розбіг ся“²⁾. Знов про князя нічого, а міг би літописець згадати при тім про нього — як би він був³⁾...

Отже від татарського погрому Київщина довго — до початків XIV в., а може й довше не була князівством в давнійшій значінню, а стояла під безпосередньою зверхністю Татар. Чи був тут свідомий від початку вплив Татар, чи такі відносини уложили ся самим житєм, а потім лише були протеговані Татарами, котрим вони були наручні? Судячи по татарським грамотам Ярославу й Олександрю, остатнє здаєть ся нам правдоподібнішим.

Київщина перетворила ся в такім разі в групу міських громад, що стояли лише в слабніім звязку між собою, під безпосередньою зверхністю Татар. Від часу до часу в сих громадах могли появляти ся князі, особливо коли з кінцем XIII в. почала ся розвивати ся анархія в Ордї, й татарська політика не могла визначати

¹⁾ Іпат. с. 575, 588.

²⁾ Лавр. с. 461, Воскр. I с. 182.

³⁾ Гадка, що в Київщині в другій половині XIII в. не було князів, прохощувала ся й давніше у деяких дослідників. Так неб. Малишевский у своїй розвідці Яцекъ Одровонъжъ мнимый апостолъ земли Русской (Труды Киев. дух. акад. 1867, VI с. 467), не висловляючи ся виразно, виходить з гадки, що по погромі Бату не було в Київі князів аж до Станислава (згаданого у Стрийковського). Дашкевич у своїй розвідці про Болоховську землю (Труды II с. 105) між ріжними можливостями припускає й таку, що в Київщині в середині XIII в. не було князів. Пинучи свою історію Київщини в 1890 р., незалежно від таких попередніх гадок (як бачимо — досить невизначних), котрі я вже пізніше запримітив, як інтересні для мене натяки на те, що й у давнійших дослідників були такі гадки, — прийшов я до переконання, що князів у Київі не було аж до початків XIII в. і ширше розвинув та уаргументував сю теорію (Очеркъ исторіи Киев. земли с. 443). З рецензентів виступав против неї проф. Филевич (Славянское обозрѣніе, 1892), але тільки а рїорї — вважаючи неможливим, аби руська земля могла жити без князів; проф. Голубовский (К. Старина 1892, VI) більш здержливо висловив ся, що „на його погляд ся гіпотеза ще не вповні підперта фактами“. Иньші рецензенти не ремонстрували, але чи знайшла моя

ся постійністю й консеквентністю. Княжичі з різних династій могли купувати або дорогою яких небудь протекцій здобувати собі ярлики на Київ, чи на котрийсь київський пригород. Такими могли бути князі записані в новгородським синодику: Іван-Володимир київський і Андрій овруцький — правдоподібно з путивльських князів, що могли княжити при кінці XIII або на початку XIV в. Таким був князь Федір київський, з незвідної нам династії, що сидів у Києві 1331 р. і припадком згаданий в новгородських джерелах¹⁾. Було їх, певно, і більше, і в самім Києві, і в інших городах²⁾. Але ці князі мусіли грати зовсім незначну ролю і супроти татарських воєвод і супроти місцевих громад, що привикли самі собі радити та стояли в безпосередніх відносинах до татарських агентів; їх князювання, правдоподібно, мали більш-менш ефемерний характер і ледви аби котрому удалося опанувати Київ для своєї династії.

Міру сили й поваги таких князів дає нам щасливим припадком переказане в північних літописях оповідання за київського князя Федора. В 1331 р. поїхав в Володимир (волинський) на посвященне вибраний на новгородського архієпископа Василь. При тій нагоді нековська громада хотіла виломити ся з-під зверхности новгородського архієпископа й вислала до митрополита свого

теорія прихильників — тяжко визнати ся, бо не появляють ся праці, які б ближше займали ся сею справою. Я сам роблячи далі над сими часами не стрів нічого, що могло б проти моєї теорії промовляти. В своїй розвідці про громадський рух я про Київ тільки повторив в скороченню, сказане в Історії Київщини. Перероблюючи сю справу по десяти літах, для першого видання цього тому, я змінив деякі другорядні гадки, але в головнім зістав ся при тім самім.

¹⁾ Про Володимира й Андрія див. вище; що вони були, мабуть, з путивльської династії — на се вказує те, що вони записані між путивльськими князями в синодику. Про Федора зараз нижче.

²⁾ Арх. Філярет, виписуючи з новгородського синодика ту записку про Івана-Володимира, додає: Въ кієвскомъ постѣ кн. Іоанна и Маріи — „Терентій, Андрей, Ѳеодоръ, Іоаннъ“ (ор. с. с. 43). Зотов (с. 118) здогадується, що сей Ѳеодоръ — то Федір київський 1331 р., що він був брат Володимира-Іоанна, і що Терентій і Андрій теж були київськими князями. Як я зазначив ще в своїй Історії Київщини (с. 466), в київських синодиках мусить бути й більше київських князів з сих часів, але щоб шукати їх, треба насамперед, щоб ці синодики були видані. Поки ж що, та записка арх. Філарета така, що її ані пришити ані прилатати (він каже: „Въ кієвскомъ постѣ Іоанна и Маріи“..., а що то за Іоанн і Марія — з його попередніх записок не можна доміркувати ся). Отже і всякі гіпотези з неї робити на ні що не придасть ся.

кандидата на псковського єпископа; се прошенне підперав перед митрополитом, з політичних причин, Гедимин з іншими литовськими князями. Але митрополит, очевидно — завдяки заходам Василя й інших Новгородців, не згодився висвятити Арсенія, й той поїхав собі „посрамен“ до дому, на Київ. Разом з ним вибрався з Володимира до дому й Василь, але по своїй побіді боячи ся Арсенієвих прихильників, утік „уходом“ „меже Литвы и Києва“, бо й сам митрополит прислав в дорозі йому звістку, що котрийсь литовський князь вислав за ним погоню. Щасливо проїхав Василь за Дніпро, але під Черниговом нагнав їх „разбоєм“ київський князь Федір з баскаком і п'ятдесятію людей. Обидві сторони почали ладити ся до бійки, але скінчило ся на тім, що Василь дав за себе викуп і князь Федір пустив його далі¹⁾.

Як бачимо, київський князь в с'їм інтереснім епізоді виступає собі дрібним Raubritter-ом, гідним товаришем татарського баскака — свого співльника в с'їм нападі на єпископа. Компанія з п'ятдесяти людей, яку він зібрав разом з баскаком, виразно показує нам, о скільки се був незначний князець. Дуже неправдоподібно, аби княжив він над цілою Київщиною: був се мабуть татарський підручник для самого Києва тільки. Хто зна, чи ще й був він князем з роду, а не простим татарським намісником...²⁾

Сказане про Київ можна повторити взагалі про київські гори: і тут могли з'являти ся часом князі, як той Андрій овруцький,

¹⁾ Оповідання маємо в двох версіях, коротшій і ширшій. Коротша в 1 Новг. с. 326—7. Ширша в Супрасльській с. 55, Авраамки с. 68 (в с'їй часті ся компіляція однакова з Супрасльською) і 4 Новг. с. 52 (в сих трох компіляціях епізод оповідаєть ся майже буквально однаково, ближе до коротшої версії), Софійск. времен. I. 320 і Воскр. I с. 203 — з деякими дрібними варіантами; трохи більше відмін в Никонівській II с. 205, але вони не дуже авторитетні; по за тим подробиці ширшої версії варті такого ж довіря, як і коротшої, і я в тексті комбіную обидві версії.

²⁾ По аналогії з Володимиром і Андрієм Федора в науковій літературі також часто уважали Ольговичом (Квашнін-Самарін по поводу Любеч. синодика с. 224, Дашкевич — Болохов. з с. 136, Зотов. ор. с. с. 119, здаєть ся Соболевский Къ вопросу с. 289). Декотрі як Квашнін-Самарін і Дашкевич, здогадували ся, що сей Федір — одна особа з Станіславом київським, в ширшій русько-литовській літописи (Pomniki do dziejów litewskich с. 15—6), що мав воювати з Гедимином; перше ім'я мало б бути церковним, друге світським, і Дашкевич поправляє його на Святослава — Зам'ятки по ист. литов.-рус. госуд. с. 59. Але чи був дійсно на світі той Станіслав київський — річ дуже непевна: на джерело тяжко спустити ся. Так само зовсім гіпотетичний здогад Дашкевича (Зам'ятки с. 61) й Іловайского (Ист. Россіи II пр. 16), що сей Федір київський —

але переважно мабуть обходило ся без них, і міські громади правили ся своїми „градськими старцями“ під безпосередною зверхністю Татар.

На безкняже житє київських волостей ми маємо дві вказівки — спеціально для Порося, з другої половини XIII в., і їх тепер наведемо. Одну знаходимо у Карпінї — він каже про Канїв, що він *erat immediate sub Tartaris*¹⁾ і ці слова тяжко розуміти про географічну близькість, бо за Каневом Карпінї ще переїздив руське село і за ним вже гень гень — по п'яти днях дороги стрів першу татарську сторожу; правдоподібно слова його треба толкувати так, що Канїв був під безпосередньою властю Татар. Другу вказівку знаходимо в Волинській літописі: вона згадує в службі Мстислава Даниловича князя Юрія Пороського, „що служив тоді Мстиславу, а перед тим Володимирю“²⁾. Очевидно, се був князь без князівства, а той факт, що він задержав собі титул пороського князя, дає нам розуміти, що на Поросю тоді руських князів не було. Зрештою про Поросю й а рігрігі треба найскорше так думати, що тут, на татарським пограниччю, уставив ся такий суспільно-політичний лад, який ми бачили на сусіднім Побожу. Карпінї зве місцевих старшин — з Канева й якогось другого города (за Росією) „*praefesti*“; каже, що в тім другім городі таким префектом був якийсь Алянин (?) на імя Міхей; але Татар, видко з того оповідання, в сих громадах не було, як не бачили ми їх в громадах західніх.

Правдоподібно, в анальотичних обставинах з Київщиною жила й Переяславщина. Але ся взагалі покривджена в історіографії земля так мало про себе дає знати, що говорити про неї треба з особливою обережністю³⁾. Коли Данило їхав до Татар при кінці

то „князь Феодоръ Святъславичъ“, звістний як посел Гедимина в Новгород 1326 р. (1 Новг. с. 73—4 і в інших), тим більше що й не знати, чи Федір київський був залежним від Гедимина. Справедливо підніє уже Соловйов (I. 923), що навіть князем з руської династії київського Федора напевно уважати не можна.

В Густинській літоп. (с. 350) потім під 1361 р. читаєть ся: „въ Кієвъ на княженіи Феодоръ“, а під 1362 р. сказано, що Ольгерд відібрав Київ від Федора. Самий факт сей належить до дальших розділів сеї праці, тут тільки згадую тому, що сього Федора 1361—2 р. можна б уважати одною особою з Федором 1331 р., хоч з того може було б ще за скоро виводити, що він цілих тих 30 літ сидів у Києві. Зрештою й записка Густинської літописи не така й дуже авторитетна.

¹⁾ I. с. с. 737. ²⁾ Іпат. с. 612.

³⁾ За повним браком відомостей про Переяслав дотепер ніхто ані пробував здати справу з її становища в татарські часи. Монографії про

1245 р., він з Київа поїхав на Переяслав, „і тут стріли його Татари“¹). Ся обставина, як і те, що літописець не згадав (як зробив про Київ), до котрого князя Переяслав належав — піддають гадку, що Переяслав і Переяславщина тоді князя не мали і залежали безпосередно від Татар. Пограничність сеї землі знов за сим би теж промовляла. Переяславських князів по тім також не чувати, і можна думати, що й тут, як і в Київщині, тільки часами появлялися князі. Так в любецькім синодику перед тими путивльськими князями, про яких була вище мова, читаємо імена: „князя Іоана Димитрієвича переяславскаго и княгиню его Марію“²). Правда, був кн. Іван Дмитрович в Переяславі суздальським (остатній князь на сім столі, умер 1302), але що суздальських князів в сім синодику взагалі не видно, то насуваєть ся гадка, що може то був князь Переяслава руського?

Отже в Київщині й Переяславщині князівсько-дружинний устрій по татарським погромі упав зовсім, і землі по всякій правдоподібности розпали ся на поодинокі міські громади, де тільки часами з'являлися князі в ролі татарських підручників. В Чернигівщині було инакше: княжі династії зацілили тут скрізь під татарською грозою й множили ся далі, ділячи свої — і так уже дрібні волости³).

Сіверщину Голубовського й Багалія промовчують Переяславщину від татарських часів зовсім, а новійша книжка Ляскоронського про Переяславщину кінчить татарським погромом.

¹) Іпат. с. 535.

²) Любецький синодик в вид. Зотова (ор. с.) с. 27 (у Філарета сі імена пропущені). Здогад, що маємо тут князя Переяслава руського, висловив Зотов (с. 113), але в обережній формі, вказавши заразом і на Івана Дмитровича з Переяслава суздальського (про нього — Екземплярскій Великіє и удѣльные князья Сѣверной Руси, II с. 6). Тому що перед тим Іваном Дмитровичом переяславським в синодику записаний кн. Дмитрій новгородський, можна б припускати, що той Іван Дмитрович переяславський міг бути його сином, отже походив з лінії князів Новгорода-сіверського. Але се все тільки здогади. В згаданім уже оновіданню ширшої русько-литовської літописи (с. 15) ще є кн. переяславський Олег, але він такий же непевний, як і Станислав київський, що з ним разом виступає.

³) Про Чернигівщину в татарські часи головна праця Зотова — О черниговскихъ князяхъ по Любецкому синодику и о Черниговскомъ княжествѣ въ татарское время, 1893 (з IX т. Лѣтописи занятій археографической комисіі). Хоч його генеалогічні елюкубрації часом досить карколомні, і взагалі що до наукового методу праці можна багато закинути

Причину сеї ріжницї в устрою легко зміркувати. Київщина й Переяславщина не мали своїх місцевих княжих династій: тутешні столи займали князі приходні, з ріжних династій чужих. Під час похода Бату які були тут князі — по части наложили головою, по части розбігли ся; татарський погром, і ще більше ті відносини, які тут устали ся, відстрашили князів — вони перестали сюди тиснути ся, та й тільки. Тим часом в Чернигівщині була свійська династія, що пустила в землі своє корінне глибоко. Подіти ся сій великій, розмноженій династії не було де, й вона міцно держить ся далі за свої волости та тримаєть ся на своїх столах і під татарською грозою, хоч ся гроза з князями дійсно не жартувала, як показують численні записки про чернигівських князів побитих Татарами. Князівсько-дружинний устрій, що правда, й тут виродив ся, але з иньших причин ніж в Київщині та Переяславщині: через розмноженнь й крайнє роздробленне волостей. Через нього князі старої Чернигівщини стратили всяке значінне і в кінці зблизили ся до становища великих власників земель, дідичів.

Процес сей в загальних рисах можемо слідити, бо звістки про чернигівських князів, хоч спорадичні, таки переховали ся в синодиках, генеалогіях і в північних літописних збірниках¹⁾.

Чернигів мабуть зістав ся й далі старшим столом. Любецький синодик титулує чернигівських князів великими князями; можна вказати також на таку подробицю, що не тільки Михайло Всеволодич, оден з великих руських князів, як його зве Плано-Карпіні, сів у Чернигові по татарським поході, але й пізнійший чернигівський князь, з 1250-х рр., Андрій Всеволодич уважав ся

(див. мою рецензію в Записках т. V), але поданий тут Краткій очерк історії Черниговскаго княжества въ Татарское время — се найліпше, що ми досі маємо. Монографії Голубовского й Багалія хоч своєю границею ставлять середину XIV в., для остатнього столітя дають лише кілька загальних уваг.

Джерелами для історії чернигівських княжих родів окрім синодиків (властиво поки що тільки Любецького, бо иньші не видані) й літописей та літописних збірників, служать ще генеалогії потомків чернигівських князів — видані в X т. Временника московського історичного товариства. На жаль, для сих князів досі не зроблено чогось подібного до цитованого мною вище каталога північних князів Екземлярского.

¹⁾ Ся остатня обставина мусить піднести в наших очах *argumentum a silentio*, яким служить брак звісток про князів київських і переяславських для виводів про упадок княжої влади: як би там держала ся княжа власть, звістки про неї хоч би зрідка трапляли ся в літописних збірниках.

одним з визначнійших князів: доньку за нього видав такий поважний князь як Василько волинський. Але пізніше в Чернігівщині мабуть уже не практикувалося „лѣствичное восхождение“, таке як в передтатарські часи, коли князь, дістаючи чернігівський стіл, відступав свій дотеперішній безпосередно молодшому по собі свояку. На це вказує історія Романа брянського: в Любецькій синодику він зветься вел. князем чернігівським, те саме кажуть про нього й генеалогії, і по всякій правдоподібності він дійсно був чернігівським князем, але в літописних звістках зветься увесь час князем брянським: очевидно, бувши князем брянським перед тим, нім дістав чернігівський стіл, Роман і пізніше задержав Брянську волость, не передав її молодшим своякам.

Ряд чернігівських князів XIII—XIV в. дає нам Любецький синодик, але ряд сей, очевидно, не повний: за мало тут як на стілький час тих чернігівських князів, а деякі прогалини можемо так виразно сконстатувати: так не знаходимо тут згаданого уже Андрія Всеволодича, Василькового зятя. Ряд сих князів представляється так: по Михайлу Всеволодичу згаданий тільки в любецькій синодику Всеволод-Лаврентий Ярополчич, стрієчний брат Михайла Всеволодича (внук чернігівського князя з к. XII в. Ярослава Всеволодича). Проминений в синодику Андрій Всеволодович, найскорше — молодший брат Михайла, а може й син згаданого що йно Всеволода, згадується в Волинській літописі, коли женив ся 1259 р. з Васильківною¹). В Любецькій синодику по тім Всеволоді є ще другий: Всеволод-Семен чернігівський (не титулований вел. князем, а тільки князем), про котрого нічого більше й не можна сказати²). По нім наступає „Роман Старий“ — син Михайла Всеволодича, в літописах звістний в рр. 1263—1285, все з титулом князя брянського; осідком його в 1263 р. був Брянськ, але не знати, чи був уже тоді він чернігівським князем. Се одинокий чернігівський князь, про котрого щось трохи більше знаємо — завдяки його родинним зв'язкам з волинськими кня-

¹) Іпат. с. 561—2: нача отдавати дщерь свою Олгу за Андрѣя князя Всеволодича Чернигову. Зотов на тій підставі, що в Любецькій синодику його нема між в. князями, міркує, що Андрій під час свого весілля не був чернігівським князем, а тільки жив у Чернігові при батьку; але біда в тім, що в Любецькій синодику нема цього Андрія й зовсім, бо той Андрій, на котрого міркує Зотов, стоїть занадто далеко.

²) Філарет, за ним К.-Самарін і Зотов вважають його сином Володимира Ігоровича, згаданим у Галицькій літоп. під р. 1206.

зями¹⁾. Його син Олег, згаданий в літописи в подіях 1275 р., мабуть був теж вел. князем чернігівським; його ототожнюють з в. кн. чернігівським Леонтием синодика, що потім постриг ся в черці з іменем Василя²⁾; синодик додає при тім замітку, що він, приймаючи чернецтво, полишив дванадцять тем (120 тис.) людей — очевидно своїх підданих; чи мало б се означати приблизне число людности в тодішнім Чернігівським князівстві? По ній синодик вичисляє з титулом чернігівського князя ще чотири особи: кн. Дмитра, вел. кн. Михайла Дмитровича, в. кн. Михайла Олександровича і в. кн. Романа Михайловича († 1401).

Про інші волости Сіверщини, окрім Чернігова, ми маємо відомости переважно в самім лише Любецьким синодику. Збираючи разом звістки наших джерел, знаємо в Чернігівщині другої половини XIII і початку XIV в. такі князівства: Новгородське, Трубчевське, Брянське, Глухівське, Путивльське, Рильське, Курське, Липовецьке³⁾. Уставити династичні відносини тих князівств зовсім не можливо — так припадкові й бідні наші відомости. З князівств сих найбільший розголос в 2-ій пол. XIII в. дістало князівство Брянське завдяки своєму князю Роману, що був потім також і князем чернігівським. Галицько-волинська літопись описує Романа як воєвничого рицаря, звісного своїми воєнними здібностями, й дбалого князя. Нпр. під час весілля його доньки напала на його землю Литва; він зараз серед весільних приготувань виступив против неї, й прогнав, але сам при тім дістав рану; незважаючи

¹⁾ Іпат. с. 568—9, 575—7, Лавр. с. 459 (в Воскр. І. 179 він хибно названий „пронським“). Пізнійша історія Свинського монастиря (на Десні) оповідає, що його заснував Роман в 1288 р. — Древняя російская вивліюєка² XIX с. 284—5.

²⁾ Записка синодика звучить так: „и сына его князя Олга Романовича; вел. князя чер. Леонтия, оставившаго дванадесять темъ людей и пріємшаго ангельскій образъ; во иноцех Василя“ (с. 26). Філарет (Русскіе святые, 1865, вересень с. 121) покликуєт ся на якийсь „рукописний календар“ (рукописные святцы), де Олег Романович має в чернецтві імя Леонтия. Се давало б можливість дійсно звязати ті дві записки синодика докупи (тим більше, що сам Філарет далі зве вже Олега в чернецтві Василем — отже міг помилити ся в тім, що Леонтий було чернець, а не хрестіє імя). Біда тільки в тім, що про той „рукописний календар“ нічого більше не знаємо; ануж автор того „календаря“ скомбінував се все як раз з Любецького синодика? (пор. ще Описаніє Чернигов. еп. IV с. 41).

³⁾ Для каталогу чернігівських волостей в синодику маємо: кн. Федора Мстиславича (поправляють на „Мстислава“) новгородського, Константина Давидовича новгородського і кн. Дмитра новгородського, кн. Михайла Андрієвича трубецького, кн. Михайла глухівського, кн. Івана Романовича

на те він вернув ся до Брянську, „не помня раны на тѣлеси за радость“, і докінчив весіле. Під час походу Льва з Татарами на Литву 1275 р. перед рішучою битвою Татари конче чекали, аби наспів Роман, і без нього не хотіли приступати під Новгородок. Коли з того походу його зять Володимир запрошував його до себе в гостину, Роман не згодив ся: „сину мій Володимире, не можу полишити свого війська: ходжу по землі ворожій, хто ж доведе моє військо до дому? нехай уже замість мене поїде з тобою мій син Олег!“ (На сина свого війська Роман видко не хотів полишити)¹). З усього видко, що він мав чимале поважання і значінне між князями; літописець каже його зятеви Володимиру кликати Романа: „господине отче“. Потім одначе Брянське князівство підупало, й на початку XIV в. його забрали смоленські князі²).

Про князівства в басейні Оки, в землі Вятичів маємо відомости в московських генеалогіях, завдяки тому, що в XV—XVI вв. сі князівства увійшли в склад Московської держави, а їх князі — в склад московського боярства. Тутешні князі династії виводять ся сими генеалогіями від трох молодших синів Михайла Всеволодича. Хоч вповні на докладність виводів сих генеалогій тяжко спустити ся (подекуди є очевидні неправдоподібности), але в своїй основі вивід сей можливий: як ми бачили, в перед-татарські часи земля Вятичів була спеціальним доменом чернігівських князів і дуже правдоподібно могла належати Михайлу перед його смертю, а його сини, випросивши собі potwierдження в Орді, могли посісти

путивльського, кн. Івана путивльського, кн. Андрія рильського, кн. Василя рильського, кн. Георгія курського, кн. Дмитра курського (виписую тільки тих, котрих князівство означає сам синодик, — а се робить він не за всіди). В літописах маємо: Романа брянського (див. вище прим. 1), а в звістнім епізоді про баскака Ахмата — Олега кн. рильського і воргольського та його свояка кн. Святослава липовецького.

¹) Іпат. с. 569, 575—7. Пізнійша генеалогія каже, що Роман наложив головою в Орді (Временник Х. 68), але що літописи того не кажуть, і синодик такої смерті його не потує (як робить при інших), то я думаю, що Зотов (с. 197) мав право, не приймаючи сеї звістки генеалогії.

²) Віймкове становище, яке займає між тодішніми сіверськими князями Роман, завдяки звісткам про нього Волинської літописи, було причиною, що в історіографії дуже перецінювано значіння брянського стола в ті часи. Так Антонович (Монографія I с. 113) думав, що Брянськ став взагалі новим центром Вятичької землі; сей погляд знаходимо потім і у Багалія (с. 308—9) і у Зотова (с. 191). Зотов думає, що в другій половині XIII в. брянські князі були заразом чернігівськими (eo ipso?). Для сих здогадів властиво нема ніякої основи. Уже та обставина, що Брянськ захопили в 1-й пол. XIV в. смоленські князі, не дозволяє його уважати політичним

й задержати сю землю в своїх руках і далі. В такім разі чернігівський стіл зістав ся без сього головного свого ресурса, і се дійсно таки фактично стало ся безперечно; ся обставина мабуть і вплинула на ослаблення чернігівського стола й занехання старої практики переходу князів, яке я вище зазначив для другої половини XIII в.

По генеалогіям Вятицька земля мала бути так поділена між Михайловими синами. Кн. Мстислав Михайлович дістав Карачев і землі між Десною й Окою — пізнійші князівства Козельське, Мосальське, Болховське — волости князів Козельських, Мосальських, Болхівських; окрім того від нього вели свій початок княжі роди кн. Звенигородських і Слєцьких, але ці волости ледво чи належали коли до Чернігівського князівства, отже звязь була хіба династична, а не територіальна. Кн. Семен Михайлович дістав, окрім Глухова в Сіверщині, землі на верхній Оці, з городом Новосилем, і з них потім виійшли волости Новосильська й Білевська, з князями тих же імен — Новосильськими, Білевськими, Одоевськими; від нього ж виводили свій рід князі Воротинські, хоч ся волость лежить уже в иньшій комплексі земель. Найбільше мали роздробити ся землі найменшого з Михайловичів — Юрія, що мав дістати землі середньої Оки з городом Торусою; з них сформували ся князівства: Торуське, Мезецьке (або Мещовське), Борятинське, Конинське, Мишецьке (Мишега), Волконське й Оболенське, — волости князів Торуських, Мезецьких, Борятинських, Мишецьких, Волконських і Оболенських¹).

Таким чином в другій половині XIII в. Чернігівське князівство роздробило ся на превелике число дрібних князівств, і дробило ся потім неустанно далі. Се дроблення зводило силу князів чернігівських волостей, вони тратили всяке значінне й не могли опирати ся не тільки Татарам, але й сусіднім руським князям: протягом XIII і XIV в. давнє Чернігівське князівство поносить

центром Чернігівщини. Але то факт, що Брянськ був тоді одним з визначнійших міст, й там, може від часів Романа, перебував з часта чернігівський єпископ, так що в 1-ій пол. XIV в. він часом навіть титулуєть ся без ріжницї то чернігівським то брянським — див. Теогностові протоколи у *Peřeľa Anallecta Byzantina* с. 56 (1335), пор. 55.

¹) *Временникъ т. X* — *Родословная книга* с. 46, 68—72, 155—7, 240—5. В літописях стрічаємо: кн. Святослава Мстиславича карачевського (1310), Олександра новосильського (1326), Андрія Мстиславича козельського (1339), Константина Юрієвича оболенського (1368), Федора торуського (1380): *Воскр.* I с. 200, 205, II с. 16, 39, *Никон.* II с. 178, 190.

ріжні страти на користь сусідніх земель. Так в Брянську під 1309 р. стрічаємо ми смоленських князів: сього року князь брянський Василь Олександрович, з смоленської династії, мусів утікати з Брянська від свого стрія Святослава Глібовича. Святослав засів Брянськ, але на другий рік вернув ся Василь з Татарами, і пішов відібрати свою волость. Митрополит Петро, що був тоді в Брянську, радив Святославу або поділити ся з Василем, або тікати від Татар; але Святослав покладав ся на силу й прихильність Брянців і відповів митрополиту: „Брянці, господине, мене не пустять, хочуть за мене голови свої положити“. Та коли прийшло до битви з Василем, Брянці „видали князя Святослава, будши коромольниками: кинули стяги (корогви) свої й утікли“. Святослав наложив головою, і Василь знову опанував Брянськ, а потім ще з Татарами напав на сусіднє князівство Карачевське, й „убив“ карачевського князя Святослава Мстиславича¹). Коли Карачевське князівство було потім прилучено до Брянська, то се було б новою утратою чернігівських князів на користь смоленських.

Були утрати й на інших границях — рязанській і московській. На рязанській нпр. можемо вказати Лопасну, звістну нам як чернігівську волость XII в.: її забрали рязанські князі, а від них московські (звістки про Рязанське князівство взагалі бідні, тому й не можна докладніше сконстатувати чернігівських утрат на сій границі). Між московськими волостями XIV в. знаходимо нпр. такі чернігівські волости як Перемишль, Тростна, Серпухов²).

Славна колись династія Ольговичів маліла і сходила на ніщо.

Таким чином подніпровська Україна по татарським погромі пішла в розклад: в Київщині й Переславщині розложила ся вона на дрібні міські громади, що переважно жили мабуть зовсім без князів, під безпосередньою зверхністю Татар, в Чернігівщині — на масу дрібних князівств, що на маленьких територіях повторяли в мініятурі давній князівсько-дружинний устрій, з боярами і їх радою, з маленькими дружинами і т. и. З такою ріжницею й жите в краях безкняжих і краях княжих мусіло розвивати ся в різних напрямх.

На територіях безкняжих жите вертало ся до форм переддружинних; громадська самоуправа вертала собі своє автономне

¹) Воскр. I с. 185, Никон. II с. 177—8.

²) Собрание государственныхъ грамотъ т. I с. 31—2.

значінне; віче й місцеві „ліпші мужі“, що колись „держали землю“, знову брали в свої руки функції, перед тим перейняті від них в часті або в цілості княжими агентами. У внутрішні відносини громад Татари мабуть не мішалися — хіба на поклик самих громадян. Ми можемо з правдоподібністю прикласти до тодішніх відносин образок русько-татарських відносин на Поділі, перед литовською окупацією, змальований нам найдавнішою русько-литовською літописею: громадами правили отамани, очевидно з місцевих „ліпших людей“, з котрими пізнійше Коріатовичі, усуваючи татарську зверхність, „входять у приязнь“ і наново організують землю; татарські ж баскаки приїздили тільки зберати дань від сих атаманів¹⁾.

В 1250-х рр. бачимо баскака в Бакоті, коли вона піддала ся Татарам²⁾; ролі його ближче не видно. Потім під 1331 р. стрічаємо татарського баскака в Києві: може бути, що він резидував тут, як у головнім центрі Подніпров'я, для загального нагляду, можливо — що й був приданий кн. Федору, коли йому дано було в державу Київ. Зрештою Татар ніде не бачимо; Карпіні, переїхавши цілу правобічну Україну, ніде не стрів ані татарських залог, ані татарських агентів, і виразно каже, що перша татарська застава, яку він стрів, була на сім день дороги від Києва³⁾. Про те, яка була дань, одиноку звістку, яку дають нам джерела, ми вже бачили: що болоховські громади давали Татарам дань хлібом (пшеницею й просом). Але була б певно й грошева дань, особливо по більших містах. Що оповіданє Карпіні про татарську дань не можна брати на віру в цілості, я казав уже вище. Не знати, чи висилали безкняжі громади своїх вояків у татарські походи, як се мусіли робити й робили князі.

Супроти татарської зверхності безкняжі громади, розумієть ся, були безборонні, але так само фактично безборонними були й дрібні князівства з своїми маленькими князями.

Ріжниця була тільки та, що до безкняжих громад Татари мусіли у власнім інтересі, аби не забивати охоти до безпосереднього підданства Орді, старати ся бути можливо ласкавими, тим часом як до князів фактично бачимо якесь ніби злобне завзяте, що пригадує нам оповіданє Карпіні про татарський умисел — всякими способами викорінювати князів (хоч такого плану, з гори уложеного, ми не можемо припустити). Розумієть ся, непорозуміння з татарською зверхністю могли бути скрізь, отже і в громадах; але надужи-

¹⁾ Найд. русько-лит. літопись в I т. Ученыхъ Записокъ по II отд. с. 44.

²⁾ Ипат. с. 550. ³⁾ Recueil IV с. 769.

ваннє сили над безборонними громадами можна припустити хиба в періодах татарської анархії. Зрештою певну відправу дрібним утискачам могли давати й самі сї самоуправні й обставинами житя при звичаї до всяких трівог і неспокоїв громади.

О скільки безрадні були дрібні князі супроти татарської зверхности й її агентів, дуже сильну ілюстрацію дає нераз уже згадуване мною оповіданнє про курського баскака Ахмата; воно записано було в північних літописях як особливо драстична і жалібна з сього погляду історія, але малює тільки сильнішими фарбами те, що в менш виразних формах діяло ся тоді дуже часто.

Баскак Ахмат, держачи „баскачество Курекаго княженія“ і збираючи дани, дуже наприкрив ся місцевим князем і їх людям. Він заснував свої слободи на порожніх землях князя рильського Олега; сюди почали з усіх боків сходити ся люде, передовсім з осад сусідніх князів, і маючи міцну оборону в своїм осадчім, теж наприкрили ся сусідам. Кн. Олег удав ся до Телебуги скаржити ся на Ахмата. Його свояк, сусідній князь Святослав липовецький тим часом напав в ночі на одну з сих слобід „разбоєм“, а потім поїхав також до Телебуги. Телебуга позволив князям позабирати своїх людей з Ахматових слобід, а самі слободи розігнати, і дав їм на знак сеї повновласти своїх людей. Князі з тими Татарами напали на слободи, позаберали своїх людей, а самі слободи розграбили й слобожан позаберали в неволю. Але Ахмат, що був тоді у Ногая, обмовив князів, закинувши їм, що вони напали на його слободи як розбійники, і представив їх бунтівниками. Очевидно, прилучила ся до того певна емуляція між Телебугою і його майордомом Ногаєм¹⁾. Намовлений Ахматом Ногай, висилаючи своїх сокольників на лови лебедів у волость Олега, поручив їм закликати Олега до себе. Той, знаючи про розбійничий напад Святослава, не відважив ся їхати до Ногая, і се вистало за доказ справедливости Ахматових обмовлянь. Ногай вислав війсьсько знищити волости Олега і Святослава, а самих їх зловити. Коли Татари підійшли під Воргол, Олег кинув ся тікати до Телебуги, а Святослав сховав ся в Воронізькі ліси. Татари винищили їх князівства, протягом трох тижнів грабуючи й забираючи в неволю людей; забрану здобичу і робочих людей вони дозволили в Ахматові слободи, а старших бояр“ числом 13, закованих по

¹⁾ Пор. слова Волинської літоп. про незгоду між Телебугою й Ногаєм — Іпат. с. 589 (з 1286 р.); події з Ахматом стоять в літописях під 1283—4 рр.

двоє в „німецькі заліза“, й інших невільників, „паломників і гостей“, забраних при тім, відвели до Ахмата. Той на пострах казав тих бояр забити, а одержу їх віддати тим паломникам і гостям, аби вони переходячи оповідали сю історію в науку, що то значить заціпати ся з баскаком. Трупи забитих бояр розвішано по деревах, відрубавши голови й праві руки: ті голови й руки мали бути розвезені для постраху по волостях, але показало ся, що й страхати нема кого: всі люде розбігли ся, й багато їх загинуло від морозу, бо діяло ся се зимою.

Але Ахмат, пострапивши людей, і сам не відважив ся лишити ся на Руси, боячи ся пімсти князів. Лишивши своїх братів господарити в слободах, сам він забрав ся з Руси з татарським військом, ведучи з собою невільників і для постраху забиваючи по одному невільнику на кождім пристановищі. Тоді Святослав задумав пімстити ся і зробивши з своєю дружиною засідку, напав на Ахматових братів у дорозі, коли вони йшли з одної слободи в другу з людьми. Ахматових братів йому зловити не удало ся, тільки людей він побив, але се навело такий пострах, що Ахматові брати, покинувши слободи, втікли до Куреська, а люде з слобід розбігли ся.

Олег, що хотів вести справу легальною дорогою — „Богомъ и правдою своєю потягати бесерменина“, був дуже нагніваний на Святослава, що той своїми розбійничими нападами його компромітує, й жадав він нього, щоб ішов або до Телебути або до Ногая оправдати ся. Розумієть ся, Святославу по тих його вчинках було небезпечно показувати ся Татарам, і він не згодив ся. Тоді Олег, аби показати, що не солідаризуєть ся з Святославом, поїхав уже сам в Орду зі скаргою на Святослава і прийшов звідти з Татарами і з порученням укарати свого свояка і присяжника. Святослава убито, але се не минуло так: за нього помстив ся його брат — забив Олега і його двох малих синів¹⁾.

Ся сумна історія, від котрої сучасникам „хлѣбъ во уста не идяшеть отъ страха“, дуже докладно характеризує становище дрібних князів під татарською зверхністю. Розумієть ся, відважні авантюристи як Святослав стрічали ся рідко — їм не спочуває, видко, й автор сеї повісті. Загал князів, як Олег, старали ся покорою та улеглістю прихилити до себе ласку зверхників. Але й при найліпшій волі трудно бувало вийти з Татарами на добре, коли починала ся боротьба партій в самій Ordі (як тут між Телебугою

¹⁾ Цитати до сеї повісті див. вище с. 154.

і Ногаєм). Тоді особливо небезпечним ставали всякі вороговання князів між собою, на котрі гірко відказує й автор наведеної повісти¹⁾, та конфлікти їх з татарськими агентами. А для таких конфліктів особливо давав широке поле практикований у Татар звичай — винаймати збір дани за певну з гори заплачену суму. Такий підприємець, розуміється, старався з можливо більшою надвишкою вернути свої гроші, а татарське правительство прижмурувало очі на його надужиття, аби не відібрати у нього й інших подібних охоти до таких винаймів на далі.

Сі винайми взагалі були одною з найбільше прикрих сторін в татарському (взагалі орієнтальнім) оподаткованню. Повість про Ахмата називає й його таким підприємцем, і тим поясняє прикристи, які від нього діяли ся людям: „откупаше у Татаръ дани всякія и тѣми данми велику досаду творяше княземъ и всѣмъ людемъ въ Курескомъ княженіи“. Никонівська компіляція при тім так поясняє загальну практику: „часом самі князі в своїх княженнях збирали дани і відвозили в Орду, часом же татарські ординські купці для зиску відкупали дани в руських княженнях і на тім робили зиски“²⁾. Так воно було, очевидно, і в українських землях. Збирання дани самими князями вимагало від них певних впливів в урядових сферах, певних готових грошових запасів, і не для кожного з них було можливе, особливо з дрібних князів; тому по дрібнійших князівствах збирали дани ті татарські купці-підприємці з своїми надужиттями³⁾.

З родами даней, оплат і робіт, що вимагали ся татарським правительством і його агентами, можуть нас знайомити привилеї, видавані ханами митрополитам: вони, вичисляючи, від яких обов'язків свободне духовенство, тим самим дають зрозуміти, що вимогало ся від иньшої, не упривілегованої людности (хоч не все те було законним, тим менше — постійним обов'язком людности). Навожу єї дати з грамоти Менгутимура (1270-х рр.) й Узбека (коло р. 1313)⁴⁾; тут маємо: дань, тамга (мито), поплужне (позе-

1) „Тако наведе Богъ сего бесурменина злого за неправду нашу, мню бо — и князи ради, зане живяху в которахъ межи собою“ — Лавр. 458.

2) Воскр. I с. 176, Никон. II с. 162.

3) Про практику Монгольсько-татарської держави, крім загальних курсів, вичислених в т. II с. 584 спеціальніші монографії: Березинъ Очеркъ внутренняго устройства улуса Джучіева (Труды вост. отд. арх. общ. т. VIII), Саблуковъ Очеркъ внутренняго состоянія Кипчакскаго царства (Извѣстія общества археол., ист. и этногр. при казан. унив. т. XIII вып. 3), Бѣляевъ О монгольскихъ чиновникахъ на Руси (Архивъ ист.-юр. свѣдѣній т. I).

4) Собрание государственныхъ грамотъ и договоровъ II с. 5 і 9

мельний податок, від плуга), ям і подводи (обов'язок возити своїми кіньми ханських агентів), корм (обов'язок їх годувати), війна, ловитва (обов'язок висилати своїх людей в ханський воєнний похід або на лови). Оплати могли бути на самого царя, на його двір, на агентів: „царева, царицына, князей, рядцев“, на даругів — управителів, послів і всяких „пошлинників“ (поборців).

Князі були обов'язані ставити ся з військом на заклик хана. Ми бачили вже сіверських князів учасниками в походах Татар 1275 і 1286 рр. на Литву й Польщу¹⁾. Безперечно брали вони участь і в інших татарських походах. Нпр. під 1278 р. читаємо, що всі князі ходили того року в похід з ханом Мөнгү-теміром на Кавказ, на Ясів²⁾: очевидно, мусіли ходити й східно-українські князі, бодай більші й значніші³⁾.

Князі затверджували ся ханами на своїх столах, і для того їздили в Орду. В Орді ж ставили ся при всяких спорах між собою, шукаючи підпори Татар для себе, та в скаргах, які на них заносили ся. Орда стає тепер першорядним чинником в відносинах князів між собою, але вплив її зовсім не був добродійним. Поява нової сили, яку можна було собі позискати інтригами, перекупством, сервілізмом, деморалізувала ще більше князівські відносини, деморалізувала й княжі характери: треба було пильнувати ласки хана, його впливових дорадників, різних всесильних емирів, а тоді все собі можна було дозволити. Коло того все обертало ся. Як я вже казав, не знати нпр., чи Татари жадали від князів, аби вони являли ся за потвердженням до хана, посідаючи якийсь стіл, — чи се було тільки способом забезпечити ся від претенсій інших кандидатів, що могли собі випросити від хана сей стіл без всяких прав, інтригами й підкупством, а потім татарською силою се надання виконати. Сей мотив у всякім разі мусів впливати дуже сильно.

О скільки трудне й небезпечне було становище князів під

¹⁾ Іпат. с. 575, 588, пор. вище с. 170. ²⁾ Воскр. I с. 175.

³⁾ Не зовсім ясно, звідки брали ся руські вояки, яких стрічаємо в службі Монгольської держави. В хинських джерелах з 1330-х рр. згадують ся такі руські (і аланські) відділи, що належали до ханської гвардії, мали свої оселі коло Пекіна і доповняли ся новими контінгентами, присланими туди від часу до часу (див. Бретшнайдепа *Notices of the Mediaeval Geography and History of Central and Western Asia* с. 180—1, витяг з заміткою в тій же справі арх. Палядія в Живій Старині, 1895: Русь и Асы въ Китаѣ). З текстів виходило б, що се були воєнні бранці, прислані Татарами. Чи поза тим підвласні князі не мусіли давати такі контінгенти в татарську службу, і частина їх попадала аж в Монголію, звідти не знати; про рід такого побору в людях бачили ми звістку у Карпіні вище с. 164.

татарською зверхністю, та як мало числило ся з ними татарське правительство, показують часті звістки про убийство того чи иньшого князя Татарами. В Любецькім синодику нпр. не рахуючи Михайла Всеволодича ми маємо ще кілька таких лаяконічних записок: „кн. Димитрія черниг. убієннаго отъ Татаръ за православную вѣру“, „князя Олександра новосильскаго убитаго отъ Татаръ“, „кн. Сергія Александровича убієннаго отъ Татаръ“, „князя Іоанна путимльскаго страстотерпца и чудотворца, убитаго отъ Татаръ за христіани“¹⁾. Розумієть ся, се тільки декотрі з далеко більшого числа, що потерпіли в дійсности. Нпр. не знаходимо тут кн. Андрія чернигівського, про котрого оповідає Карпіні, що його обвинувачено в тім, ніби він татарських коней продає в чужі землі, і убито, хоч вини не доведено²⁾. Пояснення синодика, що того чи сього князя убито „за православну віру“, „за християни“, розумієть ся, нічого не поясняють; причинами і тут мусіли бути доноси татарських агентів або й самих князів. Тяжкі обставини, в котрих жили чернигівські князі, правдоподібно були також причиною, що між ними в сі часи сильно розвиваєть ся звичай стрити ся в чернці: в синодику маємо кілька таких записок.

Моральне здичинне проявляєть ся в фактах, нечуваних уже від давна, — таких звістках що той чи иньший князь убив свого свояка або соперника; бачили ми се в повісти про Ахмата, а стрічаємо такі факти і по за тим в літописях: нпр. під 1339 р. читаємо записку, що князя козельського Андрія Метиславича забив його братанич Василь³⁾.

Деморалізаційний вплив Орди давав себе відчувати не тільки в межикнязівських відносинах — він мусів давати себе знати і в відносинах князя до своєї землі. Забезпечивши собі ласку Орди, князь не потребував тепер дбати ані про що, отже не мав чого оглядати ся й на відносини до себе землі, на її бажання, симпатії й антипатії. Політичне значінне громади через се сходило на ніщо, і тільки якісь спеціальні обставини давали громаді можливість проявляти якусь активність. Так було нпр. в Брянську, де завзята боротьба князів за стіл давала можливість громаді грати активну ролю в політичнім житю. Ми бачили, що під час боротьби князя Василя з стрием Святославом брянська громада підтримала Святослава; потім маємо самі уривкові звістки про Брянськ, але серед них під 1340 р. читаємо, що Брянці того року підняли

¹⁾ З них у літописях записана смерть тільки одного — Олександра кн. новосильського, але теж без пояснення причини — Воскр. I с. 200 (р. 1326). ²⁾ I. с. с. 623. ³⁾ Воскр. I с. 205, пор. 206.

повстаннє проти князя Гліба Святославича: він втік від них до церкви, але люде витягнули його звідти, не вважаючи на умовляння митр. Теофіста, що тоді був у Брянську, й убили. Потім під р. 1356 читаємо, що по смерті кн. Василя настав у Брянську „мятежь отъ лихихъ людей, и заматня велія“¹⁾.

Але громада мусіла йти на другий плян не тільки під впливом татарської сили в політиці, а й наслідком дроблення князівств. В міру того як князівсько-дружинна організація, вироблена на більших масштабах, переводила ся на все менших і менших територіях здрібнєлих князівств, в них по при сю князівсько-дружинну машину все менше зіставало ся місця для громади й її самоуправи. На території маленького князівства, великоти теперішнього повіту, або і меншої, появляли ся бояре старші й менші, дружина, двірські урядники, без котрих не міг існувати княжий двір, і для них треба було творити посади, функції, з котрих би вони могли „кормити ся“. В повісті про Ахмата ми бачили, що в землях Олега рильського й Святослава липовецького — землях, що разом становили тільки частину Посемя, Татари зловили самих іно „старших бояр“ тринадцять, хоч то, очевидно, були ще не всі, а всі вони мусіли чимсь правити.

З другого боку разом з тим здрібненням князівств управа їх все більше затрачувала свій публічний характер, наберала більше приватноправности, і горожанин держави все більше зближав ся до ролі підданого великого пана.

Удержуваннє з невеликої території всього досить скомплікованого апарату князівства: князя з його двором, дружиною, княжих бояр і слуг, — все се мусіло вкладати на плечі нечисленної людности дуже значні тягарі, що прилучали ся до нелегкої татарської данини. Безкняжі громади не знали бодай сього подвійного оподатковання.

Взагалі збираючи все разом до купи, приходиться ся признати, що людям дрібних сіверянських князівств жило ся чи не гірше під подвійним тягарем княжої й татарської власти, ніж безкняжим громадам під безпосередньою татарською зверхністю, тим більше що княжа власть зовсім не забезпечала їм спокою від татарських і своїх пополохів.

¹⁾ Воскр. I с. 206, Никон. II с. 212, 228. Повстаннє на кн. Гліба (може сина звісного вже Святослава Глібовича) могло стояти в звязку з претензіями на стіл кн. Дмитра, що згадуєть ся в Брянську перед тим (1334 р. — Никон. II с. 206) і знову по тім (під 1341 р. — Никон. II с. 209).

Лихо мусіли себе чути в безкняжих громадах ті верстви, що досі як раз на княжу владу опиралися — урядничо-капіталістична і властительська боярська верства та духовенство. Вище я згадав, що ми можемо припустити в певних розмірах еміграцію боярства в княжі краї з Київщини: відгомон того можна бачити в генеалогіях деяких північних боярських фамілій. Але так само емігрували боярські роди і з дрібних чернігівських князівств, шукаючи сильніших князівств, де вони могли зробити ліпшу кар'єру. Повної еміграції боярства, певно, не було і в Київщині — на це вказує численна верства дрібного боярства в київському Поділі, котрого початки виходять за границі литовських часів і котре в собі мусіло містити чимало перед-татарських боярських родів, що перетворилися в просту властительську верству за татарських часів¹⁾.

Проста селянська людність мусіла визначати себе більшою витривалістю. Серед неї дрібна еміграція могла розвивати себе під час острих катастроф, але головна маса людності держала себе. Доказ тому знайдемо в стільки раз цитованій повісті про Ахмата; на що вже страшно спустошене було Рильське князівство через ті пригоди: повість каже, що Татари простих людей забрали в слободи, а значніших повели до Ахмата, так що не було куди післати для постраху тих голів і рук боярських — „нікуди послати, зане вся волость изимана“. А таки бачимо, що за кілька місяців вертається Олег і над чимсь княжить далі, і в синодику знаходимо пізніших рильських князів: отже волость зараз по погромі залюднилася знову, і то певно своїми давнішими людьми, що скоро йно гроза проминула, повертали себе назад — нпр. з „воронізьких лісів“, де Татари не могли знайти ніяк князя. Святослава липовецького з його дружиною, хоч як шукали, і з інших захистків. Чужі люди, з далеких, спокійніших країв, певно-б у таку халепу не полізли.

Найбільше визначним проявом відливу духовенства і взагалі церковного життя з Подніпров'я, особливо з безкняжої Київщини, було перенесення митрополичого престолу з Києва. Уже від самого татарського погрому митрополити чули себе непривітно в безкняжій Київській й переїздили з столиці до столиці — річ перед тим небувала. Так м. Кирил, приїхавши по посвященню в Київ (1250), звиджує потім Чернігів, Рязань, Володимир на Клязмі, потім ба-

¹⁾ Деякі боярські роди дійсно покликували себе на традицію з часів „руських князів“, див. Архивъ Югозап. Россіи ч. IV т. I с. 175, 167, 194.

чимо його в Новгороді (1251), знов в Володимирі (1252); при кінці життя живе він якийсь час у Києві, потім знов у Володимирі, і нарешті вмирає в Переяславі суздальським (1281). Хоч резиденцією уважався далі Київ, але митрополита найбільше тягне в новий політичний центр — Володимир на Клязмі: тут митрополит резидував найчастіше, і довгий час тому навіть не поставляв для сеї єпархії єпископа (аж до р. 1274)¹⁾. Теж саме бачимо й за його наступника — Максима. По кількох переїздах він переносить ся вже на постійний пробуток до Володимира. Поводом був якийсь пополох у Києві під час, коли там пробував митрополит, — під р. 1300 читаємо в Суздальській літописи: „тогоже лѣта митрополитъ Максимъ, не терпя татарьского насилья, оставя митрополью и збѣжа ис Киева, и весь Киевъ разбѣжалъ ся, а митрополитъ иде ко Брянску, и оттолѣ иде в Суздальскую землю и со всеѣмъ своимъ житѣемъ“²⁾.

Ця літописна записка очевидно служить за різею justificative перенесенню митрополичої резиденції, тому й сю звістку про не-зносне татарське насильство і спустіння цілого Києва ми мусимо прийняти з певною обережністю³⁾. Те саме треба сказати й про патріарші акти, що потім легалізували перенесення митрополичого осідку до Володимира (в дійсності до Москви, куди переходять митрополити, від коли вона починає брати перевагу над Володимиром). Сі акти, списані на підставі відомостей тодішнього митрополита Алексія, Москвича з роду й симпатій, так мотивують се перенесення: „з огляду що Київ дуже потерпів від замішань та непорядків теперішніх часів і тяжкого натиску сусідніх Аляманів (!),

¹⁾ Лавр. 449, 1 Новг. 272, 277, 282, 294, 298, Воскр. I с. 172, 174, 175, Никон. II. 137, 157, 158, Густ. 342.

²⁾ Лавр. с. 461, пор. 500, Воскр. I. 182, Никон. II. 172. В даті переходу м. Максима з Києва в Володимир є різниця: в одних літописах маємо рік 1300, як в Суздальській, в інших — 1299. Се треба пояснити так, що митрополит з Києва поїхав ще 1299 р., але задержавши ся по дорозі в Брянську (як каже Суздальська літоп.), приїхав у Володимир уже на початку 1300 р. (мартовського числення): Воскресенська літоп. каже, що прийшов він у Володимир 18 цвітня. Пополох в Києві супроти того міг стати ся при кінці 1299 (нашого, січневого) або на початку 1300 року.

³⁾ Що в митрополичих кругах уважали потрібним чимсь оправдати переїзд м. Максима, показує напись одної ікони в володимирській катедрі: на образі Богородиця подає омофор м. Максиму, а напись поясняє, що ся ікона написана 1299 р. (!) і представляє візю Максима, яку він мав приїхавши в Володимир: Богородиця явила ся йому й казала зістати ся в Володимирі (Доброхотовъ Памятники древности во Владимирѣ кляземскомъ с. 74, Голубинскій II с. 96).

так що прийшов до нужденного упадку, тому зверхні пастирі Руси, не маючи такої єпархії, яка-б їм належала, а далеко незначнійшу, ніж давнійше, аж їм не ставало засобів удержання, перенесли ся звідси до підвласної їм володимирської єпископії, що могла дати їм постійні й певні джерела доходів¹⁾. Тут, як бачимо, виступає й властивий мотив: що доходи митрополита зменшили ся. А причиною сьому був передовсім політичний упадок Київ.

Підношу се все тому, що сі звістки з митрополитальних джерел про повний упадок Києва уживали ся оборонцями теорії про повне спустіння Подніпров'я на доказ своєї теорії²⁾. Таким доказом вони бути не можуть, бо митрополитам бракувало не вірних, а державної влади, на котру вони опирали ся, від котрої жили ся, — тому переходили вони туди, де ся державна власть була в данім часі найсильніша.

Разом взявши, упадок князівсько-дружинного устрою, еміграція вищої єрархії й взагалі упадок церковного життя, вкінці часткова еміграція боярсько-патриціанської верстви — все се мусіло зле відбитися на культурнім житю Київщини. Ослабили або й зникли суспільні елементи, що своїм розкішним життям та ритуальними вимогами підтримували артистичний промисел, що плекали й опікували ся штукаю й письменством, на котрі ще не було попиту в народніх масах. Се мусіло повести за собою пониження культурних і взагалі духових інтересів в Київщині. Теж саме, хоч і в меншій мірі, мусіло стати ся і в Чернігівщині наслідком з'убожіння краю через татарські спустошення й тяжку дань, та наслідком ослаблення сили й засобів князівських і боярських через політичне роздроблення. Історичне огнище українського культурного життя — середнє Подніпровє упадає, й українська культурна традиція живе далі й розвиваєть ся ще якийсь час тільки на заході, в Галицько-волинській державі, поки й тут не спадає на неї нагла катастрофа, з кінцем самостійного державного життя сеї частини України-Руси.

¹⁾ Acta patriarchatus Constantinopolitani ed. Miklosich et Müller I. 351 і Russкая историческая библиотекa VI дод. с. 63.

²⁾ Соболевский Къ вопросу с. 287.

III.

Політичний і суспільний устрій українсько- руських земель в XI—XIII в.

Переглянувши історію політичного життя українсько-руських земель та характерніші, більш індивідуальні прикмети внутрішніх відносин кожної з окрема, оглянемо тепер політичний і суспільний устрій та культурне життя цих земель за часів державної самостійності, в їх загальніших прикметах. Сей огляд наш буде безпосереднім продовженням, а де в чім — доповненням огляду культури і побуту українсько-руських земель з часів утворення Руської держави, поданого передше¹⁾.

В оглядах внутрішніх відносин поодиноких українсько-руських земель я, як сказав, підносив спеціальні, індивідуальні прикмети відносин і життя кожної землі. В дальшій огляді противно звернути му найбільш загальне, спільне, що може служити для характеризовання українсько-руських земель взагалі. Такого спільного, загального було в них безперечно дуже багато — хоч подекуди ми можемо тільки з більшою або з меншою правдоподібністю догадувати ся про сю загальність з пізнійших подібностей, що виходили з цих часів. Прецінь суспільне й культурне життя цих часів розвивало ся в них на тій самій більш менш етнографічній і культурній основі, під тими самими, з дебільшого, культурними впливами; політичний і суспільний устрій укладав ся під впливами одної династії, одного політичного центра, одної дружинної верстви, одного права. Тому про всіх, часом і дуже значних, місцевих спеціальностях, з повним правом можемо говорити про „устрій і культуру українсько-руських земель“ цього часу. При тім, розу-

¹⁾ В т. I гл. 4 (в першій вид. гл. 3).

мість ся, будуть нотувати ся й характеристичні спеціальні явища поодиноких земель, що можуть служити для доповнення сусільно-політичного й культурного образу українсько-руських земель. З більшою обережністю й застереженнями, але все-ж можемо, й повинні ми в недостаті користати зі вказівок і аналогій інших славянських, не-українських земель, що входили в склад давньої Руської держави, — бо й тут розпросторював ся той самий державний устрій, те ж право, та ж культура, хоч і на відмінній етнографічній або культурній основі, отже з деякими більшими модифікаціями. На чужім ґрунті — на фінській півночі, новій словянській займанщині, такі модифікації мусіли бути особливо значними, тому аналогій сих земель можемо уживати лише з дуже великими застереженнями.

В своїм часі бачили ми¹⁾, як різнородна була управа земель в часах сформовання Руської держави: в одніх землях сиділи члени київської династії, в других київські бояре в ролі намісників, в третіх теж бояре, але в ролі більш менш самостійних володарів, в четвертих князі місцевого роду, в п'ятих — могли зіставати ся непорушними дрібні громади з своїми старійшими та „ліпшими людьми“. Ся різнородна маса була приведена до певної однородности заходами Володимира, докінченими його потомками. По всіх важніших центрах Руської держави розсіли ся члени київської династії, витиснувши всяких інших володарів. Руська держава перетворюєть ся в систему хоч не рівнорядних, але рівноправних князівств, зайятих членами одного роду. З тим утворюєть ся переконання, що тільки члени сього роду — династії св. Володимира мають княжити в землях Руської держави, в своїй отчині, що се їх виїмкове право, монополія, і друге переконання — що кождий князь сеї династії має право на якусь частину, на якусь волость в сій отчині.

Дійсно, протягом двох століть, аж до повного упадку руського державного життя на Подніпровю, не вважаючи на сильне розмноження князівської династії ми майже не стрічаємо безземельних князів, хіба виїмково. З другого боку, князі руської династії взагалі не шукають волостей поза границями Володимирової держави. Розширення границь дорогою колонізації або окупації чужих ґрунтів, в напрямках вказаних попередньою еволюцією, особливо

¹⁾ Т. I с. 377 і далі.

в фінських землях — тут не йде в рахунок, а по за тим навіть і виїмків майже не можна вказати¹⁾.

Разом з тим утворюяла ся неперехідна безодня між князівською веретвою, покликаною до князювання в землях Руської держави, і всякою иншою підданською, нпр. між князями й боярством — хоч би й найвищим. З другого боку — виникала ідея рівності князів і їх не-служебности. Характеристично висловили сей погляд київські Ростиславичі в своїм звістнім конфлікті з Андрієм: „ми досі уважали тебе мов би батьком з любови; коли ж ти з такими річами (роспорядженнями) прислав еси до нас, наче не до князя, а до підручного і простого чоловіка, то роби собі, що хочеш, а ми складаємо ся на божу волю“²⁾. Таким чином князі відріжняють послухність з власної волі, з моральних мотивів, від служебної залежности. Князь не може бути нічим слугою, бодай в теорії; катеґорія служебних князів витворюєть ся вже в часах упадку руського державного життя, в 2-ій пол. XIII в., хоч на практиці менші, дрібні князі й перед тим стоять часом в дуже тісній залежности від „старших“. З другого боку боярин хоч би й найславніший все зістаєть ся лише „підручним“, слугою князя. Коли декотрі з галицьких бояр хотіли за часів галицьких замішань переломити сю границю й засісти на княжім столі, се викликало великий скандал і обурення серед князів: боярина Володислава, що був „вокняжив ся й сів на столі“ в Галичу, дуже скоро скинено й увязнено, „бо не гаразд боярину княжити в Галичу“³⁾, „а й дітям своїм і роду своєму він пошкодив, по словам літописи, своїм князюванням, бо всі князі через те не хотіли його дітей“⁴⁾.

Рівноправні в теорії, князі одначе не були рівнорядними. Значне степенування між них вносило з одного боку — родинне старшинство, з другого — старшинство і взагалі неоднакове значіння й вартість їх столів-волостей. Ідея родового старшинства і взагалі родових відносин дуже широко й радо уживала ся князями для характеризовання сього степенування й взагалі своїх

¹⁾ Борис Кольоманович нпр. не може йти в рахунок, бо шукав спадщини по батьку; внук Юрія — Юрій Андрієвич подав ся в Грузію, оженивши ся з спадкоємицею Грузинської держави; Ростислав, син Михайла Всеволодовича належить до часів упадку.

²⁾ Іпат. с. 390.

³⁾ Речником сього погляду виступає в літописи Лешко, князь краківський, але він тут, правдоподібно, стає речником поглядів руських кругів.

⁴⁾ Іпат. с. 489.

відносин; тим акцентував ся чисто моральний (в теорії бодай) характер залежності князів менших від старших і їх рівноправність при тім степенуванні. Князі мали представляти членів родини, де можуть бути старші й менші, сильніші й слабші, але нема місця для панів і слуг, володарів і підручних. Тому кожного старшого князя залюбки звать вони батьком, а себе все — „братисю“. Патріархальні відносини батька і сина мали покривати й осоложувати відносини залежності, що укладали ся самим життям, або й вимагали ся свідомо ствршеними князями в інтересах державного ладу. Ми бачили, як Ярослав каже своєму старшому сину Ізяславу бути „в отца мѣсто“ для молодших братів і свояків; Ізяслав Мстиславич, пояснюючи свою покірність Всеволоду Ольговичу, каже, що він мав його за батька, яко старшого зятя¹⁾; Ярослав галицький, обіцяючи послухність Ізяславу Мстиславичу, називає його своїм батьком; рязанські князі „имяхуть отцемъ собѣ“ Ростислава Мстиславича, і т. п.²⁾.

Але сї патріархальні родові відносини були властиво вже в XI—XIII в. фікцією, і в дійсности та родова термінологія покривала собою степенування політичної сили — відносини більших і менших столів, або політичних впливів і могутности. Родове старшинство в княжих рахунках давало права на більші столи, але хто сих своїх прав не потрапив відповідно підперти й зреалізувати, для того вони зіставали ся „марним звуком“, бо хоч би по родовим рахункам такий князь був „старѣй в племені“, нічого з того старшинства не виходило, і сей „старійшина“ мусів собі мовчки сидіти між „моложьшими князями“.

Нпр. Судислав по смерті Ярослава був „старѣйшим в Володимери племені“, але се не перешкодило його братаничам тримати його у вязниці, поки не постриг ся в чернці. Старші лінії поміж Ярославичами — Володимирічі й Ізяславичі в другім-третім поколінню зійшли на третій плян, бо не вміли задержати ся на відповіднім рівени сили й значіння, і репрезентат старшої лінії Володимирічів галицький Ярослав, як що йно бачили сьмо, називав своїм батьком та обіцяв їздити з усіма своїми полками „коло стремени“ Ізяслава Мстиславича, репрезентанта молодшої лінії Всеволодовичів. Сам Ізяслав так казав про свого стрия Юрія його сину: „з поміж усіх нас найстарший твій батько,

1) „Всеволода єсми имѣлъ въправду брата старѣшаго, занеже ми братъ и зять старѣй мене яко отецъ“.

2) Іпат с. 230, 320, 332.

але з нами не вмів жити"¹⁾, і, як ми бачили в своїм місці, він таки перебив у цього стрія київський стіл. Його син Мстислав зайняв київський стіл і перед своїм рідним стрієм Володимиром, і перед нерідним — Юриєвичом Андрієм, а в „волі його“ були й Ольговичі²⁾, хоч вони були старшою лінією. За те, коли той Андрій Юриєвич вибив ся на першу політичну силу, Ростиславичі, Мстиславові брати в перших, уже його „нарекли собі отцем“³⁾, а й його молодшого брата Всеволода, одного з „молодших стріїв“, уважали старшиною — „положили на ньме старѣшиньство во Володимирѣ племени“⁴⁾, бо він був сильніший.

Одним словом, родове старшинство, як кожде моральне право, саме собою, не підперте більш реальними прерогативами, було марницею, а властиве старшинство, становище „отця“ і „старійшого“ давала позиція на старійшій столі. Тим пояснюється, що нпр. сказаніє про Калкську битву, перечисляючи „старѣйшины в Руской земли“, називає насамперед Мстислава київського, далі Мстислава чернігівського і Мстислава галицького, хоч чернігівський Мстислав був стрієм тим двом иньшим, отже з родового погляду рівнею їм зовсім не був.

Уже наведені тут факти показують, що на патріархальну термінологію наших літописей не можна спускати ся без застережень. Тому т. зв. родова теорія князівських відносин, хоч має в собі багато справедливого, вимагає чимало поправок і доповнень.

Ся теорія представляє, що родове старшинство лежало в основі княжих відносин: за старшим братом на стіл ішов другий, далі третій, а по найменшій браті наступав найстарший братанич — найстарший син старшого брата. По смерті кожного київського князя переміняв місце не тільки його безпосередній спадкоємець, але й ціла родина пересувала ся — кождий переходив на одну ступінь вище, з низшого стола на безпосередно вищий, наближаючи ся до найстаршого — київського стола. Супроти збочинь від цього порядку в дійсних княжих відносинах поправкою до сеї теорії мала служити теорія ізгойства: діти князя, що вмерав передчасно, тратили права на ті вищі ступні князівської єрархії, яких не займав їх батько, — отже взагалі упускали місце в тім княжій колесі, і се мало бути причиною, чому деякі князі лінії тратили своє старшинство, занепадали⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 257. ²⁾ Іпат. с. 368. ³⁾ Іпат. с. 387, 388. ⁴⁾ Іпат. с. 461.

⁵⁾ Літературу сеї теорії див. в І² прим. 47, також в прим. 22 цього тому.

Таке колесо, чи „лѣствичное восхождение“, як описано вище, могло б існувати в дійсності тільки там, де б була вповні вироблена й переведена на практиці ідея родового старшинства, і де б сі родові права реалізувалися обов'язково. На Русі воно мало місце тільки винятково: лише в Чернігівській землі, де члени родини енергійно боронили своїх родових прав і з певними винятками й замішаннями, але все ж таки обертали це колесо, бачили ми до певної міри сей порядок¹⁾; під впливом тутешніх порядків і утворилася згадана теорія, та й свій термін „лѣствичного восхождения“ взяла вона звідси. Але це, кажу, було виняткове явище, а по інших землях відносини родового старшинства, хоч безперечно мали своє значіння й брали ся в рахунок, неутралізувалися іншими впливами й фактами й ніколи не кермували так абсолютно переходом і спадщиною столів, як представляється в сій теорії. А вже наскрізь хибна була проба — зробити з ізгойства якийсь правний інститут, коли воно було тільки надужиттям своїх сил і переваги зі сторони сильніших князів.

Слабі сторони родової теорії, властиво — її задалеко посунена абсолютність, були занадто ясні й викликали ряд нових теорій²⁾. Як то часто буває, сі теорії задалеко йшли в своїй полеміці супроти родової, викидаючи зовсім принцип родового старшинства з княжих відносин, але мали ту позитивну сторону, що поставили ряд поправок, одна по другій вказавши на ті чинники, що неутралізували принцип родового старшинства в відносинах князів; такими чинниками треба признати особливо отчинність у спадщині, впливи землі-громади, умови князів між собою і з громадою.

Що ідея родового старшинства займала перше місце між тими чинниками, які нормували відносини князів між собою, не підлягає сумніву. Як найбільш примітивна і проста ідея, вона сама собою найлегше могла лягти в основу княжих відносин, що не мали ніяких інших вироблених норм, а навіть і прецедентів, бо поділ Руської держави між членами рода й унормовані відносини між князями-своєями, що уложили ся в потомстві Володимира Св., були справами зовсім новими. Але окрім того ідея родових, патріархальних відносин між князями свідомо акцентувала ся й самими князями й руською суспільністю, коли зарисувала ся перспектива розкладу Руської держави в XI в., і ні в чім іншому ані князі ані суспільність не могли знайти якогось способу, якоїсь ідеї, що могла-б задержати в цілості чи бодай в якійсь одності сю державну систему.

¹⁾ Т. II, с. 292. ²⁾ Див. прим. 22.

Ми бачили, як у Ярославівім тестаменті висуваєть ся мотив, що князі — рідні брати, тому між ними повинні бути братські відносини любови й „послушания“. В повістях про Бориса і Гліба виставляєть ся перед князями ідеал братської любови й покірности молодших братів старшому. Ідея братської згоди й лагідности акцентуєть ся з особливим натиском у звістнім слові на перенесенне мощей Бориса і Гліба. Мотив братства князів підносить ся скрізь, де йно заходить справа про спільні інтереси або заносило ся на розділ між князями: нпр. в сказанію Василя про волинську війну, в оповіданнях про походи на Половців на початку XII в. і в другій половині того-ж столітя.

Сею ідеєю братства князів, одности рода, приодягнено ідею неподільности земель Руської держави, як спільного майна княжого роду, котрого сей рід мусить у власних інтересах пильнувати. „Се чужі забрали вашу отчину, варто-б вам її постарати ся вернути“, казав митрополит київським князям, коли Угри зайняли були Галичину за Володимира Ярославича¹⁾. Нею-ж мотивовано, чи теж приодягано спільні акції князів. Так братський характер надаєть ся вмішанню князів у справу осліплення Василька і суду над Давидом 1100 р., дарма що сама справа зовсім не мала братського характеру. Так же мотивує Мономах у 1096 р. потребу полагодження справи ізгоїв: „добра хочю братья и Руськѣй земли“. Характер братської акції, як сказано, надаєть ся Мономаховим походам на Половців і пізнійшим — Ростислава і Мстислава. Подібно як Мономах потребу полагодження відносин між князями мотивував своєю любовию до братії, так пізнійший літописець, боронячи лояльности Мстислава Ізяславича в князівських відносинах, каже, що він „истинною любовью обуем ся с братьєю хожаше“²⁾. Таким чином до братства, родової спільности, як до чогось реальнійшого, апелювано там, де властиво йшла мова про спільність інтересів, „добро Руської землі“, з другого боку там — де вимагало ся властиво етіки, справедливости в відносинах.

Ідея „Руської землі“ при тім виступає теж дуже часто³⁾. Бона, безперечно, жила, і з свого боку неутралізувала розклад княжого

¹⁾ Іпат. с. 446. ²⁾ Іпат. с. 371.

³⁾ Що Мономах покликуєть ся разом на свою любов і до братії й до Руської землі, ми вже бачили; додам кілька иньших прикладів. Уряджуючи братський з'їзд 1096 р., князі аргументують се потребою „соблюсти Рускую землю“ (Іп. с. 167); запрошуючи братию до похода на Святюполка, Мономах страхає їх тим, „що „начнет брат брата закалати, и погибнет земля Руская“ (Іп. с. 171); заохочуючи Святюполка до походу

роду на дрібніші роди, але, видно, на імперативну силу сеї ідеї не дуже покладалися в суспільности, і в поміч її, для покріплення, відкликувалися все до княжого братства, до спільности роду¹⁾.

Підсичуваний з політично-публіцистичних мотивів, а й сам по собі живучий, родовий принцип, як я сказав, безперечно займав перше місце між чинниками, що нормували відносини князів між собою. Але він неутралізував і не ослабляв, стрічаючи з рядом інших принципів, інших чинників, про які я згадав уже.

Насамперед сама ідея родового старшинства далеко не була вироблена. Права молодших стріїв усе стрічалися з претензіями старших братаничів і не завжди виходили з цих конфліктів побідно. Я мав уже нагоду згадати, що пізніша московська боярська практика виробила собі принцип, що права старшого братанича рівні з правами молодших братів його батька; початки цього погляду мусять сягати давніших часів. Правдоподібно, принцип дідичности в простій лінії зміцнявся з часом. В XI—XII в. старші братаничі, хоч не раз щасливо побивають претензії своїх стріїв, ще не відмовляють їм старшинства: ми бачили вище, що Ізяслав Мстиславич признавав Юрія старшим, хоч і перебив у нього Київ; старшинство стрія Вячеслава він признав ще більш реально, віддавши йому номінально київський стіл. Але молодші стрії й тоді вже мусіли сильно підковувати, щоб зреалізувати свої права на старшинство; інакше ніхто на нього не зважав, як не зважали нпр. на старшинство Володимира Мстиславича. Це все показує, що вже тоді супроти зросту принципу дідичности в простій лінії, принцип родового старшинства (щоб так сказати — в горизонтальнім напрямі) вже значно ослаб.

Безперечно під впливом того-ж нового принципу дідичности робили князі між собою умови, обмежуючи родові права. Вже любецькі постанови (о скільки можемо про них судити) виключили

на Половців, він каже йому: „то ти, брате, велико добро створиши Русьской земли“ (Іпат. 183). Мстислав, збираючи князів у похід на Половців, каже: „братъ, пожалуйте ся о Руской земли и о своей отчинѣ и дѣдинѣ“ (Іпат. 368) — себто відкликається до династичних інтересів цілого княжого роду.

¹⁾ Цікаво нпр. як представляється суд над Давидом: „Ты еси приелъ к намъ река, кажутъ Давиду: хошю, братъ, приити к вамъ и пожаловати своею обиды, — да се еси пришесть и сѣдиши съ своею братьею на единомъ коврѣ и чему не жалуєши, до кого ти обидѣ? — Іпат. с. 180. Порівняти розмови в Іпат. с. 183 ряд. 10, 11, 16, або: „и посемъ братья вся“ — Іпат. с. 184, теж с. 191, 361 (посла къ братья своей), 366 (сѣзва братью свою).

перехід князів з волости на волость, закріпивши в простій лінії за кожною родиною її волость, і від тепер „лѣствичное восхождение“ могло практикувати ся тільки в середині кожної волости з окрема; тільки київська революція 1113 р. зробила в сїм вилом, обернувши Київщину, а дальшим наслідком і Переяславщину в *bonum nullius*, приступне для всіх ліній. Але і в середині поодиноких земель родове колесо, чи пак те „лѣствичное восхождение“, обмежувало ся княжими умовами. Так Мстислав, як каже літопись — з ініціативи самого Мономаха, уложив з своїм меньшим братом Ярополком таку умову, що він по собі передасть Київ Мстиславовим синам, а не своїм молодшим братам¹⁾; таким чином Київ мав перейти властиво в спадщину в простій лінії. Так Мстиславів внук, Мстислав, з'обов'язав свого меньшого брата Ярослава, що він не буде мати по його смерті претензій до його володимирського стола й полишить його Мстиславовому сину, Романови, і т. и.

Землі-громади також часом стають по стороні сього новішого принципу. Так київська громада обстає за Ізяславом Мстиславичом, потім за його сином Мстиславом і внуком Романом, поминаючи їх стріїв. Так Галичани звертають ся до Івана Ростиславича супроти Володимирка, і т. и.

Але й князі в своїх умовах, а ще частійше — землі в своїх виборах часом розминали ся зовсім з усякою спадщинністю, чи родовою чи в простій лінії. Так, як ми бачили, Кияни, скинувши Ізяслава Ярославича, настановили Всеслава, а по смерті Святослава закликали Мономаха і сій молодшій лінії хотіли забезпечити дідичне володіння в своїй землі. Що до княжих умов, то вистане згадати, як перекидали ся князі волостями за часів Ярополка або Всеволода Ольговича, зовсім довільно укладаючи собі різні комбінації трохи не що року, або пригадати компроміси Рюрика Ростиславича з Ольговичами.

Княжі умови таки найчастійше мали характер компромісів для поладження конфліктів. Укладаючи їх, князі пильнували головню не стратити своїх прав на старшинство — на ліпші волости в будучности, а по за тим брали волость з чисто матеріального становища. Роман Мстиславич, згоджуючи ся відступити свою волость, котрої забаг собі Всеволод суздальський, казав Рюрику: „а минї натомість даси иньшу волость, або заплатиш за нею грошима, скільки буде варта“²⁾. Подібно було з Ізяславом Мстисла-

¹⁾ Див. пояснення сього епізоду в т. II² с. 131—2.

²⁾ „А мнѣ любо иную волость в тоѣ мѣсто даси, любо кунами даси за неѣ, во что будетъ была“ — Іпат. с. 460.

вичом: винагорожуючи його за Переяславську волость, передану його стрію Вячеславу, Ярополк дав Ізяславу контрибуцію з волостей Мономаховичів: „дани печерьскыѣ и отъ Смолинська даръ“¹⁾, як доплату до лихшої волости, яку він діставав тепер.

Громади, вибираючи князів і умовляючи ся з ними, зовсім не зважали на княжі рахунки старшинства та їх умови, маючи на меті здобути собі певну симпатичну особу, або надати виключне володіння в своїй землі певній лінії. Князі певно з кося дивили ся на се мішання громади, що псувало їх рахунки. Коли громада скидала готового вже князя, такий князь не раз, при спроможности, трактував громаду як бунтівників ріжними репресіями. Але таки се право громади — закликати до себе князя, до певної міри признавало ся серед князів. Нпр. виправдуючись перед Юрієм в тім, що був закликав його на київський стіл, а натомість сам сів у Київ, Ізяслав Давидович казав: „хиба я сам сів у Київ? посадили мене Кияни!“²⁾.

Нарешті родові рахунки нарушували ся й силоміць, оружною війною, самими князями, хоч то треба сказати, що переважна більшість тих війн і „котор“ власне була наслідком конфліктів ріжних родових рахунків та всяких „історичних прав“. Так боротьба Мономаховичів і Ольговичів, що наповнює собою історію сих часів, була наслідком бажання Мономаховичів виключити Ольговичів від київського стола і задержати його виключно в своїм володінню, як отчину Мономаха по його виборі 1113 р., тим часом як Ольговичі не признають такого отчинного характеру за київським столом. Менш довга, але ще тяжша боротьба Мстиславичів з суздальськими стріями виходила з бажання Мстиславових потомків виключити сих стріїв від київської волости наслідком Мономахового тестаменту, тим часом як суздальська лінія ніяк не хоче вирікти ся своїх прав родового старшинства, і т. п.

Ограничуваний і порушуваний усіми отсими чинниками і моментами, родовий принцип, очевидно, тільки по части міг нормувати поділ столів, і тому то реальне старшинство не завсїди стояло в згоді з дійсним родовим старшинством. Але я ще раз мушу піднести, що при всім тім родовий принцип признавав ся князями, навіть тоді, як вони розминали ся з ним (пор. нпр. вище подані слова Ізяслава Мстиславича про Юрія), і в значній мірі він усе таки кермував роскладом столів, переважно перед усяким иньшим принципом. З сього погляду — як родовий принцип комбінував ся

¹⁾ Лавр. с. 287. ²⁾ Іпат. с. 329.

з іншими чинниками в відносинах князів між собою, ми в українсько-руських землях бачимо кілька відмінних типів.

Найбільше чистий тип родових відносин держав ся, як то вже підносили-сьмо, в Чернігівщині. Хоч тут була виключена молодша лінія Святославичів, а були проби зробити теж і з старшою лінією, та й поодиноких конфліктів не бракувало¹⁾, але в усякім разі в XII в. виробила ся тут система „лѣствичного восхожденія“, що й переводила ся досить ще докладно: брати в міру свого старшинства переходили з стола на стіл, а за ними в тім же порядку переходили на другорядних столах їх сини.

В Київщині громада стояла за спадщиною в простій лінії, але князі з родини Мстислава Мономаховича в своїй лінії тримали ся до певної міри родового порядку, хоч і виключали з початку (на підставі Мономахового тестаменту) суздальських стрійв. І так по Ізяславу наступає його брат Ростислав; третій — Володимир дістав теж стіл, хоч і не зараз. В другім поколінню йшли Ізяславичі (по Мстиславу, з перервою, Ярослав), потім Ростиславичі (Роман і Рюрик). Отже було й тут „лѣствичное восхожденіє“, хоч і з великими замішаннями й збочіннями.

На Волині й у Галичині, скільки можемо зміркувати, переважала спадщина в простій лінії, хоч в середині деяких родин (можемо се напевно сказати про родину Ярослава луцького) бачимо переходи братів з стола на стіл.

Переяславщина служила експозитурою чужоземських династій, і тут ніякого порядку не можна шукати.

Що до Турово-пинської землі, то тут при кінці XII в. ми бачимо родовий порядок; але сим коротким моментом наші відомости й кінчать ся.

Старшинство „у всій Руській землі“ в XI—XII вв. давав київський стіл, незалежно від того, чи київський князь був дійсно старшим в роді чи ні. Тільки в 70-х рр. XII в. (кілька років) Андрій, а в 80-х і аж до смерти своєї Всеволод уважали ся старійшинами, хоч сиділи не в Києві, а в Суздальщині. З смертю Всеволода і аж до 1230-х рр., коли на Україні першу ролю здобув Данило, — Київ, хоч і ослаблений, бодай для українського Подніпров'я був знову найстаршим столом. Розумієть ся, надати сьому старійшинству більш або менш реальне значіння — се залежало від особистих здібностей і сил князя: чи мав він загальне признание, чи міг чимсь заімпонувати іншим князям.

¹⁾ Див т II² с. 327.

В такім лише разі міг він користати з тих прероґатив, які йому надавало становище старійшини.

Такий старійшина мав уважати ся „в отца мѣсто“ всіми князями, і на сій підставі він мав право жадати від них не тільки поважання, але й послухності. Розумієть ся, степе́нь сього поважання й послухності залежали від того, якими реальнішими аргументами міг сей старійшина підперти своє моральне право. При тім, як вище було зазначено, відносини менших князів до старійшини мали опирати ся на моральних почутях, „любви“, не на якимсь служебнім обовязку, без ображення братських відносин. В своїй науці дітям Ярослав, поручаючи синам слухати ся старшого брата як батька, заразом поручає їм всім взагалі (значить і старшому в відносинах до менших) „послухати брату брата“ — себто бути взагалі ви́розумілими й згідними в своїх відносинах. Але коли в руках якогось мало здібного й мало авторитетного князя се моральне право на поважання й послухність сходило ні на що, то в руках сильного а авторитетного князя воно переходило на зовсім реальну власть, супроти котрої становище молодших князів дуже наближало ся до становища „підручних“. Мономах нпр. обовязує молодших князів „во всемъ послушати“ його, „приходити когда ты позову“, й за занедбанне або спротивленне він карає непослушних відбираючи волости. Подібні жадання ставляв і туж еґзекутиву переводив над непослушними князями й його син Метислав. При тім сі жадання вони ставляли не тільки до членів Ярославового рода, але й до полоцьких князів, що становили цілком відокремлену династію і в усякі „братські“ справи і акції Ярославичів не входили — нове потвердження того, що старійшинство тих київських князів операло ся не на родових правах (тим більше, що і в родині Ярослава вони зовсім не були старійшими), а на політичній традиції найстаршого стола — Київа.

Старійшині належало першінство в ініціативі до спільної акції князів. Звичайним предметом її бувала спільна війна або оборона від Половців, як найбільш реальна потреба всіх українських земель. Він покликував тоді иньших князів до участі, і ті мусіли хиба вказати якісь важні причини, чому не могли взяти участі в поході: проста відмова була-б незвичайною. Як імперативним уважав ся такий заклик від загально призаного старійшини, можемо зрозуміти з сього коротенького оповідання літописи (під 1168 р.): „посла Ростиславъ къ братьи своей и к сыномъ своимъ, веля имъ всемъ съвѣкупитися у себе съ

всими полкы своими (для оборони торговельних ватаг від Половців), и приде Мстиславъ из Володимеря, Ярославъ братъ его из Лучьска, Ярополкъ из Бужьска, Володимиръ Андреевичъ, Володимиръ Мстиславичъ, Глѣбъ Гюргевичъ, Рюрикъ, Давидъ, Мстиславъ, Глѣбъ городеньскый, Иванъ Ярославичъ сынъ, и галичская помочъ“¹⁾. В поході Мстислава на Половців 1167 р. (під 1170 р. в літописи) бере участь і Ярополк Ізяславич, хоч він „дуже хорував в дорозі, але не хотів відстати від своєї братії“ — і таки вмер в поході²⁾.

Старійшина мав орікати про провини князів і їх карати. Так Мономах покарав Гліба минського за непослушність, відібравши волость; так Мстислав арештував полоцьких князів, що не йшли йому в поміч на Половців. Що се не була проста самоваля сильного, а була в тім дійсно певна признана норма, показує пізніший епізод: коли Давид Ростиславич не поспів на час брату Рюрику в поміч на Половців, Святослав чернігівський виступив з обвинуваченнями на Давида, жадаючи відібрання від нього волости, і при тім покликував ся на якусь норму: „порядок (властиво — умова) у нас такий: коли завинить князь, то волостію (має бути караний), а чоловік (боярин) головою, ну а Давид виноватъ“³⁾. Святослав тут виступив правдоподібно в ролі старійшини, бо на неї претендував, і дійсно був старійшим між Ярославичами⁴⁾, але нам інтерна тут норма, на яку він покликують ся: хоч би то була якась і новіша умова, вона, очевидно, операла ся на якімсь давнішнім звичаю. На її підставі можна було судити князя і відібрати у нього волость за провину, а боярина (очевидно — хоч би і в чужій волости) карати смертю за переступ. Орікати в того рода справах, очевидно, перше право мало належати старійшому князю.

Маючи в своїй столиці митрополита, київський старійшина міг впливати на церковні справи не тільки своїх волостей, а й чужих, нпр. в ставленню єпископів, про що будемо ще говорити.

¹⁾ Іпат. с. 361. ²⁾ Іпат. с. 369.

³⁾ „Рядъ нашъ такъ естъ: оже ся князь извинить, то въ волость, а мужъ у голову; а Давидъ виноватъ“ — Іпат. с. 409.

⁴⁾ Се була аналогічна претензія з претензіями суздальських князів — уважати ся старійшими, хоч би й не сиділи у Києві; тільки коли Андрію, а потім Всеволоду удало ся досягнути признання сього права за ними, завдяки їх силам, з таких же претензій Святослава нічого не вишло, бо не мав сили їх підперти.

Чи мав він які спеціальні матеріальні користи з свого становища, не знати. На се маємо тільки оден натяк в згаданім вище епізоді: коли треба було винагородити Ізяслава за утрату переяславського стола, київський Ярополк післав його до Новгороду, і там дали йому де що з печерської данини, і „отъ Смолинська даръ“¹⁾. Никонівська компіляція се коментує так: „да дадять дань на Кієвъ по старинѣ“²⁾, але й не приймаючи сеї — не дуже певної парафрази, очевидно тут право київського князя визначати контрибуції иньшим князям, хоч би в виїмкових обставинах і при особливих впливах на певних князів.

Спеціального титула сеї старійшина не мав. Титул великого князя прибрав технічне значінне лише в Суздальській землі, на Україні-ж сеї титул аж до кінця державного життя уживаєть ся тільки зрідка, як почесна назва, в третій особі, з початку тільки про померших князів, від 2-ої пол. XII в. — і про живих, але вона майже ніколи не стрічаєть ся в словах, звернених до самого князя, в другій особі³⁾. Подібно уживав ся зрідка, як почесна назва, титул „цар“ (стягнена форма від цесар — імператор)⁴⁾. В Галицько-волинській літописи обидва титули прикладають ся й до місцевих галицько волинських князів, але теж в значінню лише почесних назв, не урядових титулів.

Ті самі відносини, які існували між старійшиною „всеї Руської землі“ — київським князем, і князями иньших земель, повторяли ся в відносинах князів кожної осібної землі або династії, де існували родові порядки. Князь, що сидів на „большом княженіи“⁵⁾, займав супроти меньших князів своєї землі подібне ста-

¹⁾ Лавр. с. 287. ²⁾ І с. 158.

³⁾ Титул великого князя про київських князів див. Іпат. с. 90 (св. Володимир), 110 (Ярослав), 208 (Мономах), 217 (Мстислав), 323 (Ізяслав), 352 (Ростислав), 426 (Рюрик), 427 (Святослав Всеволодич); подекуди цього титула нема в Іпатській кодексі, а тільки в пізнійших Хлебніковським і Погодінським — 109, 113, 151; очевидно пізнійше дописаний і заголовок на с. 268, де названо великим князем Юрія (Шахматов уважає його суздальським додатком). Про галицько-волинських князів див. Іпат. с. 479 (Роман), 574 (Василько), 604 (Володимир). Титул сеї в другій особі уживає, адаєть ся мінї, тільки Слово о полку Ігоревім (про Всеволода — гл. X).

⁴⁾ Див. Іпат. с. 249, 266, 303, 323, 479, 604. Одн раз — в похвальнім слові Рюрику (Іпат. с. 476) ужито грецьке „кюръ“ (κυρ); додам, що сеї титул служив призвищем одного рязанського князя.

⁵⁾ Вираз Слова на перен. мощей Бориса і Гліба про Давида чернигівського: княжаше в Чернигове в болшем княженіи, понеже бо (бѣ) старий брати своєї — Пам. др. писм. XCVIII с. 16.

новище старійшини, як київський князь у відносинах до нього самого. Він міг ставляти подібні претензії впливу і власти супроти „молодших“ князів своєї землі, розуміється — в тих же обставинах і з тими-ж умовами що й київський, себто коли мав авторитет і сили, аби зайняти дійсно впливове становище супроти них. В великоруських землях, де ся еволюція земель мала час піти далі ніж на Україні, сей процес дав знати себе на зверх тим, що тут князі поодиноких „більших князівств“ приймають титул великого князя, так що в XIV—V в. поруч старійшого великого князя — володимирського, бачимо великого князя тверського, рязанського. На Україні подібні відносини старшинства і залежності молодших князів від старших могли існувати в землі Чернігівській та ще в Турово-пинській, але матеріали про князівські відносини сих земель такі убогі, що ми не можемо ілюстровати сього апріорного виводу фактами, окрім звісного чернігівського слова „О князяхъ“, що оповідаючи про чернігівського князя Давида Святославича, князя „більшого княження“, каже, що „братья его“, себто інші князі Чернігівщини, „слушахуть его яко отца и покоряхут ся ему яко господину“¹⁾.

В браку авторитету старійшини, або в справах занадто важних і загальних, аби їх можна було рішити простим розпорядженням старійшини, помагано княжими з'їздами і умовами. Особливо на переломі XI і XII в., на протягу яких п'ятнацять літ князі з'їзди мали особливо важне значіння, збираючи головніших тодішніх володарів в системі земель давньої Руської держави и пораджуючи спільною радою їх не раз дуже важні справи княжих відносин, поділу земель і спільної боротьби з Половцями²⁾. Вони одначе не виробили ся в якусь постійну інституцію з виробленими формами й компетенціями — князі далеко не правильно брали в них участь і не все піддавали ся їх рішенням, а й самі учасники з'їздів не все були солідарні в їх езекутиві (класичний приклад — ухвала з'їзду в Ветичах на відібраннє волости у Василька, котрої Василько не послухав, а Мономах, хоч брав участь в рішенню, не згодив іти в похід на Василька, й рішення лишило ся несповненим). Потім сі з'їзди втрачють своє значіння; вплинула на се перерва за часів великих впливів старійшини: Мономаха і Мстислава, потім розмноження рода й роздроблення

¹⁾ Ibid. с. 16 і 25.

²⁾ З'їзди — в Любчу 1097 р., в Городку 1098, в Ветичах 1100 на Золотчі 1101, на Долобську 1103 і знову 1111 р.

земель. Ми вправді стрічаємо часом грандіозні з'їзди князів, де безперечно пораджувалися й різні справи, але вони все таки не мали такого універсального значіння. Поруч них бачимо з'їзди фамілійні — ближших свояків, або князів з певної землі, що пораджували справи своєї родини чи землі. Так нпр. Святослав скликає „братю свою“, чернігівських князів, „и поча с ними думати“, плянуючи боротьбу з рязанськими князями в інтересах чернігівських волостей; так Рюрик з Давидом, як „старші в Руській землі“, з'їздяться пораджувати справи родинні й державні — „о Руской землі и о братьи своей — о Володимерѣ племени“¹⁾. Одначе такіж справи полагоджують ся й через дипломатичні зносини, і самі з'їзди, так само як нинішні дипломатичні конгреси, тільки заступали особистими переговорами переговори через відпоручників.

Супроти сказаного вище система земель давньої Руської держави від половини XI в. представляється як група автономних, незалежних земель-князівств, звязаних одностією династії (до певної міри також й одностією дружини) й традицією давнішої приналежности до одної, Руської держави (що полишила незатерті сліди в правнім устрою й культурі земель), під сеніоратом, більше або менше реальним, київського князя, котрого сеніорат в теорії мав відповідати родовому старійшинству династії. З розростом династії й роздробленнєм земель (в XII в.) ся група князівств-земель перетворюється в систему груп незалежних князівств, з яких складається кожда земля, під сеніоратом свого старійшини, що знов признає над собою старійшинство київського князя.

Ся автономність князівств при свідомості певного спільного звязку дає певну аналогію з федерацією, й се давало повід говорити про федеративний устрій, або бодай — федеративний принцип в системі земель давньої Руської держави²⁾. В дійсности — більше моральний характер звязків сеї системи, брак органів федеративного устрою і якоїсь участи членів сеї системи в спільній управі не позволяють говорити про федеративний устрій, а тільки певні елементи, з котрих міг би виробити ся федеративний устрій, одначе не виробив ся — як і взагалі вся політична система давньої Руси не виробила певних скристалізованих форм, не вийшовши з стану формовання і боротьби ріжнородних чинників політичних відносин.

¹⁾ Іпат. с. 456 і 459. ²⁾ Див. прим. 22.

Ми знаємо, що творчим елементом сеї державної системи були, по всякій правдоподібності, багаті патриціанські верстви її старого огнища — Київщини. І пізнійше державна організація і тут і взагалі, по всіх землях, опирала ся на тіж вищі, багаті верстви властителів і капіталістів, служачи їх інтересам, і в них находячи свою опору. Розумієть ся, першим інтересом — були в ній інтереси самої влади, — тих сфер і чинників, що безпосередно держали в своїх руках владу і для власної користі мусіли піддержувати державну організацію, з котрої тягнули доходи, з котрої жили, — князя і дружини. Але, безперечно, їм і тогочасній суспільності не були чужі гадки про певне оправдання сеї влади мотивами ідеальної чи суспільної натури. „Вам Бог казав правду діяти на сьім сьвітї, правдою суд судити“, казав печерський ігумен київському князю¹⁾, і безперечно, що се було загальне переконання: удержання справедливости взагалі і спеціально через суд („оправлювання“ людей, як казали) то перша задача влади й рація її істновання. Друга — се оборона землі („соблюденне“) від нападників, — та перша причина, що мусіла взагалі вплинути на утворення сильної й сконцентрованої влади. Сі справи громада, чи її властиві проводирі й речники — знов ті „ліпші“, маючі верстви, що не тільки як проводирі й репрезентанти громади, що „держать землю“, кажучи старим виразом, дбають про охорону спокою, а й ближче заінтересовані в ній з огляду на свої масткові інтереси, — повіряють князеві, дозволяючи йому на сі цілі, чи з огляду на досягнення сих цілей зібрати різні доходи з землі, організувати й правити нею. Собі ж полишають вони тільки загальний нагляд, контролю діяльності сього функціонера землі — бо не вважаючи на свій високий авторитет і становище, князь ніяк не може уважати ся паном чи власником землі, як пробували його представити часом, а властиво, кажучи словами Фридриха Вел., являєть ся „первим слугою“ землі чи громади.

Так в формі ідеалізованої, себто більш усвідомленої, виглядає схема політичного устрою землі-волости — кожної з тих держав, з яких складала ся політична система земель давньої Руської держави. В менш лишень сьвідомих, не так льогічно й консеквентно продуманих формах, вона мусіла представляти ся і самій тодішній суспільності, тодішнім людям, коли вони застановляли ся над відносинами й пробували мотивувати свої вчинки й становище супроти них.

¹⁾ Іпат. с. 369.

Відповідно до того організація землі-князівства полягала на двох самостійних чинниках, в певній мірі — на діархії. Перший чинник — громада з суверенними правами, чинник найвищий, але без постійної діяльності, з характером проявів надзвичайним; її орган — віче. Другий — князь з його дружиною й аїентами, що хоч принципіально стояв під контролею громади і віча, однак в своїх руках мав усю звичайну, щоденну політичну й адміністративну владу і на практиці дуже часто був повновладним господарем в своїй волості.

З історичного становища, з цих двох чинників віче було елементом і давнім і новим — властиво давнішим, але з деяких поглядів можна сказати — і новішим від князівсько-дружинного. Політична самоуправа була безперечно річ дуже давня — про племінну самоуправу говорить іще Прокопій¹⁾, але з другого боку сформування землі-волости, як замкненого політичного організму, і перетворення гегемонії міста в формальну владу, з залежністю від нього пригородів, з рішучим голосом міста в справах всієї землі, обов'язковим для пригородів — всі ці моменти, на котрих полягала пізніша діяльність віча, сформувалися по вській правдоподібності вже під впливом князівсько-дружинного устрою²⁾.

При тім в період примучування земель київськими князями політична самоуправа була пригнетена, атрофована, і вона починає прокидатися наново тільки з упадком київської централізації. У нас на Україні першим проявом такої пробудженої діяльності громади була доперва київська революція 1068 р.

Але се пробудження сталося по різних землях далеко не в однакових розмірах. Коли нпр. в північному Новгороді громада з часом (в першій пол. XII в.) зовсім зводиться на другий план князівську владу сильним розвитком своїх політичних функцій, в інших землях вона й по відокремленню землі показує своє життя дуже слабо й рідко. Се залежало від того, чи обставини склалися так, що покликували віче до участі в політичному житті землі рідше чи частіше, і чи громада мала відповідну енергію й сили, щоб відповідно реагувати на такі поклики. Але в усякім разі політична діяльність громади в цих часах, XI—XIII в., уявляла собою загальний принцип земського життя. Се виразно висловила Суздальська літопись з нагоди боротьби міста з пригородами в Ростовсько-суздальській землі: „Новгородці бо,

¹⁾ Див. т. I² с. 386. ²⁾ Див. там же с. 325, пор. 335—8.

і Смольняне, і Кияне, і Полочане і всі волости (землі) з поконвіку збирають ся на віча для наради, і що постановляють старші (старше місто, город), то приймають і пригорода¹⁾.

На Україні ніде віче не дійшло такого значіння, як у Новгороді. Найбільший розвій його бачимо в Київщині, ало й тут воно зіставало ся в ролі надзвичайного орґану, тим час як князь зістаєть ся властивим господарем в управі землі; в иньших українсько-руських землях діяльність віча ще слабша. Ми тепер притянемо ся діяльності київського віча, як максимальним проявам громадського елементу в політиці на Україні, а поруч з київськими фактами будемо наводити аналогічні явища з життя иньших земель; образ діяльності київського віча дасть нам зрозуміти, як виглядала вона, в зменьшених і ослаблених формах, по иньших українсько-руських землях, про котрі ми маємо так мало відомостей²⁾.

На першім місці серед ріжних проявів політичної діяльності громади треба поставити вибори або запросини князя, його потвердження або знов усунення. Сюди належить революція 1068 р., коли Кияни скинули кн. Ізяслава й вибрали Всеслава³⁾. Революція 1113 р., коли вони вибрали Мономаха. Виступ київської громади 1132 р.,

¹⁾ Лавр. с. 358: „Новгородци бо изначала, и Смольняне, и Кыяне, и Полочане, и вся власти якоже на думу на вѣча сходят ся, на чтоже старѣйшии сдумаютъ, на томъ же и пригороды стануть“. Сеї звістки не можна інакше розуміти, як тільки про віча в справах політичних, бо якихось вічевих зборів в адміністративних чи економічних справах усеї землі, з поручення князя, як то хочуть деякі дослідники (Самоквасов і за ним Лімберт — як нижше), ми ані не знаємо, ані навіть припустити їх не можемо.

²⁾ Факти діяльності київського віча зібрані в розвідці Линниченка Вѣче въ Киевской области, 1881 і в моїй Історії Київщини с. 301 і далі; факти діяльності віча по ріжних землях у Погодіна Исслѣдованія VII, 153 і далі, Сергѣевича Вѣче и князь, 1867, в змінений і скорочений формі в т. II його Юридическихъ древностей с. 3 і далі. Політичне значіння віча на Україні пробував заперечити Самоквасов у своїй розвідці Замѣтки по исторіи русскаго государственнаго устройства и управления (Ж. М. Н. П. 1869, XI і XII); сей погляд повторив потім його ученик Лімберт в розвідці Предметы вѣдомства вѣча въ княжескій періодъ древней Россіи, Варшава, 1873; але ся проба потягнути рішучу різницю між устроєм українсько-руських земель як чисто монархічним, і вічевим устроєм північних республік — не прийняла ся в науці. Огляди компетенцій віча ще у В.-Буданова Обзоръ³⁾ с. 56 і далі, В. Дьячанъ Участіе народа въ верховной власти славянскихъ государствъ, Варш., 1882.

³⁾ Для фактів ширше описаних в попередніх розділах сеї праці (т. II, гл. 2 і 3) я не вказую тут джерел.

коли вона закликала на князівство Ярополка¹⁾, та 1146 р., коли potwierдила на князівстві пропонованого їй від Всеволода Ігоря, але потім закликала замість нього Ізяслава. 1150 р. Кияни, по всякій правдоподібності, закликали Ізяслава вдруге, а коли тим часом засїв був у Києві Вячеслав, вони виріклися його й признали князем Ізяслава („а мы его не хотимъ, ты нашъ князь“). Коли Ізяслав мусїв забрати ся з Києва, Кияне „уведоша князя Дюргя въ Киевъ“, але потім знову — в третє закликали Ізяслава. По смерті Ізяслава Кияни potwierдили на князівстві Ростислава; коли він утік, побитий Ізяславом Давидовичом, і сей останній зголосив до Киян свою кандидатуру на київській стіл, вони закликали його до Києва; про друге князівство Ізяслава Давидовича (1157) Новгородська літопись теж пише: „посадиша Ізяслава Давидовича Кияне на столѣ“²⁾. По смерті Ростислава Кияни і Чорні Клобуки закликали на стіл Мстислава Ізяславича. Нарешті під час походу Романа на Київ на Рюрика, Кияни прийняли Романа князем: „скільки є руських городів, люди з них їхали до Романа, і Кияни відчинили йому ворота на Подолі“³⁾.

Закликаючи князя або приймаючи (акцептуючи) кандидатуру якогось князя на стіл, київська громада часом укладала з ним при тім умову — „ряд“. Зміст такого ряду поданий в літописи два рази. Один ряд 1146 року з Ігорем, коли Кияни жадали, аби він особисто судив усякі справи, і діставши в тім запевненнє, наново присягнули йому, отже признавали його князем з тою умовою. Другий ряд 1154 р., коли Кияни поставили умовою Ростислава, приймаючи його князем, щоб він заховував ті-ж відносини до Вячеслава, які усталили ся за його попередника — Ізяслава, і з тою умовою обіцяли київський стіл Ростиславу до віку його⁴⁾. Окрім того маємо ще дві звістки про ряд громади з князем, обидва про Мстислава Ізяславича, один з 1167, другий з 1170 року, але без усякого пояснення їх змісту. Нарешті сюди-ж правдоподібно належить звістка, що по смерті Вячеслава (1154) бояри радили Ростиславу вернути ся в Київ і „утвердить ся съ людьми“⁵⁾.

Як бачимо з поданого тут повного реєстру дотичних фактів, функція громади — вибирати собі князя, або бодай акцептувати певним активним проявом певну кандидатуру, та укласти з новим князем умову виконувала ся київською громадою тільки зрідка. За

¹⁾ Лавр. с. 286. ²⁾ Новг. с. 142. ³⁾ Лавр. с. 397.

⁴⁾ Аналізу рядів 1146 і 1154 р. див. в т. II с. 147—8 і 176.

⁵⁾ Іпат. с. 326, 365, 375.

часи від Ярослава до монгольського знаходу ми маємо коло п'ятдесяті перемін князів на київській столі, а від 1068 до 1200 (чи 1201) року, себто від першого до останнього звітного нам прояву політичної діяльності громади — близько сорок; з того, по наших звітках, громада взяла в перемині князя якусь участь більше-менше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликано на київський стіл з ініціативи самої громади властиво три, а що найбільше п'ять разів¹⁾; з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або заакцентувало якимось активнішим способом кандидата, що здобував стіл на основі спадщини, тестаменту або умови князів, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом.

Таке говорять наші джерела, і прийнявши навіть, що вони дещо могли промовчати, проминути якісь менші визначні акти вічевої участі²⁾, ми в усякім разі мусимо прийняти як факт, що в більшості перемін князів громада не брала якоїсь активнішої участі, — особливо коли виключити звідси такі акти чисто церемоніального характеру, як те що Кияни послали послів до Ярополка, давно признаного вже наступником Мстиславу, вийшли на зустріч Юрию, коли він підійшов уже під Київ, або „посадили на столі Ізяслава Давидовича“ в 1158 р. Їх умови з князями, судячи з поданого в літописи змісту радів 1146 і 1154 р., не йшли далі найзагальніших питань, ні в чім з рештою не ограничуючи княжих прав у політичній і адміністративній управі, так що і в порівняннє не можуть іти з пізнішими (XIII в.) новгородськими рядами, що містять в собі справденні конституційні хартії.

Се не тяжко зрозуміти. Аби громада взяла якусь активнішу участь в обсаді стола, треба було з одного боку — щоб вона мала до того відповідну причину, себто — аби мала милого її кандидата, який вимагав би її помочи против якогось непопулярного кандидата, з другого боку — аби чула в собі відповідні сили для такої акції. Инакше вона зіставала в своїй пасивній ролі, яку взагалі займала супроти княжої управи, привчена до того періодом сформування Руської держави. Звістну заяву Киян: „Ольговичевъ не хочемъ быти акы в задничи“ (не хочемо переходити спадком в родині

¹⁾ 1068, 1113, 1146 і 1150 — вагання в численню залежить від того, чи рахувати сюди і другий і третій похід Ізяслава на Київ, коли він діставав заклики від Киян.

²⁾ Як то ми бачимо в двох разях, що Київська літопись не згадує про участь громади, а згадують инші — Суздальська та Новгородська (про Ярополка й друге князювання Ізяслава Давидовича).

Ольговичів¹⁾, зовсім не можна толкувати як доказ, що Кияни були дражливі на пункті свого права — вибрати кождий раз собі князя, як то роблять деякі дослідники²⁾. В дійсности вони не хотіли тільки дати закріпити ся дідичности Ольговичів — несимпатичної їм династії, супроти дуже популярної династії Мстислава. В сій остатній династії, як ми бачили, вони підтримували дідичні права князів на стіл і для оборони їх претензій київська громада активно виступала в середині XII в. Але не встигнувши свого досягнути — забезпечити дідичні права сеї династії на київський стіл, вона вернула ся знову до своєї пасивности.

В иньших землях громада бере ще рідше участь в обсаді стола й переміні князів, і сього не можна витолкувати самою тільки бідністю наших звісток. Ми знаємо, що землі взагалі (і Київська між ними) змагали до того, аби зробити з своєї землі замкнене політичне тіло, з осібною династією, і тим забезпечити ся від політичних пертурбацій. В наших звістках землі або виступають в обороні таких своїх династий против заходів їх ворогів, в ролі більш пасивній, що вимагала одначе від громади часом великих жертв, а значить — і рішучої свідомости справи: так було в Чернітвщині і на Волини при кінці XI в., в Турово-Пинській землі в 50-х рр. XII в. Або — вони запрошують до себе князів з вибраної династії, як се ми бачимо в Київщині, і як було також і в Переяславщині, де громада закликала кілька разів Гліба Юриєвича, а потім перейшла на сторону самого Юрія в його битві з Ізяславом. Так само і Куряни своїм князем признали Гліба Юриєвича (чи властиво Юрія) і взяли від нього собі посадника, відкинувши ся від Ізяслава³⁾. Пізнійше — в XIII в. — Переяславці висилають до тієї-ж суздальської династії послів, просячи князя, і Всеволод суздальський дає їм князем свого сина Ярослава⁴⁾.

Коли династия була знайдена, її становище зміцнене, й стіл переходив у межах сеї династії спокійно на основі родових рахунків або княжих умов, громада зіставала ся пасивним і спокійним свідком, бо зовсім не обставала за своїм правом вибору й не змагала проявляти його кожного разу. Тільки як вивязувала ся боротьба між ріжними лініями або особами сеї династії, для громади не індиферентними, вона виходила з своєї пасивної ролі. Так Галичани закликали до себе репрезентанта лінії Ростислава — Івана Берлад-

¹⁾ Іпат. с. 230.

²⁾ Соловйов I с. 494, Сергѣевичъ — Юридическія древности II с. 76.

³⁾ Іпат. с. 251. ⁴⁾ Лавр. с. 395.

ника супроти свого несимпатичного князя Володимирка, й пізніше посилали до Івана запросини в Київ¹⁾. Так Стародубці під час боротьби Святослава Всеволодича й Олега Святославича перейшли на сторону Олега²⁾.

Як я сказав — хоч князі часом за такі виступи, коли вони спротивлялися їм інтересам, і мали охоту карати громадян як бунтівників (так зробив Ізяслав з Киянами 1069 р., Володимирко з Галичанами 1144), — але право громади вибирати князя признавалося їм і в їх кругах. Львівський Мономах, хоч і по довгих церемоніях, таки прийняв вибір від київської громади, в противність недавнім любецьким постановам, а Ізяслав Давидович, як ми бачили, покликавав ся перед Юриєм на свій вибір. Таким же проявом признання прав участі громади в обсаді стола треба уважати рекомендацію Всеволодом свого брата Ігоря Киянам: „я дуже хорий, а от вам брат мій Ігор — візьміть його“³⁾; ся рекомендація, очевидно, признає за громадою право акцептувати або не акцептувати князя. Додам, що подібні рекомендації у князів, що жили в добрих відносинах з громадою, мусіли повторятися й частіше.

Далі, громада на запитання князя висловляла свій погляд в різних важніших політичних справах. Запитуючи громаду, князь бажав знати, чи може він числити в сїм разі на моральну, а з тим — і матеріальну поміч громади. Особливо се практикувалося, коли князь, розпочинаючи війну, хотів довідатися, чи може числити на участь в ній громади в формі загального походу. Наведемо такі факти з історії Київщини:

Святополк, настрашений Давидом Ігоровичем, що радив йому арештувати Василька, скликав віче — „боiare й Кияне“, й оповів, що йому казав Давид, очевидно — бажаючи знати гадку громади, властиво — скільки може він на неї числити. Віче ухилило ся від виразної гадки, хоч і признало за Святополком право боронити ся від Василька: „щож, мусиш, княже, стерегти своєї голови; коли Давид каже правду, треба Василька покарати, коли-ж Давид сказав неправду — він відповідає перед Богом“.

1147 р. Ізяслав, вибираючи ся походом на Юрія, скликав віче й оповівши свій плян, завізвав Киян, аби й собі взяли участь в поході (а ви доспівайте). Але Кияне заявили, що на Ольговичів підуть радо, а на Юрія — ні, й Ізяслав, діставши сю від-

¹⁾ Іпат. с. 342. ²⁾ Іпат. с. 360.

³⁾ а се вы брать мой Игорь, имѣтєсь по нь.

мову, кликнув тільки охочих: „а тотъ добръ, кто по мнѣ поидеть“¹⁾. Коли одначе плян змінив ся, і наслідком зради „Ольговичів“ Ізяслав постановив замість Юрія воювати з чернігівськими князями, він пригадав Киянам їх обіцянку: скликавши на нове віче й оповівши їм про зраду чернігівських князів, закликав їх до походу на Ольговичів: „нынѣ же братьє Кияне, чего есте хотѣли, чимъ ми ся есте обѣчали, поидите по мнѣ к Чернигову на Ольговичь, доспѣвайте отъ мала и до велика: кто имѣеть конь, кто ли не имѣеть коня — то в лодьи, ти бо суть не мене одного хотѣли убити, но и васъ искоренити“²⁾. Кияне заявили згоду йти на Ольговичів: обіцяли йти всі „і з дѣтьми“.

1149 р. Ізяслав знову закликав київську громаду до участі в поході на Юрія, що йшов на Київ. Кияни заявили знову, що не підуть, і радили Ізяславу мирити ся з Юрисм. Але Ізяслав, запевнивши, що до війни не прийде, а йому потрібні сили, щоб лише заїмпонувати ворогови, прихилив їх нарешті до участі³⁾. Коли не вважаючи на се (з його боку то була нещира обіцянка) прийшло до битви, й Ізяслава побито, він, вернувши ся до Київa, знову скликав громаду й запитав: чи буде вона його боронити від Юрія (се стрый наю пришель, а вѣ вамъ являєвѣ: можете ли ся за наю бити?). Кияни впросили ся від участі в сій війні, вказуючи на неможливість для них дальшої війни по остатній катастрофі, й умовили Ізяслава на якийсь час уступити ся з Київa, обіцяючи при ліпших обставинах знову стати по стороні його⁴⁾.

Аналогічне явище оповідаєть ся в Курську: коли Сьвятослав Ольгович з Глібом Юрієвичом підступали під Курськ, Метислав Ізяславич, що був там тоді, повідомив про се громаду, очевидно — бажаючи знати, чи може числити на неї. Куряни вислухавши заявили, що могли-б бити ся з Ольговичами, але не з Юрієвичом; супроти такої заяви Метислав мусів виступити заздалегідь з Курська⁵⁾.

Але громада і з власної ініціативи, коли обставини складали ся грізно, або коли управа звичайних органів — князя й його аґентів рішучо її не задовляла, — скликала віче й постановляла своє рішення, та переводила його сама або поручала до сповнення князю. Такі факти можемо вказати в історії і Київщини й інших земель.

1068 р., коли Половці побили вперше руських князів, Кияни, вернувши ся з нещасливого походу, скликали віче й ухвалили йти новим походом на Половців, а до князя післяли, жадаючи, аби

¹⁾ Іпат. с. 243. ²⁾ Іпат. с. 246. ³⁾ Іпат. с. 265. ⁴⁾ Іпат. с. 268. ⁵⁾ Іпат. с. 250.

дав їм для того коней і зброї. Відмова князя привела до звісного повстання, що закінчилося вибором нового князя.

Коли 1098 р., з поведи осліплення Василька, Мономах з чернигівськими князями зібрали ся походом на Святиполка й збирались перейти Дніпро, а Святиполк хотів тікати з Київа, Кияне задержали його, а распочавши від себе переговори з князями, привели нарешті до порозуміння їх з Святиполком.

1146 р. київська громада, роздражнена надужитями княжих урядників, при переході київського стола від Всеволода до Ігоря Ольговича, зійшовши ся на вічу, поставила Ігорю певні бажання до організації суду й тільки під тою умовою прийняла його князем¹⁾.

1151 р., коли боротьба Ізяслава з Юриєм дійшла своєї найвищої точки, Кияне, підбодрені щасливою обороною Київа, здається — з власної ініціативи ухвалили взяти участь цілою громадою в поході, загрозивши смертю тому, хто не пішов би в похід.

Аналогічні факти маємо з історії інших земель. Коли 1098 р. Ростиславичі приступили під Володимир і післали до володимирської громади жадання, аби видала бояр-ініціаторів осліплення Василька, грозячи инакше війною, громада скликала віче й зажадала від князя, щоб він видав тих бояр Ростиславичам, инакше грозили ся, що відчинять ворота Ростиславичам, „а самі промишляй о собі“. Давид хотів був якось викрутити ся, але громада обставала при своїм, грозила, що піддасть місто, й на решті вимогла, що Давид видав сих бояр.

1138 р., коли Ярополк з великими силами обложив Чернігів, і князь Всеволод налагодив ся тікати „в Половці“, чернигівська громада змусила його покорити ся перед Ярополком, досить недвозначно грозячи, що инакше не хоче його мати князем на далі, й Всеволод супроти сього мусів просити згоди від Мстислава.

Само собою, віче распоряджало долею землі в часи, коли в землі не було князя. Так 1069 р., коли Ізяслав з польським військом ішов на Київ, київська громада веде зносини з задніпрянськими князями, а потім постановляє піддати ся Ізяславу. Також распоряджає вона в моменті по смерті Святиполка, потім Юрія.

Що віче займало ся справами не самого тільки міста, де збирало ся, не самого тільки „города“, але й пригородів, цілої землі, доказує епізод 1146 р., коли Кияне, скаржаючи ся на княжих агентів, підносили не тільки се, що якийсь Ратна „погубив“ своїми

¹⁾ Ширше про се т. II с. 147—8.

кривдами Київ, але згадували й иньшого — Тудора, що подібним способом знищив Вишгород. Віче було речником цілої землі й інтереси цілої землі повинно було мати на оці, хоч переважно, розуміється, водилося ближніми інтересами города.

Як бачимо з наведених прикладів, віче, коли обставини покликували його до того, могло постановити своє рішення в якій небудь сфері політичного життя й управи, й перевести, або поручити до переведення князю, — чи то в зверхній політиці, чи у внутрішній управі. Тільки ці функції віча були заведі надзвичайними: віче не мало ніяких постійних, спеціальних функцій. Що найбільше можна б думати з наведених прикладів, що князь не міг покликати громади до участі в поході без згоди віча, але й тут не підлягає сумніву, що князь міг і не питаючи ся громади, закликати її до участі в поході, коли був певний, що вона не спротивить ся тому, бо причина для походу дуже важна (нпр. при половецьких нападах), або тому, що авторитет князя надто був значний. Запитання Ізяслава поясняють ся тим власне, що він був не певний, яке становище займе громада супроти задуманих ним походів.

Повторяю — громада не мала своїх спеціальних функцій і її участь в політиці й управі не мала нічого постійного, організованого; вона все зіставляла ся лише органом надзвичайним, корективом звичайної князівсько-дружинної управи. Вмішавши ся в яку небудь галузь її й зробивши в ній поправку, якої на її погляд конче вимагали обставини, громада по тім звертала знову управу в руки її звичайних хазяїв, чи властиво хазяїна — князя, бо на нього одного складає громада всю власть і провід землі, на його рахунок і одвічальність. Українські громади не мають самоуправи й не змагають ся до неї, змагання до обмеження князівсько-дружинної управи й боротьби з нею за права вони зовсім не знають, противно, їх ідеал — уставити такий лад, де б князівсько-дружинна управа розвивала ся як найбільше правильно, не змушуючи громади до вмішування, до поправок. Запоруку тою вони бачать в особі князя — аби був добрий і дбалий для землі, і на се звернені головнo жадання землі.

Що суверенні права громади — розпоряджати ся в землі без князя чи при князю та ставити йому певні жадання, признавали ся в княжих кругах, в тім не може бути непевности. Се бачимо виразно з таких фактів, як зносили Святослава й Всеволода 1069 р. з київською громадою, коли вона не хотіла приймати свого „законного“ князя Ізяслава, а вони обіцяли її посередниц-

тво та забезпечали її від репресій Ізяслава; ще виразнійше виходить се з фактів, де князі входили в зносини з громадою, поминаючи князя. Так 1098 р., коли київська громада входить в зносини з задніпрянськими князями, що прийшли на Сьвятополка, сї князі ведуть зносини з громадою, поминаючи її князя Сьвятополка: вони, вислухавши „молбу Киян яко сотворити миръ, и блюсти земли Рускои и брань имѣти с погаными“, запевняють депутатів громади, що закінчать справу згодою, і після того тільки відновлюють зносини з Сьвятополком. Ще інтересніший факт маємо в зносінах Ростиславичів з володимирською громадою 1098 р., коли вони самі, з власної ініціативи зовсім поминають князя Давида і звертають ся просто до громади, бажаючи, аби вона зробила пресію на свого князя — Давида.

Оглянувши таким чином діяльність віча, приглянемо ся його складу і формам діяльності.

Насамперед що до складу віча. Літописи ніде не говорять про нього спеціально, та з натяків їх видно, що в вічу брала участь вся свободна людність землі — города й пригородів, але тільки самі господарі, голови родин. На се вказує термін „люди“ для учасників віча, не „ліпші люде“, а такі люде взагалі: „людє кыевьстии“ (1068), „людие Черниговци“ (1138), або „гравжани“ (в Володимирі 1099), „Кияне“ (1098), „Галичане“ (1144)¹). Розумієть ся, в дійсности задавали тон дуже часто ті „ліпші люде“, „иже держать землю“, як казали в X в.; але трапляли ся й такі віча, де брав гору демос і змушував замовкати тих звичайних провирів віча.

Що молодші члени родини не мали голосу при тім, на се вказують вирази, де вічевики приймають рішення за себе й за „дітей“. Так говорять на вічу Кияне в 1147 р.: „на Ольговичів підем радо і з дітьми (на Ольговичи хотя и с дѣтми), і на новім вічу знову: „идемъ по тобѣ и с дѣтми“. Так кажуть Куряне: „оже се Ольговичъ, ради ся за тя бьемъ и с дѣтьми“²). Такі вислови не могли б мати місце, як би й сї „діти“ були тут же на вічу з правом голосу.

Люде з пригородів могли брати участь і мали голос на вічу, але їх присутність не була конче потрібною для того, аби рішення віча було важним і для пригородів; се ми знаємо добре з новгородської практики, і нема ніяких перешкод прикласти се й до

¹) Іпат. с. 120, 169, 175, 216, 226.

²) Іпат. с. 242, 246, 250.

українських віч. Справа Вишгорода, піднесена на київським вічу 1146 р., дуже правдоподібно, була наслідком того, що на вічу були й Вишгородці. А що рішення віча города було обов'язкове в усякім разі й для пригородів, се дає зрозуміти наведена вище максима суздальського літописця, що говорить про обов'язковість таких рішень для пригородів, зовсім не згадуючи про потребу для того участі пригородів — зрештою в таких разі ціла та максима не мала б значіння.

На існування репрезентації, відпоручників пригородів чи частин міста, не маємо ніяких натяків, і можемо прийняти зовсім на певно, що її наші громади не знали, як не знали й більш розвинені північні.

Форми скликання, місце або час вічевих нарад не були зовсім регламентовані — не тільки у нас, але й у Новгороді. При надзвичайнім характері вічевих зібрань не може бути й мови про якусь їх періодичність або певні уставлені часи. Скликав віче, як ми вже бачили, або князь або самі громадяне; в остатнім разі, розуміється, віче міг скликати кождий, хто потрапив заінтересувати та згуртувати людей. Кожде місце було добре для сього; рівно ж порядок вічевих нарад залежав від хвилових обставин. Дорогоцінний, бо зовсім одинокий образок віча, скликаного з ініціативи князя¹⁾, дають нам оповідання про київське віче 1147 р., що закінчилося смертю кн. Ігоря²⁾:

Ізяслав, бажаючи притягнути до участі в війні з Ольговичами київську громаду, вислав двох з своєї дружини до Києва з порученнями в сій справі. Сі посланці, приїхавши до Києва, мали удати ся до полишеного для нагляду в Києві Ізяславового брата Володимира, щоб він за порозумінням з митрополитом і тисяцьким скликав Киян на віче на подвір'я св. Софії. Володимир скликав Киян, і вони зібрали ся в великім числі й посідали³⁾ на площі коло св. Софії. Предсідателем зборів був митрополит, як найповажніша особа в місті, хоч властивим господарем у Києві, в неприємності князя, був тисяцький. Звернувшись до митрополита,

¹⁾ Навіть в багатших новгородських джерелах, через їх лаконізм, ми не маємо подібних подробиць.

²⁾ Оповідують про нього Київська літопись (с. 244 і далі) й Суздальська (с. 300), в деїм незалежно, доповняючи одна одну. Новіший коментар (в деїм довідний) Д.-Запольского — Книга для чтенія по рус. ист. І.

³⁾ Так у Сузд.: „сѣдоша у святоє Софія“; в Київ.: „въставши же имъ въ вѣчи“. Сі два вислови можна б скомбінувати так: зішли ся й посідали, чекаючи віча, а коли воно почало ся — повставали. Але слова

Володимир представив послів Ізяслава й попросив для них слова: „и рече Володимерь к митрополиту: „се прислалъ братъ мой 2 мужа Кыянина, атъ молвять братъѣ своѣй“. Посли переказали привіт від Ізяслава Володиміру, митрополиту, тисяцькому й усій громаді: „цѣловалъ ты братъ, а митрополиту ся покланялъ, и Лазаря цѣловалъ и Кыяны веѣ“¹⁾. Присутні громадяне („Кыяне“) запитали, з чим прислав їх князь — „молвита, с чимъ васъ князь прислалъ“. Посли переказали поручене Ізяславом: про зраду Ольговичів, і що через неї Ізяслав розпочинає з ними війну, а до участі закликає й київську громаду. Кыяне вислухавши, заявили, що радо підуть в похід. Тоді оден з присутних звернув увагу на небезпечність від того, що в самім Києві сидить оден з Ольговичів — Ігор, і радив перше забити його, а тоді вже йти на Чернігів, „кінчати“ з иньшими Ольговичами. Сі слова незвичайно вплинули на зібрану громаду. Даремно Володимир, потім митрополит, тисяцький київський і другий тисяцький — Володимирів (правдоподібно — волинський) умовляли людей, аби залишили сей замір, неприємний самому Ізяславу. Кыяне відповідали, що з Ольговичами не можна дійти до доброго кінця. Нарешті підняв ся великий крик („кликнуша“), і нарід кинув ся з віча до монастиря св. Федора — забивати Ігора.

Таким чином, і на таких вічах, скликаних князем, де була певна президія, як бачимо — дискусію дуже легко опановувала зібрана маса, і коли вона приходила до афекту, всякий порядок пропадав, і починав ся „клик“, серед котрого вже не мали нічого робити дальші аргументи. Подібний образок дає нам і революція 1068 р.: громада, прийшовши перед княжий двір, попереду розмовляєть ся з князем, що виглядає до них з вікна своїх сіней; але дискусія починає приберати все більше горячий характер („людѣ възвыли“, як казали бояре), нарешті підняв ся крик — „кликнуша“, й люде кинули ся розбивати в'язницю Всеслава.

Але не завжди віче виходило таке неспокійне й непорядне. Инакший образок дає віче 1146 р.: після віча, скликаного Ігорем на Ярославів дворі, вічевики збирають ся самі, з власної

Київ. літописи можуть мати і загальнійше значіння: „коли вони зібрали ся на віче“, слова ж Суздальської мусять мати реальне значіння. Нічого нема неможливого, що люде під св. Софією сиділи підчас віча — на сходах під церквою, і т. и. Припускають спеціально зроблені сидження для віча — се можливе, як гіпотеза.

¹⁾ Інтересна етикета в порядку сих привітів і в їх стилізації — князь вітає Кыян по товариськи, зарівно з своїм братом.

ініціативи на нове віче на Подолі, коло Турової божниці. Вони сидять верхи на конях — може й не всі, иньші може й пішки. По нараді вони закликають до себе Ігоря, щоб вислухав їх бажання. Ігорь виражає до них брата Святослава, і Кияне ставлять свої вимоги, жадаючи від князя присяги, що вони будуть сповнені. Святослав, злізши з коня, присягає; тоді злазять з коней Кияне й присягають. Ціле віче отже переходить, судячи по оповідданню літописи, зовсім спокійно, аж пізнійше розпочинають ся розрухи, викликані мабуть словами Святослава, що він видає тих тивунів, що завинили, на волю громади.

Збирало ся віче, як сказано, на різних місцях: в наведених прикладах ми бачимо київське віче зібране на Ярославовім дворі, коло св. Софії; правдоподібно — тут збирали ся головню віча з княжої ініціативи. З власної ініціативи збирають ся Кияне на Подолі коло Турової божниці, або на торговищі (1068 р.). Ізяслав Ярославич по своїм вигнанню навіть перевів був торговище на гору, в ближше сусідство княжого двора; очевидно, торговище було особливо наручним місцем для самовільних віч громади, скликаних без княжої ініціативи, й тому князь хотів його мати ближше під оком.

Скликали на віче ріжним способом: дзвоном „созвониша вѣче“ володимирські „гражане“ (се був звичайний спосіб в північних республіках); трубами скликав Ізяслав: „ударяй у трубы, созва Кияны“, — може й тому, що се було зроблено перед походом; правдоподібно скликали й через герольдів, як скликає тойже Ізяслав в Новгороді в 1148 р. людей до себе на обід¹⁾. Терміном було: „сотворити вѣче“, „совѣтъ сотворити“, „совѣтъ совѣщати“, „думати“. Констатовання більшости, рахування голосів не знала, та й не могла знати тодішня вічева практика. Цевне рішення уважало ся прийнятим, коли за ним зголошувала ся така сильна більшість, що вона собі могла зовсім ігнорувати меншість. Свої рішення тоді ся більшість уважала можливим накидати меншости й силоміць: київське віче 1151 р., ухваливши взяти всім народом участь в поході Ізяслава, додає: „а хто не піде, дай його (княже) нам, ми його самі забемо“²⁾.

Відносини городів до пригородів у нас не дають нічого особливо інтересного, такого що пригадувало б боротьбу города з пригородом в Новгородській або Ростово-Суздальській землі. Одинока земля, де можемо щось сказати про сі відносини — се Київщина,

¹⁾ Іпат. с. 259. ²⁾ Іпат. с. 300.

і те що можна було сказати про них, сказано в главі про Київщину: відносини між городом і пригородом згідні, і тільки у Вишгородців можна запримітити деякі, і то не дуже виразні сліди емуляції з своєю митрополією.

Перейдїм до другого елементу земського устрою — до князя.

Як ми вже бачили, хоч за громадою признавало ся право вибору князя, але переважно князь здобував стіл не на підставі вибору, а спадщиною або по умові з князями. При тїм громада приймала його або активно або пасивно. Найлекшим способом акцентування громадою князя була участь громади в парадних уводинах князя або в церемонії посаження на столі; для означення ріжниць в відносинах громади — чи брала вона в тій параді участь чи ні — існували два терміни: князя „посадиша на столѣ“, або „князь сѣде на столѣ“¹⁾. Близших подробиць про сю церемонію не маємо; правдоподібно, князь дійсно з парадом засїдав на княжїм столі на княжїм дворі, з більшою або меншою участію суспільности. Здасть ся, з розповсюдженнем християнства отсю саму по собі зовсім свѣтську церемонію злучено з церковною, і митрополит (в иньших містах очевидно — єпископ) благословляв нового князя: духовенство брало участь в уводинах князя, потім князь ішов „поклонити ся“ в катедральну церкву, і тут правдоподібно його благословляно, а по тїм наступила церемонія „настолювання“ — такий образ можна собі уложити на основі згадок Київської літописи²⁾. По тїм складали князеви присягу — на хресті; таке оповідасть ся про Ігоря — „сѣзва Кияне вси, они же вси цѣловаша к нему

¹⁾ „Посадиша Кияне“ — Іпат. с. 324, 329, Лавр. с. 291, 1 Новг. с. 142; „сѣде“ — Іпат. с. 128, 233, 276, 290. Сей останній вираз одначе уживав ся й ширше — навіть про князїв, що були акцентувані громадою. 1068 р. Кияне, вигнавши Ізяслава, а на його місце вибравши Всеслава, — „поставиша ѱ середѣ двора княжа“.

²⁾ „Ізяславъ... с великою славою и честию вѣѣха въ Києвъ, и выйдоша противу ему множество народа, игумени съ черноризци и попове всего города Києва въ ризах (митрополита в Київї тоді не було), и приѣха къ святой Софїи и поклони ся святой Богородици (обом катедрам — старій і новій), и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего“ — Іпат. с. 233. Такий самий образ, в тїм же порядку дає Київська літопись про уводини в Новгороді Мстислава Ростиславича — Іпат. с. 411. Про участь єпископа в уводинах — Іпат. с. 198 (Мономаха); про благословенство митрополита дає вказівку епізод з митр. Константином: коли він прибув (1158) на місце поставленого Ізяславом Климента, „створивше божественную службу и благословиша князя Дюргя Володимѣрича“ (Іпат. с. 333).

хрест“. Але чи завсїди складала присягу громада, не знати, і я скорше б думав противно: коли громада зіставала ся пасивною єупроти нового князя, ледви чи її кликали до присяги. В такім разі й сам князь мусїв розуміти, що громада тільки терпить його та не кидає перспективи „вчинити під ним лєсть“ при нагоді, не вяжучись і присягою.

В відносинах межикнязївських князь стрічав певне обмеженне, більш або менш реальне, в правах старійшини, у внутрішній же управі мусїв числити ся з вічем. Але хоч громада мала над ним суверенні права і могла контролювати його управу, ся контролія і директиви віча були явищем надзвичайним, звичайна ж управа вся лежала в руках князїв. Зрештою від нього залежало поставити себе незалежним і від суверенних прав і від контролі віча. До того були дві дороги: або стояти в добрих відносинах з громадою, потрапляючи під її найбільш популярні бажання, так щоб громада не чула потреби мішати ся в княжу управу, або поставити себе о стільки сильно, щоб не бояти ся повстання і „лєсти“ громади, а тоді собі ігнорувати всі її бажання.

Змагань до обмеження княжої власти, як я вже згадував, у тодішньої єуспільности не було: земля не мала ані охоти ані єпромоги до самоуправи; тому ж то, коли почав ся рух (в XIII в.) против князївсько-дружинного устрою, земля, виломлюючись з під єього режіму, розпадала ся на дрібні автономні громади. Для управи землі в її цілості в тодішніх обставинах конче потрібний був князь, тому ми й не стрічаємо єпеціальної ворожнечі до єєї інституції зі сторони тих, хто інтерєсував ся політичною цілієтю землі, противно — стрічаємо виразні вказівки, якою безрадною почувала себе земля без князя.

Так, 1069 р., саме після революції, коли київська громада як раз показала свою політичну активність, Кияне не відважили ся самі стати до бою, як кн. Всєслав утік з під Білгорода, перед битвою з Ізяславом — вони вернули ся до міста й почали шукати иньшого князя, а не знайшовши, покорили ся Ізяславу. Коли підняли ся розрухи в 1113 р., по ємерті Євьятополка, „ліпші мужі“, єї колишні правителі Києва, не бачили иньшого єпособа покінчити єї розрухи, як тільки що найскорше закликати нового князя. Коли 1155 р. умер Юрий, не полишивши нікого, як оповідає літопись — „тяжко бяше Кияномъ, не осталъ бо ся бяше у нихъ ни єдинъ князь у Києвѣ“, і щоб выйти з такого безкняжого становища, вони закликали до себе нездатного і непопулярного Ізяслава Давидовича. Таке-ж значінне мало відай і те, як по ємерті Ізяслава, нїм приїхав

Ростислав, Вячеслав, князь номінальний, що в дійсню управу не мішав ся, закликав у Київ, „блюсти волости“ Святослава Всеволодича: очевидно, громада сама себе „соблюсти“ не могла. І у війську без князя не надіяли ся доброго порядку: коли 1151 р. Юрій прохопив ся на сей бік Дніпра під Зарубом, се поясняли тим, що Ізяслав відіслав свого сина, і при тім броді не було князя, „а боярина не всякий слухає“¹⁾.

Коли так безрадною почувала себе без князя громада київська, найбільш розвинена політично, найбільш активна, то тим більше князь мусів уважати ся неминуcho потрібним у житю иньших українських земель, де політичне значінне віча - громади ніколи не дорівнювало Київщині.

Як уже сказано було, діяльність князя обіймала собою всі сфери тодішньої політики й управи.

Почати з того, що князь міг свobodно распоряджати своєю волостию: він міг її відступити або проміняти, або й продати, він міг в ній роздавати дрібніші волости, міг передати в спадщину своїм спадкоємцям, і се все без участі громади²⁾. Громада могла спротивити ся його распорядженню, з другого боку — сам князь, щоб забезпечити своє распорядження від опозиції громади, міг зробити його за порозумінням з громадою, але се зовсім не було для князя обовязковим, і участь у таких справах громади, як ми бачили, була скорше виїмком ніж правилом.

Князь міг своєю власттю распочати війну, визначити похід, уложити союз, прийняти згоду. Участь в сих справах громади знову була можлива, але не обовязкова: все залежало від відносин князя до громади і від того — о скільки князь потребував її помочи — моральної чи матеріальної. Я вище зауважив, що князь, в певних обставинах, без сумніву міг навіть закликати до участі в поході громаду, не питаючи ся її, хоч ми й бачили такі факти, що князь питає згоди на се громади, а громада її відмовляє.

Воєнні справи — організація оборони, утримання дружини, укріпленя, іменування воєвод — були річчю князя. Громада, розумієть ся, могла вмішати ся й сюди, але в сій сфері потреба князя, його распоряджень, правдоподібно, відчувала як найбільше, бо князь — передовсім воєнний проводир землі (сеї компетенції він задержує навіть у північних республіках).

¹⁾ Іпат. с. 295.

²⁾ Порівняти тестамент Володимира Васильковича: „даю землю свою всю и города, по своємъ животѣ, брату своему Мстиславу и столный свой городъ Володимиръ“.

Князь видавав закони. В тих кількох випадках, де в законі згадані подробиці його видання, виступає як законодавець князь — або один, або кількох, часом з радою бояр, але про участь громади не згадується нічим. Так закон про заміну грошовим викупом кари смерті за убийство видали „зібравши ся Ізяслав, Сьвятослав, Всеволод і їх мужі: Коснячко (мабуть київський тисяцький), Переніг, Микифор“¹⁾. Закони Мономаха, по словам Руської Правди, видані були так: він по смерті Сьвятополка „скликав дружину свою на Берестовім: київського тисяцького Ратибора, білгородського тисяцького Прокопия, переяславського тисяцького Станислава, Нажира, Мирослава і Ольгового мужа Іванка Чудиновича, і постановили...“²⁾.

Князь в своїх руках мав усю адміністрацію в землі, і провадив її безпосередно — сам особисто, і посередно, через різних урядників, котрих сам іменував. Про громаду ми не знаємо нічого, аби вона іменувала адміністраційних або яких інших урядників, або їх скидала. Розуміється, в дрібних — сільських громадах мусіли бути виборні „старці“, „старости“, чи як би вони не називалися, але вся адміністрація, що виходила за границі дрібної локальної самоуправи, була княжою, і до неї громада не мішала ся. Віддаючи всю управу князеві, громада полишала йому до волі заступати себе ким хоче — до кого має довіру, хоч би й своїми слугами і невольниками, як у своїм підприємстві, на свій страх і відповідальність.

Князь іменує тисяцьких, соцьких, посадників. „Держи ти тисячу, як держав за мого брата“, каже київський князь Ігорь тисяцькому Улібу³⁾; зрештою самий звичай називати тисяцьких іменами князів доводить виразно, що вони були княжими урядниками. Що соцькі були княжими, не виборними урядниками, показує київська революція 1113 року, коли громада розбивала їх дома, зарівно з ріжними княжими протегованцями. Про іменування посадників — управителів менших мійських округів маємо багато виразних звісток: Сьвятослав Всеволодич в Чернігівщині, по смерті стрия, „посадники посла по городомъ, а самъ хотѣ поѣхати к Чернигову“⁴⁾; в Київщині Всеволод Чермний „сѣде в Киевѣ и посла посадники по вѣмъ городомъ кыевськымъ“⁵⁾ і т. и.

Князь судить суд сам, або через своїх відпоручників-урядників і заступників, котрих сам іменував. Віче не судить само, і навіть

¹⁾ Рус. Правда, Карамз. 2. ²⁾ Р. Правда, Карамз. 66.

³⁾ Іпат. с. 231, пор. с. 527: Володислав „прия тысячу“ від кн. Ростислава. ⁴⁾ Іпат. с. 358. ⁵⁾ Лавр. с. 406.

скаржачи ся на непорядки в суді, тільки поручає князю на дальше, аби судив сам особисто в скаргах на його агентів. Про особистий суд князя — „люди оправливати“, згадує Мономах у своїй науці, між щоденними звичайними заняттями князя¹⁾. В Руській Правді між иньшим маємо одно судове рішення, постановлене Ізяславом Ярославичом в справі Дорогобужців, що забили його конюха („яко уставилъ Ізяславъ въ своємъ конюсѣ, егоже убили Дорогобудьци“²⁾).

Про суд княжих урядників каже літопись, оповідаючи за Всеволода Ярославича, що його тивуни „почали людей грабити, обтяжати продажами (судовими карами)“; на такі-ж надужитя княжих тивунів скаржило ся київське віче 1146 р.

Князь розпоряджав доходами землі й визначав висоту податків, які мала платити людність до його скарбу, а міг навіть завести й новий податок. Знаємо з літописи, як князі Х віку уставляли податки в підвласних землях, замінюючи дань легку на дань тяжку. З пізнійших часів маємо приклад, як князь волинський Мстислав Данилович, бажаючи укарати Берестян за зраду, наложив на них своєю власттю новий податок — „ловчєє“: „спитав своїх бояр: „чи є тут ловчє“, вони-ж сказали: „нема тут, пане, з поконвіку“; тоді Мстислав сказав: „я-ж уставляю у них ловчє, за їх „кормоли“, аби не бачити їх крови (не карати смертю)“, і сказав своєму писцю писати грамоту: „Се азъ князь Мстиславъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ, уставляю ловчєє на Берестяны и в вѣкы, за ихъ кромулу: со ста по двѣ лукнѣ меду, а по двѣ овцы“, і т. д. Що до права розпоряджати доходами волости, то досить вказати на десятину, що визначали князі з доходів свого князівства на церкву: на десятину, визначену Володимиром на київську катедру, на десятину визначену Ярославом з вишегородської дани для місцевої церкви Бориса і Гліба³⁾, і т. и. Документальний текст такого надання маємо в фундації смоленської катедри, де князь надає єпископу „десятину отъ всѣхъ даней смоленскихъ“⁴⁾).

Нарешті князь брав дуже значну участь у церковній управі: в виборі церковних достойників, твореню нових катедр, у внутрішній організації церкви, як побачимо нижче.

Особа князя мала велике поважання; в тяжких політичних завірюхах, так частих у сі часи, серед завзятих усобиць особа князя звичайно все зістаєть ся нетикальною. Розумієть ся, не раз

¹⁾ Лавр. с. 238. ²⁾ Акад. 21.

³⁾ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ вид. Срезневскаго с. 29.

⁴⁾ Христоматія В.-Буданова I⁴ с. 241.

трапляло ся князям накладати головою в бою, але такі факти, що Кияни забили Ігоря, або що галицькі бояри повісили Ігоревичів, зіставали ся виїмковими явищами, викликаними спеціальним роздражненнем.

Та з другого боку не закоренила ся на руськім ґрунті й принесена з Візантії теорія богоустановленого, священного характеру власти. На Руси в духовних кругах стрічаємо сей погляд, нпр. в літописи ми читаємо таке міркування, навіяне сьвятим писмом: „поставляєть царя и князя Вышний, еможе хоцетъ — дасть; аще бо кая земля управит ся передъ Богомъ — поставляєть царя и князя праведна, любяща судъ и правду, и властеля устрояетъ и судью правяща судъ“¹⁾. Митроп. Никифор у своїм слові до Мономаха каже між иньшим про нього: „Егоже Богъ издалеча проразумѣ и прѣдповелѣ, егоже изъ утробы освати и помазавъ, отъ царское и княжеское крови смѣсивъ“²⁾. Але в українській суспільности сей погляд не пустив кореня, як в пізнійшій московській: старий погляд на князя, як на громадського чоловіка, котрого громада завсѣди може перемінити, на Україні сидів, видко, міцнійше.

Урядовим титулом для князя було „князь“; в другій особі, для більшого поважання уживали слово „господин“: „господина наю князя!“, „негутъ, господине!“ . Як почесне призвище уживали також, як знаємо вже, слово „цар“.

Невідмінним учасником княжої управи була прибічна рада бояр, або, як її звичайно звать пізнійшим московським терміном — боярська „дума“³⁾. Моральним обовязком князя було радити ся в усіх важнійших справах із своїми боярами, які були під рукою. Инакше дружина могла зразити ся тим, що князь її поминає, і добрі відносини між князем і дружиною могли попусувати ся — на шкоду самого князя: по тім йому не можна буде числити на свою дружину. Бо хоч відносини дружини до князя були служебні, але з другого боку дружина з князем були ніби спільники: дружина ділить успіх і неуспіх князя, тому мусить знати, що замишляє й розпочинає князь; инакше вона може відмовити своєї помочи,

¹⁾ Іпат. с. 98. ²⁾ Русскія достопамятности I, 63.

³⁾ „Дума“ в наших джерелах уживаєть ся тільки як *nomen actionis*: кн. Володимир „думы не любяшетъ с мужми своими“ (Іпат. с. 445), „бояре думающей“ — Іпат. с. 434, „сѣдше думати с дружиною“ — звичайне княже зайняте в Мономаховій науці — Лавр. с. 238.

покинути князя в рішучий момент, а дружина — головна підпора княжої влади, і йому окрім дружини властиво нема на кого покластись. Тому радити ся з дружиною, держати її в курсі своїх плянів — сього вимагає не тільки амбіція або інтереси дружини, але й інтерес самого князя.

Але ся боярська рада зовсім не сформувала ся в якусь правильну, реґламентовану інституцію: князь радив ся принагідно, з тими боярами, які були під рукою; від нього залежало — чи дати якусь справу під раду, чи ні, чи закликати того чи иньшого боярина на раду, чи ні. Такий характер сеї ради був причиною, що на неї існують досить відмінні погляди в літературі: одні, назираючи на обов'язок князя думати з дружиною, бачать в ній правильно сформований інститут, другі, назираючи на її принагідний характер — відмовляють її сього характеру¹⁾. В дійсності хоч боярська рада не мала реґламентації, як не мав його взагалі тодішній політичний і адміністраційний устрій, але безперечно була інститутом, і князь був обов'язаний радити ся в усіх важніших справах з усіма старшими боярами, які були в даній місцевості, при князю, нікого не поминаючи, бо поминений боярин, очевидно, маракував би зараз собі. Розуміть ся, князь міг не сповняти сього свого обов'язку, але се вже було надужитє, яке могло увійти, а могло й не увійти, а викликати конфлікт, як то й бувало часом. Я поясню се фактами.

На звичайний, правильний, постійний характер наради князя з боярами вказує наука Мономаха: вислухавши „заутреню“, князь з рана, на сході сонця має або „сїдше думати съ дружиною, или

¹⁾ Про боярську думу спеціальна праця Ключевского Боярская дума древней Руси, 3 вид. 1902 (до давньої Руси належать гл. 1 і 2), Серґєвича Русскія древности т. II в. 2 — дві глави спеціально присвячені думі (одна має характер догматичний, друга — огляд літератури), В.-Буданова Обзорь³ с. 48, Загоскина Історія права московскаго государства, т. II вип. 1. Погляд Буданова о стільки ориґінальний, що він уважає „думу“ одним з основних елементів устрою землі на рівні з вічем і князем; але в дійсності дума без князя не може існувати, се його прибічна рада, а не самостійний елемент. Протівно, Серґєєвіч виступає проти погляду, що княжа дума була постійною, сталою інституцією, з більш менш докладно означеним складом і компетенцією, і бачить у ній тільки „акт думання, наради князя з людьми, яким він вірить“ (с. 337). Критику сього погляду дав я в Записках т. XVIII (Н. Хроніка с. 9—10): дума не була тільки актом, а й інститутом, як невідмінний елемент княжої управи, і рада вела ся не з тим кому князь вірив, а з тими, кому становище давало право на участь у всіх важніших княжих плянах.

люди оправливати, или на ловъ ѣхати, или поѣздити, или лечи спати“¹⁾. Сю науку старого князя ілюструє оден епізод з Жития Теодосія: він, вертаючи ся від князя раннім ранком, стрічав бояр (вельможи), що їхали до князя, хоч князь тоді навіть не був у свої резиденції, а десь „далече отъ града“.

На сю раду князь повинен був брати важніших бояр — всіх, хто лише був у тій місцевості, а не самих своїх улюбленців, і брати під обряду всі важніші справи. Про чернігівського князя Святослава Всеволодича літопись з докором підносить, що він свій план війни з Ростиславичами не обміркував в боярській раді, а тільки в приватній нараді з жінкою й своїм улюбленцем: „сдумавъ с княгинею своею и с Кочкаремъ милостыникомъ своимъ, и не поведѣ сего мужемъ своимъ лѣпшимъ думы своея“²⁾. На Всеволода Ярославича підносить ся докір, що він в старості своїй „любяше совѣтъ уныхъ, и свѣтъ (совѣтъ) творяше с ними“, поминаючи старших, важніших київських бояр. Такий самий докір стрічає й Святосполка, що він, прийшовши до Київа, „не здума с болшею дружиною отнею и стрыя своего“, себто київського, а порадив ся тільки з своїми Туровцями, й наслідком того занастив руську справу в боротьбі з Половцями³⁾. Тут, як бачимо, з справою про обовязок думи вязала ся й вимога, щоб князь своїми приходнями не відтісняв місцевої дружини від політичних впливів, но поминав „більшої дружини“.

Занедбанне князем звичаю чи обовязку „думати з дружиною“ старшою могло викликати проти нього незадоволення серед бояр і навіть конфлікт. Коли галицьке боярство повстало проти Володимира Ярославича, властивою причиною того було се, що він „думы не любяшеть с мужми своими“⁴⁾, і до сього тільки вже про *foro externo* були приплетені иньші обвинувачення. Коли Володимир Мстиславич, не порадивши ся з своїми боярами, розпочав зносини з Чорними Клобуками проти Мстислава Ізяславича, і тільки пізнійше дав про се знати боярам, коли вже треба було йти в похід, бояре спротивили ся сьому, кажучи, що князь се зробив на власну руку, й тому вони не поїдуть з ним: „о собѣ еси, княже, замыслилъ, а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“. А що Володимир і після того остереження не залишив походу, виїшов розрив: Володимир сказав, що в такім разі місця сих бояр обсадить дітськими (молодшею дружиною), а бояре, очевидно.

1) Лавр. с. 238. 2) Іпат. с. 416. 3) Іпат. с. 151—2.

4) Іпат. с. 444.

покинули його, виповівши службу¹⁾. Така перспектива — повстання або частійше — перехід бояр до иньшого князя — стояла й перед усяким князем, що схотів би помітувати нарадою з боярами.

Склад боярської ради міняв ся, розумієть ся, відповідно до місцевости, де відбувала ся нарада — чи було то в резиденції, чи десь в переїзді. Міняло ся й число учасників, бо в нараді брали участь бояре з поблискої околиці (в згаданім епізоді життя бояре їдуть до князя кілька верст, а може й миль). В звичайних обставинах старших бояр при князю бувало не багато — порівняти лист єпископа чернігівського Антона в момент смерти кн. Свѣтослава Ольговича: „дружина ти по городомъ далече, а княгини сидить въ изумѣньи с дѣтьми“²⁾. Тож і звичайна княжа рада не була численна. В важніших справах закликали важніших бояр, особливо тисяцьких з дальших міст — так нпр. закон Мономаха, як ми бачили, виданий з участію тисяцьких київського, білгородського, переяславського; але й тут число присутніх бояр не велике: п'ятьох Мономахових бояр, а шестий Олегів. На звичайних нарадах ледви чи бувало їх і стільки.

Що до змісту нарад боярської ради, то його добре характеризує літописна повість про Володимира, кажучи, що він з дружиною „дума о строєньи землинемъ, и о уставѣхъ земленемъ, и о ратѣхъ“, інакше сказавши — про всякі справи воєнної й цивільної управи. Приходили під раду і справи більш особистої натури; нпр. коли Ростиславичі, під впливом боярських наговорів, зажадали, аби Мстислав присягнув їм, що нічого злого на них не задуме, — „Мстислав дуже збентежив ся і сказав своїй дружині: брати кажуть мені цілувати їм хрест, а я не знаю за собою до того причини“; бояре взяли сю справу під раду й порадили Мстиславу, як має відповісти Ростиславичам, і Мстислав післав своїх послів з такою відповіддю³⁾. Се не повинно нас дивувати: бояре передовсім були зв'язані з особою князя, більше як з його столом.

Вони брали також більш або менш визначну участь в княжих конференціях і з'їздах. На з'їзді в Ветичах князі стоять осібно, кождий на конях, з своєю дружиною і дають засуд на Давида Ігоровича. На з'їзді в Долобську Свѣтополк засідає з своєю дружиною, Мономах з своєю дружиною, — в однім шатрі, отже під дружиною треба розуміти старших бояр. Бояре забирають тут голос

1) Іпат. с. 367. 2) Іпат. с. 358. 3) Іпат. с. 371.

в дискусії, і становище Святотолкових бояр рішає справу й для Святотолка.

Як значний вплив був сеї боярської ради на князів і їх політику, показує звичай записувати бояр, аби вони не сварили своїх князів¹⁾. Досить часто різні переміни в княжій політиці поясняли впливом бояр — нпр. розірвання союзу Ростислава київського з Святославом Ольговичом, конфлікт Ростиславичів з Мстиславом Ізяславичом і т. п.²⁾.

Окрім бояр в княжу раду запрошувалися часом вищі духовні особи й видніші репрезентанти громади. Літописна повість про Володимира, малюючи наради князя в важних справах, поруч княжих бояр згадує „старців“ або „старців градських“ — видніших міських аристократів³⁾. Безперечно така участь важніших громадян в княжій раді могла і пізніше практикуватися, хоч ми й не знаходимо в пізніших джерелах виразних звісток про це. Про участь духовенства в княжих нарадах згадує й літописна повість про Володимира (участь єпископів в Володимирових законах про виру), і пізніші літописи⁴⁾. Але і духовні особи, і земські патріції на засіданнях ради являлися більш або менш випадковими гістьми, постійний же, обов'язковий контингент її складався з старшого боярства.

Окрім князя й його боярської ради до органів центральної управи належав ще й княжий двір, бо й на Русі, як і в інших примітивних державних організаціях, в організації двора, в функціях двірських урядників нерозлучно вязалися функції державні з приватним характером княжих господарських агентів.

¹⁾ Нпр. при компромісі Ізяслава з Вячеславом — Іпат. с. 278.

²⁾ Пор. звістку літописи, що Всеволод Ольгович задарював бояр Мстислава і тим відтягував війну — Іпат. с. 209, також с. 275 — про Юрія.

³⁾ Іпат. с. 54, 73, 74. Про участь земських людей в княжій раді в літературі погляди різняться. Ключевський бачив кардинальну різницю княжої ради X в. від пізнішої в тім, що в пізнішій не було вже репрезентантів громади; се однак не дуже правдоподібно, та й літописна повість про Володимира належить до кінця XI або початку XII в. і брати її як документ відносин як раз X віку — не безпечно. Про інші погляди учених в сій справі див. мою Історію Київщини с. 331—2.

⁴⁾ Про участь духовенства в княжій раді — окрім Іпат. с. 87 іще 459—60; правда, тут не говориться виразно, що духовні особи подавали свої гадки на засіданнях боярської ради, але політична нарада князя в митрополитом *à part* не так правдоподібно виглядає; порівняти з рештою склад ради галицьких князів XIV в.

На чолі двора стояв „дворський“, або „дворецький“. Сим словом галицька літопись толкує західній уряд *palatinus*, *comes palatii*¹⁾, і досить можливо, що сформування цього уряду у нас на Україні сталося не без впливу того західного уряду. З XII в. маємо про нього тільки одну голу згадку²⁾. Близше знайомимося з сим урядом на дворі Данила: тут дворський грає першу роль між боярами, звичайно виступає на чолі княжого війська і в не-присутности князя має головний провід в місті³⁾. Безперечно, що дворського треба розуміти і в галицько-волинських грамотах XIV в. під титулом *iudex curiae nostrae*⁴⁾. Отже дворський XIII—XIV в. став найважливішою особою по князю в світській адміністрації, являючи ся шефом княжої дружини, заступником князя в суді й адміністрації. Його компетенції розвинули ся таким чином коштом давнішого уряду тисяцького. З початку-ж його уряд мусів мати більш приватний, господарський характер, як то бачимо у московських дворецьких, що й пізнійше заховують свій переважно господарський характер в ролі управителів поодиноких княжих дворів⁵⁾.

Раз тільки згадується канцлер — „печатник“, і то в обставинах, які показують, що сей важний урядник не обмежувався прибиванням печатки до княжих грамот: печатник Данилів Курил виступає на чолі війська, висланий з порученням зробити

¹⁾ Іпат. с. 484: „король (угорський) посла великого дворського Пота, поручивъ ему воеводство надо всеми вой“. Дійсно, Пот (Poth або Poch — Поч) був у тім часі палатином угорським: з сим титулом він стрічається в документах 1209 до 1211 р., див. індекси до угорських дипломатів — *Čzinár Index alphabeticus codicis dipl. Hungariae* с. 525, *Kovács Index alph. cod. Árpadiani continuati* с. 819.

²⁾ Іпат. с. 372: „яша... Олексу дворського“, у Мстислава Ізяславича, 1169 р. Висловляла ся гадка, що в старших пам'ятках тому відповідає княжий „тивун огнищный“, але се дуже гіпотетично.

³⁾ Іпат. с. 518, 527, 535 — дворський (дворський, дворський) Григорій, Андрій. Дворський Андрій взагалі відігравав дуже важну роль на дворі Данила; дворський Яків, згаданий за його часів в Іпат. с. 530, мабуть був Васильків, як і дворський Олекса с. 556; що дворський був у Данила оден, на се вказує те, що часом літописець не зве його по імені, а тільки титулом — нпр. с. 527, 552—3. Про уряд дворського див. Сергєєвича Юрид. древности I 393 і далі (але тут дуже мало про дворських українських) і децю у Линиченка Суспільні верстви Гал. Руси с. 14.

⁴⁾ *Chotkone iudice nostre curie* — на грам. 1334, *Wascone Kudryniewicz iudice curie nostre* — на грам. 1335 (про видання грамот в прим. 11).

⁵⁾ Про московських дворецьких у Сергєєвича I. с.

слідство над боярами — „исписати грабительства нечестивыхъ бояръ“, другим разом висилаєть ся просто походом на болоховських князів¹⁾. Також рідко, але і з такими-ж різнородними функціями виступають княжі „стольники“: ми стрічаємо їх з дипломатичними і адміністративними порученнями від свого князя²⁾.

Раз тільки згадуєть ся княжий „покладник“ — спальник³⁾.

Княжого двірського господарства доглядали „ключники“ і „тіуни“⁴⁾ — слуги чисто приватного характеру, що часто вибирали ся з рабів; се був звичай так загальний, що хто наймав ся ключником не застерігши ся, тим самим ставав „холопом“. Але тіж тіуни за порученнями князя сповняли й служби публичного характеру: судові й адміністративні.

Для різних поручень і посилань служили „биричі“, „дітські“ і „отроки“; останні імена разом означають взагалі низшу княжу дружину в противність боярам.

Адміністрація місцева не була докладно відграничена від центральної. Княжі двірські тивуни сповняли функції провінційнальних урядників, а сам князь, куди приїздив, заступав місцевих урядників. Мономах у своїх вічних подорожах „на посадники не зря, нѣ на биричи, самъ творилъ что было надобѣ“. Певно, що взагалі під час своїх полюдий князь сам чинив суд і розпоряджав на місці; зрештою се випливало з загального в примітивних державних організаціях погляду на князя, як на одинокий орган адміністрації й суду, що тільки в неприсутності заступає себе через своїх відпоручників. І в уряді тисяцьких можна теж помітити сполученне елементів місцевої й центральної адміністрації.

Уряд „тисяцького“ входив в десяточну систему земської організації, вироблену по всякій правдоподібності ще в часах перед розвоєм князівсько-дружинної системи адміністрації⁵⁾. Ся деся-

¹⁾ Іпат. с. 527.

²⁾ Іпат. с. 525 (в Галичині), Лавр. с. 433 (в Київщині) — оба рази з XIII в. ³⁾ Іпат. с. 304.

⁴⁾ Іпат. с. 326: Ростислав: по смерті Вячеслава „сѣзва мужи отца своего Вячеслави и тивуны („и казначѣи“ додає Воскр. I. 62) и ключники, каза нести итьнѣе отца своего передъ ся, и порты, и золото, и серебро“.

⁵⁾ Див. т. I с. 347—9. Линниченко поставив був здогад, що десяточна організація обіймала лиш замкових слуг (Сусп. верстви с. 116), але се об'яснення не годить ся з нашими відомостями з староруських часів.

точна організація, очевидно, мала з початку характер воєнний, але в міру того як в воєнній організації вага переходила з громадського походу на княжу дружину, десяточна організація прибирала адміністративний характер, і в XI—XIII в. вона уже виступає з таким мішаним характером. Окрім того, в період розвитку князівської власти ці десяточні урядники, що, як я сказав, з'явилися ще в перед-княжі часи і залежали з початку від громади, від ліпших людей, стають урядниками княжими, входять в систему князівсько-дружинної управи.

Тисяцький з початку був воєнним начальником в цілій окрузі, що тягнув до головного города. З огляду, що пізніші землі могли сформуватися вже за князівських часів, а в давніші часи політичні округи могли бути менші, і земських центрів могло бути більше, то й число тисяцьких могло бути більше (розуміється там, де ся організація існувала, бо загальною вона, мабуть, не була). В XI—XIII в. ми стрічаємо тисяцьких переважно тільки в центрах цілих земель: в Києві, Чернигові, Переяславі, Володимирі, Турові, Перемишлі, Галичу. Але поруч того, мабуть як пережиток давнього, стрічаємо ми їх в київських пригородах Вишгороді і Білгороді, а в Чернігівщині — в Сновську (Сновская тысяча)¹⁾. Округ тисяцького називається ся „тисяча“, так само і уряд.

Іменує тепер тисяцького вже князь, як ми вже бачили²⁾; близькість сього уряду до князя показується і в тім, що тисяцькі залюбки звуться іменем свого князя, замість сказати: тисяцький вишгородський, кажуть: тисяцький Давидів (вишгородського князя)³⁾. По князю се найбільша світська особа, найбіль-

¹⁾ Чернігівський тисяцький — Іпат. с. 357, володимирський і туровський (Андрій і Вячеслав) — с. 211, перемишльський — с. 490, галицький — с. 527, про переяславського й білгородського див. вище с. 225, вишгородський — Іпат. с. 365—6 (Радило, Давидів тисяцький), сновський — Іпат. с. 268. Не знати, чи згаданий в поході Ігоря на Половців „тисячкого сынъ и конюший его“ (Іпат. с. 437) був сином тисяцького чернігівського, чи може новгородсьверського; але в Новгороді сіверським тисяцького зрештою не знаємо.

²⁾ Див. с. 225.

³⁾ Деякі як Бестужев-Рюмін Рус. Ист. I. 210, В.-Буданов Обзор³⁾ с. 84, хотіли відрізнати тисяцьких княжих від тисяцьких земських, але се похибка: звичайно тільки ті князі мають тисяцьких, що сидять в більших земських центрах, де були тисяцькі. Погодін, кажучи, що „у всякого князя був тисяцький“ (Исслед. VII с. 190), зробив скороспішний вивід з тих фактів, які мав у літописи. Підозрінне може будити хіба тисяцький

ший урядник в землі; в неприсутности князя він заступає його, мов би його намістник: так в 1146 р. під час походу Ізяслава в Київ найстаршою особою, по волинським князю Володимирі, що тим часом перебував там, і митрополиті, виступає тисяцький київський Лазар¹⁾. Тим же значінням тисяцького в княжій управі поясняється, чому при народніх повстаннях на князів, в першій лінії по князю нарід звертається на тисяцьких (київські повстання 1068 і 1113 р.).

Воєнний характер влади тисяцького видно з його другого титула: „воевода“; уряд його називається також „воеводством“: „воеводство держащо Киевской тысящи Яневи“²⁾; титул воеводи однак ширше ніж титул тисяцького, і не кождий воевода був тисяцьким. В принципі тисяцький був начальником „воїв“ — народнього війська, хоч не раз проводив і княжою дружиною³⁾. Але що він був не тільки воєнним урядником, а уряд його мав і загально-адміністративний характер, видно з таких виразів як „держати тисячу“, „тисяцю предержаючи и весь рядъ“⁴⁾; те-ж видно з вище вказаного значіння тисяцького як княжого намістника, нарешті — з того характеру, який прибрали нижні урядники тієї десятичної організації — соцькі і десятники.

Тисяча обіймала собою, очевидно, город і городську околицю, що тягнула до нього. Тутешня людність поділяла ся на сотні й десятки. Звістки про цю організацію з часів давньої Руської держави дуже скупі, так що для доповнення їх приходить ся звертати ся до пізнійших часів. Соцьких було в Києві кілька, і в XII в. вони були вже княжими урядниками, як видно з повстання 1113 р. З контрибуції, наложеної на Берестян 1289 р. видно, що сотня — „сто“ тут була адміністративно-фіскальним поділом підгородніх людей: їх оподатковують „со ста“, натураліями, тим часом як „горожане“ платять особно грошову дань⁵⁾. І пізніше

городенський — кн. Мстислава Всеволодовича (Іпат. с. 375). Хоч немає нічого неможливого, що в Городні тисяцькі були й перед тим, ніж він став особною княжою волостію, але можливо, що на взір інших земель князів, часом бодай, творили собі цю посаду і в таких своїх столицях, які сього уряду давніше не мали.

¹⁾ Іпат. с. 245—7, Лавр. 300—1, див. вище с. 220.

²⁾ Іпат. с. 146.

³⁾ Нпр. у поході Мстислава на Кривичів князі волинський і турово-пинський висилають своїх тисяцьких (Іпат. с. 211), певно — не з „воїми“, а з дружинними полками.

⁴⁾ Лавр. с. 450 — про тисяцького в Володимирі суздальським.

⁵⁾ Іпат. с. 613.

в Галичині й на Підляшшу до сотень належала підміська, замкова, переважно реміснича, але також і хліборобська людність¹⁾. Однак таке виділення міської людности з сотного поділу було, по всякій імовірности, фактом пізнійшим, судячи по тому, що в Новгороді і Ростово-суздальських краях сотна організація обіймала як раз міську людність, в противність сільській²⁾.

Сотня складала ся з десятків. Десятники згадують ся тільки раз — в літописній повісті про Володимира, разом з соцькими³⁾. Пізніше на Україні стрічаємо поділ на десятки і по містах і по селах: в сільських громадах поруч отаманів бачимо десятників, як урядників в порівнянні з ними низших, а часом вони заступають місце отамана або війта⁴⁾.

Всі отсі урядники в XI—XIII в. мали характер воєнно-адміністративний, а по часті й фінансовий, юрисдикцію мали хіба спеціальну, а суд переважно не належав до них: анї до тисяцьких, тим менше до соцьких і десятників. Бачимо, що в Києві і Вишгороді, де сиділи тисяцькі, суд належить до тивунів як особистих заступників князів, що сиділи в тих містах і правили суд — як не самі то через своїх тивунів, а не тисяцькі⁵⁾.

Тисяцькі, як бачимо, існували тільки в декотрих міських округах. В тих міських округах, де їх не було, воєнно-адміністративні функції сповняли іменовані князем „посадники“. Ближших подробиць про їх управу ми маємо дуже мало. В одній статті Руської Правди згадується посадник з поліційно-адміністративними функціями: він дає свого отрока, коли хто знайшов утікача-холопа і хоче його арештувати⁶⁾. З одного літописного тексту виходить, що посадники правили суд⁷⁾.

¹⁾ Див. про се В.-Буданова Крестьянское землевлдѣніе въ Зап. Россіи — Чтенія київські VII с. 26, Любавскій Областное дѣленіе с. 428, Линиченка Сусп. верстви с. 111 і д.

²⁾ Умова Новгородців з Казимиром § 21 — Хрестоматія В.-Буданова I⁴ с. 208, Обзоръ В.-Буданова³ с. 140—1.

³⁾ Іпат. с. 86.

⁴⁾ Див. т. V с. 365 і 367, і мов ж Барское староство с. 303, Линиченко ор. с. с. 113 і далі.

⁵⁾ Звістна історія з тивунами київським і вишгородським 1146 р. — Іпат. с. 229.

⁶⁾ Карамз. 125: в сѣм кодексѣ виступає вже новий термін: намістник, але в иньших кодексах маємо посадника.

⁷⁾ Див. нижше с. 241.

Як судові агенти, звістні нам з літописей княжі тивуни і посадники; „судии“, „судящии“, згадувані в иньших памятках¹⁾, в наших літописах не звістні з сим іменем, і воно очевидно не було їх технічною назвою, а загальною — взагалі для урядників з правом суда. Як низших агентів при суді знаємо „вирників“, „метальників“, „мечників“, „дітських“, „отроків“.

З спеціально-поліційними компетенціями знаємо „осмників“. В давній Руси осмник згадується тільки раз, в Києві, і з сеї звістки бачимо, що то був урядник важний, бо приймав у себе самого князя (Юрій захорував в останнє, попивши на пирі у осмника Петра²⁾), але про його уряд нічого не знаємо. В старій новгородській уставі про мости осмник доглядає сих мостів і бере за те „поплату“³⁾, в Києві XV в. осмник збирав торговельні оплати, доглядав порядку й моральности в місті й засідав в подібних справах в мішанім церковно-цивільнім суді⁴⁾.

Міських укріплень і мостів, їх будови й направи доглядають осібні „городники“ й „мостники“ (пізнійші городничі й мостовничі) — вони пильнують обовязків людности супроти сих будов і при контролі поберають з них оплати, які князі старалися упорядувати своїми таксами, аби не здирали людей⁵⁾.

Як фінансові агенти звістні „митники“; вони збирали полати на мостах і торговельних шляхах та на торгах, де разом сповняли маклерську функцію — санкціонували купно-продажу, як урядові свідки⁶⁾.

По за сією адміністраційною схемою зіставав ся ще широкий простір, де княжі агенти з'являли ся дуже рідко й взагалі мали дуже невелику інференцію, особливо в перших віках — се самоуправа сільських і міських громад.

Справедливо зауважив оден з дослідників історії руського права, що тільки тому княжа адміністрація могла задовольняти ся такою слабо розгалуженою організацією, бо в руках міських і особливо — сільських громад зіставала ся більшість адміністрацій-

¹⁾ Руська Правда — Карамз. 70, анонімна повість про чуда Бориса і Гліба. Скаванія о Борисѣ и Глѣбѣ в вид. Срезневского с. 78.

²⁾ Іпат. с. 336. ³⁾ Р. Правда — Кар. 134.

⁴⁾ Київські устави 1494 і 1499 р. — Акты Зап. Рос. I. 145, 194—5, пор. Литов. Метрика вид. Арх. Ком. с. 578.

⁵⁾ Р. Правда Ак. 43, Карамз. 108—9.

⁶⁾ Іпат. с. 288, Руська Правда Карамз, код. 33, 36, також грамота Андрія Юрієвича 1320 р. в Kodeks dyplom. m. Krakowa с. 14 (theolonatores, sic!).

них функцій. В сільських (а певно і дрібних міських) округах княжі урядники з'являли ся тільки наїздом. Княже полюдіє — періодичні об'їзди підвласної території заступило полюдіє княжих урядників; се видно з того значіння, яке сей термін задержав в ліпше законсервованих місцевостях України ще в XVI в.: селяне „полюде з давніх часів дають на поклін підстарості в певних часах, як він приїздить до них на ґрунт“¹⁾. Що вирник, себто княжий судовий аґент, що зберав вири, тільки періодично приїздив у громаду, видно з Ярославової устави, що ограничує його побут в громаді тижнем²⁾. Пізнійше, в XII—XIII в., з дальшим розвоєм княжої адміністрації, її розгалуженням та помноженем числа княжих урядників, їх участь в житю громади мусіла збільшати ся (в сім напрямі йшла суспільна еволюція). Але і далі управа, збір податків, поліція, суд в певних розмірах зіставали ся при громадах поодиноких і збірних — т. зв. пізнійше копах. Тільки сліди сеї діяльності громади в джерелах тих часів дуже слабі і стають зрозумілими лише в порівнянню з пізнійшими — що правда — теж не дуже богатими, бо діяльність громади взагалі рідко дає себе знати в документах вищих урядових і судових інстанцій.

В Руській Правді ми маємо постанови про відповідальність громади за злочин, що став ся на її території³⁾; в інституції дванадцяти сьвідків бачать звичайно суд громади в цивільних справах⁴⁾. Що дани громада платила певною сумою, потім розкладаючи між громадян від себе, про се сьвідчить хоч би згадана устава вирника, де уставляєть ся певна норма натуралій, яку громада має виплатити вирнику, або устава Мстислава про ловче, де теж уставляєть ся певна великість ловчого „со ста“ і з міста, незалежно від числа господарств. Теж саме бачимо і в уставі смоленської катедри, де означуєть ся великість дани, яку постійно дають деякі громади. Ся-ж устава дає підстави думати, що громади викупували від князя певною сумою всякі судові оплати, і таким чином зовсім увільняли ся від судової інтеренції князя й його

¹⁾ Люстрація Ратенського староства — Архивъ Югозап. Россіи VII. 2 с. 280.

²⁾ Р. Правда, Ак. 42. ³⁾ Ак. 3—5.

⁴⁾ Ак. 14. В.-Будановъ Обзор³ с. 510, 630—2, Сергѣевичъ Лекціи и изслѣдованія² с. 229; Собѣстіанскій Круговая порука у Славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства, 2 вид. 1888, Грыцко — Участіе общины въ судѣ по Русской Правдѣ, Архивъ истор. и практ. свѣдѣній 1863, V.

урядників та переймали суд в цілості на себе. З рештою про суд громади будемо говорити зараз низше.

Про організацію суду знаємо ми дуже мало: наші правні джерела надзвичайно бідні такими відомостями¹⁾.

Суд в сі часи, очевидно, був чотирох родів: суд громадський, суд княжий, суд церковний і суд домініяльний. Про церковний буде мова в огляді церковного устрою, про домініяльний можемо тільки сказати, що княжий суд не мішався зовсім у відносини „господина“ до його холопів, значить — не обмежував його суду над своїми невільними підданими нічим, а над наймитом давав дисциплінарну владу, зв'язану з обов'язками наймита: признавав за паном право „бити“ закупа „про дѣло“, за провину, але зіставляв за закупом право скаржити ся в княжий суд²⁾.

Про громадські суди наші правні збірки — Руска Правда — не кажуть нічого, як не кажуть з рештою нічого й про духовні суди, займаючись тільки княжим судом. Але громадський суд безперечно існував: суд сільської громади в менш важних справах і суд старців з більшого округу в важніших справах — пізніший копний; на се вказує існування таких судів в пізніших часах, а натяк маємо і в самій Р. Правді, бо з неї виходить, що громада може видати або не видати провинника, себто прийняти на себе сплату викупу або ні: таке чи иньше рішення громади, очевидно, могло стати ся тільки після оцінки нею вчинка свого громадянина, а се вже й буде властиво судом.

Щоб зміркувати відносини громадського суду до княжого, не треба спускати з очей історичної перспективи; княжа адміністрація, а з нею й княжий суд розгалужувався по волі: на початках княжі суди були дуже рідкі, в більших тільки центрах, і по волі з'являлися в менших. При такій рідкості княжих судів очевидно, що переважна маса справ мусіла рішати ся й кінчати ся в громадських судах; в княжий суд могли переносити ся тільки деякі більш круті справи, де сторони не задовольнялися громадським присудом. Такі справи могли приносити ся княжим урядникам при їх об'їздах, як приносять скаргу Яну Вишатичу Білозерці.

¹⁾ Літературу див. в прим. 28, де подана взагалі література давнього руського права. Тут про судівництво я говорю, як про частину організації землі.

²⁾ Р. Правда Кар. 73.

По за тим князь полишав громадським судам, мабуть, повну свободу і тільки висилав від часу до часу своїх агентів — „вирників“ або „сміців“ (від „имати“ — збірщиків) збирати вири й продажі, які мали йти до княжого скарбу з провинників. Такий збірщик в своїх об'їздах з'їздив на ґрунт до громади з своїм „отроком“ та з писарем — „метальником“ і зіставав ся тут на кілька день, збираючи вири; за сей час громада мусіла його годувати з кіньми і з цілою компанією, й се було не малим стимулом для неї — спішити ся з збиранням грошей. Щоб одначе обмежити надужитя, вже Ярослав обмежив побут збірщика найбільше до тижня і визначив таксу, чого міг він жадати від громади¹⁾. Окрім удержання під час свого побуту в громаді, збірщик діставав певний процент з зібраних грошей від князя (від вири показано в таксі 20%, але правдоподібно процент міняв і залежав від ранги особи того урядника, що їздив збирати) та певні грошові плати від громади: „ссадная гривна“, 10 кун „перекладної“ вирнику, а писарю — метальнику осібно.

З того що в фундаційній грамоті смоленської катедри дохід від вир князь рахує на певні з гори звістні цифри, висловлений був здогад, що громади, мабуть, відкупали ся певною постійною платою від обовязка давати вири (й продажі)²⁾, й се дуже можливо, що така практика дійсно завела ся пізнійше: нею можна пояснити, що пізнійші громадські суди (литовсько-польських часів) були вільні від усякого мішання правительства.

Розгалуження княжої адміністрації в ширшій значінню того слова злучене було з обмеженням території громадських судів, хоч завсїди їм іще лишили ся значні простори. Де осїдав княжий агент з правами суду, очевидно — переставали функціонувати зовсім або майже зовсім суди громадські: суджу з того, що в Руській Правді ми не знаходимо ніяких натяків на координацію або конкуренцію суда княжого з судом громадським; з рештою се зовсім зрозуміло: того вимагав і матеріальний інтерес княжих судів — не мати конкуренції з иньшими судами, та й люде, як то буває звичайно, мабуть волїли звертати ся по суд до зовсім стороннього чоловіка.

Княжий суд правив ся або самим князем — такий суд Ізяслава про забитого Дорогобужцями конюха, згаданий в Р. Правді³⁾,

¹⁾ Р. Правда Ак. 41 (сміць) і 42 (вирник), Кар. 7, 8, 85.

²⁾ Христоматія В.-Буданова I⁴ с. 244, примітка 25.

³⁾ Р. Правда Ак. 20.

або його агентами. Але сї агенти уважали ся тільки заступниками князя і самостійного значіння не мали: Руська Правда майже не говорить про княжих судів яко таких, тільки скрізь про князя яко судію, про суд на княжім дворі і т. и.¹⁾ Одинокий раз про „князя і судіїв“ іде мова в постанові про права закупа скажити ся на „господина“²⁾, натомість в иньших разях очевидно те, що говорить ся про князя, належить розуміти про всякого княжого судію взагалі.

Сьому відповідає брак апеляції: всякий суд був княжим, хоч би й не правив ся самим князем, тому на нього й не можна апелювати. Се не виключає одначе можливости скажити ся князеві на надужитя княжих агентів у суді як і в адміністрації.

Можливо, що через таке слабе відокремлення княжого судії як самостійної інстанції ми й не маємо якоїсь технічної назви для провінціоанальних судіїв: „судии“ Р. Правди (в згаданім параграфі) — се також загальна, не-технічна назва, як і „судящии“ в чудах Бориса і Гліба. Одинокі конкретна згадка про „судію“, яку маємо — се призвище „Судіч“ галицького боярина Доброслава з середини XIII в., але й тут питання — чи дійсно ми маємо тут технічну назву, титул. Хто сидів в даний момент на „княжім дворі“, в його стольнім місті чи в провінціоанальнім, той і правив суд.

З оповідань літописи виходить, що княжий суд правили „тивуни“, собто частноправни агенти князя³⁾. Але вони, певно, не були одинокими особами, що правили княжий суд. З усякою правдоподібністю можна прийняти нпр., що княжий суд мали посадники; маємо таку принагідну звістку з Суздальської землі, і вона має загальнійше значіння⁴⁾.

Роля княжого судії на суді в багатьох точках не ясна, за браком відомостей. Правдоподібно, в рішенню справи брали участь поважані громадяне — „старці“, знавці звичайового права, як то бачимо в праві германськім і в деяких словянських, але не маємо вказівок на те, аби участь репрезентантів громади мала якийсь

¹⁾ Ак. 38, Кар. 37, 89, 117. ²⁾ Кар. 70.

³⁾ Спеціальні розвідки про тивунів і мечників у Мрочек-Дроздовського Изслѣд. о Р. Правдѣ, II дод. XI і XV.

⁴⁾ Про тивунів — Іпат. с. 151, пор. 229 і варіанти в т. II с. 147, про посадників — Іпат. с. 407: Ростиславичі, прийшовши з „Руси“ (Чернигівщини) в Суздальщину, „роздала бѣста посадничества рускымъ дѣцькымъ, они же многу тяготу людемъ симъ створиша продажами и вирами“, — отже судили.

організований і обов'язковий характер. Бачимо, що процес був публичний, діяв се „перед князем і перед людьми“¹⁾, і в дусі того-часного життя сю присутність людей мусимо уважати не зовсім пасивною — вона мусіла, прошена чи не прошена, висловляти також свої гадки про нюанси сторін й брати певну участь в рішенню, „винаході права“, як характеристично називало ся се в пізнійших віках, але далі таких здогадів ми йти не можемо.

Окрім самого судії Руська Правда згадує ще низших судових агентів. „Отроки“ або „дітські“ висилали ся на ґрунт, нпр. для поділу спадку (пізнійше, в русько-литовських судах „дітський“ стає урядником, що відповідав возному польського права), а при суді сповняли різні обов'язки — нпр. при ордаліях²⁾. „Мечників“ в одній згадці висилають збирати продажі, в другій звістці вони разом з дітськими переводять доказ ордаліями³⁾. І ті й сі помагали істцю в виконанню засуду⁴⁾, а певно — і в иньших потребах, та мусіли пильнувати порядку на судах, що не зовсім було легко: характеристику пізнійшої Псковської грамоти, де сторони ідуть у суд з купою приятелів та силою лізуть до судового покою, бючи „подверників“, — ми з усякою правдо-подібністю можемо перенести й на давнішу українську практику. Неясне значінне „ябетника“, звістного нам з одної лише згадки старшої Р. Правди — дослідники вважають його чимсь в роді нинішнього прокуратора⁴⁾. Нарешті і на суді, як при подорожах вирників, грав певну роль „метальник“ або „писець“.

Усі такі низші судові агенти були в службі судії, належали до „боярської дружини“ його, або вибирали ся з молодшої княжої дружини. Вони діставали на свою користь деякі спеціальні оплати від сторін за свої функції, а окрім того плату чи удержання або від самого судії, коли були його дружиною, або з судових доходів, коли були княжими.

Судії, себто урядники з юрисдикцією різних категорій, мусіли діставати певну частину з судових оплат, а мабуть де що й від сторін. Той процент з вир, що Р. Правда вказує для вирників, дає певне понятє про участь судей в судових доходах (самі терміни вирника і ємця мають такий же загальний характер як і „судия“, і можуть себе з ним посполу покривати).

¹⁾ Вопросание Кириково — Рус. ист. библ. VI с. 46. ²⁾ Кар. 100, 117.

³⁾ Ак. 41, 100, пор. Іпат. с. 230, 402. ⁴⁾ Кар. 118.

⁴⁾ Христоматія В. Буданова I³ с. 23, Мрочекъ-Дроздовскій О древне-русскихъ ябетникахъ (Чтенія московскі 1884, I). Слово зв'язують з норманським *embaetti* (нім. Amt з *ambt*) — уряд, служба. ⁵⁾ Кар. 118.

Далеко більше ніж про організацію суда дає нам відомостей Руська Правда про організацію й порядок процесу; хоч і тут де що зістаєть ся неясним або й зовсім не відомим.

Що мусимо піднести на вступі як загальну прикмету — се більша пасивність, далеко меньша роля судії в процесі взагалі, в порівнянні з теперішнім.

І так слідство переводила інтересована сторона сама, своїми силами: покривджений збирав свідків¹⁾, сам шукав провинника або покрадених річей, сам провадив такі правні процеси, як „заклич на торгу“, „гоненне сліда“, і „свод“. Правительственні агенти й громади повинні були тільки давати йому певну поміч: посадник був обов'язаний дати своїх отроків у поміч господину, що „сочив“ або „гнав“ свого холопа-утікача²⁾; громада (вервь) обов'язана була помагати гнати слід на її території, коли не хотіла приймати вини на себе, і шукати злодія або убийцю, коли сліди злочинця вели на її територію³⁾.

„Слід гнали“ тоді, коли в обставинах злочину були такі подробиці, що по ним можна було зараз таки „сочити“ злочинця. „Гонить слід“ інтересований разом з свідками — „сѣ чюжими людьми и сѣ послухы“. Коли слід губив ся на порожнім місці, „де нема ані села, ані людей“, справа пропадала; коли ж слід провадив до оселі (села) або табору чи становища (товару), то вже сі люди, до котрих підійшов слід, були обов'язані взяти участь в розсліді: або знайти злочинця, або відвести від себе слід (отсочать отъ себя слѣду). Коли ж би вони не взяли участи в розсліді, або силоміць прогнали від себе покривдженого, то вина спадала на них: вони мусіли дати відшкодованне покривдженному і заплатити кару (продажу). Сей процес описаний в Правді XII в.⁴⁾ в головних основах практикував ся на Україні ще в XVI—XVII в.

Коли щось було згублено або вкрадено так, що властитель не мав сліду злодія, він „закликав“ або „заповідав“ про свою страту на торгу „города“. Коли його страта не була вернена до трох днів, той у кого страчена річ буде знайдена пізнійше — хоч би він її купив, або виміняв, — не тільки був обов'язаний її віддати, але платив кару 3 гривни (як за крадіж). Одначе заповідь мала силу тільки в границях округа того „города“, де вона була зроблена⁵⁾.

¹⁾ „Видока ему (собто покривдженному) не искати“, говорить Руська Правда, коли свідків не вимагало ся — Ак. 2, Кар. 24.

²⁾ Кар. 125. ³⁾ Кар. 3, 78, 88. ⁴⁾ Кар. 88. ⁵⁾ Кар. 27, 29, 123.

Коли властитель украденої або згубленої річі знаходив її у кого небудь, не зробивши заповіді, тоді наступав „сводъ“ : „коли хто небудь пізнає загублене або украдене у нього : коня, одержу або худобу“, каже Р. Правда¹, „то не кажи : „се мое“, але : „поди на сводъ, гдѣ єси взявъ“, себто покажи, від кого ти се мавш. Коли таким чином дійдуть до винуватого, то той має відповісти й за інші річі, що були покрадені або загублені разом з знайденими. Але таке слідство аж до провинника вимагає ся тільки в самім місті; коли „свод“ виведе слідство за місто, „по землям“, то покривджений обов'язаний вести його тільки „до трьохъ сводовъ“ : дійшовши до третього посідача своєї річі, він має право зажадати від нього відшкодування за неї, а той третій має право вести слідство до кінця, і тоді віднайдений провинник платить покривдженному за інші страчені річі, третьому — заплачене відшкодування, а влади — кару. Коли шукають украденого челядина, то таке обмеження слідства третім сводом має місце однаково чи поза городом, чи в городі. Очевидно, що провинником признавав ся всякий, хто не міг повести свода далі — вказати від кого він здобув річ. Але як би такий, не знаючи від кого купив, мав свідків, що він купив то явно, „на торгу“ — вивів митника або двох свідбних свідків, то він не уважав ся „татем“, не відповідає за інше украдене, а тільки тратить гроші, заплачені за річ. За границі землі свод не переходив : коли свод доходив до границі землі, тут повторало ся теж саме, як коли чоловік, довівши законність купна, не міг назвати продавця²).

Ся процедура своду й різнородні казуси його, вияснені в Р. Правді, служать характерним прикладом дуже значного розвитку правової практики в ті часи.

Так само як покривджений сам переводив слідство, його ж річею було умовити ся з противною стороною про форум і речінець суду, або відставити на суд свого противника силоміць. Правдоподібно, й тут він мав право жадати від влади помочи : в смоленській умові з Німцями інтересований має право взяти від тивуна дїтського для відставлення до суду обжалованого силоміць³). Але завсїди се арештованне противника зіставало ся на відповідальности інтересованого і мало в собі значне ризико : коли він не довів справи, мусїв платити значну кару — 3 грив. за арештованне „смерда“, 12 грив. за княжого боярина⁴). Правдопо-

¹) Кар. 30. ²) Ак. 15, Кар. 30, 32, 33, 36. ³) § 21.

⁴) „Оже мучить смердъ смерда безъ княжа слова“ — Кар. 89, по-

дібно, що вже тоді арешт можна було заступити порукою, що згадується одначе тільки в смоленській умові¹⁾.

Чи розпочинала коли процес в карних справах і переводила слідство сама власть, се не зовсім ясно, але деякі факти вказують, що так дійсно бувало. Так у звістній історії з волхвами княжий боярин сам розпочинає справу, змушує громаду видати провинників-волхвів, переводить допит і навіть при тім каже їх мучити (каже бити, потім дерти їм бороду, потім вложити „рубля в уста“ і привязати в човні „ко упругам“) — бо вони противилися його суду і ждали суду княжого; потім, засудивши, він видає їх покривдженням на пімсту²⁾. Другий епізод маємо в Печерському Патерику: коли Григорій печерський, знайшовши у себе злодіїв, пустив їх, „градській властелин“ якийсь (се було в Києві, але стиль Патерика, подібно до візантійських прововздорів, не любить докладності в деталях), довідавшися про се, казав зловити тих злодіїв і почав їх „мучити“, так що св. Григорій продав книги, аби їх викупити (епізод представляє се, як прояв користолюбності „властелина“³⁾).

В звичайних процесах судия і в самій процедурі мав досить пасивну роль: преводили перед ним процес самі сторони (обидві вони звуться в Правді „истцами“ й спеціальних означень для сторін нема, що вказує на їх рівноправність в процесі). Процес має сильно виражений формальний характер. Кари були означені докладно в самім праві, так що суб'єктивній оцінці судії лишався дуже незначний простір, і він мав властиво лише сконстатувати докази, які вимагалися правом в певній справі. Справедливо піднесено, що сей формалізм, виражений між иньшого й численними формулами, переказаними Руською Правдою⁴⁾, мав служити проти надужити судії силою й властиво, дуже легких в тодішній, іще

рівняння сього параграфу з 135 і з умовою Новгородців з Німцями (§ 4: А оже мужа свяжутъ безъ вины, то 12 гривенъ за соромъ старыхъ кунъ) дає розуміти, що тут іде мова про самовільний і неоправданий арешт і всяке насильство взагалі.

¹⁾ І. с. ²⁾ Пат. с. 123—5. ³⁾ Патерик с. 137.

⁴⁾ Нпр. при сводах: „Поиди на сводъ, гдѣ еси взялъ“, „вдай ты мнѣ свой челядинъ, а ты своего скота ищи при видоцѣ“ — Ак. 15, 30; при процесі на підставі заяви холопа: „по сего рѣчи азъ емлю тя, а не холопъ“ — Ак. 15, Кар. 30, 100. Такий же формалістичний характер мало докладне означення числа свідків, вимога, щоб їх посвідчення сходилися буквально, або такі формальні жадання як нпр., щоб при продажі холопа гроші дано при нім самім, і т. и.

слабо (розмірно) організований суспільності¹⁾ Крім того не треба було забувати, що судили суд дуже часто приватні заступники князя чи його намісника, слуги, навіть неесобідні, отже особи, що самі по собі не мали ваги в очах сторін, так що їм і не можна було дати якоїсь самостійної ролі.

Судовими доказами були: признання обвинуваченого, знаки на тілі покривдженого, свідки (ріжних категорій), присяга й різні форми божого суду. Про акти як судовий доказ Р. Правда не згадує ніде: очевидно, в тім часі (кінчаючи першою половиною XII в.) писання актів ще не практикувалося ширше, а всякого рода умови стверджувалися свідками.

Признання обвинуваченого, розуміється, відразу рішало в усякого рода справах, а в справах про побите або скалічення — так само знаки на покривдженім. В процесах про побите й скалічення не жадалося в такім разі свідків; обжалований міг увільнитися, тільки вивівши свідків на доказ, що не він, а його противник розпочав бійку²⁾.

В иньших справах покривджений доказував свідками. Для них є дві назви в Р. Правді: „видоки“ і „послухи“. „Видоки“, очевидно, були свідками, що на власні очі бачили: або бачили обставини злочина, або брали участь в слідстві: закличі, гоненню сліду, своді. Не так ясно, що означають „послухи“; часом вони, безперечно, означають теж саме що видоки — свідків, як нпр. послухи при гоненню сліду³⁾; але часом вони виступають в иньшій значінню: свідків доброї слави і чести обжалованого (як германські *conjuratores*) — нпр. в поклепнім процесі; таке толкування, хоч не всіма признане, здається міні вповні правдоподібним.

В звичайних справах виставало двох свідків-видоків; тільки в процесах проти чужинців вимагалося їх більше („повне число“, але яке — не знати)⁴⁾. Свідки мусіли бути свободними людьми; тільки з біди могло бити прийняте свідомство вищих категорій холопів — тивунів, а в меньших справах — свідомство закупів⁵⁾. Заяви свідків мусіли вповні згоджуватися з заявою сторони: „слово противу слова“, инакше не мали значіння⁶⁾.

Коли покривджений не міг відповідно підперти своєї справи свідками: нпр. як свідки були холопи, а не свободні, або вони

¹⁾ Про формалізм у Руській Правді див. особливо П. Беляєва Очерки права и процесса къ эпоху Р. Правды; він справедливо поясняє й причину його. ²⁾ Ак. 2, 28, Кар. 24. ³⁾ Кар. 88. ⁴⁾ Ак. 9, Кар. 26, 33.

⁵⁾ Кар. 77. ⁶⁾ Кар. 24.

не свідчили безпосередно, а підносили тільки підозрінне („запа“) або підозрілі другорядні обставини, як „прохоженіє нощное“, — покривджений міг обвинуватити противника „в поклепі“, себто виставивши свої докази чи підозріння, він мав право жадати, аби той очистив себе з них. Обвинувачений міг очистити себе, поставивши сімох „послухів“ своєї доброї слави (а чужоземець — тільки двох), а коли сього не міг зробити, мусів оправдати себе божим судом (ордаліями). Рід доказу залежав від цінності процесу — в справах менше двох гривен обжалований виправдував себе присягою, в справах від двох гривен срібла до пів гривни золота (коло 6 гривен срібла) обвинувачений підпадав пробі водою, в справах вище пів гривни золота — „ісправі“ зелізом¹).

Як робила ся проба водою, описує нам проповідник XIII в. Серапіон (київський монах, потім єпископ Володимира суздальського). З його оповідання видно, що обвинуваченого кидали в воду, і коли він потопав, уважав ся неповинним, коли плив — винним (се опирало ся, очевидно, на погляді на воду, як на чисту стихию, що не хоче приймати нечистого — винуватого). Отже се той самий спосіб, що заховав ся у нас в процесях про чарівництво до кінця XVIII в. (Серапіон теж говорить спеціально про розсліди „волхвовання“). Що до суду зелізом, то ми не знаємо ближше способу його (у інших народів ходили по розпеченому зелізу, або несли його в руках); очевидно тільки, що тут справа обертала ся коло того — чи будуть по сій пробі у обвинуваченого по якімсь часі знаки від зеліза чи ні — „оже не ожет ся“: в сім разі він признавав ся неповинним. За сю процедуру божого суду платив покривджений, а також і обжалований — коли очищав ся; обжалованому істець платив за муку гривну тільки в тім разі, коли „ял“ його на підставі свідощтва холопа і не довів свого.

Невиясненим зістаєть ся, чи були в уживанню у нас в XI—XII в. судові поєдинки, як форма божого суду. З X в. маємо про них свідощтва ібн-Дагста; потім смоленська умова з Німцями²) згадує, як про звичайну процесову форму поєдинок „мечем а любо деревом“; в літературі найраніша згадка про поєдинок („поле“) — в т. зв. Поученію м. Петра, непевнім що до свого часу (XIV або XV в.)³). По аналогії широкого розповсюдження поєдинку на

¹) Кар. 15—17, 100—1. ²) § 15—16.

³) Поученіє м. Петра — Памятники стар. рус. литературы IV с. 187: „аще который человек позовет ся на поле, придетъ коєму попу да восхощетъ причастити ся, а вы ему причастья не давайте“ і т. д. Ся частина

заході, припускають його існування і у нас під назвою „роти“, що означає „битву“ по перекладу Беринди (XVII в.), але справа ся зістає ся, кажу, непевною¹⁾.

Присяга окрім покленного процесу служила судовим доказом в таких справах при позичках, де не вимагало ся свідків, і про поклажу (депозит). Покривджені чужоземці („Варяги і Колбяги“) присягою підпирали, замість „видоків“, свої скарги на побите²⁾. Взагалі полекші, які право робить чужоземцям в процесі, з огляду на їх трудне становище в чужій землі, уважати треба дуже цікавою культурною прикметою.

Близших подробиць, як оголошував ся засуд, Р. Правда й інші джерела нам не дають. Переводила засуд сама інтересована сторона: кредитори самі ведуть довжника на торг і продають його; ударений холопом сам бе його. І тут сторона тільки в разі потреби звертає ся за „помічю“ до влади³⁾. Тільки „потокъ и розграбленіє“ — заслання й конфіскація майна, найвища кара за деякі вчинки, мусіла переводити ся властикою самою.

Організація воєнних сил в державнім житті давньої Руси відігравала не меншу роль ніж в сучасних мілітарних державах⁴⁾. Основу її становило постійне княже військо, що своєю появою дало й початок сформованню Руської держави. Технічною назвою його

поучення зовсім однакова з поученням м. Фотія, так що, можливо, маємо тут контамінацію, зроблену якимось пізнішим книжником. Див. про се Голубінский II с. 119.

¹⁾ Про се нпр. Будапов Обзор² 526, Сергєєвич Лекція³ с. 579—80. Ключевский (Курсъ I с. 282—3) уважає се свідомим пропущенням в Рус. Правді, і в поминенню сього несимпатичного духовенству інституту бачить доказ того, що Р. Правда укладала ся в духовних кругах.

²⁾ Акад. 9. ³⁾ Карамз. 68, 76, 118.

⁴⁾ Тексти з літописей про військовість зібрані у Погодіна Исследованія VII с. 234 і далі, спеціальні розділи у Сергєєвича Лекції и исследование (не багато) і В.-Буданова Обзоръ ист. рус. права (зовсім мало); розвідки давніші: Устряловъ Русское войско до Петра В. (Бібліотека для чтенія 1856, VI), Історія воєнного искусства въ Россіи отъ начала Руси до царств. Алексѣя Мих. (Военный Журналъ 1856, I—IV), Лохвицкій О плѣнныхъ по древне русскому праву, 1855. Ще Никитскій — Военный бытъ В. Новгорода (Р. Стар. 1870, III); Гудимъ-Левковичъ Очеркъ историческаго развитія вооруженныхъ силъ Россіи (Военн. Сборникъ 187. I—III); Русская военная сила — очеркъ развитія выдающихся воєннихъ событій въ Россіи, Мва, 1888—1892.

була „дружина“¹⁾. Се слово має різне значіння: воно значить товаришів, далі — товаришів воєнних, військо взагалі, вкінці в тіснійшій значінню — постійне військо на службі князя²⁾. Вояки земські, до дружини не приналежні, звали ся „воями“, хоч ся назва в ширшій значінню теж означала військо взагалі всяке³⁾. Для помічних полків — чорнокобучьких, половецьких і т. п. не знаходимо спеціальної назви⁴⁾. Відділ війська звав ся „полком“, хоч се слово теж мало дуже різнородні значіння: похід, битва (дати полкъ — дати битву), а також і територію, з котрої збирало ся військо — „відемо в сильний полк київський“, то значить — в Київщину⁵⁾.

Дружина становила одну певну опору князя, бо безпосередно з ним була звязана і від нього залежала. Тому дружинники инакше звуть ся „княжими мужами“. Удержання своє вони діставали від князя; на жаль докладніших відомостей про великість платні ми не знаємо, коли не рахувати сюди вступну статтю до Софійської літописи (XIII в.), де літописець, жалуючи за добрими старими часами каже, що тоді дружинники не казали: „мало ми єсть, княже, двѣсти гривенъ“⁶⁾; але ся цифра 200 гр. — очевидно фабульозна⁷⁾. В дійсности, дружина тільки незначну частину своєї платні мала грошима, з рештою діставала своє удержання в натураліях, чи то по княжих дворах, де для того збирали ся в таких великих масах запаси (порівняти п'ятсот берковців, себто тисячу метр. сотнарів меду на хуторі Святослава Ольговича), чи то в провінціональних

¹⁾ Принотую нову гіпотезу Ю. Кулаковского (див. в Читеніях київських т. XV), що се слово може походити від візантійського *δρουγγος*, *drungos*, воєнний відділ (проти давніших висновків цього слова, що виводили його, протилежно, з славянського: дружина). Гіпотеза, розуміється, мало правдоподібна супроти широкого розповсюдження в Словянщині слів: друг, дружба, з котрими вяжесть ся наше: дружина.

²⁾ В сїм останнім значінню слово уживається так часто, що нема потреби наводити приклади; в значінню „товариші“ слово се ужито нпр. в Іпат. с. 120 ряд. 19 (в історії повстання 1068 р.), 207 ряд. 13; в значінню війська взагалі нпр. с. 106 р. 3: „исполчи дружину, и постави Варягы посередѣ, а на правѣй странѣ Кыяны, а на лѣвемъ крылѣ Новгородци“.

³⁾ Нпр. Іпат. с. 92: „се дружина у тебе отня и вои“, також с. 108 ряд. 17; в ширшій значінню нпр. с. 152: „мало имаша вой, онъ же рече имъ: имѣю отрокъ своихъ 8 сотъ“.

⁴⁾ Як не числити „поганыхъ“. ⁵⁾ Іпат. с. 287.

⁶⁾ Полное собр. лѣтоп. V с. 87.

⁷⁾ Серіозно бере її проф. Ключевский, пробуваючи пояснити упадком курсу гривни (Боярская дума с. 102, пор. Курсъ рус. пет. I с. 236—7).

містах, куди в спокійні часи розсилала ся дружина. Старші дружинники, „боаре“ сповняли там різні адміністраційні функції, молодша дружина, інакше дїтські, отроки були їх помічниками, їх штабом. В княжій резиденції дружини в звичайних обставинах бувало не багато, скільки вимагало ся для служби на дворі, для центральної управи, решта-ж собі перебувала „по городамъ далече“¹⁾ й мобілізувала ся тільки як заносило ся на війну.

Як багато бувало сеї дружини, на се ми маємо кілька вказівок. Съвятополк, прибувши з Турова в Київ, рахував свою дружину на 800²⁾; Ізяслав Давидович, взявши дружину у київського Ізяслава і чернігівського Володимира, мав війська 3.000 коний³⁾. З того виходить, що значніші князі мали по кілька сот дружини, до тисячі, рідко більше, менші-ж князі могли мати яку сотку або кількадесят. Але окрім властивих дружинників військо в поході збільшало ся слугами, „кощеями“⁴⁾, обозною службою, так що властиве число голів могло далеко переходити число дружини. Судячи по всьому, дружина вся була військом кінним.

„Люде“, себто не дружинники, брали участь у княжих походах або як охочі, або обовязково — коли оголошував ся загальний похід. Загальний похід оголошувало віче, а часами, як ми вище здогадували ся — і сам князь. Але князь і без загального походу, коли був у добрих відносинах з землею, міг зібрати скільки хотів охочих. Коли 1147 р. київське віче відмовило походу на Юрія, Ізяслав кликнув охочих, і зібрав їх множество: „Ізяславъ же рече имъ: а то тотъ добръ, кто по мнѣ пондетъ, и то рекъ, съвѣкуни множество вои“⁵⁾.

Сї „вої“ споряжали ся на війну своїм коштом, хто як міг, як казав Ізяслав Киянам: „хто має коня, ідїть кінні, хто не має — най їдуть човнами (Дніпром, на Чернігів)“, або як вибрали ся в похід Кияни 1151 р.: „пішли і на конях, і піші, велике множество“⁶⁾. Але незасібним воякам давали ся, мабуть, часом коні й зброя і з княжих арсеналів, судячи по епізоду 1068 р.,

¹⁾ Іпат. с. 358, пор. 350: братъ ти Святославъ боленъ, а сыновець отъ него шель Новугороду, а дружино свою пустить отъ себе прочь.

²⁾ Іпат. с. 152 (імѣю отрокъ своихъ 8 сотъ). ³⁾ Ibid., с. 238.

⁴⁾ Съдельники и кощѣи — Іпат. с. 369, 370, 376. Значіння слова не ясне (перекладають: отрок, раб, див. словар Срезневского sub voce); найправдоподібніше здаєть ся міні, що так звали ся слуги турецького племені — Чорноклобуки, Половці і т. и.

⁵⁾ Іпат. с. 243.

⁶⁾ Іпат. с. 246, 300; порівняти ще слова Киян по переяславській битві, що у них і зброї нема — ib. с. 268.

коли Кияни, постановивши йти новим походом на Половців, звернулися до князя, аби дав їм зброї і коней¹⁾. В противність дружині (кінній) сї „вої“ часто виступали в похід пішо²⁾.

Полки Чорних Клобуків були важною складовою частиною княжих військ, особливо в Київщині, бо тут сї полки бували дуже значні, рахуючись на тисячі, а може навіть і на десятки тисяч³⁾.

Організація військових операцій під час війни була досить примітивна. Коли військо належало до одного князя, він був, очевидно, головним начальником; коли брали участь кілька самостійних князів, кождий вів свій полк, заховуючи свої права на нього й розпоряджаючи ся незалежно від інших князів. Спільні виступи рішали ся за порозумінням князів-учасників; то вже залежало від особистих відносин, особистого авторитету, коли інші князі добровільно віддавали комусь одному головний провід, бо й старшинство князя само по собі не забезпечало ще йому права розпоряджати полками своїх союзників. Під час нпр. спільного походу на Половців 1187 р. Ярослав чернігівський захотів вернути ся назад, і ніякі умовляння інших князів, між ними й його старійшини — Святослава нічого не досягнули⁴⁾. Сей брак субординації не раз був причиною неудач; згадати хоч би битву на Калці, де Мстислав галицький розпочав битву на власну руку, не повідомивши інших князів, і через те руські полки розбито.

В трудній ситуації відбувала ся воєнна рада — чи самих лише головних проводирів⁵⁾, чи з ширшою участю дружини, що в таких разі часом і рішала ся остаточно справу⁶⁾. Часом земське військо, коли брало участь в поході, підносило свій голос, імпровізувало ся свого рода віче на театрі війни й змушувало князя прийняти свою гадку, а як *ultima ratio* — відмовляло йому послуху. Під час походу Ізяслава на Володимирка Чорні Клобуки і Кияне (земське військо) почали радити Ізяславу уступити ся з огляду на великі сили Володимирка, Ізяслав противив ся й намовляв до битви, промовляючи до їх почуття чести: „ліпше, братия, умремо тут, аніж узяти на себе сей сором“, але Кияне так „стужали“ йому, а коли він не послухав, взяли ся тікати, й змусили князя до повороту⁷⁾.

Звичайно князь сам виходив в похід на чолі свого війська, хіба була се якась другорядна експедиція, або помічний полк —

¹⁾ Іпат. с. 120.

²⁾ Іпат. с. 526 і особливо 529: собравше смерды многы пышыць.

³⁾ Див. про се т. II с. 548. ⁴⁾ Іпат. с. 440. ⁵⁾ Нпр. Іпат. с. 510. ⁶⁾ Нпр. с. 284, 286. ⁷⁾ Іпат. с. 279, пор. с. 153.

тоді посилав він військо з воєводою. Як ми знаємо вже, се було так прийнято, що присутність князя уважала ся навіть конче потрібною у війську, — бо боярина у війську „не всі слухають ся“¹⁾. Ярослав галицький тим власне вирізняв ся з поміж князів, що сам звичайно не ходив у походи, і літописець в посмертній характеристиці підносить се, що він був славен своїми полками, але, против звичаю, „самъ не ходяшеть полкы своїми“²⁾.

В поході головне військо йшло разом з обозом — „товари“. Важку зброю вояки брали на себе тільки готуючи ся до бою, а иньшим часом її везли на возах або на саних³⁾. Вперед, для відомостей про ворога, висилали ся „наворопниці“; также називали ся дрібні відділи, що йшли „на воропъ“ — зводити зачіпну битву на чолі головного війська. Щоб добути поживи для війська, висилали „в зажитє“ „зажитників“ (від жито)⁴⁾. Перед битвою ставили військо звичайно трома відділами — середній полк, праве крило і ліве крило, окрім того передовий полк, куди ставили котрогось з молодших князів, звістного своєю відвагою; тому се місце уважало ся дуже почесним, і через нього нерас бували між князями суперечки; на переді-ж ставили стрільців. Для зачіпки висилали тих наворопників⁵⁾.

З одної згадки бачимо, що на Україні уживали уже в сім часі т. зв. табор, то значить оборонну лінію, чи укріплення з обозних возів, при обороні⁶⁾. Сей спосіб широко звістний у азійських орд (Тунів, Угрів, Половців) і очевидно, дуже рано мусів бути перейнятий нашими предками, а потім широкого розвитку, популярности й значіння дійшов в тактиці козацькій, коли маємо й близші відомости про нього.

¹⁾ Іпат. с. 295. ²⁾ Іпат. с. 442.

³⁾ Лавр. с. 240: срътоша ны вnezау половецьскыѣ князи и хотѣхомъ с ними ради бити ся, но оружъе бяхомъ услали напередъ на повозѣхъ.

⁴⁾ Іпат. с. 369, 429. „На воропъ“ в битві — 178, 334, 335 і т. и. Зажитіє — Іпат. с. 338, 343.

⁵⁾ Типовий розклад війська, нпр. Іпат. с. 431: „изрядиша полковѣ 6: Игоревѣ полкѣ середѣ, а по праву брата его Всеволожѣ, а по лѣву Святославѣ сыновця его, напередѣ ему его сынѣ Володимѣрь и другий полкѣ — Ярославѣ, иже бояху с Ольстиномѣ Коуевѣ, а третий полкѣ напередѣ же стрѣльци, иже бяху отъ всихъ князей выведени“. Термін крило див. нпр. с. 106. Судячи по с. 452 (а стрѣльци своя молодья пусти к нимъ), можна думати, що стрільцями їздила молодіж. Суперечку про те, хто буде їздити в передовім полку, див. Іпат. с. 439.

⁶⁾ Див. т. II с. 242, там і література. Проф. Антонович хибно думав, що „табор“ Україні перейняли від чеських таборитів в XV в. — Монографіі I с. 263.

Міста брали або приступом — „копієм“, „на щит“, або облогою. Коли місто взято було приступом, уважали все дозволеним супроти його людности — пограбувати, побити, взяти в неволю. Літописець вкладає в уста звітного Ігоря Святославича таку опись взяття на щит міста (взятого нимже): „тоді не мало біди прийняли безневинні християни: батька відлучали від дітей, брата від брата, друга від друга свого, жінок від своїх чоловіків, доньок від матерей їх, товаришку від товаришки, неволя і туга все покрила, живі завидували мерцям, а мерці тішили ся, що вони наче мученики очистили огнем своє житє; старих забирали, молодим задавали нелюдські рани, мужів били й ростинали, жінок знечещували“¹⁾. З рештою звістні описи київських катастроф можуть ілюструвати се воєнне „право“, що зовсім не визначало ся людськістю і у нас на Руси. Що правда, стрічаємо проби ограничити його. Так Галицька літопись згадує про умову галицько-волинських князів з польськими, що мали з собою безконечні пограничні війни, — „не воєвати (себто не брати в неволю) Ляхомъ руское челяди, ни Руси лядської“²⁾, але се була тільки часткова умова. Характеристична назва для невільників — „колодники“, показує, що їх забивали в колодки, аби не тікали — так само як арештантів.

Загально прийнятою була нетикальність посла³⁾. Також княжі особи, як я згадував, були, скільки можна судити, нетикальними в війнах; але майно княже і боярське не було забезпечене від конфіскації і грабовання: навпаки, то була найперша добича в війні — захопити й заграбити князівське та боярське майно; навіть родини княжі брали в неволю, і потім треба було їх викупляти⁴⁾. Заходи коло добичи взагалі були центром тодішніх війн, і на неї звертали особливу увагу, вибираючи такі місцевости, де можна більше дістати добичи⁵⁾.

Давню руську зброю описано вже поперед⁶⁾. В сім часі важну роль грають воєнні корогви — „стяти“ князів. По них вояки пізнають своїх (літопись описує таку пригоду, як військо піднесло здобутий ворожий стяг, і помилені тим вояки з ворожого

¹⁾ Іпат. с. 435.

²⁾ Іпат. с. 505, пор. с. 582: „законъ же бѣше в Ляхохъ таковъ — челяди нѣ имати ни бити, но лупяхуть“ (грабували тільки). Що до практики — пор. Іпат. с. 586. ³⁾ Іпат. с. 481.

⁴⁾ Ярослав Ізяславич каже Киянам: „промышляйте, чимъ выкупати княгиню и дѣта“, Іпат. с. 393.

⁵⁾ В поході на литовські землі князі міркують: „оже пойдѣмъ к Новугородку, а тамо уже Татарове извоєвали все, пойдѣмъ кде к цѣлому мѣсту, и тако здумавше поидоша к Городку“. — Іпат. с. 579. ⁶⁾ Т. I с. 166.

війська йшли до нього, і попадали в неволю¹⁾. По стягах орієнтують ся в ході битви — поки стяг стоїть „добре“, значить військо держить ся; „понизити свої стяги“ значить признати свою неудачу; кинути стяги — значить відступити від князя; так Кияне змовляють ся серед битви кинути свої стяги й перейти на сторону Ізяслава²⁾.

З кінцем сього періоду починають стрічати ся в наших джерелах відомости про машини уживані при облозі й обороні міст. Звістки про них ми маємо тільки від XIII століття, й супроти сього можна думати, що вони в попередніх століттях не мали більшого розповсюдження. Сі машини звуть ся таранами, пороками, самострілами, пращами (інакше — сосуды ратные и градные). Тараном і пороком (від прати — бити) звала ся, очевидно, та сама машина — вона кидала камінне й уживала ся однаково і для оборони і для облоги міст. В оповіданню про облогу Чернигова Данилом літопись описує таран, що кидав камінне на „півтора перестріли“, а камінне було таке велике, „що мусіли чотири кріпкі мужі підіймати“. Здаєть ся, иньші машини кидали стріли; описуючи „утвержение“ Холма, літописець каже, що він мав приладжені „порокы и самострѣлы“. При облозі міст сі машини привозили з собою або ладили на місці³⁾. Всі звістки про них ідуть з Галичини, але се не багато значить: з иньших українських земель в сих часах ми взагалі не маємо докладніших оповідань.

Так само тільки з Галичини йдуть звістки про рицарські турніри — „игры“: Василько робить таку „игру“ з якимось угорським боярином, „обнаживши мѣчь свой играя на слугу королева, иньому (оному?) похвativши щить играючи“. Під мурами Ярослава Ростислав робить „игру“ з Угрином Воршем, на конях, „и сразивъшу ся єму со Воршемъ и паде ся подъ нимъ конь, и вырази собѣ плече“⁴⁾. В сих турнірах з значною правдоподібністю можна бачити західній вплив.

¹⁾ Іпат. с. 214. ²⁾ Іпат. с. 153, 230—2, 512, Слово о полку Іг. XI.

³⁾ Іпат. с. 515, 524, 532, 563, пор. 519, 558.

⁴⁾ Іпат. с. 508, 532. Декотрі (нпр. Буданов Обзоръ³ с. 66, Дашкевич в спеціальній, небогатій одначе змістом статі Рыцарство на Руси — въ жизни и поэзии, київські Чтенія т. XV і XVI с. 139) добачають перенесення на Волинь західніх рицарських звичаїв також в оповіданню Іпат. с. 270, що Болеслав під час свого побуту на Волині з Ізяславом Мстиславичом в Луцьку „пасаше сыны боярскы мечемъ многы“, себто надавав їм рицарську гідність; але тут непевно, чи йде мова про „синів боярських“ руських чи польських; про польських можна думати скорше як про руських.

В організації фінансів в староруських князівствах, як звичайно в таких формах державних організацій, державний скарб і приватна каса князя не відрізняли ся: і державні і приватні доходи однаково йшли до рук князя, і він однаково розпоряджав ними, видаючи з них гроші без різниці на державні потреби й на свої особисті¹⁾.

Державні доходи складали ся головнo з податків (безпосередніх і посередніх) і побічних оплат; державних мастностей, коли не рахувати княжих дворів з їх приналежностями, і натуральних рефалій, у нас не було, принаймні не звісно²⁾. Що до податків, то тут стрічаємо деякі неясности. Так нпр. слово дань має часом ширше значіння, обіймаючи різні — посередні й безпосередні податки³⁾. Особливо се ясно з устави смоленської катедри, де поруч загального означення дани з інших округів, в деяких ся дань, очевидно, розкладаєть ся на свої складові частини: полюде, перевіз, торгове, корчмита⁴⁾. Але воно має й спеціальне, тісніше значіння, означаючи загальний податок. Ми знаємо, що в період сформування держави племена платили „дань“ загальну, від господарства (від „дима“ або від „рала“), грошима або натураліями: по чорній куніці від Деревлян, по шелягу від рала від Вятчів⁵⁾. Сі звістки літописця опирають ся, правдоподібно, на споминах і практиці другої половини X і початків XI в., і вони potwierджують ся пізнішою практикою — XIV—XV, навіть XVI в.⁶⁾. Ми бачимо й тоді загальну дань, розложену на тодішні господарські одиниці (що були часом більшими комплексами господарств), під назвою дани, подимщини, посощини, плачену або медом (тому „дань“ означає часом спеціально медову дань), або шкірами чи різними продук-

¹⁾ Про організацію фінансів Обзор Буданова³ с. 89 і далі, Сергєвичъ Лекції² с. 325, спеціальні розвідки тільки старі: Гагемейстеръ — Розысканіе о финансахъ древней Россіи, 1830; Толстой Исторія финансовъ учреждений древней Россіи, 1848; Кури О прямыхъ налогахъ въ древней Руси (Сборникъ Мейера, 1855).

²⁾ Останніми часами порушив справу державних мастностей в давній Руси Сергєвич у своїх Древностях русскаго землевладѣнія, що увійшли потім в Древ. русскаго права, III. По аналогії з Новгородом він припускає і в інших землях, в перед-татарські часи існування таких мастностей (Древности с. 22). Але власне на сій точці нема ніякої підстави для аналогії їх з Новгородом.

³⁾ Див. про се Сергєвич I. с., с. 185 і далі.

⁴⁾ Нпр. м. Кописъ — Хрестоматія Буданова I³ 244.

⁵⁾ Пат. с. 13—14, пор. 11 (хозарська дань), 37 (ради даєть и медомъ и скорою), 56 (радимичька дань).

⁶⁾ Див. в т. V, особливо с. 131—2 (резюме).

тами господарства¹⁾, чи вкінці грошима. Більше менше в тих формах можна собі представляти сей загальний податок і в XI—XIII в. (з сих віків не маємо докладніших відомостей про нього з України).

Другим видом податку було „полюде“, що існувало мабуть теж скрізь, хиба окрім Полянської землі, та й то ледво. Воно означало з початку обов'язок годувати князя з дружиною при його обіздах земель, але пізніше перейшло на певну більше або менше постійну данину чи платню, що не виключала одначе певних дарів і натуральних данин, даваних при переїзді князя і обіздах княжих урядників. Так у Смоленській землі XII в. полюде платили постійно певною грошевою сумою²⁾; в таких виді постійної грошевої чи натуральної данини полюде знаємо в українських землях місцями ще в XV—XVI в.³⁾. З другого боку задержують ся ті дари (часом маємо їх виразно поруч постійної плати полюдя) в різних продуктах на приїзд влади — під характеристичними назвами „поклон“, „почести“, „стану“, в виді певних штук худоби (болкуновщина, поволовщина, яловиця стаційна) і різної иньшої поживи. Ця практика другим кінцем вяжеться з обов'язком людности удержувати різних княжих агентів, з їх кінями і слугами, коли вони з'їздили на територію громади, як її бачимо з такси вирників, городників, мостників в Руській Правді⁴⁾. Окрім того існували, може й не скрізь, а в певних місцевостях такі обов'язкові спеціальні податки, як нпр. волинське „ловчеє“, що платилося, очевидно, на удержання княжих ловчих, натураліями з сіл, грошима з городів⁵⁾.

Терміни-ж „урок“ і „оброк“, що стрічаємо в літописи⁶⁾, не означають спеціальних податків, а тільки певну, умовлену суму.

Вся людність мусіла брати участь в будові „города“, мостів, гребель, доріг. Се не підлягає сумніву, хоч з сих часів маємо тільки такси мостникам і городникам, себто означення, скільки мають платити люде князю городнику і мостнику, що доглядали будови, та давати на удержання його. Очевидно, що коли люде мусіли се давати, то мусіли також достачити і будовляного матеріала і робітника (або власноручно взяти участь в роботі). Дуже можливо, що вже в ці часи, як пізніше на Україні (в XVI в.),

¹⁾ Дань шкірами — куніями, білками, місцями заціліла на Україні ще в XV—XVI вв. (див. тамже).

²⁾ Устава смоленської катедри — в Хрестоматії Буданова I⁴ с. 244. Таке грошеве полюде значить мабуть і „полюдіє державное“ Мстиславової грамоти (тамже с. 116). ³⁾ Див. т. V с. 121 і далі

⁴⁾ Ак. 42, Карамз. 7, 85, 108, 109. ⁵⁾ Іпат. с. 613.

⁶⁾ Іпат. с. 38, 89, загальне значіння сих термінів ясно нпр. з Р. Правди, Кар. 39.

певні громади мали розложені між собою певні частини укріплень, мостів і т. п.: така громада мала будувати таку „городню“ (частину укріплення), иньша — иньшу¹⁾; такий порядок бачимо ми в старій новгородській уставі про будову мостів і уличних хідників (що зачисляєть ся деякими до Ярославових часів)²⁾, і зовсім правдоподібно, що він практикував ся й на тодішній Україні.

Городники по такій мали поберати від городні по куні й по ногаті, мостники — від 10 локтів мосту нового по ногаті, а від поправлювання старого — по куні від городні, окрім того мали удержання від громади. Як переводила ся будова нових замків, описує Волинська літопись³⁾: князь Володимир, задумавши поставити замок на північній границі, і більше менше призначивши для сього певну місцевість, посилає свого городника — „мужа хытра именемъ Алеку, иже баше при отцѣ его многи города рубя“, на ґрунт, разом з місцевими людьми (с тозѣмьци) вибрати близше місце. Олекса, вибравши місце, доносить князю, і той виїздить з своїм двором на місце, і „улюбивши його“, „отереби“ — вирубав ліс, „и потомъ срубил городъ“. „Срублено“ його, правдоподібно знов таки силами тих „тозѣмьцѣ“, але може й не без участі робітників, постачених князем. Обовязок людности „рубити город“ об'являє нам і заяви Ятвягів Данилови, при своїй покорі: „работѣ быти ему и города рубити в землѣ своей“⁴⁾.

Згадуєть ся раз „повоз“⁵⁾, але неясно, чи був се обовязок перевозити людей і предмети для урядової потреби (як звичайно приймають), чи тільки — відвозити свою дань в певне місце (в противність дани даваній при полюді на місці).

Нарешті, судячи з пізнійшого, уже в сих часах могли появи́ти ся практики притягання селянської людности до сільських робіт на сусідніх княжих дворах (пізнійший характеристичний термін: „пригон“), розумієть ся лише в формах легких, як кількаденна толока — робота на княжій хлібі, з частованнем робітників, або обовязок взяти участь в кошенню сіна, й т. п.⁶⁾.

З спеціальних оплат маємо близші відомости про судові. Князь дістав при убийствах вири, дуже великі: 40 гривен, себ то до 20 фунтів сребра⁷⁾ за голову звичайного свобідного, і 80 гривен за голову „княжого мужа“, а при иньших карних справах „продажі“ — грошеві карі. Значна частина сих кар ішла кня-

¹⁾ Див. про се мою розвідку Южнорусскіе господарскіе замки в пол. XVI в. ²⁾ Карамз. 134.

³⁾ Іпат. с. 578. ⁴⁾ Іпат. с. 553. ⁵⁾ Іпат. с. 56, про Радимичів XI в.

⁶⁾ Див. в т. V с. 133. ⁷⁾ Див. низше про монетну систему.

жим агентам, решта князю; так знаємо, що вирник, збираючи вири, діставав з 80 гривен собі 16 гривен, 10 кун і 12 білок, значить коло 20%. Окрім того платили ся різні оплати судовим урядникам — мечникам при ордалях, „метальнику“ (писарю) і самому вирнику при виплаті вири. Судові оплати взагалі були дуже високі. В Київщині 1093 р. скаржили ся, що земля „збідніла від ратей і продаж“. Безперечно сї судові оплати давали князям значний дохід.

Мито збрало ся на торгах, правдоподібно взагалі при купні-продажі, що вимагала присутности митника (або свідків)¹⁾ і на торговельних шляхах та мостах: митник сидить на зводнім мості в Білгороді, збираючи оплати при переїзді через нього; мито збирають в с. Городлі на мості або на перевозі через Буг. Грамота Андрія Юрисвича з 1320 р. чужоземним купцям (торунським і краківським) знижає давнїшу оплату трех грошей, що брали ся в Володимирі від кожної худобини (коня чи вола), до одного гроша і забороняє митникам брати від купців які небудь тканини і взагалі товари²⁾.

Доходи з корчом — „корчмита“, себто від продажі меду, звістні в Смоленщині XII в.³⁾, і нема нічого неправдоподібного, що вони були тоді й на Україні.

Осібною категорією княжих доходів, дуже важною в воєвничі часи X—XI в., менш значною в пізнійших часах (окрім таких земель, як Волинь і Галичина, що вели часту пограничну війну), була воєнна добича і воєнні контрибуції. Війна часто переходила в лови за добичею, як ми бачили; вона ділила ся між князем і дружиною, і князю діставала ся львина пайка.

Приватний характер мали доходи князя з його маєностей — хуторів, стад. Сі маєности були приватною власністю князів, що самі розробляли ґрунти або купували готові села; тож вони розпоряджали ними і передавали в спадщину незалежно від своїх волостей. Тому трапляло ся князям мати такі ґрунти і в чужих волостях. Так Ярополк Ізяславич, кн. волинський і туровський, окрім „волостей“ — більших маєностей в своїм князівстві, мав іще села в околиці Київ, й всі свої маєности віддав Печерському монастирю. Його донька, вдова по Глібу минському, князю без князівства, мала пять сел і їх по смерті віддала на тойже монастир. Володимир Василькович, передаючи своє князівство Мстиславу Даниловичу, а місто Кобринь своїй жінці, осібно розпоря-

¹⁾ Р. Правда Кар. 33, 36, і в церковній уставі Володимира (не торгу десятию неділю). ²⁾ Див. прим. 11. ³⁾ Див. вище с. 255.

джає „своїми селами“: три дає княгині, а четверте — що він „купив від Ходорка за 50 гривен кун, 5 локтів скорлата та дощаті броні“, дає монастирю св. Апостолів¹⁾.

В сих маєностях вело ся господарство на широку міру; з ним знайомить нас оповідання літописи про села чернігівських князів, пограбовані під час війни 1146 р.: на р. Рахні в стадах Ігоря і Святослава було 3.000 кобил стадних і 1.000 коней, в однім Ігоровім „сельці“ на гумні було 900 стогів збіжа, на иньшій — Святославовім дворі було в пивницях 500 берковців (тисяча метр. сотнарів) меду і 80 корчаг (посудин) вина²⁾.

Осібну категорію доходів в княжій господарстві давали лови — їм залюбки віддавали ся князі, але вони окрім потіхи давали й більш реальні користи — мясо і шкіри; Данило нпр. забивши з своїми отроками шість вепрів в холмських лісах, „вдасть мяса воємь на путь“ — воякам, що йшли в похід на Татар³⁾.

Зібрані з сих джерел доходи видавали ся передовсім на удержання княжого двора і дружини, далі на утримання аґентів княжої управи, на підмогу церкви. Двір і дружина поїдали найбільше, бо урядники діставали певні доходи з своїх урядів безпосередно, або з тих доходів, які збирали на князя. Зберегати надвишки, заощаджувати з своїх доходів — се не уважало ся для князя добрим тоном і стягало на нього недобру славу⁴⁾. На погляд дружинних кругів, серед котрих обертав ся князь від дитинства і до смерти, добрий князь повинен ділити свої багатства з дружиною, бо її він завдячував їх. Слова вложені в уста Володимира: „сріблом і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду срібло і золото“ — були виразом тих поглядів, які дружина все піддавала князям. З росповсюдненнем християнства з'явила ся й друга девідерата, з боку духовенства: князь повинен уживати свої багатства також в поміч церкви.

Під впливом того уставляєть ся звичайна, клясична похвальна характеристика для князя в наших літописах: „имѣння не щадяшеть и не сбирашеть злата ни сребра, но даєше дружинѣ своей, овоже правяше души своей“, себ то — на церкви й духовенство, але також і на „убогих“⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 338, 595.

²⁾ Іпат. с. 235—7, княжі села і стада — іще Іпат. с. 374, Воскр. І с. 71 (село Шоломниця Мстиславової жінки). Берковець = 10 пудів = 200 кіло; корчага — міра (μέτρον), горнець (κεράμιον). ³⁾ Іпат. с. 550.

⁴⁾ Нпр. Іпат. с. 139. ⁵⁾ Іпат. с. 414, 476, 471, також 105, 117, 373.

Черга приходять на церковну організацію¹⁾.

З церковного погляду землі Руської держави складали з себе з невеликими виїмками увесь сей час одну митрополію — „руську“, що стояла весь сей час в залежності від константинопольського патріарха і входила в число його митрополій. Невважаючи на те, що ця митрополія своєю територією далеко перевищала територію цілого патріархата, її єрархичне становище було зовсім не високе: вона займала в ряді царгородських митрополій з початку шістдесяте місце, пізнійше (в XII—XIV в.) сімдесят перше або сімдесят друге²⁾, і стояла в як найтіснішій залежності від патріарха. Патріарх сам, без порозуміння з руськими князями, вибирав кандидатів, звичайно Греків або інших, в кождім разі зовсім згечених Візантійців, святих і посилав їх на Русь, без всяких попередніх зносин з руським правительством і єпископами.

Цікаво, що з сею практикою була злучена у Греків гадка, що й візантійський імператор, наслідком церковної залежності руської церкви від Царгорода, має певні права зверхності над Русію, як протектор константинопольського патріарха: сей погляд звістний нам так як вийшов на верх уже пізнійше, в XIV в., коли московські князі заходили ся коло того, аби придбати руській (чи то московській тоді) митрополії більшу самостійність. Тоді (1393) царгородський патріарх поясняв московському князю з поводу його заборони поминати візантійського цісаря в церквах, що цісар — царь і самодержець (*αὐτοκράτωρ*) Ромеїв і всіх християн, та що „не можна мати церкву і не признавати над собою влади царя (візантійського), бо царська власть і церков мають багато спільного, так що їх не можна розділити“³⁾. Що правда, реальних проявів сих грецьких поглядів з наших часів і наших країв ми не знаємо, тож нотуємо їх тільки як цікаві з теоретичного погляду.

¹⁾ Літературу див. в прим. 23.

²⁾ Parthey Hieroclis Synecdemus et notitiae graecae episcopatum c. 27, 230, 241. Gelzer Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse d. orient. Kirche — Byzantinische Zeitschrift I (1892) c. 254. Про хронологію каталогів розвідки: Гельцера Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae episcopatum — Jahrbücher für Protestant. Theologie, XII (1886), De Boor Nachträge zu den Notitiae episcopatum — Zeitschrift für Kirchengeschichte, XII (1890) і XIV (1894). В *Διατύπωσις*, що надписується іменем Льва Мудрого, але редактована не скорше як десь по 1000 р., руська митрополія стоїть на 60-ім місці. В виданім Гельцером каталогу (з часу ближше неозначеного) — на 70-ім. Нарешті в каталогах (*Εκθεσις*) з часів Андроніка Старшого читаємо в однім замітку, що Руська митрополія мала 60-е місце, а перенесена на 71, в другім — що з 60-го перенесена на 72 місце. ³⁾ Русская истор. биб. VI с, 273—5.

Не знати, чи ся абсолютна залежність руської церкви від царгородського патріарха, противна і канонічному праву (бо в нім митрополита мають вибирати єпископи його округу, а патріарх тільки сьвятить його), — будили якесь незадоволення в давній Руси. Що правда, нам відомо кілька фактів, коли руські князі відступали від прийнятої практики в ставленню митрополитів, казали ставити їх у Києві, але обставини і подробиці сих фактів так мало відомі, що й не можемо сказати, чи виявляло ся тут змагання до заміни сеї практики иньшою, для Русинів більш вигідною, чи се були тільки спорадичні факти, викликані спеціальними, може й особистими обставинами.

Перший факт став ся за Ярослава. Як оповідає найдавніша літопись, він 1051 р. „поставив митрополитом для Руси — для св. Софії (нової катедри) Іларіона, зібравши (для поставлення) єпископів“. Близших подробиць літопись не дає ніяких, окрім тільки того, що сей Іларіон був перед тим сьвященником двірської церкви св. Апостолів (на Берестовім), та що він мав славу побожности й учености — „мужъ благъ, и книженъ, и постник“. Дійсно, Іларіон як правдоподібний автор славного „Слова о законѣ и благодати“ має й нині славу першорядного богослова й письменника. Судячи по тому, що Ярослав не тільки вибрав від себе кандидата, але й казав його посьвятити в Києві собору єпископів, виходить, що поставлено його без всякого порозуміння з царгородським патріархом.

Яка була тому причина, не знати. Політичні поводи припускати трудно, бо конфлікт з Візантією 1043 р., по словам тоїж літописи, був закінчений угодою по кількох роках, деє 1046 р. Зістають ся можливими иньші здогади: або що Ярослав, як то часто приймають¹⁾, хотів незалежности від царгородського патріархату і сим посьвященнем Іларіона робив тому початок, або — що йому конче хотіло ся бачити митрополитом сього Іларіона, котрого міг близько знати й його визначні здібности високо цінити, а що не надіяв ся досягнути його посьвячення від царгородського патріарха (міг навіть робити наперед старання у патріарха, але мати неудачу), то й казав його посьвятити в Києві. А що се був останній митрополит, поставлений за Ярослава, і ми дальшої церковної політики Ярослава не знаємо, тож і не можемо розв'язати сеї ділеми.

¹⁾ Такого погляду на се Іларіонове і пізнійше — Климентове посьвячення тримають ся декотрі історики церкви як Макарій III с. 6, Барсов с. 452—3, Суворовъ I с. 128, й иньші як Соловйов I 211, Иловайский I 107; против сього погляду виступив Голубінский I 1² с. 297 і далі.

То тільки можемо сказати, що се поставлення Іларіона не зробило на Русі ніякої сенсації, не лишило ніякої традиції в княжих і духовних кругах, так що коли сто літ пізніше Ізяслав Мстиславич задумав поставити митрополита подібним способом як Ярослав, ніхто не згадував про той прецедент, і єпископи шукали оправдань такого поставлення в візантійській практиці. Князі-наступники Ярослава не піддержали його почину, й митрополити далі присилали ся з Царгорода, так що коли й можливо ще припустити якісь змагання до церковної автономії у Ярослава, то зовсім неможливо сього зробити з тодішніми князівськими кругами взагалі. В Візантії, коли ся справа викликала яке напруження, то слідом було воно полагожене, бо як раз деь по тому Ярослав оженив свого сина Всеволода з візантійською принцесою; се теж не промовляє за великим принципіальним значінням поставлення Іларіона.

Аналогічний факт повторив ся, як я сказав, аж сто літ пізніше, за Ізяслава Мстиславича. Ставши київським князем, він застав митрополичий престіл порожнім: попередній митрополит Михайл 1145 р. поїхав до Царгороду, обов'язавши єпископів, що вони не будуть правити служби в катедрі св. Софії без митрополита. Ся остання подробиця показує, що виїзд митрополита не був випадковим, що се була певного рода демонстрація супроти князів, чи властиво — київського Всеволода, а те „рукописаніє“ єпископам, як його називає літопись — родом інтердикта, наложеного перед виїздом¹⁾. Після того м. Михайл з Царгорода не вертав ся²⁾, і нового митрополита не прислано, — чи то для пресії на київських князів, чи то через замішання в самім царгородським патріархаті (1146 р. вмер патріарх Михайл, його наступника скинено по короткім часі, й майже цілий 1147 р. патріарший престіл був порожнім).

В таких обставинах Ізяслав Мстиславич, наступник Всеволода, задумав поставити митрополита в Києві, без патріарха. Зда-

¹⁾ Лавр. с. 296, Іпат. с. 241.

²⁾ Против такого (звичайного) розуміння виступив пок. Лебединцев у своїх статях Михайл митрополит кїевскій XII в. і Къ вопросу о кїевскомъ митрополитѣ XII в. Михайлѣ (К. Старина 1892 і Чтенія кїевскі т. X), доводячи, що Михайл з Царгорода вернув ся до Кїєва і тут умер в Печерськѣмъ монастирѣ, арештований в нїмъ Ізяславомъ за те, що обставав за Ігоремъ Ольговичомъ. Вихідною точкою для сього здогаду були для автора моцї м. Михайла в Печерськїй лаврі: він уважав їхъ моцями сього Михайла, але безъ документальнихъ підстав.

єть ся, сю гадку піддав йому чернигівський єпископ Онуфрій, доводячи, що собор єпископів має право поставити митрополита. Се й було справедливо, тільки що посвятити митрополита по канонічній практиці єпископи не могли самі. Власне такий закид піднесли проти сього деякі єпископи, як смоленський Мануїл, Грек, і Ніфонт новгородський, правдоподібно — Русин (печерський монах), але добре обзнайомлений з візантійською церковною практикою¹). Онуфрій супроти того пошукав формального оправдання в візантійській практиці: він доводив, що коли в Царгороді патріархів благословлять рукою св. Івана, так вони можуть поблагословити митрополита головою папи Климента²). Його доводи знайшли собі прихильника в Ізяславі (зрештою він міг бути навіть ініціатором гадки — поставити митрополита самим, коли з Царгорода не дають), і до них прилучилися деякі єпископи з земель самого Ізяслава. Знайшлося їх шість, і вони собором посвятили митрополитом (27/VII 1147) Кліма (Климента) Смолятича, монаха Зарубського монастиря (в Київщині), що мав славу як „книжникъ и философъ, такъ якоже в Руской земли не бяхеть“³).

¹) В Никонівській копіляції ми маємо особну повість про Ніфонта, невідомого часу; иньше життя його — писане св'ятц. Варлаамом, зовсім фантастичне й не інтересне, видано в IV т. Памятників старинної рускої літератури. Спеціальна стаття Зернина Ніфонтъ єпископъ новгородскій — в Архиві историко-юридическихъ свидѣній т. I. Зернин та й иньші декотрі, нпр. Никитскій — Очеркъ ист. церкви въ Великомъ Новгородѣ (с. 17) уважали Ніфонта Греком, з огляду на його знайомість з візантійською церковною практикою, яку він показує в своїх відповідях Кирику, і становище його в справі Климента, але Голубінский (I² с. 306) справедливо вказав проти того, що він був постриженцем Печерського монастиря — див. Іпат. с. 332. Варлаамове життя навіть каже просто, що Ніфонтові батьки „бяху отъ великаго и стольнаго града Кіева, отъ окрестныхъ мѣстъ града того“ (с. 2), але ся звістка мало що варта, як і ціла його „повість“.

²) Сей довід єп. Онуфрія робить деякі труднощі: з візантійських джерел не звісно звичаю благословляти патріарха рукою св. Івана. Але новгородський палігрим Антоній, що побував в Царгороді в перших роках XIII в., згадує про звичай „поставляти“ імператора рукою Івана Предтечі, а патріарха — рукою св. Германа (с. 2, пор. 42 і 71 вид. Лопарьова). Щось таке, значить, мусіло бути, неясно тільки з іменами св'ятих: чи помішано їх в київській літописі, чи противно — помішав Антоній, годі сказати. Література сього питання в виданню подорожи Антонія Савайтова нотка 8 і в передмові Лопарьова с. 69.

³) Іпат. с. 241, Лавр. 299. Шість єпископів рахує Лаврентієвська й иньші (Соф., Никон.); Київська літопись вчисляє поіменно п'ять єпископів, що приймали Климента: чернигівський Онуфрій, білгородський Фе-

Але сим справа не закінчила ся. Епископи-противники не признали митрополитом Климента, доки він не дістане благословенства царгородського патріарха. Особливо енергично агітував против нього новгородський єпископ Ніфонт, не вважаючи на репресії зі сторони кн. Ізяслава, що якийсь час навіть тримав його в арешті¹⁾. Новгород стояв тоді в сфері політичного впливу Ізяслава. За те Ніфонт знайшов прихильників в інших князях, не тільки в ворогах Ізяслава як Святослав Ольгович та Юрій²⁾, але і в його браті й вірнім союзнику Ростиславі смоленським: вірний прихильник всяких освячених часом традицій (а може до того й піддаючи ся впливу свого єпископа Грека Мануїла), він теж став в рядах противників доконаного Ізяславом розриву з царгородським престолом.

Таким чином і се покоління князів не мало ніяких змагань до церковної автономії. Противники Климента повторяли закид Ніфонта, що Климент не має благословенства патріарха³⁾, але з дальшого видко, що вони так само не мали серця й до того, аби вибороти практику, щоб митрополит вибрав ся в Київ і тільки сьвятив його патріарх. Зрештою не знати, чи й у самого Ізяслава був плян — перевести такий порядок, і чи не було посвященне Кліма в самих його очах виїмковим фактом,

дор, переяславський Евфимій, юрівський Демян, володимирський Федір — всі окрім чернігівського з земель Ізяслава (а чернігівський князь був тоді союзником Ізяслава); хто був шестий єпископ — не знати.

¹⁾ Новг. с. 138.

²⁾ Що Ніфонт стояв в приятельських зносинах з Святославом Ольговичем, колишнім новгородським князем, каже Київська літ., с. 333 (тут тільки хибне і не можливе „без него“: сих слів нема ані в Воскресенській, ані в Никонівській копіляціях; в Варлаамовім житті Ніфонта, натомість: „прежде того“). Що Юрій, союзник імператора, був по стороні Ніфонта, то також певно. Про приязні відносини Ніфонта з Юриєм говорить зрештою Никонівський збірник I, 206: „бѣ жо сему Нифонту епископу любовь и согласіе съ в. кн. Юрьемъ Долгорукимъ, и съ в. кн. чръниговскимъ съ Святославомъ Ольговичемъ и съ иными со многими князи въ согласіи и любви бѣ, имъ же всемъ съ в. кн. кievскимъ Ізяславомъ Мстиславичемъ несогласно бѣ, такоже и сему Нифонту сп. новгородцкому“, або як він каже перед тим (I. с.): „о семъ мнози вознегодоваша отъ священныхъ и иночествующихъ, и отъ мирскихъ, и отъ князей мнози и пачеже ненависть имущи на в. князя Ізяслава Мстиславича“.

³⁾ „Не хочу Кліма у митрополїи видити, зане не взялъ благословенія отъ святѣя Софїа и отъ патріарха“ — каже Ростислав, Іпат. с. 345.

викликаним обставинами: до нового поставлення митрополита Ізяслав не дожив.

Супроти такої неохоти князів і деяких єпископів становище Климента на митрополичім столі мусіло бути дуже хистке: йому приходило ся забирати ся з Київа всякий раз, коли його протектор Ізяслав не міг устояти ся на київським столі¹⁾, і він в таких разях перебував, мабуть, разом з Ізяславом на Волини. Коли по смерті Ізяслава Юрій засів міцнійше в Київі, з Царгорода прислано нового митрополита Константина, не знати — чи на бажання Юрія, чи з ініціативи самого патріарха; політичний союз, що був між царгородським правительством і Юрієм, улекшував се зближення в церковних справах. Десять літом 1158 р. сей Константин приїхав у Київ, і Юрій з єпископами-противниками Климента стріли його з честію. На Ізяслава, а очевидно й Климента вигодошено клятву, вчинки і „ставлення“ Климента — посвящення в церковні степені, признані неважними: потім, коли поставлені ним сьвященики й диякони подали митрополиту якесь „рукописання на Клима“, їм вернено їх достоїнства²⁾.

Але інцидент тим не був вичерпаний. Справа Климента знову вийшла на гору, коли Київ опинив ся в руках Ізяславового сина Мстислава. Коли Мстислав післав до Ростислава — кликати на київський стіл, той між иньшими зажадав, аби йому не накидали Клима; ми можемо догадувати ся, що вже в перший прихід Ростислава до Київа, зараз по смерті Ізяслава, через Клима була вже у нього суперечка з Мстиславом. З другого боку Мстислав заявив, що він не годить ся на те, щоб митрополитом зістав ся Константин — бо він кинув анатему на його батька. Вийшла з того сильна суперечка — „рѣчи продолживши ся и пребывши крѣпцѣ межи ими“, і нарешті стало на компромісі: віддалити і Клима і Константина та спровадити нового митрополита з Царгорода³⁾. Таким чином і Мстислав не піддержав зробленого його батьком почину — вибрати митрополита собором єпископів.

Митрополит Константин з Київа перейшов у Чернігів, коли Київ опанував Мстислав, і тут умер за кілька місяців, здивувавши всіх своїм незвичайним розпорядженням: казав по смерті його не ховати, а кинути псам, що й зроблено було⁴⁾. Пізнійші джерела⁵⁾

¹⁾ Іпат. с. 268. ²⁾ Іпат. с. 333—4, пор. 345.

³⁾ Іпат. с. 345. ⁴⁾ Лавр. с. 381.

⁵⁾ Воскр. I с. 70—1, Никонівськ. I с. 215, пор. Татищева III шр. 477.

оповідають про різні знамення, які стали ся в Києві по його смерті — на погрозу його гонителям; можливо, що тут зістало ся дещо відгомоном сучасного вражіння його смерті. Але вона улекшила сповнення уложеного Ростиславом і Мстиславом компромісу: Ростислав вислав в Царгород послів по нового митрополита, і на другий рік приїхав з Царгорода м. Теодор¹⁾.

Сей новий митрополит теж скоро вмер²⁾. Ростислав, що за кілька років свого побуту в Києві міг ближше пізнати незвичайні чесноти Кліма, задумав добути для нього благословенство патріарха і таким чином реабілітувати його становище, і вислав у сій справі свого посла до імператора. Але, правдоподібно, в Царгороді не бажали творити собі такого прецедента, акцентуючи вибір Кліма. Поки Ростиславів посол їздив, з Царгорода приїхав новий митрополит Іван. Ростислав не прийняв його й сказав вертати ся. Але в Одешу Іван стрів ся з послом імператора, що той вислав у відповідь на посольство Ростислава, разом з його послом. На жаль в літописи в сім місці пропуск, і ми не знаємо змісту імператорського посольства³⁾, видко тільки, що імператор умовляв Ростислава прийняти нового митрополита. Для ліпшого переконання він прислав йому дорогі дарунки „оксамиты и паволокы и вся узорочья“ і Ростислав згодив ся. Тим інцидент був вичерпаний. Клим не вернув ся на київську митрополію, і давня практика присилання митрополита з Царгорода без всякого порозуміння з руськими князями вернула ся знову. Я докладніше спинив ся коло сього епізоду, бо він, не кажучи за інтересні деталі, показує виразно, що в сих часах на Руси у загалу не було ще змагань до якоїсь більшої самостійности в церковних справах.

¹⁾ Іпат. с. 352.

²⁾ Київська літопись каже, що пробув він на митрополії 10 місяців; але вона уміщає його прихід під 1161, а смерть під 1163 р. (в Воскр. прихід під 1160, смерть під 1163 р., в Никон. прихід під 1159, смерть під 1163), а що в сій частині Київська все спішить ся о оден тільки рік, то трудно прийняти, що під 1163 р. стоять події 1161 р.; отже приходить ся або прийняти, що записка про смерть м. Федора помилкою прийшла під 1163 замість 1162 (= 1161) р., або що Федір сидів рік і 10 місяців.

³⁾ Прогалину в Київській літописи в оповіданні про царгородське посольство заповнює Татіщев: у нього Ростислав відповідає, що він сей раз прийме митрополита „за честь и любовь царскую“, але на пізніше зарікаєть ся приймати митрополитів, поставлених патріархом „безъ вѣдома и опредѣленія нашего“, і заповідає в противнім разі видати „законъ вѣчный — избирать и постановлять епископамъ русскимъ съ поветвiя великаго князя“ — III. 142. Ся кон'єктура приймала ся в літературі, і вона,

Новий інцидент в тім роді мав місце уже по татарським походах. Під час походу Бату митрополитом був Грек Йосиф з Нікеї, що прибув саме перед походом (1237)¹⁾. По тім нічого про нього не чути, не знати чи загинув він, чи може настрашивши ся вернув в Грецію. Катедра якийсь час мусіла бути порожня. До сього часу привязують звістку Галицької літописи, що єпископ угровський Асаф хотів був засісти митрополиту катедру — „скочи на столъ митрополичъ“²⁾, і для сеї позбавленої всякої хронології звістки дійсно був би се момент дуже відповідний, хоч твердити того все таки не можна. Так чи инакше, тільки митрополита якийсь час не було. Данило, що в сі часи (1240—2) був зверхником Києва і першою фігурою в княжих кругах, зовсім природно зайняв ся справою митрополії і вибрав митрополитом якогось — ближше нам незвісного Кирила, очевидно Русина³⁾. Мотивів сього вибору не знаємо: чи може Данило поступив так тому, що з Царгорода довший час не прислали митрополита (там в р. 1240—4 не було патріарха, а й супроти татарського погрому царгородські круги могли уважати ситуацію занадто непевною, аби посилати на Русь митрополита), чи може з особливих симпатій до особи вибраного, чи може бажаючи мати митрополитом свого чоловіка, — не знати. Весною 1242 року вже Кирил згадуєть ся як митрополит (номінат), але в Царгород його післано до євьящення тільки в 1246 р.: патріарха, як я сказав, не було до р. 1244, а потім Данило був зайнятий боротьбою з Ростиславом і подорожею в орду. Ніяких подробиць про посвьящення Кирила ми не маємо, видно тільки, що його таки посвятили. Коли Іларіон не був апробований па-

здаєть ся, й піддала гадку, що князі змагали до вибора митрополитів на Руси; але проф. Голубинскій (I² с. 314—5) зовсім справедливо признав її нещасливим здогадом самого Татіщева: Ростислав зовсім не показує в своїх попередніх учинках змагання до нової практики вибора митрополитів; що Татіщев взагалі тенденційний на пункті митрополії, вказав я в своїй історії Київщини с. 364. Не зовсім правдоподібний тільки здогад Голубинського, що то стара цензура вимазала сей уступ з літописи: не було чого вимазувати кінець слів імператорського посольства і початки дальшого чернигівського епізоду. В усіх кодексах літописи тут пропуск без прогалини.

¹⁾ Новг. с. 246.

²⁾ Іпат. с. 494, Макарій IV с. 8, Голубинскій II с. 52.

³⁾ Іпат. с. 528, 537; м. Кирила пробовано ототожнити з Курилом печатником (Филаретъ Історія рус. церкви II с. 77), але на се нема ніякої підстави, й пізнійші історики церкви справедливо відкинули сю гадку. Так само безпідставний здогад, що Кирил перед поставленням був єпископом холмським (ibid.).

тріархом, то се був би перший факт поставлення на митрополію Русина за згодою патріарха.

Але уступивши сей раз (може — з огляду на виїмкові обставини: татарський погром і спустошення), патріархат не мав гадки розривати з давньою практикою. По смерті Кирила († 1281) на митрополію прислано з Царгорода Максима, очевидно — Грека¹⁾. Се було ознакою, що патріархат не гадав уступати. Але й на Руси з розвитком політичного партикуляризму все сильніше проявляється бажання мати не тільки на єпископських, але й на митрополітській катедрі свого чоловіка, і се як з одного боку дає себе знати в заходах коло заснування місцевих митрополій, так і в змаганнях проводити своїх людей на ці митрополії.

Як я сказав, всі землі Руської держави складали до кінця XIII в. одну митрополію; але були в тім свої відміни.

Окрім Київ, як ми вже знаємо²⁾, була з початку митрополія ще в Переяславі. Справа сеї переяславської митрополії взагалі дуже темна; але в усякім разі певно, що в другій половині XI в. вона була тільки номінальною, а в XII в. переяславські єрархи звуться вже тільки єпископами. Поставляв сих номінальних переяславських митрополитів, правдоподібно, не патріарх, а київський митрополит, і вони були підвласними йому, а не патріарху безпосередно³⁾. Так само тільки голим титулом, без жадних реальних прав було архієпископство новгородське: титул сей дістали новгородські єпископи в 1165 р.⁴⁾

Справа заснування нових митрополітарних катедр, вже не номінальних, а самостійних від Київ, вийшла на гору в другій половині XII в., коли супроти підупалою Київ почали висуватися нові політичні центри. Князь суздальський Андрій, що так зручно і далекоглядно будував політичну силу своєї волости, захотів увільнити її і з церковної залежності від Київ, як увіль-

¹⁾ Був митрополитом в рр. 1283—1305.

²⁾ Т. I с. 461—2.

³⁾ Першу докладну звістку про поставлення переяславського єпископа маємо 1105 р. — поставив його київський митрополит; але й звістний Єфрем переяславський був поставлений, певно, не в Царгороді, а в Києві: раз — що був він Русин, печерський монах, а друге — й Нестор говорячи про його поставлення митрополитом, висловлюється (що правда — не дуже категорично) так, що він був поставлений митрополитом на Руси (Житіє Феодосія л. 9). Як бувало з ставленням переяславських митрополитів в початках XI в., коли переяславська митрополія могла бути не номінальною тільки, не знати.

⁴⁾ 1 Новг. с. 145—6.

нив від політичної, і для того задумав заснувати у себе митрополію в Володимирі. В звязку з тим стояла мабуть і будова дуже розкішної як на той час катедральної церкви в Володимирі; але митрополією її бути не прийшлося: патріарх рішучо відкинув прохання Андрія. Після того він, як справедливо догадують ся¹⁾, хотів здобути своєму єпископу бодай незалежність від київської митрополії, виславши його съвятити ся замість митрополита до патріарха; але й сей план його не справдився, а єпископ своєю кровію мусив відкупити честолюбні пляни свого князя. Справа суздальсько-володимирської митрополії після сього була відложена, а знайшла своє фактичне розв'язання в тім, що по останнім упадку київського князівства київські митрополити, як ми бачили²⁾, переїзять в Суздальську землю, з початку перебуваючи тут тільки довше і частійше³⁾, а від 1299 р., коли в Києві стався якийсь татарський пополох, м. Максим, користаючи з сеї пригоди, робить з Володимира на Клязмі вже постійну свою резиденцію.

Але се перенесення митрополичого стола до Володимира й рішуче зірвання старої традиції, що усьватила для Києва значіння церковного центра, викликало незадоволення в інших політичних центрах і змагання — вийти з під впливу володимирсько-московського митрополичого стола. З сими змаганнями виступили передовсім галицько-волинські князі, що мали всяке право уважати свою державу політичною спадкоємницею Київської. На жаль, брак всяких місцевих джерел з тих часів не дає нам спроможности прослідити докладнійше сю справу, а ті відносини, які можна вибрати з чужих джерел — грецьких і північних, лишають іще дуже багато неясного й непевного⁴⁾.

Судячи по хронології подій, вихідною точкою для справи галицької митрополії стався той переїзд м. Максима в Володимир 1299/300 р.: мабуть, в сій переїзді були такі подробиці, що і в очах сучасників надавали йому характер рішучого перенесення

¹⁾ Сей здогад висловив Ґолубінський (I² с. 439 і далі), і він дійсно дуже правдоподібно об'яснює трагічну і загадкову історію ростовського єпископа Федора.

²⁾ Вище с. 189—190.

³⁾ Дивно виглядає, що м. Кирило, будучи вибранцем Данила, а мабуть і з роду Галичанином, або Волинцем, шукаючи нового осідку, не перейшов у Галичину, а в Суздальщину. Можливо, що будучи Даниловим вибранцем, він власне з огляду на се, щоб не збудити незадоволення в північних князях, на північні землі давав особливий погляд, але можливо, що чимсь Данило і зразив його до себе, нпр. своїми зносинами з папою.

⁴⁾ Літературу див. в прим. 24.

митрополітального осідку з Києва в Володимир. Се понудило тодішнього галицького князя постарати ся про видучення своїх земель з дотеперішньої єрархічної звязи й заснованне осібної митрополії в Галичу; чи був то Лев, чи його син Юрій, не знати, бо рік смерти Льва нам незвісний, а незвісно і те, коли саме піднято справу галицької митрополії. Подобиць сеї справи взагалі не знаємо зовсім, бачимо тільки, що заходи Галицького князя своєю мету осягнули: 1303 року візантійського, значить 1302/3 нашого числення засновано галицьку митрополію грамотами цісаря Андроніка і патріарха Атаназія. Можна догадувати ся, що осягнено се було не так через патріарха, як через цісаря, котрому пізнійша патріарша грамота закидала особливу готовість засновувати нові митрополії¹⁾. Нова митрополія дістала 81 місце в ряду митрополій царгородського патріархату (десять місць нижше від київської), і до неї окрім галицької єпархії були прилучені катедри: володимирська, перемишльська, луцька, туровська й холмська (в сім порядку вичисляють їх сучасні урядові акти). Першим митрополитом галицьким висвячено, судячи по ресестру галицьких митрополитів в пізнійшій грамоті Казимира, якогось Ніфонта, чоловіка ближше нам незвісного²⁾.

Так з'явила ся друга руська митрополія, що, як бачимо — мала обіймати землі Галицько-волинської держави та ще Турово-пинську землю, що від півстолітя стояла під політичними впливами галицько-волинських князів. Але існування нової митрополії було дуже непевне. Заснована, як ми догадуємо ся, заходами (або й дарунками) галицько-волинського князя на дворі цісаря, вона здасть ся від початку не мала прихильности в патріарших кругах, що взагалі мали нахил до консерватизму в церковній організації, а до того мусіли числити ся з фактом, що на галицький престіл кандидатів присилали їм з Руси, отже робив ся вилом в давній практиці (про Ніфонта не знаємо сього, але дальші кандидати на галицьку митрополію напевно присилали ся з Руси). Коли ще додати, що й київсько-володимирські митрополити, й князі володимирсько-московські (як то ми бачимо потім з подій 1347 р., коли знесено галицьку митрополію) робили всякі заходи і на патріаршім дворі і на цісарському, і на ґрунті — на Руси, аби нову митрополію знести, то порозуміємо причини того хисткого становища й

¹⁾ τῇ τοῦ βασιλέως ἐκείνου Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ Γέροντος περὶ τὰ τοιαῦτα φιλοτιμία — каталог єпархій у Гельцера оп. с. с. 261.

²⁾ Див. в прим. 24.

ефемерного існування галицької митрополії, — що вона, як висловила ся грамота 1347 р., „все зараз упадала й касувала ся“¹⁾.

Перший той галицький митрополит Ніфонт мусів правити дуже коротко. Уже десь коло р. 1305, коли вмер митрополит київсько-володимирський Максим, і до Царгороду прибув володимирський кандидат на митрополію Геронтий, Ніфонта, очевидно, не було на світі, і в Царгороді Геронтий застав присланого з Галичини кандидата Петра, ігумена Спаського монастиря з над Рати, уже апробованого патріархом²⁾. При тім — не ясно, як се стало ся, але факт, що Геронтия патріарх зовсім усунув, а Петро, поставлений з початку на митрополита галицького (через те бачимо й його імя в ряді галицьких митрополитів), став потім фактично митрополитом „всєї Руси“. Повторяю, зістаєть ся неясним, як воно прийшло до сього: чи патріарх скористав з сеї нагоди, аби знести фактично поділ давньої руської митрополії, чи Петрови самому усьміхнула ся перспектива, скориставши з нагоди смерти м. Максима, стати не тільки митрополитом галицьким, а всєї Руси. Зістаєть ся факт, що Петро висланий в Царгород галицько-волинським князем, очевидно — як кандидат на галицьку митрополію, по кількох роках (від р. 1309 напевно), став фактично митрополитом всєї Руси, і від того часу перебуває з часта в північній Русі, а з 20-х рр. осідаєть ся в Москві, новім політичним центрі, що тоді що йно виходив на верх. Але при тім йому, очевидно, удало ся як не цілий час свого довгого митрополитовання, то бодай часами держати галицько-волинські єпархії під своєю управою, судячи з того, що на його похороні був еп. луцький Теодосій³⁾, і галицька катедра безпосередно по його смерті († 1326) стояла в залежності від нового митрополита Теофіоста.

Новий митрополит був Грек з Царгорода. Сучасники дуже хвалять його побожність і розум⁴⁾. Патріархат, висаджуючи його против бажання митрополитальних кругів (м. Петр, умераючи, призначив був на своє місце якогось Теодора), знав кого посилав у таку трудну ситуацію. Теофіост дійсно вмів знайти ся. Він приподобав ся в Москві, а заразом пильну увагу звернув на Галицько-волинську державу, з часта перебував тут і очевидно — все робив, аби знеутралізувати тутешні змагання до церковної окремішности. Але се йому удавало ся тільки до певної міри.

¹⁾ Грамота у Zachariae Jus graeco-romanum III. 700, звітти в Рус. Истор. Библ. VI дод. с. 14.

²⁾ Див. в прим. 24.

³⁾ Воскр. I с. 200.

⁴⁾ Nicephorus Gregoras ed. Bonn., III с. 513, 516.

Грамота Казимира окрім Ніфонта й Петра знає ще двох галицьких митрополитів перед скасуванням митрополії в р. 1347 — Гавриїла і Теодора. Про Гавриїла зрештою не знаємо нічого більше: не можемо сказати навіть, коли він був митрополитом галицьким — чи за життя м. Петра, чи може по його смерті¹⁾. Теодор, очевидно, був одною особою з єпископом галицьким Теодором, висвяченим Теофіном зараз по його приїзді²⁾; сю тотожність можна уважати зовсім певною, бо „галицького єпископа Теодора“ стрічаємо потому в Теофінових протоколах, аж до р. 1335, коли вже справа галицької митрополії вийшла на верх.

Як сказано, Теофінос, прибувши на Русь, умів взяти під свою зверхність обидві митрополії — й київсько-володимирську й галицьку. Становище його попередника, що держав галицьку митрополію під своєю зверхністю, і недавні (а може — ще йно скінчені) безкняжі часи в Галицько-волинській державі улекшували змагання Теофіноста. По приїзді (1328) як раз бачимо його в Галицько-волинських землях, і тут він в присутності всіх єпископів галицької митрополії сьвятить єпископів володимирського й галицького³⁾.

Але не вважаючи на запобігливість Теофіноста справа галицької митрополії таки виникла, й дуже скоро. Вже в 1331 року бачимо Теодора в Царгороді, і на одній патріаршій грамоті стоїть його ім'я з митрополичим титулом (*βλέπωνος*). Очевидно, він старався про митрополію; але справа не була остаточно рішена, бо вернувшись, Теодор таки признавав далі над собою владу Теофіноста. На другий рік Теофінос їздив в Царгород і тут мабуть затовк справу. Але в галицьких кругах її не вважали програною. Десь при кінці 1330-х рр. знову бачимо Теодора в Царгороді, знову з гонорами, але без певного результату⁴⁾. Аж десь під час византийського *interregnum* (1341—7, по смерті Андроніка III), „в часі замішань“, як се зветь ся у сучасників-Византийців, за

¹⁾ Павлов припускав навіть, що Гавриїл був тільки намісником Петра (с. 222); але в такім разі, певно, не був би він в реєстрі галицьких митрополитів.

²⁾ Макарій (IV с. 22), а за ним і Павлов (с. 223) думали, що се той Теодор — визначений м. Петром на своє місце, але се буде уже чистий здогад.

³⁾ Протоколи Теофіноста — *Regel Analecta byzantino-russica* с. 52, ч. 1 і 2.

⁴⁾ *Acta patriarchatus* I. 164 і 171, Востр. I. 24, *Regel* I. с. 3—6, 12—3.

патріарха Іоана Калєки, Теодору udało ся досягнути своє: галицьку митрополію відновлено в границях зачеркнених фундацією 1303 р., і Теодору признано митрополичі права, а на всіх, хто б йому противив ся, виголошна церковна клятва¹⁾.

Але Теофіност і його опікун московський князь Семен Гордий не засипляли справи. В 1347 р. патріарх Іоан упав у боротьбі з своїми противниками; цісарство захопив Іоан Кантакузин, а на патріархат вийшов Ізидор Вухіра. Чи з реакції своїм противникам чи просто задарований московськими грошима, дуже йому дорогими на його хисткім становищу²⁾, Кантакузин не вагав ся вчинити волю противників галицької митрополії: в серпні 1347 р. він видав грамоту про прилученне галицької митрополії („Малої Русі“) назад до митрополії київської; аргументом послужила, мовляв, неохота вірних до поділу митрополії, про котру доносив йому кн. Семен, і прошення його „з иньшими князями“, аби відновлено одність митрополії. Се рішення цісаря було потверджене патріаршим собором, галицьку митрополію знесено „на завсїди“, а Теодора візвано в Царгород на суд в справах, які закидав йому Теофіност (мабуть — головно про непослушність). Про се повідомлено всіх інтересованих — Теофіноста, кн. Семена, Теодора, а окрім того цісар писав до тодішнього князя галицько-волинського Любарта, аби прийняв се рішення й вислав до Царгорода Теодора³⁾.

Та се було тільки половина справи: треба ще було перевести се рішення в дійсности — фактично привести галицько-волинські єпархії під власть київського митрополита. Се взяв уже на себе Теофіност і дійсно зумів справою повести. Він виїхав сам на Волинь і вмів вплинути на Любарта; очевидно, він звабив його

¹⁾ Про се знаємо з грамот 1347, особливо з грамоти до Любарта, де сказано, що „незадовго перед тим галицький єпископ, прийшовши в Царгород, — хоч на ньому тяжіли різні обвинувачення, з котрих він мав виправдати ся перед м. Теофіностом, — скористав з тодішнього часу замішань, підійшов тодішнього царгородського патріарха (що через свою нерозсудність поробив багато й иньших дурниць, противних канонам) і тодішніх лихих правителів держави, і так з єпископа став митрополитом та дістав власть над иньшими єпархіями Малої Русі“ — *Acta patriarchatus I. 265, Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 31.*

²⁾ Що кн. Семен і м. Теофіност не жалували гроша в своїх змаганнях, не може бути сумніву. Сучасник — візантійський хроніст Никифор Грігора згадує, що кн. Семен прислав велику суму грошей на відновлення царгородської софійської катедри, з поводу що там упала абсида в 1345 р. — *ed. Bonn. III с. 199—200, 516.* Се могло мати місце як раз в 1347 р.

³⁾ Грамоти у *Zachariae III. 700—3, Acta patriarchatus I. 261* і далі, а разом в *Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 14* і далі.

перспективою союзу з Москвою, висватав йому одну з своячок кн. Семена (1349), і м. Теодор стратив тут свою опору¹⁾. Але слідом захопив і Галичину і майже цілу Волинь (окрім Луцька) Казимир. Настали такі замішання, що ніхто не мав часу інтересувати ся справою галицької митрополії. Тому тяжко сказати, чи м. Теодор піддав ся Теоіносту, чи обставав далі при своїй незалежності: наші звістки уривають ся зовсім. У всякім разі по недовгій часі справа галицької митрополії була піднята в Царгороді на ново й завдяки рішучості Казимира її відновлено (1371). Але се вже виходить хронологічно за рами теперішнього нашого огляду²⁾.

Другим виломом в давнійшій ерархічній одности земель Руської держави була митрополія „литовська“³⁾. Але про неї ми знаємо ще менше певного як про галицьку. В катальогу епархій з часів Андроніка Старшого сказано, що ся митрополія заснована за часів сього Андроніка і патріарха Іоана Солодкого (*Γλικός*, 1315—20), подано й рік, але він читаєть ся різно в кодексах, і ні одна лекція не сходить ся з літами, коли дійсно був патріархом той Іоан⁴⁾. Сю трудність розв'язують різними способами; тут завважимо тільки, що фактичні звістки про литовського митрополита маємо з р. 1317—1329: в сих роках маємо його підписи на царгородських актах, а з остатнього року й імя литовського митрополита — Теофіль. Потім сю митрополію знесено — як поясняє приписка до катальога — „за для малого числа християн і через близькість їх до Руси, так що руський митрополит легко може ними правити“⁵⁾. Сей аргумент, очевидно, іде від м. Теоіноста — він значить постарав ся коло скасування й литовської митрополії, як і коло галицької. Але тріумф його був непевний — справа литовської митрополії потім ще за життя його виникла на ново⁶⁾.

Не ясним зістаєть ся обсяг сеї першої литовської митрополії; припускають, що вона обмежала ся так званою Чорною Русію —

¹⁾ Никонов. л. II. с. 221. ²⁾ Див в т. V гл. 6.

³⁾ Література в прим. 24.

⁴⁾ В усіх кодексах читаєть ся рік 6800 (1291/2), окрім одного, виданого Гельдером (с. 266), де маємо 6808 (1299/1300). Гельдер, за ним Фіялек приймають р. 1300, припускаючи, що впорядчик помішав Іоана Солодкого з його попередником Іоаном XII (1294—1303). Павлов справедливо казав, що легше припустити помилку в даті, як в імені патріарха, з його характерним прозвищем, тому переносить час засновання на р. 1315. Його аргумент здаєть ся мнї дійсно важним.

⁵⁾ *Acta patriarchatus I.* 72, 143, 147. Записка про знесення литовської митрополії у Гельдера с. 261. ⁶⁾ Див. в т. V, тамже.

в басейні Німана, з катедрою в Новгородку. Се можливо, хоч брак докладніших відомостей про час заснування сеї митрополії не дає можливості рішати й справи про обсяг її з більшою певністю.

По канонічному праву митрополит править своєю єпархією самостійно; патріарх може вмішати ся в справи його єпархії тільки тоді, коли він бачить якісь безправности в управі митрополита; він же приймає скарги на митрополита й апеляції на митрополичий суд і судить їх або особисто на соборі, або через свого відпоручника; він може виймати з під управи митрополита різні церковні інституції, беручи їх під свою управу безпосередно (се звало ся ставропігією); в трудніших випадках своєї практики митрополит має звертати ся за порадою до патріарха і обов'язаний був прибувати в Царгород на собор митрополитів¹⁾. Бував він там одначе дуже рідко, як то можна собі представити²⁾, і взагалі віддалення руської митрополії від Царгорода й її спеціальні політичні обставини ще й з свого боку впливали на зменшення безпосередньої участі патріарха у внутрішніх справах руської церкви, і вона безперечно була дуже мала.

Вкінці не підлягає сумніву, що патріархат поберав від митрополита певні данини, більше або менше постійні. З 1324 р. маємо ухвалу царгородського синоду про певні річні оплати митрополитів і архієпископів патріарху³⁾; виказ виправді обіймає тільки єпархії в границях візантійського цісарства, але не може бути сумніву, що й заграничні єпархії оплачували певні суми патріарху⁴⁾.

В наших скуних і досить випадкових джерелах ми маємо лише кілька фактів участі патріарха у внутрішніх справах руської церкви. Перший став ся в формі апеляції на суд митрополита: Андрій суздальський хотів скинути свого єпископа (Леона) з престолу; його справа розсужувала ся митрополитом з собором духовенства, і митрополит не знайшов відповідної вини за єпископом. Тоді Андрій удав ся в сій справі до патріарха; патріарх в своїй грамоті, що маємо в перекладі в пізнійших копіях (XVI в.), від-

¹⁾ Голубінский I² с. 271, Суворов I с. 129—131, Барсов гл. VIII.

²⁾ До половини XIII в. звісно лише чотири згадки про присутність руських митрополитів в Царгороді на соборах — див. про них у Голубінського I² с. 296.

³⁾ Acta patriarchatus I. 126.

⁴⁾ Пор. Голубінский оп. с. II с. 132, Суворов I с. 129—131 і спеціальну розвідку Николаєвского — Христианское Чтеніе 1879, VII—VIII.

повідас Андрію, що властиво не хотів і не мав права (!) пересуджувати справу, після того як вона вже була рішена на духовнім соборі, але що сам єпископ просив, аби патріарх еглянув у його справу, то патріарх переглянув сю справу і переконав ся, що єпископ поступав собі відповідно, тому просить Андрія вернути єпископу його катедру. Бажання патріарха, здасть ся, було сповнено Андрієм¹⁾.

Друга справа розпочала ся теж з ініціативи того-ж Андрія і з тим же еп. Леоном, а стояла у звязку з славною в історії тодішнього культурного життя суперечкою про піст у сьвята. Про саму сю суперечку буде ще мова низше, а тут тільки згадую, що справа о стільки заінтересувала суспільність, аж рішення митрополита не могло рішити справи, й її віддано на суд патріарха: коли Андрій суздальський прогнав еп. Леона з єпархії, за те, що він обставав за постом, митрополит рішив справу на користь Леона, але Андрій не прийняв сього рішення і справа пішла до Царгороду. 1164 р. в приєдності імператора Мануїла і послів князів київського, чернігівського, переяславського й суздальського була диспута, де еп. Леон боронив свого погляду, але його „упрѣлъ“ еп. болгарський Адріан²⁾. Зауважу до річи, що й ся диспута не рішила

¹⁾ Грамоту патріарха, як я сказав уже, маємо тільки в пізнійших копіях, і то в перекладі. З кодексу XVI в. надрукував її м. Макарий в т. III² с. 297 і Павлов в своїм збірнику пам'яток руського канонічного права (Рус. ист. библи. VI ч. 3), і сей текст (без кінця) взагалі не має в змісті нічого непевного (лише в стилізації дещо виглядає на пізнійше), так що приймається ся без підозрів в сучасній науці (навіть скептичний Голубінский нічого не закидає йому — I² 293). Інша версія, ампліфікована ріжними, очевидно — видуманими додатками, в Никонівським збірнику I с. 223—9. Грамота містить в собі відповідь на дві справи: про заснування митрополії (про се низше) і про процес того єпископа. В коротшій версії вона не має дати, ані імені єпископа. В ширшій додано імя єпископа — Нестора, грамота (без дати) положена під р. 1160, і в ній трактується ся також справа сьвяточного посту і еп. Федора. Імя єпископа Нестора в ній, по моему, неможливе: справа Нестора почала ся й закінчила ся ще за життя Юрія (Лавр. с. 329), коли Андрія не було в Ростові; в грамоті, писаній очевидно по кількох роках Андрієвого князювання, іде мова мабуть про Леона, і власне про ту пригоду його, що записана в Суздальській літописі під 1159 р. словами: „выгнаша Ростовци и Суздальци Леона епископа, заше умножилъ быше церковь, грабѣи поимъ“. Як видно з оповідання під р. 1164, Леон по тім одначе вернув ся на катедру і вже справою посту Андрій висадив його знову. Тому датование 1160 роком патріаршої грамоти можливе, тільки вона належить до Леона.

²⁾ Лавр. с. 334.

справи, й новий митрополит київський Константин тримав ся погляду еп. Леона.

Факт властивого суду патріарха над митрополитом маємо з часів м. Петра, з першої чверти XIV в. Як оповідає життє його, єпископ тверський Андрій обжалував митрополита перед патріархом в якійсь близше нам незвідній справі. Патріарх вислав „єдиного отъ клирикъ своихъ“ і поручив йому розібрати сю справу на соборі руських єпископів. Собор відбув ся в північнім Переяславі, в присутности князів, і м. Петра оправдано¹⁾. Не знати, чи до сього ж епізоду належить звістне нам з актів: що з ініціативи еп. тверського на митрополита Петра піднято було обвинувачення в симонії, обжалував його перед патріархом тодішній в. князь володимирський Михайло Ярославич, з тверської династії (ціла справа безперечно стояла в звязку з боротьбою за велике князівство між князями московськими, котрих тримав ся м. Петр, і тверськими); окрім симонії він закидав йому ще й те, що він дозволяв шлюби між близькими свояками. Патріарх в відповідь на се поручив в. князю вислати митрополита на суд в Царгород: „коли схоче сам прийти сюди й оправдати ся, то добре, а ні — то пришли його силоміць, а також і свідків, і тих що знають його вину“. Дальшої історії не знаємо (у всякім разі коли суд був, то митрополит оправдав ся). Коли се факт особний від описаного в житті, то мали-б ми ще один випадок патріаршого суду над митрополитом²⁾. Потім сюди-ж належить описаний уже вище³⁾ епізод з м. галицьким Тедором, обжалованим м. Теодіносом і візваним на патріарший суд.

Окрім сих судових справ можна вказати ще грамоту патріарха Германа і собора митрополитів з р. 1223 до київського митрополита Кирила: патріарх, довідавши ся, що на Руси часом сьвятять ся в сьвященики раби, не пущені на волю, на жадання їх панів

¹⁾ Анонімне (т. зв. Прохорове) життє м. Петра у Макарія IV с. 314; Голубінский на підставі деталей виводить для сього собора дату 1310/1 р. — ор. с. II с. 107, він же здогадуєть ся, що еп. тверський обвинуватив митрополита в тім, що він побирає оплати за ставлення.

²⁾ Документи надруковані були Павловим в Православнім Собесѣднику 1867, з поясненням справи, і потім в Ист. библи. VI с. 147; аналіз сеї справи у Голубінського ор. с. II. с. 113—5. Коли покладати ся на деталі оповідання життя, то виходило, що се було нове обвинувачення на м. Петра (як приймає д. Голубінский), але власне на сі деталі не зовсім можна покладати ся, тому дуже можливо, що сі документи належать до попередньої справи. ³⁾ с. 273.

(для домових чи сільських церков), поручає митрополиту, аби викоренив сю практику, неможливу з огляду на те, що священник не може зіставати ся в рабськїм стані¹⁾. До сеї категорії відносин належать також патріарші відповіді на запитання єпископа сарайського Теофіста 1276 р.: справедливо здогадують ся, що єї запитання були зроблені наслідком нарад володимирського собору, і Теофіст, що їздив до Царгороду з дипломатичними порученнями, предложив їх з поручення митрополита і собору патріархови. Се були ріжні, переважно другорядного значіння казуси церковної практики: в які дні читас в церкві євангеліє єпископ? чи можуть кілька священників разом хрестити дитину? чи можна правити літургію в велику п'ятницю? чи можна кільком священникам під час літургії служити кількома агнцями? і т. и. Се були казуси, на котрі, очевидно, не знайшли згідного рішення єпископи володимирського собору й предложили їх на рішення царгородського патріаршого собору²⁾.

Сими фактами й вичерпуєть ся все, що ми знаємо про безпосередню участь патріарха в справах руської церкви; безперечно, в дійсности мусіло бути таких фактів більше, але завсїди мабуть не багато.

З тими незначними виїмками, які становить ефемеричне істнування митрополій переяславської, галицької й литовської, землі Руської держави належали увесь сей час до одної митрополії. До упадку Києва належало до руської митрополії єпископських катедр шіснадцять, а то: переяславська, чернігівська, білгородська, юрійська, володимирська (на Волини), луцька, перемиська, галицька, угровська (холмська), туровська, новгородська, полоцька, смоленська, ростовська, володимирська (на Клязмі) і рязанська. З них по всякій правдоподібности до половини XI в. були вже засновані вісім катедр: переяславська, чернігівська, білгородська, юрійська, володимирська (на Волини), туровська, новгородська і ростовська³⁾. Інші катедри, правдоподібно, з'явили ся пізнійше, але хоч трохи докладнійше знаємо час засновання тільки чотирох — смоленської

¹⁾ Грамоту сю, міщену в Кормчих, видрукував вперше Востоков в Описанію рукоп. Румянцев. музея с. 303, виказавши й її дату. Див. також Рус. ист. библ. VI ч. 5.

²⁾ Запитання й відповіді заховали ся по грецьки і в словянських перекладах, надруковані вони в Рус. ист. библ. VI с. 129 і додат. с. 1. Словянські переклади значно ріжнять ся між собою й від грецького тексту: очевидно, первісний текст розширяв ся додаванням нових казусів, толковань і т. и. Ріжні версії їх в Чтеніях москов. 1860, II, Правосл. Собесѣд. 1863, II, Рус. ист. библ. I. ³⁾ Див. в т. I с. 463.

(1137), рязанської (між 1187 і 1207), володимирської на Клязмі (1226) і угровсько-холмської (за Данила). Після 1240 р. згодом зникають з українських катедр юрійська, що після 1241 р. виправді ще фігурує в реєстрі катедр царгородського патріархату з 1260-х рр.¹⁾, але хто знає чи існувала вже реально, а пізнійше нема про неї слуху, і переяславська, злучена в 1260 р. з сарайською, котрої єпископ резидував в Сараї, в Орді²⁾. Натомість появилося кілька нових катедр в землях великоросійських.

Осібне місце займала тмутороканська катедра, заснована ще перед розповсюдженням християнства на Русі. Давнійше (в VIII в.), вона належала до іотеської митрополії; пізнійше (в XII в.) бачимо її самостійною архієпископією, залежною безпосередньо від патріарха. Чи в часах коли Тмуторокань стояв у тіснійшій залежності від Руської держави (головно в XI в.), тмутороканська катедра залежала від Києва, не знати. Але є натяк на це в тім факті, що сюди на катедру попадали часом печерські монахи (єп. Николай, в кінці XI в.).³⁾

¹⁾ Τάξις — ed. Parthey p. 101: ὁ Ἀγιος Γεώργιος εἰς τὴν Ῥώσιν ποταμόν.

²⁾ Про злучення переяславської катебри з сарайською див. Никонівську л. II с. 147—8, пор. акти володимирського собору (Рус. ист. библ. VI, 83), де сарайський єпископ Теогност зветься переяславським. Про білгородську катедру також думають звичайно, що вона зникла по татарським нападі (Макарій IV с. 108, Голубинський I. 1² с. 669, сей погляд прийняв і я в Історії Київщини с. 507), але вона не тільки що фігурує в пізнійших реєстрах катебр (Τάξις і Ἐκθέσις), але й єпископ білгородський виступає в актах м. Теогноста з р. 1345 (Regel Analecta с. 55). Уважати сього білгородського єпископа 1345 р. єпископом молдавським, з Акермана, як то роблять з єпископом білгородським 1401 р. (Acta patriarchatus II с. 259: τὸν μητροπολίτην Γαλιτζίης ἐνδοσὶν λαβόντα συνδικῶς χειροτονεῖν ἐπισκόπου εἰς τὰς τῆς Μικρᾶς Ῥωσίας ἐπισκοπὰς, ὧν ἦν καὶ τὸ Ἀσπρόκαστρον), неможливо, та й гіпотеза про молдавську катедру в Білгороді — Акермані (Павловъ О началѣ галиц. митрополіи с. 233) або як хоче Голубинський — в бесарабських Більцях (Очеркъ історіи церковей болгарской, сербской и румынской с. 376) взагалі дуже непевна. Так само безосновний здогад м. Макарія, що по ході Бату українські катедри якийсь час були без єпископів (IV с. 108).

³⁾ Патерик с. 129, пор. 90; судячи по поданих тут подробицях, виходило-б, що це сталося десь в остатніх десятиліттях XI в. — 80-х або 90-х рр. Становище тмутороканської катебри взагалі дуже неясне. Голубинський ще й тепер вважає можливим припускати, що вона заснована за патр. Фотія, або навіть руськими князями (I. 1² с. 683—4). Але з каталогоу єпархій VIII в., виданого de Boor-ом (Zeitschrift für Kirchengesch., XII,

Як бачимо, в передтатарські часи дієцезія відповідає звичайно землі. Тільки декотрі землі мають більше кафедр. З другого боку деякі землі досить довго були без особних кафедр, як Смоленська і Рязанська. Взагалі дієцезії на Русі визначалися незвичайними в церковній організації розмірами, й побільшення їх ішло дуже важко; головню, як показує історія засновання смоленської катедрі, перешкаджали тому самі єпископи, що не хотіли, аби їх доходи зменьшалися через відділення частини їх дієцезії.

По канонічному праву відносини митрополита до єпископів відповідали досить близько відносинам митрополита до патріарха. Єпископа мав вибирати єпископський собор митрополії, сьвятити мав митрополит. Єпископ нічого важнішого не повинен робити без згоди митрополита, але й митрополит нічого важнішого не повинен робити без собору єпископів. За те адміністративні функції в своїй дієцезії єпископ веде самостійно; тільки в разі якихось надужит митрополит може вмішати ся в справи єпископської управи або візвати єпископа на свій суд, але судити його митрополит має на соборі єпископів. До митрополита ж ідуть жалоби на єпископа й апеляції на єпископський суд¹⁾. Так мало бути по праву. Пояснюючи в одній пізнійшій грамоті (половина XIV в.) новгородському єпископу його становище супроти митрополита, патріарх так представляє обовязки єпископа супроти митрополита: єпископ повинен митрополиту показувати послухність і честь; коли б митрополит покликав його до себе, або в чім иньшій — він мусить його слухати ся; коли б стало ся щось таке, що вимагало б слідства і суду, він має послухно піддати ся суду і слідству митрополита; з патріархом він може входити в зносини не инакше як за відомостию і згодою митрополита²⁾.

Поглянемо тепер на дійсність.

Насамперед, поставлення єпископів в руській митрополії, як і поставлення митрополита, в XI—XIII в. розминало ся зовсім з канонічним правом. Судячи по звісткам, які маємо, єпископи не вибирали ся собором, а самим митрополитом, звичайно за порозумінням з князем землі, до котрої кафедра належала; при тім іні-

як вище), знаємо, що тмутороканська кафедра була вже тоді, а заснована мабуть ще скорше — може при відновленню Боспора за Юстиніяна, і належала до готської митрополії. Потім в т. зв. катальогу Льва Мудрого (Parthey с. 100) і в катальогу виданім Гельцером (с. 255) тмутороканську катедру бачимо вже серед автокефальних архієпископій.

¹⁾ Див. Суворовъ I с. 132—4. ²⁾ Рус. ист. библи. VI дод. с. 55—7.

ціатива могла виходити чи то від митрополита чи то від князя: тим пояснюють ся такі вирази, що мовляв князь „поставив“ єпископа¹⁾. Київський князь мав вплив на номінацію єпископів і в інших землях, тим більше, що в інших землях, особливо землях менше впливових князів митрополит іменував єпископів часом і без порозуміння з місцевим князем. Але часом князь і відкидав такого „накиненого“. Так коли митрополит поставив був без порозуміння з князем якогось Миколу Грека єпископом в Ростов, місцевий князь Всеволод „не прийняв його і відіслав назад до Святослава Всеволодиича і митрополита Никифора з такими словами: „сього єпископа не вибрали (або: не злюбили, — „не избраша“) люди землі нашої! коли ти його поставив, то умісти його собі де хочеш, а мині постав Луку ігумена св. Спаса“. Тоді митрополит, уступаючи бажанню Всеволода і київського князя Святослава „неволею великою“ відкликав своє рішення й поставив в Ростов того Луку, а Миколу послав у Полоцьк. З сього powodu суздальський літописець висловляє таку максиму: єпископство не годить ся діставати „на мздѣ“, але за волею князя і людей (єгоже князь въсхощетъ и людѣе)²⁾. Та розуміється, воля людей була тут більше фразою, і в дійсності, по поглядам сучасників, мав, значить, вибирати кандидата на катедру князь.

Нова, відповідна до постанов канонічного права практика в руській митрополії була заведена тільки в XIV в., як бачимо з припадково знайдених митрополичих протоколів 1328—47 рр., з часів митр. Теогноста (що як раз в 1328 настав на митрополію)³⁾. Тоді при обсаді єпископських катедр тримали ся канонів: митрополит скликав собор єпископів, і ті вибирали трох кандидатів, а з них митрополит вибирав одного, оголошував його імя, і потім висвячував. Ця практика потім була усьвячена уставою „како достоить избирати єпископа“, як єдино легальна⁴⁾. Під якими впливами

¹⁾ Нпр. Лавр. с. 281: постави князь Ярополкъ игумена Марка єпископомъ Переяславлю, Іпат. с. 448: Рюрик постави єпископомъ отца своего духовного і т. д., с. 495: избранъ бысть и поставленъ бысть Иванъ пискупъ княземъ Даниломъ.

²⁾ Іпат. с. 425, Лавр. 370.

³⁾ Протоколи м. Теогноста видані в останнє у Рефеля *Analecta byzantino-russica* с. 22—6, примітки с. 32—7. Перед тим сї, знайдені Рефелем протоколи видав Васілевскій в Ж. М. Н. П. 1888, II з докладною статєю п. т.: Записки о постановленіи русскихъ єпископовъ при м. Теогностѣ въ Ватиканскомъ греческомъ сборникѣ (статю сю реферував Головацький в Сборнику галицької матиці за 1888 р.

⁴⁾ Устава видана у Павлова Рус. ист. библ. VI ч. 52, українську версію вид. Петрушевич п. т. Архієратиконъ Кіевской митрополіи, 1901.

заведена вона була, тяжко сказати. Можна думати, що незадоволення на впливи вел. князя на митрополіта, що відбивалися, як ми бачили, при давнішій практиці дуже сильно на ставленню єпископів, могло стати особливо сильне, від коли, з упадком Києва, зарисувалося кілька нових політичних центрів, і се могло привести до реформи. Але се тільки здогад.

В XI—XIII в. князь не тільки вибирав єпископа (що рішучо противилося канонічному праву), але й скидав його, коли той чомусь не подобався йому. Ми бачили, що київським князям траплялося відставляти митрополитів (історія з Константином); теж повторялося і з єпископами. Особливо на с'єм полі звістні суздальські князі і Суздальці. Єпископа в таких разях мав судити митрополичий суд, і тільки він міг його скинути, але, як видно з наведених вище фактів, не багато помагало єпископу бути й оправданим митрополітальним судом, як на його напосівся князь.

Зносини між єпископами й митрополитом мусіли бути взагалі далеко живіші, ніж у митрополита з патріархом. Але й тут значне віддалення катедр і приналежність їх до різних політичних тіл значно ослабляли ці зносини і впливали на більшу самостійність єпископів від митрополита.

По канонічному праву єпископ, як сказано, підлягав суду митрополита, а властиво — собору єпископів. Вище ми мали вже один такий факт: суд митрополита з собором єпископів над суздальським єпископом Леоном, обвинуваченим кн. Андрієм. Окрім того ми маємо ще кілька випадків митрополітального суду: перший ще з XI в. — суд митрополита над новгородським єпископом Лукою по донесенню його власних холопів. Подобиць процесу не маємо ніяких, знаємо тільки, що митрополит з початку осудив Луку і три роки протримав у арешті, але потім показалася його правда, і він вернув на катедру¹⁾. Потім сюди-ж мусять бути зачислені звістки про кари наложені митрополитом на єпископів: на єп. новгородського Ніфонта (за спротивлення м. Клименту) і на ростовського єп. Федора; ці кари, правдоподібно, не могли мати місця без спеціального засуду.

Подобиць митрополітального суду взагалі не маємо; тільки в згаданій патріаршій грамоті в справі єп. Леона про суд над суздальським єпископом сказано, що судив його митрополит не сам,

Павлов датує її 1423 р., але се тільки *terminus non post quem*, устава-ж може й мусить бути старша; пор. мою рецензію в Записках т. LIV.

¹⁾ 1 Новг. с. 92—3.

а з собором (єпископів) і з участю київського князя: „во своємъ тамъ у васъ соборѣ и предъ великимъ княземъ всея Руси“ (так!), „пришедшимъ о томъ нѣкимъ мужемъ благородія твоего“ (кн. Андрія). Правдоподібно, се й був нормальний порядок. Участь київського князя не повинна нас дивувати, коли знаємо про його діяльну участь в ставленню єпископів і в інших церковних справах. Звертає ще увагу тяжка кара, наложена на того єп. Федора: як оповідає суздальський літописець, митрополит казав йому утяти язик, як злочинцю і єретику, утяти праву руку й виїняти очі, за те, що він сказав хулу на Богородицю¹⁾.

Можна вказати ще на одну функцію митрополита — канонізацію святих. Найбільше інтересний факт — се канонізація Теодосія: в сій справі печерська братія удавала ся до кн. Святополка, аби вплинув на митрополита, і той, довідавши ся про жите Теодосія, вписав його в синодик: „повелѣ по всѣмъ єпискупамъ вписати Федосѣя в сѣнаникъ“²⁾.

По канонічному праву, як ми вже знаємо, всі важніші справи митрополит має залагоджувати з участю єпископських соборів. Але ці собори і в Візантії ішли досить пиняво, а на Русі мусіли йти ще пинявійше: уже м. Іоан у своїх правилах³⁾ загрожує єпископам „посварити“ їх, як не будуть прибувати на собори; але погроза ся мабуть не дуже впливала. Правдоподібно, щоб забезпечити митрополиту присутність бодай двох єпископів, були засновані ті катедри в Білгороді й Юріїві, що не знати чи й мали зрештою свої єпархії.

Як єпископський собор мав бути невідмінним учасником митрополітальної управи, так в єпархіальній управі прибічною радою єпископа (а для київської єпархії — митрополита, що в її границях виконував всі функції звичайної єпископської управи), був „крилос“ (грецьке *κλήρος*) — колегія міських священників, з старшим священником катедри на чолі⁴⁾. У нас на Україні крилос і пізнійше

¹⁾ Лавр. с. 338.

²⁾ Іпат. с. 188. Коментар до сього факту у Голубінського Канонізація с. 388—9, де й взагалі про канонізацію в староруській церкві. ³⁾ § 31.

⁴⁾ Житие Теодосия л. 30: єдинъ отъ клироса святыхъ и великихъ церкве Софія. Іпат. с. 494 — отъ клироса великоє церкви святой Богородици володимирьской. Див. також фундацію смоленської катедри. Устави володимирського собору (с. 92) кажуть, що оплати за ставлення збирають клирошани. В літописях слово клирос уживаєть ся для означення катедрального духовенства, але адміністраційне значіння сеї колегії не підлягає сумніву.

був дуже важним учасником єпархіальної управи, але з часів XI—XIV в. ми, на жаль, маємо переважно самі голі згадки про сю інституцію, й тільки на підставі пізнійших функцій крилоса можемо догадувати ся, що й у сі часи крилос брав участь в адміністрації єпархії, духовнім суді, та адміністрував єпархію, коли вона не мала єпископа¹).

З поодиноких єпископських урядників можемо вказати ще тільки „намісників“, що головну функцію свою мали, здасть ся, в єпархіальнім суді (про них маємо звістки з XIII в.), та ще хіба „десятинників“, звістних тільки з постанов володимирського собору (місцевих — українських звісток про них не маємо), що мали, очевидно, збирати церковну десятину²). Вкінці єпископські тивуни, як у князя чи боярина, завідували ріжними галузями господарства — і управи³).

Серед функцій єпископської управи займав не согірше місце суд. Справа сього суду одначе належить до тяжких питань нашої давньої історії, а з становища історії культури дуже важних і тому вартих як найдокладнішого розсвітлення⁴).

Ми маємо цілий ряд княжих грамот, що уставляють привілеї й границі церковного суду, — грамоти з іменами Володимира, Ярослава, Всеволода Мстиславича. Але всі вони мають виразні

¹) Значінне крилоса в староруській церкві було вияснено докладно Голубінским — І. 1² с. 376 і далі, а потім тема, дана київською академією, викликала кілька спеціальних розвідок про крилос: Ол. Лотоцького Соборні крилоси на Україні та Білій Руси в XV—XVI в. — Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. IX, С. Л. Предшественники духовных консисторій т. н. соборные крылосы (Києв. єпарх. вѣд. 1895), Божикъ Соборные крылосы или капитулы въ зап. рус. церкви (Холмско-варшав. еп. вѣстн. 1896). Вони дотикають ся почасти й давньої руської церкви.

²) Про намісників в церковній уставі Володимира з XIII в. і в актах володимирського собору 1274 р.; судові функції намісника видко з Володимирової устави (и своимъ тиуномъ приказываю церковнаго суда не обидѣти ни судити безъ владычня наместника) і з житія м. Алексія (XIV в.), де пояснено, що він за м. Теогноста був „наместникомъ святительскихъ правлений, еже разсуждати Божія люди и вся церковныя суды“ — Степенная книга І. 450. Десятинник — Рус. ист. библ. VI с. 92. Між сучасними дослідниками іде суперечка про те, чи пізнійша московська практика, що єпископські урядники були світські, іде в староруських, чи була пізнішим явищем — Голубінский І. 1² с. 392 і далі, Суворов І. 176.

³) Згадка про тивуна новгородського єпископа — Срезневского Древніе памятники письма² с. 66 (фототипія — ч. 19).

⁴) Про церковний суд див. вказану в прим. 23 літературу канонічного права і загальні курси.

прикмети пізнійшої редакції, так що в них не легко відрізнити дійсну практику від не переведених в життя претензій духовенства, а саму практику не можна докладно означити хронологічно. Тільки пізнійша й найбільше скупа фундаційна грамота Ростислава Мстиславича, при досить докладній даті, не має на собі сього закиду фальсифікації¹⁾.

Грамота з іменем Володимира звісна в різних версіях, коротких і довших; їх ділять на дві, три і навіть чотири категорії, але се не важно, бо взагалі всі копії мають різні відміни, так що зовсім тотожних між ними майже нема. Найстарші копії, які маємо — з другої половини XIII в., належать до ширших редакцій; але й коротші й ширші редакції, навіть в сих копіях XIII в., однаково мають уже виразні прикмети пізнішого редагування; на се вказує виразно імя патріарха Фотія, котрого Володимир називає в них своїм сучасником²⁾.

Се явище можна б різно толкувати: або думати що початковий автентичний устав Володимира був перероблений і розширений пізніше, й так з'явилися в ній анахронізми, або що він взагалі був уложений пізніше, і збираючи норми й традиції церковного суду, по традиції ж зв'язав се з іменем Володимира, як першого організатора руської церкви взагалі і спеціально — церковного суду. Се друге пояснення безперечно певніше, судячи з того, що окрім Володимирових грамот ми маємо їх норми і нез'язані з іменем Володимира: грамоти з іменем Всеволода Мсти-

¹⁾ Скептичний погляд на устави пішов від Карамзіна, котрого погляди збивав Неволін і м. Макарій; в новійшій літературі речником скептичного напрямку виступив Голубінский (сих поглядів держить ся і в новім виданю І. 1 с. 399). Крайнім скептицизмом визначають ся погляди проф. Суворова (І. 311 і далі); він не признавав автентичною навіть Ростиславової устави (в новім виданню, вже, правда, упустив се), а Володимирову уставу датує XIV віком і текст її в Софійській кормчій уважає пізнійшою допискою (Курсь І с. 315, Учебник с. 216). В обороні устав виступив Павлов, присвятивши Володимировій уставі реферат на московськім археологічнім з'їзді, що лишив ся недрукованим. В своїм (посмертнім) курсі він властиво боронить їх значіння, а не автентичности: навіть Володимирова устава по його гадці була уложена не скорше як сто літ по смерті Володимира, і в формі Володимирової грамоти представила практику, що могла йти від часів Володимира; отже грамоту він має за фальсифікат (с. 146). Ключевський, також підносячи значіння устав, властиво також не рішаєть ся виразно признати в основі Володимирової устави його автентичну грамоту, хоч допускає сю можливість (І с. 304).

²⁾ „Въспріять есмь святое крещеніе отъ грецькаго царя и отъ Фотія, патріарха царгородьскаго“.

славича і записи про тіж єпископські права і прерогативи не в формі грамот, а в виді записки „о церковныхъ людѣхъ, и о судѣхъ, и о десятинахъ, и о мѣрахъ городскихъ“, без імени князя; се показує, що вони не були так органічно звязані з іменем Володимира. У всякім разі навіть найдавніші версії Володимирових грамот, які ми маємо, судячи по їх анахронізмам, не могли з'явитися скорше ніж в XII в.

Як би ми не об'ясняли собі початку Володимирової устави, се в кождім разі не позбавляє історичного значіння заведених до неї норм: вони показують нам коли не дійсний обсяг єпископської юрисдикції в часи утворення устави, себто десь в XII віці, то бодай формулюють бажання, дезідерати духовенства в сій сфері, а такі дезідерати певне не зіставалися без впливу на дійсну практику. Тим поясняється факт, що ми стрічаємо сю уставу в найдавніших кодексах канонічних памяток (т. зв. Кормчої книги), від XIII в. почавши.

Обсяг єпископської юрисдикції, признаний їй дійсно політичною властю в середині XII в., показує нам фундаційна грамота смоленської катедри. Фундатор — князь Ростислав визначає сю юрисдикцію на основі сучасної практики¹⁾, передовсім перемысливської єпархії, до котрої перед тим належала Смоленська земля; отже се означення ми можемо вповні прийняти для тогочасної української практики. Грамота вчисляє такі „єпископлі тяжі“: розвід („роспуст“), двоженство, неправний шлюб (аще хто поиметься черезъ законъ), умикання жінки, „зелья и душегубства“ — себто душегубство зелієм (отроєнням) і взагалі ворожбитство, чари, далі — бійки жінок між собою, і крім того кілька неясних точок. Таким чином тут знаходимо як справи єпископської юрисдикції: а) порушення постанов що до шлюбу, б) вчинки противні християнству (чари і т. и.), в) вчинки особливо дражливі і скандальні (бійка жінок).

Порівнюючи постанови Ростиславової грамоти з уставами Володимира, бачимо, що сї устави, мало що додаючи до справ першої категорії, розвивають головню другу й третю, та додають четверту: маєткові спори, які виникають в родині, між свояками. І так з другої категорії маємо тут: єретицтво, крадіж в церкві або з моголи; знищення або профанація предметів християнського поважання (крестъ посяжють или на стѣнахъ рѣжють, скоты, или псы

¹⁾ Ростислав каже: „а тяжъ єпископлихъ не судити никомуже“; таким чином сї „єпископлі тяжі“ він бере як інститут уже вироблений.

или поткы (птахи) безъ великы нужды введетъ (до церкви) или что неподобно въ церкви подѣсть); держанне поганьского культу (кто молитъ ся подъ овиномъ или во роценьи или у воды); уроки, зіле (зелъи). З третьої — гвалт, „смильное заставаньє“ (в адультері)¹⁾, противприродні вчинки, скандальні форми бійки, бите батьків дітьми, убийство дівчиною своєї нешлюбної дитини.

З цивільних справ в Володимировій уставі маємо спори супругів про майно²⁾ і братів про спадщину. Справи про спадщину належали їй до съвітської юрисдикції, і як тут розграничували ся єї дві юрисдикції, не ясно: могли єї справи рішати ся спільним (смієннымъ) судом съвітських і духовних судей, або судові доходи ділити ся, як се постановляє Ростиславова грамота про умиканне: половину грошевих кар з таких справ князь або його посадник дає єпископу. (Що деякі цивільні справи звязані з шлюбними відносинами належали до єпископської юрисдикції, се бачимо в практиці московських часів, і ся практика, правдоподібно, мала свій початок ще в передтатарських часах³⁾, як і деякі иньші справи — нпр. процеси холопів з своїми панамі).

З кінця XIII в. маємо послание володимирьского єпископа до свого князя (судячи з того що сей князь зветъ ся сином Олександра, воно може належати тільки до р. 1276—1304), де єпископ, покликуючи ся на практику „во веѣхъ крестьянскихъ людехъ“, означає границі церковного суду дуже близько до Володимирової устави; се показує, що при кінці XIII в. практика уже стояла близько до норм єї устави⁴⁾.

Дальший розвій практики чи дезидератів духовенства в сфері церковного суду дає устава т. зв. Ярославова. Хоч всі версії єї устави, які маємо, містять подробиці, які зраджують дуже пізні, московські часи, але иньші деталі виразно вказують на староруську основу і з сього погляду устава має і для нас безперечне

¹⁾ Срезневский (Словарь sub voce) вказує на старочеське *smilny* — розпустний, *smilstvo* розпуста, і тут, очевидно, так і треба розуміти се слово. Друге об'яснення — від „смило“ посаг, отже спори про посаг.

²⁾ „Пошибеньє промежи мужемъ и женою о животѣ“ — се толкували як бійку супругів про майно; Павлов читає їй толкує відмінно: пошибеньє (гвалт), прѣ межи мужемъ и женою о животѣ“ (с. 139). Він взагалі дав в своїм курсі ряд інтересних толковань тексту.

³⁾ Се дуже основно аргументував Голубінский I. 1² с. 421—2.

⁴⁾ Рус. ист. библ. VI, 118.

значіння¹⁾. Не запускаючи ся ближше в аналіз її, зазначу, що устава ся розвиває головнo казуїстику вчинків против шлюбу (моральности) та категорію маєткових справ (нарушення одним з супругів родинного маєтку); поважне місце займає справа розводу, також спеціалізована досить докладно; для значного числа переступів усташена грошева кара в досить високих цифрах (до 300 грив.). Цікаво, що деякі статії відсе увійшли потім в московську Кормчу (патріарха Никона).

Окрім спеціальних справ, в котрих єпископському суду підлягали всі категорії людности, підлягали йому у всіх справах категорії „церковних людей“. Сюди окрім духовенства в тіснійшій значінню належали ще люди так чи инакше звязані з церквою. На жаль Ростиславова устава говорить про них дуже мало: загально згадує про „церковних людей“, а спеціальну категорію з них вичисляє тільки одну, „прощеників“, — „даю св. Богородици прощеники съ медомъ, и съ кунами и съ вирую, и съ продажами, — и ни надобѣ ихъ судити никакому же челоуѣку“. Назва ся не ясна: Герберштайн толкує се як людей, що виздоровіли наслідком чуда, і се толкування приймає ся в науці. У Володимировій уставі маємо категорій церковних людей дуже багато: окрім духовенства білого, з їх родинами, і чернців та церковних слуг: „поп, попадіа, попович, діакон, и кто въ клиростѣ“, инакше: „и вси причетници перковныи“, „проскурница, игумень, игуменія, черныцъ, черница“, вичислені тут іще: „лѣчець (лікаръ), прощенникъ, задушный челоуѣкъ (себ то раб даний на церкву або пущений на волю „за душу“), слѣпецъ, хромецъ, баба вдовица, паломникъ²⁾, сторонникъ, больници, гостинници (і окрім того ще иньша назва їх — страннопримници)“. Всеволодова устава додає ще „ізгоїв“: „поповъ сынъ грамотѣ не умѣтъ, холопъ иъ холопства выкупится, купецъ одолжаєтъ“.

Таким чином під назвою церковних бачимо тут людей, що годували ся при церкві або в звязаних з нею інституціях (шпиталі, гостинниці — *ξενόδοχια*); сюди належить і „лічець“ —

¹⁾ Уже Неволін вказував на те, що в основі Ярославової устави лежить практика XI в.; сей погляд приймає й Павлов, а Ключевский, опираючи ся на своїй теорії змін в монетній системі давньої Русі, бачить в цифрах грошових кар устави виразні вказівки того, що первісна редакція устави належить до першої половини XII в., а пізніші зміни до XIII і XIV—XV вв. (I с. 312—4). Його аналіз Ярославової устави в кождім разі досі властиво одинока і з сього становища інтересна і важна.

²⁾ Павлов волить варіант „псаломникъ“.

шпитальний лікар. По друге, маємо людей що віддають ся побожним заняттям — паломники, „прощеники“ — сї віддавали ся, очевидно, по своїм чудї особливій побожности; нарешті люде без суспільного становища, що потребували опіки церкви: розстрижені черці, ізгої, задушні люде. Остатні вповні анальотичні з тими „холопами, що з холопства викупили ся“. Такі холопи становили, видко, головну масу між ізгоями, так що слово „изгойство“ означало викупну плату холопа за увільнення¹). Нема нічого неможливого, а противно — вповні правдоподібно, що сї категорії церковних людей, о скільки існували, були під церковною юрисдикцією в перед-татарські часи й на Україні.

Коли сї церковні люде мали процес з нецерковними, то таку справу, по Володимировій уставі, мав судити „обчій судъ“ — зложений з відпоручників князя і єпископа.

Джерелом права для церковного суду служили в першій лінії візантійські кодекси, передовсім т. зв. Номоканон, принесений з Візантії в двох головних редакціях його т. зв. Іоана Схоластика (VII в.) і т. зв. Фотієвій, і додаткові статі візантійського та болгарського походження — вибір з Мойсеевого Пятюкнижа, Екльоті Льва Ісаврійського та Константина Копроніма, „Законъ судный людемъ“ — болгарська компіляція з тоїж Екльоті, „Градскій законъ“ (переклад „Прохейрона“ Василя Македонянина), до котрих долучали ся потім свійські памятки церковного права (церковні устави) і світського (Р. Правда)²). Такі компіляції — т. зв. Кормчі давали таким чином дуже ріжнородний, не завсїди суголосний матеріал, на підставі якого виробляла ся практика церковного суду.

Окрім суду Володимирова устава згадує ще одну компетенцію єпископа: пильнувати правильности міри і ваги — „городскыє и торговые всякая мѣрила, и спуды, и звѣси, ставила“, аби їх не зменшувачо й не побільшувано. Дійсно ми знаємо, що міри й ваги були під доглядом духовенства — про се згадує торговельна

¹) Срезневскій Свѣдѣнія о малоизв. пам. LIX с. 331—2, Рус. Ист. Библ. VI, 842.

²) Літературу про Кормчу див. в прим. 23. Старі типи Кормчих, принесених в початках християнства (найстарший кодекс з XI або XII в.), потім заступив пізнійший тип, з коментарями пізнійших візантійських каноністів, виписаний з Болгарії митр. Кирилом для собора 1274 р.; він звістний або в кодексах, що містять тільки його (найстарший рязанський кодекс 1284 р.), або разом з руськими доповненнями старших Кормчих (найстарший кодекс — новгородський Синодальний, коло р. 1280).

умова Мстислава смоленського з Німцями і грамота Всеволода новгородського церкві св. Івана¹⁾.

Окрім сих єпископи й духовенство взагалі мали ще й деякі інші не-церковні функції. Так духовні особи, особливо єпископи, дуже часто уживали ся для дипломатичних посольств, або й самі посередничили між князями — маємо нераз такі факти²⁾, а як розповсюднені вони були в життю, показують слова Мономаха, що каже Олегу Святославичу післати до нього „посла або єпископа“ (солъ свой или пєскопа)³⁾. Як княжі дорадники духовні особи мали нераз значний вплив на політику, а часом і з власної ініціативи забирали голос в євиських справах: ми бачили, що Володимирові розпорядження про кару смерті були видані під впливом єпископів, що впливом ігумена Григорія поясняли неутраїтет Мстислава Мономаховича в чернігівських справах. Митр. Никифор виразно заявив Рюрику, що то обов'язок духовенства — впливати на князів, повздержуючи їх від війн: „княже, мы есмы приставлены в Руской землѣ отъ Бога востягивати васъ отъ кровопролитья“⁴⁾. Митрополит завдяки авторитетному своєму становищу особливо міг впливати в сїм напрямі.

Так само духовенство уважало своїм обов'язком вставляти ся за різні нещасливі жертви сучасної політики. Так ігумени вставляли ся перед Святотолком за Васильком, митрополит з ігуменами випросили увільнення з в'язниці Ярославу Ярополковичу, не дозволили видати „на убийство“ Івана Берладника Ярославу галицькому і т. п.⁵⁾. В посланні м. Никифора до Мономаха є натяк, що й приватні особи звертали ся до митрополита, аби просив за них князя: „може думаєш, що якийсь прийшов до мене з жалями, й тому я написав тобі отсе“, пише митрополит князеві⁶⁾. Про Теодосія печерського оповідає в його житті Нестор, — що він „був для многих заступником перед судами і князями, визволяючи їх від біди“⁷⁾.

Коли духовенство, таким чином, мало досить значну участь і впливи в не-церковних справах, то й євиська власть з свого боку мала велику участь в церковних. Ми бачили, що князі мали

¹⁾ Хрестоматія В.-Буданова I³ с. 108, 235.

²⁾ Іпат. с. 172, 215, 217, 327, 462, 600, Лавр. 413, 433, 1 Новг. с. 127. Тут же належить згадати поручення галицько-волинських князів єпископам вести замість них переговори з Татарами — Іпат. с. 562, 592.

³⁾ Лавр. с. 245. ⁴⁾ Іпат. с. 460.

⁵⁾ Іпат. с. 170, 181, 335.

⁶⁾ Русскія достопамятности I с. 73. ⁷⁾ Л. 27.

великі впливи при іменованню єпископів, а часом і скидали їх з власної волі, що вони брали ся впливати на рішення різних релігійних питань, або що навіть така справа як канонізація відбувається за посередництвом князя: Сьвятополк „казав (велѣ) вписати до синодика Теодосія, і митрополит так і зробив“¹⁾. Хоч тут се „велѣ“ не треба розуміти дуже буквально, але вплив князя був безперечно.

Такі впливи сьвітської влади не скандалізували духовенство, бо вони вповні відповідали практиці візантійській, і навіть до певної міри само духовенство, переносючи сю практику з Візантії, витворяло її у нас. Характеристично висловляє сей погляд на становище князя мніх Акиндин, ззиваючи в. кн. володимирського Михайла Ярославича до боротьби з симонією (коло р. 1311—5): „а може ти скажеш викрутом: „нехай собі правлять ся як самі хочуть, а я в се не мішаю ся?“ — алеж ти, господине княже, цар у своїй землі, ти відповіш на страшнім суді Христовім, коли замовчиш перед митрополитом“²⁾. Акиндин, очевидно, хоче сим сказати, що в. князь, подібно як візантійський цісарь, мусить мати нагляд і над церковними справами.

Докінчим наш огляд церковної організації.

Про організацію парафій наші відомости взагалі дуже бідні. В джерелах окрім сьвящеників ми стрічаємо з церковних осіб іще дияконів, іподияконів, паламарів і проскурниць. З них диякони, правдоподібно, стрічали ся тільки в більших церквах, бо згадують ся лише в оповіданнях про більші церковні церемонії³⁾. Дяками (грецьке зменшене імя для дияконів) звали церковних чтеців (*ἀναγνώστης*); вони мусіли бути в кожній парафії від самого початку. Так само й про паламарів маємо звістки вже з XI в.⁴⁾. Проскурниці звістні від XII в.⁵⁾, але розповсюднили ся мабуть не відразу. Сей уряд, незвісний в Візантії, з'явив ся з огляду на ті труднощі, які виходили по селах, а мабуть і по містах з проскурами: єп. Ніфонт дозволяє Кирику служити службу божу з одною проскурою, коли нема близько торгу й неможна проскури дістати, а в житії Теодосія оповідаєть ся, що в Курську, отже досить значнім місті, часом не могла відбутися служба божя з браку проскур, проскур'яного ради непечення⁶⁾.

¹⁾ Іпат. с. 187. ²⁾ Рус. ист. библ. VI, 158.

³⁾ Нпр. в перенесенню мощей Бориса і Гліба — Іпат. с. 127.

⁴⁾ Несторове сказаніє про Бориса і Гліба вид. Срезневского с. 24.

⁵⁾ Вопрощаніє Кирика — Рус. ист. библ. VI с. 98.

⁶⁾ Рус. Ист. Библ. VI с. 50, Житіє Θεодосія л. 3 об.

Одна згадка — що Ярослав Осмомисл перед смертю зібрав до себе „зборы вся“²⁾, натакає, що по більших містах парафії складали ся з більшого числа сьвящеників.

Монастирська управа була перейнята з грецьких монастирів чина Теодора Студита, як свідчить автор літописного оповідання і як зрештою показує порівнянне з Студийською уставою; тільки адміністративна схема на Русі була простіша: число урядників зменшено³⁾.

На чолі управи стояв ігумен в мужеських, ігуменія в жіночих монастирях. Вони вибирали ся самими чернцями з брації або і з сторонніх людей, часом навіть ще непострижених⁴⁾; про се вибранне маємо докладні звістки, принаймні що до мужеських монастирів. Окрім ігумена управа монастиря складала ся ще з таких урядників: церковного порядку доглядали еклесіарх, деместики (начальники хорів) і паламарі; господарську управу мали економ і келар — начальник маґазинів⁵⁾ і кухні; поодиноких галузей господарства доглядали тивуни — мабуть чи не з монастирських холопів; окрім того згадуєть ся „вратарь“, що доглядав монастирської брами. Такі відомости маємо про Печерський монастир, що служив взірцем для інших, мабуть не тільки мужеських, але й жіночих монастирів⁶⁾. В жіночих, здаєть ся, окрім ігуменій, звали ся ігуменами сьвященики — монастирські духовники⁷⁾.

Про джерела церковних доходів маємо відомости теж не богаті, і то головно тільки про самі катедри.

Перше джерело доходів, яке згадуєть ся, — се княжа десятина. Про неї говорить літопись, оповідаючи про заснування київської катедри Володимиром: він дав її десятину „від свого майна й від

¹⁾ Іпат. с. 442.

²⁾ Порівнянне монастирських урядів на Русі з Студийською уставою у Голубінського I. 2 с. 577 і далі.

³⁾ Іпат. с. 425.

⁴⁾ κελάριον — cellarium.

⁵⁾ Іпат. с. 113, Ж. Θεодосія нпр. л. 14 (еклесіарх і келар), 16 (економ і вратар), 17 в. (пономар), 19 (келар), 27 в. (тіуни), 28 (деместик). Уважаючи, що Стефан зветь ся то еклесіархом то деместиком, Голубінський думає, що ці уряди злучені були в Печерському монастирі разом, але тоді ледво чи було б дві назви. Пізнійше мабуть був особний ще від келаря трапезар, як в Студийській уставі — див. Патерик с. 87.

⁶⁾ Іпат. с. 115 — Георгій ігумен св. Андрія, Лавр. с. 441 — ігумен успенського (очевидно — жіночого, бо княгининного — с. 394) монастиря; пор. Голубінський I 2 с. 593.

своїх городів¹⁾. Сей не досить ясний вираз т. зв. Володимирова устава поясняє як десятину від доходів судових, торговельних і від господарських натуралій. Се була десятина з Київської землі; але по всякій правдоподібності такі дотації уже за Володимира дістали й інші єпископи в своїх землях²⁾. На се маємо вказівку в грамоті Святослава Ольговича 1137 р., грамоті, на шасте, вповні певній; тут він каже, що від прадідів (а прадідом його був Ярослав) і дідів його було уставлено, аби єпископи діставали десятину „від даней, від вир і продаж і взагалі від усього, що іде на княжий двір“. Що така практика задержала ся й пізнійше та стала загальною нормою дотації, показують звістки з поодиноких земель: маємо їх для землі Новгородської, Смоленської й Суздальської³⁾. Але при тім ми не можемо сказати, чи скрізь задержана була норма десятини „від усього, що приходить на княжий двір“, чи були в тім деякі відміни в поодиноких землях⁴⁾. Друга неясна точка — чи ся вся десятина йшла на удержання самої лише катедри, чи діставало ся з неї щось і иньшому духовенству, себто — чи вона ділила ся якимсь способом між катедрою і бодай деякими виднійшими церквами єпархії. На можливість сього останнього вказує звістка (на жаль одинока) Несторового життя Бориса і Гліба, що на удержання вишгородської церкви Бориса і Гліба Ярослав визначив десятину з місцевих княжих доходів — повелѣв властелину града того даяти отъ дани церкви святою десятию часть⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 84.

²⁾ Що Володимирова грамота була видана для Київщини показують слова „по всей землѣ Русьѣй“ Володимирової устави; сї слова уважали ся доказом проти автентичности її, бо розуміли ся в значінню: по всім землям Руської держави, але хибно.

³⁾ Грамоти Святослава і Ростислава — в Хрестоматії Буданова, І, тексти Іпат. с. 337 і Патерика с. 90.

⁴⁾ Хоч Володимирова устава висловляєть ся яснійше ніж літопись, але й тут ще зістаєть ся неясним, чи розуміти десятину від доходів княжого господарства тільки, чи від всяких натуралій, які приходили князю; останнє правдоподібнійше, судячи по категоричній заяві Святослава — з усього, що приходить на княжий двір. В фундаційній грамоті Смоленської катедри сказано, що єпископ має поберати десятину „отъ всѣхъ даной смоленскихъ... кромѣ продажи и кромѣ виръ, и кромѣ полюдьа“, і се розуміють деякі, що тут з судових доходів і полюдьа не було десятини; але се мабуть скорше треба розуміти „не рахуючи вир“ і т. д., бо полюдьа даяти входить в склад десятини.

⁵⁾ Сказанія вид. Срезневского с. 29.

Катедри, визначніші церкви і монастирі діставали від князів і багатих людей нерухомі маєтності, або й самі (особливо монастирі) їх закладали. Так київська митрополія мала десть у Київщині город Полоний, „святїй Богородицѣ градъ Десятинный“, і ще десть (може в Переяславщині — город Синелець); в Чернігівщині знаємо „сельце св. Спаса“, чернігівської катедри; Володимир Василькович у своїм тестаменті дав на володимирський монастир св. Апостолів село Березовичі¹⁾. Але особливо значні маєтності мусів мати Печерський монастир, завдяки загальному поважанню: уже XI в., скоро по заснованню, мав він свої села; можливо — сі перші села були засновані самими чернцями й ними оброблювані, але пізнійше знаємо на певно що він діставав великі надання: так Ярополк Ізяславич дав йому всі свої маєтності — волости Неблєську, Деревську і Лучську і села коло Київ, а його донька пять сіл з челядію²⁾. Взагалі-ж кажучи, церковні маєтності в ці часи не були дуже великі, бо й великих приватних маєтностей не було ще багато; досить сказати, що Ростислав, фундуючи смоленську катедру, при всім своїм запалі до неї надав її лише два села, „землю“ в третім, два озера з сіножатями і горід, тільки всього.

Катедри, церкви й монастирі діставали також жертви грошима і дорогими річами. Про Ярослава сказано, що він, поставляючи „по градомъ и по мѣстомъ“ церкви й сьвящеників, давав їм „имѣння своего урокъ“³⁾, себ то якусь постійну платню. Але се було можливо тільки, поки церков не було дуже багато. Поза тим церкви діставали жертви, особливо в тестаентах, або по душі. Про ту-ж Ярополкову доньку сказано, що вона за життя дала на Печерський монастир сто гривен срібла і пятдесят золота, а по тестаменту — все своє майно, а її чоловік Гліб Всеславич дав шістьсот грив. срібла і пятдесят золота¹⁾. На розповсюдженне звичая давати щось церкві по покійнику („по душі“) вказує звістне вже нам прохання Льва Даниловича, аби Володимир Василькович дав Бересте на „свічу над гробом“ Данила, або розпорядження Ростислава по смерті Вячеслава, коли він все майно його роздав на церкви, монастирі, старців, лишивши тільки дещо на поминання — „чимже надъ нимъ дѣяти на послѣднія дни, чимъ свѣчу и просфуру его побдѣти“⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 347, 380, 595, Никон. I, 130, 124.

²⁾ Житіє Феодосія л. 20, Іпат. с. 338.

³⁾ Іпат. с. 106. ⁴⁾ Іпат. с. 338. ⁵⁾ Іпат. с. 600, 326.

Оплати за спеціальні церковні служби вже тоді були значні, як можна судити з таких за поминальні служби божі подані у Кирика¹⁾: на гривну рахуєть ся 5 служб, так що цілий со-рокоуст коштує поважну цифру 8 гривен! Але такі багаті за-плати, як і легати, розумієть ся діставали ся головню визначній-шим, міським церквам, та монастирям, звичайні-ж парафіальні церкви мусіли вже й тоді удержуватись дрібними доходами з па-рафіян, особливо тією хлібною даниною, яку бачимо пізнійше (XVI в.) по Україні²⁾.

Митрополічі й єпископські катедри мали іще доходи з са-мого духовенства.

Не підлягає сумніву, що митрополит діставав, і то досить значну платню від тих, кого він сьвятив у єпископи (як з дру-гого боку оплачував ся патріарху). Ся практика оплат за ставлення єпископа була перенесена з Візантії (се т. зв. *καθεδρατικόν*); про звістний уже нам епізод, коли суздальський князь відкинув накиненого йому митрополитом єпископа Суздальська літопись по-ясняє, що сього єпископа митрополит був поставив за гроші, „на мздѣ“³⁾. Що се не був факт виїмковий, показує иньша з ріжних поглядів дорогоцінна звістка з Патерика; „пише мині, каже еп. Симон, княгиня Ростиславля Верхуслава (жінка Ростислава Рюри-ковича), хоче тебе (печерського монаха Полікарпа) вивести (в ориг.: поставити) єпископом або в Новгород на Антонієве місце, або в Смоленськ на Лазарево місце: хоч би, каже, прийшло ся й 1.000 гривен срібла видати, задля тебе й задля Полікарпа“⁴⁾. Очевидно, що сі видатки на поставлення єпископа мали бути ви-дані коли не виключно, то головню митрополиту і його клиросу, за поставлення.

Єпископи так само брали „ставлене“ від тих сьвящеників і дияконів, яких сьвятили; се був давній і загально росповсюд-нений в Візантії податок, а що між руськими єпископами було чимало Греків, то він мав усї шанси досить скоро перейти й на Русь. Докладнійші звістки про се маємо в постановах собора 1274 р.; з них довідуємо ся, що єпископи брали т. зв. посошне (від „посохъ“, жезл), ставлячи ігуменів, і т. зв. уроки від сьвящени-ків і дияконів; так само „на мздѣ“ ставили намістників і деся-тинників. Собор в дуже сильних виразах осудивши симонію, не зніс одначе такєй за ставлення сьвящеників, а тільки обмежив

¹⁾ Рус. ист. бібл. VI с. 24. ²⁾ Див. т. V с. 277 і далі.

³⁾ Лавр. с. 371. ⁴⁾ Патерик с. 89.

нормою, уставленою митрополитом при його володимирській катедрі: крилошане мали брати за ставлення сьвященика по 7 гривень, подібно як в Візантії платили, ніби на покриті „видатків ставлення, по 7 золотих¹⁾). Інші оплати собор зносив²⁾).

Справа сих оплат потім піднята була знову, як я згадував, за м. Петра. Здасть ся, ініціатором виступив тверський єпископ Андрій, що посилав якогось мніха Акиндіна в Царгород на звіди в сій справі. Сей Акиндін, діставши відповідь, що всяка, хоч би найменша оплата мусить уважати ся симонією (таку відповідь при звичайній візантійській практиці можна толкувати хіба як софізм, що звичайні оплати ставлення — се нагородження видатків, а не плата за ставлення), звернув ся до тодішнього в. князя Михайла з посланням, де накликає його, аби виступив против митрополита за практиковані ним побори. В. кн. Михайло дійсно обжалував митрополита в симонії, і патріарх візав його на суд, але митрополит, очевидно, оправдав своє поступовання³⁾).

Чи була перенесена з Візантії до нас і регулярна плата сьвященників єпископам (т. зв. *ἐμβολίμων*), не знати. Акти тогож володимирського собора згадують про т. зв. соборне, побиране єпископами з духовенства, коли воно скликало ся на єпархіальні собори, а також про панищинні роботи церковних людей — що їх змушують (насилєм дѣюще) ходити на жнива, або косити єїно, або ходити з підводами (провозъ дѣяти). Акти дають знати при тім, що за невиконання сих обовязків провинники часом відлучали ся від церкви! Всі отсі надужитя собор заборонив на пізнійше, але розумієть ся, се зовсім не значить, що вони від тоді зникли дійсно.

Страшне потрясення суспільного укладу, счинене татарським находом і татарською зверхністю, на церковнім устрою й життю безпосередно відбило ся розмірно дуже слабо. Розумієть ся, при

¹⁾ В Візантії платило ся: 1 золотий за ставлення на чтеця (дяка), 3 на диякона, 3 на сьвященика, разом сьвященниче сьвященне коштувало 7 золотих. Очевидно, так треба розуміти й постанову володимирського собора, стилізовану досить неясно: „да возмуть крилошане 7 гривень отъ поповства и отъ дияконства“.

²⁾ Рус. ист. библ. VI с. 92.

³⁾ Див. вище с. 291. Памяткою полеміки в сій справі зістав ся писаний 1340 р. збірник — „Власимія, рекше хула на еретики, — главы различниа отъ евангелія и отъ канонъ св. отецъ, въ ниже обличенія Богомъ ненавистныхъ злочестивыхъ духопродажныхъ ересей“ — вибірка текстів з церковного письменства, що дотикають ся симонії — про нього Павлов у Правосл. Собесѣднику, 1869, II.

масових нищеннях городів багато загинуло й духовенства, сильно потерпіли церкви й монастирі, але в відносинах до церкви Татари принципіально були дуже толерантні. Чінгізханова яса, себто збірник основних постанов Монгольської держави, наказувала повну толеранцію до всіх релігій однаково; духовенство всіх релігій мало бути вільне від всяких оплат і податків. Зрештою Татари, як взагалі погани, мали пошановання до кожної релігії, як з свого боку вимагали від кожного пошановання до своєї релігії (се й приводило від часу до часу до сумних пригод в роді смерті Михайла Всеволодича, бо християнська релігія, як така, виключає всяке признание для иншого культу, як неправдивого).

Відносини татарського правительства до руської церкви ближше характеризують ханські грамоти (т. зв. ярлики) митрополитам. Найдавніший з них даний ханом Меніутемиром м. Кирилу (в р. 1267 або 1279 — дата може вказувати на той або сей рік). Покликуючи ся на постанови „перших царів“, себто давніших великих ханів, Меніутемир потверджує свободу всього духовенства — „поповъ и чернецовъ и веѣхъ богодѣльныхъ людей“ від усяких податків і обов'язків супроти татарського правительства й його агентів, аби вони щиро й без журби молили ся за нього Богу: „не надобе имъ (до них не належить) дань, и тамга (мито), ни ямъ (давати коней), ни подводы, ни война, ни кормъ“, „не надобе имъ ни которая царева пошлина (податок на хана), ни царицына, ни князей, ни рядцевъ, ни дороги (на різних управителів), ни посла (на ханських послів), ни которыхъ пошлинниковъ (збирачів)“, а хто б з тих агентів що узяв від духовенства, має за то бути караний смертю. Разом з духовенством увільняють ся від податків їх родини невідділені. Їх земель і маєностей урядники не можуть рушати, ані брати церковних людей і підданих на роботу. Віру руську зневажати забороняють ся під карою смерті. Пізніша грамота Узбека окрім того ще потверджує право митрополита „судити и управлять“ своїх людей у всяких справах¹⁾.

Таким чином автономія церкви була вповні забезпечена, й татарське правительство зовсім не мішало ся в її внутрішні справи.

¹⁾ Собрание госуд. грамотъ и договоровъ I ч. 2 і 7, друге видання грамот у Григорьева О достовѣрности ярлыковъ данныхъ ханами золотой орды русскому духовенству, Москва, 1842. Всіх отсіх грамот заховало ся (в перекладах) 7: по Узбекові є Бердибека й Тулунбека, та три грамоти Чанибекової жінки Тайдулі.

Могли бути тільки хіба надужитя й здириства ханських урядників, против котрих, очевидно, були звернені ці грамоти, але розуміється, забезпечити від них не могли. Отже безпосередній вплив татарського чинника на церковну організацію був незначний. Посередно впливало загальне пониження культурного рівня під впливом Татарщини в тих землях, що стояли в близькій залежності від Татар, себто у нас — на Подніпров'ю, в столітє між татарським приходом і литовською окупацією. В західні наші землі сей вплив не сягав майже зовсім.

На тім кінчу свій огляд устрою руської — православної церкви.

Окрім православних були, головнo по більших, торговельних містах, ще громади й церкви католицькі¹⁾. Одначе організованої католицької церкви, єпархії за весь сей час на Русі ще не було²⁾. Хоч бували католицькі єпископи на Русі або для Русі, але вони зіставалися все єпископами *in partibus*, або мали характер місіонарів, без єпархій і резиденцій³⁾.

З сього погляду особливо звертають на себе досі загадкові претенсії на такі права *in partibus* біскупів любуських. На чім властиво опиралися претенсії сих далеких біскупів — з польсько-бранденбурського погранича, се досі пробують розв'язати ріжними гіпотезами⁴⁾. Самі вони одначе, підносячи отсі свої „споковічні“ права в 1250-х рр. (перед тим про них не чувати) признавали, що в дійсности своїх єпископських прав в руських землях вони не виконували „через великість сеї землі, невірність її князів і злобу осадників“⁵⁾. Такий номінальний характер їх єпархічні права мали й пізнійше, а підносили вони їх лише супроти замірів пап

¹⁾ Див. нпр. про Київ вище т. II с. 273.

²⁾ Літературу див. в прим. 23.

³⁾ Недавно Войцеховський (як в прим., с. 33 і далі) знову розвивав гіпотезу про латинське біскупство, засноване в Галичині за Болеслава Сьм., котрого дотація мовляв перейшла потім на любуську катедру. Все се одначе вповні гіпотетично; аргументацію *contra* див. у Абрагама с. 88.

⁴⁾ Див. нпр. Caro Zu einer Stelle der Annales Reinhardsbrunnenses (Forschungen zur deutschen Geschichte XXIII), Абрагам op. с. 95, Войцеховський l. с.

⁵⁾ Theiner Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae I ч. 144: cum lubucenses episcopi in possessione spiritualis iurisdictionis super omnes Latinos exisientes in Ruscia et aliorum (читай — alios) legem colentium (читай — colentes) fuerint a tempore cuius memoria non existit.

ставити від себе такі єпископів для руських земель, коли успіхи католицьких місій на Русі викликали такі пляни.

Католицькі місії на Русі розвинули ся особливо в XIII в. з діяльністю домініканів і францішканів. Пізнійші традиції кладуть початки місіонарства домініканів на 20-і рр. XIII в. У Длугоша єсть звітка (під р. 1233), що князь київський Володимир Рюрикович (1223—1235) вигнав з Києва домініканів, боячи ся успіхів їх проповіді, і заборонив їм вертати ся; при тім сказано, що домінікани мали там свою церкву Богородиці й при ній монастир¹⁾. Ця звітка має загальне довіре в історіографії й дійсно виглядає так, як би була зачерпнена з якогось сучасного джерела; зрештою ми маємо булю папи з 1234 р. до київських католиків, що обіцяє опіку папську супроти переслідувань, які вони терплять²⁾. Більше загальна, а тим самим і менше певна звітка у того ж Длугоша (під р. 1238) про заснування домініканського конвенту в Галичу, хоч в самім факті нічого не було б неправдоподібного³⁾. Папські булі на адресу домініканів *commorantibus in Russia* маємо з рр. 1232—3⁴⁾, натомість з другої половини XIII в. звістки про них дуже бідні і непевні. Звістки про францішканів з першої половини XIII в. всі непевні⁵⁾. З середини одначе маємо вже звістку про францішканську „кустодію руську“ (*custodiam Russiae*) в складі боєнійського вікаріату, і в другій половині XIII і першій пол. XIV в. вони безперечно стали тут досить міцною ногою, судячи з того, що 1345 р. був сформований для Русі особний вікаріат, з осадями (кустодіями) у Львові, Городку, Галичу, Коломиї й Снятині (*Nostin?*)⁶⁾.

Від сих місіонарів приходили до папи дуже втішні реляції про успіхи проповіді і охоту Русинів до неї. Може не без впливу їх уже в 1230 рр. XIII в. виринув проєкт заснування єпископ-

¹⁾ Длугош II с. 240, пор. Semkowicz op. c. с. 231. Ця місія вязеть ся з легендою про місію на Русі Яцка Одровонжа — про неї особливо Малишевській Доминиканець Яцек Одровонж, мнимий апостоль земли Русской -- Труды кiev. академіи 1867, IV—VII (гіперкритичне) і у Абрагама с. 72 і далі (за багато довіря до традиції).

²⁾ Theiner Vet. Mon. Poloniae I ч. 55 і 56, трошки повніший текст у Турпенєва Hist. Russiae Monumenta I ч. 39 і 40.

³⁾ Аргументацію за нею див. у Абрагама с. 112.

⁴⁾ Длугош II с. 256, Theiner Mon. Poloniae I ч. 47 і 48.

⁵⁾ Критика сих традицій у Райфенкугеля с. 417—8.

⁶⁾ Wadding Annales Minorum IV с. 134. Bullarium Franciscanum V с. 602.

ської катедри на Русі (була з 1232 р.), і папа звертав ся в сій справі до домініканського провінціяля в Польщі, поручаючи йому розслідити сю справу. Чи прийшла вона до якогось кінця, не знаємо; здаєть ся в звязку з тими плянами стояв факт, оповіджений сучасною Великопольською хронікою: при цистерціанським монастирі в Опатові було засноване біскупство для Русі *in partibus*, і його абат Герард був поставлений „єпископом руським для місцевих католиків“ (на Русі). Але кн. Генрих Бородатий незадовго прилучив сю катедру, разом з її бенефіціями, до катедри любуської¹⁾. Се перша історична звісна катедра для Русі *in partibus*.

Поруч неї могли сьвятити ся єпископи місійні. Так уже з р. 1246 маємо папську булю (в звязку з навязаними тоді зносінами курії з Данилом), де папа, поручаючи своему легату в Пруссії справи руські, дає йому право поставляти на Русь єпископів з домініканів, францішканів і иньших монахів, або сьвітських сьвященників²⁾, і нічого неможливого нема в тім, що вже в XIII в. поставляли ся такі єпископи з монахів-місіонарів: папи мали звичай давати часом таким місіонарам титул єпископів для потреб евентуальних неофітів³⁾. Але певних історичних звісток про таких єпископів з XIII в. не маємо досі ніяких.

Перший документально звістний факт поставлення такого єпископа належить до першої чверти XIV в.: тоді, деь перед 1320 р. любуський єпископ Стефан, на підставі згаданих претензій любуських єпископів сьвятити єпископів в руські землі, поставив домініканина Генриха, четця церковного в Порвалє (на Поморю) єпископом в Київ. Мали сього просити „клир і люде“ київські, бо там „місто і єпархія за божою помочию почали приходити до правдивої віри“ — так оповідає папа в своїх булаях⁴⁾. Сей Генрих, не дуже довіряючи в правосильність любуського

1) Monumenta Poloniae hist. II с. 556, Длугош II с. 250. Гадка (висловлена ще Зубрицьким), що ся катедра первісно була заснована для місцевих Русинів-католиків, неможлива супроти того, що тутешні землі входили в склад краківської дієцезії. 2) Historica Russiae Monumenta I ч. 61. Збиває сю звістку Войцеховський I с.

3) Okolski Russia florida с. 12 згадує папську булю з 1318 р., що надає різні права архієпископу і єпископам домініканських місій на Русі. Баронч (Rys dziejów zakonu kaznodziejskiego w Polsce II с. 4) цитує з *liber beneficiorum підкаменського кляштору* таку замітку: *Primo tempore catholicae religionis in Oriente, maxime in Russia per fratres religiosos ordinis praedicatorum seminatae, unus ex eis archiepiscopus, alii vero episcopi constituebantur, certas sedes nullas habentes.*

4) Theiner Mon. Pol. I ч. 252 і 255.

єпископа, удав ся до затвердження свого єпископства до папи, і той, застерігши ся против претензій любуського єпископа, все таки потвердив Генриха й казав його висвятити (1320). Кілька місяців пізнійше (1321) папа візав його, аби він їхав до своєї єпархії; але нема сліду, аби новий єпископ дійсно сповнив се бажання, противно — виступає потім аж до смерти в Німеччині¹⁾. Очевидно, він зістав ся таким же єписком *in partibus*, як і самі єпископи любуські.

Організація латинської церкви на Русі зістала ся для будучности.

Перейдім тепер до огляду самої суспільности — її верств і їх відносин²⁾.

Тогочасна руська суспільність поділяла ся на три категорії: людей княжих або дружину, людей церковних — духовенство, і просто „людей“ — в тіснім значінню слова, людей, що становили властиву суспільність, громаду. Окрім того розрізняли ся люди свободні, несвобідні й пів-свобідні, а серед свободних люди „ліпші“, або більші, і люди менші, відрізняли ся також люди міські — „гражани“, і люди волостні, селяни. Отже була певна, навіть досить значна диференціація, але виключивши границю, що межувала людей свободних від несвобідних, ся диференція не визначала ся різкими границями, й поодинокі групи не відділяли ся неперехідними границями. Були то властиво класи людности, що розрізняли ся родом занять і економічним становищем, а не стани в властивім значінню слова; станові привілеїї й правні ріжницї істнують тільки в зародках. Тільки невільничя верства відграничена правними прикметами виразно і сильно, по части — й пів-свобідна.

Ми почнемо від групи людей княжих. Назва „княж муж“ була дійсно терміном для них (чи властиво для вищої категорії їх): так називали ся свободні й поважні люди, що були на княжій службі, инакше — в його дружині. Се останнє слово (від друг), як ми вже знаємо, властиво означало „товаришів“, „приятелів“³⁾, і ся назва підчеркувала ті свободні відносини, які дійсно, не тільки

¹⁾ Про нього спеціальна розвідка: Geiss Heinrich Bischof von Kiew und die Wallfarth St. Leonhard (Oberbayerisches Archiv, 1859); доповнений иньшими звітками ітінерар Генриха у Абрагама с. 202.

²⁾ Література в примітці 25.

³⁾ „О любя моя дружина“ — дорогі товариші, каже Ярослав про новгородських „людей“ — Лавр. с. 137.

в теорії, але в значній мірі й на практиці існувала між дружиною й князем. Ми бачили, що дружинник (бодай старший, виднійший) уважав себе не сліпим слугою князя, а його товаришом, що мусить знати плани князя, бо-ж він не простий наємник, а вірний помічник, якого не купиш злотов і сріблом: йому завдячував князь усе що мав, і з ним тому повинен був усім добром ділити ся, а не берегти, не складати. Зв'язує дружинника з князем свобідна умова; кожної хвилі може він його покинути й перейти до иньшого князя, хоч би й його ворога, не підпадаючи ніякій піметі або карі. Се був кардинальний принцип староруського державного устрою, тому захований був цілком і в пізнійшій московській устрою, хоч як йому противним цілим своїм укладом: „а боярам і слугам вольним — воля“, повторяють стару максиму пізнійші московські умови.

Княжі мужі, як і більші люди громади, инакше звали ся ще боярами. Пізнійше, коли назва боярина притерла ся, розрізняли ще звичайних бояр від „великих“ — бачимо се в Галичині. Давнішою назвою їх було ще „огнищанин“ — назва неясна що до свого початку: вона виступає в старших редакціях Руської Правди, тим часом як в новійших заступає її „княж муж“. Її виводили давнійше від „огнища“ — в значінню оселі, отже значило б се господарів; але огнище в значінню дому взагалі не звістне в старих пам'ятках; тепер пішло в курс об'яснення сього слова від „огнищ“ невільник¹⁾, отже — більший господар, що володіє невільниками, але й се об'яснення не можна вважати зовсім певним²⁾. Огнищани, про котрих говорить Руська Правда — се старша дружина князя, а не земська аристократія, як показує їх вира.

Се була дружина властива чи більша. Але до дружини в ширшій значінню зачисляли і „меньшу дружину“: отроків або дїтських. Сї назви — отроків і дїтських не означали тільки дійсно молодиків, але взагалі рядову дружину. Сьвятополк, кажучи, що має вісімсот отроків, очевидно почислив сюди всю дружину; Володимир Мсти-

¹⁾ В такім значінню ужите се слово властиво тільки один раз — в перекладі Григорія Богослова з XI в.: гордяще ся многы огнищи и стады, в оригіналі *οἱ πλείους ὑψιρρόντες ἀνδραπόδων καὶ τετραπόδων* (вид. Будиловича с. 323). Иньші тексти — Татїщева і *Mater Verborum*, не певні.

²⁾ Його пустив в курс Ключевский (Курсъ I с. 196 пор. 337), пор. Рожковъ Очеркъ I с. 36 і 44. Питання одначе, чи й слово огнищанин і огнищ-раб не йдуть від слова „огнище“ — оселя? Згадаю ще толкування Платонова (Лекції, 1904, с. 81): огнищанин те саме, що тивун огнищний.

славич, втративши своїх бояр, каже, що його боярами тепер будуть дїтські: розумієть ся, було-б сьмішно, як би він назвав, старий чоловік, своїми боярами головусих недоростків. Сими назвами означали ся „молодші“ — себ то менші члени дружини (хоч би вони були й сиві), що були тільки рядовими вояками й слугами княжими, а не властивою „дружиною“ — товаришами й повірниками князя. З такої ролі починав звичайно кождий молодик свою службу в дружині, тільки одні — чи завдяки здібностям, чи визначному роду, переходили потім в категорію „мужів“, иньші-ж лишали ся й на ціле житє отроками — „недоростками“ в значіню своєї невисокої карієри.

Чи була яка різниця між отроками і дїтськими, не знати; висловлений був здогад, що дїтськими спеціально звали ся молодики з значних родин, які потім переходили в категорію бояр, але се тільки здогад.

Старша дружина відрізняла від молодшої не тільки більшим удержанням, визначнішим становищем, політичними впливами, але й правно: вира, себто кара за убийство княжого мужа була подвійна (вісімдесять гривен), тим часом як за отроків — звичайна (40 гривен)¹⁾; се була zarazом прероґатива княжих бояр перед земською аристократією — не-княжими боярами, бо за голову сих платила ся тільки звичайна вира. Подвійною вирою забезпечали князі житє особливо дорогих для себе осіб — старшої дружини й визначніших своїх тивунів (хоч би вони були й несвобідні) — се було явище широко розповсюджене взагалі в варварських законодавствах.

Старша дружина, як ми вже знаємо, сповняла функцію княжої прибічної ради, займала вищі місця в адміністрації й війську. „Отроки“ були звичайними вояками, а в спокійні часи сповняли всякі поручення на княжім дворі, або на провінції, в ролі помічників старших дружинників в їх управі. Так Руська Правда згадує про отрока, що їздить разом з княжим вирником²⁾. Мономах наказує князям, аби вони „ходяще путемъ по своимъ землямъ“, не давали отрокам „ані своїм, ані чужим“ робити пакости „ни в селѣхъ ни в житѣхъ“, а про себе каже, що він робив усе сам, не епускаючи ся на отроків, і на війні, і на ловах³⁾. Що правда, тут часом під отроками можуть розуміти ся прості слуги і навіть холопи, а не члени дружини.

¹⁾ Рожков помиляєть ся, що се була пізнійша привілеґія, мовляв не-вістна Р. Правді XI віку (I с. 58): Р. Правда другої редакції говорить про 80-гривенну виру огнищан.

²⁾ Карамз. с. 7. ³⁾ Лавр. с. 237. 242.

Окрім дружини княжої були і у визначнійших бояр свої дружини отроків, розуміється — менші від княжих, а більші або дрібніші відповідно значінню й заможности боярина. Такі боярські полки ми знаємо ще в X в. (згадують ся отроки воеводи Свенельда, за часів Ігоря), і вони існували й пізніше, хоч з роздробленням князівств, з намноженням князів, сі боярські полки мусіли меншати. Оповідючи про напад Ізяславового важного боярина¹⁾, на печерський монастир, Нестор каже, що він пішов, „поимъ отроки многы“. Ще виразнішу згадку маємо в літописи: вона оповідає про Мономахового боярина Ратибора (мабуть тисяцького переяславського), і каже, що у нього була „дружина Ратиборова чадь“, а на иньшому місці зве її просто отроками; назва „чадь“ вповні відповідає, як збірна назва, „Ратиборовим отрокам“²⁾. Судячи по оповіданню про знайдений у дворі галицького маїната Судислава арсенал³⁾, треба припускати, що й „великі бояре“ галицькі XIII в. мали свої полки.

Про великість дружини я говорив уже вище: бачили ми, що полки визначнійших князів XI—XII в. не завсіди сягали тисячки; боярські дружини в сумі, певно, не давали навіть друге стільки⁴⁾. Таким чином дружинна верства в загальнім складі людности давала не високий процент. Бо ми бачимо, що тоді як людність самого м. Київa доходила мабуть до 100.000, київський князь мав 800 отроків. В дальшій часі, в міру того як слабли й дрібнішали князі, їх полки ставали все менші, але загальне число дружини, її процент в землі мабуть навіть зростав, в усякім разі не зменьшав ся. Заразом титул боярина ставав все більше розповсюдненим, число бояр зростало, і в порівнянні з числом отроків і абсолютно. Ми бачили, що в Галичині XIII в. відрізняли ся від звичайних бояр „великі бояре“, а загальне число бояр рахувало ся на сотки,

¹⁾ „Пръвый въ боярѣхъ“, може звістний з літописи Янь. Житие Феодосия л. 8.

²⁾ Іпат. с. 158—9; ся Ратиборова дружина, здається, називала ся також по імені свого боярина „Ратиборовичами“, бо Ельбехъ або Ольбегъ (як в Лавр.) Ратиборович, згаданий у сій історії, судячи по імені (якесь турецьке?) ледви щоб був сином Ратибора: мабуть се був котрийсь з його „чади“.

³⁾ Іпат. с. 506.

⁴⁾ Оповідання пізнійших версій Патерика про Варяга Шимона, що він привів на службу Ярославу з собою 3.000 мужа (в старших верзіях того нема), хоч досить часто фігурує у новітніх істориків, зовсім не варте довіря. Сі три тисячі варті стільки-ж, скільки 1700 людей Родіона Несторовича (див. вище с. 151).

означаючи все, що хоч трохи підіймалося над рівнем княжого звичайного вояка і слуги. Так поволі спускаючи ся по східних суспільної ерархії, „боярин“ вкінці дістав значіння княжого дружинника взагалі, обов'язаного військовою службою обивателя, і з сьм значінням сей термін переходить потім в суспільно-політичний устрій земель Руської держави пізнійших віків (XV—XVI).

В склад дружини, вищої і низшої, входили різні суспільні й національні елементи. Були се люди свободні — се видно з постанов Руської Правди¹⁾, але се не виключало, правдоподібно, можливости попасти сюди часом і княжому холопу, невольнику. Тим менше закрита була сюди дорога для всяких свободних людей. Звістне оповідання літописи про початок міста Переяслава каже, що Володимир зробив значним боярином (великим мужем) того хлопця, що переміг Печеніжина, і його батька, хоч вони були простого роду: се оповідання мусить вірно віддавати обставини XI в. Про галицьке боярство, яке далеко більше сконсолідовалося ніж де инде, ми бачили, що й тут між бояр проходили також люди „от племені смердьа“, а один з визначнійших галицьких олігархів Доброслав був „поповим внуком“²⁾. Що до етнографічних елементів, то не заходячи навіть в X в., коли склад княжої дружини був особливо різнородний, ми й пізніше в княжих дружинах стрічаємо людей ріжного племені. Так між київською дружиною XI—XII в. бачимо Чудина і його брата Туки, Козарина, Варяга Шимона, Володислава Ляха, Івана Войтишича — Поляка або Чеха, якогось Олбира Шерошевича — мабуть турецького роду; у Мономаха був отрок Бяйдук, а у Ратибора Елбег; між „чернигівськими биями (боярами)“ Святослава стрічаємо таких як Шелбрі і Олбрі, теж мабуть турецькі роди.

Переходи князів з одного стола на другий викликали значні переміни серед дружини. Так Святосполк, прийшовши в Київ з Турова, привів з собою звідти дружину; Юрий, здобувши Київ, поприводив з собою й бояр суздальських (Суздальці); наступники Андрія суздальського, прийшовши в Суздальщину з Чернигівщини, привели звідти з собою „руських дітських“; таким же способом треба мабуть собі толкувати протиставлення „уних“ (властиво —

¹⁾ Руська Правда (Карамз. 9—11) відрізняє, очевидно, отрока від княжих слуг, що могли бути і свободні й не свободні: вира отрока завсіді 40 грив., себ то звичайна вира свободного, тим часом плата за голову тивуна або инакшого слуги, що міг бути й свободним і не свободним, вагається між 5 і 80 грив., відповідно вартости й значінню сього слуги.

²⁾ Іпат. с. 85, 525.

молодих) бояр Всеволода старим київським боярам¹⁾. Се те, що в пізнійшій московській термінології звалося „заїздом“ — прихожі бояри „заїздили“ — перебивали місця місцевим, і се завісди викликало велике незадоволення серед місцевого боярства.

З тим усім одначе не треба собі уявляти дружину, як якусь перисту мозаїку від краю до краю, що при кожній зміні князя змінялась як камінці калейдоскопа. Не вважаючи на присутність різних посторонніх елементів основну масу дружини складали люди місцеві, між старшою дружиною — люди з місцевих „ліпших людей“, а при тім чимало їх служило в дружині з роду в рід, так що дружинна служба була дідичною в їх роді. Не кажучи вже за такі відокремлені й замкнені в собі землі, як Галичина, але і в Київщині, де при неустанних перемінах князів і династий склад дружини мусів найбільше змінятися, ми бачимо серед бояр таких, що не вважаючи на зміни князів лишаються в землі, займають далі свої становища й передають свої уряди дітям. Так Ян Вишатич служить з початку Святославу, під час його київського князювання, потім виступає серед чільнішої київської дружини за Всеволода і Святополка; Іван Войтишич фігурує серед київських (княжих) бояр за Мономаха й його синів, за Всеволода й Ігоря Ольговичів; Шварно служить у Києві Ізяславу Мстиславичу, потім Ізяславу Давидовичу; Володислав Лях — Ростиславу, Мстиславу Ізяславичу, Давиду Ростиславичу, Михайлу Юрійовичу²⁾. Можна знайти й загальніші вказівки на княжих бояр, що лишалися в землі, не вважаючи на зміни князів: так приведенням з Святотполком боярам 1093 р. літописець протиставляє старого боярина Яня й інших „мужів смысленних“, очевидно — місцевих київських дружинників; так 1096 р. Мономах з Святотполком закликали Олега Святославича в Київ на всенародній суд „предъ мужи отецъ наших“ — старих бояр київських.

Дідичність серед старшого боярства була також значно розви-

¹⁾ Іпат. с. 151, 152, 336, 406.

²⁾ Іпат. с. 123, 146, 186; 204, 210, 231; 238, 354; 360, 365, 376, 380. Той факт, що ми лише зрідка може констатувати такі факти — де боярин, або його діти лишаються в тій самій землі при новім князі, дав повід недавно Ключевському покликувати на це як на доказ, як рухлива була ся боярська верства (Курсь І с. 236). Але цього не можна робити: такі звістки наші в високій мірі випадкові, згадки про бояр взагалі досить рідкі, і при браку фамільних імен ми не можемо ані уставляти тотожності, ані генеалогії їх. Поступаючи методом Ключевського, ми й галицьке боярство, дуже тісно зв'язане з землею, відсудимо від сеї зв'язи.

нена. Навіть в Київщині ми можемо слідити, як певні уряди — становище тисяцьких, воєвод переходить з батька на синів. Так за Ярослава тисяцьким був, очевидно, Вишата, за Ізяслава — його син Янь, за Сьвятополка — його другий син Путята; за Рюрика „воєводою“, можливо — тисяцьким був Славно Борисович, за Володимира Рюриковича його син Іван Славнович держить „воєводство київської тисящі“¹⁾. На існування боярських родів вказують призвища не тільки по батьку, а й по діду, що ми часом стрічаємо: нпр. Мирослав Хилич внук, Івор Гюргевич Мирославль внук, Олєстин Олексич Прохорів внук — в дружині Ольговичів²⁾.

Коли ми згадаємо, що дружина звязана була не з княжим урядом, а з особою князя, що князь зовсім довільно міг добирати собі дружину, приймати і відправляти, то нас мусить здивувати сей факт, який ми бачимо особливо виразно в Києві — що ті-ж самі бояри або боярські роди задержують своє становище при перемінах князів, часом при князях ворожих. Очевидно, було щось у сих бояр, що примушувало князів давати їм і їх дітям визначні становища в своїх дружинах, в своїй адміністрації незалежно від своєї охоти чи неохоти до сього. Існування якихось боярських прав на певні становища, боярських рані особливо виразно дає себе знати в Галичині, де між боярами існують якісь свої рахунки, хто з них „достоєн держати“ яку волость по своєму становищу, роду, заслугам; боярські оліїархи тут уважають можливим „князя собі називати (номінально признавати), а самим усю землю держати“, і розбирати поміж себе уряди, не питаючи ся князя. Для пояснення сеї практики я вказував свого часу на пізнійшу, звістну з литовських часів практику наших земель, що бояре певної землі бувало „держали“ — правили поодинокі уряди „колейно“, по черзі, без всякої участі чи з дуже невеликою участю в сїм волі в. князя³⁾. Але те що найбільш виразно показало себе в Галичині під час упадку княжої влади, в менш драстичних формах мало, очевидно, місце скрізь, судячи по тим явищам, які бачимо в Київщині, себто землі, де тривкість дружинного елементу мала всі шанси бути мінімальною.

Се поясняєть ся тим, що княже боярство рекрутувало ся в переважнім числі не з яких небудь заволод, неприкаєнних людей, що не маючи ніякої опори, залежать вповні від волі свого настав-

¹⁾ Іпат. с. 108, 146, 198, 445, Лавр. с. 434.]

²⁾ Іпат. с. 231, 233, 431.

³⁾ Див. про сю практику в т. V с. 290. Пор. моє: Галицьке боярство в XII—XIII вв.

ника — як сучасна уряднича верства. Княжі бояре були переважно люде заможні, властители маєностей, що займали в суспільності впливове становище незалежно від своїх урядів і були самі по собі „боярами“ — „ліпшими людьми“ в громаді, без огляду на те, чи брав їх князь у свою дружину чи ні.

Дійсно ми стрічаємо в джерелах кілька вказівок про земельні маєності і багате майно бояр київських і галицьких. Так 1146 року Кияне пограбили „доми дружини Ігоревої і Всеволожої, села і худобу та побрали багато майна (ii) по домах і монастирах (у схованню)“. Ізяслав, ідучи з Волини на Юрія 1150 р., каже своїй дружині: „ви вийшли зі мною з Руської землі, стративши свої села і маєтки (жизни)“, а даліше довідуємося, що по смерті Юрія Кияне „побивали Суздальців по містах і селах, а майно їх грабували“: очевидно Юрій, сконфіскувавши маєності Ізяславових бояр, роздав їх своїм. Нарешті під 1159 р. оповідається, що Мстислав Ізяславич, опанувавши Київ, „забрав багато майна дружини Ізяславової (Давидовича), золота і срібла, челяди, коней і худоби“¹⁾.

Подібні звістки знаходимо й про галицьких бояр: Володислав нпр. так промовляє до перемиських бояр: „чого вагаєтеся, братя? хіба вони (Ігоровичі) не пограбили ваше майно, дочок ваших не повіддавали за ваших рабів, а вашими батьківщинами не заволоділи ріжні зайди?“ Одного разу Данило забирає від бояр Арбузовичів Пліснисько збройною силою й знаходить там силу невольників (великъ плѣнъ). Нарешті в Галичині ж знаходимо ми бояр з прізвиськами місцевими, як Семен Коднинський, Борис Межибожський, може й Климата з Годиш гір²⁾.

Правда, існування маєностей у бояр пробувано толкувати інакше: деякі дослідники припускають, що вже тоді практикувалося роздавання за службу земель від князів боярам³⁾. Але припустити це дуже тяжко: князівські маєності самі бували не великі, се були фільварки, по теперішньому кажучи, де земля

¹⁾ Іпат. с. 233, 284, 336, 334.

²⁾ Ibid. с. 485, 491, 510, 513, 515.

³⁾ Існування в ці часи земельних держав, роздаваних князями дружині за службу признавали нпр. Костомаров (Монографії I. 122, XII. 56), Беляєв (Рассказы I. 203), Ловайский (I. 2 с. 293, 306), В.-Буданов (Обзор³ с. 92), против сього виступали Погodin (Исследования VII. 229), Сергеевич (Въче и князь с. 410—1), Платоновъ (Лекції с. 79—80; Сергеевич вернувся до цієї справи в своїх Древностях рус. землевладѣнія (Ж. М. Н. П. 1900, X), доводячи пізніший початок служебного володіння землею (с. 76) (передр. в III т.).

обробляла ся руками несвобідних робітників, і їх, розумієть ся, князі в державу боярам не давали: вони роздавали їм певні округи для повнення ріжних адміністраційних функцій, а не села з челядію, які ми бачимо в вище наведених звітках у бояр. Се, очевидно, були звичайні, приватні маєтності, такі ж фільварки, і бояре були їх власниками.

Такі бояре-власителі певно грали головну ролю в дружині й по иньших українських землях, ще більше ніж у метушливій Київщині. Князю завсіди було наручно притягнути до себе сих впливових людей, узявши їх на свою службу; з другої сторони — й сим людям була наручна княжа служба: вона додавала їм іще инаких, службових впливів, давала доходи на княжій службі. Так земське боярство мало всі шанси входити широко в боярську дружину. З другої сторони й ті зайти, що заходили в княжу дружину чи з иньших земель, чи з иньших верств, доробивши ся становища й майна на княжій службі, легко могли ставати господарями, заводячи свої села. Таким чином між земською, земельною аристократією й княжою дружиною в нормальних відносинах князя до землі мусіли істнувати досить тісні звязки, обошільні переходи, і тим поясняєть ся те мішанне між боярством княжим і боярством земським, яке ми бачимо в наших пам'ятках: не можна звичайно навіть відрізнити єї дві категорії, так що деякі дослідники¹⁾ висловляли гадку, ніби в єї часи земське боярство зовсім злило ся до купи з дружиною. В дійсности вони не злилися, а між ними були тільки більші або менші звязки, більша або менша коінциденція в залежности від становища князя. Під час князювання князя накиненого, чужого землі, як нпр. князювання Юрія в Києві, коли київське боярство стояло по стороні Ізяслава, а Юрій „обсаджував ся“ своїми суздальськими боярами, княжа дружина була чимсь зовсім відокремленим від земської аристократії; але коли на столі сидів князь, що старав ся увійти в близші звязки з землею, стояв з нею в добрих відносинах, як нпр. Мономах, Мстислав, Ізяслав — земські елементи мусіли дуже широко входити в дружину.

Такий земський боярин, вступивши на княжу службу, не потребував тягати ся з землі при зміні князя: коли новий князь не хотів його, він міг собі й обійти ся без княжої ласки. Але князю не легко було скинути його з уряду, не взяти в дружину, або

¹⁾ В.-Буданов Обзор³ с. 32, Линиченко Вѣче с. 64, давніше Пассек Княжеская и докняжеская Русь с. 15—16, 109, 146 і иньші.

поминути при авансі: се значило собі наптити ворога, й навіть ворогів, бо такий боярин певне мав у землі й парентелю й клієнтелю; та й взагалі наживати собі ворога в більшім боярині було не наручно¹⁾. І от новий князь, чи хотів чи не хотів, мусів дуже часто не тільки зіставити за таким боярином його дотеперішній уряд, але й давати дальші й ліпші посади йому й його дітям.

Раз служба в княжій дружині була корисною, було зовсім природно, що дружинники взагалі й бояре спеціально приміщували й своїх дітей тудиж. Такі боярські сини²⁾, як і діти земських аристократів, мусіли вступати, як сказано вже, в дружину отроками, але їх рід, впливи їх свояків запевняли їм швидкий поступ, перехід в ряди „княжих мужів“, на різні адміністраційні посади. Таким чином серед боярства виробляється ідея „отчин“³⁾, як і серед князів: син змагається за зайняти місце батька, і не дати йому батькового уряду без очевидних причин — значить знов нагнівати цілий його рід. Так серед боярства виробляють ся свої рахунки, свої претензії на уряди, наслідком котрих князі навіть і неприхильні повинні були їм давати уряди, на котрі претендували вони на підставі своїх рахунків.

Розуміється, між сю привілейовану верству проходили й сторонні елементи, як ми бачили: дружинне боярство ніколи не могло стати замкненою кастою; але завсїди сим „новим людям“ кар'єра давала ся далеко тяжше. Ми бачили, як у Галичині родовиті бояре з гори дивили ся не тільки на нового чоловіка „от племені смердьа“, але й на „попového внука“. В слабших формах се мусіло повторяти ся й по иньших землях; досить розповсюджена гадка про демократичність давнього руського суспільного устрою в значній мірі хибна, як побачимо не раз іще нижше⁴⁾.

¹⁾ Які з того виходили часом історії, дуже добре ілюструє історія Бориславичів, описана в Іпат. с. 370 і в т. II с. 196.

²⁾ Се слово в значінню технічнім, як суспільне становище, стрічаємо на Волини, при кінці XIII в., див. т. II с. 402. Перед тим стрічаємо сю назву тільки раз — в XII в., але відай про Поляків — Іпат. с. 270. В Московщині „боярські сини“ стали технічною назвою для одної з низших категорій шляхти.

³⁾ Можливо, що в сім значінню треба розуміти „отчину“ в історії боярина Жирослава, що втратив її за крадіж (Іпат. с. 493); можливо, що і в наведений вище промові Володислава до перемиських бояр „отечества“ треба розуміти не про маєтності, а про ті уряди, які займали батьки їх, а тепер позасідали різні заволоки.

⁴⁾ Супроти сказаного сильним побільшенням являється погляд, недавно ще повторений Д.-Запольским (Книга для чтенія I с. 3878), що

До категорії княжих людей належала окрім дружини старшої й молодшої також княжа служба, в тіснім значінню слова. Вона в значній мірі складала ся з людей несвобідних, як тодішня служба взагалі; яку визначну роль в складі тодішньої служби грав елемент несвобідний, се найліпше показує звісна постанова Руської Правди¹⁾, що хто іде в службу не забезпечивши собі свободи, то тим самим стає холопом: „а се третіє холопство (третя обставина, що приводить до холопства) — тивунство безъ ряда или ключъ къ себѣ привяжеть (підє в службу ключником)“. Але неважаючи на свою несвобідність, княжі слуги займали привілеїзоване і поважне становище в суспільности. Так за княжих слуг вищих категорій платила ся повна, а навіть і подвійна вира — нпр. за тивуна конюшого — начальника конюхів, за тивуна огнищного — може начальника над челядію, подѣздного (як толкують, — начальника ловців, — хоч би єї слуги були й несвобідні²⁾). Вони, хоч не управнені по праву, мусіли користати з прав свободних — мали своє майно, ним розпоряджали і т. и., як будемо ще бачити нижше (се зрештою належить не тільки до слуг княжих, але й єпископських та боярських вищих категорій). Княжі (а також єпископські, почасти боярські) тивуни, хоч були, певно, дуже часто, а навіть переважно несвобідні (на се вже вказує слово „тивунство“ в наведеній постанові Руської Правди як типове означення несвобідного слуги), сповняли різні, досить поважні урядові функції й мусіли грати важну роль в суспільній єрархії.

Переходячи тепер до суспільности не-княжої, почнемо від її вищої верстви — від боярства не-княжого, земського. Та тут стрічає нас трудність: наслідком тих звязків, того мішання не-княжого боярства з дружиною, що вище я підніс, не раз дуже тяжко вибрати з жерел те, що належить до боярства неслужебного, так що й сучасні дослідники звичайно не відграничують ближше сих двох категорій у своїх оглядах.

Ся верства виступає у нас під ріжними назвами: „лучьшии“, „лѣпшии мужи“ (лучьшии мужи иже держать землю — у Деревлян), „болшии и нарочитии мужи“, „нарочитая чадь“, теж саме правдоподібно означають „старци градскии“ або „людскии³⁾“. За-

в давній Руси чоловік мусів всього доходити своєю особистою діяльністю, а уродження не давало ніяких шансів.

¹⁾ Кар. 121. ²⁾ Р. Правда Карама. 9, 10.

³⁾ Див. Іпат. с. 35, 36, 230, 351 (лучшии мужи); 81 (нарочитая

гальною, початковою назвою для них було *бояре*; в виводі сього імени фільольоїи вагають ся між пнями *бой* і *бол*, але з історичного погляду не може бути непевности в початку від *бол* (початкова форма боярин, грецизована *βολιαδης*, відти стягнена боярин і ще далі — сучасне російське барин — пан), так що слово се означає теж „більших людей“. Потім сю назву перенесено також на старшу княжу дружину (се мусіло стати ся досить пізно, не скорше мабуть кінця XI в., бо в Руській Правді старша дружина не має сього назвища), і в наших джерелах звичайно тяжко розрізнити звістки про боярство земське від дружинного. Але що ся назва прикладала ся й до земської аристократії, не підлягає сумніву. Що в Руській Правді уживаєть ся вона в таким значінню, я вже сказав¹⁾; з літературних памяток стрічаємо се слово в таким значінню нпр. в літописній повісті про Володимира, в історії Бориса і Гліба і т. н.²⁾.

Початок сеї аристократії був родовий — з початку се були старші династії в родах. Але давно уже її характер змінив ся — вона стала аристократією маєтковою, верствою богатих. В північних землях при тім імя боярства спеціалізувалось: воно означало тільки верству земельних властителів, тим часом як капіталістів називали купцями, так що там старому виразу „болшии мужи“ відповідають „бояре і купці“³⁾. У нас такого розрізнювання не можна помітити; принаймні в XI і на початках XII в., судячи по звістках, бояре означають взагалі богату, вищу верству, противставляючи ся „людям убогим“, „людям простим“, без ріжницї, чи те багатство полягало в землях чи в капіталах⁴⁾. Але дуже можливо, що й у нас еволюція ішла в тім же напрямі, судячи по тому, що в ли-

чадь); 54, 73, 85, 87, 88 і Лавр. с. 122 вар. (старцы), Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 86 (болшии и нарочитии мужи).

¹⁾ Назва боярства для аристократії земської, не дружинної, особливо виразно виступає в 43 § Кар.: „Оже будетъ холопи тати, любо княжи, любо боярьскыи, любо черныцвы“ — річ очевидна, що тут під боярами розуміють ся взагалі всі маючі люде, що мали невольників.

²⁾ Іпат. с. 90: „се же увидѣвше людѣи снидоша ся бещисла и плакаша по немъ: бояре акы заступника земли ихъ, убозии акы заступника и кормителя“; тут „людѣи“ очевидно означають громаду (бо дружини й не було тоді в місті), й вона поділяєть ся на дві категорії: бояр — себто богатих, і людей убогих. Не-дружинну аристократію означають очевидно й „вишегородскыя боярци“ — Іпат. с. 92.

³⁾ Так було в Новгороді; в Суздальщини ми маємо також таку згадку ще з XII в.

⁴⁾ Бояре і убозии — вище нотка 2, бояре і простии людѣи — Іпат. с. 152.

товсько-польський період і у нас назва боярина перейшла в значінню земельного власника, при тім обов'язаного службою; се остатнє стало ся правдоподібно завдяки тим зв'язкам і мішанині земської земельної аристократії з княжим боярством, про яку я вже казав.

Що до самого складу верстви ліпших людей, то в великих торговельних центрах, як Київ, по часті Чернігів, Володимир і т. п., багаті купці, промисловці, взагалі капіталісти мусіли в ній займати дуже важне місце; в краях менше торговельних ся верства мусіла складати ся головнo з власників більших господарств. З рештою обидві категорії не могли бути докладно відграничені, й чимало, певно, тих „ліпших“ належало разом до обох категорій.

Правною привілеєю боярства було те, що ані по них ані по їх людях князь не брав відумерщини, як брав з простих людей: коли не було у смерда сина, його майно забрав князь, по боярині ж спадщину могли дістати доньки, коли не було сина. По боярських же людях — себто свободних людях, що служили боярину або жили на його землі, спадщину, коли вони не полишали синів, мабуть брав боярин¹⁾. Таким чином бояре були не тільки фактично, але й правно привілейованою верствою. Але вира за боярина була однакова з вирою всякого свободного — 40 гривен, і тим боярин не-княжий відрізняв ся від княжого, бо за того платила ся подвійна вира.

Про зв'язки боярства з княжою дружиною я вже казав. Незалежно від тих зв'язей земське боярство взагалі мусіло стояти до княжого правительства в відносинах близьких і прихильних. Як я вже підносив, ми не помічаємо ніякого антагонізму або боротьби за владу між князівсько-дружинним устроєм і сими „ліпшими мужами“, що давнійше „держали землю“. Судячи по Руській Правді, правительство на ґрунті суспільно-економічнім стояло вповні по стороні боярства²⁾; така нпр. постанова, як обмеження процентів, була видана після повстання 1113 р., себто була вимушена від правительства сим повстанням, що мало веї прикмети соціального руху: бідна міська маса кинула ся грабувати дома княжих урядників, Жидів, а в перспективі зарисувало ся грабування „бояр“ взагалі

¹⁾ Р. Правда Кар. 104. Звичайно думають, що по боярських людях спадщину діставали теж доньки, але я думаю, що тут останні слова параграфа належать тільки до самих бояр, спадщина ж по боярських людях ішла боярину, як спадщина по смердах (як людях нічиїх) ішла князеві.

²⁾ Про сей характер староруського правового кодексу буду говорити ще в дальшій главі.

(монастирі боярські посла, мабуть, припели сюди більше для ефекту); боярство попало в перестрах і як найборше спровадило собі князя, аби приборкав повстання. Сей епізод прегарно ілюструє суспільні відносини, де княже пвавительство, очевидно, стоїть по стороні плутократії й зовсім не бавить ся в демагогію. Не диво, що й пізнійший рух против князівського режиму вийшов не з більших міст, осідків боярства, а з глухих кутів, де боярства мабуть і зовсім не було. А як князям було тяжко зійти з протертої традиційної політики союзу з боярством, показує приклад Галичини, де князі, ведучи й боротьбу з боярством, а безперечно — маючи по своїй стороні співчуте мас, одначе нічого не роблять для того, аби двинути сі маси до якогось активнішого кроку против боярства.

Про рядове міщанство — сих „простих людей“ городів можемо сказати ще менше як про бояр. Насамперед треба зазначити, що чисто міщанський характер могла мати людність тільки в більших городах, де були більше розвинені ремесла і торгівля, а в дрібніших містах вона, безперечно, була переважно хліборобська, бо сі дрібніші міста були тільки обгородженими селами, як ті деревлянські городи за Ольги, що „дѣлають нивы своя и землю свою“¹⁾.

Ріжниця в економічній побуті города й села виявляла ся в тім, що городи платили свою данину переважно грошима, тим часом як села давали натуралії²⁾. З адміністративного погляду город вирізняв ся від сіл тим, що не входив уже, бодай часом, у їх сотну організацію. В політиці горожане мали привілеگیю постановляти рішення, які були обовязковими для всього округа, а мешканці головного міста — рішення обовязкові для пригородів цілої землі. Се давало право людям города на особливу увагу зі сторони князя: їм задавав князь нпр. всенародні пири, а часом робив і більш реальні іречности: нпр. Ярослав, винагороджуючи учасників свого похода на Київ, дає людям з самого Новгорода по 10 гр. кождому, а селянам — „смердам“ по 1 гривні, а тільки старостам сільським, як горожанам, по 10 гр.³⁾. При сильнім розвою міського елементу в нашій суспільно-політичній устрою власне сі „люди градски“ й репрезентували землю.

¹⁾ Іпат. с. 37.

²⁾ Іпат. с. 613 — роспорядження Мстислава про ловчес; в фундаційній грамоті смоленської катедри городи теж платять своє „погородис“, тим часом як „погости“ платять свої дани.

³⁾ 1 Новг. с. 84; всенародні пири нпр. Іпат. с. 86. 288, 290, 458.

Правно і політично рядове міщанство було рівноправним з боярством. Що всі свободні господарі мали однаковий голос на вічу, ми вже знаємо. Але в дійсности по більших містах і за княжих часів мусіли мати головне значінне голоси тих бояр, що держали землю в перед-княжі часи й тепер вели провід у громаді. Те що ми бачимо виразнійше в пізнійшій Новгороді, в ослаблених формах повторяло ся і у нас по більших центрах: всім заправляли в громаді боярські партії й роди. Вище я вказав на повстання 1113 р. як на ілюстрацію того антагонізму, що існував між сірою міською масою й боярством. Але повстання були річею виїмковою, у звичайнім же життю ся маса стояла в залежності й послушности сьому ж самому боярству. Галицько-волинська літопись дала нам образок пишного боярина, що їде собі конем в одній сорочці, й не дивить ся ні на кого, а прості люде біжать коло нього — „Галичаномъ же текущимъ у стремени его“; сей образок пишного боярина й облесної, залежної від нього міщанської маси не далеко відбігав мабуть від дійсности й інших земель.

Сї відносини легко зрозуміти. Ми знаємо, як росповсюднене було по великих містах лихварство і в які страшні лаби воно хапало своїх клієнтів; знаємо, що ограниченне процентів було переведено після повстання 1113 р., очевидно — під натиском тієї бідноти, що його робило; річ зрозуміла, се бідне міщанство й було предметом лихварських спекуляцій бояр. Ми побачимо далі, що ся лихва мала в результаті перехід свободних довжників в категорію півсвобідних закупів-наймитів, відданих на ласку й неласку „господина“, і навіть в категорію холопів; але перше ніж виявили ся в таких правних формах залежності, економічна залежність мала широке поле проявляти ся в моральній залежності, й очевидна річ — що сї всі економічно залежні від боярства дрібні промисловці, купці, селяне були вірними слугами й партизанами своїх патронів в справах громадських і політичних.

Перейдім тепер до селянства.

Відомости про нього для часу, яким займаємо ся, дуже бідні, що й не повинно нас дивувати, коли відомости про більш впливові в політиці верстви показали ся такими скупими. Селянство ж політичної ролі в сї часи не грало і для того на сторони наших історичних джерел попадало дуже рідко, а правний кодекс, бувши вірним зеркалом інтересів вищих верств, займаєть ся дуже багато несвобідними й півсвобідними клієнтами бояр і князів, і дуже мало говорить про свободних селян, що дуже рідко попадали ма-

буть перед княжі суди, маючи свою громадську самоуправу і свій суд. При тім велику трудність робить двозначність самої назви селянства¹⁾.

Терміном для свободного селянина було смерд (смердь, старосл. *смръдъ*, початок слова неясний²⁾). Його значіння дуже добре ілюструє оповідання літописи про походи на Половців 1103 і 1111 р.: похід призначався на весну, але тому спротивилася дружина, кажучи, що се ненаручно смердам — може перепинити їм роботу на полі: „не верема веснѣ воевати: хочемь погубити смерды и ролью ихъ (в другім: и ролью смердомъ)“. На се Мономах зауважив, що далеко важніше ніж дати можливість смердам з'орати поле, забезпечити їм взагалі спокійне від половецьких нападів господарованне: „дивно ми, дружино, оже лошади кто жалуетъ, сюже оретъ кто, а сего чему не рассмотрите, оже начнетъ смердъ орати, и Половчинъ приѣхавъ ударить смерда стрѣлою, а кобылу его поиметь, а в село его вѣхавъ поиметь жену его и дѣти, и все имѣньє его возметь и гумно его зажжетъ? то лошади его жалуетъ, а самого чему не жалуетъ?“³⁾

З цього оповідання видно, що смерди були селяне-хлібороби, вони мешкали в своїх особних дворищах („село его“) й провадили своє власне господарство: ціле оповідання обертається коло піклування про смердів, і ніщо не натякає, аби ті смерди працювали для кого иньшого — що то було господарство княже або боярське, де смерди були тільки робітниками.

Але слово „смерд“ уживалося і в иньшій, ширшій значінню: воно означало всіх окрім князя, всіх княжих підданих. В такому значінню нпр. Олег Святославич, закликаний перед духовенством, бояр і горожан, назвав се судом „єпископів, чернців і смердів“, так що се слово означає у нього всіх сьвітських учасників просектованого збору; так Ян Вишатич, арештувавши волхвів, питає їх: „чья єста смерда“ — чиї ви піддані⁴⁾.

¹⁾ Літературу про селян див. в прим. 25, особливо праці Беляєва, Кальєва, Мрочек-Дроздовського (Исследования о Р. Правдѣ II, дод. XIV), в загальніших — Сергєєвича, В.-Буданова, Дебольського.

²⁾ Мікольшіч (Etymolog. Wörterbuch, 1886, с. 310), наводить два виводи: від *смерд*, сморід, і від перського *mard*, й перше вважає правдоподібним.

³⁾ Іпат. с. 183, додаю варіанти з історії 1111 р. с. 191, теж пор. Лавр. с. 267.

⁴⁾ Іпат. с. 122, 160; в такому же ширшій значінню мабуть сказано про смердів ушницьких, що скакали до Берладника — Іпат. с. 341.

В Руській Правді се слово уживаєть ся і в узшій і в ширшій значінню, так що в деяких місцях не можна навіть і сказати напевне, як тут треба розуміти се слово; але і в таким разі очевидно, що сказане про смердів в ширшій значінню — себто підданих взагалі, ми повинні були б прикласти і до смердів у тіснійшій значінню — себто селян.

Що смерд був свободний чоловік, се показує виразно Р. Правда, кажучи, що смерди платять „княжу продажу“, себто за карні вчинки платять кару князю, тим часом як холопів „князь продажею не карає, бо вони не свободні“¹⁾. Карати смерда можна не инакше як тільки по присуду князя (або княжого урядника) — хто мучив (брав на тортури або карав) смерда без княжого суду, платить кару: „или смердъ умучатъ, а безъ княжа слова, за обиду три гривны“¹⁾ — значить доміняльного суда над ним нема. Одне кара за мучення смерда чотири рази менша від такої ж кари за „мучення княжого мужа“. Але вира за голову смерда безперечно була однакова з головою иньших свободних (40 грив.): передічуєчи ті категорії людей, за голову котрих платить ся повна вира, Р. Правда в тих редакціях, які маємо, очевидно, розуміє смерда під назвою „Словенина“²⁾.

Що до економічного становища смердів то Руська Правда говорить про „смердїх коней“, „смердїх холопів“³⁾, таким чином признає у смердів рухоме майно всякого рода, навіть і холопів, що теж належали до майна.

Але на чийй землі господарили смерди? Очевидно теж на своїй; тим відрізняли ся вони від хліборобів иньших категорій, які робили на чужій землі — про них будемо говорити низше. Правда, досить розповсюднений погляд бачить в смердах осадників княжих земель, але сей погляд не знаходить собі опертя в фактах. „Княжими“ землями тоді були ті нечисленні фільварки, де князі вели своє господарство руками безземельних і невільних робітників; на те, щоб якісь иньші землі уважали ся княжими, не маємо ніякого натяку: вони належали до тих, хто вкладав в них свою працю, й землі смердів були їх власними, о скільки може

¹⁾ Кар. 89.

²⁾ Се стало ся тому, що тут ми безперечно маємо новгородську редакцію сього закону (Ак. 1, Кар. 1): горожанин і купець означають міську людність, Словенин — сільську. Зрештою, що смерд мав цілу виру, се зовсім певно виходить з того, що її мав ізгой (тажже), хоч він стояв у суспільности на низшій степені ніж смерд.

³⁾ Троїцьк. 13, Акад. 25.

бути мова про власність в тих часах. Зрештою й наведене вище літописне оповідання називає село смерда *його* селом.

Таким чином всі ці звістки вказують на повноправність і економічну самостійність смерда. Але є одна звістка, що говорить зовсім що иньше, се параграф, чи властиво — варіант його в декотрих кодексах Руської Правди¹⁾: „а за смердъ и холопъ (вира) 5 гривенъ“. З нього б виходило, що смерд стояв на однім рівенні з холопом, і дійсно деякі учені виводять се; иньші знов припускають, що разом з категорією свободних смердів існувала ще иньша — смердів закріплених, подібних до холопів²⁾. Але про сю другу категорію більше нїде нема мови; противно, иньший, згаданий уже вище параграф³⁾ зовсім недвозначно виключає можливість такої категорії: вичисливши грошові карі за різні роди худоби, він додає: се карі для смердів, що платять князеві продажу; коли ж злодіями будуть холопи — чи то княжі, чи боярські, чи монастирські, котрих князь не карає продажею, тому що вони не свободні⁴⁾, то за них платить їх господин подвійне відшкодованнє.

Очевидно, що як би окрім тих повноправних смердів були ще иньші, рівнорядні з холопами, про них мусїла-б бути тут згадка. Супроти сього нема иньшого виходу в сучаснім стані наших відомостей як тільки прийняти, що ми тут маємо хибний варіант, бо в иньших кодексах натомість читаєть ся: „а за смердний холопъ 5 гривенъ“⁵⁾; се зовсім правдоподібно.

Про громадську самоуправу сього свободного селянства говорив я вище⁶⁾, а також дав образ і тих державних тягарів, які на нїм тяжили⁷⁾. Судячи з пізнїйших даних, вони були в сумі досить високі, навіть дуже високі місцями — бо оподаткованнє взагалї не визначало ся однородністю і однаковістю, противно — при браку якоїсь докладно означеної підстави оподаткування, при неоднако-

¹⁾ Кар. 13, Акад. 23. Противна лекція зпоміж кодексів описаних Калачовим занотована в восьми кодексах.

²⁾ Я спинаю ся ближше на сїм тому, що в своїй історії Київщини (с. 355) сам прилучав ся до сього останнього погляду, з сучасних репрезентантів науки руського права заступленого нпр. В.-Будановим (Обзоръ² с. 35 = с. 38 вид. 3), але потім переконав ся в його неможливості.

³⁾ Кар. 42.

⁴⁾ То ти уроци смердомъ, оже платять князю продажу. Оже будет холопи тати, любо княжи, любо боярьскыи, любо черныцевы, ихъже князь продажею не казнить, то двоичи платити ису за обиду.

⁵⁾ Таке об'ясненнє сеї справи дав Сергієвич — Р. юрид. древн. I, с. 173. ⁶⁾ С. 237—8. ⁷⁾ С. 255—6.

вості тих господарських комплексів, які служили одиницею оподаткування, воно розвивалося своїми особливими дорогами не то що в кожній громаді, а навіть і в кожному такому господарстві¹⁾. Сі значні тягарі мусіли бути немалим стимулом до того, що свободні селяне переставали господарити й переходили на становище боярських підсусідків, економічно залежних ріжних категорій.

Поруч сього повноправного й економічного самостійного селянства існувало иньше — залежне, безземельне, що працювало на чужій землі й наслідком своєї економічної несамостійності було обмежено де що і в своїх правах. Ми знаємо три такі категорії, се ізгої, сябри й закупи²⁾.

Про ізгоїв ми вже говорили³⁾ й не багато можемо до вище сказаного додати. Ми бачили, що так називалися люде без суспільного становища, люде неприкаянні, наслідком того віддані під опіку церкви. Вони уважалися свободними: вира за них повна, як і за всіх свободних. Не маючи власного господарства, вони осідали на чужих землях. Се бачимо з згадки в фундаційній грамоті смоленської катедри: ся катедра між иньшим дістає від князя, очевидно — його власне або двірське село Ясенське „съ бортникомъ, и съ землею, и съ изгой“⁴⁾. Митр. Климент у своїм посланію, вичисляючи ріжні предмети тодішнього землеволодіння, згадує „ізгоїв і сябрів“: „Скажу тобі, хто хоче слави — ті що прикладають (здобувають) дім до дому, села до сіл, ізгоїв і сябрів, борті і сіножати, ляди й старини“⁵⁾. Ся одинока згадка про сябрів показує, що становище їх було аналогічне з ізгоями. Зрештою й ізгої й сябри, як і иньші безземельні свободні робітники, правдоподібно, розуміються нашими правовими памятками в категорії закупів.

Закупы (закупъ, закупный, закупень) з сього часу звістні нам тільки з Руської Правди; вони тут називаються инакше наймитами. Се були люде, що відробляли позичені або иньшим способом винні гроші, або наймалися на роботу — звичайно беручи

¹⁾ Див. про се в т. V с. 121—133.

²⁾ Літературу див. в прим. 26. ³⁾ С. 288—9.

⁴⁾ Христоматія В.-Буданова I⁴ 245.

⁵⁾ Скажу ти сущих славы хотящих, иже прилагают дом к дому, и села к селом, изгой же и сябры, и борті и пожни, лядя же і старини (Посланіє м. Климента вид. Лопарьова с. 14, вид. Нікольского с. 104, див. ще низше — с. 332. Се одинока згадка про сябрів в сі часи; потім се слово маємо в пековській (§ 92 і 106) і новгородській (§ 24) судних грамотах.

плату наперед. Був се застав чоловіка самим собою, чи третьою особою в забезпеченні грошей, які відробляв він своєю роботою¹⁾, і в такім значінні заставу термін „закуп“ задержав ся в пізнішій праві в. кн. Литовського; в давніших часах значіння сього терміну могло бути ширше, означаючи всякого рода економічну залежність.

Закуп жив або у дворі свого пана, або на своїм власнім господарстві. Він міг дістати собі до господарства ґрунт від свого пана, міг мати й свій власний²⁾. Закупи, що робили хліборобську роботу, мали спеціальну назву „ролейних закупів“.

Закуп безперечно був свободним чоловіком. Він має своє майно — рухоме або й нерухоме; за свої вчинки він відповідає сам, не його господар, як за холопа; за незаслужене карання його господар має платити як за обиду свободного, і закуп має право заносити скаргу на свого пана до княжого суду. Але його залежне становище і дуже тоненька границя, що межувала його з холопом, мали наслідки в ограніченні його горожанських прав: свідком він не міг бути, хіба в дрібних справах³⁾, і господар мав право карати — бити його „про дѣло“; тільки як би він був його зовсім без всякого поводу „не смысла, пиянъ, безъ вины“, то закуп міг обжалувати його перед княжим судом, і госпо-

¹⁾ Р. Правда стоїть на тім становищі, що позичка сплачується роботою і таке переконання бачимо в звичаєвій праві в литовських часах, тим часом як кредитори дуже часто заперечували таку амортизацію („ви-пуск“, як він зветь ся тоді) — й те саме мабуть мало місце і в часах Р. Правди. Пор. т. V с. 117.

²⁾ Текст Р. Правди Кар. 73: „оже господиѣ приобидить закупа, уведеть вражду и увередить цѣну, а введеть вкупу (вар.: купу, копу, копну) его или отарицу“ толкував ся так що тут іде мова про винагороджування закупа або грошима (цѣна), або частиною урожаю (копа), або приплодом стада (отарица — від отара, стадо). Се привабне, але дуже гіпотетичне об'яснення. З другого боку вказують на оден текст (Шандектів Никона Черногорця — Срезневского Свѣдѣнія LV с. 296, пор. Рус. ист. библ. VI с. 208), де „отарица“ відповідає слову *πεχούλιον* грецького оригіналу (ἐποὺ γάρ εἰσι τὰ ὑπὸ ζῆλονοσπορέως διαβόλου ἐν τοῖς κοινοβίοις ἀναφεύοντα *πεχούλια* — кде же суть от плевелъ сѣющаго диявола возрастша въ общиѣ житии глаголемое отарица), а купу толкують, як позичену суму, отже мова булаб про наємну плату, позичку і майно закупа; се об'яснення простіше, безперечно. Рожков (I с. 60) непотрібно толкує *πεχούλιον* і отарицу як „земельный участокъ, уступаемый господиномъ въ пользование несвободному челоуѣку“. Слово *πεχούλιον* має далеко ширше значіння, означаючи взагалі особисту власність, і в такім контексті се слово ужите й тут, як явно показує контекст.

³⁾ Р. Правда Кар. 77.

дар платив кару. В відносинах до закупа господар зветь ся „господином“, як і в відносинах до холопа.

Становище закупа взагалі було дуже хистке, і кожної хвили він міг опинити ся в категорії холопів. Очевидно, сю легкість пани закупів дуже надуживали, так що нарешті се викликало зі сторони правительства ряд постанов, які обмежували сі надужитя. Дуже правдоподібно, що більша частина їх¹⁾, як і обмеження процентів, видані були наслідком соціальної революції 1113 р., бо в переважній частині кодексів Руської Правди вони йдуть раз по законах про процент. Сі постанови знайомлять нас з надужитями, які діяли ся з закупам.

Насамперед, очевидно, багаті люди мали звичай неоплатних довжників — що брали у них гроші, чи хліб на прожиток, і не могли звернути, без дальшої церемонії просто повертати собі в холопи²⁾. Закон постановив, що в холопи міг бути проданий неоплатний довжник тільки по конкурсу³⁾, довжник же, що відробляв свою позику працею, не перестає бути свободним чоловіком (себто закупом).

Далі бояре користали з усякого віддалення закупа від роботи, з усякого недодержання речинця для того, аби в кару за се оголосити закупа своїм холопом. Закон постановив, що закуп повертаєть ся в холопа тільки тоді, коли він потайки тікає від свого пана, аби скинути ся свого обовязку; коли-ж він відлучив ся в якімсь інтересі не потайки, або втік щоб поскаржити ся на кривди свого пана судям (очевидно, що пан міг не пустити свого закупа, так що йому треба було аж потайки тікати, і се, очевидно, теж не завсіді закупа удавало ся), — то се не може бути поводом для повернення закупа в холопи⁴⁾; рівнож закуп може перервати свою службу й перед речинцем, тільки тоді повинен решту сплатити грошима⁵⁾.

Трапляло ся, що пан продавав свого закупа третій особі в холопство, або заставляв — в сумі, очевидно, вищій, ніж яку був йому самому винен закуп. Закон постановляв, що такий застав не важний, а закуп, проданий в холопство, тим самим увільняєть ся від всіх своїх зобовязань до свого давнішого „господина“.

Далі, практикувало ся панами штрафованне закупа за ріжні шкоди в господарстві: так нпр. не тільки за худобу або за го-

¹⁾ Р. Правда Кар. 70—73.

²⁾ Кар. 122. ³⁾ Кар. 69. ⁴⁾ Кар. 70. ⁵⁾ Кар. 122.

сподарські річі загублені закупом, але й за худобу, викрадену з замкнених хлівів, або загублену без вини закупа, за купу казали платити, себто прираховували вартість сеї шкоди до його довгу. Очевидна річ, що при стараннім використуванню такої практики, зобов'язанне закупа мало всі шанси не тільки не зменшати ся з часом, а ще зростати, і він фактично ставав вічним слугою. Закон постановляв, що закуп платить тільки за таку шкоду, що стала ся з його вини: нпр. коли він взяв борону або плуг і загубив, або загубив худобу на полі, віддаливши ся в своїх справах, або через своє недбальство — не загнавши до двору, коли йому се було казано; коли-ж сам пан пішле його куди, а худоба пропаде без нього, або її викрадуть з замкненої обори або хліва, то закуп за се не відповідає.

Коли господарі дозволяли собі навіть такі важкі надужитя як продаж закупа в холопство, то ще менше вважали ся вони в менш драстичних надужитях: нпр. вони зменшали за купови умовлену плату грошеву або забирали його майно чи ґрунт, кривдили його иньшими способами, довільно карали. Закон постановляє, що господар за такі кривди караєть ся карою в 60 кун окрім нагороди за купови його шкоди, а за незаслужене закупом каранне платить як за обиду свободного взагалі.

Та совзького становища закупа супроти холопства не поправив зовсім і закон. Ми бачили вже, що закуп за втікачку повертав ся в холопи; так само в холопи попадав він за карний вчинок: „за переступ закупа господин не відповідає, говорить Рус. Правда¹⁾), коли-ж злочинця-закупа деє знайдуть, то господин має заплатити за коня або за що иньше, украдене закупом, а самого його взяти собі холопом; коли-ж господин не схоче за нього платити, то має його продати в неволю і з тих грошей заплатити коня чи вола, чи що иньше украдене закупом, а решту візьме собі“. Таким чином і по закону за купови не далека була дорога до холопства.

Взагалі виступаючи проти господських надужить, може бути — під натиском народнього руху, правительство хоч і обмежує панські права, але робить се дуже обережно. Нпр. за такий страшний переступ, як продаж закупа в неволю, „господин“, як би се відкрило ся, тратить тільки ті гроші, що йому закуп був винен. А се чудесне обмеженне, що господин може бити закупа тільки „про дѣло“! яке широке поле панському дотепу полишає се озна-

¹⁾ Кар. 75.

чення „про дѣло“, і як необмежене се право *бити* закупа; очевидно за найменшу причину „господин“ міг бити закупа скільки влізе, на підставі закону.

Взагалі шанси закупа і господина не рівні: коли закуп, працюючи на свого господина, стратить свою худобу — господин йому не обов'язаний того винагородити¹⁾, колиж він стратить що господське, закуп се платить, як ми бачили. За свої надужитя господин ризкував певною — не дуже, очевидно, великою сумою гроша, закуп — своєю свободою; сю останню закон все таки цинив не високо. А при тім не треба забувати, яково то було заупу дійти свого права, забезпеченого законом: яково то було проданому в холопство, заставленому або иньшим способом покривдженому заупу дістати ся з панського села перед княжого судию і довести свою правду перед сим судисю, таким-же господином закупів і холопів, як і обжалований. Супроти сього всього ми можемо з певністю сказати, що так розмірно щедро уділені долі закупів постанови Рус. Правди не багато поліпшили сю долю й не виратували їх з пащі холопства, куди дорогою закупництва мусіла попадати сила і безземельних свободних і смердів-господарів разом із своїми землями.

Ще більше ніж закупами Руська Правда займаєть ся несвобідними — холопами. Але коли постанови про закупів мають на меті (хоч і дуже обережно) оборонити їх від надужить, то всі постанови про холопів, що займають близько четвертину ширших редакцій Руської Правди²⁾, не займають ся зовсім ніякими правами холопів, бо й не признають їх у них, а тільки інтересами їх панів, звязаними з володіннем сею найбільш делікатною з рухомостей³⁾.

¹⁾ Так розумію я сю суперечну постанову: „а иже у господина ролейны закупъ будеть, а погубить свойскы конь, то не платитъ ему“; одні читають *войскы*, як у деяких кодексах і толкують: „коли ролейному заупу господин поручить военного коня, то він не відповідає за нього, бо се не належить до його хліборобських обов'язків“, але й сей переклад війський = воєнний, й істнування спеціальних воєнних коней, і таке толкування — все се непевне. Інші читають *свойскы*, а толкують: „коли закуп стратить свого коня, і через се вийде в роботі замішка, то він за се не відповідає. Я думаю, „не платитъ ему“ треба розуміти про господина, і тоді зовсім буде ясно.

²⁾ Кар. 9—14, 27, 34—5, 43, 74 і далі, 99, 102, 110 і далі.

³⁾ Про холопів див. особливо Сергѣевичъ Рус. юрид. древности I с. 94 і далі, В.-Будановъ Обзоръ³ с. 80 і далі і Дебольскій ор. с.; спеціальна стаття Д.-Запольского — Книга для чтенія по рус. исторіи.

Термін для невільника в Руській Правді — „холоп“, для жінки — „роба“, „раба“, для власителя раба — „господин“, повертати в неволю — „робити“, „поработити“; також і в інших пам'ятках.

Правні дороги до невільництва Руська Правда вказує такі: Купно при свідках і в присутності самого холопа, хоч би за найменшу ціну (хотя и до полугривны); женячка з невільницею без застереження своєї свободи (безь ряду); вступлення без застереження своєї свободи в двірську службу — тивуном або ключником, каже Рус. Правда, але треба розуміти мабуть ширше — про всяку двірську службу¹). Далі, сюди-ж належить те, що ми вже знаємо: продаж збанкрутованого купця по конкурсу, право повертати в неволю закупа за втікачку і за крадіж у третьої особи. По всякій правдоподібності попадали в неволю й люди, що не могли заплатити судових кар. Нарешті дуже важною — може найбільш звичайною дорогою в холопи було забирання в неволю під час війни.

Діти холопів, що родилися під час неволі, ставали теж невільниками; противно — ті що родилися перед неволею, зіставалися свободними²). На якесь вигасання неволі з часом, як про се кажуть старші звістки про Слов'ян³), в наших джерелах нема сліду: очевидно сей звичай, коли й був, то минувся, і неволя стала дідичною, вічною. Вона переставала тільки з спеціальних причин: коли холоп викупився на волю; коли його господин пускав на волю; раба підложниця ставала свободною, з дітьми своїми, коли помирав її господин-чоловік; могли бути ще й інші спеціальні причини⁴).

В очах права невільник не був правною особою; він не може бути ані суб'єктом ані об'єктом карного учинку, і всі поста-

¹) Кар. 119—121.

²) Кар. 111: „отъ челяди плодъ или отъ скота“ — дуже характеристична фраза. З другого боку, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 78 згадують інтересний казус: пани „отроча ея“, себ то раби, — „въ слободѣ родившеся поработиша“ — „судящии же не послабиша тому такому быти“. Звертаю увагу на сю звістку (зауважену вже в моїй Історії Київщини), бо в науці якось її не пощастило, й історики права і досі підносять брак звісток про се в наших джерелах (див. В.-Буданова Обзоръ³ с. 385).

³) Див. т. I² с. 274.

⁴) Про рабу підложницю — Кар. 110; в умові Новгороду з Німцями з кінця XII в. раба з'являється стає свободною (Христоматія В.-Буданова I, 96); се правдоподібно толкується так, що мова йде про насильство рабі від пана-іноплеменника — Сергѣевичъ Юрид. древн. I, 113.

нови права обертають ся коло тієї матеріальної шкоди, яку він може зробити третій особі або яка в нім може бути зроблена його „господину“. В відносини холопа до господина право не входить зовсім: як і над всякою иньшою річею, так і над холопом пан має повне і нічим необмежене право. Таке властиве становище давнього руського права що до холопа, і тільки з часом, під впливом християнства і поступів у суспільній організації воно робить в оцінці холопа деякі різниці в порівнянні до иньших предметів власности.

Що холопи не відповідають перед публичною властю за свої вчинки, каже Руська Правда виразно в цитованій уже нами постанові: коли вкрадуть що холопи княжі, або боярські, або монастирські, то князь їх не карає продажею, бо вони не свободні, — за них відповідає перед третьою особою їх господин¹⁾. Що до самої відповідальности господина, то тут є дві різні норми: по одній він платить тільки вартість шкоди, зробленої холопом, по другій — платить подвійно²⁾; очевидно, тут маємо постанови з різних часів, і котра з них старша — не знати. Але що шкода зроблена холопом може перевишати вартість самого холопа, то господар має право скинути ся самого холопа, коли він робив на власну руку: коли холоп, втікши від господина, що небудь украв або вишахрував гроші і не міг вернути, то господин або має „вкупити“ холопа — заплатити шкоду, або „лишити ся его“ (вирікти ся). Коли-ж господин сам поручив холопу вести для нього торговлю або взагалі робити якісь грошові операції, то не може вирікти ся холопа, а мусить платити за нього в разі його нестійности.

Що холоп не міг бути предметом карного вчинку, видно з того, що за убийство холопа третьою особою „без вини“ платила ся його вартість господарю, а князю „продажа“, як за всяку иньшу матеріальну шкоду: „за холопа й рабу нема вири, за убитого без вини або рабу платить ся урок, а князю продажі 12 грив.“ (стільки-ж що й за украденого холопа, або за знищені знаки власности). „Урок“ — вартість холопа, була не однакова: за вищі категорії княжих холопів платило ся, як ми знаємо вже, 40 і до 80 гр., за середні категорії княжих і боярських холопів — по 12 гр., за звичайних княжих і „смердїх“ (не княжих) —

¹⁾ Кар. 43.

²⁾ Кар. 43 і 74 (тут за коня, украденого холопом, платить ся тільки звичайна його вартість).

по 5 гривен за чоловіка, по 6 за жінку; се мабуть і було нормальною ціною невільника¹⁾. За убийство свого власного раба, очевидно, ніхто не відповідав, бо кождий мав право робити з своєю власністю, що схотів. Майно холопа мусіло по праву все належати його пану²⁾.

Горожанських прав холоп ніяких не має. Він не може бути свідком; правда, на підставі свідомства холопа можна розпочати процес, але відвічальність такого процесу приймає на себе той хто позиває, і як би не довів свого, платить обжалованому, „зане по холопши р'єчи ялѣ ѣ“. Доказової сили свідомство холопа не має: він не може присягати³⁾ і тільки в крайности (по нужи) суд може прийняти свідомства вищих категорій холопів, як нпр. „боярського тиуна дворського“⁴⁾. Ніяких умов і контрактів холоп правно робити не може: коли холоп вишахрує де небудь гроші і показує ся, що третя особа дала йому ті гроші знаючи, що має до діла з холопом, то вона не може мати ніяких претензій — тратить свої гроші⁵⁾.

Так сурово трактувало холопа право, консеквентно переводячи принцип, що холоп — то не людина, а тільки річ, майно. Але на практиці сей погляд, певно, не переводив ся так консеквентно, й незгода сього правового погляду з дійсністю супроти неможливости перевести його консеквентно на невільнику як на річі, а з другого боку й гуманний вплив церкви — брали своє.

Ми вже бачили, що саме право для вищої категорії рабів робило уступки: не кажучи вже, що воно цінило деяких із них вище навіть ніж свободних (80-ти-гривенний „урок“ за деяких княжих холопів), воно признавало, як ми бачили, їх свідомствам правосильність на суді.

¹⁾ За тивуна огнищного і конюшого (старшого над конюхами) Рус. Правда визначає 80 гривен, за конюха і повара 40. 12-гривенний урок платив ся за „сільського“ або „ратайного“ тивуна, себто такого, що доглядав хліборобського господарства, княжого, а мабуть і боярського — судячи по контексту: „такоже и за бояреськ“ (до самих звичайних холопів воно ледви чи може належати, бо для них — не тільки для боярських, але й для всіх, була однакова ціна — 5 гривен); також за „искормилича“ — пістуна, і кормилицю — мамку, і за ремісників, чоловіків і жінок. За „рядовича“ платило ся 5 гривен — се правдоподібно означає „рядового“ холопа, бо 5 гривен — ціна всякого „смердього“ холопа. Інакше обяснення рядовича — доглядач, від *рядити*, — але за низька на то ціна його.

²⁾ Кар. 130. ³⁾ Кар. 99.

⁴⁾ Кар. 77. ⁵⁾ Кар. 127.

Далі, у рабів в дійсности бувало своє майно, і вони вели від себе торгівлю, грошеві операції. В умові Смоленська з Німцями (1229) між иньшим читаємо: коли Латинянин (себто чоловік латинської віри — Німець) позичить гроші княжому холопу, або иньшому доброму чоловіку (вар.: боярському чоловіку, себто холопу), а він умре не заплативши, то той, хто бере його спадщину, має заплатити Німцю. Таким чином холоп лишає спадщину, і то очевидно — не господарю, а иньшим спадщикам. І се, безперечно, не було виїмкове явище: Руська Правда, як ми бачили, припускає, що можуть бути такі люди, що входять у грошеві операції з холопом, навіть і знаючи, що він холоп; Всеволодова устава, як ми бачили, говорить про холопів, що з холопства *викупляють ся* — значить самі, своїми грошми; на сеж вказує термін ізгойство — як викупна плата холопа за своє увільнення¹⁾. Очевидно, що хоч по праву холоп не міг мати свого майна, в дійсности холопи, особливо в більших господарствах, як князівські або боярські, *per tacitum consensum* своїх господарів мали своє майно і ним свobodно розпоряджали, а право й тут, як от у тій умові, робить для них уступку.

Подібний поступ у сій справі бачать, і на мій погляд — зовсім оправдано, в дуже заплутанім параграфі про холопа, що побив свobodного чоловіка: „коли холоп ударить свobodного, і той потім його де знайде, то в. князь Ярослав постановив для нього кару смерти; але сини його се перемінили: або вибити холопа, прив'язавши, або взяти (з його господаря) гривну грошима за сором. Колиж би холоп, ударивши, втік у дім свого пана, і той би його не видав, то має заплатити за нього 12 гривен“²⁾. Таким чином господин може викупити холопа (заплативши 12 гр., себто суму, яка платила ся за голову ліпшого холопа), инакше він мав бути караний — за Ярослава смертю, за його синів — або киями³⁾ або грошевою карою. Але гривна за сором — се слабкий еквівалент 12-гривенного викупу, або кари смерти — чи кийв (се також мусіла бути тяжка кара, бо заступала смерть). Се треба пояснити так,

¹⁾ Див. вище с. 289.

²⁾ Кар. 76; текст я переставляю, для ліпшого зрозуміння. Гадка, що з сього параграфу виникає існування суду над холопом, висловлена Сергієвичом Юрид. др. І с. 105; в подробицях він одначе толкує сей параграф инакше.

³⁾ „Или бити розвязавъше“ — для об'яснення сього виразу Сергієвич дуже добре вказав на текст Моленія Данила Заточника: „А безумнаго аще и кнутомъ бьєши, *розвязавъ* на санехъ, не отъиєши безумія его“.

що холопа, коли він був винен, били, а коли невинен — карали тільки одною гривною, себто — що над холопом провинником був уже суд. Се толкування знаходить собі potwierdженне в параграфі, що за голову убитого холопа, *коли він був невинен* — платило ся 12 гривен: значить і при убийстві холопа третьою особою був суд. Супроти сього дуже правдоподібно, що й кара смерти для холопа, уставлена Ярославом, мала діяти ся по суду, замість давнійшого права побитого — забити холопа самому на горячім учинку. Сей суд над холопом провинником або над убийником холопа був новим виномом в погляді на холопа як на річ.

Що до постанови про увільнення з неволі раби-підложницї, що становить теж вилом у такім погляді на раба, то тут тяжко сказати, чи з'явивсь він наслідком впливу християнства, що взагалі впливало на зміну такого погляду на раба, чи наслідком старого, перед-християнського погляду, що підложниця й її діти мали однакові права з шлюбною жінкою й дітьми.

Християнство безперечно впливало на поліпшення долі невольників, проповідуючи людяність в відносинах до них та уважаючи всякі надужитя власти господина над челядію за гріх. Але впливу сього не треба також і передіювати: реальні наслідки він осягав дуже поволі, і в законодатних памятках (що взагалі до сього впливу ближе стояли) в сих часах ми можемо здогадувати ся про такі впливи хіба тільки гіпотетично (як нпр. в тій постанові про увільнення раби-підложницї).

Взагалі ж обстанова вели не до зменьшення, а до збільшення числа рабів. Правда, зменьшало ся число взятих у неволю із зменьшенням війн і з розповсюдженням може лекших способів війни, але за се зміцняли ся економічні причини, що спріяли рабству. Маса постанов Руської Правди про невольників свідчить про се аж занадто виразно.

Прикре, безправне становище холопа супроти самоволї його „господина“ мало результатом численну втікачку. На се натякає вже Руська Правда, де кілька параграфів присвячено таким холопам утікачам, і праводавство щиро старало ся оборонити інтереси панів від таких страт. Коли холоп утік, господар мав зробити про се заповідь — „закличь“ на торзі; коли-б після того хто сьому холопу-утікачу поміг тікати — вказав дорогу, або дав хліба, або инакше якомсь полекшив дальшу утечу, то мав платити господарю вартість холопа — пять гривен за чоловіка, шість за жінку, коли знав, що се холоп-утікач; а як ні — мав відприсягтись. Коли-б хто мав такого утікача у себе і за три дні від заповіді не видав

його господину, і потім сього холопа знайшли у нього, той хто перетримав його мав платити три гривни продажі. Хто украв або вивів челядина (останнє — очевидно за згодою самого челядина), мав платити вищу таксу — 12 гривен. Хто переловив утікача і дав знати „господину“, діставав гривну „перейму“. Власті повинні були дати господину своїх отроків для арештовання утікача, коли він зловив його слід; при тім коли показувало ся, що власть знала про сього утікача, вона мусіла, очевидно, відповідати перед господином. Здасть ся, що навіть неприступність приватного помешкання супроти ловлення втікача не була важною¹⁾. Взагалі різнородна казуїстика Руської Правди, яка виникала з холопських утеч, показує, що сі втікачки були дуже часті.

Про церковних людей не багато можу додати до сказаного вище при огляді церковного устрою. Як ми бачили вже з сказаного там, ся категорія складала ся: з білого духовенства і церковників, з чернців, з людей, що властиво не бувши церковними, стояли під опікою й присудом церковним (вони власне й називали ся „церковними людьми“, в тіснійшій значінню) й нарешті — з півсвобідних і несвобідних людей, що сиділи на церковних землях і залежали від церковних властей так само як і від кожного приватного „господина“ — про них отже й нема що говорити тут особно.

Число сьвітського духовенства зростало, очевидно, поволі. Перші кадри його дало при охрещенню Руси те духовенство, що було давнйше на Руси, й грецьке, привезене з Корсуня та з Царгорода, разом з митрополитами — й те й друге не могло бути численне. По всякій правдоподібности, для помноження його числа ужито той сам спосіб, що й для розповсюдження освіти серед вищих верств²⁾: Володимир „пославъ нача поимати дѣти и даяти на учение книжно“, силоміць, неважаючи на неохоту батьків — „матери ж плакали по дітях, наче по мертвих, бо ще не утвердили ся в вірі“³⁾. Правдоподібно, така-ж дитяча консекріція мала місце й за Ярослава, що теж старав ся про помноження церков і по новгородським звісткам теж набирав дітей у науку „отъ старость и поповыхъ дѣтей 300 — учити книгамъ“; велике число

¹⁾ А хто самъ свого холопа досочит ся въ чезъь либо городѣ или хоромѣ — Карамз. 125.

²⁾ Див. т I² с. 461. ³⁾ Іпат. с. 81.

зібраних, а також що мова йде вже не про „нарочиту чадь“ — місцеву аристократію, робить правдоподібним, що тут мова йде головню про приготування сьвящеників.

Завдяки сим заходам з першої половини XI в. число сьвящеників зросло дуже значно, так що їх уже в другій половині XI в. не бракувало. Нпр. про Ярослава оповідаєть ся, що він при своїм дворі на Берестовім тримав „попы многы“, а між боярством, очевидно, розповсюднюєть ся звичай мати свої домові церкви й своїх прибічних сьвящеників: так бачимо, що Ян Вишатич в своїх подорожах з дружиною має при собі сьвященика, а звістка про сотки церков у Києві з початку XII в. вказує на перенесення на Русь візантійського звичаю домових церков. Із згаданої вище¹⁾ патріаршої грамоти бачимо, що бояри на Руси, бажаючи мати свого сьвященика, часто давали в науку своїх рабів, і вони потім сьвятити ся й були сьвящениками, часом не діставши свободи, противно канонічним постановам (з рештою, се практикувало ся й на заході в сі часи). Що така практика не зникла й по тій патріаршій забороні, видко з пізнійших соборних актів, де поручаєть ся не сьвятити рабів инакше, аж викажуть ся письменною грамотою увільнення, з означенем численних сьвідків, аби потім господин знов не повернув такого сьвященика в неволю²⁾.

Значне намноження духовенства поясняєть ся тим, що вимоги до науки й осьвіти ставали ся невеликі — тільки аби кандидат був письменний. На се вказує наведена уже звістка Всеволодової устави, що попів син, не навчивши ся грамоти, ставав ізгоєм: значить, йому треба було тільки уміти грамоти, не більше, аби зістати ся в попівськїм стані. Акти володимирського собору 1274 р., що висловляють дезідерати тодішньої єрархії, також вимагають від кандидатів сьвященичого стану, окрім моральности, тільки доказів „аще грамоту добрѣ сѣдять“. З рештою і в тодішній Візантії від сьвященика вимагало ся не більше.

Згадана-ж звістка устави інтересна ще й тим, що показує, як уже тоді духовне зайняте передавало ся від батька до сина, ставало дідичним: устава приймає, що попів син не має иньшої цілі перед собою, як стати теж попом, і коли він сього не осягнув, то тим самим попадає в катеґорію неприкаянних людей — ізгоїв. По аналогії пізнійшої української практики, що дожила аж до початків сього столітя, ми можемо з усякою правдоподібністю прийняти, що й тоді попові діти, підрастаючи, поволі вправляли ся, переходячи

¹⁾ Див. с. 277—8. ²⁾ Рус. ист. библ. VI с. 80.

ріжні функції при церкві: паламара, дяка, і нарешті — сьвященника¹⁾. Дуже часто попова родина могла займати всі церковні посади своєї парафії: тим часом як батько був сьвящеником, один син був паламарем, другий дяком, а хтось з пошівської родини сповняв обовязки прокурниці; так бувало мабуть часто по сільських парафіях.

Одна згадка літописи, про побут Ізяслава в Новгороді 1149 р., кидає світло на практику ставлення: вона говорить про дяків „з простриженим гуменцем (тонзурою), але ще не поставлених“, що перебували в Новгороді й по ухвалі віча мали взяти участь в поході²⁾. Очевидно, такі кандидати перебували певний час при катедрі, показуючи свої знання, та привчаючи ся до порядку, поки їх не поставляли. Часто цитовані нами акти володимирського собору, що обовязували всі тодішні руські єпархії, уставляють такий порядок (очевидно — в значній мірі опертий на давніший практиці): кандидат на сьвященство або дияконство, зголошуючи ся до сьвященства, має насамперед доказати свою особисту свободу і добру славу, бездоганну моральність і брак яких небудь перешкод до посьвящення: в тім давали за нього поруку його духовник і інші сьвященики й сьвідки (акти вимагають їх сїм). Окрім того мав він виказати ся добрим знанням грамоти (читання). Тоді його благословляли в причетники (анаїности — четці церковні), й він під проводом якогось „старішого“ мав учащати з дяками катебри на службу, аби вивчити устав — „да канорхаетъ и чететь, дондеже изумѣтъ все“. Тоді „по мнозѣхъ дѣнехъ“ мали сьвятити його на диякона, потім очевидно — на сьвященика³⁾.

Натиск, який акти собору кладуть на потребу єпископам бути обережними з сьвященством і не спішити ся з ним, дає нам розуміти, що в житю сей приписаний порядок не додержував ся, й єпископи часом сьвятити першого ліпшого, хто зголошував ся, без великих церемоній. Се тим більше зрозуміле, що сьвященство було для катебр джерелом не малого доходу (такси визначені собором несли для сьвященика разом поважну суму 7 грив., а в дійсности певно платило ся й далеко більше), отже в інтересі єпископа було сьвятити як найбільше, множити число духовних. Протів звісного вже нам еп. суздальського Леона, як його скидали першим разом, піднесено було як обвинувачення, що він безпотрібно множив число парафій, аби тим побільшати свої доходи: „умножилъ бѣше церковь грабя попы“⁴⁾.

¹⁾ Див. в т. V с. 285—7. ²⁾ Іпат. с. 259.

³⁾ Рус. ист. библ. VI с. 90—2. ⁴⁾ Лавр. с. 331.

Що до розміщення духовенства, то в перших століттях по охрещенню воно мусіло головню концентрувати ся по містах: по селах християнство мусіло розповсюднювати ся дуже повільно, а ще повільнійше творили ся сільські парафії.

Розмноження чернців літопись наша веде від часів Ярослава; в другій половині XI в. вже було досить монастирів, але правдоподібно — се були монастирі не великі, й тільки один Печерський монастир незвичайно розріс ся, так що при кінці XI в. числив до 180 братії¹⁾. Він і пізнійше зіставав ся виїмковим явищем між монастирями. Але незвичайно високе поважання до монашества з одного боку, з другого — тяжкі економічні й взагалі побутові обставини в громаді, а забезпечене становище чернців, завдяки жертвам на користь монастирів, — дуже сильно впливали на дальше помноження числа чернців і черниць. Одначе воно розвивало ся не однаково, й головним огнищем монашества у нас на Україні-Руси за весь час зістав ся Київ: тут число монахів у XII—XIII в. могло сягати кільканадцяти або й кількадесяти соток.

Склад третьої категорії „церковних людей“ ми вже бачили. З них найбільш численні мусіли бути категорії старців, що годували ся при церквах: християнський погляд на милостиню як на одну з кардинальних чеснот, особливо тим убогим, що стоять під опікою церкви, мусів вплинути на розмноження сеї категорії церковних людей. В постановах володимирського синоду 1274 р. згадуєть ся, що єпископи змушували старців (нищихъ) до різних робіт на церковних землях — жати, косити і т. п. Се вказує, що сї старці стояли в дуже тісній залежності від духовенства, можливо — що вони й мешкали при церквах, на церковних землях²⁾.

Се зближає старців з категорією ізгоїв, що теж сиділи на церковних землях, на ближше нам не звістних умовах³⁾. З різних категорій ізгоїв, як я вже згадував, найбільш численною мусіла бути категорія пущених на волю й викуплених холопів: християнство впливало на розвій таких відпущень за душу і полекші для викупу з неволі взагалі, й „ізгойство“, як ми вже бачили, стає навіть терміном для означення викупу холопа на свободу.

¹⁾ Патерик с. 130 — се оповідання, судячи з деяких подробиць історії Никити, належить до останньої чверти XI в.

²⁾ Русская ист. библ. VI с. 92.

³⁾ Пор. ізгоїв новгородського єпископа, з котрими він обовязаний до мостової повинности — Р. Правда Кар. 134 (екстраваг.).

IV.

Побут і культура.

Переходячи до огляду побуту й культури українсько-руських земель за ці часи, я почну від спостережень в сфері економічних відносин. Економічний підклад життя — господарство, торговельні зносини і взагалі матеріальну культуру з часів утворення Руської держави я оглянув уже давніше¹⁾, і там був використаний матеріал, який наші джерела дають до історії господарства з XI—XIII в. Тепер я хочу подати деякі спостереження суспільно-економічної та культурної натури, на які дозволяють нам досить небогаті джерела з XI—XIV в.²⁾

З попереднього ми бачили, що підставу суспільности й суспільно-економічних відносин в часах творення Руської держави і в дальших століттях її існування становило селянство (смерди), свободне й економічно самостійне, віддане господарським промислам, що залюднювало поменші міста, а в значній частині заповняло також і міста більші, тим часом як творчим елементом, керманічем й провідником громади був патриціат більших міст, котрого значіння опиралося на капіталі, сотворенім перед усім торгівлею, а політичні впливи — окрім своєї економічної сили, опиралися також на близькості до керми, тісних зв'язках княжою дружиною і княжою властю, а навіть на піввояцких дружинах власних, які були потрібні для охорони торгівлі. В селянстві довго мусіли переважати родинно-громадські форми життя й економічних відносин, тим часом як в кругах міського патриціату капітал мусів вести до розвитку індивідуалізму, особистої власности, відносин договору і договірної спілки.

¹⁾ Т. I гл. 4.

²⁾ Літературу див. в прим. 27.

Тривожне житє, яким жило особливо українське Подніпровє — старе огнище економічної й суспільно-політичної еволюції, а в меншій децю мірі — також і західня Україна, чинило сильні переми́ни в суспільно-економічних відносинах. Уже процес уступлення українських племен з степів, що розвивав ся повільно, з певними перервами, в X—XI вв., мусів викликати великі переми́ни в економічних відносинах. Натиск степових орд виганяв з степів і кидав між людність центральних і північних українських земель великі маси людности відірваної від ґрунту, позбавленої господарських засобів, вибитої в значній мірі з своїх родинно-громадських звязків, і вони мусіли собі шукати способів житя в новім краю, серед її людности. Не можемо докладно сконстатувати, які саме впливи мало се на суспільно-економічні відносини тих українських земель, але що без значних впливів не могло тут бути, не може бути сумніву. Властителі господарських засобів і капіталу — чи то купці-патриції, чи то князь і бояре, чи то властителі земельні, що в тих часах могли наростати, діставали до розпорядження маси людей безземельних, відірваних від ґрунту, не звязаних з місцевою суспільністю, з яких однаково можна було рекрутувати і матеріал для воєнних дружин, і безземельних робітників господарських і промислових.

Анальотичні протурбації в економічнім житю чинили потім турецькі напади на руські землі й династична боротьба серед руських князів. При сьвітлі джерел можемо ліпше здати собі справу і з району і з характеру тих результатів, які давали сї явища для житя землі.

Особливо середня й полуднева Київщина, Переяславщина, полуднева Чернигівщина — як раз центр державного й культурного житя X—XII в. — страшенно терпіли від них; північна Україна — вкрита неприступними лісами („лѣсная страна“), й західня — Волинь і Галичина терпіли менше, але й тут в 1-ій половині XIII в. ішла теж завзята династична боротьба, пограничні війни, а напади Литовців XIII в. упадали як раз на північні, поліські країни. Тутешні біди анї довгістю анї інтензивністю своєю не дорівнювали одначе тим, які терпіло Подніпровє; але переми́ни, які викликали ті претурбації на Подніпровю, самі собою відбивали ся також на иньших землях.

Передовсім руїна і спустошення. Стара війна, навіть коли й не мала спеціальної мети — знищити певну країну, нищила її страшенно: військо живило ся, розсилаючи „в зажитє“ — забирати запаси силоміць, без всякого винагородження, і таке заби-

раннє, розумієть ся, нищило два, три і більше разів стільки, скільки властиво треба було для виживлення війська. Як собі широко й безцеремонно розуміло ся таке зажитє, видко з науки Мстислава Новгородця — не брати при тім невільників: „идете вѣ зажития, толико головѣ не смлите“¹⁾. Але коли ще можна було сподівати ся якоїсь повздержливости від більш культурних — словянських вояків, то „свої погані“ — Чорні Клобуки або приведені з степу „дикі Половці“ — сі зовсім дикі розбійничі орди, в нищенню того краю, що був театром війни — свого чи чужого, однаково не мали ніяких границь. В наших джерелах не бракує ілюстрації сих воєнних порядків. Нпр. оборона Києва 1151 р., коли військо, між ними чорноклобуцькі ватаги, було поставлене наоколо міста, мала результатом, що вояки „обнесли монастирі, пожгли села, а горбди всі понищили — що вороги, а що свої“²⁾

Щож мусіло бути, коли вороги спеціально старали ся винищити „всю жизнь“ противників, як нпр. під час боротьби Ізяслава з Ольговичами! Очевидна річ, що всяка така війна страшенно підривала край, забераючи масу робочих рук — убитих і виведених в неволю, і нищачи господарства. Щож мусіло бути, коли деякі землі ставали тереном неустанних війн, як Київщина в середніх десятиліттях XII в., як Чернігівщина під час боротьби Ольговичів і Давидовичів і т. и.? Чернігівський князь Святослав Ольгович припадком оповів, як виглядала Чернігівщина по тих війнах. „Взяв я, каже, Чернігів з сема порожніми городами — Моревийськом, Любськом, Орогомем, Всеволожем, а в них і сидять лише псарі та Половці“³⁾. Отже в околиці Чернигова, на досить значнім просторі не стало ніякої путящої людности, позіставали ся лише різні турецькі насельники, яких садили князі на знищених полудневих границях, та княжі слуги-невільники. Розумієть ся, в тих словах годі не припустити сильного побільшення, але мусіло бути сильне спустошення, в тім же роді як описує руїну Подніпровя при кінці XI в. Слово о полку Ігоревім, оповідаючи про княжі усобиці в останній чверти XI в.: „тоді пропадала сила Дажбожого внука (Руси): серед княжих крамол скорочував ся вік людський; рідко тоді в Руській землі можна було почути покрики орачів, за те часто крикали круки, ділячи між собою трупи, та часто вели свої розмови галки, збераючи ся летіти на добичу“⁴⁾.

¹⁾ 1 Новг. с. 200. Сергієвич (Древности III с. 169) дав иньше толкованнє: не брати худоби, але се зовсім неправдоподібно: де б було таке військо, щоб не рушало худоби.

²⁾ Іпат. с. 296. ³⁾ Іпат. с. 343. ⁴⁾ Слово VI.

Не менше нищили Половці під час своїх набігів. Ми мали вже образок, змальований Мономахом: над'їздить Половець на господаря в полі, забиває його, а коня бере з собою, забирає з хутора його родину в неволю, а самий хутір запалює. Можна з всякою правдоподібністю прийняти, що кожний значніший половецький набіг нищив таким чином по кілька тисяч господарств, так що при частих повтореннях, як то бувало в Київщині (окрім її північно-західної, лісової частини) і в Переяславщині при кінці XI і в останній чверті XII в. — сі напади теж приводили край до чистої економічної руйни, а навіть до повного спустіння. Так спустіло було зовсім Поросє при кінці X і XI в., полуднева Переяславщина в тіж часи, а мабуть знов і при кінці XII в., коли Кончак „снесе Сулу“.

Хоч потім сі край залюднювали ся на ново, але такі міграції з краю й потім назад мусіли страшенно нищити їх мешканців економічно. Покинути розроблені поля, будинки, запаси й розпочинати господарство на ново, шукати місця в новім, уже залюдненім терені, приладжувати ся до нових обставин господарства — не кожде господарство переносило такі перевороти. Особливо, як часом приходило ся тікати майже з самою душою — як от Юрійвцям в 1095 р.

Тільки родючість ґрунту й розмірна заможність людности Подніпровя були причиною, що такі економічні катастрофи не приводили там до голоду: про нього чуємо рідко, оден-два рази, тим часом як на півночі такі звістки стрічають ся далеко частійше¹⁾. Але край біднів від таких недовідностей — як раз центр руської колонізації й його політичного й культурного житя — околиці Києва, Чернигова, Переяслава — убожили й підупадали в порівнянню з ліпше захищеними, більше забезпеченими від подібних катастроф землями західними й північними. Хоч про масову міграцію в чужі землі не чути, і взагалі про неї не може бути мови²⁾, і за-

¹⁾ Виразну згадку про голод маємо в перших роках князювання Святослава, коли до княжих усобиць і половецьких спустошень прилучили ся шкоди від сарани, що появляла ся 1094, 1095 і 1103 р. (потім маємо про неї звістку під 1195 р.); окрім того згадуєть ся неврожай 1193 р. (жито не родило ся — Іпат. с. 454). Під 1230 р. новгородський літописець, оповідаючи про тяжкий голод, каже: „се же горе бысть не въ нашей земли во единой, нъ по всей области Русьѣй, кромѣ Києва единого“ (с. 239), треба розуміти мабуть — взагалі України, котрої показником для новгородських країв був київський торг.

²⁾ Про доводи, які пробував зібрати Ключевский на доказ сильного відливу людности на північ, див. с. 151.

людненне спустошених земель взагалі відновляло ся, скоро лише наступали спокійніші часи, але не підлягає сумніву, що сї недовгоди уже тоді впливали на перехід — звичайно повільний, а часами — під сї завірюхи, й жвавіший, хліборобської людности і капіталістів, промисловців і т. и. в спокійніші краї: з Київщини уступали вони на Волинь і Галичину та в Полісся (що власне під впливом сього поворотного потоку з поля в ліс мусіло інтензивніше колонізувати ся), з Задніпров'я в північну Чернигівщину, таку глуху і від сьвіта забиту в XI—XII в., або й далі — в Поволжє. Таким чином, той відлив людности з Подніпров'я, що ми припускали з XIII—XIV в., приготавляв ся й розвивав ся поволі, по всякій правдоподібности уже в попередніх віках, і в сїм колонізаційнім збідненню лежала одна з причин політичного упадку Київщини при кінці XII і в XIII в. та розвою нових політичних центрів.

Окрім загального зубожіння краю сї катастрофи мали спеціальний вплив — на зменшення дрібних селянських господарств, на зменшення дрібної власности, кажучи по теперішньому. Там де багаті боярські господарства тільки терпіли шкоди, дрібні господарства часто мусіли пропадати зовсім, або переходити в боярські руки, а їх господарі — в категорію холопів і закупів. Зруйноване село боярин міг відновити, а на місце взятого в неволю холопа купити нового, але господарство смерда пустіло зовсім, коли Половець, як описує Мономах, забив його, а родину його взяв у неволю. Смердови взятому в неволю — половецьку чи й свою руську, до другої землі, чи до другого князівства, викупити ся було тяжко, він ставав холопом, невільником. Але й не взятий у неволю не завсїди був спроможен відновити зруйноване господарство власними силами, отже приходило ся або продати його за безцін, або зазичити ся, а з позики, як ми бачили вже, була дорога до холопства як найкоротша. Обдовжене господарство разом з його власителем легким способом опиняло ся в руках кредитора, і се була, певно, одна з найпростійших доріг, якими йшли боярські маєтности до зросту.

Та війни й набіги тільки загострювали й прискоряли процес, що розвивав ся й без них, хоч і в повільнішій темпі. Раз холопська праця стала пожаданою, завистною річю для тієї „нароचितої чади“, що мала в своїх руках силу й політичну й економічну, — се саме вже ставало причиною повільного переходу свободних в категорію невільних. Можливо, як оповідає Маврикій, що сусідні з Візантією Слов'яне в його часи пускали

добровільно своїх невільників: в їх на-пів кочовничім побуті вони особливої користи не давали; невільник не має ніякої ціни в примитивнім довецькім побуті, починає його наберати в скотарськім, але справдешньої вартости доходить з розвоєм хліборобства й ремесла, призначених не для задоволення своїх тільки потреб, але для торгу, як то й було в часах давньої Руської держави. В давнійші часи на Русі невільник міг мати ціну головно як предмет заграничної торгівлі, і вивозив ся з Русі в чужі краї в великих масах. В XI—XIII вв. ми рідше чуємо про вивіз невільника з Русі: на нього був попит і на ґрунті, а разом з тим розвивали ся способи кріпощення свобідного чоловіка більше або менше „леґальними“ способами.

Легалізоване насильство війни й не легалізоване, але безперечно — широко практиковане в звичайних буденних відносинах насильне, безправне кріпощення свобідних¹⁾, в великих масах постачало невільника тим, хто його потребував. Та може ще й багатшим джерелом невільництва була економічна залежність в різних формах. Стопа процентова була незмірно висока; не тільки гроші, а й позички натуральними продуктами давали ся з лихвою — „куны (гроші) въ рѣзы, медъ въ поставы, жито въ присопъ“, як означає се Руська Правда²⁾. По аналогії з процентом при грошевих позичках, ми можемо міркувати, що й при таких натуральних позичках практикувала ся дуже висока лихва. Звичайним способом її покриття у мало засібних свобідних було відроблення, але праця цінила ся низько: річна робота жінки рахуєть ся в Р. Правді на одну гривну, тим часом як ціна корови рахуєть ся на 2 гривни, а коня на 3 гривни³⁾. При так низькій оцінці такої праці кожда значнійша позичка, навіть без всяких надужитъ, затижала довжника в невилазне ярмо. Як ми бачили вже, навіть ті постанови, що мали ограничувати хапчивість кредиторів і були, правдоподібно, вимушені народнім рухом, зіставляли широке поле для визиску й кріпощення довжника; але, як було вже зауважено, і ся буква права мала не багато шансів бути переведеною, і в дійсности мали всі шанси далі практикувати ся ті ріжнородні надужитя, з якими знайомлять нас постанови Руської Правди: повертання закупів в холопи або обтяжання їх довгу ріжними прина-

¹⁾ Нпр. наведений вище епізод із чудес Бориса і Гліба, або згадки Р. Правди про безправну продажу закупа в неволю.

²⁾ Кар. 47.

³⁾ Кар. 54, 56, 65.

гідними карами, наслідком яких закуп фактично ставав невикплатним, і т. н.¹⁾.

Не підлягає сумніву, що власне сею дорогою — через помноження невольних або напівневольних рук — розвивалося боярське господарство і взагалі більше володіння землею. Де заходить мова про князівські, боярські, церковні маєності, все йде мова про „челядь“ — невольників, або інших безземельних, напів-свобідних осадників: вдова Гліба Всеславича дає Печерському монастирю „цять селъ и съ челядью“²⁾; Давидовичі з Ізяславом Мстиславичом, розграбивши двір Святослава Ольговича в Путивлі, забрали там сім сот мужа челяди³⁾. Ростислав надає смоленській катедрі горб з „капустником“ і його родиною⁴⁾. В Руській Правді згадують ся „ролейні закупы“ — що робили рілничу роботу, княжі і боярські тивуны „сільські“ і „ратайні“ — себто невольні слуги, що доглядали господарських робіт на фільварках; вона ж згадує нарешті між холопами поруч княжих і боярських — холопів монастирських, що могли бути хіба сільськими робітниками⁵⁾.

Зрештою зрозуміло само собою, що тільки працею невольних і півсвобідних, себто економічно-залежних і можна було в тих часах розвинути більше господарство, бо при великих масах незанятої землі, при легких способах добування, економічно самостійні, за собою селяне не мали ніякого мотиву йти в робітники, та й при дуже невисоких (розмірно) доходах (ренті), яке могло дати сільське господарство, не було місця для такого господарства наемним робітником. Ширше господарити можна було тільки примусовою працею. Війна давала маси невольників-полоненників князям і боярам, що мусіли вести ширше господарство, мати великі двори для удержання своїх дружин і служби; колонізаційні пертурбації й усякі руїни та економічні кризи наганяли невольного й півсвобідного робітника капіталістам, купцям, промисловцям, що також держали більші двори, більшу челядь. По за тим на певні продукти господарства був деякий попит і в торгівлі (віск, риба, збіжжя також). Вкінці розвій великих господарств стояв в безпосереднім звязку й залежності

¹⁾ Див. вище, гл. III. ²⁾ Іпат. с. 239.

³⁾ Іпат. с. 338: тут не може бути сумніву, що йде мова про 700 княжих невольників, бо літопись виразно каже, що забирали тільки княже майно, а самі Путивльці добровільно піддали ся Ізяславу.

⁴⁾ Фундаційна грамота Ростислава в Христоматії В.-Буданова I⁴ с. 246.

⁵⁾ Р. Правда Кар. 11, 43.

від помноження невольного робітника, а знову з свого боку, своїм запотрібованням, безперечно, впливав на се помноження.

Сімсот мужа челяди, захоплених в однім тільки княжім дворі, дають нам зрозуміти, як великі вже бували тоді сї осади холопів-кріпаків і яке велике господарство провадило ся часом на сих дворах. Сьому відповідають звістки про иньші княжі господарства, поруйновані в тім же поході на Ольговичів: під Куреськом попалені були княжі села, і про розмір господарства в них дає знати згадка, що княже стадо, яке годувало ся тут, числило чотири тисячі голів; в Ігоревім сільці спалено було девятьсот стогів збіжа¹⁾.

Розумієть ся, невольнича праця грала важну ролю не тільки в рілнім господарстві бояр і князїв. З Руської Правди виходить, як сказано, що домашня служба їх складала ся звичайно з самих рабів, так що хто вступав в домашню службу не застерігши своєї свободи спеціальною умовою, ставав через се саме холопом²⁾. Руська Правда говорить тут про тивунів і ключників, але се, правдоподібно, треба розуміти взагалі про домову службу.

Безперечно, невольничі руки мали важне значінне і в промислі та в ремеслі. Руська Правда згадує між холопами особну категорію — ремісників, чоловіків і жінок (ремесцьманикъ і ремесцьвеница)³⁾. Ми бачили вже, що й на пошів учитись бояре давали своїх невольників; очевидно — теж саме, ще й скорше мусіло бути з різними ремеслами, і всякого рода ремісники-раби, від найменш простих ремесл до чисто артистичних, уже тоді грали ролю не меншу як різні спеціалісти-кріпаки за недавніх кріпацьких часів. Я думаю, що більший промисел, великі робітні, для потреб торгу (як теперішні фабрики), дуже часто, а може й переважно робили руками рабів, що спеціально давали ся в науку сього ремесла, як то з рештою було і в тодішній Візантії.

Та в XII—XIII вв. торгівля подніпрянських городів і найголовнішого з них торговельного центра — Київa очевидно упадає — і що до великості, і що до своєї активності. Тим часом як давнійше ся торгівля вела ся місцевими купцями, що вивозили свої товари до чужих земель і привозили чужоземні товари на свої торговища, тепер сей довіз і вивіз все більше, очевидно, переходить в руки чужих купців: в звязку з сим стоїть і збільшення звісток що говорять про чужоземельних купців у Києві. З другої

¹⁾ Іпат. с. 235, 236.

²⁾ Кар. 121. ³⁾ Кар. 12.

сторони, західні українські міста, що давнійше лише посередничили в торгівлі Києва з західними краями, тепер виходять з залежності від київської торгівлі, відкривають самостійні торговельні дороги на чорноморське побереже, Дністром і Прутом, заводять власні зносини з західноєвропейськими містами на захід і північ, через Польщу і Прусію¹⁾. Сі явища як стоять в залежності від упадку патриціанської верстви Києва, так і з свого боку на нього впливали, а результатом було ослаблення торговельної і нерозривно з нею звязаної також артистично-ремісничої діяльності подніпрянських городів. Через те все більше значінне поруч сих галузей в економічній житю вищих міщансько-боярських верств здобуває господарство. Боярство, о скільки не відливає відси, все більше осідає на землі, переносить свої капітали в господарство, й велике господарство, оперте на несовбідній праці, і звязані з ним суспільні й правні процеси розвивають ся далі.

Одним з дуже важних наслідків розвою великого господарства був розвій понять земельної власности й землі як товару — предмету продажі й купна, торговельних контрактів.

Що індивідуальна земельна власність в сі часи існувала, в тім не може бути сумніву: ми маємо в наших джерелах звістки про продажу, дарованне, конфіскованне маєностей²⁾. В Руській Правді маємо дуже високу кару — 12 гривен продажі³⁾ за зрубленне бортної межі, знищенне межі полевої (ролейної), переставленне паркану, що ділить двори, або зрубленне граничного дерева⁴⁾. Тут таким чином виразно бачимо права власности не тільки на двори, але й на рілну землю, і то не тільки права власности на землю оброблену в данім моменті — себто на працю, вложену в землю в сім моменті, але й на всяку землю зайняту, без ріжниць — чи в данім моменті вона підлягає господарській експлуатації (дубь межьны). Одно слово понятє земельної власности бачимо тут уже значно розвиненим, хоч воно й не дійшло ще тої повности й виробленности, в якім знаємо його тепер⁵⁾.

¹⁾ Про се ширше в т. V гл. 6, в звязку з оглядом торгівлі XIV—XVI вв.

²⁾ Іпат. с. 284, 338, 595.

³⁾ Така кара платила ся за найбільш тяжкі випадки знищення рухомого майна: убийство чужого холопа без вини, зарізану чужу худобу „пакощами“.

⁴⁾ Кар. 83—84.

⁵⁾ Ніяк не можна згодити ся з поглядом Рожкова, що Р. Правда не знає „свободнаго гражданскаго оборота съ землей“ — а се у нього вказує на те, що „семья не имѣла правъ собственности на землю, а обладала лишь пра-

Як творила ся та земельна власність, наші джерела не кажуть: в них іде мова тільки про перехід власності з рук до рук. Мусіла вона творити ся через „заїмку“ — окупацію і культивування порожньої землі, й ся культура давала право на володінне: такий погляд на початок власності ми бачимо у нашого народа пізнійше, аж до новітніх часів. Заїмка в границях земель, що входили в круг уживання певної громади, могла вимагати згоди сеї громади. Абсолютно незайняті землі люде, правдоподібно, займали зовсім вільно¹⁾.

На те, щоб князь у сі часи мав якісь права на вільні землі, роздавав їх або взагалі мав якісь спеціальні відносини до землі, вказівок не маємо. Одиноким приклад, що звичайно наводить ся як доказ — дозвіл князя Печерському монастирю зайняти сусідню гору²⁾, нічого не доводить, бо гора ся стояла в сусідстві княжого двора й могла уважатися його приналежністю. Може бути, що пізнійший погляд на права „господаря“ над порожньою землею мав які небудь початки ще в сі часи, але, повторяю, ми не маємо звісток, аби князь такі права мав і користав з них. По всякій правдоподібності, він, як і кождий иньший, мав право тільки на землі зайняті і розроблені ним або куплені чи иньшим способом здобуті, і число таких земель бувало не велике, як судити нпр. з тестаментів Ярополка Ізяславича і його зятя Гліба Всеславича, або Володимира Васильковича, де таких княжих земель видко зовсім не багато³⁾.

Розроблення ґрунту, побудовання на нїм вже давало йому певну вартність, і він міг бути предметом певного контракту. Але правдиву вартість він діставав, коли з ним були звязані певні робочі руки — невольна челядь, чи піввольні закупи. Коли не

вомъ пользования“, і знаки власности Р. Правди він толкує, як знаки „временно-занимаемыхъ земельныхъ участковъ“ (Обзоръ I с. 33). Він сам припускає, що уже в X віка почавши творить ся землеволодіння княже, боярське і монастирське з понятєм близьким до власности (с. 34). Р. Правда, як кодекс передо всім привілегованим верств, не могла в такім разі не знати земельної власности — в значінню далеко більшим в кождім разі від простого права користування.

¹⁾ Істнування власности у сільських громад недавно заперечував рішучо Сергієвич (Древности III с. 25 і далі). Се справедливо, коли говорити про земельну власність в значінню нпр. сучасної великоруської „общини“, але з сього ще не виходить, щоб громада сільська зовсім не мала ніяких прав до землі, *de jure* чи *de facto* (див. мою рецензію в XXXIX т. Записок).

²⁾ Іпат. с. 111. ³⁾ Іпат. с. 338, 595.

можна вповні згодити ся з поглядом, що через посадження невольників на певнім ґрунті зроджуєть ся понятє повної власности¹⁾, то безперечно, що доперва через таке посадження земля дістає свою вартість, бо без готових робочих (несвобідних) рук була мало що варта. Тому літопись оповідаючи про багатий дарунок кн. Гліба Печерському монастиреви, додає, що ті села були дані „з челядию“ — без того вони б були не багато що варті.

Одинокую вказівку на ціни мастиностей дає нам тестамент кн. Володимира Васильковича: село Березовичі, дане ним на монастир св. Апостолів, він, як каже, купив від Ходорка Давидовича за 50 гривен кун, 5 локтів скорлату (червоного сукна, німецьке Scharlach) і дощату броню; сі останні річі служили, очевидно, тільки додатком до ціни, так що загальна вартість села, мабуть, не перевищала 55 гривен. Ціна не велика: коли взяти розцінку предметів з Руської Правди (більше-менше того ж часу) то се буде вартість 27—8 корів, на теперішнє — яких 1500—2000 гульденів. Правдоподібно се була не велика мастність, з дуже малим числом челяди, бо звичайна, законна оцінка простого челядина — 5 гривен²⁾.

З множенням челяди в володінню бояр-господарів ставало для них інтересним збільшати свої земельні володіння через заїмку, присвояти собі свободні й здатні до культури землі, а се загалом впливає на розвій понятя власности: громади й поодинокі господарі цінять свої права на землі, розроблені й навіть нерозроблені, супроти можливих претенсій великих властителів — бояр, князів, монастирів.

В організації промисла я піднесу як визначний факт — спеціалізацію й істнування корпорацій — спілок або підприємств — для певних ремесл чи зайнять. Так нпр. ми стрічаємо в Вишгороді корпорацію городників, на чолі котрих стоїть старшина — „старѣй огородникъ“; в Києві — корпорацію „ізвозників“, що возили в данім разі дерево з київської пристани; далі — корпорацію теслів — „древодѣлів“, на чолі котрих стоїть „старѣйшина древодѣлямъ“, що збирає на роботу „вся сущая подѣ нимъ древодѣля“; спеціальних промисловців, що роблять на продаж домовини: „продающеи корсты“³⁾. На основі сих припадкових прикладів ми можемо здогадувати ся, що взагалі в ремеслі й промислі

¹⁾ Ключевскій 336, Рожковъ 1. с. с. 75. ²⁾ Аналогічні ціни мастиностей з Угорської Руси див. в т. II стр. 495—6.

³⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 32, 77, Патерикъ с. 169—170, Лавр. с. 208.

була широко розвинена колективна організація праці, чи то в вільних спілках майстрів, чи то в групах організованих підприємцем з найнятих робітників, чи то нарешті — в робітнях, зложених з рабів, обучених певному ремеслу. Се останнє, повторяю, мусіло бути широко розповсюджене, і в деяких з наведених звісток ми, може бути, маємо такі спеціальні категорії, *familiae* холопів; нпр. вишгородські городники, або ті теслі могли бути княжими холопами.

Про висоту зарібку свобідного ремісника ми маємо цікаву, на жаль — одиноку вказівку в оповіданню про будову церкви св. Георгія в Києві, в 2-ій чверті XI в.: кн. Ярослав почав будувати сей свій патрональний монастир, але помітив, що коло нього робить щось замало робітників; тож він спитався тивуна — яка тому причина. Тивун відповів, що робітники не радо йдуть на сю роботу, тому що вона правительственна (понеже дѣло властелекоє): вони боять ся, що не дістануть заплати („найма“). Тоді Ярослав, аби запевнити людей, що вони дістануть заплату, казав оголосити на торгу, що за день роботи кождий має дістати по ногаті, а для більшої певности звелів прилюдно возити гроші возами в сусідні „комори Золотих воріт“. Тоді зібрало ся „множество дѣлающихъ“¹⁾. Таким чином доброю платою за денну роботу майстрам уважала ся ногата, $\frac{1}{20}$ гривни²⁾. Зауважу, що се оповідання дає нам ще иньшу цікаву вказівку — ся неохота робітників до княжої будови натякає, як часто тоді практикували ся різні публичні будови, де люде мусіли робити без заплати, за натуральну повинність.

В організації торгівлі Руська Правда розрізняє „куплю“ і „гостьбу“. Остання означає, здасть ся, торговельні операції, що переходять за границі своєї землі, бо „гости“ властиво значать купців, що ведуть заграничну торгівлю: Р. Правда про купців сторонських каже: „а пришедъ гость — изъ иного города (себто князівства) или чужоземець“ (купець з чужих країв)³⁾; одначе і загальне „купець“ часом теж прикладасть ся до купців заграничних нпр. в умові Ігоря з Греками. Спеціальна опіка права для сеї заграничної торгівлі виявляєть ся в однім параграфі Руської Правди⁴⁾ — при конкурсі купця-банкрота заграничні купці мають першенство перед свійськими: коли „гість“ покредитує місцевому купцеві, не знаючи, що він уже дуже обдовжений, і сей

¹⁾ Сказання про будову церкви св. Георгія у Закревского Описанію Києва I с. 264—5.

²⁾ Цікаво порівняти се такою закупницької плати — див. вище с. 338.

³⁾ Кар. 69. ⁴⁾ Кар. 69.

купець показує ся неоплатним, а місцеві кредитори своїми претензіями перешкоджають гостеві стягнути свої гроші, то треба продати неоплатного довжника, очевидно — разом з усім його майном, і насамперед покрити претензії князя (як би вони були), потім гостя, а рештою мають поділити ся свійські купці. Подібні постанови, що дають першенство чужоземському купцеві перед свійськими, маємо і в умові Смоленська з Німцями¹⁾.

Інші постанови опікують ся торгівлею взагалі, полекшуючи її кредит для торговельних операцій: тим часом як звичайна позичка в сумах над три гривни вимагає свідків, інакше кредитор тратить свої претензії, між купцями дозволяють ся кредитові операції без свідків необмежно, і для попертя претензій кредитора вистає його присяга²⁾. Друга постанова дає полекші для купця-банкрота: коли се банкрутство станеть ся через нещасливу пригоду, не через недбальство купця, себто коли потоне його корабель, або пропаде товар під час війни, або від огню, то кредитори не можуть жадати конкурсу зараз — не можуть „насилити“ ані продати його: купцеві дасть ся право сплачувати свої довги ратами, „бо шкода від Бога, а він сам не винен“; коли ж він збавить своє майно піяцтвом, або залізни в карні справи („пробьет ся“) або взагалі знищить його своєю непорадністю (въ безумии), то він віддасть ся на волю кредиторів — вони можуть дати йому прольоніату або зараз його продати³⁾.

В сих постановах бачимо не тільки опіку кредиту, старання коло його розвою, але й свідокство того, що торговельний кредит був досить широко розвинений, як я то вже перше підносив⁴⁾: товар давав ся в кредит навіть заграничним купцям, а операції часто вели ся на позичені гроші⁵⁾.

Але кредит при тім був недешевий, судячи про ті постанови про проценти взагалі, які маємо в Руській Правді. Вони мають на оці обмеженне лихви і були головно результатом народнього повстання 1113 р., тому я говорив про них з тієї нагоди⁶⁾. З них бачимо, що при позичках великість відсотку залежала від речинця

¹⁾ Христоматія В.-Буданова I с. 100—1.

²⁾ Кар. 44—5. ³⁾ Кар. 68. ⁴⁾ Див. т. I с. 269.

⁵⁾ О скільки кредитові операції були розвинені в більших центрах дають зрозуміти звістки про Новгород: розграбляючи майно посадника Дмитра, люде забирають у нього векслі (дъщкы) на величезні суми — „а бяше на нихъ бе-щисла“. Очевидно, такі великі кредитові операції вели ся й по інших більших торговельних містах.

⁶⁾ Т. II с. 118.

і при коротших позичках процент був вищий ніж при довших. Закон постановляв, що місячний процент може брати ся тільки при зовсім коротких позичках: „а мѣсячный рѣзъ — оже за мало дни — поимати єму“¹⁾. Який був той місячний процент, можемо судити з того, що при довших позичках, що доходили року, закон забороняв брати більше як „в треть“, себто 50% на капітал²⁾; місячний процент значить був ще вищий. Мономахів закон обмежив сей процент о стільки, що допускав його при позичках не довших як два роки: хто взяв два рази по 50%, більше не міг брати проценту, міг узяти лише капітал (исто); хто взяв три рази по 50%, той не міг жадати навіть капіталу³⁾. Нормальним річним процентом при довших позичках закон Мономаха признавав 10 кун від гривни річно: рахуючи, як то звичайно роблять, в гривні 25 кун, се буде 40%, отже різниця від попереднього не велика.

Розуміть ся, не треба собі робити ілюзій, що видані в сій справі закони — про нормальний процент і заборону вищих процентів — дійсно знищили сї надужитя. Коли в теперішній поліційній організації закони про лихву дуже часто зістають ся мертвою буквою та дають початок тільки до нових штукоч і форм скритої лихви, то тим більше можемо ми надіяти ся сього від тодішніх обставин.

Незвичайно високий процент і взагалі надужитя лихварів були причиною, що церковні сфери дуже завзято виступали против лихви, уважаючи її одним з найтяжших переступів против християнської морали, перешкодою до посвящення в священство, і т. и. Про се ми будемо говорити низше, тут тільки зауважимо, що всі їх напади, хоч як гострі, були безсильними против явища, викликаного елементарною силою економічного розвою.

¹⁾ Р. Правда 48.

²⁾ „Заидуть ли куны до того же году, то дадять єму куны в треті, а мѣсячный рѣзъ погренути“. Давнійше толковано, що при довших позичках рахував ся процент від третин року. Уважаю правдоподібнішим новіше толкування, що „в треті“ значить від двох частин третю, то значить 50% (пор. Ключевского Курсъ І с. 301 й ин.).

³⁾ Кар. 66: „аже смлетъ куны въ рѣзъ въ треть — аже кто възметъ два рѣзу, то то єму взяти истоє; наky ли възметъ третій рѣзъ, то истоє єму не взяти“. Давнійше толкованне, яке й я приймав — що третинні проценти не можна брати при довших позичках; з того здогадували ся, що той третинний процент був більший як 33% за три місяці. Нове толкованне яснійше й простійше, але тільки одно трохи дає до думання, що Мономах так мало снизив процент, як виходило б — з 50% до 40%.

З цього погляду варті уваги ті, нечисленні виправді голоси, що мирячи ся з неможливістю знищити зовсім „різоїзмство“, старали ся тільки вплинути на зменшення процентової стопи. Нифонт новгородський радить священникам впливати в сїм напрямі на людей: коли хто позичив по 20%, то нехай візьме тільки 12 або 16%¹⁾. Анонімне „Сказаніє о заповѣди св. отець о покаянні“ так само радить, „коли не можуть відстати від лихви“, брати не більше як 3 куни або 7 різан від гривни, себ то 14% по прийнятому рахунку²⁾.

В сих выводах, як бачимо, прийшло ся нам не раз оперти ся о монетну систему Руси, і я все говорив про неї з певною резервою. Се тому, що в ній і досі дуже багато непевного і незвѣстного. Ми маємо два роди матеріалу: звістки писаних джерел й археологічні нахідки, і досі факти обох категорій з собою не зведені, а через те і наші відомости в значній мірі висять у повітрі³⁾.

Підставою для рахунку в більших сумах була гривна срібла. Звичайно виводять се слово від „грива“ — шия, отже первісно — намісто (з срібла), обруч, що міг якийсь час бути одиницею при обміні, як вага, а потім як і монета. На вагу аж до XVIII в. гривною (або гривенкою) звав ся фунт. Але ті гривни, на які рахувалися, себто гривни монетні — міняли ся в своїй вазі, подібно як і всяка монета, й були ріжні, але здебільшого вагали ся коло півфунта: на Україні пів візантійської літри (що важила $\frac{3}{4}$ віденського фунта, 24 лоти), на півночі — пів німецького фунта (як німецька марка). Така монетна гривна звала ся „гривною кун“ (куни значать загалом гроші), а частійше просто гривною, без всяких близьких пояснень⁴⁾.

¹⁾ Рус. Ист. библ. VI с. 25; так розумію я се не зовсім ясне місце: „аще по 5 кунъ даль еси, а 3 куны възми или 4“ (рахую 25 кун на гривну). Інші (нпр. Ключевский ор. с. с. 301) толкують, що Нифонт радив, як милосердний процент, брати від пяти кун чотири або три, себто 80% або 60%. Се й саме собою неправдоподібно, а мое толковання підперасть ся й дальшим текстом.

²⁾ Срезневскій Свѣдѣнія о малориз. пам. LVII с. 307. („Сказаніє“ се оперте на Златоустім, з оригінальними додатками).

³⁾ Літературу див. в прим. 27.

⁴⁾ Згадаю одначе, що досить популярна теорія робить ріжницю між „гривною срібла“, яка пізнійше значила вагу, і „гривною кун“ як рахунковою одиницею, якої відносини до гривни срібла міняли ся (гривна кун дешевіла).

Найдавнішою вказівкою на великість монетної гривни служить порівняння кари 5 літр срібла, уставлених по закону руському в Олеговій умові, з 12 гривнами, уставленими за туж провину в Руській Правді¹⁾: виходило-б, що гривна була менша від $\frac{1}{2}$ грецької літри. Розуміється, зрівнювати дати, розділені досить значним часом, буде дуже небезпечно, хоч ми дійсно знаємо з находок гривни відповідної ваги (10-лотові). Взагалі звістні нам з українських находок гривни вагають ся між 10 і 16 лотами. Сі українські монетні гривни мають вид досить неформених, рапавих шестикутних грудок срібла, без всяких стампіль. Вони звуть ся в нумізматиці гривнами київськими, бо окрім таких гривен знаходять й инакші: в північних находках маємо гривни в формі грубих, округлих, з одного боку вижолоблених палічок, — се т. зв. у нумізматів гривна новгородська, і в формі плиток з кінцями роздавленими і розширеними — сі остатні мають різні відміни, доєї ще не скласифіковані, а звуть їх гривнами понизовськими (поволзьськими); але класифікація ся також хитається. Новгородські гривни важать коло пів фунта німецького (15—17 лотів).

Коли б справді, як показувало ся з наведеного порівняння, давня київська гривна була 10-лотова, то прийдець ся признати, що вага її з часом збільшала ся і зближала ся до північної. Коли давніше вона виносила коло півлітри візантійської (12 л.), пізніше важила вона коло пів фунта німецького (16 л.). Се можна-б поставити в звязок з ослабленнем торговельних зносин з Візантисю й перевагою торгівлі західно-європейської, німецької. Але в теперішніх часах все се ще будуть гіпотези: досліді над археологічним матеріалом що йно починають ся, і в ній ще дуже багато неясного; незрозуміле нпр. се незвичайне вагання ваги: часто навіть у тій самій нахідці стрічають ся гривни важні й легші. Все се вяснити — задача будущих дослідів. Тут піднесу ще тільки одну вказівку з писаних джерел, що містить в собі натяк на зміни курсу давніх грошей і на те, що в емісії їх брало безпосередно участь правительство: в грамоті Святослава Ольговича (коло р. 1137) уставляєть замість десятини для єпископа постійна сума 100 гривен „новыхъ кунъ“²⁾.

Окрім гривен срібла рахували часом і на гривни золота, але рідше; зіставало ся неясним, чи були монетні гривни золоті, чи

¹⁾ Акад. З.

²⁾ Христоматія В.-Буданова I с. 239.

се тільки теоретичний рахунок, при тім — чи тут треба розуміти гривни монетної ваги, як срібні гривни кун, чи се проста вага — отже фунт золота. Перед кількома роками трапила ся перша певна нахідка з золотими прутами (в Києві), які можна б уважати за гривни; але їх там було лише два, різної ваги, отже справа й тепер не зовсім ще ясна¹⁾. Відносини срібла до золота для тодішніх часів обраховують як 1 : 12²⁾; але є й інші зовсім відмінні обрахунки.

Як менші одиниці рахунку звістні нам з староруських джерел ногата, куна, різана і вівериця. Обчислення вартости прикладу (мабуть з XIII в.), що стрічають ся в деяких кодексах Руської Правди ширшої редакції, дають можливість уставити докладні відносини до гривни ногати й різани: гривна мала 20 ногат і 50 різан³⁾.

Що до куни, то тут у нас нема такої певної підстави; порівняння різних сум з Р. Правди показує, що гривна мусіла мати деє між 20 і 30 кун. Найправдоподібніше було б приймати щось коло 25 кун — звичайно так і приймають 25 кун у гривні, хоч і гіпотетично. Потім маємо рахунок Нифонта (з XII в.) за сорокоусти; він рахує на гривну п'ять служб божих, за 6 кун одну, за 12 дві⁴⁾; звичайно думають, що тут на гривну пораховано п'ять служб за опустом, по 5 кун. Нарешті згадане „Сказаніє св. отець о покаяніи“ можливим процентом уважає „3 куни або 7 різан“ від гривни; тут, по стилізації, 7 різан не може бути менше 3 кун, тільки рівно або більше⁵⁾; в першій евентуальности ми мали-б в гривні коло 22 кун (властиво 21^{3/7}, але

¹⁾ Археологическая летопись Южной России под ред. Бѣляшевского I с. 145 — К. Старина 1899, X, пор. Черпний л. с. 3 двух золотих прутів кийської нахідки більший надрубаний, в цілости мусів важити коло 15 лотів, менший коло 7^{1/2}. Золотий відрубок знайшов ся потім і в славній сахнівській нахідці — Археол. лѣт. Ю. Рос. 1901.

²⁾ Се обрахунок Прозоровского Монета с. 384—5, пор. 238—9; але давали ся й зовсім інші, оперті на тім чи іншим тексті; на підставі одної екстравагантної статі Р. Правди рахують нпр. сї відносини на 1 : 6^{2/3}, а на підставі тексту Іпатської л. про Івана Берладника ра 1 : 16^{2/3}!

³⁾ Карамз. 30; тут 90.112 кіз по 6 ногат штука дають 27.033 гривен і 30 різан. Се перший зауважив Карамзін, і рахунок: 1 гривна = 20 ногат = 50 ногат = 25 кун належить йому.

⁴⁾ Рус. Истор. Библ. VI с. 24.

⁵⁾ Аще вы не можете остати, то дайте легко: по 3 куны на гривну или до седми рѣзанъ, аще ли боле того — не повелѣваемъ (Срезневскій Свѣдѣнія LVII с. 307). Очевидно, треба розуміти так: „по 3 куни, що найбільше — по 7 різан, а більше не можна“.

таке некругле число неможливе), в другій рахунок 25 кун на гривну був би найвідповідніший. Мині він здасть ся найправдоподібнішим. Зрештою прийнявши куну за $\frac{1}{25}$ гривни мали бисьмо ту вигоду, що різана була-б половиною кун: різана — відрізок, половина куні, як рубель — відрубок, половина гривни.

Для обчислення відносин вівериці (в'єверица, в'єкша) до гривни бракує нам всякої підстави; очевидно тільки, що була се найменша одиниця для обчислення (в перекладах вона відповідає словам м'єдница, лепта, отже найдрібніший монеті). На реальну вартість її одинока вказівка — що мала воскова свічка коштувала одну віверицю, „єдину в'єкшу“¹⁾.

В археологічних находках маємо менші від гривни золоті й срібні штаповані руські монети²⁾. Золоті одначе о стільки рідкі, що можна сумнівати ся, чи вони були коли в купецькім обороті в значнійшій числі і чи зайняли певне місце в монетній системі. Важать сї золоті монети коло $\frac{1}{3}$ лота (6 гр.); при 10-ти лотовій гривні і пропорції 1 : 6 така монета була-б варта коло 10 ногат. Срібні монети, судячи по двом значним нахідкам (київській і нїжинській) і численним меншим, були в купецькім обороті, в значнійшій числі. Питання — яке місце в поданій вище монетній системі вони займали? Звичайно уважають їх різанами. При 10-лотовій гривні різана відповідає $\frac{1}{5}$ лота срібла; між срібними монетами є дійсно такі. Але трудність в тім, що поруч монет сеї ваги ми маємо й тяжші й легші (39 до 105 доль = 0,13 до 0,35 лота), і досі не переведено докладніших дослідів у сїм напрямі, не уставлено, яка саме вага для сих монет нормальна і як пояснити значні відміни в вазі поодиноких монет, навіть битих тим самим штампом.

Як виглядала в дійсности ногата, куна, вівериця, се зістаєть ся поки що невідомим. Не знаємо, чи означали вони якусь свійську монету, чи більш розповсюднену чужоземну — напр. півлітрова київська гривна більше менше відповідає вазі п'ятдесяти арабських діргемів або візантійських півміліарезій, що відповідали таким

¹⁾ Рус. Истор. Библ. VI с. 24, в нотці. Вибір текстів про віверицю і векшу див. в Матеріалах до словаря Срезневского sub vocibus. Прозоровский (О кунных цѣнностях с. 42—3), приймаючи, що векша дійсно була рівна візантійській дрібній монеті, виводить для неї вартість $\frac{1}{30}$ ногати. Але нема ніякої певности, аби вартість векші була справді однакова з вартістю візантійської нумі: староруські паматки уживали в перекладах слова „векша“ для означення найдрібнішого гроша, зовсім не думаючи про одноцінність її з візантійською монетою.

²⁾ В писаних джерелах „сребреники“ згадують ся в Іпат. с. 202.

чином різанам, а міліарезій куні, по прийнятому вище рахунку, хоч і не вповні докладно¹⁾. Нарешті деякі приймають, що ті назви — куна, ногата і т. д. означають шкірки.

З сим в'яжесть ся досить запутане питання про шкіряні гроші. Рубрук, що подорожував по полудневій Україні 1253 р., оповідає, що у Русинів замість монети служать кусники дорогих шкірок; пізнійші Ляноа (XV) і Герберштайн (XVI в.) згадують, що замість монети Русини уживали головки віверок, куніць й інших звіврат: ще в XVIII і на початку XIX в. звістні були стемпльовані кусники шкірки, що ходили в Росії замість грошей²⁾. Тому деякі припускали, що в давній Руси в купецьким обороті уживали ся такі кусні шкірки в ролі, скажім, паперових грошей. Але новішими часами теорія шкіряних грошей в науці знаходить дуже мало довіря. Тут одначе треба розрізнити два роди можливостей — уживання замість грошей, як помічний спосіб обміну, цілих цінних шкірок, і таких куснів шкірок конвенціональної цінности. Остатні могли уживати ся хіба в дуже тісних кругах обороту: кусень шкірки з стампелею (Hausmarke), прибитою тим купцем чи урядником, що видавав такий кусень шкірки як еквівалент її вартости, мав значінне векеля, і міг мати вартість в тім крузі, де був звістний видавець і його виплачальність. Цілі шкірки мали необмежену сферу для своєї ціркуляції й мусіли при загальній бідности металю в ті часи дуже широко уживати ся в поміч грошам при всяких оборотах. Але чи мали вони, чи деякі з них монетарну вартість, так щоб куна значила шкірку куніці, а вівериця — шкірку білки? Я-б уважав і се досить можливим, хоч відносини між такими шкірками і металем мусіли-б значно вагати ся, отже й саме монетарне означенне для шкірок могло-б мати лише приблизне значінне. Трудність також і в тім, що в наших джерелах якихось виразнійших вказівок на таке значінне „куни“ і „вівериці“ майже нема³⁾, і наше головне джерело для монетної

¹⁾ Пор. виводи Черепніна, *op. c.*

²⁾ Рубрук в *Recueil des voyages* IV с. 329; *Voyages de m. Guillebert de Lannoy* вид. монське. Герберштайн у Старчевского *Rerum russicarum scriptores exteri* I, 39—40. Татіщев в *Продолженіи Россійской Вивлѣтки* I с. 19. Карамзін I пр. 524.

³⁾ Одинока виразнійша вказівка — про шкірки білки — в згаданім місці Іпат. с. 202: „повелѣ Володимиръ рѣжючи паволоки, орници, бѣль (думаю, що тут треба розуміти шкірки білки) розметати народу, овъ же сребреники метати“.

системи — Руська Правда нічим не зраджує, аби рахувала на що иньше окрім срібла¹⁾.

Тепер виберемо те, що може нам причинити ся до висвітлення культури давньої Руси з сфери права. Насамперед одначе треба сказати дещо про наші правні джерела, що самі собою служать важними культурними пам'ятками²⁾.

Ідучи хронологічно ми мусимо почати від умов давньої Руси з Греками. З них правні постанови містять дві — Олегова умова 911 р. й Ігорева 944 р.; в них маємо головно норми карного права, менше — з права приватного і міжнародного, при тім друга умова переважно тільки доповнює або відмінює правні норми першої. Але й перша й друга містять право комбіноване з елементів руських й грецьких, так що окрім кількох спеціальних покликувань на „закон руський“³⁾, елементи руського права можна вирізнити тут лише на основі пізнійших пам'яток руського права, і в самій оцінці сих елементів є значні різниці в науці: одні бачуть в умовах повну перевагу грецького права, иньші — права руського.

Тому далеко важніше значіння не тільки що до кількості матеріала, а й що до вартості його має для пізнання давнього руського права т. зв. Руська Правда. Правда, і в ній підносять сліди рецепції чужого права, але зіставляючи місце різницям в означенню слідів тих впливів чужого права, за всіди треба признати, що в усякім разі рецепція має тут другорядне значіння, і ми в переважній більшості маємо питоме руське право. При тім істнування кількох редакцій сеї кодифікації й хронологічні вказівки, подані в них подекуди, дають нам погляд і на еволюцію сього права.

¹⁾ Згадаю об'яснення пок. Усова: погата має значити шкірку соболя з ногами, цілу, куна — витята хребтова (найдорожша) частина соболя, різана — решта, дешева частина шкірки (з черева). Він думає, що монети були еквівалентом вартості соболяної шкірки в сріблі, і в залежності від вартості шкірки міняв ся курс їх; гривна значить соболяний ковнір — 20 шкірок (півсорока — на сороки соболів рахують і досі).

²⁾ Літературу див. в прим. 28.

³⁾ Нпр. уставляючи кару 5 літр срібла за удар, умови (Олегова § 5, Ігорева § 14) покликають ся при тім на „закон руський“, і дійсно сій карі близько, а може й вповні відповідає кара 12 гривен, положена за се в Руській Правді.

Ми маємо чотири редакції кодифікації руського права під титулом Руської Правди. Перша з них містить ся в перших 17 параграфах, по загально прийнятому поділу, коротких версій Руської Правди. Осібно ся збірка не заховала ся, але її осібність і більша старинність в порівнянню з иньшими не підлягає сумніву. З формального боку на се вказує те, що в усіх кодексах сеї версії вона займає вступну частину, і по ній наступає напись: „Правда установлена Рускои земли, егда ся съвокупилъ Изяславъ, Всеволодъ, Святославъ, Коснячко, Перенѣгъ, Микыфоръ Кыянинъ, Чюдинъ, Микула“, котра вказує на пізнійший час дальших (принаймні трох) параграфів. З внутрішнього боку треба піднести, що єї 17 параграфів дають певну заокруглену цілість, з певною системою в викладі; далі — що декотрі параграфи її ми стрічаємо змінені в пізнійших версіях (нпр. про холопа, що ударив свобідного чоловіка), а окрім того — що вона відрізняєть ся й деякими архаїчними прикметами від них. Так нпр. в ній нічого не сказано про подвійну плату за убийство когось із вищих категорій княжих слуг; бачимо в ній иньшу термінологію для кар; „вира“ і „продажа“ не згадують ся зовсім, і се може бути не тільки пропуском. Се все каже уважати єї 17 параграфів осібною, найдавнішою кодифікацією, ніяк не пізнішою від часів Ярослава, а як можно з значною правдоподібністю думати — ще ранішою¹⁾. Можемо її назвати „Найдавнішою Правдою“; називають її також Правдою Ярослава, але супроти сказаного — що вона може бути й ранішою від часів Ярослава, ся назва не конче надасть ся.

Другу редакцію становлять коротші версії Правди. Вони, як сказано, містять на початку Найдавнішу Правду; по ній, з вище поданим титулом, наступають кілька законів Ярославових синів, далі — така кар за різні карні учинки, й між ними — одно рішення Изяслава Ярославича, вкінці такси княжих урядників, між ними „урок Ярославль“ для вирників, всього по прий-

¹⁾ Се стоїть у звязку з тим, як розуміти Кар. 2 і 76: коли прийняти тлумачення Сергієвича (мині воно здаєть ся дуже правдоподібним), що тут іде мова про кару смерти, відновлену за Ярослава, але знесену за його синів, то Найдавнішу Правду (17 параграфів), де сеї карі смерти ми не знаходимо, мусимо признати старшою кодифікацією — деє з 1-ої чверти XI в. що найпізнійше. Шмельов, розвиваючи гіпотезу Ключевского, що Р. Правду зладжено для потреби церковного суду, виводить, що перша редакція її (Найдавніша Правда) явила ся з кінцем X в., зараз по видачі церковної устави Володимира. Розумієть ся, все тут від початку до кінця оперте на гіпотезах.

нятому поділу 26 параграфів. Системи в викладі не примітно: стрічаємо на різних місцях статі, що одна одну модифікують¹⁾. Можливо, що збірка ся зроблена не відразу, але складові частини її означити неможливо. Цілий збірник титулується: „Правда Роськая“ і містить разом з Найдавнішою Правдою (своєю вступною частиною) 43 параграфи. Судячи по тому, що хронологічні вказівки в ній не йдуть далі часів Ізяслава, а також міркуючи з інших прикмет (нпр. що сюди увійшла Ярославова такса вирників як щось що не стратило своєї ваги)²⁾, треба думати, що ся друга редакція зладжена скоро по смерті Ярослава, мабуть не пізніше 60-х рр. XI в.³⁾. Не маючи практичного значіння уже в XII в., ся редакція заховала ся тільки в новгородських літописах і тому розмірно рідка — кодексів її є тільки чотири. Назвемо її Коротшою Правдою або Правдою Ярославичів.

Третю редакцію дає нам ширша версія Руської Правди. Вона містить окрім матеріалу коротшої версії ще цілий ряд нових відділів, головню з приватного права (про позику і проценти, закупів, холопів і т. и.). Укладчик використав коротшу редакцію, але він не тримається ані її порядку параграфів, ані стилізації: він, очевидно, старав ся систематизувати матеріал, хоч не всюди при тім йому щастить; при старших постановах він додає їх пізніші перемины, казує переробляє в загальні норми, дає титули для цілих груп подібних постанов і т. и. З хронологічних вказівок окрім кількох постанов Ярославичів маємо над постановами про проценти⁴⁾ записку, що сї постанови видав Мономах по смерті Сьвятополка („А се уставилъ в. кн. Владимиръ Всеволодичъ Маномахъ по Сьвятополцѣ...“).

Таким чином ся редакція не молодша 1113 р. Вона одначе мабуть і не дуже старша від сеї дати: одно, що натяків на пізніші часи не маємо, друге — з повним розкладом давньої Руської держави розповсюдження київського законодавства по інших землях ледви значно утруднило ся. Правдоподібно, вона не молодша від 1-ої чверти XII в. і по тім підпадала лише другорядним змінам і до-

1) Акад. 20 і 38.

2) В Короткій Правді: „То ти урокъ Ярославъ“, в ширшій версії натомість: „Се бо закони вирные были при в. кн. Ярославѣ“.

3) Коли прийняти, що постанова Ярославичів, згадана в Кар. 76, не увійшла сюди тому, що редакція зладжена скорше, то се б вказувало на кілька років скорше від 1068 року, що закінчив спільну діяльність Ярославичів.

4) Кар. 66.

повненням¹⁾. Можемо тому її назвати Правдою XII в. або Широю. Відрізнити з неї ще якісь складові частини — нпр. як відрізняють першу частину — до сеї записи про Мономаха і другу — Мономахову, нема підстави: ся надпись належить до постанов про проценти, мабуть — і про закупів, але в дальшім ми стрічаємо й давніші постанови²⁾. Кінець — „О городских мостех“ (мабуть і з дальшим параграфом) — се льокальна, новгородська дописка декотрих кодексів³⁾.

Ся редакція заховала ся в дуже значнім числі кодексів (звиш 40), переважно в збірках правних памяток, при Кормчих то що. Окрім старого титулу: Правда Руська — вона має іще иньші: „Судъ Яросла(в)ль Володимирица“ (код. Синод.), „Уставъ в. кн. Ярослава Владимерича о судѣхъ“ і т. п. Варіації кодексів показують, що ся редакція при переписуванні переробила ся: окрім другорядних відмін стрічають ся в них і екстравагантні параграфи; особливо великий додаток має група кодексів, репрезентованих т. зв. Карамзинським кодексом, де вставлена розпінка приплоду від хліба, худоби, пчіл, правдоподібно — не пізнійша XIII в.⁴⁾ В сих найширших варіаціях редакція містить 135 параграфів, в иньших 115—118. Найстарший кодекс сеї редакції — т. зв. Синодальний, в Кормчій новгородської Софійської катедри, писаний коло р. 1280 (теп. московської Синодальної бібліотеки); се найстарший з усіх взагалі кодексів Р. Правди (всіх редакцій).

Четверта редакція не цікава — се скорочення з другої і третьої редакції; властиву ціль сього скорочення тяжко відгадати, так само і час; копій її звісно дуже мало — лише дві, обидві в Кормчих.

Всі сеї редакції не мають урядових прикмет — вони безперечно зладжені приватними особами і не призначали ся до уживання в судах — сьвітських і церковних (в церковних судах вони уживали ся правдоподібно, судячи з того що включали ся в збірки джерел церковного права (т. зв. Кормчі)⁵⁾. Се одначе не знижає

¹⁾ Ключевский на підставі своєї теорії змін монетної системи датує ширшу редакцію другою половиною XII або початком XIII в. (ор. с. с. 264); але сама та теорія гіпотетична.

²⁾ Нпр. такса мостників — Кар. 109.

³⁾ Вісім кодексів з описаних Калачовим.

⁴⁾ Так думаю на тій підставі, що піїни різної худоби, подані в сій вставці, часом сходять ся зовсім з цінами основних частин сеї редакції (§ 42).

⁵⁾ Ключевский думає, що й зладжена була Р. Правда в церковних кругах і для церковного суду; але вихідна точка сеї гіпотези: що перші

їх вартости як джерела до пізнання права. Тільки вони не повні — не обіймають собою всього права; напр. в Ширшій Правді ми знаходимо згадку про постанову Ярослава¹⁾, а її нема в Коротшій.

Де зладжені збірники трох перших редакцій? Сучасні дослідники, що застановляли ся на сим, признають їх пам'ятками київськими себто зладженими в Києві²⁾, і дійсно за сим промовляють важні аргументи: виключивши новгородську уставу про городські мости, що стоїть в кінці Ширшої Правди і була додана, правдоподібно, при переписуванні її в Новгороді, всі інші вказівки, які знаходимо в збірках другої й третьої редакції, вказують на Київ. Так, докладно записані протоколи княжих постанов³⁾, такий казус, як суд Ізяслава над Дорогобужцями (з Погорини) ледви аби могли бути заведені до збірки де инде ніж у Києві. Найдавніша Правда не має, що правда, таких вказівок, але коли вона увійшла в склад київської збірки (другої редакції), то се служить повним доказом на те, що в ній містило ся право київське (припустім — право, що тільки уживало ся в Києві, але звідки ж воно могло б прийти до Києва? не з провінції ж?!). Взагалі можна вибрати тільки між Києвом і Новгородом, але повний брак вказівок на новгородське жите і устрій (окрім тієї пізнішої дописаної в деяких кодексах устави про городські мости) при тих київських вказівках рішає справу на користь Києва. Цікаво, що й новгородська традиція, зв'язавши Правду (Коротшу) з іменем Ярослава, не вважає збірки місцевою: Ярослав присилає її з Києва. Супроти сього всього тлумачення, що назву Правди — „Руська“ треба розуміти як „Київська“, має дійсно все за собою.

Головним джерелом Правди, очевидно, була практика судових рішень: окрім такої безпосередньої вказівки, як в тім рішенні про

духовні-приходні, не знавши руського права, мусіли мати для церковного суду якусь кодифікацію його, — не має такого значіння. Ним організував ся церковний суд, духовна адміністрація була вже о стільки організована, що на єпископських дворах не бракувало знавців місцевого права, а духовних і світських осіб, що й правили суд, а не особисто сам єпископ. В деталях можна також дещо знайти проти сеї гіпотези — див. вище.

¹⁾ Кар. 76.

²⁾ Сергієвич Лекції³ с. 56 і 60, Дебольський (вступний виклад) — Ж. М. Н. II. 1904, III с. 88, Максимейко ор. с. 383—4, Ясинський Закупы с. 439 (що до аргументів сих дослідників див. мої замітки в Записках LXIII с. 9).

³⁾ Ак. 18 і Кар. 66.

Дорогобужців, на се вказує казуїстична форма інших постанов: нпр. справа 18 злодіїв, що крали разом¹⁾, справа злодія убитого так, що ноги його лежали за воротами²⁾; тут ціло заховали ся казуїстичні подробиці, вигладжені, певно, в багатьох інших постановах³⁾. Ся судова практика операла ся передовсім, розумієть ся, на звичайовім праві, й воно таким чином було головним джерелом Правди. Другим були княжі постанови — таких постанов і таксе можемо нарахувати в Короткій і Ширшій Правді кільканадцять більш менш певно, хоч не про кожду можна сказати, чи то не було якесь спеціальне розпорядження, генералізоване редактором, як генералізували ся казуси.

Що до рецепції чужого права, то перші дослідники руського права, помічаючи багато подібностей між правом Правди й варварським германським і спеціально — північним (скандинавським), припускали широку рецепцію з скандинавського права. Ся теорія одначе упала, бо показало ся, що сї подібности властиво редукують ся до подібностей в побуті й правних поглядах народів на подібнім рівені культурного й суспільного розвою; тому сучасні дослідники або зовсім не признають скандинавської рецепції, або нотують кілька подібностей, які могли з'явити ся самостійно, а могли бути й перенесеними скандинавськими дружинниками⁴⁾. Але таке перенесення взагалі дуже мало правдоподібне з історичного погляду: в X і в першій половині XI в. скандинавські виходні в руській службі дійсно могли попадати часом на уряди провінційальних управителів — посадників, але щоб вони при тім самі правили суд (і дорогою своїх рішень переносили в практику норми скандинавського права) — се дуже мало подібне до правди, бо суд вимагав доброго знання мови і звичайового права: на суді такі посадники-Варяги могли грати хіба пасивну роль супроти знавців місцевого права. До того в розвою права, культури, суспільно-політичного устрою скандинавські народи йшли по заду руських племен, тож скандинавське право дуже мало могло придати ся для заповнення прогалин руського звичайового права, для задоволення нових потреб, які висував поступ життя й культури. Тож можливість рецепції

¹⁾ Ак. 29.

²⁾ Екстраваганція Ростовського код.

³⁾ Таке вигладжування можемо сконстатувати на рішенні про Дорогобужців, перетворенім в загальну постанову в ширшій Правді — Кар. 19.

⁴⁾ Про се див. прим. 29.

скандинавського права вістаєть ся дуже гіпотетичною — особливо якоїсь значнійшої.

В інших обставинах стояла рецепція візантійського права. Се було право суспільности старійшої, далеко вище розвиненої, що при тім була взірцем у сих часах для Руси, право саме високо розвинене, здавна культивоване й кодифіковане, що приходило в готових, писаних формулах і власне могло дати відповідь на нові питання в еволюції суспільности. При тім се право мало й своїх проп'агаторів дуже авторитетних і впливових — духовенство, що мало причини підносити візантійське право, як право християнської суспільности, супроти права руського, переданого поганською минушістю. Таким чином коли скандинавське право мало дуже слабів, візантійське — мало дуже сильні шанси для впливу на руське право. Воно мало свою спеціальну сферу — церковний суд, котрому, як уже бачили ми, підлягали декотрі верстви людности в усякого рода справах, але безперечно мусіло впливати згодом і на світське праводавство й практику — особливо в сферах близьких до церковного суду, як право фамілійне, по часті спадщинне.

Однак — й се власне цікаво — неважаючи на такі сильні шанси, вплив і візантійського права на руське був дуже повільний і в сумі — не дуже значний. Се поясняєть ся великою різницею в культурі Візантії й Руси й істнуванням інших, глибоко закорінених і досить вироблених правних поглядів на Руси. Се особливо видко на системі кар. Як побачимо низше, Русь майже не знала судових кар на тілі, противно в Візантії вони були широко розвинені; через церковні сфери вони переходили на Русь, але ніяк не могли закорініти ся. В церковних судах вони практикували ся: митр. Іоан в своїх поученнях каже чарівників „яро казнити на възбранєньє злу“, очевидно — карами на тілі, але не убивати і не калічити — очевидно, і се практикували в церковнім суді, і се дійсно видко з процесу еп. новгородського Луки, де його холопу за неправдиве обвинуваченнє, очевидно — за рішеннєм митрополита, обтяли руки; ростовському еп. Федору, як ми бачили, по засуду духовного суду витяли очі. Під впливом духовенства кара смерті за убийство була запроваджена і в княжих судах за Володимира і потім знову (як побачимо) за Ярослава. Але вона не могла удержати ся тут супроти давної практики пімсти і грошевих оплат. Що більше — грошеві оплати (композиції) і в церковних судах взяли з часом рішучу перевагу над карами по тілу, як бачимо з т. зв. Ярославової устави. Як бачимо,

боротьба візантійського права з питомим не завжди була щаслива.

В Руській Правді, окрім кари по тілу, візантійське джерело з певною правдоподібністю вказано ось для яких постанов: ограничення права забити злодія на місці вчинку тільки тим разом, як би злодій не давав ся¹⁾ — се виводять з постанови Пятюкнижия, що увійшло в візантійське право; „поток і розграблення“ Р. Правди уважають за *relegatio publicatis bonis* візантійського (римського) права. Є близькі аналогії з візантійським правом в постановах Р. Правди про опіку; візантійський вплив добачають і в спадщинним праві Правди, але воно не було ще докладніше проаналізоване з цього боку, а з другого боку фамілійне право Р. Правди визначається й дуже виразними оригінальними (слов'янськими) прикметами, так що з тими здогадами про візантійські впливи треба бути обережним²⁾.

Тепер виберемо з самого права де-що, як сказано — те головне, що характеризує тодішній культурний стан Руси (повну систему права подавати в програму її праці, розуміється, не входить).

Почнемо з того, що руське право не знало сучасного поділу на право карне і цивільне: і в тім і в другім воно знало однаково „обиду“ (шкоду, кривду) — термін Правди, що заступає сучасне „переступ, каригідний вчинок“, і „шкоду“, без різниці, чи се буде справа карна, чи цивільна шкода по теперішньому³⁾.

Публичний характер переступу безперечно вже признаєть ся в Правді Ярославичів і в Ширшій, себто від середини XI в.: се виявляється в тім, що окрім відшкодовання „за обиду“ стороні, платять ся князеві „вира“ — за убийство і „продажа“ — грошева кара за інші вчинки, а окрім того існують інші кари по рішенню суду, як кара смерті, „поток і розграблення“. Найдавніша Правда не говорить нічого про виру і продажу, говорить тільки про плату „за голову“ і „за обиду“, і се могло-б вказувати, що вона ще не знала плати князю; з другого боку ще за Володимира оповідаєть ся, що він перемінив кару смерті на виру, і се робить з її справи дуже тяжку загадку, бо-ж прийняти, що Коротка Правда містить постанови з перед-Володимирових часів, дуже тяжко, а з другого боку треба-б припустити, що редактор Найдавнішої Правди систематично

¹⁾ Акад. 38.

²⁾ Див. прим. 29.

³⁾ Кар. 44.

замовчав про плату князеві¹⁾. У всякім разі про публичні карі злочинців ми знаємо вже від X в. — маємо оповідання ібн-Даста про каранне розбійників смертю або засланням²⁾ і літописне оповідання про Володимирову реформу, а вира безперечно існувала вже за Ярослава, як бачимо з його такси виринку.

Субъектом і об'єктом карного вчинку право признавало тільки свободного; „холопів княжих, боярських або чернечих князь продажею не карає, бо вони не свободні³⁾, за них мав відповідати їх „господин“. Одначе в деяких точках право відступало від сього погляду на холопа — маємо суд над холопом, що ударив свободного, і над убийцею холопа; се дальший поступ в нім.

В оцінці вчинку, як і в усіх варварських правах, переважав матеріальний погляд — себто вчинок оцінював ся по своему результату (шкоді); але й тут одначе, почавши від Найдавнішої Правди, бачимо початки суб'єктивної оцінки — з погляду намісду („злої волі“) і свідомости каригідного вчинку. Так уже в Найдавнішій Правді караєть ся замісл удару, що не прийшов до кінця: „коли хто витягне меч, але не вдарить, то платить гривну“ (доконаний удар мечем караєть ся відповідно до шкоди карою від 3 до 40 грив.). Особливо ж виразно суб'єктивна оцінка вчинку показуєть ся в Ширшій Правді. Тут розрізняєть ся убийство „на пиру“ — себто на підпитку, або „въ свадѣ“ — в суперечці, під впливом афекту, від убийства свідомого — „на разбон, без всякыя свады“, що караєть ся далеко тяжше — не викупом, а „потоком і розграбленнем“⁴⁾. В постановах про перехованне утікача-холопа або поміч йому виразно уважаєть ся на свідомість: чи стало ся се по „заклици на торгу“ про втікача чи ні, чи знав провинник, що

¹⁾ В сучасній літературі переважає погляд, що в Найдавнішій Правді тільки замовчано вири і продажі, і нпр. В.-Буданов припускає, що вони були так великі як і плати за голову і за обиду. Сергєєвіч, що в давніших виданнях свого курсу не признавав вир в Найдавнішій Правді, потім відступив від сього погляду (Лекції² с. 307). На нього, очевидно, вплинуло оповідання літописи про Володимира, і з нього він виводить, що вири були перед Володимиром, бо там сказано „и живяше Володимиръ по стросенью дѣдню и отню“ (Іпат. с. 87). Але се фраза занадто загальна, аби на її підставі можна було твердити, що вири були перед Володимиром. Не можливо навіть припустити, що ся історія про кару смерті і вири перенесена на Володимира нпр. з Ярослава; але се була б може за смілива поправка.

²⁾ Известія ибнъ-Даста вид. Хвольсона с. 33—4.

³⁾ Кар. 43.

⁴⁾ Кар. 11—5.

холоп сей утікач, чи ні; і в останнім разі він не караєть ся зовсім¹⁾. В крадіж (,,татьбі“) розрізняють ся крадіж „на полі“ і крадіж з хліва або комори (клѣть), і за останню кара далеко вища (60 кун за крадіж з поля, 3 гривни і 30 кун за крадіж з хліва). Ще далеко більша кара кладеть ся за злісне знищення чужої власности: „а хто пакощами конь зарѣжеть или скотину, то продажи 12 гривенъ“²⁾. Тут отже бачимо дуже виразно оцінку степенування злої волі, завзята: напруженне „злої волі“ припускаєть ся більше при крадіж з замкненого місця, ніж з свобідного, а ще більше — при умиснім знищенню чужої власности, а з тим зростає й кара.

Право вимушеної оборони добачають в постанові Коротшої Правди, що злодія можна забити на місці вчинку; иньша статя (мабуть взята з візантійського джерела) докладнійше ограничує се право: злодія можна вбити тільки в ночі, або коли він противив ся; коли-ж вбито його звязаного й додержаного до сьвіта, або за границею двору, де він пробував красти, то убийця підлягає карі за убийство³⁾.

Рецидива і ріжницї в степені участі спільника Р. Правда не знає; одна з її постанов виразно уставляє рівну кару для всіх злодіїв-спільників крадіж⁴⁾.

В системі кар Руської Правди головне місце займають пімста і грошева кара. Пімста, розумієть ся, інститут споконвічний, старший від усяких правних нормовань. Її полишає в силі й Руська Правда, і сею кардинальною постановою розпочинають ся всі її редакції: „коли вбе чоловік чоловіка, то може метити брат за брата, або сини за батька, або батько за сина, або братанич, або сестринич“, каже Найдавніша Правда⁵⁾, вичисляючи для прикладу тих местників. Теж саме читаємо і в Правді XII в.: „коли хто забє чоловіка, то може метити брат за брата, або батько, або син, або братанич, або сестринич“⁶⁾. Право поступило лише о стільки, що підпорядковує пімсту суду: суд або випереджав пімсту, по розсуду даючи або заперечуючи право метити ся над обвинуваченим, або наступав по піметі й орікав, чи мав право местник метити чи ні: в першім

¹⁾ Кар. 27, 123, 126.

²⁾ Кар. 38, 39, 98.

³⁾ Акад. 28 і 38.

⁴⁾ Кар. 40.

⁵⁾ Акад. 1.

⁶⁾ Кар. 1.

разі суд линав местника безкарним, в другім — накладав на нього кару як за каригідний вчинок. Остання форма — оцінок права пімсти по сповненій пімсті, мусіла трапляти ся найчастійше¹⁾; пімсту після суду ілюструє оповідання літописи про волхвів: Янь Вишатич судить волхвів і засудивши, віддає їх местникам: „мьстить своих“²⁾. Способу пімсти право не означає й не обмежує: очевидно, кождий зривав серце як міг: за удар яким небудь предметом (не мечем), право позволяло удар мечем в афекті; местники за убитих волхвами своїхів в наведеном оповіданню бють волхвів, а потім вішають їх на дереві.

Дуже розповсюднений погляд, що Ярославичі заборонили пімсту, запровадивши натомість викуп; так толкується параграф Ширшої Правди: „по смерти Ярослава сини його Ізяслав, Святослав, Всеволод, і їх мужі: Коснячко, Переніг, Никифор, зібравши ся знесли „убієніє за голову“, — аби викупали ся грошима“. Але в дійсности тут, очевидно, йде мова не про пімсту, бо инакше по що було задержувати в сій редакції постанову про пімсту (в попереднім параграфі)? Та й з наведеного вище епізоду про волхвів видно, що пімста дозволяла ся судом і після сеї постанови Ярославичів (епізод належить до 70-х рр., по другім вигнанню Ізяслава³⁾). Далекіо правдоподібнійше, що тут йде мова про кару смерти за убийство, відновлену Ярославом і знесену його синами⁴⁾.

1) Її ілюструє Кар. 21, для другої порівняти Акад. 2.

2) Іпат. с. 125

3) З оповідання видно, що се діяло ся тоді, як Поволже належало Святославу, а се було, по всякій правдоподібности, в 1073—6 рр., див. т. II с. 62.

4) Сей погляд, що Ярославичі не знесли пімсти, висловляли з старих дослідників Еверс і Нейман, ширше уарґументував його Серґєєвіч, давши се дуже правдоподібне толковання, що тут йде мова про знесення кари смерти (Лекції³ с. 383 і далі). Він при тім вказує й на аналогію західно-європейського права, де право пімсти признавало ся ще в XV і XVI в. Я з свого боку вказу ще на одно: Ширша Правда позволяє мстити ся за удар: як ми вже бачили в тексті, коли хто на удар „батоґом, або чашею, або роґою, або тушицею (плазом)“ відповість ударом мечем, він не винен (Кар. с. 21); параграф нічим не ограничує результатів сього удару мечем, хоч би від такого удару приключила ся й смерть; якаж логіка: за убийство не можна забити, а за удар можна. Так само не може бути прийнята гадка, що Правда, вчисляючи тих осіб, які можуть мстити ся, ограничує тим право пімсти: з такого толковання виходило б, що братанич може мстити за стрія, а стрій за братанича — ні, що сестринич міг мстити за вую, а внук за діда — ні. Очевидно, Р. Правда вчисляє тут местників тільки для прикладу.

Коли местника не знайшло ся, або він, чи сам покривджений не в стані був пімстити ся, або нарешті вони добровільно зрікали ся свого права пімсти, тоді провинник „викупає“¹⁾ свій переступ грошима. Такий викуп служить карою також у всіх учинках проти прав власности, бо пімста дозволяєть ся тільки в учинках, що дотикають здоровля, або честі — як удар якимось предметом, не мечем. І ся практика, розумієть ся, виробила ся теж самим житєм, перше від усякої кодифікації — її знаходимо у найріжнійших народів, і вона тільки була нормована правом. Розмірно новим явищем було викуплюваннє провини не тільки супроти покривдженого, але й супроти суспільности (власти). Як я вже вище зазначив, зістаєть ся не зовсім ясным, чи існував сей викуп провини супроти влади давнійше, але від Ярослава ми знаємо на певно, що провинник викупав свою провину і перед покривдженем, і перед властю особними викупами. Викуп вини за убийство чоловіка, розумієть ся — свободного тільки, даний родині покривдженого, називав ся „головничьство“ („за голову“ в Найдавнійшій Правді); його великість, певно, теж уставлена була практикою з давна — 40 гривен. Стільки ж само платив провинник за свою провину і влади, а се звало ся „вира“. Пізнійше — по смерті Ярослава уставлена була подвійна вира 80 грив. за огнищанина (княжого мужа); про головництво за княжого мужа не сказано, чи було й воно подвійне, чи просте; останнє правдоподібнійше.

Така-ж сама кара — 40 гривен платила ся давнійше за тяжке скалїченнє: відрубаннє руки або ноги²⁾, але в Правді Ярославичів вона вже зменьшена: за таке скалїченнє в ній платить ся „подувирьє“ (20 грив.) князеві, а покривдженому за калїцтво — „за вѣкъ“ 10 грив.³⁾

Кара за всякі иньші переступи проти здоровля і вчинки проти честі, що платила ся князеві, мала технічну назву „продажі“, а та що платила ся самому покривдженому звала ся платою „за обиду“ (так же само називали ся і всі кари та відшкодовання при вчинках проти майна). Найдавніша Правда говорить лише про кари „за обиду“ і з них згадує тільки два роди: 3 і 12 гр.; при тім вчинки, що ображали честь, платили ся вище, ніж відповідне скалїченнє тіла: так за відрубаний палець платило ся покривдженому 3 грив., а за урваний ус або бороду, за удар батою, або иньшою річю (але не мечем) платило ся 12 грив.⁴⁾. Пізнійша Правда задержала сї

¹⁾ Кар. 2. ²⁾ Акад. 5. ³⁾ Кар. 22.

⁴⁾ Акад. 6, 7, 3.

цифри 3 і 12 грив. для „продажі“ — хоч і тут звела її подекуди на низшу ступінь, так за лекший удар мечем каже платити 3 гр. замість 12; за те сильно зменшила відшкодування: нпр. за лекшу рану гривна замість дванадцяти, за відтятий палець гривна замість трох¹⁾. Таким чином система продаж розвивала ся тут до певної міри на рахунок давніших оплат „за обиду“.

Завдяки зниженню кар за каліцтво більша тяжкість кари за обиду чести зазначила ся в Правді XII в. ще виразнійше, ніж в Найдавнішій, бо за сю обиду не зменшено кари: за урваний ус, удар батогом платило ся продажі 12 гр.; до сього прилучило ся ще вибите зуба, що, очевидно, уважало ся також обидою чести²⁾.

Продажею ж карало ся, по Правді Ярославичів і Правді XII в., убийство в двох випадках: по перше — убийство чужого холопа, „без вини“ його; по друге — убийство злодія на місці учинку, але не вимушене потребою оборони: після того як він дав уже себе звязати, або був додержаний до світу³⁾. Се одно з пізніших обмежень права помсти.

Убийство жінки її чоловіком, коли вона була винна, карало ся полувиною — 20 грив.⁴⁾ — так треба, по всякій правдоподібности, розуміти сей суперечний параграф.

З переступів проти майна перше місце займала крадіж — татьба, і сим словом, здаєть ся, в Правді означають ся взагалі всі переступи проти власности⁵⁾. З них ми стрічаємо таку схему продаж: 60 кун (найнища), 3 гривни, 3 гривни 30 кун і 12 гривен. Віймок становили тільки крадіж коней і підпал двора, що карали ся не продажию, а иньшою, вищою карою — потоком (про нього низше). З иньших учинків найвищою карою — 12 грив. карало ся: крадіж холопа і бобра, злісне знищення чужої худоби — „кто пакощами зарѣжеть конь или скотину“, і знищення знаків власности. Цікаво, що знищення знаку власности на чужім борти карало ся 12-ти гривенною карою, а спустошення крадіжию чужого борти, „оже пчелы выдереть“ — тільки трегривенною; як бачимо, в першій разі цінила ся не матеріальна шкода, але порушення знаку власности, як особливо тяжкий переступ⁶⁾.

Середньою карою (3 гр. 30 кун і 3 гр. просто) карали ся

¹⁾ Кар. 25, 23. ²⁾ Кар. 21, 78, 79.

³⁾ Кар. 37, 102, пор. Ак. 38. ⁴⁾ Кар. 101.

⁵⁾ На се вказав Рожков — Ж. М. Н. П. 1897, XI. 49, покликаючи на Кар. с. 29 і 80.

⁶⁾ Кар. 35, 81—84, 86—7, 98.

такі вчинки як крадіж худоби з хліва, жита з ями або з гумна, меду з бортя або знищення бортя (очевидно — не злісне), за крадіж пса, яструба або сокола з „перевісу“ (ловецького приряду) або знищення перевісу (мабуть знов не злісне, а для того аби вкрасти з нього щось) — одним словом за матеріальні шкоди, що для виконання свого вимагали досить значного напруження „злої волі“¹⁾. Протівно, за крадіж з незамкненого місця — як нпр. за крадіж худоби з поля або крадіж човна, кари було тільки 60 кун²⁾.

Се була кара плачена власти, покривджений же діставав або „лицем“ украдену річ назад, або грошеву вартість її на відшкодовання („урок“). Аби обминути всяких суперечок що до сеї вартости, була принята певна нормальна вартість річей, і її вичисляє і коротша і ширша Правда для різних предметів.

Система грошевих кар-викупів при деяких добрих сторонах — як брак суворости, можливість відкликання, коли-б показала ся похибка в засуді, мала одначе ту важну хибу, що не мала суб'єктивної рівномірности: вона була незначною для багатого чоловіка і незмірно тяжшою для незаможного. Коли багатий боярин міг заплатити кару за каліцтво або убийство свобідного чоловіка без особливої трудности, то бідного вона руйновала зовсім. Заплатити нпр. 40 гр. вири і 40 гр. головництва за ненавмисне убийство для середнього господаря значило знищити ся матеріально до решти і стратити свободу. Ми бачили, що за 50 грив. тоді можна було купити ціле село, 80 грив. — се ціна 40 коний, себто далеко більше вартости середнього господарства „смерда“; хто ж не міг заплатити кари — відробляв її як закуп, або, при більшім дефіциті, правдоподібно, відразу продавав ся в холопство.

Неможливістю для звичайного господаря виплатити власними силами оплат за убийство, взагалі — нерозмірною висотою сих оплат, поясняєть ся дуже інтересний інститут т. зв. дикої вири³⁾: коли громада, на котрої території стало ся убийство, заявляла, що вона не може знайти „головника“ — убийці, инакше сказати — не хотіла його видати, або коли головник був відомий, але вчинив убийство ненароком — на пиру або „в сваді“, тоді виру платила громада — вервь. Така громадська (вервенна) вира називала ся дикою, і громада платить її протягом довшого часу (колько лѣтъ). Таким чином громада, чи властиво — ті члени її, які „прикладають ся“ до сього товариства, ставали товариством спільної асекурації на випадок

¹⁾ Кар. 39, 40, 44, 92—3. ²⁾ Кар. 39, 91.

³⁾ Кар. 3—4.

убийства. Убийник, коли був відомий, платив сам „головництво“ — відшкодовання своякам убитого, і ту частину дикої вири, яка припадала на нього по рахунку членів товариства; таким чином його обов'язок зменшався майже о половину, хоч завжди зіставався дуже великим. Чи платила громада головництво, коли не видавала убійника, не знати; коли платила, то значить не видавши його, вона брала сплату і вири і головництва на себе; у всякім разі не видаючи убійника, вона робила максимум того, що могла зробити для свого громадянина. В сім разі, як виходить з закону, платили за свого громадянина всі члени верви.

Може бути — з свідомости хиб, зв'язаних з системою грошевих кар, а далеко скорше й правдоподібніше — просто через призвичання до візантійської системи застрашення острійшими карами, головню карами на тілі, — вище духовенство пробувало вплинути на реформу руської системи кар. Літописне оповідання каже, що під впливом єпископів Володимир запровадив був кару смерти для „розбійників“, себто судячи по уживанню цього слова в Р. Правді — взагалі для свідомих убійць. Однак ж ця система не прийняла ся; хоч ми від Ібн-Даста нпр. знаємо про існування кари смерти на Русі давніше, але при кінці X і на початку XI віку вона очевидно вийшла з уживання і здавала ся вже невідповідною. Літописне оповідання про Володимира каже, що та новозапроваджена кара смерти була слідом знесена — під впливом суспільности й з огляду на фінансові мотиви — на дохід від викупів¹⁾.

За Ярослава, здається, знову була проба запровадити кару смерти. Се з усякою правдоподібністю виходить із звісток Р. Правди про знесення кари смерти Ярославовими синами в двох справах: за свідоме убийство і коли холоп ударить вобідного²⁾; правдопо-

¹⁾ Іпат. с. 87. Що знесення кари смерти стало ся під впливом руської суспільности, виходить з оповідання: кара запроваджується по нараді Володимира з єпископами, а зносять її „єпископы и старци“. Очевидно се треба так розуміти, що виступили з бажанням її знесення „старци“, себто дорадники князя з місцевої аристократії, а єпископи мусіли признати їх аргументи. Розуміється, нам деталі цього оповідання не важні, але ся припідкова згадка тут про старців інтересна як цінний натяк. Що правда, з існуванням вир за Володимира справа стоїть непевно (див. вище с. 360), але й припустивши навіть анахронізм — перенесення на Володимира фактів з Ярославових часів, не маємо причини відкидати сю обстанову: ради єпископів і відродження „старців“.

²⁾ Кар. 2 і 76.

дібно, сими випадками кара смерти не обмежала ся, тільки Правда згадує її лише.

Але й на сей раз кара смерти була знесена дуже скоро — Ярославичами по смерті батька. В справах за убийство вони завели викуп, в справах про удар холопа — кару на тілі, коли він показував ся винним; ся кара, правдоподібно, була піддана візантійською практикою. Друга запозичена з візантійського права кара (заведена може намість Ярославової кари смерти в деяких випадках) був „потокъ и разграбленіє“; як сказано уже, її дуже правдоподібно об'ясняють як візантійське „*relegatio publicatis bonis*“. Ся кара в Правді XII в. визначена за свідоме убийство (на разбѣи безо всякыя свады), за крадіж коний і за запаленне двора або гумна¹⁾. В перших двох випадках великість кари зрозуміла, третій здавав ся дослідникам загадковим супроти істновання далеко лекшої кари за крадіж худоби з хліва (3 гр.); для зрозуміння пригадаємо тут ненависть і особливу суворість наших людей з конокрадами: правдоподібно, тут іде мова про спеціалістів від крадіжки коний²⁾. При сій карі з майна провинника попереду нагороджала ся шкода покривдженому, решта йшла до княжого скарбу³⁾. Як виглядав на практиці „поток“, не знати; він значить властиво вигнання, але в дійсности для звичайних, не політичних провинників його заступала часом, а може й звичайно неволя: про повернення в неволю за провину каже смоленська умова з Німцями⁴⁾.

По тім про кару смерти ми маємо тільки деякі непевні натяки, і в усякім разі очевидно, що вона певного місця в правній системі у нас собі не знайшла⁵⁾.

¹⁾ Кар. 5, 31, 97.

²⁾ На сій підставі В.-Буданов (Обзор³ с. 308) бачив тут побільшення кари за рецидив. Супроти самотності сеї постанови рецидив можна приймати хіба *implicite*: несвідоме наближення права до сього поняття.

³⁾ Кар. 97.

⁴⁾ „Аже разгнѣваєть ся князь на своего челоуѣка, а отиметь князь все, жену и дѣти у холопство“ — Христоматія I⁴ с. 101.

⁵⁾ Проф. В.-Буданов (Обзор³ с. 319), вирізняючи убийство в афекті або в політичній боротьбі, бачить „свідѣцтва про визначення кари смерти звичайними судами“: 1) в двох текстах Патерика (с. 132 і 138), 2) в науці Мономаха синам: „ни права ни крива не убивайте ни повелѣвайте убити — аще будетъ повиненъ смерти, а душа не погубляйте никако яже хрестяны“ (Лавр. с. 237). Одначе на подробиці Патерика покладати ся не дуже безпечно, бо се може бути просте запозичення з візантійських шаблонів; Наука ж Мономаха може розуміти власне убийства в афекті і в політичній боротьбі, котрі В.-Буданов сам справедливо не включає в систему кар.

Таким чином з кар на тілі задержала ся тільки кара для холопа за удар свободного. Прилучаючи до сього ще признане „господину“ право бити своїх наймитів „про дѣло“, ми мусимо признати, що в сі часи кара на тілі прийнята була тільки для невільників і пів-свобідних, очевидно — не мирила ся з понятєм свободного, повноправного чоловіка.

Цивільне право в Р. Правді заступлено далеко слабше, ніж карне. Ще найбільше уваги звертає вона на позичку. Про її постанови в сій справі я говорив уже в огляді фактів економічного побуту¹⁾. Не повторяючи сказаного там, піднесу, що переважна частина її постанов дотикаєть ся або обмеження лихви або улекшення кредитових операцій, для купців спеціально²⁾. Поза тим про позику говорить ся не багато: в усяких справах про процент признають ся важними умови, прийняті при укладанню позички; при позичках до 3 гривень вистає на се посвідчення (присяги) кредитора, більші вимагають свідків при укладанню; за затаєнне позички протягом довшого часу провинник платить кредиторowi 3 гривни „за обиду“; уставляють ся вже звістні нам правила конкурсу; злістний банкрут, що утіче „в чюжу землю“, прирівнюєть ся до „тата“, але чи мало се які практичні наслідки для нього, не знати³⁾.

Тільки в сполученню з позикою виступає в Р. Правді наєм — в постановах про закупів; всі сі постанови переглянули ми вище⁴⁾, тут тільки піднесемо факт, що наєм обмежував горожанські права наймита — нпр. право свідочства на суді, сюди ж належить право господина карати закупа на тілі. Для купна й продажі Р. Правда ставить інтересну умову: для повної правосильности купно на торгу мало робити ся в присутности або правительственного агента — митника, або двох свободних свідків, инакше хто купив крадене, може бути обвинувачений в крадіж. При купні холопа вимагаєть ся окрім свідків присутність самого холопа⁵⁾. Окрім того з облігаційного права Р. Правда говорить про „поклажу“, себто річи віддані на перехованне; з огляду, що річи приймали ся з ласки, як прислуга, право не вимагає присутности свідків при сім: в усяких претензіях про депозит присяга того, хто приймає на перехованне, вистає для покінчення справи⁶⁾.

¹⁾ Кар. 45, 47, 66—9. ²⁾ Вище с. 345—6.

³⁾ Акад. 14, Кар. 44, 47—8, 69, 133.

⁴⁾ В гл. III. ⁵⁾ Кар. 33, 119.

⁶⁾ Кар. 47.

Як загальні прикмети умови піднесемо: одно — що контрагентами в ній по праву могли бути тільки свободні (але й закупи в тім числі)¹⁾; по друге — що всяка умова (з деякими вичисленнями уже виїмками) вимагає свідків. Це показує, що всі тодішні (XI і початок XII вв.) умови звичайно були словесні; запис, документ в тім часі зовсім ще не здобув права горожанства, як то бачили ми і в огляді процесових форм і як побачимо ще при тестаменті; мабуть в ці часи письменність ще не перейшла на услуги права. Чимале значінне мусіли мати певні символічні форми скріплення умов, хоч сучасні пам'ятки майже мовчать про них²⁾.

Про право на річ (рухомість і нерухомість) говорив я вже вище³⁾. Одинокa форма заставу, котру згадує Р. Правда — се застав самої людини, себто закупництво.

Так важне з культурно-історичного погляду спадщинне право розроблене в Р. Правді дуже слабо. Кардинальні питання в ній зістають ся неясними та толкують ся в літературі в сей і той бік.

Перше питання — чи розумів ся спадок в чисто матеріальнім значінню, себто тільки реальні річ, що лишили ся по небіжчику, чи переходили на спадкоємців і його з'обов'язання? Се питання рішають і так і инак, але безперечно, що на нього можна відповісти тільки позитивно. Уже самий розвій кредиту — дуже значний, як ми бачили вище, каже а р'іогі догадувати ся, що спадкоємець відповідав за з'обов'язання того, по кім дістав спадок. Але і в самих правних пам'ятках ми знаходимо на се виразні вказівки: так Руська Правда постановляє, що коли вітчим, бувши опікуном своїх пасинків, потратить що з майна їх, а помре перед закінченням опіки, то його спадкоємці мають звернути сю недостачу⁴⁾: тут маємо тільки казуїстичну згадку, але вона виходить, очевидно, з того погляду, що з'обов'язання переходять на спадкоємців. Другий такий казує маємо в смоленській умові з Німцями: хто переймає спадок по холопі, що мав грошові справи з німецькими купцями, переймає й його обов'язки. З рештою приналежність

¹⁾ Се залежить, що правда, від толкування слів: „идеть ли искати кунт“, Кар. 70; деякі толкують, що тут іде мова про скаргу закупа на свого господина, инше толкування — про грошові операції закупа.

²⁾ Новий перегляд матеріалу дав недавно Павлов-Сильванскій Символізмъ въ древномъ русскомъ правѣ (Ж. М. Н. П., 1905, VI), але без використання матеріалу українського. Де що з звичайового права див. у др. Охримовича Знадобі до пізнання народніх звичаїв і поглядів правних — Житє і Слово, 1895.

³⁾ С. 343—5. ⁴⁾ Кар. 115.

майна цілій родині, що виясняється з тестаментарної практики, такий перехід з'обов'язань робить конче потрібним.

Друге важне питання: в яких відносинах стояли до себе в часи Р. Правди спадок через заповіт і спадок без testamentу, і яку сферу обіймало право testamentу? Що обидва способи існували, в тім нема сумніву. Уже в умові Олега для Русинів, що були в службі візантійського імператора, уставляється порядок передачі їх майна на Русь і в тім випадку, „аще кто умреть не урядивъ своего имѣнья“ і в тім „аще сотворить обряженіє“¹⁾. Супроти можливості тут вплива візантійського права, ці постанови виправді мають менше значіння для руського права. Але і в Р. Правді розрізняють ся виразно обидві форми: „Коли хто вмеряючи розділить майно (домъ) своїм дітям, то його розпорядження мають бути сповнені; коли-ж умре „безъ ряду“, то майно йде усім дітям, а частину дати за душу його“ (на церкву)²⁾.

Але тут звертає на себе увагу те, що круг спадкоємців право приймає однаковий: чи буде „ряд“ (testament), чи ні — однаково спадкоємцями будуть діти (як побачимо ще — властиво сини). Право не припускає, аби тестатор своє майно відказав кому иньшому. Що правда, в однім з кодексів (Синодальнім) нема слів „дѣтемъ своимъ“, і деякі тримають ся цього варіанту³⁾, але вище висловлений погляд на справу potwierджують инші постанови Р. Правди, а то постанови про спадщину смердів і бояр⁴⁾: „коли смерд умре не маючи синів⁵⁾, то спадщина йде на князя: коли у нього будуть незамужні доньки, то вони дістають частину спадщини (на посаг); замужні не дістають нічого. По боярах і по членах боярських дружин спадщина (коли нема синів, а є доньки) не йде на князя, але як не буде синів, то дістають її доньки“¹⁾. Ці постанови не обмежають такого порядку самою смертю без testamentу, і тим дають зрозуміти, що постороннім особам, окрім дітей (властиво — синів), не можна було передати свого майна.

Прийнявши се, приходимо до виводу, не безсумнівного (з огляду на зазначені непевности), але вповні правдоподібного, що круг

¹⁾ § 13. ²⁾ Кар. 105.

³⁾ З давніших Беляєв, Нікольский, з сучасних Сергєєвич (Лекції⁸ с. 538) не признають цього обмеження свободи тестатора; противну гадку висловив уже Попов — Объ опеки и наследствъ по Р. Пр., потім Цитович, з сучасних В.-Буданов Обзор³ с. 475—6, Рожков ор. с. XII. 266.

⁴⁾ Кар. 103 і 104.

⁵⁾ В тексті: „безъ дѣти“, але що тут треба розуміти синів, видно з дальших слів про доньок.

спадкоємців був однаковий чи при тестаменті чи без тестаменту, так що тестамент не мав своєї спеціальної сфери. Тестатор був обмежений у своїх правах і як справедливо пояснюють — у своїм „ряді“ він не так визначав спадкоємців, як тільки ближче розділяв своє майно між спадкоємцями прийнятими звичаєм — себто своїми синами (а у бояр — і доньками). Що більше — термін „ряд“ своїм значінням (умова, контракт) дає розуміти, що се була не так одностороння заява волі тестатора, як борше — його умова з членами родини що до дальшого порядку в майні; кн. Володимир Васильович, збираючи ся писати тестамент, відповідно до того каже, що він хоче „рядъ учинити“ з Мстиславом, своїм спадкоємцем, — умовити ся з ним що до свого майна¹⁾. Се все вповні зрозуміло, коли пригадаємо, що по споконвічному погляду, перейнятому з родових часів і додержаному на Україні в значній мірі доси, майно належало спільно цілій родині (тепер сім'ї, давніше — роду), а батько, або инший „домачин“ був тільки його управителем, а не самотнім власителем²⁾.

Тим поясняєть ся, що мати-вдова мала більшу свободу в тестаменті як батько: вона розпоряджає своїм особистим, батько — спільним майном цілої родини: „а матерня часть дѣтемъ не надобѣ“, себто діти не можуть претендувати на неї, — мати може дати її або всім дітям, або котрійсь одній, що її годувала, навіть і доньці³⁾. Як бачимо, й тут не припускаєть ся, аби мати могла своє майно дати комусь окрім дітей; се потверджує сказане вище про обмежені права тестатора, як і замітка про свободу матери в тестаменті: очевидно — свобода матери противставляєть ся більш обмеженим правам батька.

Тестамент — „ряд“ — був, очевидно, устний. На се вказує вираз „безъ языка умереть“ для смерті без тестаменту⁴⁾, а також те, що спори про спадок рішають ся свідощтвом послухів⁵⁾; зрештою, як ми бачили, всякі контракти тоді звичайно були устні. Правда з 2-ої пол. XIII в. маємо ми писаний тестамент — новгородського

¹⁾ Пат. с. 593.

²⁾ Пор. т. I с. 314—6. Про сучасні народні погляди див. розвідку Черкаського Спадщина в українському праві звичайовому, Часописъ Правнича, т. IX, 1899: про родинну спільність майна див. тут с. 7—12, про тестаменти і їх звичайну згідність з правом на спадщину свояків — с. 58 і далі.

³⁾ Кар. 114, 116.

⁴⁾ Кар. 114 — про матір удову.

⁵⁾ Кар. 115 — про рострату вітчима.

боярина Климента, але се нове явище, і в сїм спеціальнім випадку може викликати тим, що тестатор, як каже, не мав нікого з своїх, кому б міг переказати свою волю, а може й тим, що тим тестаментом заінтересовані були письменні люди — чернці Юрєвого монастиря¹⁾. Не йдуть в рахунок для характеристики і тестиamenti Володимира Васильковича як акти характеру більш політичного²⁾. З рештою Руська Правда характеризує порядки на початку XII в., а не кінця XIII-ого.

Інші питання фамілійного права я полишаю до дальшого огляду родинного й взагалі приватного життя.

Огляд судового устрою й процесу дано вже було вище. Тут піднесу тільки як дуже цікаві з культурно-історичного погляду прикмети — формальний характер процесу, що вказує, між иньшим, на давність його форм, на довге вироблювання, друге — поважання для свободи чоловіка (ограничення випадків арешту).

Взагалі право Руської Правди має виразні сліди довгого й старанного вироблювання. Уже в сї часи — кінця XI і початку XII в. ми знаходимо в нїм виразно зазначені поступові напрями, що підіймають ся над матеріалізмом примитивного права (вчислювання або невчислювання вини, оцінка напруження злого замислу, погляд на характер спадщини). Деякі-ж прикмети — як нпр. високо поважання до гідности чоловіка (що правда — ще свободного тільки), що виявляється в браку кар на тілі і в карах за самовільний арешт, розвинене поняття чести, що каже гірше карати образливі для чести чоловіка вчинки, як матеріальні чи фізичні шкоди, як печальність про правну охорону чужоземців, і т. и., дають йому дуже похвальне з культурного погляду свідомство й високо підіймають його нпр. над пізнійшим московським правом, що вийшло з нього, але під впливом нового державного процесу занедбало деякі благородні прикмети давнього руського права.

Тепер виберемо інтересне для характеристики культури й побуту з самого життя. Почнемо від родинних відносин³⁾.

Мусимо почати з того, що родові відносини, описані нами як підстава передісторичного життя⁴⁾, в сї часи були вже пережиті й заховали ся тільки в деяких анахроністичних останках. Ми ба-

¹⁾ Хрестоматія В.-Буданова I⁴ с. 121.

²⁾ Іпат. с. 594—5.

³⁾ Література в прим. 30. ⁴⁾ Див. т. I с. 300 й далі.

чили вже, що навіть саме слово „рід“ уживало ся в XI—XII в. в різних значіннях, через ослаблення початкового, й часом означає в тодішніх пам'ятках просто родину. Аналіза давнього права не лишає ніякої непевності, що родина-сім'я була в сі часи підставою суспільної організації. Одинокий визначний останок старого родового життя в нашій праві — се виключення доньок від спадщини по батьку: вони мають право тільки на посаг, а спадкоємцями бути не можуть¹⁾. З цього потім зроблено виняток тільки для бояр: при браку синів спадок могли діставати й доньки, — се була уступка князів (що мали діставати спадщину, коли не було синів) інтересам боярства, що бажало через посвоячення задержувати в своїх руках майно своїх безсиновних товаришів²⁾. Виключення-ж від спадщини всяких дальших свояків і обмеження спадку тільки десцендентами показує зовсім виразно, що родові відносини в сі часи зовсім були ослаблені, принаймні — не признавали ся правом. Всякі інші звістки, які ми маємо про тодішній побут, potwierджують се — ніде ми не бачимо родових відносин в силі. В тім напрямі впливало й канонічне та цивільне візантійське право, о скільки приймало ся руською практикою.

Переходячи до відносин родинних, піднесемо насамперед, що редакції Руської Правди майже нічого не кажуть про правні й економічні відносини членів родини, поки вона ціла, себто поки живе батько, натомість досить багато говорять про відносини, які наступають з її сирітством, по смерті батька. Одиноке що маємо в ній для відносин чоловіка до жінки й дітей отсе:

Насамперед, не зовсім ясний параграф про убийство жінки: „Коли хто забє жінку (жену = жєнщину), то судити його так же як за убийство чоловіка. Наколи буде вона винувата, то платить ся піввири — 20 грив.“³⁾, Друга половина цього параграфу, очевидно, говорить про убийство жінки її чоловіком; перша не ясно чи говорить теж про убийство своєї жінки чоловіком чи жєнщини взагалі, але се не багато змінє. Отже право, взагалі признаючи голову жінки рівноцінною з чоловічою, робить полекшу чоловіку лише в тім, коли він забив жінку за вину, очевидно — супружу

¹⁾ Инакше толкує Сергієвич, бачучи й тут вплив візантійського права (Лекції³ с. 546).

²⁾ Кар. 103—104, пор. 107.

³⁾ Кар. 101; дуже важний варіант — „виновать“ читаєть ся в більшости кодексів, „виновата“ в 7 кодексах — групи Карамзинського і подібних. Очевидно, треба прийняти сей останній варіант, бо инакше перша половина параграфа стояла-б у суперечности з другою.

невірність. Чоловік, значить, не мав права життя й смерті над своєю жінкою, й за убийство її однаково ішов на суд.

Другий параграф зовсім ясний що до значіння, але далеко трудніший для розуміння: за свідоме убийство громада видавала провинника на поток і разграблення „самого всего и съ женою и зъ дѣтьми“¹⁾. Сю постанову ріжно толковано, але толкування єї ледви чи можуть бути прийняті. Я припускаю можливість двох об'яшень: або що ціла родина віддавала ся тільки на „розграблення“, себто конфіскувало ся майно цілої родини за провину батька, що до певної міри зрозуміло, бо за життя батька все се майно було в його володінню, або — що ми маємо тут пережиток архаїчного погляду на жінку й дітей як власність чоловіка, хоч сей погляд був уже анахронізмом в часи Руської Правди, коли нпр. діти могли зіставати ся свободними, тим часом як батьки попадали в неволю²⁾.

Зрештою брак якихось постанов у Руській Правді про відносини жінки до чоловіка й дітей до батька, очевидно, треба зрозуміти так, що старе право не мішало ся в відносини членів родини, признаючи за батьком право повного розпорядження майном усеї родини й патріархальну владу над її членами. Можливо, що й суд над чоловіком за убийство жінки був явищем новим, витвореним під впливом християнства, що взагалі впливало (хоч і дуже поволі) на еманципацію членів родини з під влади її голови.

В церковних уставах Володимира й інших подібних серед справ єпископської юрисдикції ми маємо: а) суперечки чоловіка й жінки через майно, б) коли син або донька бе батька або матір (чи свекруху). В Ярославій уставі маємо ще: в) коли жінка краде що від чоловіка, то чоловік її має покарати, а єпископу платити ся три гривни; коли чоловік буде красти від жінки, то платити теж три гривни; г) коли батько-мати видають доньку або оженять сина силоміць проти їх волі, або навпаки — не видадуть по їх волі, й дитина з розпуки „что сътворить надъ собою“, то батьки за то „митрополиту у винѣ“; д) коли жінка бе чоловіка — митрополиту три гривни; е) коли свекор бе „безъ вини“ невістку, або девер ятрівку — митрополиту шість гривен³⁾.

¹⁾ Кар. 5. Нпр. так що жінка й діти уважали ся тут учасниками злочину, або що се було наслідком „нерозлучности родинних звязків“.

²⁾ Див. вище, гл. III.

³⁾ По виданню Голубінського §§ 36—7, 33—4, 27 і 46, 41 і 44 (пор. варіант у Макарія II² с. 379). Пор. відповіді Ніфонта (Рус. Ист.

Як бачимо з цього, церковна власть дуже обережно і поволі приступала до обмеження патріархальних родинних прав і до обмеження права чоловіка карати жінку або права батьків карати дітей так таки й не дійшла. Навіть в чисто моральних своїх поученнях, впливаючи на більш милосердні відносини до челяди, духовенство майже не дотикало відносин чоловіка до жінки й дітей й їх карання. В сім можна-б бачити доказ, що єї відносини не були дуже ostrі. Що правда, в християнстві жила певна традиція жестоковийного старого завіта з його патріархальною власттю батька; але власне ся обставина, що духовенство налягає більш на суворі ніж на гуманні тексти в сих відносинах, може вказувати таки, що в житю відносини були більш гуманні ніж суворі.

Дійсно, повна власть чоловіка-батька над родиною ослаблялась і обмежувалась традиційним поглядом на нього як на управителя, впорядчика спільного майна родини, старшини родинної спілки; відси й обмеження його в справах тестаменту, констатоване вище, й участь родини в маєткових контрактах, які чинить батько — її можемо слідити в пізнійших пам'ятках.

Вертаючи ся до впливу церкви в сфері шлюбних відносин, треба признати, що виявив ся він тут головнo в обмеженню свободи в укладанню й розриванню шлюбних союзів. Так церковне право заборонює шлюби з близькими свояками, не дозволяє женити ся більше як два рази¹⁾, старається обмежити конкубат (про се нижше) й обмежує свободу розводу.

Початкове руське право, очевидно, давало широку свободу розводу, як за обосторонною згодою, так і з волі чоловіка: правило м. Іоана згадує про чоловіків і жінок „иже свое подружіе оставляюще і инѣх посмлюще“²⁾, зрештою і в княжих відносинах знаємо такі факти, де князі самовільно відсилали від себе жінок і женили ся знову (шлюб Романа галицького). З розповсюдженням християнства духовенство старало ся зробити розвід залежним від церковного суду, й Ярославова устава признає для розводу тільки такі причини:

Биб. VI с. 48): „Оже ли велии зло будеть, яко не мочи мужю държати жены или женѣ мужа, или долгъ многъ у мужа застанеть, а порты ся грабяти начнеть или пропиваетъ или ино зло — да 3 лѣта (епітиміи)“.

¹⁾ Іже третю жену понаятъ и благословилъ іерей вѣдая і не вѣдая, да извержеться — Правило м. Іоана § 17. Другий шлюб забороняється по розводі в правилі м. Георгія (§ 45 вид. Голубінского). Про неприхильне становище церкви не тільки супроти третього, а й другого шлюбу див. нпр. Суворова II с. 278—9.

²⁾ § 15 і 21.

коли жінка довідасться про замисел на князя, а не донесе; коли вона довідасться про замисел на життя чоловіка й не скаже, або сама буде пробувати його стратити, або нашла на його майно злодійів, або сама покраде у чоловіка, або обікрасть церкву; коли доведено буде на неї невірність, або коли вона без волі чоловіка ходитиме між людьми на пири або ігрища й ночувати-ме не дома¹⁾. Сі причини, до котрих треба додати ще постриження жінки в черницю (вони в цілості увійшли потім у московські кормчі), всі оперті на нормах візантійського права, де в чім лише модифікованого впливом руського звичайового. При тім цікаво, що устава говорить тільки про провини жінки, отже про „вини“, за котрі чоловік може відіслати від себе жінку, але не згадує, в якім разі жінка може увільнити ся від чоловіка²⁾.

Хоч і тут, в обмеженню свободи супружества, вплив церкви був дуже повільний, як то видно з канонічних пам'яток XI—XIII в., але у всякім разі вона впливала тут безпосередно. На відносини же подружжя між собою або батьків і дітей вона впливала більше посередно — розповсюдженням гуманних поглядів і принципів, — розповсюдженням, розуміється, ще далеко повільнішим від норм канонічного права. Безпосередно в родинні відносини, як ми вже бачили, вона мішала ся дуже мало.

Вернімось до становища жінки.

Кардинальна різниця староруського права супроти римського й староєрманського що до становища жінки полягає в тім, що воно не знає ніяких правних обмежень становища жінки і її правосильності, тільки певні фактичні. Ми не маємо тут тої потреби опіки над жінкою, яку уважає неминучою право римське або староєрманське, уважаючи жінку або дитину неправосильною ціле її життя. Ми не маємо ніде сліду правного обмеження майнових прав жінки за життя її чоловіка, а те що знаємо, говорить за свідомість її певних майнових прав³⁾. Церковні устави рахують ся з можливістю спору жінки з чоловіком за майно,

¹⁾ Ярославова устава § 54—9 в вид. Голубінського. Основою її постанов служить Прохирон цїсаря Василя Македонянина — гл. XI περί διαλύσεως γάμου, тому між причинами не знаходимо нпр. божевілля, признаного за причину цїс. Львом Мудрим — див. Суворова II § 170.

²⁾ Для староруської практики інтересні 92 і 93 відповіді Ніфонта. Він признає, очевидно, тільки дві законні причини для розводу: а) зрада жінки увільняє чоловіка від шлюбу; б) чоловік, не користаючи з своїх супружних прав без згоди жінки, дає її право покинути його.

³⁾ Новий перегляд питання у Дебольського опр. с. с. 15 і далі.

признають її ближші права на предмети її безпосередньої праці — коноплю, лен, біле. Її особисте майно не зникає в загальнім майні родині, і по смерті її переходить на її дітей, незалежно від майна її чоловіка¹⁾. Зрештою, той факт, що в староруськім праві вдові не надавали опікуна, як то практикували права, що признавали жінку все в чийсь правній опіці (*tutela, mundium*), й по смерті чоловіка, як побачимо, вдова в староруськім праві вповні заступала місце чоловіка, дає свідощтво про становище жінки за життя чоловіка — її впливової ролі й широкої участі в господарстві, в масткових справах родини.

Слідів обмеження жіночої свободи ми не маємо; навпаки кілька звісток свідчать, що жінка свободіно появляла ся в товаристві, публично, з чоловіком і без нього. Правило м. Іоана, згадуючи про пири, що споряджали ся часом у самих монастирях, або не в монастирях, але з участію духовенства, все припускає, що на таких пирах бувають і чоловіки й жінки²⁾. Церковна устава т. зв. Ярославова між причинами для сепарації наводить: коли жінка без дозволу чоловіка буде ходити з чужими людьми їсти-пити або ночувати не дома, або почне против волі чоловіка ходити „по игрищамъ“ днем або в ночі і не послухаєть ся, як чоловік її буде позвдержувати³⁾. Отже за дозволом чоловіка жінка могла ходити навіть сама по чужих людях та грищах; се її не брали за зле.

Що до моральних відносин супругів, то їх в ідеальнім світлі малюють перед нами безсмертні образки Слова о полку Ігоревім:

„Чути голос Ярославни: з рана промовляє вона зозулею: полину я, каже, на Дунай, умочу бобровий рукав у ріці Каялі, обітру мойому князеві кріваві рани на кріпкім тілі...

„Плаче з рана Ярославна на путивльських заборолах: „Вітре-вітрило, каже, чому так сильно вієш? пощо несеш на своїх легких крилах половецькі стріли на вояків мого милого? Чи не міг ти високо віяти під хмарами, або легко гнати кораблі на синім морі? пощо розвіяв ти мою радість як ковиль по полю?

„Плаче з рана Ярославна в городі Путивлі на заборолах: „Дніпре славутицю! пробив ти кам'яні гори, пливучи через Половецьку землю, тихо ніс ти Святославові кораблі на битву з Ко-

¹⁾ Кар. 106. ²⁾ § 25, 30.

³⁾ § 57 і 58 вид. Голубінського; ся постанова оперта на Прохіроні, але очевидно була приладжена до руських відносин.

бляком — принеси-ж і мого милого мині, аби не слала я до нього сліз над море.

„Плаче з рана Ярославна на путивльських заборонах: „Сьвітле, каже, й пресьвітле сонце — всім ти тепле і миле, по що-ж горяче промінне сиплеш на вояків мого милого, зігнувши їм луки серед безводного степа жаждою, замкнувши їм туди тугою?“...

Плаче не тільки княгиня: коли рознесла ся вість про нещасливий кінець похода, „заплакали руські жінки, кажучи: „О вже нам своїх милих ані гадкою, ані думкою не вернути, на очі не побачити, а того обіцяного золота й срібла ані в руки взяти“...

Як протиставлення сеї невтішної, неперестанної туги жінки за своїм „ладом“¹⁾, Слово уважає заслугою чоловіка, що він в рп-царським запалі забуває навіть свою любов до жінки: „забув він, каже воно про князя Всеволода, про княжу честь і багатство, батьківський золотий стіл чернігівський (що мав з часом дістати, як вінець своєї князівської кар'єри), і свою милу жінку („хоть“ — мила, бажана) — милі йому звички й прикмети його гарної Глібівни“. Як бачимо, в риторичнім степенуванні мила жінка положена тут на кінці, як щось миліше від честі й багатства і навіть від найвищого князівського ідеала „великого княження“.

Таких образків не маємо багато, бо Слово лишило ся одинокою пам'яткою чисто сьвітського характеру. Для духовних письменників, переважно — монахів, подружжі відносини були темою досить заказаною, а з аскетичного погляду, що тоді панував, подружжєство й подружжа любов — річею малоцінною, навіть шкідною, як перешкода до вищого ідеалу життя — чернецтва. Ось нпр. який образок дає Нестор в житті Теодосія, описуючи, як київський боярин Янь старав ся здержати свого сина Варлаама від монашєства:

„Він звелів його жінці вбрати ся в усякі убори, аби звабити молодика, й догожати йому. Христовий же раб Варлаам зайшов у котрийсь покій (клѣть) і сів у куті. Жінка, як наказав її свекор, крутила ся коло нього й нарешті попросила сісти на ліжку. Він же бачучи таку безстыдність (неистовство) жінки, змркував, що то батько зробив навмисне, аби спокусити його, і молив ся потайки в серці своїм милосердному Богу“. Просидівши так

¹⁾ Так у Слові зветь ся чоловік, в иньших пам'ятках чоловік і жінка — ладо і лада, назва дуже характеристична, вказуючи на відносини любови як основу подружжєства.

три дні не рухаючи ся з місця і нічого не їдючи, він змусив нарешті батька пустити його в монастир, і його пустили дійсно з великим плачем усіх домашніх і жінки між ними, що „ішла за ним й плакала, зіставши ся без чоловіка“. Молодик же, не журячи ся тим, „як птиця з сільця“, кинув ся в свій монастир¹⁾.

Обридливо, розумієть ся, виглядає таке трактування подружжя відносин монахом, але ми про се каліцтво, яке між иньшим вносив в сучасні погляди аскетизм, будемо ще говорити, тут я навів сей епізод тільки, щоб пояснити, чому сфера подружжя відносин, подружжї любови так слабо представлена в нашім давнім письменстві. Впливу тих аскетичних поглядів на родинні відносини взагалі не треба перецінювати: вони не могли бути значні й широкі, і здорові підстави родинного життя брали, певно, гору над ними. Для контрасту родинних відносин я наведу ще одно місце з літописи — столітем молодше від Слова — оповідання про останні часи життя Володимира Васильовича; він змальований його біографом як ідеал людських і християнських чеснот, і се надає особливу вартість і сьому образу:

„Почав говорити своїй княгині: хочу я післати по брата мого Мстислава, аби з ним зробити розпорядження про землю й городи, і про тебе, мила моя княгиня Ольго, і про сю дитину — Ізяславу, котру любив я як рідну доньку: Бог не дав мені родити своїх, за мої гріхи, але вона так якби від моєї княгині роджена: я взяв її від її матери в пелюшках і вигодував“.

Автор сеї біографії, чоловік по всім прикметам духовний, в кождім разі — вихований в тодішній церковній осьвітї, очевидно — не уважає для сього героя чимсь не гідним такі родинні почуття, противно — очевидно любить ся в такій чулості свого героя.

Практик і реаліст Мономах також не бачить нічого злого ні в привязанню до жінки, ні в впливовій ролі її — тільки остереігає, щоб вона не почала коверзувати чоловіком. Він каже своїм синам: „жінку свою любіть, але не давайте над собою власти²⁾“; очевидно, і се останнє стрічало ся часто в житю.

В вищих верствах — серед князів і бояр інтереси й діяльність жінки, певно, виходили дуже часто за круг чисто домашніх і родинних інтересів, і то не тільки по смерті, а й за життя чоловіка або батька. Що правда, одинока майже сфера такої діяльності, про котру говорять нам джерела, се сфера церковна,

¹⁾ Житие Θεодосіа л. 8. ²⁾ Лавр. 237—8.

але в життю вона була не одинока, як побачимо, а застановити ся і над нею варто, бо вона безперечно грала важну роль в таких поза-родинних інтересах і діяльності жінки.

Перша фігура, яку нам, хоч і скупо, рисують з цього боку джерела — се Янка (Анна), донька Всеволода Ярославича. Вона постригла ся в черниці, й Всеволод поставив для неї монастир св. Андрія (т. зв. Янчин), де вона була, очевидно, ігуменею й показала свої організаційні здібности — „совокупивши черноризици многы“. Але окрім того вона брала й більшу участь в церковнім життю: коли умер митрополит Іоан, Янка, очевидно — з поручення батька, їздила в Царгород і привезла звідти нового митрополита, правдоподібно — під свої погляди: був се якийсь крайній аскет — був скопец, а виглядав як мерлець, так що й люде на нього казали: се мерлець прийшов, зрештою був „не книженъ и умомъ простъ и просторѣкъ“¹⁾.

Се була, скажім, черниця; але й інші княгині, серед світського життя брали діяльну участь у церковних справах. Приклад маємо в оповіданню про кн. Верхуславу, жінку Ростислава Рюриковича, згадуванім вже вище. З припадкової згадки еп. Симона знаємо, що вона протегувала печерського монаха Полікарпа, Симонного приятеля, хотіла його вивести на єпископа й про се писала до Симона: „Пише до мене Ростиславова княгиня Верхуслава“, каже Симон Полікарпу, „що хоче поставити тебе єпископом або в Новгород на місце Антонія, або в Смоленськ на місце Лазаря, або в Юрійв на місце Олексія, — хоч би, каже, прийшло ся мені й тисячу (гривен) срібла на се видати задля тебе й Полікарпа!“²⁾ Як бачимо з цього, княгиня кореспондувала з еп. Симоном, а для того щоб вивести на єпископа свого протегованого, брала ся перевести сю справу у митрополита (йому то треба було за се заплатити).

Розумієть ся, коли княгині (і боярині) вміли інтересувати ся так близько церковними справами, певно, ще більше мусіли вони інтересувати ся справами далеко ближніми, від котрих залежала їх доля і щастє — справами державного, політичного життя. Київська літопись, оповідаючи про війну Святослава Всеволодича

¹⁾ Іпат. с. 144, 146, 197. Подібну фігуру маємо в полоцькій династії в св. Евфрозині, доньці кн. Святослава Всеславича: вона засновала один монастир жіночий, а коло нього мужеський; перед смертю їздила в Царгород і Єрусалим, але тільки з особисто-побожних, не з яких небудь ширших мотивів.

²⁾ Патерик с. 89.

з Ростиславичами, каже, що він обдумав сю справу, що була тільки частиною дуже широкого плану, в секреті від бояр, з княгинею лише й своїм улюбленцем Кочкарем¹⁾; певно, се було звичайним явищем, що княгиня була участницею політичних планів свого чоловіка, або й впливала через нього на політичні справи. „Настаска“, нешлюбна жінка Ярослава галицького, має своїх „приятелів“, свою партію, яка викликає роз'яренне серед боярства своїми впливами в політиці. Володимира Васильовича виручає під час його хвороби жінка — її висилає він переговорювати ся з князями або післанцями, які приїздили до нього: приїхав був Конрад мазовецький порадити ся з Володимиром про свої плани на Краків, але „Володимир не казав йому прийти до нього, а сказав княгині своїй: „підди, поговори з ним і відправ — нехай собі їде, а у мене йому нема що робити“, княгиня же прийшовши переказала йому слова Кондрата: „пусти зі мною свого Дуная, аби міні було більше чести“, і Володимир так зробив²⁾). Але княгиням доводило ся не раз і зовсім самотійно виступати. Літопись, оповідаючи про смерть Святослава Ольговича, каже, що княгиня по нараді з єпископом і визначнішими боярами постановила затаїти смерть чоловіка, поки надіде її син, і заприсягла дружину, що не дадуть знати претенденту — Святославу Всеволодичу³⁾). Подібні випадки, коли княгині приходило ся робити заходи для забезпечення порядку в землі або для ратвання інтересів династії, трапляли ся певно не раз і під час неprisутности князя — поки він ходив у далеких походах. Приклад союзу княгині з боярською партією против самого князя дає нам теж історія Ярослава галицького: його княгиня Ольга, незадоволена чоловіком, тікає з декотрими прихильниками в Польщу й зістаєть ся там, поки її партія не перевела свого *coup d'état*, щоб змусити князя до потрібних їм уступок.

Тільки памятаючи про широку участь княгинь у державних і суспільних справах взагалі, відповідно зрозуміємо ту важну й самотійну роль, яку відігравали часом княгині-вдови. Клясичний приклад дає усявлена Ольга, местниця за свого чоловіка, провідниця в національній боротьбі Полян з Деревлянами, мудра правителька держави, зручна дипломатка, — як її представляє літописне оповідання. Але подібні вдови-політичні діячі виступають і потім: взяти нпр. вдову Романа галицького, що шибала ся з своїми

¹⁾ Іпат. с. 416.

²⁾ Іпат. с. 598 (там і другий такий випадок).

³⁾ Іпат. с. 357.

дітьми, шукаючи для них підмоги від сусідніх держав, та пробувала правити їх іменем¹⁾. Нарешті сама вже управа тих „наділків“, які вдови визначніших князів діставали від чоловіка, вимагала знання річей, що виходили за тісний обрій родинних і хатніх справ: часто то були цілі міські округи — як Вишгород Ольги, Кобрин вдови Володимира Васильковича, або Брагин, призначений Рюриком для невістки Верхуслави²⁾.

Не зіставали ся без участі в справах публичної натури й жінки бояр. Про них, розумієть ся, звістки рідші, але вистане за багато одного епізоду з Галицької літописи: пояснюючи, чому під час угорського походу 1232 р. піддав ся Уграм Ярослав, літописець відкриває нам таку закулісову сторону тих подій: теща начального коменданта ярославського замку Давида Вишатича, вдова кормильця Ніздила, була вірна партизантка Судислава, проводири угорської партії Галичини, і в інтересах своєї партії вмовляла свого зятя, що він не подужає удержати ся в Ярославі проти угорського війська; вона так його настроїла, що він проти всякої очевидности і против гадок своїх товаришів таки піддав Ярослав Уграм³⁾. Сього епізоду вистане для ілюстрації, яку живу участь в політичних справах брали жінки, якій живий інтерес до публичних справ бував між ними. З того можемо судити і про впливи жінки в справах більше приватної натури, що дотикали її родини.

Дуже поважне і самостійне становище вдови в давнім руськім праві, як я сказав уже, кидає ясне світло на дійсне, фактичне становище жінки в родині, покрите *de jure* повновласттю чоловіка за його життя.

Коли вдова не виходила заміж вдруге по смерті чоловіка, право признавало її повновластною головою родини, на місці її чоловіка. Опікун давав ся дітям тільки тоді, як мати їх виходила знову заміж (таким опікуном звичайно був хтось з близьких своїх небіжчика, але міг ним бути й вітчим). Такий опікун, як ми вже знаємо, був звязаний в своїх правах розпорядження: мав усю спадщину при кінці опіки в цілості віддати, страти поповнити, а собі діставав, за утримання сієї родини, тільки приріст, надвишку: „истый товаръ воротити имъ, а прикупъ ему себѣ (зане онъ прекормилъ и печаловалъ ся ими): оже отъ челяди плодъ или

¹⁾ Хочаща бо княжити сама — Іпат. с. 487.

²⁾ Іпат. с. 38, 443, 595.

³⁾ Іпат. с. 510, пор. про сей епізод вище с. 49—50.

оть скота“¹⁾. Становище вдови-матери було инакше; вона не відповідала за евентуальні страти (хвиба як би вийшла заміж перед розділом спадщини), бо вповні заступає місце батька, тільки що його „ряду“, очевидно, не може перемінити. Навіть як би діти противилися їй не хотіли її корити ся, право бере її права в оброну: „як би діти не хотіли, аби вона сиділа на дворі (в значінню: правила домом), а вона захоче сидіти, то треба у всім вчинити її волю, а дітям волі не давати“²⁾. Від неї, очевидно, залежало рішення (коли се не вказано було батьківським рядом), коли розділити синів. По розділі або зіставало ся вдові визначене її чоловіком (і окрім того мабуть, що вона принесла в посаг), або — коли не було визначене, виділяла ся з спадкової маси її „часть“. Сею своєю частию вона могла потім як хотіла розпорядити — себто могла дати кому схотіла з дітей, навіть доньці, але завсїди тільки дітям. Поза тою вдовиною частиною на спадщину чоловіка жінка права не мала³⁾.

Таке становище вдови в родині, як представляє його Руська Правда, потверджує ся иншими джерелами, і не може бути сумніву, що маємо тут до діла з типовим представленням фактичних відносин. Практику, що вдова діставала від чоловіка якусь свою частину з спадщини, ілюструє княжа практика; нпр. Володимир Василькович передає по собі князівство Мстиславу Даниловичу, а своїй княгині дає „городъ свой Кобринь, и съ людьми, и з данею: како при мнѣ даяди, тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моєй“, і кілька сіл. Така княгинина часть визначала ся часом при самім шлюбі, як Рюрик дає своїй невістці Верхуславі город Брягин⁴⁾. Образ поважної вдови, що переймає функції свого чоловіка, поки виросте син, і держить ся на висоті свого обовязку, дає нам та ж історія Ольги: з малим сином, що не вмів ще кинути списа, ходить вона в похід на Деревлян, подорожує по землях

¹⁾ Кар. 110—1.

²⁾ Кар. 113. Сї постанови мають близькі подібності з постановами Екльогі (див. паралелі у Сергєєвіча Лекції³ с. 503), а кардинально різнять ся від римського права. Супроти характера права Екльогі (див. сказане мною в прим. 29) велике питання, чи маємо в Р. Правді запозичення з Екльогі, чи тільки подібність. Сергєєвіч, що виводить запозичення з самої сеї подібності, поступає скороспішно.

³⁾ Кар. 106, 113—116.

⁴⁾ Іпат. с. 595, 443, пор. Вишгород Ольги (с. 38), городъ княгининъ Святославлеъ (за житя чоловіка) — с. 345, Шоломница село Мстиславоу вдови — Воскр. І с. 71.

з ним разом, або й сама їздить, „установляючи установи и уроки“, і „годує сина свого до мужества його й возрасту його“¹⁾).

Такий же тип поважної, „матері удови“ з боярських чи інших кругів залюбки малюють і билини київського й новгородського цикля. Характеристичний образок удови з дружинного круга дає нам життя Теодосія. Се була жінка „тілом кріпка й сильна, як мущина“, з таким грубим голосом, що хто чув її, не видаючи, думав, що то говорить мущина; не тільки господарство, але й свого сина, що лишився сиротою по батьку тринадцяти літ, тримала вона дуже коротко, й часто била за те, що він не слухався. Коли він утік від неї з прочанами, вона кинула ся наздогін і ледви нагнавши їх далеко від міста, з гніву вхопила сина за чуб, кинула на землю й била його ногами, а потім вилаявши добре прочан, забрала Теодосія до дому й замкнула його в кайдани, аби не втік. Подібні історії повторяли ся й частіше, коли вже Теодосій мав більше як двадцять літ²⁾).

Сей епізод служить нам разом прецікавою ілюстрацією відносин батьків до дітей; що правда, Нестор представляє тут тиранство матери як муку, витерплену молодим Теодосієм з любови до Христа, але в самім факті подібних „упімень“ дитині він, очевидно, не бачить нічого незвичайного. Вони, як я вже казав, вповні відповідали тим педагогічним наукам, зачерпненим з старого завіту, які приносила його сучасникам візантійська книжність. В збірниках XIV—XV в. досить розповсюджене „слово къ родителямъ“, що належить по всякій правдоподібності ще перед-татарським часам і зводячи до купи такі старозавітні науки, умовляє батьків „наказати діти своя не словомъ точію, но у ранами“³⁾. Але в житю подібна метода виховання, мабуть, була явищем рідшим, ніж звичайним.

Наведена вище постанова Ярославової устави про лихі наслідки батьківського примусу над дітьми при ожененню або замужестві дає зрозуміти, що тоді сей акт в житю дітей коли не звичайно, то дуже часто залежав від волі й вибору батьків. Се саме кажуть нам і інші джерела; оповідаючи про княжі шлюби літописи наші уживають такі нпр. вирази, що князь-батько „поя“ за сина свого таку і таку княжну, або „повелѣ“ синові своєму оженити ся з тою і тою, і він так і зробив. Се поясняється до певної міри тим, що батьки женили й видавали заміж своїх дітей

¹⁾ Іпат. с. 41. ²⁾ Життя л. 2—4.

³⁾ Пам'ятники церк.-учит. літератури під ред. Пономарьова III с. 124.

зовсім молодими, нпр. у так інтересно описанім шлюбі Ростислава Рюриковича з Верхуславою, донькою Всеволода суздальського, жених мав 15 літ, а його наречена тільки вісім (плака ся по ній отець и мати, занеже бѣ мила има и млада, сущи осми лѣтъ¹⁾). Але часом „повелівав“ батько оженити ся й синові досить дорослому, як Юрий своєму сину Мстиславу: „повелѣ Дюрги Мъстиславу сыну своєму (що сидів у Новгороді на столі) женити ся Петровною Михалковича, и жени ся“²⁾). Так само розпоряджали ся шлюбом дітей без їх волі й опікуни; Володимир Василькович, умираючи, наказує своєму наступнику Мстиславу, аби не кривдив його жінки й доньки і аби не віддавав доньки неволею заміж: „не отдать еѣ неволею ни за когоже, но кдѣ будетъ княгинѣ (а все таки не самій дівчині!) моєй любо, тутотъ ю дати“³⁾).

Залежність від батьків кінчила ся для доньок з замужеством — вони по тім принципіально не належали більше до батькової родини, так що й до спадщини батьківської, як ми бачили вже, не мали права. Але се був тільки пережиток, в дійсности звязок з батьковою родиною не переривав ся, як можна бачити хоч би з того, що мати-удова могла зіставити свою частину доньці, коли всі сини були до неї не добрі, або що мати могла годувати ся на старости у доньки, або нарешті — можемо переконати ся з спадщинного права, признаного донькам бояр. З княжих відносин бачимо, що посвоячення через жінку часом уставляло дуже близькі відносини між обома родинами; Ізяслав Мстиславич нпр. каже, що старшого зятя (Всеволода) він уважав наче своїм батьком⁴⁾).

Сини виходили з близької залежності від батька (чи матери-удови) коли їх розділяли, се ж ставало ся, правдоподібно, тоді, коли призволяв на се батько: якихось правно усталених речинців для сього не знаємо, та ледви чи й були вони. Близший поділ майна між синами означав ся батьківським „рядом“; при поділі майна без батьківського тестаменту сини ділили його, очевидно, нарівно⁵⁾), але самий двір нероздільно діставав ся найменшому синові⁶⁾) — постанова загальнословянська, що в звичайовім праві заховала ся й досі.

Що руське звичайове право давало далеко більшу свободу в розводі й повторенню супружеств ніж канонічне, я вже казав. Але воно допускало широко й конкубінат і просто нешлюбні відносини, і неважаючи на боротьбу церкви з сими практиками, сі

¹⁾ Іпат. с. 443. ²⁾ Іпат. с. 331. ³⁾ Іпат. с. 595.

⁴⁾ Іпат. с. 230. ⁵⁾ Кар. с. 105. ⁶⁾ Кар. с. 112.

явища широко були розповсюднені й у XI—XIII вв. Як широко практиковані були нешлюбні відносини, так що й само духовенство не уважало можливим брати ся за дуже ostrі способи, — показує відповідь Нифонта на запитання Кирика, що чинити з „отроками холостими“, що каючи ся не повздержують ся потім: єпископ каже не боронити їм ані причастія, ані участи в церковних церемоніях; очевидно, само духовенство зовсім легко брало сю некоректність¹⁾.

На широке розповсюдження на Русі конкубінату з рабіннями їх „господ“ — про що дуже драстично оповідає в X в. ібн-Фадлан, вказує Руська Правда XII в. своєю постановою, що по смерті господина його раба-підложниця і діти її від нього мають бути пущені на свободу²⁾. Цікаво, що Ярославова устава, дуже багато даючи місця всяким протившлюбним переступам, ані згадує про такий конкубінат як провину: очевидно, не було що й думати потягати людей до відвічальности за таке звичайне явище.

Супроти широкого розповсюдження конкубінату навіть старання духовенства потягнути різницю між шлюбною жінкою — „водимою“ і нешлюбними — „менищами“, не удавали ся з початку. Бачимо нпр., що син Сьвятополка київського від наложниці — Ярослав має всякі права, як і інші княжі діти. Ярослав Осмомисл дає по собі головний стіл не шлюбному сину Володимирі, а Олегу „Настасічу“, і коли бояри переміняють сей тестамент, то певно не з канонічних причин, а в інтересах своєї боярської політики.

Зрештою тому що в середніх і низших верствах суспільности християнський шлюб взагалі розповсюджував ся тільки поволі, і „прості люде“, як казав Яков Чорноризець, довго уважали церковний шлюб річю бояр і князів тільки, а ще й м. Максим (1283—1305) мусів своїм вірним пригадувати, аби вінчали ся з своїми жінками³⁾, то навіть потягнути різницю між шлюбною й нешлюбною жінкою не завсїди було можна, і приходило ся, як робить Ярославова устава, виходити з права першинства⁴⁾.

Многоженство також трапляло ся, хоч може й не часто, але, очевидно, й не зовсім рідко — про нього говорить і Правило м. Іоана: „иже бес студа и бес срама 2 женѣ имѣють“⁵⁾ і фундаційна грамота смоленської катедри (ожъ водить кто двѣ женѣ) і т. зв. Ярославова устава.

¹⁾ Рус. ист. библи. VI с. 41, пор. с. 57—8.

²⁾ Кар. с. 110. ³⁾ Рус. ист. библи. VI с. 18 і 142.

⁴⁾ § 15. ⁵⁾ § 6.

Що до жінок, то з їх сторони порушення подружньої вірності мабуть траплялося рідше: зіставляючи на боці традиційну славу вірності словянських жінок¹⁾, суджу з того, що наші історичні й літературні пам'ятки не згадують таких фактів; тому думаю, що вони бували досить рідко; що такі бували, вказують різні казуси, які наводять між єпископськими справами устава Володимирова й Ярославова.

У зв'язку з існуванням неунормованих сексуальних відносин стояло, очевидно, досить широке уживання „срамословія“: уже Повість ставить в вину Задніпрянцям, що вони не повзддержували свого срамословія навіть перед батьками й жінками²⁾: само по собі срамословіє, очевидно, не дивувало автора. В науках моралістів ми потім нераз стрічаємося із сею вадою³⁾. Безперечно, що се-ж срамословіє в піснях, обрядах і просто розмовах було одною з головних причин, чому єї моралісти тяжко нападали на народні ігрища, забави й взагалі на „глумлення“ (розривки, забави). Слово о митарствах нападає на „буєсловіє и срамословіє и безстудная словеса, и плясаніє еже въ пиру и на свадьбахъ и въ навечерницахъ и на игрищахъ“; правило м. Іоана, повзддержуючи духовних від участі в пирах, робить се з причини „хуленія, нечистословія і блудного глумленія⁴⁾).

Сексуальна „нечистота“ була одною з кардинальних вад староруської суспільності в представленні християнських моралістів. Друга широко розповсюджена вада, на котру теж сильно нападало духовенство, було пиянство. Про традиційний нахил Руси до „веселія пити“ я вже казав⁵⁾. Як з одного боку музика і сьпів, так з другого боку ціяченне було невідмінним атрибутом сьвята, забави, товариського зібрання. Се дуже докладно ілюструє правило м. Іоана: пир для нього синонім пиянства⁶⁾; дозволяючи духовним особам бувати на обідах і пирах, він каже виходити з них, коли починається „іграніє, плесаніє і гуденіє“, і взагалі цурати ся „начинанія і игранія і бесовского пѣнія і блудного глумленія“ пирів⁷⁾. Дозволеною порцією моралісти уважали три чаші — „по заповѣди

¹⁾ Див. т. I с. 310. ²⁾ Іпат. с. 8.

³⁾ Наука Луки Жидяти — Памятники церковно-учит. литер. I с. 15, Слово о митарствах — Рукописи гр. Уварова с. 112.

⁴⁾ Памятники церковно-учит. лит. III с. 291, Правило м. Іоана § 24, 29.

⁵⁾ I с. 276—7. ⁶⁾ § 30. ⁷⁾ § 16, 24.

святыхъ отецъ, вже узакониша православнымъ по три чаші“. Дуже інтересне слово „св. Василя, како подобаєть въздержати ся отъ пьянства“¹⁾ четверту чашу уже признає „отъ непріязни“, але до семої чаші не уважає ще пияченне чимось страшним, тільки не без гумору іронізує над компанією. По четвертій чаші, компанія, каже воно, перестає зовсім їсти, починає „бесѣды благы бесѣдовати“ : „люблять поучувати ся, допитують ся від премудрих філософів, філософи ж ладять язик на відповіді; закидають удку слова в глибину божественного розуму, кидають мережу св. писанія в море словесних риб, загострюють гадку щоб нерозумних принести в жертву правдивого розуміння; великі пани стають дуже розважними і розпростирають на всіх свою любов, милосерде на бідних, на своїх домашніх піклованне, хочуть помагати всім немічним і бідним; люблять честь, змагають ся до більших усьпихів; взагалі кождий веде себе відповідно до свого зайнятя: отці духовні нпр. учать своїх духовних дітей спасенію, звуть на покаянне, показують їм дорогу до небесного Єрусалиму; і прості люде теж говорять кожде про своє“. Аж сема чаша „богопрогнівительна, Духа святаго оскорбительна, ангел отгонительна, бісов возвеселительна“, бо по ній починаєть ся сварка, бійка, „блудъ и студъ“, „игры бѣсовскыя и пѣсни и плясанія“.

Взагалі широке розповсюдження нападок на пиянство в наших старім письменстві, і оригінальним і перекладанім, чи то в спеціальних науках проти пиянства, чи то в загальніших моральних поученнях, де пиянство і розпуста служать головними предметами пересторог і докорів, — служить виразним доказом, як ся вада широко розповсюджена²⁾.

¹⁾ Видана у Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки о малоизв. и неизв. памятк. LVIII с. 321, з рукоп. XII в., і у Пономарьова Памятники III с. 95. Початок сього слова не ясний, дуже можливо, а навіть правдоподібно, що воно свійське, але у всякім разі певно, що воно мало на Русі широке розповсюдження, судячи по максимі про три чаші, що повторяєть ся і в науці т. зв. Теодосія і в слові о попѣхъ (Пономарьов III с. 109), де поручаєть ся не неволити на пирах духовних осіб аби пили більше як три чаші.

²⁾ Окрім сказаного слова св. Василия див. ще слово т. зв. Теодосія о чашах — Учен. записки II отд. II 196, 198, 199—200, пор. Срезневскій Свѣдѣнія о малоизв. памятникѣ LVIII, Слово про хмель (Кирила Философа) — див. дальшу нотку; у Пономарьова в Памятниках т. III видане ще Слово нѣкоего старца ѿ Слово св. отецъ (ч. 49 і 50). Дрібніші нападки на пиянство — в Правилі м. Іоана § 34, в поученнях Луки Жидати, Ілі новгородського (§ 1), Якова кн. Ізяславу, і анонімні — Рус. ист. библи. VI с. 104, 113, Памятники III с. 22, 30, 59, 65, 68—9, 75, 76.

З спеціальних інвектив окрім згаданого вже апокріфічного „слова св. Василя“ особливої уваги варте дуже популярне „слово святих отець о піанствѣ“ і апокріфічне слово Кирила Філософа, інакше „повість о хмелю“, широко розповсюджена і дуже правдоподібно — зложена в давній Руси: в зручно, широко і сильно намальованім образі показує вона лихий вплив піанства на всі верстви суспільности й разом — його широке розповсюдження:

„Так каже хмель до всіх людей, — до сьвященничого чину, до князів, бояр, до слуг, купців, богатих і бідних, чоловіків і жінок: я сильний, сильніший всіх плодів земних, від кореня сильного, від племені великого й многогородного. Маю я ноги слабкі, черево не жадне, руки ж мої держать усю землю; голову маю високомудру, а розумом ні з ким не зрівняю ся. Хто зо мною пристає, зроблю з нього розпустника, до молитви не пильного, в ночі не сонливого, на молитву не встанливого; город або село його зроблю пустим, самого бідаком, а дітей його невільниками.

„Так каже хмель: пристане зі мною цар або князь, — зроблю його зпочатку гордим і пишним, потім дурним і нерозсудним, лютим і немилосердним до людей; почне він пити всю ніч з молодими дорадниками, а спати почне до півдня, людям управи не давати; бояре його піchnуть брати від сиріт хабари, судити суд несправедно, сироти ж і убогі вдовиці почнуть плакати ся на непорядки, і всі почнуть його зневажати.

„Так каже хмель: коли пристане зі мною єпископ, або ігумен, або піп, або дякон, або чернець — буде він ні божий ані людський, всьому сьвіту в прикрість, і гідність свою стратить.

„Так каже хмель: коли пристане зі мною боярин великий, зроблю його злосним і немилосердним і хапчивим, і царь або князь, побачивши то, скине його з уряду, і він вкінці буде плакати ся над своїм упадком.

„Так каже хмель: коли пристане зі мною купець, зроблю його убогим і бідним, в вічних клопотах, буде він ходити в старій одежі і в подертих чоботях, пічне позичати від добрих людей золото й срібло, заставляти жінку й діти, не винаймуть йому подвіря ані позичати йому не схотять нічого, бачучи його піянство, убожество й непорядність“ і т. и.¹⁾

¹⁾ Слово се звістне в різних версіях, більше або менше перероблених і підновлених. Найдавніший з опублікованих кодексів належить до XV в., але й тут се слово має вигляд незадалої перерібки. Відреставрувати його первісний вид, що мусить іти ще з староруських часів, досі ніхто не

Третя вада тодішньої суспільности в представленню християнської літератури, на котру теж, хоч може й менше, ударила християнська проповідь — се суворість і немилосердність в відносинах. Моралісти нападали спеціально на надужитя правительства і його агентів, на немилосердність до челяди, і особливо на немилосердну лихву — я поставив її предмети в порядку степенування тої енергії, з котрою на них духовенство нападало.

Дуже інтересну серію поучень против надужитъ князів і їх урядників містять декотрі Кормчі. Маємо тут „Слово Сирахово на немилостивыя цари и князи, иже неправдою судятъ“, „Слово о гордости“ („Величаши ся ли силою и властію, то кака естъ сила, повѣж ми, или власть? яже челоувѣкы поставленъ еси царемъ, буди внутруду царь сам себѣ...“), „Слово о судіях и о властелехъ емлющих мзду и не въ правду судящих“, „Слово святого Василия о судіях и о властелехъ“. Се остатнє цитує сьв. письмо: „за те, що ви, бувши служителями божого царства, не судили по правді, ані заховали закона божого, ані сповнили його повелінь, страшна і скоро прийде на вас кара“ і т. и., але далеко інтересніші його оригінальні інвективи: „Коли бо тивун без правди осужує і „продас“ (бере кари), а за ті гроші купує собі їжу, пите й одежу, а вам на ті гроші купують обіди і роблять ся пири, то се, як я казав, так як би стадо Христова віддалисьте татям і розбійникам“. „Писано бо: недобрий догляд від лисиці курам, не добре лъву пасти вівці, оден вовк всю чреду смутить, оден тать всю країну пеує — так і при царі неправдим всі слуги під ним беззаконні“¹⁾.

Сі збірки поучень, що хоч підписані іменами різних отців, своїм змістом зраджують руську редакцію, очевидно, не припадково опинили ся в Кормчій: вони мусіли служити матеріалом для науки князям і їх урядникам, так само як і зібрані в Кормчих правні пам'ятки. З такоюж цілею на вступі Руської Правди в де-

пробував. Я дав виїмки, комбінуючи з різних редакцій — див. Ученыя Записки II отд. академіи V с. 64 (з код. XV в.), Памятники старинной рус. литературы II — з код. XVII в., Сборникъ II отд. т. XLII (передруковано в Памятниках вид. Пономарьова т. III) — ширша редакція, XVII в.

¹⁾ Востокъ — Описаніе рукописей Румянцев. музея с. 305, Розенкампфъ Обзорніе Кормчей² с. 135 sq. Перегляд сих наук князям дає проф. Дяконов в своїй книзі: Власть московскихъ государей, 1889, с. 47 і далі.

котрих кодексах уміщено витяг із згаданого „Слова св. Василя о судях и о властелях“¹⁾.

В декотрих Кормчих уміщене також дуже інтересне оповідання, звістне і в иньших збірниках, і також, очевидно, звернене до князів на науку: Розмова тверського єпископа Семена з половецьким кн. Константином, „гдѣ быти тивуну и князю на ономъ свѣтѣ“²⁾:

„Князь Константин Безрукий, хотячи на пиру докорити своему тивуну, спитав єпископа перед всіма: владико, де буде тивун на тімъ свѣті? Єпископъ відповів: тамъ же, де й князь. Князю прикро се було чути й вінъ сказав: якъ то? тивунъ неправедно судить, хабари бере, люди „продає“, мучить, все зле діє, а я що роблю? І сказав єпископ: коли князь буде добрий, богобойний, жалує людей, правду любить, то вінъ і тивуномъ або волостелемъ виберасе мужа доброго, богобойного, повного страха божого, розумного, праведного, що все робить по закону божому і розумієть ся на суді — тоді і князь в раю і тивун в раю. Коли ж князь не має страха божого, християн не жалує, сиріт не милує, вдовицями не журить ся, то вінъ і тивуномъ або волостелемъ поставляє чоловіка лихого, що Бога не боїть ся, закона божого не знає, суда не розуміє, — на те тільки аби князеви добував гроші, а людей най не жалує, напустивъ його якъ голодного пса на стерво; се такъ якби пустити скаженого чоловіка на людей, давши йому меч — такъ робить і князь, даючи спроможність лихому чоловіку нищити людей — такий князь іде в ад, і тивун з нимъ в ад“.

В декотрих кодексах до сього оповідання долучаєть ся й безпосередня моральна наука для князів: „Но глаголю вамъ, царемъ и княземъ и намѣстникомъ: утѣшайте скорбящихъ, избавляйте многихъ отъ руки сильныхъ, сїи бо (убогі) отъ богатыхъ обидими суть и притекають къ вамъ яко защитникомъ благымъ, но вы, цари, князи и намѣстники, подобни есте тучи дождевнѣй, иже истечетъ надъ моремъ во время ведра, а не надъ землею жаждущею воды! вы тѣмъ болѣе даєте и помагаєте, у нихже много золота и сребра, а не тѣмъ иже не имуть ни пѣнязя: бѣдныхъ порабощаете, а богатымъ даєте“³⁾.

¹⁾ Калачевъ Предварит. юридическія свѣдѣнія² с. 257 і далі.

²⁾ Судячи по імені тверського єпископа Семена се оповідання датується кінцемъ XIII в. — Калачева О значеніи Кормчей с. 128.

³⁾ Розмова єп. Семена — Карамзинъ IV нр. 178 (в мові найбільше зістало ся старинности, але текстъ очевидно скорочений), Розенкампфъ Обзорѣніе Кормчей² с. 139, Памятники стар. рус. литер. IV с. 185.

Основну гадку наведеного оповідання розвиває „Наказаніє княземъ иже дають волость и судъ небогобойнымъ и лукавымъ мужемъ“, що з другого боку близько підходить до згаданого вище „Слова св. Василя“: тому в усіх трох поученнях в різних версіях ми стрічаємо різні запозичення — спільні фрази і цілі уступи. Вичисляючи тексти, що вказують на обов'язок власти — пильнувати правди, Наказаніє звертаєть ся до неї з таким закидом: „Писано так: князь — се правда світу сього. А ви поставляєте властелями і тивунами людей небогобойних, пискатих (язичны), злочитрих, що не розуміють судити, не пильнують правди, судять п'яні, спішать ся скорше судити, а Бог велів не рішати справи в однім дні — грабителів і хабарників (мздоимцы), що заносять ся гордістю і величанням. А коли правий, засужений ними, припадає до князя, то князь не слухає його — як той „судилъ на его душу“. Автор пригадує при тім Пилата, що також хотів умити руки, зложивши вину на кого иньшого, але не увільнив ся тим від вини¹⁾.

Цікаво одначе, що сї всі інвективи належать до анонімної літератури; з авторів можна вказати тільки коротку апострофу до „скверних і немилостивих судів“ у Серапіона²⁾.

Далеко частійше стрічають ся в моралістичній літературі апострофи против надужитъ в відносинах „господина“ до челяди, але вони переважно короткі і виплетені в иньші загальніші науки. В них поручаєть ся поводити ся з челядію як з своїми власними дітьми, учити їх побожності й моральности, не обтяжати їх роботою, давати все потрібне для прожитя (кормлю и порты)³⁾.

Наука новопоставленому съвященнику забороняє приймати датки до церкви між иньшим від немилосердних властителів, лихварів і нелюдських до своїх рабів панів (томя челядь свого гладъмь и ранами), подібно як від розбійників, злодіїв, распустників і т. и. Слово о митаретвах (з іменем Кирила Туровського) зачисляє між тяжкі гріхи немилосердність до бідних і до своїх рабів, коли хто не дав їм досить їсти й одіжи, обтяжає роботою або безпотрібно бє, кривдам доводячи їх до самоубийства — „в воду вмещущих ся и отъ своихъ рукъ исправивших ся отъ насилія“⁴⁾. Ся звістка

¹⁾ Памятники стар. рус. лит. IV с. 184.

²⁾ Пѣтуховъ — Серапіонъ владимірскій, тексти с. 2.

³⁾ Памятники Пономарьова III с. 25, 57, 114, 127, Рус. ист. библ. VI с. 123.

⁴⁾ Рус. ист. библ. VI с. 107, Рукописи гр. Уварова с. 113.

про самоубийства рабів дуже важна для характеристики життя!

Одно з поучень поручає старих рабів пускати на свободу. Друге сильно виступає против тих, що вимагають від рабів великого викупу (изгойство): „Найгірший гріх, коли хто бере ізгойство з тих, що викупають ся з неволі! Не будуть вони мати ласки від Бога, бо не мали ласки до подібного їм, сотвореного божою рукою чоловіка, не задоволили ся справедливою ціною. Вони гублять не тільки свої душі, але й євдіків, що попераяють їх і помагають їх злоби, і судіїв, котрих прихилиють до себе великими хабарами й дарунками. Хто продає челядина, нехай візьме за нього стільки, скільки сам дав, инакше виходить, що він заробляє (наклады емля) і „прасолить“¹⁾ на живих душах, з котрими має стати на страшнім суді. Коли хто викупаєть ся на свободу, нехай дасть за себе стільки, скільки за нього заплачено; а коли трапить ся, що він ставши свободним, почне викупати дітей²⁾, і на них також схочуть брати ізгойство, то се значить продавати неповинну кров — за сю кров Біг пімстить ся на них на страшнім суді, ліпше-б їм було не родити ся, як іти на несказанні муки!“³⁾

Що правда, не треба знову дуже ідеалізувати сеї церковної науки милосердя: се милосерде було досить релятивне. Так досить популярне слово Іоана Златоустого „како имѣти челядь“, поручаючи панам „наказувати“ свою челядь, каже їх карати за непослушність, тільки „не черезъ силу, а по розсмотрѣнію, якоже мудрость божія“⁴⁾ глаголетъ: до 6 или до 9 ранъ, аще ли зла вина, велика вельми, то 30 (вар. 20) ранъ, а лише не велимъ“ — „так покаравши його і душу його спасеш і увільниш його від бия сторонніх людей“⁵⁾.

В нападах своїх на лихву духовенство звичайно не відрізняло властивої лихви, себто занадто високого проценту, від проценту взагалі: всякий взагалі процент християнські моралісти уважали противуприродним і неморальним⁶⁾. Тому і в нашім пись-

¹⁾ Прасолити — торгувати солею, потім — взагалі торгувати.

²⁾ потомъ же, будя свободенъ, ти добуде[тъ] дѣтей.

³⁾ Рус. ист. библ. VI с. 842—3.

⁴⁾ Сираха 23.10. ⁵⁾ Памятники III с. 129.

⁶⁾ Ся ідея, що процент, хоч би малий, хоч би на добре ужитий, все-ж таки неморальний, положена в основу інтересної новгородської повісті про Щила (час її написання кладуть коло XV в.): посадник Щил давав купцям гроші, на дуже низький процент, і за ті гроші поставив монастир, але єпископ не посьвятив церкви, поставленої на такі гроші, а сам

менстві рідше стрічаємо розрізнення „не милостивого рѣза“ від рѣзоїмства взагалі, а частійше маємо загальні інвективи на се остатнє. Таких загальних виступів против „різоїмства й лихоїмства“ повна наша перекладана й оригінальна література. Ми бачили вище, що наука сьвященнику забороняє приймати від „різоїмця“ дар до церкви як від розбійника або злодія; канонічні наші писання, за грецьким Номоканоном, уважають різоїмство перешкодою до сьвященства на церковну службу; наука про сповідь ставить різоїмство між найтяжшій гріхи: поручаючи всяке неправедне майно звертати, аби привернути собі ласку божу, вона каже крадене віддавати десятирицею, а „різоїмне“ — сторицею! В дуже сильних виразах виступає против лихви м. Никифор: „коли ти постиш ся, а береш великий процент, нічого не поможе тобі піст: ти думаєш, що постиш ся, а сам їси м'ясо — не м'ясо овече або иньшої худоби, призначеної на поживу, а плоть братню, бо ти ріжеш йому жили і колаш його тяжким ножем — „лихоїманія неправедныя мзды тяжкаго рѣза“¹⁾.

Се слово Никифора інтересне тим, що робить уступки фактичним відносинам і виступає, як бачимо, против „тяжкого рѣза“: заохочуючи дарувати довжникам довги, він каже: „аще ли то немоцно, поне великій рѣзъ остави, иже якоже змѣя изъѣдають окаянніи убогія“. Подібно і Нифонт новгородський каже сьвященника відставляти за лихву, а сьвітських людей упоминати аби не брали проценту (наимъ рекши лихвы), „а коли не можуть від того відстати, то казати їм: будьте милосердні, беріть малий процент, „аще по 5 кунъ далъ еси, а 3 кунъ возми или 4“ (єї останні слова я розумію, як сказано вже, так: „нпр. як позичив еси по 20% то візьми 12 або 16 тільки“). Подібно висловляється й анонімне „Сказаніє о заповѣди св. отець о покаянні“: „аще не можете остати, то дайте легко — по 3 куны на гривну или по седми рѣзанъ (14%)“. Але як я сказав, такі гадки в нашій старій моралістиці дуже рідкі.

Щил попав у пекло й тільки парастасами й милостинею його випратували звідти. Памятники стар. літератури т. I. Про час написання повісти див. Мрочекъ-Дроздовскій О деньгахъ Р. Правды с. 142—4, Ключевскій Боярская дума с. 193.

¹⁾ Історія церкви Макарія II, 367 (Слово м. Никифора). Правила еп. Ілі — Ж. М. Н. П. 1890, X. Рукописи гр. Уварова с. 112 (Слово о митарствах Кирила туrowsького). Серапiон — вид. Пѣтухова с. 3, 14. Рус. ист. библ. VI, 24—5, 91, 107, 125, Памятники Пономарьова III, 39, 65, 76. Срезневскій Свѣдѣнія о малоизв. пам. XLI с. 25—6, XLII с. 307 (о покаянні).

Як бачимо, перегляд тем староруської моралістики дає нам інтересні образи староруського життя. Зберемо ще кілька характерніших конкретних сцен і образків сього життя. На жаль, джерела наші ними не багаті, і треба задовольняти ся тим, що єсть.

Звичайне буденне життя князя малює перед нами Мономах; з певними змінами се буде образок життя боярина, взагалі „лучшого чоловіка“, солідного і трудящого. Встає він рано — „аби сонце не застало в ліжку“ — так робив Мономахів батько і всі „добрии мужи совершеннии“. День починає він від церкви — вистойть заутреню; при широкім розповсюдженню домових церков уже на початку XII в., се мабуть, робили взагалі „ліпші люде“. Сонце стрічав Мономах уже по службі Божій і приступав до щоденної роботи: „думав з дружиною“ або правив суд. Наглядав і домашнього порядку — „в дому своїм не лінуйте ся, каже він синам, а всього доглядайте, не здавайте ся на тивуна ані на отрока, аби люде, приходячи, не сьміяли ся з вашого дома ані з вашого обіду; Мономах ставив собі то в честь, що він доглядав „весь нарядъ“ в домі, — ловчих, конюхів, соколів і ястребів, а навіть і церковної служби. По обіді, що мусів бути перед полуднем, звичайно лягали спати: „спанне Богом призначене на полудень, поясненє Мономах, бо о тім часі спочиває і звівр, і птиця, і люде“. Як розривку, при вільнім часі, Мономах згадує лови — „на ловъ їхати“, або переїхатись — „поїздити“. День, судячи з історії про смерть Володимирка, закінчував ся теж церковною службою: князь ішов ввечері до своїх покоїв „переходами з церкви, від вечірні, коли нагло його ударила слабість. Лягали як добре звечеріло — деє коло 9 години мабуть — ся пора так і зветь ся „влягомо“¹⁾. В ночі Мономах навчає встати й помолити ся або бодай ударити поклін, „бо тим нічним поклоном і молитвою чоловік перемагає диявола, і що согрішить за день, тим з того очищуєт ся“²⁾.

Мономах, представляючи собою побожнішу меншість тодішньої суспільности, в проявах побожности мабуть ішов даліше від більшости своїх сучасників. Тому ж він пропустив у своїй науці деякі звичайні приналежности княжого і взагалі багатого життя, які не похваляли ся духовенством. Нестор нпр. дає знати, що музика

1) Аґонія Володимирка почала ся, коли „бысть велми вечеръ“, а умер він „якоже бѣ влягомо“, післаний же потім гінець приїхав у Більшів, мило відті, „къ куромъ“ (Іпат. с. 319).

2) Порівняти з тим слово про нічну молитву — у Пономарьова Пам'ятники III ч. 23.

була звичайною розривкою князів в вільні часи, — Теодосий, прийшовши якось до Святослава, застав там музиків: одні грали на гусях, иньші на орґанах, треті на „замрах“, „і всі грали і забавляли ся, як то звичайно у князів“¹⁾.

Княжа охота практикувала ся не тільки як коротка розривка на кілька годин, а вела ся на ширші розміри: не дурно на княжих дворах бували особні ловецькі наряди, а княжі псарі засідали цілі села²⁾. Були у князів спеціальні „ловища“ (на зьвіри) і „перевісища“ (на птицю); з Київа їздили на лови часом на далеке пограниччє — в околиці Тясмина; Володимирко їздив на лови з Галича до Тисмениці і т. и. Про свої ловецькі подвиги багато, з утіхою оповідає й Мономах³⁾.

Мономахова Наука малює нам житє буденне, трудяще; роскішне й веселе житє богача малює епізод одного слова про богача й Лазаря, незвичайно інтересний, але на жаль не зовсім певний що до свого руського початку (хоч нічого такого, що б противило ся руському побуту, в нїм нема). „Богатий, каже воно, уберав ся в „багор“ (пурпур) і паволоку; коні в нього були білі, прибрані золотом, сідла позолочені; перед ним бігли численні раби його в шовкових убраннях і золотих гривнах, иньші знову з заду, вбрані в „мониста“ (гривни) і обручі, одно слово — виїздив він з великою славою. При обіді стояло багато посуди золотої й срібної, великі срібні позолочені чаші, кубки, чарки; було багато ріжних страв: тетеревів, гусей, лебедів, журавлів, рябців, голубів, курей, заяців, оленина, вепровина, телятина, воловина, всякі напїтки — вино, мід чистий і варений з коріннем (п'яльпраный — властиво з перцем), квас. Пили до пізної ночі з гусями, дудками, бували великі забави з прибічниками (ласкавьцы), „шпилями“, сьміхунами, танцї, сьпїви, всякі паскудства; багато кухарів трудило ся, обливаючи ся потом, иньші знову слуги бігали, носячи на пальцях тарілі, иньші обережно махали (для прохолоди), иньші тримали срібні умивальниці, иньші — посуди з горячою водою, иньші — фляшки з вином; всі вони трудили ся, аби наситити черево одного богача. На ніч приберали йому ліжко прикрашене слоноюю костью, з перинами з паволоки, застелене мягкими шовковими простиралами, з витканими взорами; коли він лежучи не може заснути, одні гладять йому ноги, иньші гласкають по бедрах,

¹⁾ Житія Теодосія л. 26.

²⁾ Іпат. с. 343.

³⁾ Текст в т. I с. 225, там і иньші звістки.

по плечах; інші оповідають байки й всілякі сьміхи, інші грають“¹⁾).

Сей інтересний образок, на жаль, як я сказав, не певний, чи належить до руського побуту; тому зберемо кілька дрібніших образків і деталей з наших джерел, що можуть його або доповнити або заступити. Анонімний автор житія Бориса і Гліба описує розкіш княжого життя в таких деталях: „де слава сього сьвіту — пурпур і шовк (брачина), серебро й золото, вино, мід і дорога їжа, бистрі й великі коні, нечисленні дани й пишання своїми боярами?“²⁾. Волинський літописець каже про Володимира Васильковича, що він повернув у гроні й роздав бідним: „золото і срібло, й дороге камінне, золоті й срібні пояси свого батька і свої, великі срібні „блюда“ (тарілі й таці), золоті й срібні кубки, великі золоті намиста своєї бабки й матери“³⁾. Туалета князя так описує ся на Данилі: „був кінь під ним на прочуд гарний, кульбака з червоного золота, лук і шабля теж прикрашені золотом і різними дивними прикрасами; кафтан на ньому з грецького золототканого шовку, обшитий золотими плоскими коронками; чоботи зеленої шкіри, вишивані золотом“⁴⁾. Виїзд значного боярина київського (XI в.): „одягнувши ся в пишну („світлу“) одежу, сів на коня й поїхав; наоколо його їхали отроки, а інші вели перед ним коней в багатім убраннї“⁵⁾. Улюблені отроки носили на собі гривни золоті й пишали ся дорогими убраннями: „горді слуги“ перемиського єпископа пишали ся „бобровими сагайдаками, вовчими і бореуковими шапками“⁶⁾. Як бачимо єї подробиці в дечім дуже близько підходять до вище поданого образу життя богача.

Багаті подробиці про туалетні окраси дає археологічний матеріал, особливо про туалет жіночий. На голові носили — мабуть тільки княгині — золоті діадеми. Маємо дорогоцінну діадему, зло-

¹⁾ Сей епізод містить ся в слові про милостиню, звістним в кількох копіях, уже від XIII в.; його початок скорочений з псевдо-Злостоусового слова про страшний суд (Монфокоп X. 831, *srugia*), як виказав я в своїй історії Київщини (с. 401); образ життя богача, вставлений в євангельську притчу про багатого й Лазаря, має багато варіантів; се в усякім разі показує, що сей образок, як би навіть не був руський що до свого початку, зміняв ся під впливом вражінн дійсного руського життя. Видане слово у Срезневського Свѣдѣнія о малоизв. памятниках LXXVIII.

²⁾ Вид. Срезневського с. 45. ³⁾ Іпат. с. 601.

⁴⁾ Іпат. с. 541.

⁵⁾ Житіє Θεодосія л. 7.

⁶⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ 50, Іпат. с. 528.

жену з девяти золотих, емальованих бляшок, нанизаних зі споду на нитки або дротики; крайні — вузні бляшечки мають декоративний орнамент, сім середніх, в формі аркадок, мають образки Христа, Богородиці, Предтечі, архангелів і апостолів; з низу і зверху сі бляшечки мають на дротиках привішені окраси з золота і перлів. Друга, знайдена недавно в однім з порських городів, подібної форми, але не така богата, простішої роботи, має лише на середній бляшечці півдекоративний образок (як звичайно її толкують — Александра Великого на ґріфах), решта — чисто декоративний орнамент¹⁾. Третя, ще новіша (скарб з Кам'яного Броду, коло Радомисля) — складається з одностайної золотої бляхи, декорованої камінням, оточеною травчастими орнаментами і привісками²⁾. В подібній ролі наголовних окрас могли уживати ся окраси з низаних на нитку або дротик золотих або срібних бляшок, досить розповсюджені, судячи по находкам; однак вони могли служити і намистом, і для інших окрас³⁾.

На ушах жінки носили різнородні ковтки: більші чепляли ся не за ухо, а до головного повою чи навязки. Недавно в одній розкопці знайшла ся досить добре захована така повязка, з підшитої шкірою матерії, з нашитими срібними бляшками і з ланцюгами, що спадали на уха⁴⁾. Маємо великі золоті емальовані ковтки в формі мушлі чи мошонки, подібні срібні — різьблені або з черненими окрасами, срібні ковтки з трома галками насаженими на дріт, або з одною галкою — великою й багато орнаментованою. Подібних же типів, але менші ковтки носили ся в ушах. Вони знаходять ся в великім числі, особливо золоті і срібні ковтки з трома галками: в декотрих находках знайдено їх десятками; нпр. в Києві в 1877 в., в д. Єсикорського знайдено разом 30 золотих і 20 кілька срібних⁵⁾. Судячи по оповіданню про

¹⁾ Перша діадема знайдена в Києві, 1889, в д. Гребеновського — видана у Кондакова Русские клады I таб. VIII, друга коло Сахнівки (Дівичгора) в р. 1900 — Археол. лѣтоп. Юж. Россіи 1901 і Ханенка Древности Приднѣпровья V табл. 33.

²⁾ Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1904 с. 106.

³⁾ Золоті низані бляшки — нпр. Київ, 1877, з дому Ліскова — Толстой і Кондаков V. 112, Рус. клады I табл. XV; 1880, Житомир. ул. — Р. Клады I табл. II; 1887, Михайлів. мон. — ib. табл. VI і VII Сахнівка — Ханенко V табл. XXIX.

⁴⁾ Гезе — Роскопки у гор. Очаковъ (Арх. л. Ю. Р. 1904).

⁵⁾ Русские клады I с. 195 і далі; Толстой і Кондаков V с. 108 і далі, також 137—143; Бобринський I таб. XX і II таб. XX; Кол. Тарновського таб. II; Ханенко V табл. XIX—XXIV; Молотівський скарб

Сьвятослова¹⁾, такі менші ковтки носили не тільки чоловіки, але й жінки.

Найбільше розповсюднені й прості нашийники — „гривни“ робили ся з срібного дроту — плетеного або масивного⁶⁾. Вони стрічають ся дуже часто, а як сї гривни й ковтки були розповсюднені у нас в давнину, показує оповідання про контрибуцію, взяту Володимирком в Мичську: люде, не маючи грошей, позбєрали ковтки й гривни (серебро из ушью и съ ший) й переливши їх на гроші, тим заплатили²⁾. Тільки, як показують теперішні нахідки, сї ковтки й гривни у простійших людей бували з дуже лихого й дешевого срібла. Широко розповсюднені були й наміста з різних шкляних, порцелянових і кам'яних коралів.

Як нашийники уживали ся, очевидно також низки срібних, часом золочених бляшечок, півциліндричної форми, досить розповсюднені і уживані здається ся також і для інших декоративних цілей (нпр. наручників)³⁾. Золоті нашийники стрічаємо таких же типів, що й срібні — з металічного дроту і низаних таких же півциліндриків. Цікавіші золоті гривни з низаних металічних обручок або галок, філігранових, ажурних або повних: коротші, що служили нашийниками, і довші, що пригадують літописні „золоті цѣпи“ бояр⁴⁾. Особливо ж дорогоцінну категорію становлять ланцюхи з злучених шарнірами золотих емальованих мадальонів, звістні в кількох примірниках з Києва й Чернигова, що служили, мабуть, окрасою самих князів; правдоподібно, на такі ланцюхи навішували ся дорогі круглі образки (панаїї), емальовані, прикрашені перлами і камінням і представлені особливо трома нахідками

— Записки Н. т. ім. III. т. XXV: нахідки Старявська й Збручська в інст. Осолинських (муз. Любомирських, катальог с. 21 — хибно назване *pagtownik'om*).

¹⁾ Див. т. I с. 299. ²⁾ Іпат. с. 289.

³⁾ Такі низки нпр. Київ, 1885, д. Бєикорського — Р. Клады I, табл. 3 і 5, 1889; Гребеновського — *ib.* таб. IX; Мартинівка (Канів. пов.) 1886 — Бобринській Кургани Смілы I табл. XVIII; Княжа гора (кілька) — Колекція Тарновського с. 13 і табл. II; Сахнівка — Ханенко V табл. XXIV, XXV, XXIX; Чернігів — Р. Клады I таб. XI; Льгов — Толстой і Кондаков V 116; Галич — Археол.-библ. выставка, 1888, табл. I.

⁴⁾ Іпат. с. 490. Київ, 1876, д. Ліскова (два золоті ланцюхи) — Толстой і Кондаков V. 113, Р. Клады I. 115, 1880; Житомир. уліця — Клады таб. II, 1887, Михайлів. мон. — *ib.* таб. VII. Сахнівка — Ханенко V табл. XXIX і XXXI. В новім скарбі Михайлів. мон. (Археол. літоп. Ю. Рос. 1903 с. 299 і далі) знайшло ся кілька срібних ланцюхів з різнородних окрас.

— київською (1880), сахнівською (1900) і рязанською (1822)¹⁾.

Наручники — брансолети найбільше розповсюджені між простішими веретвами були шкляні, з різнокольорового шкла, гладкого й крученого, що в превеликій масі стрічають ся взагалі на місці княжих осад. З металічних маємо кручені з дрота, звичайно срібного, і зроблені з срібної бляхи, з двох половинок, зв'язаних шарніром, рівних з середини, різблених зверху, й ин.²⁾.

Перстені — золоті й срібні не визначають ся особливим багатством і різноманітністю; вони уживали ся головню як печатки, хоч стрічають ся перстені і з оправленими камінчиками. В однім галицькій скарбі з Молотова, з XIV в. знайшло ся кілька перстенів з фігурами й написами вповні аналогічними з печатками бояр на грамотах Юрія-Болеслава³⁾.

Крім сих категорій окрас маємо асортименти гудзиків — золотих, емальованих, ажурних; срібні аграфи з трима галочками (подібного типа як і кульчики), що нашивали ся може на кафтан; нашивані бляшки — срібні, золоті, емальовані; великі срібні ланцюхи — ретязі, що очевидно призначали ся не на гривни, а хіба як перевязи, або для коней⁴⁾, і т. и.

Останки дорогих убрань — шовкових, брокатових, нашиваних дорогими бляшками, низаних перлами і т. и., могли в нахідках заховати ся тільки в нужденних фрагментах, що взагалі досить мало звертали на себе увагу. Недавно описані такі дорогі ковніри, вишивані золотом і перлами, з нашиваними золотими емальованими бляшками і гудзиками, з Київа і околиць Київа⁵⁾.

Сі нахідки дають нам живе понятє, на скільки жите вищої веретви — князів, „великих“ княжих бояр і богатих капіталістів могли заходити в сфери роскоші, багатства, смаку. Декораційна його сторона може будити не раз навіть подив наш. Але вимоги ком-

¹⁾ Дивись Р. Клады таб. I, VI, X, XVII, Ханенка V таб. XXXII.

²⁾ Першу категорію представляють нпр. наручники з Київа (1885, д. Єсикорського і 1889, д. Гребеновского) — Р. Клады I табл. III, V і IX, і Княжої гори — Бобринскій II таб. XX, кол. Тарновского таб. II, Ханенка V таб. XXI, XXVI; другу категорію — нпр. молотівський наручник, вид. в Записках т. XXV (там вказані й иньші аналогічні).

³⁾ Нпр. див. колекції київських перстенів — Р. Клады I, V, IX, XV (і с. 139), кол. Тарновского с. 16, Ханенка табл. XXIII, Молотівський скарб — I. с.

⁴⁾ Р. Клады I с. 115, 118, 135, Толстой і Кондаковъ V с. 109, 114, 119, Бобринскій I таб. XX і II таб. XX, Археол. лѣтоп. Ю. Рос. 1903 табл. XV—XVI.

⁵⁾ Археол. лѣтоп. Ю. Рос. 1903 с. 312—3, 1904 с. 88 і далі.

форту при тім були дуже невисокі, не вироблені, і поза тою зверхньою декорацією, численністю служби й двору, достатком життя, само воно визначалося великою простотою й невибагливістю. Такий нпр. найвищий репрезентант сучасної освіти й культури, прихильник штуки і „філософ“ князь Володимир Василькович, що останні місяці свого життя пролежав на ліжку не встаючи й мав причини отже подбати про всяку вигоду бодай у тім, — лежав просто на соломі: „и взявши в руку соломи з своєї постели, сказав: „хоч би я тобі, брате мій, дав той віхоть соломи, ти і того не давай нікому по моїм животі“, казав він послови, що посилав до свого брата Мстислава¹⁾.

В культурній еволюції Руси сих століть фактом найважнішим і найзначнішим своїми впливами і перемінами, стиненими в сій еволюції, було християнство із звязаними з ним культурними моментами.

Ми вже знаємо, що ґрунт для нього в більших торговельних і культурних центрах Руси мусів бути приготований значно скорше його урядового запровадження²⁾. Знаємо, що з формального боку християнізація Руси пішла досить скоро, й заходами Володимира та Ярослава формальна її сторона — організація церкви, в українських землях була майже закінчена: організована була руська церква, засновані катедри по більших центрах, сформована євangelічна верства³⁾. Протягом одного століття християнізація по більших центрах, особливо в самім Києві зробила значні успіхи і в суспільности. Ми бачили нпр., яка маса домових церков була уже в Києві з кінцем XI в.; між суспільністю визначають ся в тім часі люде вже вповні віддані християнській науці; зростає число монастирів і монахів.

Настрій київських має ілюструє епізод з волхвом, переказаний літописею; додаю, що свою властиву цінну набуває при порівнянні з аналогічним епізодом новгородським. В 70-х рр. XI в. в Києві з'явив ся волхв і оповідав, що йому явили ся боги, напрозорчили різні страхи і веліли оповісти се людям: Дніпро буде пять років текти в гору, а землі перемінять своє місце, так що Руська земля опинить ся на місці Грецької, а Грецька на місці Руської; правдоподібно, сї страхи мали характер кари за зраду людей старим богам, а ціла проповідь волхва — характер накликування до старої

¹⁾ Іпат. с. 600. ²⁾ Див. т. I с. 452 і далі.

³⁾ Див. т. I с. 455 і далі, II с. 41—3, III с. 260 і далі.

віри. Ся проповідь мала деякий успіх, але не особливий: „невѣ-гласни“ вірили, а „вірні“ сьміяли ся, і вкінці волхв пропав: мабуть правительство постарало ся увільнити „невігласів“ від спокуси¹⁾. Таким чином тоді і в масах київських християнство мусіло мати вже своїх „вірних“. Інакше було в Новгороді: коли там коло тогож часу з'явив ся волхв „хуля вѣру крестьянську“ и називаючи себе богом, вся новгородська людність стала по стороні його і тільки княжа дружина (переважно — прихожа, стороння) зістала ся при князю, що тільки своєю рішучістю — вбивши волхва власноручно, запобіг більшому народньому рухови²⁾. Але повно, що не в Києві і Чернигові, але в більш глухих містах теж саме повторило ся б і на Україні: людність певно не стала б в обороні мало ще відомого їй чужого християнства.

Вже вище я зазначив, що духовенство, а з ним і християнство, на початках скупляло ся по містах, особливо більших і дуже поволі розходило ся по селах. Як стояло з християнством там, показує нам наведена вже звістка чернця Якова (в Правилах м. Іоана), що тоді ще, в 2-ій пол. XI в. прості люде церковні обряди уважали річею князів і бояр, а самі справляли собі весіле по давньому: „с плясанієм і гуденієм і плесканієм“; причащати ся вони не приходили, а певно — і без всяких иньших церковних обрядів обходили ся, натомість, як висловлять ся митрополит, „жертвували бісам, болотам і криницям“, себто тримали ся далі старого натуралістичного культу. І Володимирова устава в своїй редакції, що як ми знаємо, була не старша мабуть XII в., серед єпископських справ все ще згадує поганський культ: „коли хто молить ся під клунею (овином), в житі, або під деревами коло води“. Широко розповсюднене й доповнюване на різні способи т. зв. „Слово нѣкоєго христолюбца“, присвячене поганським пережиткам і звістне в кодексах XIV в.³⁾, каже, що „по українам“ і тепер молять ся проклятому богу Перуну і Хорсу і Мокоши і Вилу, і роблять се потайки, не можучи від того відстати“, ставлять „трапези“ роду й рожаницям; молять ся огневи і т. и. Не підлягає сумніву, що християнство довший час було релігією міською та панською, а по селах воно розходило ся дуже поволі — заходами правительства й єрархії, впливом міст як культурних осередків і силою мораль-

¹⁾ Іпат. с. 123. ²⁾ Іпат. с. 127.

³⁾ Видані у Тихонова в Лѣтописи русской литературы IV, і знову проф. Владиміровим в Памятниках Пономарьова III. Про пережитки поганства — див. вказану в т. I прим. 43 літературу словянської мітології.

ної висшости самого християнства. Тому й про вплив християнства в єї часи мусимо говорити з сим застереженням: з початку він обмежав ся князівсько-боярською верствою та міщанством більших мість і тільки дуже поволі переходив між сільську людність: на-самперед росходив ся в околицях більших центрів, і ще пізнійше — в глухих кутах.

При тім в міру того як християнство виходило за межі культурнійших центрів, воно, зростаючи в кількості, тратило на змісті, на чистоті своїй. Воно прилаштовувало ся до останків старого культу й поглядів, мішало ся з ними, й так повставала мішанина християнських і поганських елементів, що в старім нашім письменстві має назву „двоєвіря“¹⁾. Старі поганські свята, приладивши ся номінально до християнських, жили далі й не вважаючи на заходи проти них духовенства, подоживали до наших часів, а в ті часи мусіли заховувати в повній свіжості свій поганський зміст. Поруч християнської догматики жили далі поганські погляди на природу, заповнену різними чудесними силами, надприродними істотами, що вимагали обережності й поважання. На християнських святах переносили ся прикмети старих поганських богів (Перун — Іля, Дощь-бог — св. Юрій, Волос — св. Власий, і т. и.). З християнськими обрядами злучали ся поганські — так поганське весіле зістало ся в цілости з своїм ритуалом поруч церковного вінчання, і ще в XVI—XVII вв. (а по части й досі) весіле, а не вінчання уважало ся властивою санкцією супружества; на християнські поминки померших перенесено атрибути старої тризни; прикмети поганської жертви перенесено на т. зв. канун — поминальний принос до церкви, як воно й досі є, і т. и.²⁾

Але двоєвірство було тільки більш виразним проявом того дальшого істновання поганського життя під християнською покривкою, яке можемо помічати й серед тої меншости, що формально вповні прийняла християнство і діставала похвальні титули „благовірних“ і „христілюбців“. Сі „благовірні“ переважно брали тільки зверхню форму християнства — се ж було лекше, і зіставали ся на далі з звичаями і змаганнями, виробленими передхристиянським життям. Князі ставили монастирі й церкви, що

¹⁾ „Крестыанъ двоєвѣрно живущихъ“ — Слово нѣкогого христілюбца й инші аналогічні — Памятники церковно-учит. лит. III. 224 і далі.

²⁾ Про весіле й його значіння з новійшого: В. Охримовича Весіле а вінчанє (Житє і Слово 1895), О. Левицького Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси — К. Старица 1900, І. Про поминки й канун див. Слово т. зв. Теодосієве — Ученія зап. II отд. II с. 197—200.

зрештою було певною модою, певним спортом — мати свої церковні фундації, але анї трошки не вязали ся християнською етикою в своїм житю, в своїй політиці. Христілюбці мали свої домашні церкви й возили з собою попів, їздячи в своїх справах в далекі дороги, але провадили житє своїх батьків, піячили й дуже мало дбали про чистоту житя.

Се сполученне нових, християнських форм з старим, нехристиянським житєм приводило часом до комічних проявів. „Христілюбці“ споряджали пири в монастирях, для монахів, але запрошували на них і своїх знайомих, чоловіків і жінок, і оден перед другим старали ся зробити пир як найгучнійший; мотив був ніби християнський — „нищелюбіє“ і „любов к монахом“, проповідувані духовенством, але під сею покривкою задовольяла ся амбіція багатства й щедрости, й любов до всяких пирів; як на иньших, так і на сих пирах не тримали ся дозволенних трох чаш, пири переходили в орії й кінчили ся скандальними сценами, що по словам митрополита Іоана „безчествовали святыхъ монастырь мѣста“¹⁾. Або запрошували монахів і духовенство до себе на пири і тут частували їх і неволили напивати ся разом з ними, очевидно — з тими ж мотивами і з тим же результатом²⁾. Саме піячення покривали побожною покривкою: пили чашу за чашою во славу Христа, Богородиці, святих, сьпіваючи при тім дотичні тропарі, так що піячення приймало вид якоїсь ніби побожної відправи, і духовенство мусіло виступати проти такої профанації молитви: мніх Теодосий забороняє сьпівати на пирах над чашами більше як три тропарі (відповідно до числа дозволенних чаш): перший во славу Христа, другий Богородиці, третю за князя. Иньше анонімне слово проти піянства висловляєть ся взагалї проти тропарів на пиру: „яку користь має від тропаря той що не вино: як напєть ся, то не памятає й тропарів“³⁾.

Розумієть ся, таке ховання своїх дійсних мотивів і нахилів під побожну покривку не було доброю річею — воно розвивало побожну гіпокрізію⁴⁾. Але з другого боку важно було, що чоло-

¹⁾ Правило м. Іоана § 29. ²⁾ Ibid. § 16 і 24, Слово о попѣхъ — Памятники Пономарьова III ч. 52.

³⁾ Слово Теодосія — Ученныя записки II отд. академії II с. 127, анонімне („св. Василя“) у Срезневского Свѣдѣнія и зам. LVIII і в Памятниках церк.-учит. лит. III с. 97, пор. вказане проф. Петровим Слово Василя Нового — Труды Киев. Дух. Ак. 1887, V.

⁴⁾ На сю сторону ударяв Костомаров у своїх Чертахъ народной южнорус. исторіи — Монографіи I с. 259.

вік починав ховати ся з тим, що уважав давнійше зовсім законним, і стидав ся його — се було вже поступом, zarazom — і доказом певного впливу християнства та його проповідників на суспільність.

В яким напрямі впливала християнська наука на суспільність, можна змірковувати з того передовсім, в яким напрямі вона й її проповідники научали суспільність. Ми вже знаємо, на які хибі й прикмети руської суспільности напала тодішня проповідь — се передовсім роспуста й взагалі більша свобода в сексуальних відносинах, піяцтво, немилосердність в відносинах до челяди, лихва; коли сюди додати ще пережитки поганства, то мати-мемо всі головні предмети християнських інвектив тих часів. Роспусті і піяцтву вони противставляли проповідь повздержливости; лихві, нелюдськості — проповідь милосердя й любови; поганським пережиткам і взагалі індіферентизму до християнства, що проявляв ся у переважній більшості в відносинах до нього, як до релігії чужої, накиненої урядом — проповідь старанного виповнювання християнських обрядів¹⁾.

Про успіхи, які мала ся проповідь в різних напрямках, можна судити на підставі тодішніх і пізнійших фактів народнього життя. Так духовенству, безперечно, удало ся сильно вплинути на обмеження свободи в шлюбних відносинах і взагалі в сексуальних; тут воно могло впливати не тільки моральними науками, а й більш реальними аргументами єпископського суда й державної влади. Не підлягає сумніву, що християнська проповідь дещо вплинула на улекшення становища челяди і причинила ся навіть до знесення сього інституту; проповідь гуманности і любови мусіла впливати також і на родинні відносини, хоч до них церква мішала ся дуже мало й обережно. Можливо, що дещо вплинула вона на усунення острійших форм лихви, чи безпосередно чи посередно — через правительство. Боротьба з пережитками поганства в масах ішла тяжше — тільки найбільш грубі форми поганства були усунені, але двоєвірство в вище описаних формах заховало ся до найновіших часів і було в певній мірі прийняте самою церквою, що задовольнила ся росповсюдненням християнських обрядів поруч останків поганства.

¹⁾ Див. вище с. 387. З спеціальної літератури до сього: В. К. Церковъ въ отношеніи къ умственному развитію древ. Руси (Правосл. Собесѣди. 1870, II), А. Поповъ Вліяніе церковнаго ученія и древнорусской письменности на міровозрѣніе русскаго народа, 1883. Азбукинъ Борьба представителей христіанства съ остатками язычества (особливо про боротьбу духовенства з забавами) — Рус. фил. вѣстн. кн. 35—39.

Християнські обряди з часом були прийняті й закоренили ся в масах, злучивши ся з перед-християнськими пережитками. В сих часах — XI—XIII віці, про розповсюдження християнського обряду в широких народніх масах було б передчасно говорити, але з вищої верстви стрічаємо ми людей широко відданих християнському богослуженню. Такий нпр. був Мономах, що радить своїм синам що дня ходити до церкви, вставати на поклони серед ночі, а й по дню на всяк час в умі мати молитву: „коли не маєте ніякого діла ні з ким, то навіть і на кони сидячи говоріть собі потайки молитву: коли інших не вмієте — то мовте неустанно „Господи помилуй!“ — ліпше молити ся ніж думати не знати що в дорозі“¹⁾. Такий був Ростислав Мстиславич, що причащав ся що тижня, й все марив постригти ся в чернці²⁾; в нїм маємо чоловіка аскетичного напряду, тим часом як у Мономаху, неважаючи на його привязанне до обряду, переважає практичний характер, не тільки в світській діяльності, а і в його християнській етиці.

Взагалі формальна сторона християнства — обряд, зверхня побожність, лекші до перейняти, головню були перейняті при християнізації й часто поручали ся духовенством, мов би головний зміст християнської науки. Нпр. інтересне і очевидно — оригінальне „Поучение сыномъ и дочеремъ духовнымъ“ (при сповіді) передовсім займаєть ся поклонами, постами, молитвою: каже робити кожної години дванадцять поклонів і 30 разів казати: „Господи помилуй“, в понеділок, середу і п'ятницю їсти тільки сочиво, ві второк, четвер і суботу рибу, в неділю — м'ясо і три чаші меду; великим постом перший тиждень і остатній сушити („сухо“), в інші тижні — сушити понеділки, середи й п'ятниці, й т. и.; чисто моральні науки стоять тут на другім плані³⁾.

Не всі були так гострі в сих обрядових вимогах, як се поученне, але вони скрізь грали як не першу, то дуже важну роль, і в тім, що звало ся християнською побожністю, займали перше місце. Ходжене до церкви, піст, жертви на церкви, духовенство й старців — се були головні прикмети й прояви тієї побожності вже від дуже ранніх часів і такими зістали ся до новітніх часів.

Дуже також значно й широко з зверхніх проявів християнської побожності розвинуло ся піліґримство. В житті Теодосія — значить з першої половини XI в. ми вже чуємо про „странників від святих міст“⁴⁾. Данило ігумен (на поч. XII в.) покликаєть ся як

¹⁾ Лавр. с. 236. ²⁾ Іпат. с. 363.

³⁾ Русс. Истор. Библ. VI с. 122—3. ⁴⁾ Житие л. 3.

на свідків, на Русинів, що були в Єрусалимі на великдень разом з ним: „вся дружина моя, Руськии сынове, и приключиша ся тогда Ноугородци и Кіане“¹⁾. Кирик Новгородець навіть повздержував людей від пілігримства в Єрусалим, кажучи їм, аби ліпше уважали, щоб бути добрими дома сидючи, й еп. Нифонт дуже похвалював його, поручаючи й далі повздержувати, „бо ходять тільки диявола аби не роблячи ходити та за дурно їсти й пити“. Другий новгородський єпископ Іля, довідавши ся, що люди часом присягають ся їти в Єрусалим, казав давати за се епітимію, „бо сї присяги нищать нашу землю“²⁾. Окрім Єрусалима значно розповсюджені були подорожі на Атос і до Царгороду³⁾. Через Царгород ішли подорожники до Єрусалиму і задержували ся в нїм: в паломнику Антонія читаємо: „всякий Русин, хто йде до Єрусалиму або з Єрусалима“, дістає поживу в монастири Богородиці під „Іспігасом“ в Царгороді⁴⁾. Є натяки на подорожі й до західніх святинь⁵⁾.

О скільки питання зверхнього обряду були вже в стані інтесувати вищі по теперішньому сказати-б — інтелігентні круги суспільности, показують спори про те, чи треба постити ся в свята, коли вони припадають на середу або п'ятницю; се питання не було докладно вияснене в візантійській практиці, рішало ся ріжно самим духовенством і викликало спори, що становлять одну з інтересних сторінок нашої культурної історії.

Як видно з послання Теодосія кн. Ізяславу, на Руси панував звичай не постити ся в середу і п'яток, коли припадало свято; в Царгороді ж переважав погляд, що піст не можна нару-

¹⁾ Вид. Норова с. 144. Текст паломника Антонія про мощі св. Леонтия в Царгороді: „святый Леонтей поць Русинъ лежитъ въ тѣлѣ — великъ человекъ, той бо Леонтий трижъ во Іерусалимъ пѣшь ходилъ“ уважається ся хибним, і того Леонтия переважно не уважають за Русина — див. Паломникъ вид. Лопарьова (Палестинскій сборникъ т. 51) с. 29—30 і перегляд питання в передмові с. 116—7.

²⁾ Рус. Истор. Биб. VI с. 27.

³⁾ Іпат. с. 110, 568, паломник Антонія до Царгороду — див. дальшу нотку.

⁴⁾ Паломник Антонія с. 37, в варіантах.

⁵⁾ Про паломництво спеціальні статі: Срезневскій Русскіе калики — Записки акад. т. I. Пономаревъ Іерусалимъ и Палестина въ рус. литературѣ, Спб., 1877. Гиларевскій Древнерусское паломничество — Древняя и новая Россія 1878, VIII. Майковъ Старинные русскіе паломники — Ж. М. Н. П. 1884, VII. Дмитріевскій — Православное рус. паломничество на западъ (въ Баръ градъ и Римъ), К., 1897 (Гр. К. д. ак.). З курсів багато займається паломництвом Піпін ор. с I гл. X.

шати в сьвята¹⁾. Сі практики й прийшли в колізію в середині XII в.

Перший конфлікт вийшов в Ростово-суздальській землі: коли еп. ростовський Леон звелів постити ся у всі сьвята без виїмку, то сьому спротивив ся кн. Андрій і „люде“. В сій справі зроблено там публичну диспуту „перед князем і перед всіма людьми“, й протегований князем єпископ володимирський по горячій дебаті (тяжа велика) „упрѣ“ (побідив) Леона, як пише прихильний князю літописець. Леон одначе не признав себе побитим і переніс справу на суд митрополита; митрополит узяв сторону Леона. Через се у нього вийшла суперечка з печерським архимандритом Полікарпом, що боронив давнішої руської практики, і митрополит „запретив“ його. Київський князь Ростислав, очевидно, досить об'єктивно взяв сю справу, але в Чернигові, де Грек — єпископ Антоній тримав ся теж пісної теорії митрополита, дійшло до конфлікту: чернігівський князь Сьвятослав, обстаючи за давньою практикою, прогнав сього Антонія з катедри.

Погляди книжників теж поділили ся: суздальський літописець стоїть по стороні противників посту і бачить в нових постановах єпископів „противление Божому закону“; на його погляд навіть страшний погром Києва 1169 р. був божою карою „за митрополичу неправду“. Тим часом симпатії київського літописця стоять, очевидно, по стороні митрополита. Справу перенесено до Царгороду. Інтересовані князі — київський Ростислав, чернігівський Сьвятослав, переяславський Гліб і суздальський Андрій вислали своїх послів у сій справі, і в присутности імператора Мануїла була нова диспута, де болгарський архієпископ Адріан мав „уприти“ Леона, що був речником оборонців посту, і навіть Леон мав дістати різні прикрати, як записує суздальський літописець — ніби цісарські слуги кинули ся його бити. Але патріарх, здаєть ся, в сю справу не входив і признав справедливим рішення митрополита, так що справа вістала ся не скінченою, і вже, видно, по сій диспуті перед Мануїлом митрополит „запретив“ Полікарпа²⁾. Потім одначе ся справа затихла: мабуть єпископи - Греки з огляду на загальну опозицію, дали їй спокій. В XIII—XIV вв. маємо тільки слабі прояви сеї полеміки³⁾, але в кінці взяла гору грецька практика — заховання посту.

¹⁾ Ученыя записки II отд. академіи II с. 215. Рус. Ист. Библ. II с. 135. ²⁾ Лавр. с. 334, 336, Іпат. с. 356.

³⁾ В науці м. Максима, в запитаннях сарайського єпископа Теофіста — Рус. Ист. Библ. VI с. 135, 139—142.

Ся справа дуже характеристична, бо показує якими питаннями інтересували ся наші руські християни XII в. і їх учителі-Греки. Колись християнські богослови били ся за онтологічні питання християнської догматики, тепер перечили ся про те, чи постити на Різдво, коли припадає в середу. Ріжниця дуже типова; вона характеризує надмірний формалізм пересаженого на Русь християнства, формалізм безперечно шкідний, бо звертаючи надмірну увагу на зверхні форми, на другорядні питання обряду, він zarazом ослабляв увагу для етичного змісту християнства, що надавав йому головну культурну цінність.

Спори про піст були не одиноким проявом такого формалізму. Незвичайно інтересні з побутового погляду запитання новгородського клирика Кирика своїм єпископам заповнені такою дрібною формалістикою, що пригадують Жидів-талмудистів, нпр.: чи можна наново посвятити „споганену“ глиняну посуду, чи тільки дерев'яну? чи можна в неділю різати птицю або худобу? чи можна дати причастие тому, хто перед службою божою постукав в зуби яйцем? чи може священник служити в такій одежі, в котру вишита якась жіноча хустка? і т. п.¹⁾.

Проявом того ж формалізму було відчуження від всіх різновірів, проповідуване дуже завзято духовенством, хоч і не з особливим успіхом, скільки можна судити. В правилі м. Іоана ми знаходимо нпр. такі постанови: коли хто їсть з поганами, не знаючи, і так споганить ся (осквернивши), має над ним бути прочитана молитва від осквернення, і по тому можна його припускати до участі в християнським богослуженню. Коли хто добровільно ходить до поганих в торговельних справах і їсть там нечисте, має дістати за се епітимію. З тими що служать на опрісноках, їдять в сирний тиждень мясо, кров і удавленину (себто латинянами), не треба входити в близші зносини (сообщатись или служити), але їсти з ними не заборонено і взагалі поручається ся уважати, щоб з таких удержувань не виходило більшої ворожнечі. Князівський звичай входити в шлюбні звязки з латинниками митрополит не хвалить і уважає противним „благовіретву“²⁾.

Як бачимо, тут митрополит бодай робить різницю між поганами і християнами-ріжновірцями; менш обережно поступали собі інші. В посланію про віру варязьку автор його — Теодосій (ніби печерський, але здається правдоподібніше буде думати на Теодосія

¹⁾ Рус. Ист. Библ. VI с. 23, 27, 38—39, 53.

²⁾ Правило § 19 і 28; 4 і 13.

Грека) забороняє їсти або пити з одної посуду з латинниками, брати від них їжу, а коли-б вони просили їсти або пити, каже дати їм в їх посуді; колиб не мали — то дати і в своїй, але потім вимити і молитву вчинити над тою посудю. Автор заявляє, що тільки в православній вірі можна досягнути спасення, „а сущему въ иной вѣрѣ — или въ латиньстѣй, или въ орменстѣй — нѣсть видѣти имъ жизни вѣчныя“¹⁾. Тут, як бачимо, проповідь релігійного відчуження дійшла вже до крайности.

Судячи по науці того самого Теодосія — не хвалити чужої віри, не казати: „сию вѣру и ону Богъ далъ“ (тамже), таке відчуженне не стрічало співчуття в народі; те-ж саме показують і часті шлюбні звязки руських князів з католицькими, не вважаючи на опозицію духовенства. Але в духовних кругах таке відчуженне таки зацеплювало ся; се ілюструє один епізод Патерика: до св. Агапита, печерського монаха, що славив ся як лікар, прийшов якомсь двірський лікар Мономаха, Вірменин; Агапит говорив з ним не знаючи, що він Вірменин, коли ж довідав ся, дуже нагнівав ся: „як ти відважив ся прийти й споганити мою келию та брати мене за грішну мою руку? іди відси, „иновѣрне и нечестиве!“²⁾.

Формалізм був не одинокою хобою нашої християнської проповіді. Борючи ся з противними явищами народнього житя, впадала вона нераз і в иньші крайности.

Так у своїй боротьбі з розпустою християнські моралісти доходили часом до спеціальної ворожнечі на жінку, що ставала в їх очах якимось спеціальним знаряддєм диявольської спокуси. Нпр. одно поученне, заведене ще в збірник 1076 р., остерігає чоловіка „паче всего отъ бесѣдъ женскихъ и отъ меду питья“; мід бо та жінки й побожних відвертають від віри³⁾.

Широко популярне на сході й на заході слово „о добрыхъ женахъ и о злыхъ“, надписуване іменем Златоуста, що містить незвичайно їдку інвективу на злих жен, починає розповсюджувати ся у нас також від XI в., від найранійших збірників — 1073 і 1076 р.; тим часом слово се, нападаючи на злих жінок, дуже часто переходить в інвективу на жінку взагалі: „женою Адамъ отъ породы (з раю) сверже, женою кроткаго Давида на Уріино убієніє възбѣси... жены ради вся убивает ся, вся которасть (ворогусь), вся закласть,

¹⁾ Послание у м. Макария II² с. 337—8.

²⁾ Патерик с. 134.

³⁾ Изборникъ 1076 р. вид. Шимановского с. 52, Пономарьова Памятники III ч. 4.

вся безчестить“... В оригінальній літературі найбільше характеризують її крайности в відносинах до жінки інвективи, вставлені в Моление Данила Заточника, — переважно зачерпнені з візантійських же джерел, між ними і з цього слова „О злыхъ женахъ“; вони теж мають на гадці „злих жінок“, але й загальний погляд на жінку тут згірдений і ворожий: „не чоловік той, ким править його жінка; хто дивить ся на красу жінки та на її ласкаві слова, а не уважає на її учинки, хай йому тряся“, і т. и. Розумієть ся, такий згіршливий підозріливий погляд на жінку з культурного погляду був дуже шкідливий, тим більше, що стрічав ся з старим варварським поглядом на неї як на сотворінне низше від чоловіка, йому підлягле і підрадне.

Про иньшу крайність, що виходила з тих же мотивів боротьби з розпущеною — обмеження числа дозволених шлюбів, заборону третього, а навіть і другого шлюбу, говорив я уже вище¹⁾.

Подібно і в боротьбі з пережитками поганства, що виявляли ся в народніх обрядах і між ними в різних ігрищах, духовенство доходило до боротьби з усякими забавами, музикою, співом і т. и. Окрім головного мотиву — поборювання поганських пережитків, що мусіли в значній мірі стрічати ся в сих ігрищах і співках, впливав тут і аскетичний дух, що доходив до заборони взагалі всякого „глумлення“ (утіхи, веселої розривки)³⁾, впливали і канонічні постанови перших віків, що виходили теж з боротьби з поганством⁴⁾.

В результаті напади на забави й утіхи стали одною з кардинальних точок староруської проповіді, що нападала на музику й народні гри з неменьшим запалом як на найтяжші переступи. Так „Слово о казнях“, надписуване іменем Теодосія печерського і заведене в літопись, пояснюючи половецьку руйну гнівом божим, докоряє людям, що вони поганськи живуть, вірять в різні забобони та дають дияволу себе спокушати „трубами, скомрахи, и гуслими, и русальями“⁴⁾. Слово о митарствах між тяжкими гріхами, згадує: „плясаніє еже въ пиру и на свадьбахъ и въ навечерницахъ, и на игрищахъ, и на улицахъ, и еже басни бають и въ гусли гудуть“, і подібні напасти стрічаємо ми часто в оригінальнім і перекладанім

¹⁾ Вид. Шлепкіна с. 22, 24. ²⁾ Див. с. 375.

³⁾ Див. т. зв. Анастасієві відповіді в Ізборнику 1073 р. — Памятники Пономарьова III с. 41.

⁴⁾ Постанови сі зводить московський митр. Даниїл в своїй інвективі на забави — у Жмакіна М. Даниїль с. 563—4.

староруським письменстві¹⁾. Розумієть ся, викорінити всі забави з народнього життя духовенству не udało ся, і в результаті були тільки безпотрібні прикrostи і гіпокризія. Нестор в Житії Теодосія наївно оповідає такий цікавий епізод: Теодосій, зайшовши на двір Святослава, застав у князя музиків і докірливо спитав його, чи й на тім світі, гадає, буде так же весело? Святослав, зміркувавши незадоволення Теодосія і навіть, як оповідає Нестор, — слізу пустивши від його науки, сказав музикам перестати, і на далі — казав музикам переставати, коли бувало приходив Теодосій. Стільки всього!

Далеко рідше ніж особисту етику зачіпала християнська проповідь питання політичні, і тут її впливи були ще далеко слабші.

До князівських відносин духовенство ставило бажання, аби князі тримали ся своїх присяг, „не переступали предѣла братня“, були миролюбиві й корили ся старшим; сї дезидерати виставляли ся як спосіб для зменшення князівських усобиць, але свою мету вони досягали слабо. Рідше прилучало ся ще бажання „блюсти землю Руську“ від зверхніх ворогів, як нпр. в звістній уже нам пригадці митр. Никифора київським князям, аби постарали ся увільнити Галичину від Угрів. У внутрішній політиці князю ставили ся дезидерати, аби пильнував судів і не давав своїм урядникам кривдити людей. „Вам Бог таке призначив, казав печерський ігумен Поликарп Ростиславу київському: по правді поступати (правду дѣяти на семь свѣтѣ), по правді суд судити, додержувати присяги (хрестного ціловання) та пильнувати (блюсти) Руської землі“²⁾. З рідкими, але дуже інтересними закидами князям, що вони з недбальства або з фіскальних інтересів дозволяють своїм урядникам обдирати нарід, ми вже познайомили ся³⁾.

Певним дісонансом ударає поруч сього і поруч загальної проповіді любови і милосердя те, що те-ж духовенство старало ся перенести в руську практику візантійську систему застрашення

¹⁾ Див. нпр. Памятники Пономарьова III с. 64, 68, 76, 104, Житие Теодосия л. 26 — епізод про Святослава, про котрий зараз низше говорю. Кирило Туровський — вид. Сухомлінова с. 66, Георгій Зарубський — Срезневський Свѣдѣнія VII, Наука епископа нововисвяченому съвященнику — Рус. Ист. Биб. VI с. 104—5, Слово Нифонта о русалых — Правосл. Собесѣдникъ 1865, П.

²⁾ Іпат. с. 363, варіант Воскр. I с. 80. Про політичні теми в староруській проповіді див. Дяконова Власть московскихъ государей с. 32—37, 47—9.

³⁾ Вище с. 390 і далі.

карами — кару смерти й інші кари на тілі. Про єї проби й їх неудачу була вже мова вище¹⁾, тут я вкажу, в зв'язку з сим, на інтересне слово, по всякій правдоподібності руське (звістне в північних Ізмарагдах) „Слово св. отець, како жити христіаномъ“, що нападаючи на різні вади суспільности, заразом взиває „градських властелів“, аби за неморальність не жалували: „въ неконечныя влагали муки, градскимъ закономъ казнили“, „по мэдѣ не отпускали“, і страхає відповідними прикладами, як люде пропадали за те, що не карали в своїм часі злих²⁾.

Ставлячи певні вимоги й виступаючи часом з деякими закидами проти князівської управи, з другого боку духовенство було дуже енергічним речником княжої поваги у підданих. Про деякі проби пересадити на руський ґрунт візантійську ідею божественного початку й сьвятости державної влади я вже казав³⁾. Дуже популярний „Стословець Геннадія“ (він є вже в Ізборнику 1076 р.) поучує „бояти ся всею силою своего князя“, і небреженіє о властях“ прирівнює до браку побожності. Згадане вже вище Поученіє сином і дщерею духовним поучує мати „страхъ и любовь къ властельмъ“ — „не кажи, як то кажуть звичайно: „се такі-ж чоловіки як і ми, і від чоловіків родять ся“, поучує воно. Духовенство заводить молитву за князя в церкві і поручає її ж і домашній молитві⁴⁾. Все се були річи нечувані, і для староруських поглядів зовсім нові. На українсько-руській ґрунті вони й не закорінили ся.

Що дає найліпшу міру інтензивности впливу християнства на меншість суспільности (при байдужості більшости) — се пересадженіє на руський ґрунт аскетизму.

Християнізація Руси припадає на часи надзвичайного розвою монашества в Візантії й особливого, надмірного до нього поважання. Чернецтво уважало ся наче б нормою християнського життя, супроти котрої всяка побожність „в мирі“ признавала ся тільки слабою копією християнства. Один з визначнійших діячів візантійського монашества Теодор Студит признає монашество „другим охрещеннем“, надаючи таким чином самому постриженню в монахи сакраментальне

¹⁾ С. 366—7. ²⁾ Памятники церк.-учит. лит. III с. 40.

³⁾ С. 227.

⁴⁾ Памятники церк.-учит. лит. III с. 4, 27, Рус. Ист. Библ. VI т. 124, Житіє Теодосія л. 26, Теодосія слово о чашахъ — Уч. Записки I отд. II с. 199.

значінне й особливий вплив на спасення душі. Але для руської суспільности монашество, східній аскетизм, умиртвленне тіла були річами зовсім чужими, на натуралістичний поганський погляд — просто дикими. Він був утвором орієнтального *fin du siècle*, протестом проти глибокої деморалізації суспільности — з одного боку, з другого — впливом дуалістичної філософії неоплатонізму, і в свѣжій, молодечій руській суспільности, що по всякій правдоподібности дуалізму зовсім не знала¹⁾, ніякого ґрунту не мав. Тому нахил до аскетизму, який ми бачимо на Україні, в XI і дальших віках, мусимо положити вповні на рахунок неофітського запалу руської меншости з більше розвиненими моральними потребами до християнства, до його високих моральних задач; в тім неофітським запалі до християнства, що взагалі так виразно й сильно відбив ся особливо в писаннях XI в., суспільність українська приймала й аскетизм, як найтяжшу пробу своєї щирости до християнської науки, і по контрасту з своїми прирожденними потягами до свободного життя віддавало ся йому з тим більшим завязем.

Найдавнійша літопись уважає початки організованого монашого життя заслугою Ярослава. Дійсно, в середині XI в., як бачимо з життя Теодосія, в Києві було вже кілька монастирів — мужеських і жіночих²⁾, але особливою висотою монашого життя вони, очевидно, не визначали ся, судячи по тому що літопись противставляє Печерський монастир, поставлений „пощениємъ и слезами“, иньшим монастирям, поставленим „отъ царь и отъ боярь и отъ богатства“: правдоподібно ті київські монастирі часів Ярослава були коли не всі, то переважно фундаційні, поставлені по візантійському звичаю князями й боярами.

Але тоді ж, в останні роки князювання Ярослава, положено перший початок Печерського монастиря. Положив його монах з Любеча Антоній (Переяславська літопись каже, що його імя до постриження було Антипа). Пустивши ся в піліґримство, він прийняв чернецтво на Атосії, але ігумен, як каже літописне оповідання про початок Печерського монастиря³⁾, порадив йому вернути ся на Русь і своїм прикладом ширити справдешній монаший аскетизм. Антоній тоді подав ся в центр руського культурного й церковного життя, й оселив ся в Києві, в сусідстві княжого двора на Берестовім, в печері, де перед ним молив ся Іларіон. Тут він дав приклад того нового аскетизму, „не даючи собі спокою ані в дню ані в ночі, цілий час віддаючи роботі, бдінню й молитвам“.

¹⁾ Див. т. I с. 284.

²⁾ Життя Теодосія л. 5, 6.

³⁾ Іпат. с. 110.

Слава Антонієвого аскетизму скоро резійшла ся по Київу й зробила сильне вражіння. Сам новий київський князь Ізяслав прийшов до Антонія з боярами, „просячи благословити й молити ся за нього“. Почали приходити до Антонія люде, щоб жити таким життям, і постригали ся у нього в черці; між ними були люде з княжої дружини, як Теодосий, і навіть з вищого боярства, як Варлаам, син „першого у князя в боярах Іоана“ може Яна Вишатича), і якийсь дуже близький до князя, що „всім у нього правив“ скопець Єфрем. Постриження їх було дуже розгнівало Ізяслава — що їх „остригли без його повелення“, і він навіть грозив ся був заслати Антонієву братію „на поточення“, так що Антоній хотів уже йти з нею „въ ину область“, але князь перепросив ся. Монаша громада таким чином розвивала ся успішно, однак Антоній до організації більшого монастиря не мав охоти: коли зібрало ся дванадцять монахів, він поблагословив їх і поставив на своє місце ігуменом Варлаама, а сам пішов осісти ся знову на самоті. Власним творцем Печерського монастиря і взагалі — руського чернецтва був Теодосий, що по недовгій ігуменстві Варлаама, взятого Ізяславом до новозаснованого ним монастиря св. Дмитрія, став ігуменом печерським.

Се безперечно була найбільше визначна фігура в культурній історії Руси того часу. Син якогось дружинника з київського Василева, він прожив свої молоді літа в Курську, куди його батька переніс потім Ярослав. Одушевлений християнською наукою, він старав ся різними способами наблизити ся до християнського ідеалу, який давали йому побожні книжки, неважаючи на перешкоди і навіть тяжкі кари від матери. Кілька разів він тікав з дому й нарешті утік до Києва, щоб постригти ся в черці. Не прийнятий в інші монастирі, він постриг ся у Антонія. Не вважаючи на свої молоді літа (він мав тоді двадцять кілька літ) він задивував братію своїм крайнім аскетизмом й чистотою характеру; се був сильний тілом і духом подвижник. Але в нім крили ся й інші здібности: коли Антоній дає нам тип аскета, не охочого до всякої практичної діяльності, Теодосий мав в високій мірі практичні здібности організації і адміністрації.

По виході Варлаама, коло 1061 р., як датує се Нестор (що різнити ся тут дещо, як і в деяких інших деталях від літописного оповідання про початок Печерського монастиря), Теодосий був вибраний ігуменом печерського монастиря, за порадою Антонія, і незадовго зробив з маленького Антонієвого монастиря превелику інституцію, що стала, по словам його першого історика, митрополією

руського монашества. Як би навіть перше розширення монастиря, коли печерська братія, не задовольняючись печерами, поставила собі церкву на сусідній горі, стало ся ще за Варлаама, як оповідає літопись, — в усякім разі монаша громада тоді не була велика: само літописне оповідання каже, що як Теодосий наставляв ігуменом, було всіх монахів лише двадцять. Він же за яких тринадцять літ свого ігуменства († 1074) довів печерський монастир до сто мужа¹⁾. Але результати його роботи не обмежали ся самим множенням числа монахів. Ще важніше було, що він вперше завів організацію монашого життя, перевівши в своїм монастирі т. зв. студийську уставу — реґулямін монашого життя заведений у Царгороді згаданим уже Федором Студитом.

Студийська устава ставила незвичайно високі вимоги монашому життю: монахи мали жити громадою, збираючи ся до купи на молитву, на трапезу, до роботи; вони не могли мати ніякої власности; між собою мали повну рівність в обов'язках, не виключаючи й самого ігумена; мали віддавати ся неустанній молитві й роботі, і все життя їх було дуже деталічно урегульоване. Через свою тяжкість і в самій Візантії такий устрій монашого життя рідко де практикувався; Теодосий же, як видно з звісток про життя Печерського монастиря за його ігуменства, перевів його вповні, в усіх вимогах²⁾. Але тільки силою свого характеру удавало ся йому держати монастирський лад на такій висоті: пізніше, як видно з оповідань Патерика, печерська братія не сповняла всіх вимог устави: нпр. монахи мали своє власне майно, платили один другому за послуги, багаті мали такі вигоди й поважання, якого не мали бідні, й т. и.³⁾.

Взагалі Теодосий за своє коротке ігуменство надав Печерському монастирю незвичайне поважання. Коли за часів Антонія князь міг грозити ся за те, що ігумен постриг його бояр без дозволу, то Теодосий сам виступив з судом й закидами на князя Святослава — за вигнання Ізяслава. Заразом його монастир розвивається економічно, розширює своє господарство, ставить славну муровану „велику церкву“, з будовою котрої зв'язують ся різні легенди

¹⁾ Іпат. с. 113.

²⁾ Див. Життя Теодосія л. 14 (участь ігумена в роботі зарівно з усіма), 18 (заборона мати якусь власність), 18 в. (реґляментація роботи), і т. и.; деталічне порівняння сих звісток з Студийською уставою у Голубінського I. 2 с. 502 і далі.

³⁾ Патерик нпр. л. 98, 107, 108; взагалі користолюбність монахів і всякі випадки, зв'язані з маєтком, багатством і т. и. — звичайна тема Патерика (може не без впливу візантійської аґіографії?).

і чуда¹⁾. Але головно предметом подиву був незвичайно суворий аскетизм монастиря, як описує його літописне оповідання. „Одні були постники, другі — на бдінні, треті — на поклони; иньші постили по дню й по два дні, иньші їли тільки житній хліб з водою, иньші — варену городину; а жили в любови: менші корили ся старшим, не відважаючи ся при них і говорити, у всім заховуючи велику покірність і послухність, а старші мали любов до менших, поучуючи й потішаючи, як улюблених дітей“²⁾. Поруч монахів, що жили в громаді (кіновією, coenobium), деякі з братії, бажаючи більшого подвига ішли „в затвор“: роками, до смерти жили на самоті, не виходячи з тісної земляної печерки; се був оригінальний, місцевий вид аскетизму.

Авреоля чудес оповила скоро печерську братию; уже літописне оповідання, зладжене найпізнійше на початку XII в., оповідає про різні чуда монахів — сучасників Теодосія. Чудотворні річи оповідає життє й про самого Теодосія.

Таке своє високе, виїмкове становище заховав Печерський монастир і після Теодосія, — неважаючи на замішання, які вийшли в монастирі після його смерти, коли при виборі ігумена на місце Теодосія монахи поділили ся на партії, й його наступник Стефан мусів кинути монастир від сеї боротьби, — неважаючи і на те пониження аскетичного рівня у чернечого загалу, сконстатоване нами вище. На сам перед з формального боку Печерський монастир став прототипом для всіх иньших монастирів українсько-руських і иньших земель Руської держави: „від нього всі монастирі перейняли „устав“, тому Печерський монастир уважаєть ся найстаршим з усіх монастирів і найбільше поважаєть ся“, зауважає вже літописне оповідання³⁾. Але й повагою та репутацією святости ні оден з сих монастирів не міг дорівняти Печерському; неважаючи на пониження аскетичного рівня, в нім не переставали появляти ся в значному числі справдешні аскети й люде високих християнських чеснот, як виходить з оповідань Патерика, й піддержували його славу. Утворюєть ся легенда про особливу святість монастиря: що всякий в нім похований, хоч би й був грішний, спасєть ся молитвами Антонія і Теодосія. „Печерський монастир як море, не держить у собі нічого гнилого — викидає геть“⁴⁾, каже оден з авторів Патерика еп. Симон.

При особливім поважанню до Печерського монастиря він уже

¹⁾ Патерик с. 92, 99, 185. ²⁾ Іпат. с. 132. ³⁾ Іпат. с. 113.

⁴⁾ Патерик с. 88.

з XI віку стає розсадником вищої єрархії: звідси залюбки беруть єпископів в усій землі Руської держави, так що Симон, в 2-ій чверті XIII в., рахував на тридцять всіх єпископів, що вийшли з Печерського монастиря¹⁾. Се теж підтримувало його престиж: його постриженики, розходячи ся на різні катедри, у всіх землях ширили славу свого монастиря. Загальне число монахів Печерського монастиря в останній чверті XI в. досягало 180²⁾, а пізніше, правдоподібно, зросло ще більше.

З оповідань літописної повісти і Патерика про печерських подвижників ми піднесемо кілька деталей, що характеризують погляди сучасників на самий аскетизм та ідеал християнського подвигу. Загальну характеристику печерських монахів за часів Теодосія ми вже бачили — вони показують себе в пості, бдінню, частих поклонах, покірності й любови. Перечисляючи далі поіменно визначніших подвижників, автор літописного оповідання про одного (Даміана пресвитера) каже, що він був незвичайний „постник“: ціле життя не їв нічого окрім хліба й води, за те мав силу своєю молитвою увільняти від хвороби. Другий — Ісаакій, т. зв. Затворник, з роду купець з Смоленщини, надів волосяницю, а зверху сирову козячу шкіру, що на ній і обсохла, оселив ся в затворі в малій печерці, 4 лікті завбільшки, молив ся неустанно, а їв через день по проскурі, і воду теж пив мірою; по семи літах такого життя він мав страшне видіння і від нього „розслаб тілом і умом“; вернувши ся по малу до розуму, він „поча уродьство творити“ — удавати з себе дурня, стягаючи на себе глузування й кари, але заразом робив чуда³⁾. Сьвятоша Давидович, син чернигівського князя, що постриг ся з іменем Миколи, дивував усіх браком усякої пихи: три роки він робив при монастирській кухні, носячи й рубаючи дерево; потім був монастирським воротарем, і сидів неустанно при воротах, не відлучаючи ся нікуди окрім церкви; не їв нічого окрім монастирської страви, „хоч і мав великі засоби“, і т. и. Іван Затворник замкнув ся в тісній печерці й пробув у ній 30 літ, постом убиваючи тіло й носячи на собі тяжкі залізні окови; але не можучи тим побороти грішних поривів свого тіла, викопав собі яму й закопав себе до неї аж по плечі, і т. и.⁴⁾. Ідеалом сьвятости було — досягнути чудодійности і взагалі надприродних здібностей: пророчого дару, візйонерства; літописне оповідання і особливо Патерик повні таких чудесних історій.

¹⁾ Патерик с. 90. ²⁾ Патерик с. 139. ³⁾ Іпат. с. 133—8.

⁴⁾ Патерик с. 100—1, 141—3.

Здобувши собі право горожанства на Русі в XI в., монашество розвивається й здобуває ще більше поважання в XII в. Для XIII в. маємо менше відомостей, але можна думати, що сумні обставини політичного й економічного упадку, татарські погроми, як то часто бувало, розвивали ще більшу охоту до монашества, хоч з другого боку, монастирі з упадком князівської й боярської верстви в подні-прянських землях втрачали матеріальну підмогу й опіку.

Уже в XII в. можемо констатувати погляд на монашество як на самотнє-спасенну форму християнського життя. Київський князь Ростислав висловлює переконання, що „княження и миръ не можетъ безъ грѣха быти“, і бажає монашества, як самотнього способу звільнитися від „отъ суетного свѣта сего“¹⁾. В наших джерелах зустрічаємо звістки про постриження князів і особливо княгинь в XII—XIII в. в значній числі. Ще характеристичніше — звичай постригати ся перед смертю, щоб умерти монахом. Перший звістний такий випадок — постриження Всеволода Ольговича; постриг ся перед смертю його син Святослав, Ростиславичі Давид і Мстислав, Мстиславич Мстислав (галицький).

Росповсюдження цього звичаю викликало опозицію навіть серед самих монахів. Полікарп, один з авторів печерського Патерика виступає в одному з епізодів спеціально против такого формального погляду на постриження і кладе натиск на потребу добрих діл, „а коли хто каже: „як побачите, що я вже помираю, пострижіть мене в чернці, — такому ні на що його віра й його постриження“. І надмірний нахил до чернецтва викликав певну опозицію; так напр. Ростислава печерський ігумен і його духовник відмовляли від постриження, радячи здобувати собі спасення виконанням княжих обов'язків²⁾. Чернигівське слово на свято Бориса і Гліба виставляє кн. Давида як приклад для тих невігласів, що кажуть, ніби „з жінкою й дітьми не можна спасти ся“: він жив в мирі, мав родину, а про те доступив святості. Досить розповсюджене „слово Іоана Златоустого о глаголющих, яко не можна спасти ся въ миру“, звістне в кодексах пізнійших, дуже можливо, що те ж сягає ще тих часів. Ще інтересніше анонімне слово, що нападає на тих, „кто нищеты дѣля отходитъ в монастырь“, полишаючи своїх дітей: такий, каже слово, не хоче працювати для Бога, а „чреву угодное творити“; хто кидає свою дитину, так як би вирікається віри й стає гіршим від поганина; не спасе чорна одежа, хто живе в лїноті, а коли сповняти Божі заповіді, не пошкодить і біла

1) Іпат. с. 363. 2) Патерик с. 185—6, Іпат. с. 363.

одежа. Всі ці поучення протиставляють формальному аскетизму діяльну любов, милосердя, сповнення обов'язків¹⁾.

Головним огнищем монашества за увесь сей час був Київ. Разом з печерським монастирем ми знаємо в ній самій або в близькій околиці його вісімнадцять монастирів: св. Георгія, св. Ірини (обидва фундації Ярослава), св. Николая, Печерський, св. Мини (фундація якогось боярина), св. Димитрія (Ізяслава Ярославича), св. Симеона (Святослава Ярославича), Спаса на Берестовім (інакше Германів), Влахернський на Клові (інакше Стефанів), св. Михайла Видубицький, св. Андрія Янчин (обидва Всеволодові), Лазарів, св. Михайла Золотоверхий (Святополка), св. Федора (Мстислава Вел.), св. Кирила (Всеволода Ольговича), св. Василя, Воскресенія, Богородині (Гнилецький)²⁾. По за околицями Києва знаємо в Київщині один тільки — Зарубський. В дійсності мусіло їх бути далеко більше — і в Києві й по за Києвом. Із звістних нам було чотири жіночих (Ірини, Николая, Андрія, Лазарів), иньші мужеські. Якись подробиці про початок маємо для дванадцяти монастирів, і з них ініціативі самих монахів завдячували свій початок тільки два — Печерський і Влахернський, заснований печерським ігуменом Стефаном, коли він мусів вийти з Печерського монастиря, решта були князівськими та боярськими фундаціями! Судячи по наведеній вище антитезі монастирів поставлених „пощеним і слізми“ і поставлених золотом і сріблом „отъ царь и бояръ“, ці фундаційні монастирі, мабуть, не визначалися ані великістю, ані особливими подвигами побожності.

Відомості наші про иньші землі мабуть ще більше неповні як про Київщину. В Чернигові й його околиці було кілька монастирів³⁾, але з них напевно в ці часи знаємо тільки два: Богородиці (Єлецький) і Бориса і Гліба (третій — св. Іллі, традиція також зачисляє до сих часів). В Переяславщині можемо напевно вказати тільки два — св. Івана в Переяславі і Бориса і Гліба на

¹⁾ Слово на пренесеніє Бориса и Гліба — Памятники др. письменности ХCVIII, Памятники Пономарьова III с. 44—46.

²⁾ Я вичислив їх в хронологічнім порядку, як вони виступають в джерелах: Іпат. с. 106; 109; 112; 250; 127 і 162; 162; 188 і 201; 122; 144; 199; 239 і 457; Лавр. с. 434; Житие Θεодосія л. 60, 80, 300. Сей реєстр не може уважатися за зовсім докладним: не зовсім певна тотожність монастирів Спаса і Германового; не сказано виразно, що монастир Мини був у Києві (хоч се зовсім правдоподібно); не зовсім певно, чи Гнилецький монастир був монастирем тоді вже — про нього див. т. II с. 271. ³⁾ Іпат. с. 157.

Альті. На Волини знаємо більше: три в Володимирі (Свѣята Гора, Михаїла, Апостолів), Жидичинський під Луцьком, св. Данила в Угровську; з усякою правдоподібністю можна додати до них іще червенський, пересопницький і доробужський. В Галичині сучасні джерела згадують дуже мало: в Галичу монастир св. Іоана, по за тим — монастир синевідський, монастир полонинський (?), монастир Спаса на р. Раті, заснований Петром, пізнійшим митрополитом деє при кінці XIII в.¹⁾ Розумієть ся було їх далеко-далеко більше²⁾.

Окрім своїх монастирів чимало Русинів, видно, йшло здавна (як показує історія Антонія) в грецькі монастирі. В результаті появляють ся цілі руські монастирі за границями Руси: на Атосі деє в XI чи XII в. (хронологія не певна) руські монахи стають господарями монастиря Богородиці т. зв. *Ευλογητοῦ* (чи то заснований кимсь з фамілії Кеїлюрів, чи якимось теслею — „Теслів“); правдоподібно, що монахи-Русини, як то часто бувало на Атосі, випросили або купили собі сей монастир уже готовий. Потім вони випросили собі иньший монастир — св. Пантелеймона, що був спустів, а відновлений Русинами став звати ся Руським і задержав се ім'я й по тому як руські монахи його кинули³⁾. Житиє Евфрозини кн. полоцької каже, що в другій половині XII в. був руський монастир і в Єрусалимі: Евфрозина мала під час своєї подорожі (1173) мешкати в Єрусалимі в руській монастирі св. Богородиці⁴⁾. Судячи по тому, з правдоподібністю можна думати про руський монастир і в Царгороді, в руській колонії „на Іспігасі“ (*εις Πηγας*, в теп. Пері, де була й руська церква Бориса і Гліба, хоч паломник Антоній, говорячи про неї, монастиря при ній не згадує⁵⁾.

¹⁾ Іпат. с. 447, 567, 573; див. т. II с. 334, 354, 379, 385, 466. Чи Полонинський монастир був у Галичині, сього одначе на певно сказати не можна. Місце Спаського монастиря также напевно незвісне: див. Галиц. Ист. сб. III і Зубрицький Крит.-Ист. повѣсть с. 71.

²⁾ Пор. перегляд в V т. с. 262 і далі.

³⁾ Акты Русскаго на св. Аѳонѣ монастыря св. Пантелеймона, К., 1873, Успенский Востокъ христіанскій — Аѳонъ, 1892 с. 6 і далі, Голубинскій I. 2 с. 622—5.

⁴⁾ Житиє Евфрозини — Памятники стар. рус. лит. IV с. 178. Сю звістку про подоріж Евфрозини до Єрусалиму відкидає Данилевич (Очеркъ исторіи Полоцкой земли с. 241) з огляду, що мошці її лежать в київськѣм Печерськѣм монастирі; але так легко зчеркнути її подоріж до Єрусалиму і сеї подробиці не можна. Приймають її всі історики церкви, кінчаючи Голубинским I 2 с. 625.

⁵⁾ Путешествіе Антонія вид. Лопарьова с. 33.

В тісній звязку з християнством і звязаними з ним візантійськими впливами розвивала ся в ці часи на Русі штука, освіта й письменство, а при тім і переходило ся з них до нас переважно те, що ближше було звязане з церковним життям.

В сфері штуки ми знаємо досить про архітектуру, але виключно майже — церковну, так само про малярство, що доповняється ще мозаїкою. Більш різнородні наші відомості про золотництво з емалієрством. З різьби (скульптури) ми маємо лише кілька пам'яток декораційної церковної. Найменше можемо сказати про музику¹⁾.

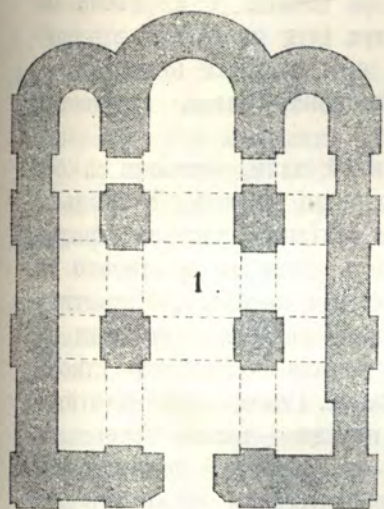
З архітектури, малярства й скульптури ми не маємо нічого з перед-християнських часів і можемо слідити розвій цих шук тільки під візантійським впливом. Виключивши незначні останки Золотих воріт і волинські вежі (холмські і камінецьку), все инше що ми маємо з архітектури цих часів — самі тільки церкви; завдяки їх численности, архітектурні форми їх і техніка звістні нам досить добре, тим більше, що вони визначають ся більшою однорідністю.

Перші церкви будували ся грецькими майстрами, як виразно каже літопись²⁾, тож тип і плян церковної будови перенесено на Русь тодішні візантійські, так званого середнього періоду візантійської архітектури — тип базиліки з банею; окрім Русі сей тип з Візантії перенесений був до Грузії й Арменії, так що церкви грузинські й вірменські цих часів своїм типом і способом будови близько підходять до руських.

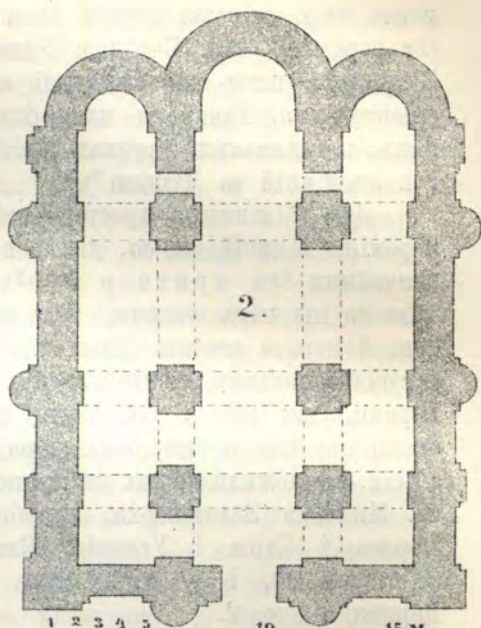
Основну форму цього типу дають нам невеликі церкви будовані на Русі в XI—XII в. і звістні нам у досить значному числі. Форма церкви — близький до квадрата чотирикутник, звичайно трошки довший в напрямі зі сходу на захід (від олтаря до головного входу). Три зверхні стіни його рівні, часом мають пілястри, що служили контрафорсами, четверта — східня (олтарна) виступає трома півкругами (абсидами): середній з них більший і вищий, два бічні менші. В середині чотири колюмни, злучені арками, на котрі спирається баня; шия її лежить на круглім склепінню, що виводить трикутники між арками. Для зміцнення ці чотири колюмни злучені арками з усіма чотирма стінами церкви. Таким чином церква поділяється вздовж на три кораблі (нефи, нави): середній — ширший, і два бічні — узші, а середина між колюмнами має форму

¹⁾ Літературу див. в прим. 31. ²⁾ Іпат. с. 83.

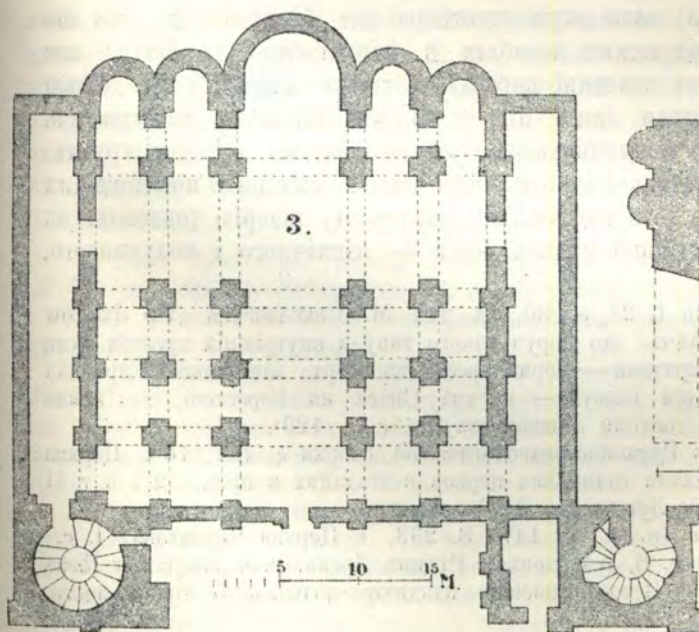
³⁾ На долучених планах аркади означені kropками.

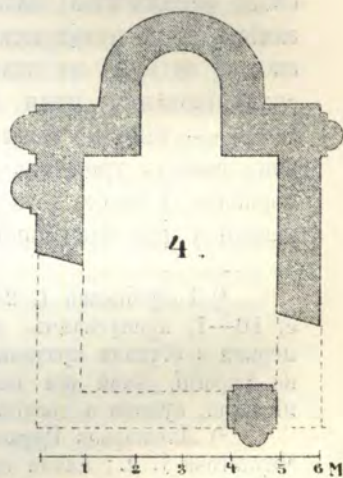
2 4 6 8 10 12 M.

1 2 3 4 5 10 15 M.

5 10 15 M.

1 2 3 4 5 6 M.

хреста (т. зв. візантійський, внутрішній хрест)¹⁾. Такий плян мають нпр. київські церкви Івана Предтечі і Троїцька у Лаврі (на воротах), св. Василя, Успенська на Подолі й анонімна на Кудрявці; плян сеї остаточно подаю тут (під ч. 1) для ліпшого орієнтування. Такий же плян бачимо в чернігівській церкві Пятниць, в галицьких церквах св. Пантелеймона, Спаса, Рождества і в анонімній за Луквою²⁾.

Для збільшення простору сеї основний плян, зістаючи ся без переміни в своїй основі, діставав часом різні додатки. Найбільше звичайним був притвор (*ναρθηξ*): до західньої частини прилучала ся ще пара колодн, так що замість двох рядів ставало їх три, й церква ставала більш подовгастою. На поверсі сеї притвор і сусідні частини північного й полудневого корабля накривали ся хорами, так що в сій часті церква ставала поверховою (двох-етажною); такого типу нпр. чернігівська св. Спаса — найдавніша з усіх, що дожили наших часів, київські церкви — велика печерська, св. Михайла Золотоверха, видубицька, св. Кирила, чернігівські Бориса і Гліба і Успенія (Єлецька), канівська, володимирська (Мстиславова), і т. и.³⁾. Для взірця подаю плян канівської церкви під ч. 2.

Київська церква Богородиці Десятинна, найстарша і разом найбільша з церков давньої Русі (нам звісна тільки останками своїх фундаментів) мала окрім притвора ще бічні крила, так що замість трох повздовжних кораблів в церкві було їх п'ять; але скорше се були не властиві кораблі, а тільки галерії. Ще більш скомплікований плян (див. під ч. 3) має київська катедра св. Софії — вінець візантійського будівництва на руській ґрунті: вона замість трох має п'ять олтарних абсид, отже п'ять повздовжних кораблів, і окрім того ще низьку (партерову) галерію (опасань, як казали у нас пізнійше) з двох боків — північного і полудневого,

¹⁾ Голубінский І. 2² с. 80, за ним М. Соколовский (Do dziejów е. 10—1) припускають, що поруч такого типу з внутрішнім хрестом були церкви з бічними крилами — форми хреста на зверх; але одинокий приклад на Україні, який він вказує — церква Спаса на Берестові, має крила пізніші, судячи з дослідів Лашкарьова (ор. с. с. 129).

²⁾ Лашкарьов Церковно-археологические очерки с. 147, 165, Церкви Чернигова І. с.; пляни галицьких церков в згаданих в прим. 32 і в т. II прим. 9 публікаціях Луцкевича й Шараневича.

³⁾ Лашкарьов ор. с. с. 147—8, 233, і Церкви Чернигова, І. с.; Павлиновъ Історія с. 8, Айналовъ и Рѣдинъ Древніе пам. искусства Кіева с. 55, Левицкий — Истор. описание владимиръ-волинскаго храма постр. Мстиславомъ.

що на поверсі мали вигляд балькона. Для сходів на хори і сю галерію були зроблені дві вежі на рогах західної стіни (одна з них, полуднево-західня прибудована була вже пізнійше, в XI або в XII в.). Зрештою такі вежі ми стрічаємо і в декотрих інших перквах, нпр. в чернігівській св. Спаса, в київській св. Спаса на Берестовім. Але плян св. Софії зістав ся унікатом. Великість її з галеріями і з абсидами 39×34 м., без галерій, а з абсидами 29×34 , без абсид 29×29 ; великість Десятинної з галеріями: абсидами $34,5 \times 45$ м., без галерій, а з абсидами 22×39 , без абсид 22×31 метрів¹⁾.

Як для розширення будови основний тип доповняв ся ріжними додатками, так знову для зменшення він робив ся простішим і біднішим: бічні абсиди заступали ся короткими рівними плечами; коломи, призначені для опертя бані, зникали, а баня опирала ся просто на стіни, що зміцняли ся пілястрами; баня часом робила ся для легкості не мурована, а деревляна. Так збудована була церква св. Михаїла в Острі, що по часті заховала ся досі, чернігівська св. Ілі; така ж маленька переяславська церква — квадрат церкви, без абсиди, має коло 6×6 мет. — плян її див. під ч. 4²⁾.

Будівляна техніка XI—XII в. визначаєть ся значною однорідністю. Стіни будували ся з каменя дикого й цегли, з великою масою цементу. Цегла і цемент мають свої характеристичні прикмети, що дуже помагають відріжнати будову сих часів від пізніших. Цегла має форму тонких (коло 5 цм.) майже квадратних плиток; великість їх не зовсім однакова: 45×36 , 36×32 , 33×33 цм.; колір має червоний. Цемент робив ся з вапна з домішкою товченої цегли³⁾. Як я вже сказав, цементу уживало ся дуже багато, верстви його звичайно грубіші від цегли, а особливо в пілястрах, арках —

¹⁾ Плян Десятинної церкви — Закревській Описаніє Києва, атлас таб. VI, св. Софії — Лебединцев ор. с., Новицькій Історія Рус. иск. I, с. 37—9. В пляні св. Софія завважено найбільше подібности до царгородської церкви Пантократора.

²⁾ Лашкаръев ор. с. с. 225, Церкви Чернигова, I. с., К. Старина 1896, XI. Від властивих одноабсидних церков треба відріжнати такі, де бічні абсиди перейшли в ниші (абсиди внутрішні), як нпр. витебська церква Спаса (середньої великості), або галицька св. Ілі, див. пляни їх — Новицькій с. 47, Шараневич Die Franciskaner Kirche.

³⁾ Стара повість про будову царгородської св. Софії так описує спосіб роблення сього цементу: „в ново котлѣхъ варимъ бѣше ячмень въ воды мѣсто, и съ водою тою мѣшаху извѣсть и скудель (глину, — у нас товчена цегла); въ таковый укропъ клеєвать отъ древа глаголемаго вербіа уськающе вмѣтающе в котлы купно съ ячменю; да ни тепла сего творяху

до 12 см. грубости, так що цегла часом сходить поруч каменя і цементу зовсім на другорядну ролу, служачи більше для зрівняння верств. В тій же ролі уживали ся тесані камяні плити, шіферні або навіть мармурові (як у Софійській катедрі) — краї їх виступали на зверх в виді ізимсів. Такі камяні ізимси та пліастри були звичайно одинокою окрасою стін церкви з надвору: очевидно сей архітектурний стиль не припускав різблених окрас, які з'являють ся потім в суздальських церквах XII—XIII в. (суздальських і галицьких); зрідка лише бачимо щось більше — от як на чернигівській церкві Успенія маємо вище лінії хорів галерійку з арок, романського типу. Стіни на зверх, очевидно, зіставали ся не потинкованими.

Стіни Десятинної церкви мають звиш 1 метра широкости в доилні, стіни св. Софії до півтора метра; фундаменти її сидять глибоко до 2 і 2,5 метрів, і в сутеренах мають зроблене склепінне для ховання небіжчиків. Для звязування стін уживали ся деревляні і залізні звязки. Нарешті, щоб покінчити з будовою стін, треба згадати ще про одну прикмету: уживання при будові їх порожніх глиняних горнців в верхніх частих стін і в трикутниках під банею; їх звичайно звуть голосниками, думаючи, що уживали ся вони для резонансу, але вони могли служити й для злекшення будівляної маси, заступаючи „губообразні“ (діраві) цегли старшого візантійського будівництва. Висловлена була гадка, що треба розрізняти горнці положені боком — для резонансу і поставлені рівно — для злекшення будови — се поки що лише гіпотеза ¹⁾.

Найбільш звичайним типом була церква з одною банею, але були й з п'ятьма і навіть дев'ятьма, як св. Софія. Шия бані мала довгі й вузкі вікна. Покрите було о стільки оригінальне, що дах не лежав на осібних простолінійних риштованнях як тепер, а склепінне й бані накривали ся бляхою просто по поверхні склепінь, так що покрите мало округлу, хвилясту поверхню. Крили звичайно оловяною бляхою, часом золотили її — як на св. Михайлі Золотоверхім або на Золотих воротах. Вікна мали теж свою оригінальну форму — кількох вложених одна в одну ниж, з гостроверхою

ни паки студена, но тепла, зане быти ему липку, и бѣ видѣти тогда аки желѣзо дръжа“ (Памятники др. письменности LXXVIII — я дещо поправляю очевидно поспований текст). Слїди збіжжя в цементі дійсно помічуются в будівництві володимиро-суздальським; Голубінский (1. 2² с. 89) отже зовсім не потрібно бачив в тім вплив техніки волзької Болгарії.

¹⁾ Див. Новицького ор. с. с. 84—6, Лашкарьова ор. с. с. 215, Церкви Чернигова с. 150.

аркою, як бачимо на св. Софії. Окрім шиї бань вікна робили ся в абсидах і в стінах. Взагалі церкви робили ся ясними — на се вказує кольорит мозаїки, а темними сі старі церкви звичайно ставали через пізнійші прибудовання й додатки.

В середині церкву прикрашали фрескові мальовання, а в найбільше багатих (св. Софії, Золотоверхім Михайлівським, також у Десятинній і в великій Печерській) середню абсиду й головну баню прикрашала мозаїка. Сі фрескові й мозаїкові образи, що покривали стіни церкви, заступали пізнійші настінні ікони й самий іконостас: олтар в давніх руських церквах, як і в візантійських, відділяла від церкви тільки невисока перегороджа, зроблена, мабуть, з мармуряних невисоких колюмн, з завісою, що затигала ся в приписані моменти; таким чином всю середню і верхню частину олтарної абсиди вповні було видко з церкви. В цілости старих іконостасів не заховало ся ніде, але від них мабуть полишили ся невеликі колюмни білого мармору, з капітелями, і марморяні ж ізімси, що зістали ся в Золотоверхім і в Печерським монастирі. Більші марморяні колюмни св. Софії, без капітелів, зістали ся мабуть від т. зв. ківорія — надпрестольного шатра, що звичайно робив ся в олтарі, над престолом, в середній абсиді; такий ківорий описуєть ся в холмській катедрі¹⁾: дві колюмни з одноцільного каменя, і на них „комара“ (шатро); зрештою з виглядом їх знайомлять нас софійські й михайлівські мозаїки. Дві бічні абсиди призначали ся — північна для жертвенника, полуднева звала ся дияконником; супроти церкви ціла олтарна частина була підвисшена.

Підлога, судячи по останкам в Софійській катедрі, в Десятинній й ин., робила ся в багатших церков з камяних плиток (мармор, ґраніт, яспіє і т. и.), в менших мала декорації з полив'яних цеголок різної форми²⁾. Останки такої підлоги з полив'яних цегляних плиток полишили ся в галицькій церкві Благовіщення, і по ним можна судити про вигляд такої підлоги: різнокольорові плитки укладають ся в мозаїчний рисунок — геометричний орнамент³⁾. Стіни могли також мати більші марморяні декорації⁴⁾. Ще до

¹⁾ Іпат. с. 558.

²⁾ Лашкар'єв с. 167—8, 227, порівняти плитки з Звенигорода — Записки т. XXXI і Галича — Захарієвич в *Dzwign'i* 1882. ³⁾ Підлога церкви Благовіщення, відкрита о. Ляврецким, закрита, для охорони, землею наново; зроблений ним рисунок її останків я мав нагоду бачити.

⁴⁾ Пор. реферат Айналова: Мраморы и инкрустации Десятинной церкви и Киево-Софійскаго собора, поки що в резюме — *Извѣстія XII съѣзда* с. 135.

тепер огорожа (бар'єра) хорів св. Софії від церкви виложена шіферними низькорізьбленими плитами. Шіферні різблені плити знаходилися також і в інших церквах (Михайлівській Золотоверхій, св. Ірини).

Коли перші церкви на Русі були збудовані майстрами грецькими, то вже починаючи від середини XI в. будовляну роботу роблять майстри руські, як показує історія будови церкви св. Георгія, й грецькі архітекти уживалися, мабуть, тільки для головного проводу в більших роботах; так нпр. легенда каже, що архітекти великої печерської церкви прийшли з Царгорода. Незручністю перших свійських архітектів поясняють нещасливі пригоди з тими будовами; нпр. у церкви св. Андрія в Києві по двадцятьох літах „увалися верхъ“¹⁾; теж сталося і з переяславською катедрою, коли 1124 р. „земля потрясеся мало“. В звичайніших церковних будинках кінця XI і XII в. ми, без сумніву, маємо роботу вже руських архітектів, що йшли однак в XII в. ще вповні за грецькими взірцями. Імен цих архітектів ми не знаємо, одиноким ім'ям в XII в. — се двірський архітект, „приятель“ князя Рюрика Ростиславича — Петро Милоніг; про нього знаємо, що він збудував стіну в Видубицькому монастирі для охорони його від розливу, але правдоподібно, був він учасником і інших будов, які сповняв Рюрик, що мав „любовь несытну о зданыхъ“. З Рюрикових церков ми можемо з певністю майже вказати на овруцьку св. Василя, що може служити нам останньою пам'яткою цього періоду — пановання чистого візантійського типу.

Описаний вище тип церковної будови можна назвати київським, тому що Київ був його головним огнищем і центром і містить найбільше пам'яток цього будівництва. Де що відмінний тип, змодифікований західними впливами, дають церковні будови західної Русі XIII в. — його отже можна б назвати галицьким. На жаль, матеріал для студійовання цього типу без порівняння бідніший, ніж для київського — дуже бідний; через те ми й не можемо виробити докладного суду, о скільки типові були прикмети цього другого типу, не можемо означити його хронологічних і географічних границь, а навіть не можемо і зреконструувати церкву цього другого типу в цілості так, як се могли ми зробити з церквою київського типу. Весь матеріал наш до тепер обмежається дуже скупими останками галицьких церков та літописними описами холмських церков Данила; по за тим є лише кілька дрібниць другорядного значіння.

¹⁾ Іпат. с. 185.

Останки галицьких церков показують нам, що основний плян київського типу задержано й тут в цілості: звичайно маємо тут трох-абсидні церкви, де в чім тільки модифіковані, нпр. поруч головного входу — від заходу, маємо часом ще бічні двері¹⁾. Ріжницю в плянах поодиноких церков можна вказати таку, що тим часом як одні церкви більш квадратів (галицькі церкви над Лимницею), з широкими бічними кораблями, інші — вдовжені, з узькими бічними кораблями (галицька церква Рождества й крилоська). Але спосіб будови ріжнить ся від київського кардинально тим, що стіни будовані не з дикого каменя й цегли, як у церквах київського типу, а з квадратів тесаного каменя — як галицькі церкви або перемишльська катедра св. Івана²⁾.

З сею ріжницею в будівлянім матеріалі була звязана ріжниця і в декорованню: ми знаємо, що церкви київського типу не мали інших архітектурних окрас окрім кам'яних рівно обтесаних ізмів; різьбу стрічаємо тільки на декораційних плитах в середині церкви на хорах і т. н. Противно, галицькі церкви уживають різьбу досить широко: так церква св. Пантелеймона має гарний портал з круглим склепінням, прикрашеним двома різьбленими валками; склепіння спирається на гарно різьблений ізмів, підпертий двома парами різьблених стовпів, з декорованими різьбою капітелями³⁾; скромніше, але також декорований різьбою і бічний портал. Абсиди також декоровані пілястрами з базами й капітелями, і капітелі головної абсиди знову таки різьблені. Останки різьблених стовпів, капітелі й т. н. знайшли ся також в останках галицьких церков т. зв. Спаса й Благовіщення. Різьба внутрішніх аркад пропала для нас, але ми можемо сю прогалину доповнити описом холмської катедри; тут капітелі стовпів також були різьблені: чотири „комари“ (арки) опирали ся „на четырехъ головахъ чело-

¹⁾ В галицькій церкві св. Пантелеймона від полудня, в холмській Іоана Златоустого від півночі — Інат. с. 559.

²⁾ Дуглош IV с. 149: *ecclesiam cathedralem pulcherrimo opere ex petra quadrata fabricatam*; коли дійсно вона збудована була ще Володарем (Дуглош I. 532), то се було б інтересною хронологічною вказівкою: що в Галичині церкви будовано з тесаного каменя ще в 1-ій чверті XII в. Знову-ж сей спосіб будови зближує тутешнє будівництво з західнім.

³⁾ Завважу, що внутрішня пара стовпів головного порталю — узлові стовпи (*Knotensäule*), пізніше поставлені: і матеріал і робота на се вказують, а головню не лишає сумніву напис, вишкребана під одним з тих стовпів. Чи відновлено таким чином з пам'яті давню пару, чи доповнено порталю тою парою доволно, не знаю; зовсім подібні порталі західно-європейські роблять перше також можливим.

вѣдскихъ, изваяно отъ нѣкогого хитрѣца¹⁾. Церковні двери сеї катедри мали також різблені порталі: „украшены каменѣмъ галичкымъ бѣлымъ и зеленымъ холмѣскимъ тесанымъ, изрыты нѣкимъ хитрѣцемъ Авдѣмъ“. Але тут сі порталі мали поліхромічні декорації: „прилѣпы отъ вѣхъ шаровъ и злата, на преди ихъже (на головнім порталю) издѣланъ Христосъ, а на полунощныхъ святый Иванъ“.

Сими прикметами галицькі церкви зближують ся до суздальських XII—XIII вв., також будованих з тесаного каменя і також богато, на деяких аж занадто, декорованими різьбою. Пляни церков стрічають ся між ними тотожні вповні, теж і подробиці декорацій: нпр. порталъ церкви св. Пантелеймона досить близько нагадує церкву Покрова на Нерлі, хоч і ся остатня вже визначаєть ся накопиченнем різьби, що характеризує взагалі суздальські церкви, тим часом як галицька церква св. Пантелеймона задержує дуже добре міру в декорованню. Ся подібність знаходить зовсім природне об'яснення в тісних династичних і політичних зв'язках, які лучать від середини XII в. (від шлюбу Ярослава Осмомисла) і до часів Романа суздальських князів з галицьким двором: суздальські церкви, дуже правдоподібно, були твором тоїж архітектонічної школи, що і галицькі — галицьких майстрів²⁾. В кождім разі в обох групах маємо ті самі прикмети: основи київського типу модифікують ся новішими впливами, безперечно західніми.

При тісних зносинах Галичини з західнім світом: Угорщиною, Німеччиною, західно-слов'янськими землями, що розвивають ся в XII в., сполученне русько-візантійських елементів з західніми взагалі характеризує галицьку культуру сих часів, як говорили ми вже перше³⁾, і зовсім природно така модифікація мусіла наступити і в будівництві, взагалі в штуці.

Так в західнім будівництві можемо знайти зовсім подібні мотиви

¹⁾ Іпат. с. 559.

²⁾ Здогад, що суздальські майстри могли бути з Галича, побіжно висловив уже Кондаков (Рус. древности VI с. 38), недавно розвинув його ширше Бережков О храмахъ Владиміро-суздальскаго княжества, с. 119 і далі (Труды владимірской ученой комисіи т. V, 1903), незалежно від гадок, висловлених в тій справі мною, в I вид. сеї книги, шр лишила ся Бережкову незвістною. За Галичом промовляла б та обставина, що на другій дорозі зносин з заходом — в Новгороді й Полоцьку ми не знаходимо нічого аналогічного з суздальською архітектурою.

³⁾ Див. т. II с. 483—5.

до порталів св. Пантелеймона. На західні впливи у внутрішній декорації церков вказує згадана літописна опись холмських церков: вона згадує тут „римські шкла“, очевидно — мальовані, в олтарі; чашу з червоного мармара, „изваяну мудростью чюдну, и змьєвы главы бѣша округы ся“, привезену з Угорщини й призначену на „хрестильницю“ в холмській катедрі¹⁾. Кам'яна декораційна різьба суздальських церков, що при зазначеній подібності, може нам дати певне поняття, за браком галицьких пам'яток, про декораційну різьбу галицького будівництва XII — XIII вв., вдаряє часом незвичайною подібністю до західно-європейських декораційних різьб XI — XII вв.²⁾.

Сьвіжо опублікована церква в Лаврові³⁾ відкриває перед нами инший архітектурний тип церкви — з бічними абсидними крилами; се тип дуже уживаний на Атосі⁴⁾ і в XIV — XV в. широко розповсюднений в балканських землях і на Волощині. Його датують XIII віком, але час будови лаврівської церкви невідомий: традиція про Льва, зв'язана з нею, не має особливої певності⁵⁾, і може бути, що ся будова вже виходить хронологічно за той час, про який ми тут говоримо. В деталях її також нотують певні західні елементи (ізмис, форма вікон)⁶⁾.

¹⁾ Іпат. с. 559—60.

²⁾ Про західні елементи в галицькій церковній архітектурі див. ще замітки (резюме рефератів) Іловайского і гр. Уварова про літописну опись холмської катедри в Древностях моск. археол. общ. XI, передр. в II т. Исторических сочинений Иловайского (О построении г. Холма). Що до суздальських церков то залежність їх від західних впливів підніс уже Строганов в своїй монографії про володимирську церкву св. Дмитрія (1849). Натомість Голубінский рядом заміток старався ослабити ці висновки про західні впливи, а Кондаков в своїх працях (Русскія древности т. VI, 1899 і О научных задачахъ истории древне-русского искусства — Памятники др. письм. СХХХII, 1899), висловляючи ся про відносини суздальського будівництва до західньої штуки досить неясно (як то часто у нього буває), скільки можна порозуміти — бачив тут місцеву роботу, що йшла за західними зразками, але zarazом підмішувала їх елементами орієнтальними.

³⁾ Що йно видана стаття Мокловского і Соколовского Do dziejów archit. cerkiewnej (як в прим. 31).

⁴⁾ Се має своє значіння: Галицько-волинська Русь в XIII в. мала дуже живі зв'язи з Атосом.

⁵⁾ Див. прим. 9.

⁶⁾ Соколовский (I. с.) однак дещо побільшує характеристичність і численність сих моментів в будові.

З різних подробиць церковного урядження, переказаних нам галицькими й волинськими літописцями, піднесемо широке розповсюдженне дорогоцінних ікон — в золотих і срібних, саджених камінням шатах. Церкви одначе при тім далі росписувано фресками, судячи по любомльській церкві св. Георгія, поставленій Володимиром Васильковичом. Згадаємо ще опись підлоги холмської катедри: „помость слить отъ мѣди и отъ олова чиста, яко блещати ся яко зерцалу“, згадку про „двери мѣдяные“, вилиті Володимиром Васильковичом для любомльської церкви, й кілька згадок про дзвони, що виливали ся й на місці: для тієї-ж любомльської церкви Володимир „полія колоколы дивны слышаніємъ, такихъ же не бысть въ всей земли“¹⁾.

До сього додам кілька слів про не-церковні будови, які до нас заховали ся, — київські Золоті ворота й волинські вежі. Але перші належать до XI, другі до XIII в. і таким чином дають факти від себе зовсім відокремлені.

Золоті ворота, складали ся з двох довгих стін, 15 до 17 м. довжини, що були злучені склепінням, зложеним з ряду аркад, як можна судити по перехованому рисунку XVII в. На них опирав ся поверх, що містив у собі церкву благовіщення і якісь сховки — „комары Златыхъ вратъ“; від золоченої покрівлі церкви й ворота, очевидно, дістали своє ім'я. Стіни, грубі на $\frac{3}{4}$ м., будовані з верств великих каменів, серед котрих ідуть веретви дрібного цементованого каменя й цегли. Проїзд воріт мав з початку 7 метрів широкости. З надвору стіни воріт верствами кладеного на цементі румовища, що має ще виразні гнізда для зрубів, дучили ся з деревляними фортифікаціями — зрубамі, заповненими землею. Тепер від сього всього зістали ся останки стіни, з новішим підмурованням з середини, й маленький фрагмент арки; поверх зник зовсім²⁾.

Дві холмські вежі будовані однаково — з дикого каменя (білого і синього), на цементі, без цегли й яких небудь звязків. Вежі були четверокутні, з склепінням в середині; більша має стіни широкости коло дев'ять метрів, меньша сім; ся остання була частиною якоїсь більшої фортифікаційної будови, але від сеї останньої лишили ся тільки незначні сліди. В самім Холмі, по словам літописця, була вежа зроблена більше делікатно: вона була побудована

¹⁾ Іпат. с. 559, 608—10.

²⁾ Реферат І. Толстого О Золотыхъ воротахъ в II т. Трудів III археол. з'їзду.

з тесаного каміння на висоту 15 локтів, а верх добудовано деревом; але ся вежа згинула під час пожежі і потім не була відновлена. Камінецька вежа — пізнійша від них на яку чверть віка, будована инакше: вона поставлена з цегли, кругло, мала три поверхи з склепеними вікнами і з вінцем (від нього лишили ся тільки незначні останки). Тепер вона має високости коло 27, а в діаметрі коло 13 м.; стіни грубі на півтора м.; літописець каже, що вона була висока на 17 сажнів (30 метрів). Таку ж вежу, по його словам, поставив Володимир і в Бересті, а Метислав в Черторийську¹). В Галичу маємо фундаменти будинку многогранної форми, що також міг бути вежею²).

В 1880-х рр. робили ся проби відкрити фундаменти київського княжого терему на Старім Городі, коло Десятинної церкви, але через пізнійші забудовання, що почасті знищили сї фундаменти, почасті перешкаджають дослідям їх останків, дуже мало що можна було зробити. Викрито три сторони великого полігонального будинку, з дуже тупими кутами, що й уважають ся останками терему³). З подробиць його вигляду можна навести лише звістні слова Сьвятослава в Слові о полку Ігоревім: „уже дъски безъ кнѣса (дошки без сволока) въ моемъ теремѣ златовръсѣмъ“ — отже терем мав дах на деревляній конструкції й верхи криті золоченою бляхою, як Золоті ворота й деякі церкви.

Для пізнання деревляного будівництва старої Руси досі ще не зроблено властиво нічого, хоч воно було розвинено дуже сильно. Можливо, що в церковнім будівництві останніх століть удасть ся віднайти сліди техніки й типів старих часів. Роблять ся проби також дійти того і з старих мініатюр⁴). Але поки що се лише перші, відокремлені проби.

З різьбарства, як я вже сказав, в Києві маємо саму тільки декораційну різьбу, в виді кам'яних (шіферних) орнаментованих плит, що служили внутрішніми окрасами церков, та кількох князівських мармуряних гробів (корети).

¹) Іпат. с. 616. ²) Рисунки веж холмських і камінецької — в Памятникахъ старины въ зап. губ. т. VII і в „Волини“ Петрова. Плян галицької вежі — у Шараневича Trzu opisy Halicza.

³) Хойновскій Роскопки великокняжескаго дворца г. Киева, 1894. Антоновичъ и Армашевскій Публичныя лекціи по исторіи Киева с. 56. Сими днями заповіджені нові досліді в.-княжого двора.

⁴) Див. розвідку проф. Павлуцького (що зайняв ся останніми часами деревляними церквами України): Древнее деревляное зодчество въ Юго-западномъ краѣ (Древности Ураинны, I, 1905), пор. резюме його реферату: Изображенія храма на древнѣйшихъ южно-рускихъ миниатюрахъ (Археол. лѣтоп. Ю. Р. 1904 с. 207).

Найбільш інтересний гробовець, т. зв. Ярославів, тепер стоїть в бічній олтарі Софійської катедрі. Се широкий чотирокутний гріб з білого мармору, коло двох метрів довгий, а звиш метр широкий; судячи по його широкості, припускають, що він був не одиночний, а на дві особи зроблений; накритий він накривкою в формі даху з чотирма тумбками на чотирох кінцях. З боків і по накривці він орнаментований низькорізьбленими фігурами на мотиви старохристиянської штуки: хрести, винна лоза, риби, пальми і т. и.; робота артизмом не визначається, але досить чиста, і мабуть не місцева.

Другий гріб — без накривки й сильно оббитий, в тій же Софійській катедрі, теж з білого мармору, але одиночний, орнаментований простіше, теж низькорізьбленим орнаментом¹⁾.

Такі марморяні гроби, судячи по оповіданням про княжі похорони²⁾, були досить уживані, а вже від другої половини XI в. виробляли ся мабуть у нас на Русі, судячи по оповіданню Патерика про кам'яну напрестольну плиту великої печерської церкви, за котру монахи послали три гривни срібла до робітні, „идѣже дѣлают ся таковыя вещи“³⁾.

Різьба шіферних плит Софійської катедрі має теж чисто орнаментацийний характер: вони звичайно мають оден арабесковий рисунок, що покриває цілу поверхню плити, виконаний низькою різьбою, правильно і гарно. Инакший тип дають плити Михайлівського монастиря, печерські й ффрагмент з під церкви св. Ирини: на них виконані певні сцени, досить грубо, різьбою вищою; так на плиті Михайлівського монастиря бачимо двох кінних святих, на печерських — Самсона зі львом і запряжені звірями колісниці (як то толкують — на тему видіння Даниїла), й т. и.⁴⁾.

Більший розвій досягнуло різьбярство в галицько-волинських землях XIII в. Що правда, і тут ми дотепер маємо тільки архітектурні орнаменти, але з літописних оповідань бачимо, що тут різьба виходила за границі чисто архітектурного орнаменту й зближала ся до самостійної ролі. Так літописць описує в холмській катедрі чоловічі голови на аркадах і ще інтересніше — різьблені з каменя фігури (так виходить з оповідання) Христа й Предтечі на церковних дверях. За „поприще“ від міста стояв на камінній

¹⁾ Рисунки софійських гробів у Закревского, Описание Киева, Толстого і Кондакова Рус. древности т. IV.

²⁾ Іпат. с. 90, 114, 141. ³⁾ Патерик с. 125.

⁴⁾ Образки див. в атласі Закревского, таб. IX, див. ще Археол. карту Киев. губ. Антоновича с. 37, плити софійські — в Древностях рос. госуд. і у Толстого-Кондакова IV. Реферат Айналова як вище.

підставці вирізблений з каменя монументальний оред, високости дванадцяти ліктів. По здивованню, з яким літописець описує сі річи, можна-б думати, що тоді — в середині XIII в. се були новини на руськім ґрунті, нав'язані західніми впливами. Від тоді вони мали шанси розвивати ся далі на галицькім ґрунті, але про сей дальший розвій не маємо ніякого матеріалу, з якого б могли судити про нього.

Перейдім до малярства.

То що властиво становить предмет малюнка: представлення на поверхні різними кольорами різних сцен і предметів, в Візантії й на Руси в сі часи було предметом техніки малярської, мозаїчної й емалерської; вони стоять в тіснім звязку з собою й певний стиль панує однаково в них, а навіть одна техніка впливає на другу.

Від малярства в тіснійшій значінню ми маємо тільки останки фресків і кілька мініатюр-образків.

Найбогатшу колекцію фресків, з 1-ої половини XI в., містить в собі Софійська катедра, і то не лише церковних, а й чисто світських. На жаль, реставрація сих фресків, переведена в першій половині сього століття без відповідної уваги й обережності, багато знищила й покалічила з сього матеріалу. Тільки незначна частина фресків полишила ся нереставрованою й може знайти з автентичним їх виглядом: такими зістали ся фрески бічного олтаря св. Михаїла і фрески на стовпах головного олтаря, закриті в часи реставрації тодішнім іконостасом і тому залишені без реставрації. Зрештою і з реставрованих деякі лишили ся без змін (як се показує порівнянне з кальками, зробленими перед реставрацією), так що в сумі про початкову фрескову роспись Софійської катедри завсіди можна мати докладний суд.

Фрески покривали всі стіни Софійської катедри з виїмком головної абсиди й середньої бані, декорованих мозаїкою. В сій росписі бачимо переведену певну систему. Бічні абсиди (чотири) росписані сценами, взятими з життя сьвятого, котрому абсида присвячена: Богородиці (ся роспись особливо інтерна, бо взята з апокріфічних евангелій), арх. Михаїла, ап. Петра і св. Георгія. Так само сценами — з історії Христа й старозавітними епізодами, толкованими символічно про Христа, росписані стіни пресвітерія (в горі) і стіни хорів. Зрештою стіни і стовпи церкви росписані фігурами сьвятих, то цілими, то погрудними образами (в медальонах): образи сьвятих женщин покривають собою стіни двох крайніх (від заходу) переділок, де мусів бути бабинець, стіни інших переділок — образи сьвятих мужів. Стіни сходів в наріжних вежах, що провадили на хори, росписані на теми світські, бо сі вежі

вважали ся вже будовою поза церквою. Догадують ся, що в головнім кораблі церкви, де тепер, по реставрації, маємо родину мучениць — св. Софії й її доньок, первістно були портрети князя-фундатора і його родини, але нездала реставрація знищила для нас сей дорожчий образ. Фрески писані водними фарбами на клею або на білку; ґрунтом служив тинк з гіпсу: контури зазначували ся різцем і наводили ся темною фарбою; фреска покривала ся якимось лякером.

Фрески сї покривають в сумі таку велику просторонь, що очевидно мусїли вийти від більшого числа малярів¹⁾; на жаль, як сказано, побіжна реставрація стерла більше тонкі деталї росписи, що давала б можливість слїдити за індивідуальними прикметами пензля. Взагалї ж роспись стоїть на порозї упадку візантійського малярства: ще не зовсім затратила ся сила античної традиції, але з другого боку вже є виразні вістники близького упадку. Шабльон уже панує сильно: лиця роблені більш менш однаково — кругло, з великими, широко отвореними очима, рівним носом, повними губами; в поставі тіла, в укладї одєжі вже сильний схематизм. Особливо дає сильно себе відчувати шабльоновість в одиночних фігурах святих: індивідуальности і реалізму ані шукати тут, — бачимо кілька типів, що повторяють ся, розрізняючи ся тільки кольорами одєжі та написями. Написи на поодиноких фігурах грецькі; можна припустити зовсім певно, що фрески св. Софії, як і мозаїка, роблені були таки грецькими майстрами.

Грецькими ж майстрами, на чисто візантійські теми росписані сходи обох веж св. Софії. Хоч по архітектурним прикметам сї вежі належать не зовсім одному часу, але роспись має однаковий характер. Судячи по її останкам, далеко не повним (особливо потерпіли фрески західно-північної вежі), змістом її послужив цикл царгородських святаочних забав і церемоній, що мали місце на границі старого й нового року — брумалії, сатурналії, воти й календи (від 24/XI до 6/I). Маємо тут циркові сцени: боротьбу зьвірів між собою і з бестіаріями, замаскованих ілядіаторів, перегони колїсниць, різні представлення: скоморохів, музикантів, акробатів і кльовнів, святаочні цісарські авдієнції й виїзди, ново-

¹⁾ Сцен в 1843—53 р. було в церкви відкрито і зреставровано 25, одиночних фігур 220 — цілих і медальонових. Але се далеко не всі давні малюнки. Всього при реставрації зроблено (ніби по давнім контурам) сцен 30, одиночних фігур 555 (!), медальонів 346, орнаментів 907. Написи заховали ся лише при 20 святих, иньші написані і реставровані більше менше фантастично, на підставі „гермій“ — візантійських підручників церковного малярства.

річне принесення дарів. Деталі цих сцен (невважаючи на невелике подекуди реставрування) дуже вірно передають, при всіх схематизмі рисунку, реальні подробиці візантійського життя: бачимо напр. колісничних їздців в убраннях традиційних кольорів циркових партій, бачимо цісарську лжю з прибічною сторожою цісаря й двором¹⁾, бачимо різних двірських урядників з відповідними їх рангам інсигніями, і т. и. Окрім того маємо багато орнаментативних образків — рослинних і фантастичних звірячих. Руського, тубільного нема тут нічого²⁾).

Другу важну колекцію фрескових образів дає нам Кирилівська церква в Києві (останки фресків в інших українських церквах або зовсім незначні або знищені пізнішим малюванням). Хронологічно її фрески ділить від софійських більш як століття: церква була розпочата Всеволодом Ольговичом († 1146) і докінчена його вдовою († 1190). До 1870 року фрески були закриті новішим тинкуванням: тоді їх запримітили вперше, але відкрито їх головно вже в 1880 р.

Церква ціла була розписана фресками; фрески середини церкви повторяють теми Софійської катедри, як і інші тодішні киявські церкви. Найліпше заховалися в ній найбільше мають значіння фрески полудневої абсиди, розписаної сценами з життя св. Кирила єпископа александрійського, патрона церкви. Головна вага їх полягає на тій, що тим часом як у фресках софійських мали ми роботу грецьких майстрів, в кирилівських маємо домашню, руську: на ній вказують руські написи образів, а також і сама робота, що трітє і ті останки пропорцій, які задержала візантійська робота в софійських фресках; самий стиль відмінний: різкий, сухий, лиця худі, суворі, аскетичні. На жаль, кирилівські фрески не вважаючи на свою надзвичайну важність для історії руської штуки (більшу від софійських), досі не вистудіовані докладніше, а навіть не були публіковані в цілості.

Поруч малярства фрескового було широко розповсюджене малярство іконне властиве. Уже Володимир забирає ікони з Корсуня до Києва. Пізніше вони не переставали також привозити з Візантії і малювати на місці, своїми майстрами³⁾. Між

¹⁾ Нездале реставрування, що зробило було з рисунку стелі цісарської лжю їрати на вікні, було причиною, що сю сцену толковано до недавня як сцену княжого суду над арештантом, що виглядає через їрати — див. реферат пок. Павлова в І т. Трудів ІІІ археол. з'їзду.

²⁾ Одначе ще недавно пробував боронити противного погляду Потапов — Древности - Труды арх. общ. ХІХ с. 19. ³⁾ Іпат. 49, 83.

печерськими монахами з кінця XI і поч. XII в. згадується маляр Аліпій: він хлопцем був даний в науку грецьким майстрам, що писали Печерську церкву і потім уславився як славний іконописець (ікони писати хитр'я б'є з'яло): писав ікони для печерської братії й на сторонні замовлення. З його життя в Патерику видно тодішню (XII—XIII в. — як Патерик писано) іконописну техніку й уживання ікон. Ікони писалися на дошках, очевидно — деревляних звичайно; фарби — „шаровныя вапы“ терлися на камені й набиралися на „вапницю“; в мальованню разом з фарбами визначну роль грало золото — „овогда бо златомъ покладываше икону, овогда же на камени вапы творяше и веъмъ писаше“. Один Киянин замовляє у Аліпія ікону Богородиці, хочаби її дати до церкви на св'ято успенія; другий хоче поставити собі церкву й зробити на окрасу її п'ять великих ікон — деісус і дві „намістні“ (так звуться тепер ікони в головнім ряді іконостаса)¹⁾.

З цього оповідання можна доміркувати, що в менших церквах фрескове мальовання уже тоді заступалося іконами, далеко більше придатними для легких деревляних будовель, що так легко зникали, як і виростали, а ікони можна було переносити з церкви до церкви, з дома в дім. Я б уважав правдоподібним, що з цих малих церков, де кілька іконами, повішаними на олтарній перегороді, заступалися фрески більших, і виріс пізніший іконостас. Заведення його у всякім разі відразу забезпечило іконам широке розповсюдження.

В багатших церквах здобувають собі дуже рано важне значіння ікони в дорогих шатах; артистична робота маляра при тім сходилася на другий плян перед багатством матеріалу, з якого робилася шата — срібла, золота, дорогого каміння і перлів, та юбілерською роботою свої шати. Уже від XI в. такі ікони стають одною з головніших окрас церков і заразом — їх багатством. Ярослав, збудувавши церкву св. Софії, „украшив ю иконами многоцѣнными“²⁾ — по всякій правдоподібності мова йде про ікони в дорогих шатах. В XII—XIII в. де оповідається про грабівання церкви, звичайно все згадується про обдирання дорогих іконних шат³⁾. Між жертвами Володимира Васильовича церквам дорогі ікони — „ікони ковані“ займають одно з визначніших місць: „ікони золоті“ для берестейської церкви, ікона Богородиці для церкви св. Дмитрія — окована срібром „с каменієм дорогимъ“,

¹⁾ Патерик с. 174—180. ²⁾ Іпат. с. 107.

³⁾ Іпат. с. 373, Лавр. с. 392.

„образъ Спасовъ окованъ золотомъ съ дорогимъ каменіємъ“ — для володимирської катедри; для любомльської церкви св. Георгія — „икону списа на золотѣ намѣстную святаго Георгія и гривну златую възложи на нь съ женчюгомъ“, і т. и.)¹⁾.

До нинішніх часів заховалося чимало ікон, котрі традиція виводить з староруських часів — як ікони писані ніби св. Аліпієм, ікона Богородиці з Федоровського монастиря, перед котрою мав молитися Ігорь Ольгович тепер, в Печерській лаврі, і т. и., але всієї традиції переважно непевні, й досі ми ще не маємо ікон, які б могли з повною правдоподібністю уважати староруськими творами.

Небогато, але автентичне маємо натомість в мініатюрі. Найважливішими пам'ятками цього роду зісталися три рукописи XI в. — Остромирове євангеліє 1057 р., Святославів Ізборник 1073 р. що містять кілька дуже інтересних поліхромічних і золочених мініатюр (між ними славнозвісний образок родини кн. Святослава Ярославича) і Трійська псалтир, що має окрім своїх первісних, німецьких мініатюр, п'ять додаткових, руських, зроблених десь в 1070—80-х рр. (дві з них мають фігури Ярополка Ізяславича і його родини). Мініатюри всі були всі правдоподібно київської роботи: про Ізборник і Псалтир се можна думати майже без сумніву, але з правдоподібністю також і про Євангеліє; мініатюри Ізборника і Псалтири, дуже близькі часом, мають деякі дуже близькі подробиці і в деталях. Окрім мініатюр-сцен Ізборник і Євангеліє мають також багато т. зв. заставок — орнаментів і орнаментованих букв, але їх маємо багато і в інших рукописах²⁾.

В мініатюрах-сценах, як і в малярстві, панує тут вплив візантійський, з котрого поволи лише відомлюються деякі оригінальні прикмети. В мініатюрах орнаментальних елементи більше скопійовані — мотиви оригінальні, візантійські, полуднево-словянські, західні, як взагалі в давнім руським орнаменті.

¹⁾ Іпат. с. 608—10, пор. 559.

²⁾ Остромирове євангеліє — вид. факсимільне коштом Савинкова, Спб., 1883, 2 вид. 1889. Ізборник Святослава 1073 р. — Издания общ. любит. др. письменности N. 55, Спб., 1880. Трійська псалтир — *Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier — Codex Gertrudianus in Cividale*, вийшло як *Festschrift der Gesellschaft für nützliche Forschungen zu Trier*, 1901; про її мініатюри моя стаття в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. XLIX (там вказана і її література). Третя інтересна мініатюрами рукопис — житий Бориса і Гліба, вид. Срезневским (Сказання о Борисѣ и Глібѣ, 1860), належить пізнішому часу — XIV в. Ще пізніші мініатюри Радивилівського кодекса літописи (див. про них статтю Сізова в Извѣстіях отд. рус. яз. 1905, I).

Для монументальних церковних образів в найбільше роскішних будовах малярство заступалося мозаїкою. Ся галузь вибагливої візантійської культури була що до своєї техніки остільки трудною й коштовною, що уживано її у нас для окраси тільки найбільше показних частей церков, і то лише церков найбогатших. Мозаїку, „мусію“, як казали тоді, знаємо тільки в найбогатшій центрі руської культури — Києві, і то за добрих часів його — від кінця X до початку XII в.: в Десятинній церкві, в св. Софії, в Печерській великій церкві, в Михайлівському Золотоверхім монастирі¹⁾. Заціліла вона тільки в Софійській катедрі і в Михайлівському монастирі, і то в остатнім дуже вже не багато: оден образ цілий і кілька фрагментів.

Мозаїка робилася на вапнянім цементі: в свіжо-розведений цемент вкладалися шостигранні кусники різнокольорового шкла; укладаючи ся до кольору, вони творили малюнок. Тло було з шкла золотого. Кольорові площі творилися з шкла матового відповідних кольорів — там де треба було певної матової краски, а там де треба було блиску, гри — з шкла прозорчастого. Лице й взагалі тіло робилося з дрібнішої мозаїки, одежа, тло — з більшої. Поверхня цілого образу по виконанню шліфовалася. Як бачимо, робота дуже скомплікована й вимагала високої техніки. З становища техніки наші київські мозаїки, дійсно — твір дуже високий (особливо мозаїки софійські), але і в рисунках їх є такі більше ремісничої техніки, як артистичної інвенції.

В катедрі св. Софії, як я вже сказав, мозаїки й образи прикрашають стіни головної бані й середньої (олтарної) абсиди. В середині склепіння бані уміщено монументальний образ Христа-Вседержителя, котрому під назвою Софії — себто божої мудрости — мусіла бути присвячена церква. Образ величавий, але досить тяжкий в виконанню, з сильно визначеним східнім (вірменським) типом; його відкрито не так давно лише (1885 р.). Наоколо нього чотири архангели, з котрих заховався лише один — чи не найліпша з композицій св. Софії: вона задержала ще в значній чистоті античні традиції в рисунку. Низше, між вікнами шиї бані, дванадцять апостолів, з котрих заховався лише ап. Павел, і то тільки по пояс. Ще низше, в чотирох трокутниках між аркадами,

¹⁾ Про мозаїку в Печерській церкві згадує Патерик — с. 175; про існування мозаїки в Десятинній церкві свідчать її фрагменти, знайдені в фундаментах. З оповідання Павла аленського видно, що олтар Михайлівського монастиря мав такі мозаїки як і софійський — Путешествіє патр. Макарія II с. 73.

що підпирають баню, були образи евангелистів — з них заховав ся також тільки оден (св. Марк).

Верхню частину середньої абсиди займає монументальна фігура Богородиці, представленої в позі молитви, з піднятими в гору руками (т. зв. оранта); з артистичного боку образ не особливий — фігура за-коротка, постава схематична, лице сухе, без виразу; де що зашкодила тут і сферична площа абсиди, на котрій образ уміщено: з скороченням рисунку по тій сферичній площі артист не обчислив ся. Під тим образом Богородиці великий образ Тайної вечері, представленої символічно: Христос коло церковного олтаря причащає з одного боку хлібом шістьох апостолів, що підходять до нього оден по однім, з другого — других шістьох вином; над образом грецька евхаристична надпись. Рисунок, інтересний зі становища християнської символіки, визначаєть ся браком перспективи, схематизмом рухів апостолів, зманерованністю постав, хоч саме виконання дуже гарне. Сі образи — Богородиця і Тайна вечера заховали ся вповні й служать головною окрасою св. Софії, заразом одною з визначнійших пам'яток візантійської штуки сих часів. Низше Тайної вечері маємо образи св. отців, в єпископських орнатах, а з боків два архидиякони; від сих образів одначе зістали ся тільки верхні частини.

В середині олтарної аркади маємо образ первосвященника Арона (йому відповідав мабуть Мельхиседек — але того образу нема). Коло середини аркади „деісус“ — образ Христа і з боків його — Богородиці й Предтечі, в медальонах; окрім того в центрі олтарної й противної — західньої арки останки мозаїчних образів, як здогадують ся — Богородиці й Христа-Емануїла (в молодім віку). На передніх (звернених до заходу) сторонах стовпів олтарної аркади уміщений славний образ Благовіщення: на однім (лівім) стовпі архангел-вістник, на другім — Богородиця (пряде); сей образ її випав далеко щасливійше від образу оранти в олтарній абсиді: вираз лица, постава тіла, уклад одежі гарні й не мають тієї суворой сухости як образи оранти або Христа-вседержителя; слабше — схематичнійше й тяжше випала фігура архангела; обидві фігури мають при собі грецькі євангельські написи.

Нарешті в середині полудневої й північної арки (говорю все про арки, на котрих спираєть ся середня баня) маємо образки 40 мучеників в медальонах, з грецькими написями, як і при образах св. отців олтаря (тільки там цілі фігури, а тут медальони). Сі дві серії мозаїкових образів середини церкви, як бачимо, відповідають цілим і медальонним фрескам, що покривають стіни иньших частин церкви.

Порівнюючи єї мозаїчні образи, можна помітити між ними певну різницю в манері рисунку і в красках. Мозаїки бані й горішньої частини абсиди зроблені в яснійших красках, а в їх композиції більше манерування; як догадують ся, се тодішня — щоб так сказати — модерна, модна столична манера. Образи ж св. отців і мучеників визначають ся темнійшими красками, більшою простотою в рисунку, що завдяки тому подекуди задержав більше з доброї старої традиції, хоч виконання сих серій взагалі слабше: їх могли робити майстри провінціональні, або другорядні столичні.

Подібно як і фрески, софійські мозаїки стоять на порозі повного упадку артистичної традиції в візантійській штуці: визначають ся схематизмом, або манерністю в розробленню догматично усталених форм. Але виконання ще стоїть дуже високо, і в кольоратурі ще чимало артизму.

Подібне місце, як кирилівські фрески займають супроти софійських, займає мозаїка Михайлівського монастиря супроти мозаїки софійської: коли в св. Софії ми бачимо чисту грецьку роботу, в кирилівських фресках і в михайлівській мозаїці маємо ми по всякій правдоподібності уже сьвійське, руське імітованне грецьких взірців, штуку русько-візантійську. Се й надає останкам, які заховали ся з михайлівських мозаїк, дуже важне значінне в історії нашої штуки.

Головний образ Михайлівського монастиря — евхаристія повторяє в меньших розмірах (бо й церква меньша) образ софійський: Христос при олтарі причащає хлібом і вином апостолів; є різниці тільки в деталях композиції. Але велика різниця в манері й техніці; рисунок, краски, виконання стоять далеко нижше софійських: крайній схематизм, брак всякої пропорції в укладі фігур (голови за-малі, фігури за-довгі й т. и.), в кольористичній сірі мертві тони. Евхаристична напись зроблена вже по руськи. Натомість иньші останки мозаїк мали написи грецькі: нпр. образи архид. Стефана і муч. Дмитрія (останки їх дуже бідні, та й самий образ евхаристії не цілий.

Манера рисунку й руська напись служать дуже сильними доказами руської роботи михайлівських мозаїк. І тут як і в иньших сферах візантійської штуки, пересадженої на руський ґрунт, ми бачимо те саме явище: за пересадженнем її зараз починаєть ся її імітованне руськими майстрами, а єї що дальше то більше мусїли модифікувати манери й традиції візантійські. Се побачимо зараз і в емалерстві.

Як мозаїка заміняла фарби кольоровими кусничками шкла і заступала малярство в монументальних образах, обчислених на

далеку перспективу, так в маленьких образках заступало його ема-
лерство, замінючи малярські фарби шкляною емалією на золотім
тлі. Бувши продуктом незвичайно високої техніки, се візантійське
емалерство — т. зв. горожена емаль (email cloisonné) мусить ува-
жати ся одною з найцікавіших сторін візантійської й її галузи —
руської культури сих часів, тому звернуло на себе останніми часами
пильну увагу дослідників. Його прототипом вважають шкляні інкру-
стації давньою Єгипту, а початків властивої емали шукають в іран-
ських краях — в Персії чи тих краях, що стояли під впливами
перської культури; звідти перейшла вона до Візантії, де почавши
від VI в. розвиваєть ся незвичайно, припавши до смаку вибагливої
роскоші Візантійців. Найвищий розцвіт її падає тут на X—XI в.
З Візантії переходить вона з одної сторони на Русь, з другої —
в Західню Європу, але не удержуєть ся на незвичайній висоті
техніки й елегантції візантійських виробів й виробжуєть ся.

Незвичайна висота техніки, якої вимагали сї образки, і їх
дорогоцінність будуть нам ясні, коли в головних моментах пояснимо
спосіб їх виготовлення. Візантійська горожена емаль робить ся на
золоті; на золоту бляшку переносять ся лінії рисунку, що хоче
зробити майстер; по сим контурам він приварює (прильовує) до
бляшки стоячі перегороджі з узенької золотої стяжечки, що будуть
границями фарб того рисунку; в закутинки між перегороджами, що
мусять бути всі замкнені, аби фарба не помішала ся (звідти й назва —
емаль горожена, cloisonné) майстер кладе емальову масу, різних
кольорів, і дає плитку на огонь; емальова маса, топлячись, за-
повнює шкляною поволокою різних кольорів призначені для того
просторони; коли після того відполіруєть ся поверхня образку,
золоті лінії перегородж стають контурами рисунку, а просторони між
ними заповнює шкляна різнокольорова емалія. Незвичайна технічна
трудність сих виробів лежить в тім, що в інтересах рисунку треба
пильнувати, аби перегороджі були зроблені з тонкої, одностайної
стяжечки; аби вони добре були замкнені, щоб фарби не помішали ся;
аби шкляна маса заповняла поля одностайно та аби була так
дібрана, щоб топила ся рівномірно — аби не було так, що одна
фарба вже перегоріла, нім друга розтопила ся. Краса такого образку
полягає в гарнім рисунку золотих ліній, в прозорості й чистоті
тонів фарб. На сїм пункті ніколи не могли дорівняти своїм візан-
тійським первовзорам їх руські імітації; при тім же й сама
емальна маса їх гірша, з часом викрушуєть ся або тратить
початкову краску — тим і відрізняють руську роботу від візан-
тійської.

В давній руській штудії горожена емаль мала широке розповсюдження та уживала ся зарівно для юбілерської декорації як і для більш артистичних потреб. При тім поруч більш рідких виробів візантійських — спроваджених або вироблених на Русі візантійськими майстрами, стрічаємо ще частійше руські: сі останні можуть бути відріжені не тільки по своїй відмінній, трохи гіршій техніці, але часом і по більш виразнім вказівкам — нпр. руським написам на образках. Головним гніздом таких нахідок виступає Київ і він безперечно й був головним огнищем сеї *par excellence* роскішної, аристократичної штуки; до Києва, очевидно, треба причислити досить багаті нахідки пороських городів (Княжої Гори й Сахнівки). По за тим, в інших місцях давньої Русі нахідки емали досить рідкі: було кілька нахідок в Чернигові; Рязань визначила ся багатою колекцією емалій, припадково знайдених в першій пол. сього століття; в західніх українських землях їх зовсім не звісно досі.

Як я вже сказав, горожена емаль залюбки уживала ся для дрібних образків. Серед наших українських находок сюда належать: маленький образок Христа з Києва, три панатії з Києва ж — медальони з образками на випуклій бляшці, в рамці філіграновій, з камінцями, що разом складають т. зв. деісус — образки Ісуса Христа, Божу матір і Івана Хрестителя; судячи по похибкам в рисунку контурів і слабшій техніці їх уважають руським продуктом¹⁾; подібні ж два медальони (Христос і якийсь молодий святий) були знайдені в Києві в першій половині століття, але загинули²⁾. Друга колекція — три образки деісуса, четвертий архангел (другий мусів бути, але затрачений), знайдено в останніх літах в Сахнівці, на Пороську³⁾. На Княжій горі (Канів) знайдено два подібні, але маленькі медальоники, що теж мусіли складати деісус⁴⁾.

До сеї ж іконної емалії належить київська діадема, що складаєть ся з сімох емальових образків — деісус по середині, два архангели й апостоли Петро і Павло з боків; руська робота їх виразно задокументована написею на образку ап. Павла: о апо

¹⁾ Кондаков Русские клады I с. 108 і 154—6 і таб. I і IX.

²⁾ Ib. с. 101. Подібні медальони знайдені в Рязани, числом три, і крім того пара великих ковчків з образками, та дві осібні іконки; між ними дві іконки уважають ся візантійськими, решта — свійської роботи — Кондаков op. с. с. 84 і далі.

³⁾ Ханенко Древности Приднѣпровья V таб. XXXII.

⁴⁾ Каталогъ укр. древностей колекції В. В. Тарновскаго таб. I ч. 94, 95.

павълъс (*ὁ ἀπόστολος Παῦλος*); зрештою і тут є неправильности в рисунку, перегорожені подекуди порвані, фарби не добре дібрані, так що й сама техніка, хоч сама по собі дуже висока, зраджує руську роботу¹⁾. Подібну, але ще багатшу колекцію образків дає новознайдений нашійник з Кам'яного Броду, в півн. Київщині; маємо тут тіж сім образків, але з двох сторін іще образки Бориса і Гліба, все з руськими написами, що документують руську роботу — яка зрештою дає себе знати й слабшою технікою емалі, що далеко не дорівнює тонкості й делікатности самої юбілерської роботи²⁾.

Емальові образки уживали ся також до окрас ікон і церковних оправ. З старої Руси виправді до нас не дійшло таких ікон, але вони безперечно там були, бо взагалі в візантійській штуці були люблені і заховали ся з иньших країв (на Кавказі, в Західній Європі); часом ціла ікона складала ся з таких емальових образків, саджених на металевій дошці, часом вони декорували наоколо більший образ, виконаний иньшим, лекшим способом. Оправи церковних книг — особливо євангелій, з металічних (срібних) дошок, прикрашених філіграном, перлами, каміннями і емальовими образками, належали також до найвищих витворів тодішньої юбілерської штуки. Між жертвами Володимира Васильковича описують ся кілька таких дорогих церковних книг, де все було дорогоцінне, все твором „штуки“ — письмо, оздобі мініатюрові, оправа. До черниговської катебри дав він „єуангеліє опракоє“³⁾ золотомъ писано, а окованно сребромъ съ женчюгомъ, а среди єго Спаса съ финиптомъ“ (емальовий); до любомльської церкви євангеліє „окова є все золотомъ и каменіємъ дорогимъ съ женчюгомъ, и деисусъ на немъ скованъ отъ злата, цѣты велики съ финиптомъ (емальові образки), чюдно видѣніємъ, а другое єуангеліє опракоє же волочено олови-томъ (аксамитом), и цѣту возложи на не є финиптом, а на ней святая мученика Глѣбъ и Борисъ“⁴⁾.

До нас доховало ся, бодай в части, одно таке дорогоцінне євангеліє, справлене кн. Мстиславом Мономаховичем (тепер в Москві). В середині воно прикрашене мальованими мініатюрами, має срібну оправу, декоровану емальовими образками (тепер їх дванадцять, але тільки декотрі, старої візантійської роботи, можуть належати до початкової оправи); поле оправи вкрите ціле філіграновим плетеннєм,

¹⁾ Кондаков *op. c.* 150—3 і табл. VIII.

²⁾ *Археол. лѣтоп.* Юж. Рос. 1903, *c.* 105.

³⁾ Розложено в порядку церковного читання (*ἀπρακος*).

⁴⁾ *Іпат. c.* 608.

серед котрого розміщене дороге камінне. Невважаючи на свою пізнішу реставрацію (XV в.) ся оправа може дати нам деяке понятє про свій первістний вигляд, а записка, уміщена при кінці євангелия, оповідає нам історію сього твору старої штуки:

„Я раб божий недостойний, худий і грішний списав для памяти, на нашего царя¹⁾ і для людей про скінченне євангелия, що поручив Мстислав князь худому Наславу, і він возив до Царгороду і зробив „химипеть“ (емаль), і божєю волею вернув ся з Царгороду, справив все золото й сребро й дороге камінне, прийшовши до Київ, і скінчило ся все діло августа 20. Ціну ж сього євангелия оден Бог знає. Я ж худий Наслав багато прийняв труду й печали, але Бог потішив мене молитвою доброго князя“²⁾.

Запись сю треба розуміти мабуть так, що по емальові образи посилено до Царгороду, а потім сама оправа зроблена була в Києві.

Окрім образків емаль уживала ся в юбілерстві просто для декоратції тільки. Такими декоратційними емальовими рисунками прикрашені кінці київської діадеми й ціла друга діадема (з Сахнівки) — на середній бляшці тут уміщена фігура Олександра на іріфах³⁾, на інших декоратійні арабески. Далі — широке росповсюдження мали в сї часи золоті емальовані ковтки в виді круглої калитки, що чепляли ся очевидно до кіс чи шапочки коло вух. Вони взагалі належать до найхарактерніших предметів і тодішньої туалети й техніки, тож варті трошки ближшої уваги.

Маємо тут до діла, безперечно, з окрасою орієнтальною: в перських могилах Ахеменидів знайдено недавно заушницю подібного типу⁴⁾. Початкове призначення її не зовсім ясно — мабуть

¹⁾ Себто кн. Мстислава.

²⁾ Запись у Срезневського Памятники древ. письменности с. 52. Новіше видання євангелия в Ізданиях общ. древ. писем. ч. 123: Мстиславова євангеліє начала XII вѣка въ археологическомъ и палеографическомъ отношеніяхъ, вид. П. Симони, 1904. Теперішній філігран Кондаков признає за пізніший (Рус. древн. V с. 46), але він виходить з гадки, що старий філігран був зроблений в Царгороді. Про староруську техніку оправи нова праця тогож Симоні: Опытъ сборника свѣдѣній по исторіи и техники книгопереплетнаго искусства на Руси (XI—XVIII в.), 1903 (Изд. общ. люб. др. писем. ч. 122).

³⁾ Див. вище с. 398.

⁴⁾ La delegation en Perse 1897 à 1902, par J. de Morgan, 1902, с. 92.

призначала ся вона на перфуму: перфумована баволна або инакша маса вкладала ся в сю мошонку, аби розливати звідти свій приємний запах. Ся початкова мета одначе вже затратила ся в наших руських ковтках, що мають мошонку замкнену і стали простими окрасами тільки. Взагалі в наших ковтках маємо тип осібний, вповні скрісталізований, що остаточно сформував ся на руській ґрунті, де, як я вже сказав, мав він велике розповсюдження, а в иньших нахідках можемо вказати тільки дальші аналогії для нього¹⁾. Найбільш характеристичний тип сих руських ковтік — се мошонка з золотої бляхи, простої круглої форми, що трохи пригадує золотий годинник, з дужкою вгорі, без всяких иньших окрас окрім гороженої емалі: з одного боку — оберненого на зверх, маємо найчастійше емальових сиринів, себто райських птиць з жіночою головою, з другого, оберненого до голови — арабески; на одній парі маємо натомість жіночі головки, з другого боку — голубів, що стрічають ся на иньших як головний рисунок — на показній стороні; на иньшій образок Христа, з другого боку — стилізовану лілію. Найбільші мають до 6 см., найменші до 3 см. в діаметрі. По хребту вони мають скобочки, і тут затягав ся разочок перлів. Се оден тип, на другім — рідшим, се перлове намисто заступлене золотими галочками по хребту, а й самі поля ковтка орнаментовані теж золотими ґульками, за те біднійші емальовими окрасами²⁾.

Окрім сих ковтік з емальованими декораційними рисунками знаходжено золоті ланцюхи — зложені з емальованих золотих бляшок, що мають схематичні образки голубів, лілій або просто арабески, емальовані ґудзики, кінці тих низаних з золотих дужок окрас, про котрі я казав вище³⁾; недавно знайшла ся емальова брансолета⁴⁾. Емаль на сріблї або на міді майже не стрічаєть ся — се була за-дорога техніка як на такий дешевий матеріал⁵⁾. На срібних

¹⁾ Гарну монографію про сї ковткі дав Кондаков у книзі: Византійскія емалі кол. Звенигородскаго гл. III, також Рус. клады I с. 195 і далі. Новіші нахідки Морґана (як вище) скріпляють його гадку про орієнтальний початок сеї окраси.

²⁾ Перший тип див. Русскіє клады табл. II, III, VI, XI, XV і с. 106; Собрание Звенигородскаго; Ханенка Древности V табл. XXVIII і XXXI; другий тип — Рус. клады с. 109 і табл. X, XIII, Ханенко табл. XXVIII.

³⁾ С. 398.

⁴⁾ Археол. лѣтоп. Ю. Рос. 1901. 31.

⁵⁾ Різні емальовані окраси див. нпр. у Кондакова Рус. клады I таб. 1, 2, 6, 7, 10, 15 і с. 106, Ханенко ор. с. табл. XXXI. Мідяний емальований медальоник з Черкас (Рус. клады с. 133 і таб. XV) Кондаков уважає шахрайською імітацією золота.

імітаціях золотих ковтків місце емали заступає рисунок чернений, оксидований¹⁾. Недавно знайдена пара ковтків золотих теж з ґравірованим і оксидованим рисунком²⁾.

Так з емалею ми увійшли в круг давнього руського юбілерства, одної з найбагатше заступлених пам'ятками галузей нашої давньої культури. Не на місці тут буде реєструвати все багатство цього рода пам'яток, тим більше що головніші категорії їх я вичислив уже вище³⁾, говорячи про давнє руське убраннє, — тут скажу дещо тільки про найбільш характеристичні для руського юбілерства сих часів технічні манери та про найбільш інтересні мотиви й типи його виробів.

До таких технічних манер особливо характеристичних для сих часів, окрім гороженої емали, про котру я вже сказав, що мав сказати, треба зачислити іще філіґран, дрібний перлистий (горошковатий) орнамент, спіраль, різьбу на металю — ґравіруваннє й цівельованнє. Супроти широкого розвою сих декораційних манер зовсім на другім пляні стоїть нпр. оксидуваннє (черненнє) металю, або уживаннє дорогого (кольорового) каміння; піднесу, що останню прикметою — рідкістю дорогого каміння в декорації — тодішня руська штука нпр. рішучо відрізняєть ся від так званого іотського або меровінґського стилю, инакше стилю великого руху народів.

З сих декораційних манер спіраль була спадщиною ще бронзової культури й її початки виходять за всякі хронологічні границі. В сих часах вона широко уживала ся в срібних виробках — особливо в нашійниках і наручниках; маємо тут або просту спіраль — себто грубий срібний дріт кручений, або зложену — з кількох звинених разом дротів, часом перевитих ще тоньшим — філіґрановим; такі спіральні наручники, нашійники, а також і перстені (єї рідше) були широко розповсюднені й належать до характеристичнійших типів. До річи буде додати, що незвичайно широко розповсюднена була спіраль в шкляних обручках-наручниках, але чи виробляли ся вони у нас, чи все зіставали ся екзотичним предметом, годі сказати; тим часом тубільна техніка срібних спіральних виробів не підлягає найменшому сумніву.

¹⁾ Срібні ковтки з черненням рисунком Рус. кладь таб. III. 5—6 (і текст с. 124), Кол. В. Тарновского таб. II, 322 і 324, Ханенка табл. XXVIII. Часто рисунок на таких срібних ковтках просто ґравірований, без чернення.

²⁾ Арх. Л. Ю. Р. 1902 с. 186.

³⁾ С. 397 і далі.

Різьба теж головню уживала ся до орнаментовання срібних предметів. Найдавнійшою і заразом найцікавішою пам'яткою її зістали ся два оковані сріблом роги з чернігівської Чорної могили, що судячи по знайденим монетам мусіла бути насипана в 2-ій пол. X в. Срібна бляха сих рогів має низькорізьблений орнамент — на однім арабески, на другім — дуже схематично зроблену сцену, що представляє двох ловців і різних дивоглядних звірів. Була піднесена гадка, що маємо тут арабський, взагалі орієнтальний виріб¹⁾; се можливо, хоч треба признати, що справа ся зістає ся не досить виясненою, і зовсім не виключена можливість, що се робота місцева. Пізнішше різьбу (гравірованне) на сріблі особливо стрічаємо на наручниках: вони складали ся з двох половинок, злучених шарніром, і робили ся з срібних бляшок — з середини гладка бляшка, а на ній (зверху) різблена: звичайно се зроблені з срібла рамці в виді трох аркад, а в сих аркадах вставлені срібні різблені бляшки; часом же ціла зверхня поверхня наручника складаєть ся з одної різбленої бляшки. Звичайний орнамент — схематичні фігури голубів, сирен, часом лілії або плетені арабески²⁾.

Перлистый орнамент і особливо філігран належать до найбільш інтересних явищ нашої давньої техніки; вони уживали ся і в сріблі і в золоті; найбільш інтересне поле їх уживання — се характеристичні ковтки з трома галочками, т. зв. київського типа, і про сі ковтки я на сам перед скажу тут кілька слів.

Сі ковтки представляють три великі галки, насаджені на дротяний каблук. Прототип їх маємо в ковтках з київських могил (з Кирилівської улиці), датованих монетою VIII в.: тут на металічний каблук насаджено дійсно по три кам'яні або шкляні коралини. Сей тип імітують потім коралини зроблені з металю, порожні в середині, насаджені на дрiт; щоб вони не їздили по дроті, сей дрiт обмотуєть ся тоненьким дротиком, що тримає галки на місці; форма і техніка галок робить різниці і варіації в сім типі, що зветь ся київським, тому що головна маса таких ковтків знаходить ся на території Києва.

Найпростіший варіант дають зовсім круглі гладкі галочки — такий маємо в одній смоленській могилі, датованій монетами

¹⁾ Рус. клады I с. 14—7, Рус. древности V с. 14—6.

²⁾ Про сі наручники див. Записки т. XXV (Молотовське срібло), де виданий молотівський наручник і вказані інші аналогічні. Кондаков заповів розвідку про них на II т. Русских кладів.

Х в.¹⁾ Звичайно-ж маємо галочки орнаментовані ріжним способом, а то головню філігранові або перлисті. Філігранові бувають або ажурні, або масивні, орнаментовані філіграном по поверхні. Перлистим орнаментом галки або бувають покриті густо, по цілій поверхні, або він служить до декорації разом з філіграном. Рідше стрічають ся інші способи орнаментування. Взагалі галочки визначають ся значною різнородністю в орнаментациї; можна таких варіацій нарахувати кільканадцять²⁾. Такі ковтки бувають золоті й срібні, більші й менші; менші могли носити ся в ушах, більші, як і ковтки-мошонки — навішувати ся до шапочки; найбільші такі ковтки (як нпр. молотівський) мають в діаметрі до 5,5 цм. Крім того маємо такоїж форми і техніки аграфи.

Інтересно б було здати собі справу — який початок мав сей самий трохгалочний тип ковтків і так тісно зв'язані з ним техніки — філігран і перлистий орнамент? На основі того, що звісно до тепер, можна дати правдоподібну (хоч завсіди ще не остаточну) відповідь, що мабуть і вони прийшли до нас зі сходу. Що до самих трохгалочних ковтків, то вони вже й давніше були відомі в старих осетинських могильниках і в поволзьких нахідках, тільки ті трохи відмінні від наших, бо мають галочки подовгасті, форми жолудя, гладкого, часом орнаментованого³⁾; але мині удало ся переконатись, що на північнім Кавказі жінки й досі носять ковтки з галочками ажурними, зовсім подібними до деяких київських⁴⁾.

¹⁾ Російській историческій музей (московський), каталог 1893 р. с. 121 (описую з автопсії) (поодинокі галки в публікації Сізова, як низше — табл. IV); подібні ковтки з Ярославської губ. ib. с. 237, видані у Кондакова Русскія древности V с. 93. Осібний варіант маємо в ковтках з галочками теж гладкими, але барилкуватими або жолудковатими, звістних з кавказьких та поволзьких находок, про котрі говорити му зараз. Про варіації трохгалочного ковтка див. мою статтю про Молотівський скарб — Записки т. XXV і резюме в т. XXXVII. Варіацією київського ковтка, здасть ся, треба уважати й ковток званий д. Кондаковим „волинським“: в ній середня галка дістає привіску, збільшуєть ся коштом крайніх галок, і нарешті сі зовсім зникають (див. кілька рисунків в Рус. древн. V с. 678).

²⁾ Див. колекцію з київського скарбу з оселі Бєнкорського Рус. кладу 1 таб. IV.

³⁾ Ковтки з Камбулти — Ермітаж, вітр. I, казанські — ibid. Рус. старинности шафа 2 (один з них у Кондакова Рус. древности V с. 97).

⁴⁾ Див. про се мою замітку в т. XXXVII Записок Н. т. ім. Шевченка: Ковтки „київського типа“ у сучасних Кавказців (з рисунками); з її галками порівняти знайдені на Кубані намиста, вид. у Кондакова Р. кладу I с. 57.

Припустити перенесення їх з Візантії, тим більше з Руси на Кавказ було б досить ризиковно, і я думаю, що таки треба прийняти орієнтальний початок і сих кавказьких і наших ковтків, і то не тільки їх простійшої форми — гладких галочок, але й ажурових, філігранових.

Філігран взагалі був технікою орієнтальною; його вітчиною вважають Фінікію або Сирію, й передня Азія була все головним осередком цієї техніки¹). Вона була розвинена і в візантійських землях, але Русь так близько стояла до орієнтальної культури, що могла перейняти сю техніку просто зі сходу.

Перлисті орнаменти, в злучі з філіграном, виступає на перських нахідках з ахемнадських могил (IV в. перед Хр.), і се вказує на його орієнтальний початок. З часів переходу його на Русь важне значіння мають нахідки с. Гнездова в Смоленщині: тут разом з арабськими монетами X—XI в. знайшли ся срібні бляшки орнаментовані перлистим орнаментом²). Маємо отже і тут до діла з технікою орієнтальною, яка потім сильно розвинула ся у нас і на Руси, так що спеціальне замилювання в сім орнаменті зістає ся одною з характеристичних прикмет староруського золотництва.

І філігран і перлисті орнаменти уживали ся, розумієть ся, не тільки для тих „київських ковтків“, але взагалі мали широке поле в ювілерстві. Так філігранові й перлисті окраси стрічаємо на обрамованнях образків і панатій, на наручниках, намистах, привісках, ковтках інших типів і т. и. Спеціально піднесу філігранові галки, що могли зарівно служити й для намист і до пришивання як гудзики; покриті перловим орнаментом зьвізди, що служили часом ковтками, часом привісками; срібні привіски-кутаси

¹) Див. Рус. кладь I с. 53 і далі. Новіша нахідка філігранових річей в ахемнадських могилах Персії — Morgan, op. c. с. 94. Богату колекцію сучасних філігранових виробів з Сирії мав я нагоду оглядати в римській етнографічній музею (т. зв. Кірхеровім).

²) Про Гнездовські нахідки спеціальна топографія Сизова: Курганы Смоленской губернии, вип. I. Гнездовский могильникъ близъ Смоленска (Матеріали по археології Росії изд. археол. ком. № 28), 1902, але вона не оправдала надій що до вияснення тутешніх типів — вказівки дуже загальні і перлистим орнаментом пок. автор не зайняв ся зовсім — див. с. 48. Див. іще Рус. древности V с. 61—64, Російській историческій музей с. 89 і далі (Кондаков заповів публікацію гнездовських находок в II т. Рус. кладів, але щось його не чути). Близько до гнездовських стоять мерянські філігранові й перлисті окраси.

до кінських уборів чи до наголовних шапочок, і т. п.¹⁾.

Домашня фабрикація сих виробів задокументована між иньшим також і формочками до виливання, що знаходилися і в Києві і в різних иньших місцях нашої території. Особливо інтерна нахідка на київській Киселівці (або Флорівській горі) 1893 р.: тут маємо форми для виливання ковтка в формі перлистої зьвізди, для ковтка-мошонки з галочками по хребті, для аґрафа або ковтка з трома галками²⁾, для хрестиків, розеток і різних привісок. Цікаво, що при тім відразу виливають ся такі річи, що властиво мали рбити ся вже по відливанні: нпр. дужки до кульчика, різблена фігурка на ковтку-мошонці й т. п. З иньших находок маємо форми для виливання перстенів, ковтків³⁾.

На закінченне сього огляду староруської штуки зіставало ся б сказати ще про музику, але як я вже сказав, майже нічого про неї сказати не можна.

Що була вона розповсюджена, що сьпів і музика були звичайною приналежністю житя, потребою кожного сьвята, кожного пиру, я вже казав⁴⁾. Музичні інструменти, згадувані в наших джерелах, я вже теж раз вичислив⁵⁾: се труба, гуслі, бубен, „замарна“ (значінне неясне). Поетична метафора Слова о полку Ігоревім дає нам зрозуміти, що поети чи взагалі рапсоди сьпівали, акомпаніюючи собі на гуслях — тут іде мова про поета, але очевидно, що так сьпівали й звичайні сьпівці. Літописи говорять нам про сьпіваків-спеціалістів, але тільки церковних: так у Києві згадується дім „демесників“ катедральних, себто провідників хорів (грецьке *δομestikός*); в Печерському монастирі теж був „демественик“, і се було важне становище, бо мусів він не тільки добре сьпівати, але й знати „устав“: печерський деместик Стефан вийшов просто на ігумена, а потім на єпископа. Між такими церковними сьпіваками бували й прихожі — Греки: про єпископа

¹⁾ Орнаментовані перлистим орнаментом предмети, окрім ковтків з українських нахідок див. нпр. Рус. кладь І таб. II (гудзики); Рус. древн. V с. 65—7, кол. Тарновского таб. II (привіски-місяці); Рус. кладь І таб. XV, Рус. древн. V с. 112, пор. 114 (зьвізди); Ханенко ор. с. табл. XIX (кутас), XXVI (зьвізди-наушницї), XXVII (рамка образка). Бобринський І таб. XIX, Рус. древн. IV с. 118, пор. 110 (кутаси). Кондаков не уважає привісок-кутасів за українську приналежність, але се дуже гіпотетично.

²⁾ Дужка з трома галками могла служити і для аґрафа (проста), і для ковтка (зігнута).

³⁾ Кондаков Р. кладь с. 143, Антонович Арх. карта Київ. губ. с. 37.

⁴⁾ Т. I с. 275. ⁵⁾ Ibid. с. 242.

смоленського Мануїла літопись каже, що він був „пѣвецъ гораздый“ і прийшов з Греції сам-третій (очевидно — з двома другими такими співачками) до боголюбивого князя Мстислава¹⁾.

Ріжно толкувалося оповідання галицької літописи про співця перемишльського єпископа. У нього був на дворі „словутный пѣвецъ Митуса“, що „за гордість“ не хотів був служити у Данила. Небіжчик Костомаров уважав сього Митусу поетом і вложив йому в уста гарні вирші — пророчество про близький упадок князівського устрою:

Кончилися віки, зійде сухеє огонь поїдає —
Хай поїдає, хай загибає Русь із князями...

але скорше се був тільки співач, і то мабуть церковний²⁾.

Що до самої музики тих пісень — ми зістаємося й досі в п'тьмах. Не вияснено досі, о скільки в сучасній народній пісні можемо ми шукати останків старої музики.

Так само зовсім невиясненими зістаються відносини між народною й церковною музикою. Зрештою сеї остатньої ми й відреставрувати не можемо. Найдавніша нотація (т. зв. кондакарне знамя), що пізнійше вийшла з уживання, досі не розв'язана зовсім. Назад поза XV вік взагалі дотепер не удалося піти в читанню нот (так званого знаменного письма, що з певними відмінами задержалося досі у великоруських раскольників, як і друге старе „письмо“ — „демественне“). Здогадують, що десь при кінці XIII чи на початку XIV в. сталася якась реформа, що зробила простішою (чи біднішою) стару нотацію, а з тим могла вплинути і на самий спів. Таким чином про церковний спів XI—XIII вв. досі властиво не можемо мати бодай трохи докладнішого поняття. Приймають нпр. звичайно, що староруський церковний спів мав в основі грецький, модифікований на болгарським ґрунті; але досі тої зв'язи в нотації і в характері співу винайти не удалося, і кардинальні різниці, які відрізняють нотації руські від полуднево-слов'янських і грецьких недавно дали привід до гадки, що староруський спів стояв тільки в дальшій і слабшій залежності від грецького, або принаймні — дуже рано з під нього випломився³⁾.

¹⁾ Іпат. с. 35, 215, 528, Житие Θεодосия л. 28.

²⁾ Максимович Замітка о слов. пѣвцѣ Митусѣ — Собр. сочиненій т. I — против погляду Костомарова. Костомарового погляду знов боронив Іловайський — див. його Историческія сочиненія II.

³⁾ Такий погляд розвиває Смоленский в цитованій праці (прим. 31); але все се робить ся поки що напоямки.

В кождім разі не підлягає сумніву, що свійська творчість (о скільки оригінальна — се иньше питання) в сфері церковного співу на Русі розвинула ся дуже рано: так в дуже ранніх рукописах стрічають ся уже стихирі на руські свята — Теодосія печерського, Бориса і Гліба й т. н., а серед печерських монахів XI в. Патерик згадує Григорія „творця канонів“¹⁾. Був се в кождім разі мелодійний — одноголосний спів (поліфонія була явищем дуже пізнім, принесеним на Україну в новіших часах); але його характер ближше незвідний.

Перейдїм до освіти.

Погляди на стан освіти в давній Русі змінювали ся. Були часи, коли з притиском підношено, що в освіті давня Русь не то що не стояла по заду західньої Європи, але й перевишала її. На підставі звісток в компіляції Татіщева (середини XVIII в.) про школи на Русі та заходи князів коло розвою освіти, ті дослідники що приймали сї звістки на віру, мусїли справді приходити до досить утішних висновків про сю сторону давнього руського культурного життя. Але звістки Татіщева безперечно — його власні вигадки; син „просвіщенного віку“ він повставав у свою компіляцію замітки, що могли служити оправданнем його власних поглядів. Тож вкінці прийшлося попросити ся з його оповіданнями: з тими чудесними школами для хлопців і для дівчат, з наукою різних чужих мов і т. н. Але, як то часто буває в реакції — відкидаючи сї вигадки, приходили до висновку, що взагалі ніяких шкіл у нас тоді не було; що освіта не підіймала ся над рівнем простої писемности і т. н.²⁾. В дійсности мабуть і тут треба шукати правду по середині.

В сій справі ми маємо відповісти на два питання: по перше — чи були на Русі школи організовані, колективні, по друге — який рівень освіти давала тодішня наука, незалежно від того, як вона давала ся — в школах чи приватними лекціями по теперішньому сказавши.

До першого питання треба піднести на самім початку, що про організовані школи на Русі ми не знаходимо ніяких виразних вказівок в наших давніх джерелах. В них досить часто іде мова про науку, але не пояснюєть ся, де і як та наука побирала ся.

¹⁾ Патерик с. 129; про те які канони можна б уважати його твором здогади див. у Голубінського I. 1² с. 839.

²⁾ Перегляд питання в прим. 32.

Але само по собі се *argumentum a silentio* що не багато значить, бо наші відомости про культурне жите давньої Руси взагалі дуже przypadкове; що знали б ми нпр. про церковний суд з самої літописи, або про право взагалі, не маючи Руської Правди... Коли аргументують, що на Руси не могли з'явити ся школи тому, бо їх не було в їх першовзорі — Візантії, то забувають, що хоч у Візантії організація шкіл не стояла дуже високо, одначе завжди були там публичні школи в виді учителів при катедрах і монастирях — т. зв. дідаскалів і маїстрів¹⁾, а в середині XI в. відновлено було й державну академію в Царгороді²⁾; отже взірців для Руси там не бракувало. Зрештою самі звістки літописи про масове наuczання дітей за Володимира й Ярослава приводять до сього ж виводу: читаємо про Володимира, що він „нача поимати у нарочити чадї дѣти и даяти на учение книжное“³⁾, про Ярослава: „приїде къ Новугороду, собра от старостъ и поповыхъ дѣтей 300 учити книгамъ“⁴⁾. Таке масове наuczання з огляду на потреби церкви в більшім числі сьвящеників і дяків, та з огляду на мале число учителів дійсно мусіло мати місце, а воно, очевидно, виключає можливість обійти ся припущеннем тільки одиничного наuczання, такого що оден письменний учив другого неписьменного; мусіла бути колективна наука, де учитель (чи учителі) наuczав разом більше число учеників — отже мусіла бути відразу властива школа, подібна до тої яку описує нам Анна Камнена⁵⁾ в біографії свого батька в заснованій ним захоронці для спірит: „сидитъ учитель, і навколо нього стоять діти, одніх питає з письма (*ἐρωτῆσεις γραμματικᾶς*), иньші пишуть „схеда“ — ортографію слів“. А раз з'явивши ся така колективна наука не мала причини зникати.

¹⁾ Візантійське маїстр (*μαίστωρ, magister*) — учитель, провідник — очевидно перейшло й на Русь, і відти вийшло пізнійше московське „мастер“ в значінню учителя читання (не від німецького Meister).

²⁾ Про організацію шкільництва в сучасній Візантії див. особливо статі цитовані в т. I с. 468. ³⁾ Іпат. с. 81.

⁴⁾ Ся звістка, як місцева традиція, на мій погляд, зовсім певна; її маємо в двох кодексах I Софійської (Оболенского й Карамзіна — с. 136), Тверській с. 146, Никонівській I, 79. Натомість зовсім неавторитетною ампліфікацією виглядають слова Никонівської (I с. 58) додані до оповідання про заходи Володимира: „и бысть множество училищъ тѣхъ же всѣхъ учителей грамотныхъ призываше митрополитъ и наказываше православіе и благочестіе крѣпко соблюдатьи и безумныхъ рѣчей и неподобныхъ ошати ся; и бысть отъ сихъ множество любомудрыхъ философъ“. Пор. Степенную книгу I с. 143.

⁵⁾ II с. 349 (ed. Bonn).

Найбільш придатне місце для такої школи було при єпископській катедрі: се місце вхазувало ся руській практиці й її візантійським первовзором, і таки се було найвигідніше: при єпископі ігруповала ся купка найбільш освічених людей, були й різні церковні фонди. Раз засновані, такі школи при катедрах, кажу, не мали причини зникати, принаймні скрізь. Митрополити й єпископи-Греки все мали перед очима свою рідну практику катедральних шкіл, а й практичні потреби церкви вимагали такої школи: коли ще й тепер катедри мусять часом закладати собі школи дяків, при існуванню всяких иньших шкіл, то такі потреби тоді були далеко пильніші; треба було приготувляти священників, дяків і простих співаків для потреб єпархії, підучувати сторонніх кандидатів, що зголошували ся на священство, і т. и.

❧ ❧ По більших культурних центрах потреба в книжній науці мусіла бути так значна, що дуже тяжко собі уявити, аби сю потребу могли задоволити приватні лекції, ученне одного ученика „майстром“. Був попит на священників і дяків у церкві, на писарів-метальників — в княжій управі, в більших боярських господарствах, в більших купецьких підприємствах; була потреба „почитання книжного“ у самої суспільности; списування книг для церков і приватних людей було теж поплатним ремеслом. Отже охочих учити ся в таких більших містах як Київ, Чернігів, Володимир, Галич і т. и., мусіло бути дуже багато, і вже таке значне число учеників на ґрунті навіть приватної науки мусіло приводити до колективного навчання, значить — до витворення приватних шкіл.

Таким чином виходячи з обставин тодішнього життя ми приходимо до переконання, що в давній Русі мусіли існувати школи церковні при катедрах і приватні — по більших містах. Тільки не треба собі зараз прикладати до них мірку сучасних шкіл — шукати директорів, учительських колегій, клас і т. и. Могли бути й не бути школи з більшим числом учителів, з докладнішою диференціованою наукою; але школи — як колективне навчання учеників — мусіли бути.

❧ Переважна більшість шукала в науці — чи в такій школі чи у одиночних учителів — самої тільки письменности: навчити ся читати. На тім кінчила ся едукція найчастіше, й переважна маса священників і дяків, певно, й не підіймала ся над сей рівень, а в світських кругах і таке знання було чимось не зовсім звичайним: Нестор, оповідаючи, що Борис читав книги, уважав його трібним поясняти: „бѣше бо и грамотѣ наученъ“, як річ що сама по собі не могла припускати ся. Однак і великою рідкістю письмен-

ність в княжих кругах може не була, судячи по звісткам про книголюбство Ярослава, Святиослава Ярославича, Володимира Васильковича, і т. н. Значне читання, яке показує в своїх писаннях Мономах¹⁾, або Молене Данила (автора його нема причини не вважати за княжого мужа, яким він сам себе представляє) показують, що між сьвітськими людьми були й справдешні книжники.

Другим ступенем науки було писання й рахунки: се було потрібне для тих, хто приготавляв ся на писаря-метальника, або на переписувача — списателя книжного. Що до рахунків, то деяке зрозумінне тодішнього знання їх можуть нам дати рахунки новгородського диякона й domestика Кирика з 1136 р. — „ученіє имже вѣдати челоуѣку числа вѣхъ лѣтъ“. Справедливо піднесене було, що такий нпр., поданий тут, рахунок числа днів від початку сьвіта до 1136 р., що виносить в сумі 29.120.652, і вирахований вірно, не міг бути зроблений простим додаванням: отже мусів Кирик знати множення; з другого рахунку бачимо, що знав він дроби (кратні числа). Сього він, певно, не навчив ся з самого читання книжок, а що був ще чоловіком молодим (26 літ, як сам каже), то певно не був і винахідником таких математичних відкрить: очевидно, навчив ся того від учителя, або в школі²⁾.

Так само мабуть не без множення пороблені ті рахунки приплоду, на десятки й сотки тисяч, в ширшій редакції Руської Правди — зроблені мабуть якимось „метальником“³⁾.

Ще дальшим ступенем науки була грецька мова. Вона була потрібна й для практичних справ при частих зносинах з Візантією та при істнованню на Русі вищої грецької єрархії — митрополитів і єпископів. Потрібували її й для наукових цілей: хто хотів розширити свою освіту, не міг задоволити ся самими перекладами, мусів сягнути до грецьких книг. На переклади з грецького також був попит у різних меценатів книжності. Ті руські духовні особи, що їздили в різних справах до Царгорода, як Єфрем, Ніфонт

¹⁾ Див. низше с. 476—7.

²⁾ „Ученіє“ Кирика надруковано в Трудах московського общества исторіи и древностей т. IV, але з „дуже сумнівного кодексу“, як підносить Срезневскій Древніє памятники² с. 55, див. іще у нього ж с. 144, 170 — тут подані вказівки про популярність сього Ученія. Варто було б пошукати ліпших кодексів і видати його наново. Про знання арифметичних операцій у Кирика — Лавровскій О древне-русскихъ училищахъ с. 184: він збиває тут гадки російського хронольога Хавекого, що припускав саме додавання, „безъ ариѳметики“.

³⁾ Кар. § 49—63.

і т. н., мабуть уміли по грецьки. Чи було таких багато — се иньша справа. Одначе митр. Климент в своїм посланню, в середині XII в., хвалить ся, що має у себе більше таких мужів, що „может єдинъ рещи алфу — не реку на сто или двѣстѣ или триста и чєтырєста, а виту також“¹⁾. Як правдоподібно об'ясняють, тут іде мова про знання на память т. зв. сxed, альфаветичних словників слів подібних в транскрипції й толковань слів²⁾ — такі сxеди служили підручниками при науці грецької мови в тодішній Візантії і відти були перенесені до нас. Се кидає нам світло на систему грецької мови на Русі — перенесеної в цілости з Візантії, як то зрештою можна собі наперед представити. Порядок науки грецької мови описуєть ся сучасником так: зпочатку вчать ся елементам букв, потім складам, потім вчать його по підручниках Діонісія і Теодосія, далі читає поетів, вкінці береть ся за сxедографію і по довгій науці доходить до справжнього граматичного знання³⁾. Отже ті книжники, про яких оповідає м. Клим, перейшли вищу тодішню школу грецької мови, і таких він мав коло себе не одного.

В західніх українських землях мусіли учити ся також латинської й німецької мови; знаємо, що в канцелярії галицько-волинських князів XIV в. латинська мова була дуже прийнята. Про науку словянських мов трудно говорити — їх розуміли і без спеціальної науки.

Вінцем освіти, яку міг дати учитель або школа тільки по більших культурних центрах, була літературна оглада: знання тайн візантійського риторства, стилю. Без проводу учителя се знання осягнути ледви аби було можливо, особливо при браку якоїсь значнійшої літературної традиції в самій суспільности. Що правда, на Русі був переклад граматики (що надписуєть ся іменем Дамаскина, але йому не належить), але сей підручник сам собою не міг дати потрібної літературної техніки, так само і деякі статі з реторики — нпр. статя Хойробоска про риторичні фігури, включена ще в Ізборник 1073 р.

Всі иньші знання здобувано через лектуру й пояснення до такої лектури учителя, коли він був. Такі дисципліни, як історія,

¹⁾ Вірші § 340—3 вид. Никольского.

²⁾ Се толкование (на яке натякав я в Записках Наук. тов. ім. Ш. т. XLVIII с. 5) вповні розвинув Голубинский в Извѣстіях отд. рус. яз. 1904; тільки він, підтягаючи се під свою теорію про низький стан освіти в давній Русі, против ясного змісту тексту, що говорять про 24 букв грецької азбуки, отже про грецьку мову, толкує, що тут треба розуміти учення славянського письма. ³⁾ Уривок у Дюканжа, sub voce Σχεδόγραφος.

історія літератури, географія, природні науки, філософія й мораль, навіть теологія, певно, ніколи не викладали ся в системі, а черпали ся головню з переложених візантійських підручників та з устних розмов з більш досвідченими в „книжнім почитанні“.

Се книжне почитання, розумієть ся, передовсім уважало ся дорогою до спасення душі — способом для моральної науки і до осягнення відомостей з християнської релігії, потрібних для спасення. Літописна похвала книжності, що підносить „велику ползу человекѹ отъ учения книжнаго“¹⁾, добачає сю користь в моральній науці: „книгами бо кажемы и учими есми пути покаянию, и мудрость бо обрѣтаемъ, и въздержание..., се суть исходища мудрости, книгамъ бо естъ неисчетная глубина; сими бо въ печали утѣшаемъ есмы; си суть узда въздержанию“. „Слово нѣкоего калугера о четьи книгъ“, захвалюючи книжку, бачить в ній теж спосіб до пізнання Бога і „подвига на добрая дѣла“²⁾. Безперечно, в дійсности в почитанню книжнім читачі шукали й задоволення своєї цікавості, не тільки душеполезної науки, але ся остатня все признавала ся головною, щоб так сказати — офіційною метою почитання.

Який же круг відомостей давало се почитання?

Значний запас відомостей могло воно дати читачеві з історії. Були славянсько-руські переклади всесвітніх хронік Іоана Малалі, Георгія Сінкеля (в скороченій редакції) й Георгія Амартола з її доповненнями, історія Йосифа Флявія, хронологічний підручник патр. Никифора (*Χρονογραφία σύντομος*), вкінці — компіляція старозавітної історії, т. зв. Палєя історична, тим часом як т. зв. „Палєя Толковая на Іудея“, ширша історична компіляція з апологіетичним характером, зверненим особливо против Жидів, а богата поясненнями різнородного змісту досі незвітна в грецьким оригіналі, вважаєть ся деякими дослідниками за продукт руської книжності, зладжений на Руси. Так само неясне питання що до походження так званого хронографа — історичної компіляції, що лучить ся в деяких редакціях з Палєєю. В усякім разі нема сумніву, що в старій Руси було кілька типів такої історичної компіляції. Спірним і неясним лишаєть ся, чи ще в староруських часах з'явив ся переклад всесвітньої хроніки Константина Манасії (XI в.), звістний в кодексах XIV в. В кождім разі, як бачимо, історичних курсів було кілька. Що правда, сі історичні підручники знайомили головню з історією жидівською й візантійською й поза знанням фактів (не завсїди певних), розумієть ся, не давали ніякого ширшого погляду

1) Іпат. с. 107. 2) Извѣстія Акад. Наук X с. 426.

на історичну еволюцію, але в порівнянні з тим, що давала книжна лектура з інших сфер, їй се було ще досить багато.

Для географії існували такі сухі реєстри, які ми знаходимо нпр. на вступі Хроніки Амартола (звідси походять такі ж звістки Найдавнішої літописи), та кілька паломницьких подорожей. Чи був уже тоді звістний на Русі в цілости переклад „Християнської топографії“ Козьми Індикоплова (себто „подорожника до Індії“) — дуже важного в своїй часі візантійського географічного підручника (VI в.), що стає дуже популярним серед східного словянства пізніше, в XVI в., — се досі не зовсім ясно. Поодинокі статі з нього бачимо уже в збірниках XIII в., отже в частих його в давній Русі знали, а може і в цілости.

З історією літератури знайомили головню візантійські збірки моралістичних апофтеїм і анекдоток, що входили в різні збірники, почавши від Святославового (1073 р.), але репрезентують ся найбільш багато т. зв. „Пчолою“, візантійським збірником, що сформувався остаточно в XI в. і хоч дотепер звістний в руських кодексах XIV в., але з'явив на Русі мабуть ще в попередніх століттях. В таких збірниках читач стрічав поруч християнських отців імена й античних письменників та цитував потім їх і сам часом, як автор Галицько-волинської літописи, що зацитував раз Омира, але вложив йому в уста слова, котрих дарма шукати у справжнього Гомера:

„О лєсть зла єсть, якоже Омир пишєть: до обличєня сладка єсть, обличїна же зла єсть, кто в нѣй ходить, конїць зольї примєть, о злѣє зла зло єсть!“¹⁾.

І Клим Смолятич каже, що він писав „от Омира, от Аристо(те)ля и от Платона“. Але ніяких слідів безпосередньої знайомости з античною літературою на Русі не знайдемо. Де що з Аристотеля було звістно з Діалектики Дамаскина, що зайшла на Русь, як здогадують ся — в сербськїм перекладі. В однім пізнійшїм кодексі (XIV або XV в.) маємо переклад виїмок з Епиктета, з християнським коментарем, але чи з'явив ся сей переклад в ранішних часах, не знати.

Найбільш убого виглядають відомости з натуральних наук. Перекладана література давала для сеї превеликої сфери знання головню два підручники: „Шестоднев“ — перерібка Шестоднева (огляду шести днів творення світа) св. Василя Великого, зроблена болгарським екзархом Іоаном в X в., і „Фізіолог“ — середовічна

¹⁾ Іпат. с. 513.

візантійська компіляція з античних, біблійних й інших джерел, що перейшла й на Русь, — теж через Болгарію. Обидва збірники давали чимало такого, що могло цікавити читача, але було в тім дуже багато казкового, баламутного. Такий же характер мають статейки і вставки природничого змісту, які ми знаходимо по різних слов'янських компіляціях і візантійських перекладах, а особливо в Толковій Псалті, і які часом дають себе знати в різних дивоглядних згадках руських письменників, як літописні оповідання про знаменія і чуда під р. 912, взяті з Амартола, як згадки Кліма Смолятича і т. и.

Як бачимо, реального знання почитання книжне могло дати не багато й не високої якості. Коли ще зважимо, якою незначною частиною в загальнім книжнім запасі були ці різні підручники, як вони незначно були розповсюджені супроти загального погляду, що книжне почитання має метою не реальні знання, а морально-теологічну науку, то мусимо прийти до переконання, що й школа й лектура староруська давали реального знання мінімально¹⁾.

Далеко поважніше виглядає богословська література, що кружила по давній Русі чи то в готових перекладах, перейнятих з полуднево-слов'янських земель, головно з Болгарії, чи то зладжених на Русі на ново. Полишаючи на боці дрібніші уривки або утвори, що заходили на Русь в складі різних збірників-хрестоматій, ми знаходимо досить поважний ряд грецьких отців, звістних на Русі в перекладах значніших частин їх писань²⁾.

Перше місце між ними займає Іоан Златоуст, безперечно — найпопулярніший з візантійських письменників на Русі. Було кілька збірників його слів як Златоструй, Златоуст, Маргарит, або його слів разом з словами деяких інших отців — як Ізмарагд, Златая Цѣль і т. и. Деякі з них перейшли готові з Болгарії — як нпр. знаємо се про Златоструй, зладжений для болгарського царя Симеона. В сумі рахують звиш двіста слів Златоуста звістних в перед-татарські часи на Русі, в дійсности ж їх мусіли знати ще більше. Окрім того з іменем Іоана Златоуста часто циркулювали слова, що йому не належали.

Далі були переклади значного числа катехитичних поучень Кирила Єрусалимського (переложених в Болгарії), Атанасія Слова на Аріан (теж з Болгарії), Василя Великого Аскетичні поучення (Постническія словеса); Григорія Богослова маємо два осібні

¹⁾ Про круг відомостей і про джерела відомостей, якими розпоряджала давня Русь, див. прим. 32. ²⁾ Література перекладів взагалі в прим. 33.

збірники слів — оден з XI в., другий пізніший, але теж старої редакції, і толкування до його поучень Никити Іраклійського. Дуже популярні були також поучення Єфрема Сирина — з XIII в. маємо чотири рукописи вибірки його слів п. т. Паренесисъ; ся популярність його слів поясняєть ся тим, що монастирською уставою вони були приписані до церковного уживання. Далі звістний був „Стословець“ (сто моральних правил) патр. Геннадія, що входить в ріжні збірники, починаючи від Ізборника 1076 р. Витяги з толковань св. Письма Теодорита Кірського в формі популярних питань і відповідей. Готова була принесена з Болгарії „Ліствиця“ Іоана Ліствичника, так само як і Богословіє Іоана Дамаскина, переложене екзархом Іоаном. Вкажемо ще Іполіта римського Слово о Христї й Антихристї; збірник проповідей папи Григорія Великого, т. зв. Двоєслова; устава і поучення Федора Студійського; „Написаніє о правѣй вѣрѣ“ Михаїла Сінкеля (в Збірнику Святослава, а взяте і в літописне оповідання про Володимира); компіляція Антіоха — Пандект (збірник моральних поучень); Пандекти Никона Черногорця — вибрані з св. отців поучення про християнське взагалї й спеціально монаше житє, і його ж „Тактікон“, що головно займаєть ся богослуженнєм і зверхнім порядком церковного житя.

Крім того були переклади толковань святаго письма. Так звістні з сього часу кодекси толкованого євангелія, апостола, апокаліпсиса; толкованої псалтири є чотири кодекси з XI—XIII в.; толкування на пророків (не всіх) переписав 1047 р. в Новгороді під Упир Лихий. Завважу, що біблія, через свою великість, як цілість не була в уживанню, і навіть не знати, чи була ціла в славянськїм перекладі у нас; в кождім разі деякі части біблії були великою рідкістю, так що в XV в., коли збирано цілу біблію в Новгороді, кілька книг не знайшло ся зовсім. Історичні книги біблії звичайно заступали ся вичисленими вище історичними компіляціями, і рідко хто знав їх в оригінальній формі, як печерський монах Никита, котрого спеціальне замилованнє до старозавітних „жидівських“ книг і незвичайне очитаннє в них уважали чортівською маною — по словам Патерика він „изъ устѣ имѣяше“ весь старий завіт: „бытіє, исходъ, левита, числа, судїи, царєтва и вся пророчества по чину“, а нового завіту не знав і не любив¹⁾.

Досить богатий був запас агіографічних перекладів. Окрім поодиноких житий — як житіє Николая в двох редакціях, Савви Освященного, Федора Студита, й т. ин., широко розповсюднені

¹⁾ Патерик с. 129.

були збірники житий, особливо т. зв. „Прологи“ — збірники житий і моральних поучень: їх дотепер з XII—XIII в. рахують до дванадцяти кодексів (що правда, се переважно уривки), а се вказує на широку популярність їх. Маємо також уривки „Міней“ — себто житий розложених по дням місяців, систематичні збірки — т. зв. „Патерики“: Синайський і Скитський, в рукописах XII—XIII в., Римський (папи Григорія В.), звістний в рукописах пізнійших, але з прикметами дуже архаїчними, й інші збірки житий.

У сих вказівках я вичисляв тільки головніше. Зрештою наші відомости про круг писань, які оберталися в давній нашій суспільности, дуже неповні: переважну масу ми маємо в пізнійших рукописах XIV—XVI в., і між ними є, безперечно, дуже багато відписів з ранішних кодексів, що для нас не заховалися. В сїм напрямі досліди й відшукування серед пізнійших копій того, що належать давній Русі, що йно ідуть, і то дуже поволі. Тому вказане мною як певне для давньої руської книжности, треба уважати тільки частиною того, чим в дійсности ся книжність розпоряджала.

Особливо прикро се дає себе відчувати на пункті тих перекладів світських творів, що могли обертати ся в давній Русі і впливати на місцеву літературну творчість. Перше місце між ними займає Александрія — перерібки псевдо-Калістенового роману про Олександра. Вона звісна була на Русі в кількох редакціях, і для XIII в. знання її можна напевно констатувати; роман оповідає про походження Олександра від єгипетського царя, його походи і побіди і чуда, які він бачив на Сході. Пізнійше її витиснула друга редакція, в середовіччї рицарським дусом, що з'явила ся на славянській мові, як думають, десь в XIII—XIV в. і тоді ж могла стати звісною і на Україні. З значною правдоподібністю можна вже в староруських часах припускати існування перекладів т. зв. Девінієвого Діянія — візантійського героїчного епосу на тлі візантійсько-арабської боротьби X віка; герой його зветь ся Дієніс Акріт — відти назва сеї поеми, звісної на Русі в перекладах аж двох редакцій, короткої й ширшої. Правдоподібне також існування в тих часах перекладу Слова о премудрім Акирі (візантійського першовзору арабської казки про царя Сенхариба з Тисяча і одної ночі) та оповідання про Індійське царство, з західно-європейських оповідань про пресвитера Іоана, в коротшій верзії, що, як догадують ся, прийшла на Русь в сербській перекладі і увійшла потім в склад Александрії. Всі отсі три оповідання знайшли ся в однім збірнику з Словом о полку Ігоревім. Можна також думати, хоч з меншою певністю,

що вже в сі часи — в XIII і на початках XIV в., були звістні на Русі ще: звістний роман про Варлаама й Йосафата (індійська повість про Будду в християнській перерібі, що інтересувала численними своїми притчами, вплетеними в роман); Стефаніт і Іхнілат (візантійська перерібка індійських казок про зьвірів, де героями виступають два шакали, що й дали своє ім'я книзі — Каліла-ва-Дімна, Щирій і Лукавий); талмудична повість про Соломона і Китовраса, котрої інтерес обертаєть ся коло різних загадок; подоріж трох монахів до Макария римського і подоріж Зосими до Рахманів — повісти що стоять в звязку з Александрією й оповіданнями про Індійське царство. В складі Хроніки Манасії містила ся „Троянська історія“ Дареса Фрігійського, але час, коли вона з'явила ся на Русі, лишаєть ся неясним.

На границі сьвітескої повісти й богословескої літератури стоїть література апокрифічна. Тут маємо ряд зближених до повістєвої літератури таких апокрифічних повістий і поем як Откровеніє Авраама, Смерть Авраама, Суди Соломона, евангелия Никодима і Томи, видінне Ісаїї про небо, видінне ап. Павла — в нїм між ин. плач природи перед богом на чоловіка, Хожденія Богородиці по мукам — поетичні твори, які мають лише дуже слабку опору в св. Письмі; подорож св. Агапія до раю, Житіє і хожденіє св. Отца Нифонта, Житіє Андрія Юродивого, Житіє Теодори — повість про воздушні митарства і т. и

Уставити, які з сих творів уже в XI—XIII вв. були звістні в українських землях, не всюди можливо. Взагалі круг апокрифічної літератури, звістний на Русі в тих часах, не можна докладно уставити. Безперечно, вона почала приходити на Русь від перших початків християнства, з Болгарії й безпосередно з Греції, була широко розповсюджена й мала значний культурний і літературний вплив на Русі. Але уставити, який запас сеї апокрифічної літератури обертав ся на Русі в сих часах, XI—XIII в., поки що неможливо. Бо хоч ми маємо індекси апокрифів (уже в Сьвятославовім Ізборнику 1073 р. і пізнійше), але сі індекси не наші, а грецькі, потім болгарські, і тільки в пізнійших індексах XV—XVI вв. можна шукати реальних вказівок на ту апокрифічну літературу, яка обертала ся у нас дійсно. Недавно була зроблена проба сконстатувати, які апокрифи були звістні на Русі в XI—XII в., на підставі Данилового Паломника, але не певним зістаєть ся, що втягнув Данило в свій твір з апокрифічної лектури, а що взяв з устних оповідань, які чув під час подорожи. Безперечно, що до розповсюдження апокрифічних відомостей, котрими

Данилів Паломник незвичайно багатий, сей Паломник через свою популярність дуже причинився; безперечно, що взагалі паломники причиняли ся дуже сильно до популяризації апокрифічних мотивів — але запозичували їх переважно дорогою устною. В письменности лишається констатувати знайомість апокріфів на підставі захованих рукописей. З них до XII—XIII вв. зачисляють: Хожденіє Богородиці по муках, Ісаїно видіннє, подорож Агапія до раю, Протоєвангеліє Іакова, Послання Пилата до Риму, повість Афродитіана про чудо в Перській землі, смерть Авраама. Розуміється, се маленька частина того, що дійсно циркулювало на Русі в тих віках.

Оглянувши той літературний запас, який готовим одержала наша Русь, ми поглянемо тепер, як користала вона з нього та як розвивала свою оригінальну письменну творчість¹⁾.

Для докладної оцінки її одначе й тут бракує нам, як і в літературі перекладів, потрібної повности відомостей. Те що ми знаємо тепер про оригінальне староруське письменство, далеко не дорівнює дійсній його великості, і кожний рік приносить у сій сфері відкриття. Рукописні збірники пізнійших віків, де укривається переважна маса староруських утворів, далеко не вистудіовані. Велика, переважна маса староруських писань полишила ся в сих збірниках анонімними або з іменами різних грецьких отців, так що між тою анонімною або псевдо-епіграфованою масою збірничового матеріала криється ще багато оригінального та чекає тільки щасливих находок або комбінацій, які викривають від часу до часу одно по другім такі нові річи.

Але й відкриття в сфері захованого рукописного матеріалу тільки до певної міри зможуть заповнити прогалини наших відомостей. Рукописьменна традиція у нас була перервана в переході віки XIV—XV. Хоч українські землі були головними огнищами староруського письменства, від нього заціліло майже виключно тільки те, що заховало ся в північних землях: або в перенесених туди українських рукописах, або (частійше) — переписане там. Тим часом культурний рівень, культурні й літературні напрями, інтереси й симпатії були не однакові в землях українських і північних, тому не все з української письменської творчости могло числитися на популярність на Півночі, й шанси на захованне

¹⁾ Загальні огляди староруського письменства в прим. 34, спеціальна література вказана низше.

в північній рукописній традиції були не однакові для різних українських продуктів. Впливали тут і інші обставини. Правдоподібно нпр. не випадкове се, що з українського письменства переходили на Півночі переважно твори письменників XI в., коли північні землі стояли ще в безпосередній залежності, в тіснійших зв'язках з Київом, і дуже мало з XII—XIII в., коли північні землі жили вже своїм особним життям. Нарешті коли зауважимо іще, як слабка взагалі рукописна (північна) традиція, що чимало дуже важних утворів староруського письменства заховала до нас в одній тільки копії, то переконаємося, що староруські писання мали дуже багато шансів загубитися й пропасти на віки, а дуже мало — заховати ся до наших часів.

При теперішнім стані наших відомостей маємо в них великі прогалини, так що не можемо судити докладно ані про обсяг староруського письменства ані про його еволюцію. Ми нпр. маємо досить пам'яток XI в., дуже мало з XII в., майже нічого з XIII в. Чи значило б се, що письменська робота почала у нас упадати вже по перших початках, з початком XII в.? Се дуже не правдоподібно. Нпр. в сфері штуки як раз в XII—XIII вв. бачимо дальші поступи, дальший розвій; безперечно, і церковне життя, монастирі розвивалися далі в сих століттях, чому ж би так тісно зв'язане з церковним життям письменство мало упадати? Правдоподібно, є тут по prostu прогалина в наших відомостях, а толкувати її треба мабуть піднесеною вище обставиною: що Україна в ці часи стояла в слабшій зв'язку з Північчю й не висилала туди своїх утворів на консервування так багато як давнійше.

Оглядаючи письменську роботу, я не буду ближче спинятися на біографіях письменників та на детальнійшій аналізі їх писань — се за далеко б завело мене, та й не входить в круг моєї праці: нас твори староруського письменства цікавлять тут як культурно-історичні документи, пам'ятки освіти, культури, суспільних інтересів. З цього погляду для нас важні письменники, що своїм вихованням загальним чи літературним належать до київської, взагалі української школи, без різниці чи вони були Українцями чи ні, або чи свою письменську діяльність розвивали вони на Україні чи поза Україною; натомість нпр. письменники Греки, що хоч писали на Україні, але репрезентують не українську, тільки візантійську освіту й письменську традицію, цікавлять нас далеко менше — лише о скільки їх писання служили лектурою для Русинів та о скільки часом кидають світло на сучасне руське життя, або характеризують змагання нашої вищої ерархії.

Що насамперед треба піднести в оригінальній нашій письменстві — це та ж перевага церковних інтересів над усіма іншими, яку ми констатували вище і в перекладаній літературі. Було то природним наслідком неофітського перейняття християнством, і погляду на книжність взагалі, як на помічницю християнської спасенности. Головна маса староруських оригінальних утворів належить до проповідничої й взагалі паренетичної літератури та до агіографії. Чисто світських утворів маємо дуже мало — що правда, тут найбільше можна припускати затрачень. Посереднє місце між чисто теологічною літературою й чисто світською займає досить сильно заступлене історичне письменство: як в одніх руках — духовних, монаших літописання набирає зафарбки моралістично-християнської, так знову в других має воно переважно світський характер.

В теологічно-паренетичній літературі нема що шукати оригінального лету гадку, самостійних поглядів. Християнська наука й мораль прийшли в таких готових, вироблених, авторитетами усвячених формах, що руським авторам полишалося тільки черпати з готового запасу. Їх писання належить оцінювати з того становища — скільки доброго розуміння християнського духа показують їх автори, о скільки вміють приложити християнську доктрину й мораль до конкретних явищ життя, о скільки взагалі з її становища орієнтують в сучаснім житті. Про це ми говорили вище й піднесли різні спостереження над тим, як форма опановувала й забивала часом християнський дух в розумінню сучасного духовенства та які помилки наше духовне письменство робило часом, орієнтуючи ся в явищах життя.

Друга цікава точка, з котрої мусимо глянути на сю творчість — який рівень освіти й літературного приготування показують нам автори цих теологічно-паренетичних писань?

З цього погляду можемо зазначити дві течії в нашій письменстві, що відповідають, щоб так сказати — мінімальній і максимальній освіті і з того погляду дуже для нас цікаві. З одного боку стоїть нечисленна група „філософів“ як митроп. Іларіон, Клим Смолятич, Кирило Туровський, сюди-ж додати треба анонімних авторів: похвал св. Клименту і похвального слова Рюрику з нагоди збудованої в Видубицькім монастирі стіни. З другого боку маємо далеко численнішу групу таких письменників як Лука Жидята, Теодосій Печерський, Яков Мніх, Нестор, Мономах, Георгій Зарубський, Серапіон і багато незвісних на ймення.

Від Іларіона маємо одно тільки „Слово о законѣ и благодати“; повний його титул: „О законѣ Моисеомъ данѣмъ и о благодати и истиннѣ Іисусѣ Христомъ бывшимъ, и како законъ отъиде, благодать же и истина всю землю исполни, и вѣра въ вся языки прострѣ ся, и до нашего языка Роуськаго, и похвала кагану нашему Владимиру, отъ негоже крещени быхомъ, и молитва къ Богу отъ вся земли нашея“. Се найдавніший або оден з найдавніших і zarazом найвищий з літературного погляду твір староруського письменства. Імени автора не маємо ні в однім кодексі, він надаєть ся Іларіону тільки на підставі часу: що Слово мусіло бути виголошене десь в 40—50-х рр. XI в.; гадка, що автором був Іларіон вповні правдоподібна; у всякім разі автор був Русин, Киянин, сучасник Ярослава¹⁾.

Слово було виголошене в Десятинній церкві, в присутности Ярослава й його родини, й властиво містить похвалу Володимиру, висловлену десь коло його гробу. Але ся похвала вилетена в загальнішу раму: автор дає загальний погляд на боже провидінне про людський рід, ширше спиняючись на відносинах між старозавітним законом і християнством, оглядає росповсюдненне християнства на Руси й підносить заслуги Володимира, а закінчує молитвою Богу від „нового стада“ — християнської Руси. Ціле слово тримано з широким, високолетнім розмахом, в дуже штучнім, але в границях смаку і міри держанім риторичнім стилію. Автор широко уживає риторичних повторень, паралелізмів, порівнянь, переведених через цілий ряд образів, наводячи при тім біблійні епізоди, толковані метафорично, „прѣводне“, як тоді казали; дотепні порівняння, поетичні звороти, а головнo — глибоке й шире чуте — оживлюють се довге слово, котре автор умів оберекти від однотонности, і ратують слухача від знудження на декотрих довгих епізодах, що властиво не видержують пропорцій цілости. Коли в тій штучній риторській будові, в тім символізмі маємо продукт школи, то се глибоке почуте — радість від духовного оновлення

¹⁾ Слово видано вперше в часоп. Прибавлення къ твореніямъ св. отецъ 1844, II, в статье, де були зібрані докази за тим, що автором його був Іларіон; новійше виданне в Памятникахъ церковноуч. литер. I; одна з старших версій (в новійшій копії) вид. в Мусіа-Пушкин. сборн. Слб. 1893. Найстарший кодекс — пергамяновий, XIV—XV в., має слово без кінця, як і иньші — пізнійші; в цілости воно заховало ся тільки в однім — Синодальнім, XVI в. Про саме слово окрім тієї статі в Прибавл. къ твор. іще у Голубінського, Порфірєва, Владимірова і в Памяти. церк. уч. лит. (статейка Калугіна).

руського народу через християнство, почуте національне — свідомість незвичайної слави й могутності Руси і тих широких перспектив духового й культурного поступу, які відкривалися перед нею — це все індивідуальні прикмети автора, що вже більше не повторюються в нашій церковній письменстві. Талант автора вивисив його не лише над рівнем нашого письменства, але й сучасного візантійського, бо й там не знайдемо ми в цих часах в проповідничій літературі чогось такого, що б дорівняло слову Іларіона.

При тісній залежності нашого старого письменства від візантійських первовзорів насувається гадка, чи і в Іларіона не було якогось візантійського, досі не викритого взірця? Але ця гадка тратить значіння супроти того, що у всякім разі Іларіон мусів би свій первовзір приложити до руських обставин, додати нові частини, а всі руські частини показують високий талант (я б сказав, що вони удали ся навіть ліпше ніж вступна частина). Тільки рівний авторови талант міг би сею перерібною не поспути нічим штучної елегантії первовзора, ну а рівний не потребує йти невольничо слідами другого рівного.

З історичного становища нам інтересні ті прояви гордої свідомості себе, якою дихала тодішня суспільність Київа — незабудьмо, що це час найвищого розцвіту Київської держави! З цього погляду цікаво занотувати в Іларіоновім слові такі фрази:

„Не въ худѣ бо и не въ невѣдомѣ земли владычествоваша (Володимир і його попередники), но въ Руской, яже вѣдома и слышима естъ всѣми концы земли¹⁾).

„Церкви (св. Софії) дивна и славна всѣмъ округнымъ странамъ, якоже ина не обрѣщется во всѣмъ полунощи земнѣмъ²⁾).

„Донелиже стоить міръ, не наводи на ны (Боже) напасти искушенія, не предай насъ въ руки чуждѣихъ“³⁾...

На Руси можна бачити натяк на слово Іларіона уже в Найдавнішій літописі і в слові про чудо Климента; автор оповідання про Володимира Васильковича волинського виписав із Іларіона значний кусник, сказане про Володимира св. приложивши до свого князя⁴⁾. В північній похвальній слові Константину Му-

1) Памятники с. 70. 2) Іб. с. 74. 3) Іб. с. 77.

4) Початкова літопись про церкву Благовіщення на Золотих воротах (Іпат. с. 106) говорить ніби натякаючи на слова Іларіона про неї (Памятники 74—5); слово про чудо Климента — див. нижче; про Володимира Васильковича — Іпат. с. 606—7: риторика Іларіона тут дуже виразно відбиває на тлі безпретенсійного зрештою оповідання літописця.

ромському і в сербській похвалі Дометіана вел. жупану Немані є теж буквально-подібні уступи. Все се вказує на значну популярність Іларіонового слова.

Тим часом, як „Слово“ в рукописах не має імени Іларіона, надписують ся його іменем молитви і кілька поучень; перші невидані і про них не можемо судити; що до поучень, то авторство Іларіона дуже мало правдоподібне, і споріднення з „Словом“ на них не видно¹⁾.

В хронологічному порядку з осіб ближше нам звістних, що репрезентують сю ж вищу школу, по Іларіоні треба назвати м. Климента, або Кліма Смолятича, як зве його літопись. Вона проясняє, що се був „книжник і філософ, якого не було в Руській землі“. Але від нього маємо тільки одно, дуже попсоване і лише в остатніх роках віднайдене Послання до смоленського пресвитера Фоми, писане між р. 1147 і 1154, а ще ближше — мабуть р. 1148 або 1149²⁾. Само по собі воно малозначне, до того — ще сильно розширене й попсоване вставками, і автентичний текст його досі не відреставровано. Воно інтересне як пам'ятка літературної полеміки між сим „філософським“ напрямом з його противниками, і про сю сторону його буду говорити низше, а тепер тільки зазначу, що змістом Послання служить оборона зі сторони Кліма символічного — „прѣводного“, „духовного“, як він каже, толкування св. Письма.

1) Про сі писання див. у Владімірова с. 137 — він боронить авторства Іларіона що до двох поучень, але такий зміст — послання до монахів і похвали аскетизму в тім тоні в часах Іларіона не легко собі представити. Аргументи contra (дуже одначе апіорні) ще у Голубінського I 1² с. 821.

2) Послання Климента вперше видано в 1892 р., і то відразу двічі, по двом кодексам: Никольський видав його з кодекса XV в. п. н. О літературних трудах митроп. Климента Смолятича, Спб., Лопарьов з трохи пізнішого кодекса п. н.: Послание м. Климента къ смоленскому пресвитеру Фомѣ (Памятники др. письменности кн. XC). Обидва видавці, особливо Никольський дали при тім свої примітки до самого послання, але не постарали ся відреставрувати його текст, що в обох кодексах виглядає дуже нужденно: обидва кодекси ідуть, очевидно, від одного архетипу, в котрім були мабуть поперекидані картки, а окрім того Послання інтерполював ще своїми толкуваннями якийсь мнѣх Афанасій (в кодексах воно й надписується: Послание написано Климентом митрополитом руским Фомѣ презвитеру, истолковано Афанасієм мнихомѣ). Кілька уваг до нього й до реконструкції тексту див. у моїй статі в Записках Наук. тов. ім. Шевч. т. V. Про нього ще Лавровскій Послание м. Климента къ Фомѣ пресв. смоленскому, Смоленск, 1894.

На доказ Клим наводить цілі ряди місць св. Письма, що на його погляд мусять бути толковані символічно, і часом тільки згадує, часом дає коротке толкування. Як репрезентант цього символічного напрямку і взагалі — глибокої науки, мусить бути зачислений до цього „фільософського“ напрямку; але риторизму в Посланню дуже мало. Зрештою, як я казав, автентичний текст його не відчищено від вставок, а через те й про літературні здібності Клима на підставі цього слова не можна виробити собі суду. В сім своїм Посланню Клим згадує про свої інші послання — до кн. Ізяслава, де він писав „от Омира, и от Аристо(те)ля и от Платона“, але сих інтересних послань, на жаль, досі не віднайдено¹).

Далеко виразнійше виступає перед нами стаття іншого репрезентанта цього напрямку — Кирила єпископа туровського. Йому пощастило більш ніж багатьом іншим нашим письменникам: окрім досить численних писань, що надписують ся його іменем, але непевних, чи йому належать, маємо що найменше дев'ять проповідей таких, що належать йому певно; далі маємо „Сказание о черноризчестѣмъ чину“, багато молитв і оден покайний канон²).

Проповіди маємо сьвяточні: на неділі почавши від вербної до неділи св. отець, на велику суботу і на вознесенне. В них автор головню переповідає євангельську історію сьвята, не заускаючи ся в моральні поучення. Оповідання його дуже штучне; автор широко користує з риторичних форм, аби зробити своє оповідання можливо ефектовним й інтересним: часом прибирає оповідання в драматичну форму, вкладає в уста осіб діялої; стрічаємо широкі повторювання, порівняння, паралелі, цілі образи, також символічні толкування. Взагалі його манера — се дальший крок тієї ж школи, що бачимо і у Іларіона, тільки нема того почуття, що у Іларіона дає житє риторичній формі; менш талановитий Кирил не панує так над сими риторськими формами — вони часом забивають його, і оповідання стає тоді механічним, нескладним, часто холодним і нудним; він більш невільничо іде за своїми грецькими взірцями, часом бере готові вступи до промов, або цілі уступи й образи. За всім тим йому не можна ніяк відмовити ані

¹) Інші писання, які пробувано зачислити до Климентових, як Слово любви Климово (Срезневский Др. Памятники с. 62), або Слово в недѣлю сыропустную (Филаретъ Обзоръ с. 32, пор. у Никольского с. 211 і далі), правдоподобно йому не належать; в згаданій вище статі я висловив здогад, що се друге слово (певно руське, і з XII в.) мабуть було написане в Чернигові; сей здогад повторюю й тут.

²) Про видання див. прим. 35.

літературної техніки, ані визначного таланту, що виносить його навіть над рівень сучасного візантійського риторства.

Дуже похваляють ся його численні молитви: риторика виявляє ся тут щирим чутем, і зі сторони форми вони бездоганні¹⁾. Як сі молитви так і проповіді його мали широку популярність, і вже проложне житие його називає його „другим Златоустим“. Безперечно він був найбільш поважаним з усіх староруських письменників.

До сеї ж „вищої школи“ треба зачислити деяких анонімних авторів.

Від одного автора маємо похвальне слово св. Клименту, виголошене, очевидно, в київській Десятинній катедрі, де лежали мощі Климента, мабуть з нагоди обновлення сеї церкви котримсь київським князем, в присутности його самого (по імені не названого). З огляду що св. Володимир в нїм називаєть ся праотцем сього князя, треба міркувати, що то був якийсь далекий потомок св. Володимира, отже слово було сказане не скорше як у 2-ій пол. XII в., але й не пізнійше як на початках XIII в., бо київський князь зветь ся старшим між князями. Як на найбільш правдоподібний час можна класти се слово на часи Рюрика, що як знаємо, дуже займав ся будівництвом і міг обновити і Десятинну церкву по спустошенню 1169 р. Написане слово зручним риторським пером, але риторику ужито в міру, без бомбасту; автор дає порівняння, але не великі, в символїзм не запускаєть ся. Судячи по прозорості стиля, добрій рущині і по висловах, де автор говорить про Русь, воно мусіло бути писано по руськи, не толковане з грецького, і Русином таки, найскорше — з духовенства Десятинної церкви²⁾.

Окрім сього слова маємо ще друге похвальне слово Клименту, також очевидно руське і виголошене також мабуть в Десятинній церкві. В похвалах Клименту воно має багато буквально спільного, але коротше, біднійше в стилі, не має тих алюзій до князя, і зовсім інакше закінчене³⁾. Не маючи в цілости першого слова, не

¹⁾ Про сі й инші писання див. тамже.

²⁾ Досі видана тільки друга половина слова в III кн. Кієвлянина (1850), із збірника XVI в. колекції кн. Оболенского, самим кн. Оболенским, що при тім висловив справедливі гадки про хронологію слова. Окрім того короткі замітки про нього є у Макарія Ист. церкви III² с. 215—6, у Голубінского I. 1² с. 823.

³⁾ Видано в Извѣстіях отд. рус. яз. 1901. Про нього й його відносин до ширшого похвального слова моя статейка в XLIX т. Записок

можна означити їх відносини вповні категорично; але правдоподібно се коротше слово старше, і автор ширшого, можливо, використав його, розширивши риторськими додатками й приладивши до обставин того оновлення церкви. В такім разі ми б мали ще одно слово, також риторичної школи, звязане з Десятинною церквою, може ще з XI віка.

Вкінці — похвала кн. Рюрику, з нагоди збудованої ним у Видубицькім монастирі стіни, 1199 р. Вона була виголошена кимсь з видубицької братії (судячи по формі — власне виголошена, а не написана, і тільки втягаючи її в літопись, де вона заховала ся, автор похвали, чи може иньший редактор, додав до неї де які подробиці в історичнім стилі). Від похвального слова Клименту, що могло бути звернене, як я казав, до того ж Рюрика, вона відрізняється своїм бомбастичним тоном, що робить трохи комічне вражіння супроти такої зовсім не епохальної події як збудованне монастирського муру; автор в символіку теж не запускає ся, але громадить масу порівнянь — таки рішучо за-богато; зрештою ж показує теж риторську зручність і вправу, а се тим більше треба піднести, бо мусів то бути чоловік молодий, судячи по тому що при таких визначних здібностях і освіті не був іще ніяким більшим церковним достойником — про видубицького ігумена говорить він у третій особі. Що був то Русин, в тім не може бути непевности¹⁾.

Поруч письменників сеї, щоб так сказати, вищої школи, маємо цілий ряд писань безпретенсійних, котрих автори не претендуючи на ніяку „філософію“, ані „риторські плетения“, ані виказуючи якоїсь особливої літературної освіти, без претенсій компілюють собі тексти св. Письма або від себе дають поучення в різних справах християнської моралі чи обрядової практики, не запускаючи ся в глибокі питання доіматики або улюблену сучасною вищою школою символістику.

Н. тов. ім. Ш.: Кілька заміток до „Чуда св. Климента, папи римського“, д-ра Франка Св. Климент в Корсуні, розд. XI, і мої замітки до нього в LXVI т. Записок. Др. Франко уважає коротке слово за скорочений витяг з ширшого.

¹⁾ Слово закінчує Київську літопись — Іпат. с. 474—479 і відповідно до поданої в ній дати розділене між двома роками — 1199 і 1200 (по вересневному численню); супроти тої зручності, з якою звязані частини слова з історичним оповіданням (такі вступні слова під 1199 р. і знову під 1200 р.), можна думати, що редактором сеї коначної частини літописи був таки автор похвали.

Розумієть ся, такий „простий“ спосіб писання, як тоді казали, міг бути у деяких письменників результатом їх переконання, що він то й найліпший, „що філософія“ вищої школи в тих практичних цілях не здаєть ся на ніщо. Теоретично се зовсім можливо, але на практиці досить трудно припустити таке рішуче виломлювання з під загальної моди, особливо в більшім розмірі, й ми таки мусимо прийняти, що принаймні — переважна більшість тих письменників, які писали „просто“, писала так тому, що не вміла писати инакше, не діставши тодішньої вищої освіти й літературного приготування. До такої „простої“ школи належали такі вичислені вже вище автори проповідей, наук і посланій: Лука, Теодосий, Яков, Мономах, Георгій, Серапіон, і певно — ще багато незвістних, далі — вся наша агіографія й переважна частина історичних письменників.

Як я вже згадував, ми маємо пам'ятку полєміки між обома школами з середини XII в. в Посланію Кліма. Клим пише своє послання в відповідь на послання до нього Фоми смоленського прєсвитера і відповідає на докори Фоми, що дорікав Климу за його манєру запускати ся в символістичні толкування. З чого то пішло, не знати, але Клим, здаєть ся, ще перед тим зачепив сього Фому, а може й иньших противників вищої школи в своїм посланію адресованім кн. Ізяславу¹⁾; можемо догадувати ся, що то був закид малої освіти або щось подібне. Фома супроти того мусів закидати, що репрезентанти вищої школи, як Клим, залазять у хмари з славолюбства — „тщєславія“, хочуть „славити ся“, удаючи з себе фисософів — „филосоє ся творя“; при тім він покликував ся на свого учителя Григорія²⁾, як на признаний авторитет християнської побожности, що одначе ніколи не запускав ся в символістику. Супроти того Клим каже, що має всяке поважання до Григорія, уважає його сьвятим, але мусить признати, що він, як і Фома, не стояв високо в освіті, а вища освіта конче потрібна для кожного пастиря, і без неї не можна наставляти вірних³⁾, бо Сьвяте Письмо має масу місць, що мусять бути толковані символічно, отже вимагають читання в теологічній літературі. На сю сторону — докази законности і потреби алеґоричного толкування — того що Клим зве „пытати по тонку“, „прашати силы слову“, „увѣдѣти прѣводнѣ“

¹⁾ Рядки 15, 21 і 22—3 в вид. Нікольського.

²⁾ Чи се не був Григорій ігумен св. Андрія з 20-х рр. XII в., чоловік дуже впливовий взагалі, а особливо у Мстислава, батька тих князів, що виступають учасниками літературної полєміки Кліма з Фомою?

³⁾ Не вѣдѣ, откуда хочєши поручившая ся тебѣ душа руководити — р. 31—2.

(алеґорично), „разумѣвати духовнѣ“, він і звертає головну увагу в посланню й наводить ряд місць з св. Письма, що на його погляд не мають значіння без алеґоричного толковання. При тім супроти Фоми й Григорія Клим покликаєть ся на учених київських книжників, що далеко перевищують їх своєю освітою і вповні присвоїли собі тайни грецької мови¹⁾). Вказівка дуже інтересна, але скільки б не було в тодішнім Києві таких мудрців, безперечно, що не сі „філософи“ задавали загальний тон староруському письменству, тільки ті Фоми й Григорії, котрих знання Клим прирівнював до знання самої азбуки.

Хронологічно першим виступає в ряді „не-філософів“ еп. новгородський Лука, що міг писати в середині XI в.; від нього маємо поучення „къ братіи“, коротеньке і дуже елементарне, без текстів, зложене з самих коротеньких наказів, що робити і чого не робити²⁾). В другій половині XI в. маємо в тім же роді писання Теодосія, славного ігумена печерського († 1074). Є їх чимало, але для декотрих утворів авторство його непевно; найбільш певні шість коротких поучень до монашої братії, написаних досить складно, хоч і просто, де автор заохочує її витривати в своїх монаших обітницях, не лінувати ся до монашого подвигу; своїм тоном і стилем вони пригадують поучення Федора Студийського, що взагалі був взірцем аскетизму для Теодосія. Далі маємо його коротеньке поучення келарю й дві коротенькі молитви³⁾). Два послання до кн.

1) „Григорей зналъ алфу, якоже и ты, и виту, подобно и всю 24 словес грамоту, а слышиши ты ю у мене жуки, иже есмь самовидецъ, иже можетъ единъ рещи алфу не реку на сто или двѣсти или триста или четьреста, а виту також“ — ряд. 537—543.

2) Новіше видання слова Луки — в Памятниках церк. лит. I, з ставкою; про нього ще у Голубинського² с. 811.

3) Писання Теодосія видані Макарієм в II т. Учених Зап. II отд., декотрі — в додатках до його Історії церкви т. II і в Памятниках церк. лит. I. Про нього й його писання спеціальні розвідки: Срезневскій Свѣдѣнія о малоизв. пам. XXIV. Антоній (Вадковскій) Такъ называемыя Поученія Теодосія Печерскаго къ народу русскому — в Правосл. Собес. 1876 і передр. в книжці Изъ исторіи христіанской проповѣди, 1892 — против приналежности Теодосію обох поучень до народу. Голубинскій ор. с. I. 1² с. 813 і далі — критика поглядів Вадковского. Петровъ Источники поученія пр. Теодосія Печ. о казняхъ божіихъ — Труды кiev. дух. ак. 1887, V (те-ж), його ж Подлинность поученій преп. Теодосія Печ. о питіи и чашахъ тропарныхъ и о казняхъ божіихъ — Извѣстія отдѣл. рус. яз. акад. наукъ 1897, III — дуже натягнена оборона. Шахматовъ Кіевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись — ibid. 1897, III — досить поважні доводи против приналежности Теодосію посланий до кн. Ізяслава: Шахматов уважає їх автором Теодосія Грека, — сю гадку ще

Ізяслава: одно в відповідь на його запитання про сьвяткованне сьвят і піст у сьвята, і друге — „про Латинян“ або „про віру варязьку“ обуджують деякі непевности, як і два поучення до народу: „о казнях божіих“, внесене і в літопись під 1068 р., і про співання тропарів на пирах, що стрічають ся і без імени Теодосія. Слово „о казнях“ було одначе тільки руською перерібною слова „Слова о ведрѣ и казнях божіих“ з Златоструя, і як така перерібка могло належати й Теодосію.

Теодосієвому сучаснику мніху Якову надаєть ся з значною правдоподібністю послання Димитрію (мабуть Ізяславу) „оть многогрѣшнаго чрьнца Іакова“, де він у відповідь на його „смирненне й жалісне посланіє“, дає йому різні моральні поучення (стерегти ся пияцтва, розпусти, гніва і т. ин.) і „Память і похвала в кн. Володимирі“, написана досить нескладно, але інтересна деякими звістками¹). На основі одного — досить слабого натяку в сій похвалі²) надають Якову і анонімне „Сказаніє про Бориса і Гліба“, але се вже тільки здогад.

Славний Володимир Мономах теж належить до сеї ж категорії письменників: маємо від нього звістну науку синам, о стільки ж інтересну своїми історичними й побутовими звістками, о скільки нескладно написану³). Саму ідею її, дуже правдоподібно, піддали йому подібні науки візантійські, звістні на Руси вже в XI в. Окрім того маємо його лист до Олега, не повний, в дуже умильнім

перед ним висловив Голубінский про перше з двох посланій. Бѣльченко Поученія бл. Теодосія Печ. о казняхъ божіихъ — Лѣтопись ист.-фил. общ. при Новорос. унив., VIII, 1900 — против аргументів Вадковського. Чаговець Преподобный Теодосій печерскій, его жизнь и сочиненія, 1901 (студентська, слабка робота — виключає слова о казнях і чашах); критичний перегляд питань, з поводу сеї книжки — Більченка, під тим же титулом в X т. Лѣтописи ист. фил. общ. одеського, 1902.

¹) Послання Димитрію у Макарія в II т. Ист. церкви. Память і похвала — видана вперше 1849 р. в Христіанскім Чтенії, нові видання Соболевського в II т. київських Чтеній і в Записках Петерб. Акад. наук по ист.-фил. отд. т. I, з кодексу к. XV в. Соболевский, видаючи Память, висловив гадку, що в ній маємо пізнійший утвір, але сьому противлять ся слова автора: „азъ худый мнихъ Іаковъ, слышавъ отъ многихъ о благовѣрномъ князи Володимери, ...написахъ“.

²) Яков у Похвалі каже, що він написав про Володимира і про синів його Бориса і Гліба: в тім бачать натяк на те особне сказаніє про Бориса і Гліба.

³) Всі писання Мономаха дотепер маємо тільки в одній копії — в Лаврентієвім кодексі літописи, дуже непоправно писані, під р. 1096. Про його науку: Погодинъ О поученіи Мономаха (Извѣстія II отд. ака-

тоні, з текстами, і якусь ніби молитву, досить нескладну теж, про котру одначе не можна напевно сказати, чи вона Мономахова¹⁾. Очитання, яке можемо вивести з Мономахових писань, кидає досить цікаве світло на сучасну лектуру. Се церковно-служебні книги, Пролог, Шестоднев, кілька богословських статей, які звістні були в тодішніх збірниках (Слова Василя В., Анастасія Синаїта, візантійські поучення дітям).

З XII в. не маємо майже нічого з сеї категорії: безперечно, є тут превелика прогалина в нашім матеріалі. Зі звістного нам на XII в. з усякою правдоподібністю треба покласти два слова, з котрих одно напевно, а друге — мабуть — належать Чернігівщині: се звістне нам „Слово о князях“ — гостра інвектива на князів, сказана з нагоди свята Бориса і Гліба, і Слово в неділю сиропустну — похвала святим, з закидом Киянам, що забили кн. Ігоря²⁾. Обидва слова написані досить гладко, але просто; перше дуже інтересне з публіцистичного погляду³⁾. Невідомо, котрому століттю належить „поученіє кь духовному чаду“ Григорія Зарубського, що звістне в кодексі XIII в. (загальні моральні поучення)⁴⁾.

З XIII в. можемо поки що в сїм напрямі вказати одного письменника: печерського ігумена Серапіона, що закінчив своє житє єпископом володимирським (іменований 1274 р., на другий рік умер). До тепер звістно пять його проповідей; з них першу

демін, т. X давня серія) — зі становища історичного. Протопопов — Поученіє Володимира Мономаха, какъ памятникъ религіозно-нравственныхъ возрѣній и жизни на Руси (Ж. М. Н. П. 1874, II) — зі становища літературного. Шляковъ О поученіи Владимира Мономаха (Ж. М. Н. П. 1900, V—VII) — цінна головно аналізою джерел (робив її вже перед ним також і Протопопов). Ивакинъ Князь Владимиръ Мономахъ и его поученія, ч. I, 1901 — ділетантська робота, коментар і ріжні замітки до Мономахових писань.

¹⁾ Шляков прилучає Мономахову молитву до Науки як її кінець і навіть знаходить в ній „правильність і зручність композиції“ (!)

²⁾ Слово о князях видав в кількох верзіях Лопарьов в ХCVIII кн. Памятників др. письменности. Проф. Голубовский в спеціальній розвідці: Опытъ приуроченія древнерусской проповѣди Слово о князьяхъ кь определенной хронол. датѣ (в т. I Древностей — Трудів моск. археогр. ком.) дає для нього дату 1175 р., але для такої близшої хронологізації бракує підстави. Слово в неділю сиропустну вид. у Никольского О литерат. трудах м. Климента с. 216.

³⁾ Див. вище с. 471.

⁴⁾ Послание Георгия видав Срезневский Свѣдѣнія VII і знову Владіміров у Чтеніях київських IV с. 140.

з певною правдоподібністю можна класти на початки його проповідництва, другу і п'яту — на часи єпископства, про інші не знати, де й коли вони були написані¹⁾. Інтересні вони тим, що проповідник звертав ся до явищ сучасного життя: в однім (I) ударяє на „скверные и немилостивые суды“, в іншому (IV) нападає на вірування про відьом і топлення їх, в третім (V) — на вірування про волхвів, тепельників і самоубийників; зладжені проповіді складно, але просто, без риторики.

З другої пол. XIII або 1-ої XIV в. маємо анонімну похвалу Теодосію печерському якогось київського книжника, зрештою мало інтересну (риторичний бомбасти). Автор згадує про татарську неволю — „в работѣ суще и въ озлобленіи злѣ“²⁾.

Брак імен і осіб авторів з XII—XIII і початків XIV в. до певної міри винагороджує нас маса анонімної учительної літератури, на теми моралі, обряду, суспільних відносин, з котрої ми користали вище і схарактеризували загально її теми і напрям, говорячи про відносини християнської муки до життя в давній Русі. Що до своєї школи, то вся ця анонімна література належить до категорії простих писань і дуже рідко хапаєть ся якихось прикрас хочби немудрої риторики. Нема сумніву, що в ній є чимало творів XII—XIII в., хоч взагалі вона простудійована дуже слабо, й староруське походження, й приблизний час написання творів переважно не уставлені³⁾. З більших серій нпр. оригінальним, староруським продуктом вважають ся дві серії коротких проповідей — одна на великі свята, друга на великопостні неділі. Перша колекція стрічаєть ся в Прологах, друга в т. зв. Златоустах, де творить основне ядро.

¹⁾ В перше проповіді Серапіона (чотири) видрукував в Прибавл. кь твор. отц. 1843 арх. Філарет; до них додав п'ять Шевиринов в книзі Поѣздка въ Кирилло-бѣлозер. монастырь, II. Нове видання, разом з розвідкою дав проф. Петухов під титулом: Серапіонъ владимірскій, русскій проповѣдникъ XIII в., Спб., 1888. Окрім тих п'яти певних проповідей були проби признати ще інші твори Серапіона, але без міцної підстави. Окрім розвідки Петухова є ще про Серапіона замітка Арістова в Трудах III арх. з'їзда.

²⁾ Анонімну похвалу Теодосію видав арх. Леонид в московських Читеніях 1890, II, п. т. Два памятника древнерусской кievской письменности: він вважає її автором Серапіона, добачуючи ті ж прикмети що і в мовах Серапіона. Мині, противно, здаєть ся, що банальна многословність сеї похвали, без всякої моральної науки, дуже сильно відрізняє її від звістних нам дотепер слів Серапіона.

³⁾ Перегляд (досить поверховий) анонімної учительної літератури, які він зачисляє до оригінальних староруських творів XI—XIII в., дав Владіміров ор. с. 167 і далі.

Але оригінальність і як раз приналежність їх якимсь руським (а не болгарським) проповідникам ще не доведена основно¹⁾.

Тут же, говорячи про богословське письменство, треба нам сказати дещо про писання духовних Греків на Русі — вони мають свій особний характер.

Насамперед одну галузь мали сї письменники своєю спеціальністю — се релігійна полеміка²⁾. Одинокі полемічна література, яка зістала ся нам з давньої Русі, звернена против Латинян і майже вся вона вийшла з під пера Греків, XI і першої половини XII віка. Се був відгомін завзятої полеміки візантійських Греків з папством; застаючи на Україні православних в дуже живих і приятельських зносинах з католицькими народами — Варягами, Німцями, Уграми, Поляками, духовні-Греки уважали своїм обовязком остерегати їх від такої небезпечної для їх православности приязни і чи то в загальних трактатах, чи то в посланнях звернених до поодиноких князів підносили ереси латинників. Не всі писання їх мали популярність; деякі могли навіть зістати ся й непереложеними на руське (нпр. трактат митрополита Леона досі звістний тільки в грецьких текстах); часте повторюванне таких писань і деякі вказівки, які знаходимо в них, промовляли би скорше против гадки про їх вплив. Історичні обставини противно втягали Русь все в тісніші звязки й зносили з латинським заходом. Проте з культурно-історичного погляду годі проминути сю літературу, що будь що будь розвивала ся на Русі й безслідно таки не минала.

Першим з звістних нам полемістів вважають митрополита переяславського Леона з його трактатом про уживанне в латинській евхаристії оплатків (трактат сей кладуть на початки XI в., але властиво час його добре незвістний)³⁾. Іменем митроп. Георгія (з 3-ої чверти XI в.) надписуєть ся полемічний трактат „Стязаніє съ Латиною“⁴⁾, але був висловлений досить правдоподібний здогад, що ми маємо тут тільки пізнійшу перерібку посланія м. Никифора, фальшиво надписану іменем м. Георгія⁵⁾. З останньої чверти XI в. маємо

¹⁾ Див. про них: Горскій О древних словах на св. Четырдесятницу — Прибавленіє къ твор. св. отц. 1858, Макарій в Исторіи церкви III² с. 211—5, Голубинскій ор. с. I. 1² 824, Пѣтуховъ Поученія на св. Четырдесятницу — в III т. Памятниковъ церковно-учит. лит.

²⁾ Літературу див. в прим. 34.

³⁾ Текст у Павлова Крит. опыты.

⁴⁾ У Макарія в т. II.

⁵⁾ Див. у Павлова с. 235 і далі, і його ж розвідку: Сочиненія приписываемыя русскому митрополиту Георгію — Правосл. Собесѣдникъ 1881, II.

послання м. Іоана Хрістопродрома до антипапи Климента III, написане в відповідь на його заклик до унії, дуже тактовно і здержливо (звісне і в грецькій оригіналі і в старім перекладі)¹⁾.

З початку XII в. маємо два послання митрополита Никифора присвячені полеміці з латинськими єресями — одно до Мономаха, в відповідь на його запитання, друге до волинського князя Ярослава Святиполковича, написане мабуть з власної ініціативи митрополита, що мотивує свої науки сусідством Волини з Лядською землею — отже можливістю впливів католицизму²⁾. Послання єї мало мають оригінального, зладжені на основі грецьких трактатів Керуларія і анонімного *περὶ Φράγγων καὶ τῶν λοιπῶν Λατίνων* і визначають ся великою нетолеранцією, головню друге. Такою ж нетолеранцією визначаєть ся послання до кн. Ізяслава Теодосія³⁾ — він в рукописах зветь ся печерським, але був то мабуть Теодосій-Грек, з середини XII в., звістний иньшими літературними працями. В обох посланнях — Никифоровім і Теодосієвім — поручаєть ся повне відчуженне від латинників, як від поганих.

Поруч сих полемічних писань Греків одинокое, що знаємо зпід руського пера — се дві полеміки на Латинян, всаджені в літописне оповідання про охрещенне Володимира: одна коротка (про уживання

¹⁾ Послання в грецькій тексті й перекладі в I т. Учених Записок II отд. академії і у Павлова. Про особу автора новіша розвідка Пападі-мітріу в Лїтописи одеськ. іст. філ. тов. т. X.

²⁾ Послання Никифора до Мономаха — в Памятниках російской словесности XII в. Калайдовича, до Ярослава — у Макарія т. II. Що послання Никифора було адресоване до Ярослава волинського (в иньших кодексах — до Ярослава муромського, або без означення імени адресата) — у Попова с. 109, що цитує свій кодекс з такою адресою.

³⁾ Послання Теодосія у Макарія II і з кількох иньших кодексів ще в II т. Учених Записок II отд. академії. Що автором був не Теодосій печерський, як думали давнїйші дослідники, а Теодосій Грек, здогадував ся уже Голубїнський I. 1² с. 859, а дальше аргументовав сей погляд Шахматов в розвідці Києвопечерській патерикъ и Печерская лїтопись (Извїстія академії 1897, III), доводячи, що й друге послання з іменем Теодосія — про святкованне неділі — належить Теодосію Греку. Я піднесу ще оден аргумент против приналежности полемічного послання Теодосію печерському: се його подібности до Никифорового послання до Ярослава; їх треба мабуть толкувати запозиченнєм, але Грек-митрополит Никифор певно б не користав з свого попередника Теодосія печерського! Але єсть і трудність, котру я підніс у своїй рецензії статі Шахматова (Записки XXV, Бібл. с. 11): се те, що Теодосій Грек в перекладі своїм послання Льва В. (се одинокое певна його праця), зробленім для кн. Святослава Давидовича, пише дуже лихою русиною (див. Чтенія москвєвські 1848, VII), противно єї послання

оплатків), вложена в уста філософа¹⁾, друга довша, вложена в уста духовенства при хрещенню²⁾, — се скорочення того, що в повнійшій формі читаємо в Палей; латинська віра признаєть ся тут „с нами мало же розвращеною“ (мало чим відмінною), але з тим усім дуже згубною для душі³⁾. Степень оригінальності сих інвентарів зістаєть ся одначе неясною.

Що до загального характеру сеї полеміки, то треба взагалі сказати, що вона великої чести авторам їх не приносить. Не кажучи за різні абсурдні і неправдиві закиди, пороблені в них подекуди латинникам, що можуть уважати ся, подекуди бодай, і пізнійшими додатками, — полемісти не вміють відрізнити важних відмін від дрібних, обрядових, і накидають ся на сі остатні з неменьшим завзятем, як на догматичні різниці. Визначають ся вони взагалі значною нетолеранцією, доходячи подекуди (у Никифора і Теодосія) до проповіді повного відчуження від латинників — наказів не їсти з ними з одної посудини. У декотрих сі прикмети виявляють ся лекше, нпр. в посланію м. Іоана до папи, але ся повздержливість залежала борше від спеціальних обставин, в котрих виходило послання, і не зміняє загального характеру сеї полеміки.

Окрім полемічних писань маємо від наших Греків писання канонічного характеру: саме становище єрархів приводило їх до сеї письменської діяльності. І так згаданому вище м. Георгію надасть ся по деяким прикметам т. зв. „Заповѣдь св. отець ко исповѣдающимся сыномъ и дщеремъ“, дуже інтересна збірка канонічних вказівок, в котрій одначе не виріжено ближше те, що з певністю може уважати ся твором XI в. Від м. Іоана, автора згаданого вище послання, маємо вповні певні й теж дуже інтересні канонічні відповіді Якову черноризцю; від Теодосія (правдоподібно — Теодосія Грека) маємо послання до Ізяслава в справі сьвятковання неділі. З них літературним утвором може уважати ся

до Ізяслава писані рущиною зовсім доброю. Хіба встиг лїпше підучитись? Див. ще про се послання замітку Яцимирського в Извѣстіях ІІ отд. академії 1899, І — прилучаючи ся до погляду Шахматова, він вказує болгарську копію послання XV в. з титулом.

¹⁾ Іпат. с. 58. ²⁾ Іпат. с. 78.

³⁾ Аналіза літописної полеміки на Латинян у Павлова с. 694 і далі, і в новіших працях про літописну повість про Володимира — див. прим. 37. Подібність літописного оповідання до палейного не багато помагає до висвітлення сеї полеміки, бо склад і початок самої Палей, як ми бачили, ще неясні. Є деякі інтересні подібності між літописним оповіданням і посланням Теодосія, і се нагадує гіпотезу Голубінського, що літописне оповідання вийшло від Теодосія Грека, але вона все ще зістаєть ся занадто сьмільвою.

тільки се останнє — перші до літератури також мало належать як нпр. Руська Правда¹⁾.

Поза тими полемічними й канонічними писаннями маємо від наших Греків дотепер ще тільки два інакші твори, а то м. Никифора. Одно — послання моралістичного змісту до Мономаха; воно зачіпає „вищу науку“ — говорить про психологію, про духові сили, і мабуть наслідком того, що митрополит в дуже делікатній формі хоче дати науку князю (здасться він хоче поучити князя, аби не покладав ся на своїх вірників і не давав волі гніву на підставі їх неправдивих донесень), а також мабуть і через незручність перекладача воно вийшло дуже темне для зрозуміння. Другий його твір — слово в неділю сиропустну — з проповідю гуманності; цікава в ній подробиця: митрополит на вступі пояснює, що не знаючи по руськи, написав своє поучення, очевидно — для відчитання в перекладі²⁾.

Переходимо до інших галузей з руської оригінальної творчости.

Близько підходить до проповідничої літератури своїм моралізаторським тоном наша агіографічна література³⁾. По формі вона переважно визначається сильною шабльоновістю: залежністю від форм, тона, манери візантійських житій, що приходили в великим числі на Русь в Прологах, Патериках і т. и. Що до свого літературного приготування, наші агіографи належать переважно до низшої школи, і се ще ратує їх по часті від перспективи — зовсім утонуті в риторичній балаканині, хоч само по собі сполучення „простого“ способу писання з візантійськими шаблонами зовсім не причиняє до літературної краси їх утворів; виїмків з цього погляду не багато⁴⁾.

¹⁾ Тексти — Заповідь у Голубінського I. 1 с. 509 (в новім вид. ще нема). Правила Іоана — в Памятниках древнерусского канонического права (Рус. ист. библиот. т. VI) і з коментарем у Ієнца; послання Теодосія — у Макарія т. II і в I т. Учених Записок.

²⁾ Послання до Мономаха в Руских достопамятностях т. I (1815), слово в нед. сиропустну у Макарія т. II.

³⁾ Спеціальна бібліографічна праця: Барсуковъ Історія рус. агіографів, Спб., 1889.

⁴⁾ Впливи грецьких житій на руські недавно почав був спеціально слідити Кадлубовский в статях: Очерки по історії древне-русской литературы житій святыхъ, Рус. фил. вѣстн. від т. XXXVII. Але він займається поки що життями пізнішими.

Ся агіографічна література, дотепер напевно нам звісна, не дуже велика. Окрім „Памяти й похвали“ Володимиріу Якова, що властиво треба уважати не житием, а дуже нескладним панетіриком, з коротким реєстром фактів Володимирового життя, маємо: анонімне „Сказание и страсть и похвала страстотерпцю св. мученику Борису и Глѣбу“, що звичайно вважається утвором Якова мніха й увійшло в Найдавнішу літопись; далі — повість про початок Печерського монастиря (в Найдавнішій літописі під 1051 і 1074 р.); два утвори Нестора: „Чтение о житии и погребении блаженную страстотерпцю Бориса и Глѣба“ і „Житие Θεодосия игумена печерскаго“; анонімне оповідання (в формі проповіді) про перенесення мощей св. Миколая до Бару і декотрі чуда його — все з XI в. З XII в. ми маємо дуже мало: може бути що до сього століття належало житие Антонія Печерського, давно страчене; може деякі чуда св. Миколая; є сказание про смерть Ігоря — його маємо в перерібках; є ще деякі записки що до свого часу не зовсім певні або до України не приналежні. З XIII в. маємо два більші утвори — дві повісті про Печерський монастир і його святих в формі посланий: еп. володимирського Симона до печерського монаха Поликарпа і сього Поликарпа до печерського ігумена Акиндина¹).

Найбільшою простотою й свободою від візантійських шаблонів визначається анонімна літописна повість про початок Печерського монастиря, писана якимсь сучасником Θεодосія, у всякім разі не Нестором, як надписується се оповідання в пізнійших патериках. Анонімне сказание про Бориса і Гліба (т. зв. Якова) теж досить просте і реальне, але вже автор впадає в шаблони мученичих оповідань і поспує свій твір сими шабляновими вставками, що дуже лихо пристають до його, зрештою досить реального оповідання.

В оповіданню Нестора про Бориса і Гліба реальні факти ще далеко сильніше притушовані шабляновою фразеологією. Його Чтение зісталося першим взірцем „справдешнього“ — уложеного по візантійським шаблянам життя на руській ґрунті. Воно починається від сотворення світа, коротким начерком божого „домостроїтельства“; Борис і Гліб змальовані по шаблянам святиців, так що нічого живого в їх фігурах не лишилося; прикмети святості вони показують вже від дитинства і під ті конвенціональні мотиви підтягнені всі їх пізніші учинки; взагалі автор, оче-

¹) Видання і література в прим. 36.

видно, старався можливо винищити все реальне в своїм оповіданні, аби його герої як найменше пригадували, що вони були Русинами XI в., а не з якої небудь „страни Каппадокійскія“. Але при тім всім життя зладжене досить складно і зручно. Більше реального змісту подає другий утвір Нестора — життя Теодосія: автор мав таку масу матеріалу про свого героя, що вона опанувала його й не дала вповні „обчистити“ життя з реальних подробиць; але при тім, як показали новіші спостереження, Нестор ішов теж за шаблоном — за життям Сави Осьвященного, беручи відти не тільки схеми, але й готові фрази й подробиці, і ними без скрупулів характеризуючи свого героя.

На кінець XI в., а по часті може й на пізніші часи припадають деякі писання про св. Миколая — одного з найбільш популярних у нас святих. Життя його, що давніше уважалося оригінальним, показується перекладом з грецького, натомість оригінальним треба уважати оповідання про перенесення його мощей до Бару, „похвалу“ — властиво коротке його життя, з моральною наукою при кінці, і кілька чуд. Виразніші прикмети руського письма мають чотири чуда: чудо з ковром, чудо з отроком всадженим у вязницю, чудо з дитиною впущеною в Дніпро, чудо з Половчином. Перші два відгрівають ся в Царгороді й описують ся якимсь руським подорожним, другі два — в Києві; на оповіданнях подорожного, правдоподібно, оперте й оповідання про перенесення мощей св. Миколая до Барі. Вони всі написані досить просто, чуда одначе автор пробує оживити драматизованнем, подекуди посованим незручними промовами від писання. Хронологічні вказівки мають царгородські чуда (2-а пол. XI в.) й оповідання про перенесення (кінець XI в.); коли написані інші — не знати; на особи авторів якихось вказівок витягнути не можна.

Повість про смерть Ігоря Ольговича мусіла істнувати в двох верзіях: одна написана в літописнім стилі, з певною політичною тенденцією — оправдати київського князя Ізяслава від закидів про участь в сім убійстві, зладжена мабуть кимсь із його київських прихильників, друга — вже зроблена в шаблонівім агіографічнім стилі. В чистім виді не заховала ся ані перша ані друга — маємо їх скорочення в літописах Київській і Суздальській¹⁾.

Повісті про печерський монастир Симона й Поликарпа написані ніби в формі листів: Симон, колишній печерський монах, пише до печерського монаха Поликарпа, заохочуючи його, аби був

¹⁾ Див. т. II с. 157.

задоволений своїм станом, і для того підносить сьвятість і славу Печерського монастиря. Поликарп пише до свого ігумена печерського архимандрита Акиндина, ніби в відповідь на його запитання оповідаючи йому про печерських сьвятих. Одначе ся листовна форма досить нескладно звязана з самими повістями (особливо другою), що від разу писали ся, очевидно, для людей сторонніх, з поза печерської братії — для публіки, як побожна лектура, на взір візантійських патериків. Повість Симона складаєть ся зі вступу, зверненого до Поликарпа, й двох частин. У вступі він докоряє йому за його марність і складає панетірик Печерському монастирю; в першій частині оповідає про важніших подвижників монастиря, їх подвиги й чуда, в другій — про чуда, звязані з історією засновання самого монастиря. Повість Поликарпа, по коротенькім вступці, зверненім до Акиндина, складаєть ся з дванадцяти оповідань про печерських подвижників, з моралістичною закраскою, ще яснійше зазначеною ніж у Симона. Обидві повісті написані зручно, складно, інтересно, не загромаджені бомбастом, сильно ворущають чуте й фантазію читача, й завдяки тому, не вважаючи на свій чисто аскетичний, місцями — навіть хоробливо-аскетичний характер, мали незвичайну популярність на Руси, не тільки в церковних, але і в сьвітських кругах. В первістній особности вони не заховали ся: дуже рано вони були злучені разом з літописною повістею про Печерський монастир, Несторовим житием Теодосія й деякими дрібнішими додатками в одну компіляцію під титулом Печерського Патерика; ся компіляція, дуже популярна від початку аж до нинішніх часів, дуже скоро витиснула самі послання: вони заховали ся тільки в Патерику, з ріжними редакційними змінами. Найстарші редакції Патерика маємо тепер з XV віка (числом три).

Староруська паломнича література досі репрезентуєть ся головнo тільки „Паломником Данила ігумена Руської землі“, що правда — утвором незвичайно популярним й інтересним. Се досить легко (розмірно) й інтересно описана подоріж в Палестину, зроблена десь між 1106—1108 ррр.; по декотрим подробицям здогадують ся, що автор був Сіверянином, зрештою ніяких ближших відомостей про нього не маємо. Завдяки досить легкому стилю, богацтву відомостей й масі апокрифічних подробиць вплетених в оповідання, Паломник сей тішив ся широкою популярністю. Се безперечно найбільше популярний твір староруської літератури: кодексів його тепер звісно близько сотки; найдавніші кодекси

одначе маємо тільки з XV в.¹⁾ По за тим маємо подорожники мало звістні, або до України не належні, як подорожник Новгородця Антонія Добрині (Адрейковича) до Царгорода²⁾.

Історичне письменство, судячи по його останкам, мусіло бути багато розвинене, але до нас дійшло виключно тільки те, що увійшло в літописні компіляції — головнo в одну велику компіляцію, що прийнятим звичаєм *per nefas* зветь ся Іпатською літописею. Ся збірка — то правдивий архив нашого письменства, де перешовали ся одинокі майже останки нашої старої історіографії, сліди — на жаль, часто дуже уривкові й слабі. Поза нею можемо вилловлювати переважно тільки поодинокі дрібні останки в иньших компіляціях, сучасних, як нпр. Суздальська літопись, і пізнійших — великоруських (особливо в т. зв. Воскресенський і Ніконівський) та польських (у Длугоша)³⁾. З більших творів, включених в сі компіляції, можемо вказати нпр. стільки разів цитовану повість баскака про Ахмата і курських князів — правдоподібно чернігівську⁴⁾. Крім того складали ся або доповняли ся руськими звістками та переробляли ся компіляції з всесвітньої історії, але тут іще ріжні верстви сеї роботи і те, що належить в них сим часам і українським землям, не можна вирізнити з якоюсь докладністю⁵⁾.

¹⁾ Вперше видав його в 1837 р. Сахаров; потім видавав ся він кілька разів, назву видання Норова — Путешествіе игумена Даниїла, Спб. 1864 і новійше — Веневітінова в I т. (вип. 3 і 9) петербурського Палестинского Сборника і осібно, 1885. Лицевой (ілюстрований) список хожденія Даниїла — Изданія общества древней письменности, 1881. Про Паломник — статья Веневітінова в VII т. Лѣтописи археограф. комисіи, 1884, його ж Замѣтки къ исторіи Хожденія Даниїла — Ж. М. Н. П. 1883, V і 1887, I, Рузскій Свѣдѣнія о рукописяхъ Хожденія Даниїла — Чтенія московскіи 1891, III, (тут описано 99 кодексів, з них 5 з XV віка), замітка Лященка в Словарі Брокгауза і Ефрона, sub voce, 1893, Заболотскій — Легендарный и апокрифическій элементъ въ Хожденіи иг. Даниїла, 1899 (Рус. филол. вѣстникъ т. 41 і 42). Також див. літературу про паломництво вище с. 407.

²⁾ Паломник в новім виданню Лопарьова в 51 т. Палестинского сборника.

³⁾ До останніх часів ті літописні компіляції лежали облогом. Останніми роками зачали живійші студії над великоруськими компіляціями — див. літературу в т. I екскурсії I. Для Длугоша дає вказівки Семкович у своїй дисертації *Rozbiór krytyczny dziejów Długosza*, Краків, 1877; звістки, зачерпнені на його гадку з затрачених руських джерел, виказує він на с. 53—4; деякі поправки до його поглядів мав я нагоду подати вище.

⁴⁾ Про неї вище с. 154 і 183—4.

⁵⁾ Див. літературу в прим. 32.

Тим важнійша для нас згадана українська збірка свійських літописей. Вона була зладжена, очевидно, на Волини, десь в останній четвертині XIII в. Її укладчик мав мабуть уже злучені до купи т. зв. Найдавнішу і „Київську“ літописи і прилучив до них Галицьку з її волинським продовженням. Кожда ж з сих літописей перше ніж перейшла до сеї останньої компіляції, перейшла теж через руки цілого ряду редакторів, а і в своїм основнім укладі складається з численних частин, з ріжнородних самостійних утворів, так що маємо тут цілий архив нашої історіографії.

Я вже попереду¹⁾ подав аналізу першої частини сеї трильотії — Найдавнішої літописи. Я вказав там, що її перша складова частина — т. зв. Повість временних літ, зладжена десь у середині XI в., була в другій половині XI і на початку XII в. кілька разів продовжена, розширена й перероблена, і так з'явилися одна по одній її остатні редакції: одна новгородська й дві київські. Одна київська редакція була зроблена в 1116 р. Сильвестром ігуменом видубицьким (кінчила ся 1110 р.); друга трошки довша, зроблена була коло того ж часу незвітною нам особою²⁾. В склад літописи окрім запозичень з чужих джерел, вставок теологічного змісту, документів і переказів, увійшло й кілька самостійних писань історичного (або релігійно-історичного) змісту — окрім самої Повісти временних літ, що послужила основою сеї літописи, увійшла сюди повість про Володимира, життє Бориса і Гліба, повість про початки Печерського монастиря, повість про війну Олега Святославича з Мстиславом, історія про Волинську війну якогось Василя.

Основою Київської літописи послужили київські записки, що з певними змінами увійшли в склад і Суздальської літописи: в остатній слід їх губить ся в середині XII в. В Київській літописи вони теж не заховали ся в чистій формі — тут вони злучені з иньшими київськими й чужими записками, як то видно з відмін записок Суздальської літописи і з подвійних звісток та з иньших слідів сполучення в самій Київській. Середину Київської літописи (від 1146 р.) виповнює простора повість про князювання в Києві Ізяслава Мстиславича, писана якимсь прихильником і то-

¹⁾ Т. І, екскурс: Найдавніша Руська літопись.

²⁾ Шахматов (Радзивилдовская или Кенигсбергская літопись с. 80 і далі) з певною правдоподібністю виводить для неї дату 1018 р. (менше правдоподібний вивід 1017 р. в попередній його праці — Общ.рус. літоп. своды с. 169 і 171). Він думає, що вона була зроблена на підставі Сильвестрової редакції в Переяславі й там продовжена. Се вже гіпотези тільки

варишом його походів, але й вона поперебивана иньшими звістками; в значній частині сї звістки ідуть з якогось джерела неприхильного Ізяславу, писаного, бодай в части, десь за Дніпром, мабуть в Чернигівщині. Зі вставок годить ся піднести оповідання про убійство Ігоря, злучене з двох повістей про нього, як згадував я вище. В третій четвертині XII в. слідно нову руку — якоїсь духовної особи спеціально прихильної династії Ростислава, що мабуть вела київську літопись в сій частині; але пізнійший редактор завів і сюди серію записок і осібних повістей українських і суздальських. Так за осібні сказання, до первісної літописи не приналежні, можна уважати оповідання про нахід Половців на „десятинний город“ Богородиці під 1172 р., про вибір печерською братією ігуменом Василя під 1182 р., про похід Ігоря на Половців під 1185 р.; суздальське джерело виразно видко в оповіданнях про еп. Федорця (під 1172 р.), про похід Андрія на Новгород (1172), про смерть Андрія й далші замішання в Суздальщині (1174). Серія галицьких звісток почавши від р. 1173 мабуть також не належить до первісної літописи, а взята з якогось західно-українського джерела, так само і легенда про третій хрестоносний похід під 1190 р. Нарешті замикає Київську літопись звістка вже нам похвала Рюрику з нагоди поставлення стіни в Видубицькїм монастирі, виголошена 1199 р.; її автор мабуть чи не був і останнім редактором Київської літописи¹⁾.

Більше одноцільний характер має Галицько-волинська літопись. Її вступна частина — оповідання про „великий мятєж“ по смерті Романа, була написана в формі пратматичного оповідання, без років, якоюсь близькою Данилови особою, правдоподібно з Галичини, не скорше десь як в 40-х рр. XIII в. Де що змінена при дальших редакціях, вона одначе заховала більше менш свою початкову форму; тільки в оповіданнях середини XIII в. помічаємо деякі посторонні звістки, внесені, очевидно, пізнішим редактором — пинські звістки, в звязку з котрими могли стояти й багаті відомости про події в. кн. Литовського та русько-литовську боротьбу, що виступають в середніх десятиліттях літописи (особливо в п'ятидесятих-сімдесятих роках). Можливо, що маємо тут останки якоїсь літописи з північної Волини, з сусідства Пинщини і в. кн. Литовського; серед них сліди вступної повісти зникають на 1250-х рр.

¹⁾ Про Київську й Галицько-волинську літописи див. прим. 37.

Сімдесяті й вісімдесяті роки літописи виповнені знову інакшим матеріалом: се волинський двірський літописець, близький до двору кн. Володимира Васильковича і його наступника Мстислава. Його оповідання, здається, кінчить ся з роком 1289, і кінцеві записки літописи мабуть вийшли з під иньшого пера; пинські звістки під кінцевими роками знову могли б вказувати на північну Волинь. Сі дальші верстви літописи, за прикладом її початку, зроблені були також без років, аж до самого кінця; очевидно, волинський літописець продовжав уже готову галицьку літопись. Роки поставлені, зовсім довільно і хибно, якимсь хронологізатором уже по злученню цілої Галицько-волинської літописи з Найдавнішою і Київською, і то тільки в однім з кодексів. І тепер маємо хронологію лише в Іпатським кодексі, а в иньших її нема¹⁾.

Таким чином, навіть не рахуючи дрібних записок, що могли часом походити з різних побічних джерел, в нашій літописній збірці ми, як бачимо, маємо результат роботи може яких кількадесяти людей з більше як двох століть. Характеризувати на купу збірну роботу, як то часом роблено²⁾, було б те саме що нпр. характеризувати цілу староруську літературу. Поодинокі письменники мали свої індивідуальні прикмети, ріжнили ся часом, рівнем освіти, школою, суспільною приналежністю, здібностями. Тому замість такої загальної характеристики зазначимо ріжні типи й напрями, а заразom і деякі спільні прикмети в сім історичнім письменстві.

Передовсім щасливою обставиною для нього мусимо ми уважати, що розвивало ся воно вповні, або майже вповні свободно від грецьких шаблонів, що нпр. так тяжко покалічили нашу агіографію. В староруським письменстві зіставали ся незвідними візантійські історичні утвори в властивім значінню того слова —

¹⁾ Шахматов недавно висловив здогади, що ся літописна компіляція, від повісти врем. літ. до Волинської літописи, була з кінцем XIII чи початком XIV перероблена й проредагована на ново за помочию иньших літописних компіляцій, ним гіпотетично викомбінованих: Чернігівської з кінця XIII в. і митрополичої компіляції м. Петра з 1305 (суздальсько-володимирської). Але се зовсім неправдоподібно — пор. мої замітки до його праць в Записках т. 59 і 67.

²⁾ Як найбільш крайній приклад вкажу посмертну книжку Арістова: Первые времена христианства въ Россіи, де характеризує ся літописний світогляд літописями від XI до XVI в. на купу, українськими, новгородськими, московськими і т. и.

себто прагматичні праці з традиціями античної історіографії, з штучною композицією. Звістні були головню переклади тільки таких хронік як Никифорова, Амартольова або Малялі, що через свою простоту, — повну примитивність не могли дати нашій історіографії нічого крім хиба найзагальніших технічних вказівок, котрих з рештою, з огляду на їх примитивність, історіографія наша навіть і не потребувала. І та християнська закраска, яку має вся наша історіографія, могла бути піддана її загальним тоном нашої освітї й книжності, не запозичена з візантійської історіографії. Отсїй своїй свободі від візантійського шаблону наша історіографія завдячувала ті добрі прикмети, які її взагалї відзначають — свою простоту, сьвіжість, силу, сей армат життя, епохи, що віє від неї і робить її чи не найціннішою частиною нашого старого письменства.

Безпосередній вплив літературних візантійських звїрців можна підозрівати хиба тільки в повісті про галицькі замішання (вступній частині Галицько-волинської літописи), з її принципіальним не звязаним хронологією праїматизмом — як каже автор: „хронографу же нужда єсть писати все и вся бывшая, овогда же писати в передняя, овогда же воступати в задняя“¹⁾, — з її риторичним стилем з штучними дісприкметниковими (партиціпіальними) конструпціями, з цілими сценами в клясичнім стилю, в тім роді нпр.: „одинъ же воинъ управи десѣницу свою, иземъ рогатицу и пояса своего, далече вергъ срази князя ятвяжьского с коня своего, и летящу ему до землѣ изыде душа его со кровью во адъ“²⁾, або в описи Ярославської битви: „бывшу знамениу сиченадъ полкомъ: пришедшимъ орломъ и многимъ ворономъ, яко оболуку велику, играющимъ же птицамъ, орломъ же клекъшущимъ и плавающимъ крылы своими и воспрометающимъ ся на воздухъ, яко же иногда и николиже не бѣ — и се знамение на добро бысть“³⁾. Але й се все могло з'явити ся наслідком впливу книжної лектури взагалї, наслідком школи, а не спеціальним впливом якогось історіографічного утвору. У всякім разі впливи сї дальше верхніх стилістичних прикмет не сягнули й тут: самий зміст і кольорит лишили ся неперушеними.

¹⁾ А. Попов (Обозрѣніе хронографовъ с. 69) зближує сї слова з словами т. зв. Еллинского хронографа: „Хронографу нужда єсть писати еликоже єсть: кый убо царствовалъ царь, отънележе бысть нарѣченъ царь; лѣпо єсть убо чтущему лѣтняя списанія количество смотрити мимотекущихъ лѣтъ, а не точію о преписанныхъ царствахъ“. Подібність дійсно єсть, але стилістична тільки і досить далека. ²⁾ Іпат. с. 552.

³⁾ Іпат. с. 533, витяти вище с. 59—61.

Християнська закраска, як я сказав вище, була загальною прикметою нашої старої історіографії; але у різних авторів вона виступає далеко не однаково. Маємо оповідання, що вийшли з рук монахів, як нпр. печерські записки, що стрічаємо в різних місцях на протязі Найдавнішої й Київської літописи; маємо частини, писані, безперечно, духовними особами, з сильно зазначеним релігійним тоном, як остатня третина Київської літописи, з її побожними характеристиками Ростиславичів, з такими глибоко перейнятими теплим релігійним почутем епізодами, як описи смерті Ростислава Мстиславича¹⁾ або Святослава Всеволодича²⁾. Подібний характер має й волинський літописець сімдесятих і вісімдесятих років XIII в.

З другого боку маємо знову партії, що вийшли по всякій правдоподібності від людей світських, або бодай по світському настроєних. Тут християнська закраска сходиться до minimum, як загальний відблиск християнізованої суспільності, а автора далеко більше цікавлять битви й походи як церковні справи. Такий характер, очевидно, мала повість про Ізяслава, використана в середній частині Київської літописи: подекуди вона дає здогадуватися, що автором її був якийсь учасник походів, може хто з боярства. Нпр. під 1150 р. в описи битви під Києвом читаємо: „Володимєрь же то видѣвъ, оже Кияне бѣжють, а сѣмо Чернии Клобуци за ны ѣдутъ“; се „ны“ — очевидно належить до Ізяславової дружини. Або під р. 1151 оповідаєть ся, що Ізяслав, почувши про знищення угорського полку, „рече слово то акоже и *перезе слышахомъ*: не идетъ мѣсто к головѣ, но голова к мѣсту“. Подібний світський характер має й повість про галицькі замішання.

Більшою або меншою церковною закраскою не вичерпують ся різниці між поодинокими літописцями. Нпр. в другій частині Найдавнішої літописи ми маємо повно записок про небесні знамення, чуда, дивовижі й т. п., — але даремно б шукали ми чогось подібного в згаданих оповіданнях про Ізяслава, або в цілій Галицько-волинській літописі; очевидно, треба рахувати ся на тут не тільки з віком, але і з чоловіком, й індивідуальні прикмети автора дають себе відчувати й тут, як де инде.

Як другу загальну прикмету нашого історичного письменства, поруч християнського світогляду, треба зазначити його лояльність супроти князівсько-дружинного устрою: ми не маємо ніяких записок писаних зі становища противного княжій влади. Така лоя-

¹⁾ Іпат. с. 362. ²⁾ Іпат. с. 457.

яльність не була одначе загальною прикметою нашої суспільности, й ся загальна прикмета нашої історіографії поясняється тим, що все наше історичне письменство (яке ми маємо) вийшло з кругів близьких або прихильних княжій влади й дружині.

Що до форми, то вона переважно проста, натуральна, літературними правилами незв'язана. Маємо оповідання зовсім прозаичні, сухенькі, маємо й закрашені поезією, підняті чутем до високого патосу: нпр. в оповіданні про війну 1093 р. — опис руських невільників, заграних Половцями, наведена мною в своїм місці¹⁾. Подекуди маємо виразні сліди користування з тогочасних поетичних памяток, але й незалежно від того поетичний кольорит дуже часто закрашує літописні оповідання. Штучну риторичну манеру бачимо тільки у автора Галицької літописи; але в дійсности він не був самотнім письменником такого напрямку: в нім скорше треба бачити самотнього в дохованій до нас історіографії репрезентанта колись значної літературної школи, чи місцевої галицької чи київської — се вже тяжко сказати. Його прикмети — штучний стиль, з масою дієприкметникових конструкцій, з надмірним уживанням *dativus absolutus*; при тім нахил до образів, прислів'їв і приказок; він має чимало спільного з стилем Слова о полку Ігореві, образовим, повним натяків і метафор; наведені вище взірці стилю галицького літописця можуть служити прикладами²⁾.

Тойже стиль пригадує й слово про збудованне видубицької стіни, котрого автора можна уважати остатнім редактором Київської літописи. Деякі спільні прикмети можна вказати також іще в однім творі, що належить до нашого письменства коли не особю автора то бодай школою — Молению Данила. Ми маємо в усіх тих творах, з певними відмінами очевидно, сліди літературної манери, що виробилася в XII в. на Русі, в першій лінії — в Києві, з сполучених впливів: з одного боку — візантійської книжної риторики, з другого боку — поетичної руської творчости. При тім одні пам'ятки стоять ближше до першої, як слово про видубицьку стіну, другі — до пісенної творчости, як Слово.

Моление Данила — се вложено в літературну форму прохання дружинника до свого князя. Автор описує своє нужденне становище, нарікає на своїх ворогів та пробує різними способами промовити до почуття князя; при тім пише образowo, з масою примівок і ігном, по часті книжного, по часті народного характеру.

¹⁾ Т. II с. 85. ²⁾ Див. ще вище с. 48.

Завдяки своєму ігномічному змісту Моленіє придбало велику популярність, багато переробляло ся, при чім його ігномічні партії розширяли ся новими вставками, а ті частини, що мали суб'єктивне значіння, говорили про приватну справу автора, — або викидали ся, або діставали теж літературну перерібку. Так з'явило ся кілька тих редакцій, в котрих Моленіє дійшло до нас, і з котрих ще досі не відтворено його первісну форму й зміст. Повстали навіть здогади, що се Моленіє ніколи й не мало иньшого значіння, як літературне, що й сам Данило й його пригоди ніколи в дійсности не мали місця, що се не більше як літературна форма, — але се погляд гіпекритичний.

Правдоподібна гадка, що Моленіє було адресоване до кн. Ярослава Всеволодича, князя Переяслава суздальського, що був якийсь час (1201—6 р.) також князем в Переяславі руським і в Новгороді (1214—36, з перервами). Автор Моленія — хтось з молодшої дружини, чи переяславсько-суздальської, чи якої иньшої — на се Моленіє не дає виразних вказівок; у всякім разі літературна школа його — українська. Вказівки Моленія толкують так, що автор був засланий за щось на оз. Лаче в Новгородській землі, як підозрівають — за брак відваги на війні; але висловлена була й иньша гадка — що ці вказівки треба уважати пізнішими додатками, і в своїй початковій основі се було просте прошенне ласки у князя від якогось невдалого в своїй кар'єрі книжника. Автор підносить свої чесноти, головню розум, та всякими аргументами силкуєть ся прихилити до себе князя. Окрім літературного інтересу, Моленіє має й чимале чисто історичне значіння, як пам'ятка сьвітської культури, а також і своїми висказами й нападками на тодішню суспільність. Шкода тільки, що його первісні частини не відреставровано досі докладно¹⁾.

Слово о полку Ігоревім зістаєть ся одинокою, захищеною в значній цілості пам'яткою староруської поетичної творчости. Се робить його пам'яткою незвичайно високого, виїмкового історичного інтересу: воно відкриває перед нами цілу сферу староруського культурного життя, одну з найбільш інтересних, про котру без нього ми не мали б майже ніякого поняття — сьвітську поетичну творчість. При своїй одинокости воно дає нам цілий ряд вказівок на широкий розвій сеї поетичної творчости в давній Русі: називає імена поетів (Боян, можливо ще й Ходина), вчисляє деякі теми, властиво — героїв пісень: Ярослава, Мстислава Володимирча,

¹⁾ Літературу див. в прим. 38.

Романа Святославича, вкінці самим своїм стилем, технікою поеми свідчить про існування поетичної традиції, школи.

Так нпр. незвичайно вдаряє нас у очі поганська стихія в Слові. Ми стрічаємо в ній імена старих богів — Даждь-бога, Хорса, Стрибога, Дива, не кажучи вже, що все Слово перейняте натуралістичним, поганським світоглядом. Прийняти, що в другій половині XII в. серед української інтелігенції, до котрої безперечно належав співівець Слова, так живі були поганські релігійні вірування (як то деякі давніші дослідники приймали) — абсолютно неможливо. Так само тяжко припустити, аби якому небудь поету прийшла гадка в 2-ій половині XII в. без всякої попередньої традиції покликати до життя давно пережиті імена богів і в таким антикварнім стилі уложити свою похвалу христолюбним князям. Ми не можемо толкувати цього елемента инакше як тільки так, що на Русі була стара поетична традиція, поетична манера, школа, що тягла свої початки ще з поганських часів, і завдяки їй ці поганські імена й епітети, в роді „Русини — Даждбогові внуки“, „Русь — земля Трояня“, „вітри — Стрибогові внуки“, і т. и., законсервувалися в християнських часах і не бентежили христолюбних слухачів, як не тривожили середньовічних католиків Апольони й Мінерви наслідком такої ж традиції. До таких самих гадок приводять нас спостереження й над стилем Слова: він незвичайно стиснений, повний поетичних символів, стягнених поетичних образів, натяків, так що як на теперішнього читача, стиль сей дуже темний і трудний: ми любуємо в ній тепер, тільки маючи за спиною лєгїон коментаторів Слова. І се знову треба толкувати тим, що в давнину Слово не стояло так відокремлено й одиноко, як тепер, що воно опералося тоді знову на поетичну традицію покоління, оперувало широко розповсюдженими в сій поезії й загально-звістними образами, символами і т. и., на які досить було авторови натякнути.

При тім, очевидно, поезія ся не була народня в звичайно прийнятій значінню цього слова, а артистична, що одною ногою операла ся на народній поезії, а другою на впливах книжної — візантійської й русько-візантійської літератури. Такий характер має й Слово, що, кажу, мусіло операти ся на давніший уже поетичній традиції, і тільки з цього боку його характер стає нам зрозумілим, а з другого боку — воно входить в течію, щоб так сказати ученої поезії й артистичної прози, котрої кілька інших утворів з кінця XII і першої половини XIII в. ми можемо вказати, як Слово про видубицьку стіну, Молєніє Данила, Галицька літопись.

Досить виразні сліди книжності можемо бачити і в самім поетичнім апараті Слова¹).

Окрім Слова, про розвій поетичної творчості свідчать нам з рештою ще й інші свідки — се останки поетичних утворів, що увійшли в наші літописи. Я мав уже нагоду в попередніх томах вказувати на такі останки, і тепер ще раз, не претендуючи на повноту, вкажу більше помітні своєю формою сліди староруської поезії в літописах. Такі сліди маємо в описи битви під Листвином, що можуть іти з пісні Боiana (другий епізод, що теж, судячи по згадці Слова о п. Іг. міг опирати ся на Боianовій поезії — битва Мстислава з Редедю, в літописи передано досить сухо і не-поетично). В історії смерті Романа Святославича єсть кілька поетичних тонів, що можуть також іти з Боianової пісні. Далі останки якогось епосу можна добачати в звістці про боротьбу з Половцями Мстислава і заслання полоцьких князів. В Галицькій літописи зістали ся деякі натяки на пісні про Романа. Се все дрібні куснички, окрушинки, але маємо й більший фрагмент прекрасної, поетичної пісні з цікля русько-половецької боротьби — про хана Отрока і гудця Оря²). Як сей уривок так і інші вичислені тут (принаймні — більшість їх) по всякій правдоподібності належать не до народніх пісень, але до штучних творів, до тої дружинної поезії, котру заступали Боian і автор Слова.

Крім того маємо парафрази старих епосів, як повість про боротьбу отрока з Печеніжином, як повість про Демяна Куденевича³); се старі (перероблені) записки того, що в пізнійших моді-

¹) Вкажу кілька інтересніших подібностей з книжної літератури. В перекладі Хроніки Малялі: „примѣ уѣ своєю крѣпостію и ста крѣпко исполняв ся“. В Хроніці Манасії: „грѣчестіи кони напоиша ся водѣ ефратскихъ“. У Йосифа Флявія: „подбострите души ваша на мсти, исполнивше ся ратнаго духа, яко родивше ся съ оружіємъ“; „образомъ подобни туромъ“. В апокрифічній повісті про Соломона, він шукаючи жінки, „по-летѣв по під небом ясным соколом, і не знайшов під небесним облаком, пішов по землі лютим звѣрем, і не знайшов ніде, пошлив шукою по морю і не знайшов.“ Декотрі подібності, як бачимо, досить близькі, але не конче всі мусіли бути зачерпнені автором Слова о полку Ігоревім безпосередно з книжних творів — се лише пункти стичности взагалі сучасної поетичної школи з книжною лектурою. Література Слова в прим. 38.

²) Іпат. с. 104, 143, 217—8, 480, пор. т. I с. 573, т. II с. 19—20, 72, III с. 16. В оповіданню про Мстислава маємо такі поетичні гіперболі як загнання Половців за Яік, далі така подробиця, що полоцьких князів виправляють у трох човнах до Царгорода, пахне також якоюсь піснею.

³) Див. т. II с. 358.

фікаціях ми маємо в великоросійських билинах т. зв. Володимирового пікля. В сих билинах й історичних піснях також задержалося не одно з староруської дружинної поезії, хоч сі останки не завсіді можна тепер докладно вирізнити¹⁾. Народня українська поезія теж донесла нам не одно з староруських часів. Бачили ми вище в ній образи кн. Романа і його дітей²⁾. В обрядових піснях — колядках, щедрівках, весільних малюсть ся перед нами обставина князівсько-дружинного життя, перейнята сими піснями очевидно тоді, коли се життя ще було живим і сильним. Я вище підносив³⁾, що весільний обряд ми маємо перетворений на сі князівсько-дружинні мотиви: молодий і молода виступають як князь і княгиня, їх окружують бояре, з старшими боярами на чолі, й численніша дружина:

Заграно, забубняно — а в княжім дому рано:
А збирайте ся, а зіжайте ся, бо ми поїдемо, та поїдемо —
Бо ми поїдемо та поїдемо та до славного міста!
Ой вибемо та вишибемо камяну стінку,
А візьмемо та привеземо та Івасеві жінку.

Не гнівай ся, тестю! не у мнозі зять їде, не багато бояр везе
Да сто коней верхових, да сімдесят взових!...

Ой зацьвила калинонька з ожиною
Приїхав Івась з дружиною...

На горі пшениця рясна — наша княгиня красна
На долі овес зелений — наш княжище мерзений⁴⁾, і т. и.

¹⁾ З великої літератури билин я згадаю тільки декотрі праці, ті головні, що звертали більшу увагу на історичну генеалу їх: Майковъ О былинахъ Владимірова цикла, Спб. 1863. Петровъ Слѣды сѣвернорусскаго былеваго эпоса въ южнорусской народной литературѣ, 1878 (Труды К. Д. А.). Веселовскій Южно-русскія былины, I—II, 1881 і 1884 (Сборникъ II отд. академіи т. 22 і 36). Дашкевичъ — Къ вопросу о происхожденіи русскихъ былинъ, К., 1883 (і Чтенія истор. общ. Нестора т. III). Халанскій Великорусскія былины кievскаго цикла, Варшава, 1885, і його ж: Къ исторіи поэтическихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ (Ж. М. Н. П. 1902. VIII і 1903. XI). Ждановъ — Русскій былевой эпосъ, Спб., 1895. Вс. Миллеръ — Очерки русской народной словесности — Былины, Москва, 1897. Найновіше: Лобода Русскія былины о сватовствѣ 1904, і критика Трубицина в Ж. М. Н. П. 1905, VI (загального характеру). Дивись іще т. I с. 390.

²⁾ Див. т. II с. 405—6 і т. III с. 16.

³⁾ Т. I с. 305—6.

⁴⁾ Труды экспедиціи въ югозап. край IV с. 335, 431, 475, пор. 429, 306 (гумористична карікатура старшого боярина). Головацкій III. 2 с. 260, пор. 231, 280.

Серед колядок ми стрічаємо мотиви дружинного життя, дружинних походів на руські волости й на чужі землі. Такі напр. пляни

Ой ходімо ж ми до ковальчика
До ковальчика, до золотника,
Покуймо ж собі мідяні човна,
Мідяні човна, золоті весла,
Ой пустимо ся ж на тихий Дунай
Долів Дунаєм — під Царегород:
Ой чуємо там доброго пана,
Що платить добре за служеньку —
Ой дає на рік по сто червоних,
По коникови, тай по шабельці,
По парі сукон, тай по шапочці,
Тай по шапочці, тай по панночці...

Або образ такого проводиря дружини (князя):

Ой спід гори да стоять тумани,
Да то не тумани — пара з коней йде!
Ой там же військо — аж землі важко,
Ой там у війську пана не має.
Ой одзоветься зличний паниченко,
Славного отця і пані матки:
„Я ж в тому війську да паном стану,
Велю гармати наворочати,
В Чернигов город велю стреляти“!
Ой бє да бє він в Чернигов город.
Там його не знали ні царі ні пани,
Винесли йому миску червінців —
Він тоє забрав, шапочки не зняв, не подяковав.

І таким же способом збирає контрибуції з Переяслава — де дають йому коня у зброї і вкінці з самого Києва, де дають йому панну в наряді¹⁾.

В основі сих образів відбивається зовсім ясно обстановка князівсько-дружинних часів.

Розуміється, самими дружинними темами поетична творчість не обмежала ся, а обіймала далеко ширші сфери творчости. Так не що давно звернено увагу на т. зв. Слово о Лазаревім воскресенні, й висловлено правдоподібну гадку, що в сій поемі на тему апокрифічного схождения Христа в ад маємо твір староруський: він дійсно своїм складом пригадує ті поетичні твори, які ми ви-

¹⁾ Антонович и Драгомановъ Истор. пѣсни малор. народа с. 1 і 69.

числили вище, як продукт літературних напрямів кінця XII і XIII віків¹⁾.

Так представляється стара наша література. Я переглянув її по галузям і категоріям, але і з powyше поданого можна було помітити, що вона складається на досить суцільний образ, навіть при всій нинішній фрагментаричности нашого матеріалу, при величезних прогалинах, та відбиває в собі провідні ідеї свого часу й життя, не вповні вправді — але ж про яку стару літературу й можна сказати, що вона відбиває в собі життя у всій його всесторонности. Бачили ми, як всесторонно панує й розвивається по різних галузях його провідна культурна ідея того часу — християнізації й моралізації суспільности. З другої сторони, широко приходять в нім провідні суспільно-політичні ідеї, особливо сильно виражені в письменстві історичнім, але і в інших родах літератури зазначені також досить сильно (повісті про Бориса і Гліба, цілий ряд церковних поучень на політичні й суспільні теми, писання Мономаха, Паломника Данила і Слово о полку Ігоревім з їх пієтизмом для „Руської землі“, по часті навіть Моленіє Данила). Повість временних літ відбиває нам ідеї творячої епохи — процесу будови Київської держави; пізнійші твори — з часів розкладу її, скупляють всю енергію суспільної гадки коло консервування сеї грандіозної будови, що „стяжали дѣды і отци трудомъ великимъ и хороборствомъ“, коло охорони „Руської землі“ від внутрішнього розкладового процесу і зверхніх ворогів.

Сі ідеї часів розкладу не можуть бути так ясні, так сконцентровані як ідеї часів будови, але вони відчувалися суспільністю дуже живо й знаходять собі в літературі відгомін вповні виразні. Ідеї братолюбства й „покоренія князів“ — життя Бориса і Гліба, слова „о князехъ“, літописи, накликування до солідарности в інтересах Руської землі — в літописах, в слові о полку Ігоревім, ідея політичної одности й солідарности сеї Руської землі, що бореться против окремішности земель, против все більшого відокремлення галузей східного Словянства, ідеї милосердя й справедливости в відносинах суспільно-політичних, поручувані учительною літера-

¹⁾ І. Франко — Слово о Лазаревѣ воскресеніи, Записки Наук. тов. ім. Ш. т. XXXV. Недавніми часами справу давніх русько-словянських віршів духовного змісту порушив Соболевский: Черковно - словянскіѣ стихотворенія отъ IX — X вѣкъ и тѣхното значеніе за черковно-словян. езикъ, в XVI т. болгарського Сборника і потім, по російськи, в Трудах XI сѣзда т. II (Черковно-словянскія стихотворенія); але в сій статі він займається тільки староболгарськими віршами на руській ґрунті.

турою князям і їх агентам — все се характеризує тодішню літературу досить сильно й одностайно.

З формального боку бачимо в ній також певну звязність: певні напрями, що стрічаються й навіть борються між собою, певний рух, певну еволюцію, яку нпр. можемо помічати, ідучи від простих переказів епосу X в. до „украшених“ епізодів XIII в., від риторства Іляріона до похвали Рюрику або Галицької літописи, від перших агіографічних проб до елеганції печерського патерика XIII віка. Єсть і певна літературна традиція, уживання старших писань пізнійшими літераторами — всі ті елементи, які ми зв'язуємо з певною еволюцією, хоч — при звістних уже нам перешкодах в правильнім розвою життя і тій уривковості нашого матеріалу, і виступають вони не в такім багатстві та виразності, якого б собі міг бажати історик літератури¹⁾.

На тім кінчу сей огляд. Прощаючи ся з давньою Русію, підсумуємо де що з зроблених над нею спостережень.

Початки культурного й державного життя українсько-руських племен виходять далеко за границі історичного життя. Коли починають ся докладніші історичні відомості про них — в X віці, ми застаємо їх серед процесу сформовання великої державної системи. Але процес сей не виробив ніякої трітньої великодержавної

¹⁾ Підношу се особливо супроти дуже скептичних голосів, які останніми часами давали себе чути на тему старої нашої літератури серед великоросійських учених. Див. Никольського Ближайшія задачи изучения древнерусской письменности, 1902 (Пам. др. писем. ч. 147 — пор. замітки до неї дра Франка в LIV т. Записок Н. Тов. ім. Ш.), Соболевского Несколько мыслей объ древней русской литературѣ (Извѣст. отд. рус. яз. 1903, II, особл. розд. III), й особливо: Истрина рецензію на древ. рус. литер. Владимірова в Ж. М. Н. Р. 1902, III і Изъ области древнерусской литературы, V, тамже 1905, VIII. Істрин при тім без міри понижає київську літературу в порівнянні з московською та підносить значіння інших центрів літератури й освіти, які поруч Київів існували в XI—XII вв. Не входячи в деталі сих статей його, пересипаних досить несмачними алюзіями на адресу українських поглядів, я піднесу тільки, що ті всі аргумента, якими він боронить вартність володимиро-московської літератури XIII—XIV в., можна майже в цілості перенести на літературу київську, а що до областних центрів XI—XII вв., то та література й освіта, яка могла там існувати, була майже в цілості тільки філіяцією київської, її інтегральною частиною.

Нпр. проф. Істрин, опираючи ся на послання Клима, вказує на Смоленськ як на такий центр (рецензія, I. с. с. 232—5). В дійсності Смоленськ в першій половині XII в. стояв в найтісніший зв'язок з Київом, був його експозитурою. Ростислав, котрого двір виступає огнищем тої просвіти, був київським княжичем, посадженим в Київ, що чекав лише хвилі,

організації. Велика Руська держава зіставала ся механічним утвором, котрий удавало ся тримати в цілости тільки особистими впливами і заходами, і по кількох пробах відреставрувати сю державну систему вона починає рішучо розсипати ся. За всім тим істнуваннє сеї великодержавної звязи полишило глибокі впливи на суспільнім й культурнім житю, зблизивши українсько-руські племена, привівши до певної однотайности елементи суспільної й культурної еволюції у них, та заложивши під неї широкі підстави. Се, що в пізнійшій розвою сих племен, при індивідуальних їх відмінах, ми знаходимо певну одність, в значній мірі було результатом істнування великої руської державної системи.

Не виробивши трівкої організації для більших державних комплексів, давня Руська держава тим самим стала перед перспективою дроблення *in infinitum*. Сей процес, повільно, з перервами і реакціями, переходить дійсно протягом двох століть; тільки завдяки чисто припадковим обставинам задержали ся у нас до кінця такі більші державні комплекси як Галичина та Волинь в другій половині XIII і першій половині XIV в. Але глядаючи по за історію чисто політичної організації, се був процес розвою, а не розкладу, житя, а не умирання. Суспільно-політичні підвалини, що лежали в основі руського державного житя, серед сього ніби розкладу далі розвивали ся невинно: досить зауважити, що на кінець XI в. і початки XII в. припадає розвій державного й приватного права (далі наші відомости про його розвій уривають ся), на XII—XIII — дуже інтензивний розвій матеріальної культури й штуки.

В розвою староруської культури сих часів, насамперед треба занотувати дуже сильно зазначений вплив орієнтальний. В XI—XIII вв. ми стрічаємо ся уже з сильно модифікованими на українським ґрунті мотивами його, і се показує на довгий культурний процес, котрим Русь опанувала мотиви орієнтальної культури й штуки та

котра мала його перенести до Київa. Його двір мусів мати в значній мірі характер київський. Я вище (с. 474) висловив здогад, що Григорій, котрого Фома називає своїм учителем, і про котрого з таким поважаннем говорить Клим, був звістний ігумен Григорій св. Андрея в Києві, дуже поважаний Мстиславом, батьком Ростислава. Се поясняє нам близькість Фоми до Ростислава, а zarazом вказує нам, якої школи був Фома. Київської, як виходить. І Клим Смолятич, припустивши, що був він з Смоленська (хоч се не так певно), розумієть ся, мусів бути чоловіком київським по своїй школі, контекстам, всьому житю; инакше як би міг дістати ся на київську катедру? Ізяслав не був прецінь смоленським князем, і ніколи не бував там.

Сього малого прикладу вистане для обережности в оцінці тих областних центрів.

самостійно їх почала розвивати; уже з огляду на се ми мусимо початки сих впливів відсунути значно назад. З кінцем X в. приходять нові впливи — візантійські, де в чім близько споріднені з орієнтальними, бо годішня візантійська культура сама була глибоко перейнята орієнтальними елементами, де в чім знов оперті на античній традиції або на основі християнській. Дальший розвій української культури тим способом, силою історичних обставин, зазначав ся в напрямі сполучення впливів орієнтальних і візантійських, перетравлення їх та вироблення під сими впливами на своїй національній основі оригінальної української культури.

Головним тереном її було тоді Подніпрове, спеціально Київщина; її культурний розвій і пішов у сім напрямі, як можемо бачити з пам'яток XI—XII вв. Західні впливи сюди сягали слабо: за далеко лежали головні осередки західної культури та не мала тоді вона так і чим заїмпонувати тодішній Руси. Але напади турецьких кочовників від довшого часу підтинали економічний добробут Подніпровя, й Київщини спеціально, і тим здержували та ослабляли культурний розвій, а татарський погром, задаючи рішучий удар державному життю Подніпровя, підірвав і тутешнє культурне життя. Відповідно до того з початком XIII в. вага українського культурного життя переходять на захід, на Волинь і в Галичину.

Се мало важне культурне значіння. Західні впливи, незначні в Київщині, тут були все значніші, і з перенесенням сюди головного українського осередка політичного й культурного, вони набирають великої ваги для всієї України. В XIII і першій половині XIV в. ми бачимо уже сильний розвій їх тут. До двох давніших культурних впливів, під котрими розвивала ся українська культура, таким чином приходять третій. Се заповідало ще більшу повність і ріжnorodність українській культурі в будучности, але з другого боку сей переходовий процес — атрофія подніпрянських культурних осередків, перенесення їх на захід, перелом в самім змісті української культурної еволюції наслідком переваги впливів західних — все се мусіло задержати, загальмувати розвій культури, вона мусіла „приболіти“, як дерево, від сих усіх перемін.

В XI в., приміром, наша староруська культура стояла, можна сказати, більше менше на рівні з центральною Європою, особливо в культурі матеріальній, штуці, в артистичнім промислі. В сфері літературної й наукової роботи західно-європейські культурні круги мали улекшену роботу, через прийняту латинську мову маючи безпосередній приступ до античної спадщини, так що скільки українські, взагалі східно- й полуднево-словянські землі витривали тим, що

робота їх книжної меншости була приступна для некнижної більшости, не була від неї відгорожена, — так знову програвали на утрудненім приступі до своїх культурних джерел¹⁾; але вкінці і в сій сфері порівнянне для українсько-руських земель дуже некористно не випадає. В сумі й староруська й центрально-європейська культура в тім часі стояли більше менш на однаковій стопі учеництва супроти культури антично-християнської й орієнтальної. Але по тім переходовім процесі, звернувши ся в XIII—XIV вв. лицем до заходу, наша українська культура стає в ролю ученика західно-європейської. Наслідком того західно-словянські землі, що перед тим, бодай декотрі (як Польща), стояли в культурнім розвою позаду Руси, стають тепер перед нею — тому що скорше стали учениками Заходу ніж вона²⁾. Але страчене в часі могло з лихвою бути нагороджене в ріжносторонности українсько-руської культури — коли-б не нові удари.

Ахилевою пятою староруської культури й культурного життя взагалі було те, що вони опирали ся тільки на верхню меншість, яка домінувала в суспільности (як то з рештою бувало майже всюди). Суспільно-політичний устрій, на котрім опирала свою силу й впливи ся верхня меншість, а посередно — опирала ся й культура — був широким народнім масам більше несимпатичний як симпатичний. В тім всім нічого дивного, було так майже всюди; але у нас та верхня меншість, не маючи опори в сих масах, не мала при тім і стільки свідомости й активности, зрештою — й сили, аби удержати в своїх руках суспільність, коли захитала ся політична будова. В середині XIII в. упав князівсько-дружинний політичний устрій на середнім Подніпрові — з ним тратить ґрунт боярство, багате міщанство, духовенство, то значить як раз ті верстви, що ними

¹⁾ Уживанне латинської мови давало ще й иньшу вигоду західнім книжникам — се була готова мова, котрої треба було тільки вчити ся, наші ж письменники оперували словянською — котру треба ще було виробляти. При тім се була мова анї вповні своя, анї вповні чужа; тому з під латинської мови на заході, а потім і в західній Словянщині виплинула народня літературна мова, а у нас ще довго потім — до Котляревського і по ній — люде вагали ся між словянщиною й русиною.

²⁾ Цікаво одначе, що ще в XIII—XIV в. (кінчаючи часами Ягайло) в Польщі звертали ся до услуг руських будівничих і малярів в будові церков (див. факти у Войцеховского *Kościół katedralny w Krakowie*, 1900, і розвідку Мар. Грушевської Причинки до історії руської штуки в давній Польщі, *Записки Наук. Тов. ім. Шевч. Льв.*). Виходить, що властиво лише з XV віком Польща бере рішучо гору над Русію в культурнім життю.

держав ся культурний розвій, та розбігають ся в значній частини куди видно. Тримаєть ся по тім західня Україна, і служить культурним огнищем іще століть, але з упадком державного життя на Подніпрянщині вона стоїть одиноко, на власних силах, і коли стала ся нещаслива пригода — урвала ся династія, тутешні верхні верстви показали ся безрадними супроти натиску двох сусідніх держав — Польщі й Литви.

Литовська зверхність бодай не вносила значних перемін в культурне й національне життя. Польська знищила матеріально й морально ті верхні верстви, котрими держала ся руська культура, й вони упадають, щоб дати місце шляхті польській, німецькому міщанству. З тим упадком їх культурний розвій Руси був перетятий майже до споду: тільки низом, народніми масами та низшим духовенством, текла ще, струмком тощим і бідним, староруська культурна традиція, себто ті нуждені останки староруської культури, які встигли перейти в ті низші верстви.

Коли застановляють ся над сим фатальним переломом в життю українсько-руського народу, звичайно порівнюють з принесеною на Русь в XIV в. польсько-німецькою цивілізацією ті бідні останки староруської культури, та говорять про добродійство, зроблене Руси тою західною цивілізацією. Але забувають при тім, що тими нужденними останками не можна міряти староруської культури. Забувають і те, що в XIII—XIV вв. та староруська культура сама зблизила ся і зближала ся все більше до західньої культури¹⁾, й могла власними силами вибирати з неї все користнїйше, сподучаючи те з переказаними її культурною традицією елементами орієнтальними й візантійськими, та не оплачуючи сих культурних запозичень так як вона заплатила з польською окупацією — повним обрабованнєм і пониженнєм українсько-руського народу, при чім властиво народні маси із тої нової цивілізації могли дуже мало скористати з рук її ніби то провідників.

Русь і староруська культура від того фатального перелому не виграла нічого, а втратили — безконечно. Староруська культурна еволюція, що заповідала в будучности такі інтересні овочі не тільки своєму народу, але й загально-людській культурі, була тою катастрофою перервана силоміць, в повноті своїх сил і надій, на шкоду не лише свого народу — на шкоду цивілізації взагалі.

¹⁾ Див. т. II с. 483—5, т. III с. 429—31.

ПРИМІТКИ.

1. Література Галицько-волинської держави XIII—XIV в.

Історична література Галицько-волинської держави XIII—XIV в. представляється дуже сумно. Загальні праці про Галичину вичислені в т. II прим. 2 перестаріли ся; новіший огляд Ан. Левіцького: *Ruthenische Theilfürstenthümer (Oesterreichische Monarchie in Wort und Bild, Galizien)* не йде в рахунок, як короткий конспективний (і при тім часто недокладний) перегляд. Праці по історії Волини (вичислені в прим. 7), хоч новіші, обмежують ся лише коротким і часто поверховним переглядом важніших подій. Серед монографічної літератури перше місце займає й досі написана перед близько тридцятьма роками монографія Дашкевича: *Княженіє Данила Галицького по рускимъ и иностраннымъ извѣстіямъ, К., 1873 (відбитка з Университетскихъ Извѣстій)*. Праця написана справді талановито й основно, але уложена так, що не дає докладного перегляду історії сього часу, а тільки загальний огляд, до котрого долучені нагромаджені в нотках різні деталіні замітки й більші екскурси. Се дуже утрудняє користання з неї; з рештою й історичного матеріялу від того часу прибуло багато, а деякі прогалини в заграничних матеріялах були в ній відразу (треба знати, що се була студентська робота автора). Заповіджена потім автором і, скільки знаю, навіть написана — ще в 80-х рр. — „монографія по історії Руси в другій половині XIII в. і в першій половині XIV“ (див. його *Замітки по історіи Литовско-русского государства* с. 46), на жаль, так і не була видана автором; він надрукував тільки маленьку, але дуже основну монографію по історії зносин Данила з папами (*Первая унія югозападной Руси съ католичествомъ* — київські Университетскія Извѣстія 1884, VIII і особно).

Так само не появилася ніяка заповіджена монографія — проф. Бузескула про Мстислава Удатного: він надрукував тільки маленьку хронологічну замітку *О занятіи Галича Мстиславомъ Удалимъ* (*Журналъ Мин. Нар. Прос.* 1881, III), без особливого значіння. Поза тим для

історії боротьби за Галич маємо згадану вже монографію Людв. Дроби — *Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami* (Rozprawy wydz. hist.-filozof. XIII, 1881), і ще давніші монографії про одного з її пізнійших героїв, Ростислава: Palacky *O ruském knížeti Rostislavovi otcí královny české Kunhuty* (Časopis Muzea král. Česk. 1842, I, переклад в московських Чтеніях 1846, III) і Палаузовъ — Ростиславъ Михайловичъ, князь Мачвы (Ж. М. Н. П. ч. LXXI і особно, Спб., 1851).

Для галицько-польських відносин, особливо для династичних звязків цінні екскурси у Бальцера *Genealogia Piastów*. Сюди ж належить згадана розвідка Дроби. Монографія Шараневича *Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte*, 1872, цінна головню для русько-угорських відносин за Данила, окрім того займаєть ся по часті й русько-польськими відносинами та хронологією Галицько-волинської літописи. До угорських відносин 1-ої пол. XIII в. спеціальна розвідка Каляя про коронацію Кольмана — див. в прим. 5 і замітки про угорські й австрійські справи Данила — див. прим. 8. Монографія Вертнера (Moritz Wertner) *Die Regierung Béla des IV nach urkundlichen Quellen bearbeitet* (Ungarische Revue (1893) для угорсько-руських відносин дає дуже мало. Автор не орієнтував ся в руських справах і дальше цитат документів не пішов. Для історії зносин Данила з Римом окрім згаданої вже статі проф. Дашкевича згадаю ще давнішу статтю Мурковського Даниль Романовичъ Галицькій въ сношеніи съ Римомъ (Кіевскія епархіальныя вѣдомости 1873) і Петрушевича Тайные переговоры кн. Данила Романовича съ римскимъ престоломъ и коронація тогоже на Галицкого короля, в його книжці: *Ист. извѣстіе о церкви св. Пантелеймона близъ Галича*, 1881, з новішого — працю Абрама *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi*, що дотикає також і нинішних справ, в звязку з церковними відносинами. Русько-литовські відносини середини XIII в. оглядає солідна праця Лятковского *Mendog*, Краків, 1892 (відб. з *Rozprawy wydz. hist.-filozoficznego*, XXVIII). Для часу від смерті Данила і кінчаючи початком XIV в. нема в науковій літературі нічого спеціального, окрім справи засновання галицької митрополії (про неї в IV главі); аж для остатніх десятиліть Галицько-волинської держави маємо багату монографічну літературу, вказану в прим. 12.

Для хронології подій XIII в., що робить великі труднощі (бо головне джерело, для маси фактів одинокі — Галицько-волинська літопись не має хронології, а та що *per nefas* виставляєть ся в тексті її видавцями, зроблена пізнійшим переписувачем, зовсім довільно, і нічого не варта), див. мою спеціальну працю: *Хронологія подій Галицько-волинської літописи*, 1901 (з *Записок Наук. Тов. ім. Шевченка* т. XLI); там вказана й иньша література хронологічних часів.

2. Польські й інші західні звістки про смерть Романа (до с. 16).

Звістки польських річників про смерть Романа див. в Monumenta Pol. hist. — т. II с. 836 (місце і дата смерті), 876, т. III с. 46 (неважне, з Великопольської хроніки), 70, 162—3, 171 (подробниця про погоню до Володимира), 206, 305, 353 (тут про червону воду Висли), 715.

Кадлубек також заповів оповідання про смерть Романа (М. Р. h. II. 440), але в теперішніх кодексах цього оповідання нема. Бельовский (ibidem) догадував ся, що се Кадлубкове оповідання маємо в однім, а пізнійших цитованих мною вище краківських річників, але Кадлубек певно, потрапив би більше оповісти про се, ніж та записка річника. Великопольська хроніка (М. Р. h. II. 553) дає дуже скупу звістку: по зариторикою або такими поясненнями, що Роман *potentissimus princeps Ruthenorum duci Lestkoni tributa denegat*, маємо тут тільки подробницю, що в битві багато Русинів потонуло в Вислі. Длуґош переписав її оповідання з ріжними додатками й прикрасами під 1204 р., додавши ще про часті набіги Романа на Сендомірську землю Лешка (бо Лешко у нього ще не сидить в Кракові, аж до р. 1206), а під р. 1205 дає широке оповідання про смерть Романа. Коротку аналізу його оповідання дав Семкович *Krutychny rozbiór dziejów Długosza* с. 205—6, і справедливо вказавши на те, що Длуґош окрім використаних ним річників черпав тут з якихось пісень і устних традицій, припускав, що й ті подробиці, яких ми не знаходимо в річниках, не були вигадкою Длуґоша.

Треба признати, що Длуґош дійсно мав спеціальні причини інтересувати ся битвою під Завихостом. До нього належав патронат тієї пам'яткової фундації олтара Гервасія й Протасія (про лихий стан сеї фундації згадує він при кінці свого оповідання — II с. 176), тож він справді міг вібрати деякі перекази про сю битву; але як то дуже часто буває у нього, і тут дуже тяжко відрізнити, що він дійсно узяв з своїх джерел, а що додав від себе. Можна прийняти, що епізод з віщим сном Романа (купа щігликів, налетівши від Сендомира, поїдає купу горобців), епізод останньої боротьби, де Роман перепливає Вислу на *equa effoeta* (Длуґош сам додає при тім — *ut fertur*), не видумані Длуґошем; може бути, й епізод з володимирським єпископом, що відмовляє свого благословенства Романови, Длуґош звідкись узяв, хоч се вже не певне; так само вже досить підозріла ціла історія про претенсії Романа на Люблин і остру відмову Лешка. Що Романа похоронено в Володимирі — се мабуть таки здогад (хибний) самого Длуґоша (неб. Дроба з сеї звістки пробував робити дальші виводи — с. 376) (натомість у Бельского, с. 234 вид. Туровского, Романа ховають у Києві „між богатирами“). Але однаково,

Длуґош що вигадав, нь зачениув з устної традиції, — і того і другого не можна уважати за історію. З руських джерел на Длу-

гошовім оповіданню (посередню) оперла ся Густинська літопись, а й записка видана в старім виданню Радивилівської літописи (Библия. рос. историч. с. 300), котру Зубрицький ужив як самостійну (III с. 28), безперечно, має в своїй основі теж Длугошеве, тільки більше змодифіковане оповідання.

Зовсім одиноко стоїть звістка про смерть Романа французького хроніста середини XIII в. Оберіка в *Trois Fontaines: Rex Russie Romanus nomine a finibus suis egressus et per Poloniam transire volens in Saxoniam et ecclesias destruere volens... a duobus fratribus Polonie ducibus Listec et Conrardo super Wisselam fluvium Dei iudicio percutitur et occiditur et omnes, quos secum aggregaverat, aut disperguntur aut interficiuntur.* (Alberici Trium fontium Chron. — Mon. Germ. hist. Scr. XXIII с. 885, про хроніку Wattenbach II с. 441—2). Як бачимо, звістка досить докладна, але при тім Романів похід має метою Саксонію й він тільки переходив через Польщу. Недавно проф. Абрагам на підставі сеї звістки здогадувався, що „завихостеська трагедія відіграла ся не на тлі граничних спорів Польщі з Русією про Люблин, а на далеко ширшій тлі — боротьби за цісарську корону в Німеччині“ (Powstanie org. kościoła łac. с. 98—9), і що посольство папи до Романа могло також стояти в зв'язку з участію Романа в сій боротьбі¹⁾. Здогад як здогад, його ані довести ані заперечити підстав не маємо. Але що до кампанії 1205 р., то Суздальська і Галицька літопись, від себе незалежні, як ми вже бачили, представляють сю кампанію на тлі відносин польських: що Романа в Лешком розсварив Володислав, і Роман здобував якісь польські городи. Супроти того представлення Альберіка, що Роман тільки йшов через Польщу, багато тратить на певності.

3. Кілька генеалогічних питань (до с. 23—4).

З особою Олександра белзького вяжуть ся деякі питання. А. Лонгінов (Грамоты Юрія II — Чтенія московські 1887, II с. 49) справедливо зауважив, що літопись зве Олександра часом братом Данила (Іпат. с. 497, 498, 513, пор. с. 482, де він зветь ся синовцем Романа), часом братучадам (с. 508). З того Лонгінов зробив такі виводи: було двох Олександрів, оден син, другий внук Всеволода; уже від 1204 р. іпатської хронології маємо до діла з тими двома Олександрями. Відповідно до того Лонгінов уміщує в своїй генеалогічній таблиці й двох Всеволодів — братів сих двох Олександрів. На доказ своєї гадки (котру Линниченко в своїй рецензії — Ж. М. Н. II. 1891, V переказав, повздер-

¹⁾ Він вказує ще на звістку Гальберштадської хроніки, що Отону в 1203 р. помагали *Boemi et barbarae nationes* (Mon. Germ. Scr. XXIII с. 116), припускаючи, що тут розуміють ся Русини.

жавши ся від свого осуду), він вказує на літописне оповідання під 1210 р.: „Приде Лестько к Белзу убѣженъ Александромъ, Олександръ же не прияше, хотя зла Романовичемъ, и прия Белзъ, и да Александрови“: він думає, що тут Олександр-senior дає Белз Олександрови-juniorі. В дійсності однак се „прия“ належить до „Лестька“. Взагалі припустити, що літописець завів таке свідоме баламуцтво і говорить про двох Олександрів, не розрізняючи їх нічим, дуже тяжко і, по моему, легше прийняти в оповіданню під 1230 р., де тільки й зветь ся Олександр „братучадом“ Данила, просту помилку. У всякім разі думати, що вже від 1204 р. літопись в суміш говорить про двох Олександрів — абсолютно неможливо (через те й двох Всеволодів у всякім разі нема причини приймати): можна вагати ся тільки для подій між 1230 і 1234 рр. іпатської хронології, але що і в сій часті, під рр. 1231—4 про Олександра говорить ся без ближших пояснень, тож і тут дуже трудно думати, що літописець говорив про двох Олександрів.

Неясні його фамілійні відносини з польською династією. Галицька літопись виразно називає Олександра „сродникомъ“ Казимировичів (Іпат. с. 482). Припустити, ніби тут іде мова про посвоячення Олександра з Казимировичами через діда — Мстислава Ізяславича, що був, як новітніми часами правдоподібно приймають, оженений в сестрою Казимира, жедво чи можна — занадто се далеке звояцтво. Звістку Длугоша (II с. 73), що мати Лешка Олена була сестрою Олександра, справедливо признали неможливою новітні дослідники (Линиченко Взаим. отнош. с. 64, Górski Stosunki Kazimierza с. 27, Balzer Genealogia с. 185), але рід Олени вістаєть ся невиясненим (гіпотези Линиченка, що уважав її донькою Мстислава Ізяславича, і Бальцера, що уважав її донькою Ростислава київського, не мають певности), так само і те, яке посвоячення було між Олександром і Лешком. Тим посвояченням у всякім разі треба мабуть пояснити готовість Лешка помагати Олександру.

Жінка Лешка зветь ся в польських річниках Гремиславою, Русинкою. З документів і річників виходить, що вона до смерті віставала ся в Кракові й умерла р. 1258 (Balzer Genealogia с. 263—6). Тим часом Галицька літопись каже: „поя у него (Інгвара) Лестько дщерь и пусти (вар.: пусти и), иде же ко Орельску“. Сю не зовсім ясну фразу, тримаючи ся ближшого значіння, треба б зрозуміти так, що Лешко, оженивши ся з Інгварівною, потім відправив її до дому. Супроти того або треба припустити, що Лешко розвів ся був з Інгварівною (а потім зійшов ся, чи що), або прийняти в літописи якусь прогалину. Перше досить тяжко припустити, скорше приходить ся думати про прогалину; дійсно, в сім місці текст літописи однаково мусить мати пропуск або перекручення коло слів: „бѣ бо Ингваръ с Ляхы“.

До річи зауважу, що шлюб Лешка з Ингварівною, коли тримати ся тексту Галицької літописи, треба класти не на 1207 р., як робив Дроба (с. 384), д. Бальцер (с. 265), а трохи пізніше, в р. 1208 — 9; що правда, можна не тримати ся так близько тексту і припускати, що й тут літописець не держить ся дійсного порядку подій, але тоді ми тратимо всяку хронологічну підставу для датования сього шлюбу.

4. Повішення Ігоревичів (до с. 28).

Сей сензаційний епізод в наших джерелах згаданий лише коротко, і з ним ваяуть ся різні труднощі. І так задає трудність питання — скільки князів було повішено тоді. Новгородська літопись каже виразно, що в Галичу повішено двох Ігоревичів („брата моя — два князя“, каже Всеволод). Тим часом в Галицькій літописи згадано трох взятих в неволю князів — Романа, Святослава і Ростислава, і в контексту виходило б, ніби повісили їх усіх трох. Воскресенська літопись також говорить, що Галичане „взявша князи своя Игоревичи 3, Романа съ братома, и бивше ихъ повѣснша ихъ“. Отже маємо дві категоричні і з собою суперечні звістки, і між ними вибрати досить трудно. Думаю одначе, що ми скорше повинні тримати ся слів Новгородської літ. Вправді можна-б толкувати, що Ростислав був братанич, а не брат, але трудно думати, щоб Всеволод мав охоту згадувати тільки про братів і замовчав братанича, тим більше, що мова іде про братів в третіх, отже слово „брата“ треба розуміти в загальнійшій значінню — свояків. Коли додати ще, що Галицька літопись, вчисляючи всіх Ізяславичів по їх повороті до Галичини (с. 484), не згадує між ними Ростислава і знає тільки трох братів Ігоревичів, з котрих Володимир в руки бояр не дістав ся, то з того всього я б уважав найбільш правдоподібним такий вивід, що Ростислав був якийсь сторонній князь, союзник Ігоревичів, і хоч був узятий в неволю, повішений не був, а звістка Воскресенської літоп., знавши трох Ігоревичів у Галичині, уважали всіх трох їх повішеними, але хибно.

Другу трудність задає хронологія сеї події. Давнійше я виходив з дати походу Ростиславичів на Київ, приймаючи 1214 р. 1 Новгор. літописи (Історія Київ. з. с. 274, Історія України-Руси II с. 180—1 і 344), але датование Новгородської літ. не певне (1 січня сиропустна неділя не була в сих роках), а розважаючи галицькі події, бачу, що повішення Ігоревичів тяжко виносити далі за осінь 1211 р., і тому дата походу Ростиславичів на Київ в Воскресенській літописи — 1212 р., набирає важного значіння.

Окрім руських джерел згадують про сю подію каталог краківських біскупів — Monum. Pol. hist. III с. 353 і Длугош II с. 191. Семкович зачисляє се Длугошове оповідання до категорії зачерпнених з незвістних нам руських літописей (Krytyczny rozbiór с. 53), але сим разом помиляєть

ся: Длуґош опирає ся тут на тій же звістці, яку стрічаємо ми в згаданім катальоґу (т. зв. V, про відносини його до тексту Длуґоша Семкович приймає погляд Кентжинського — оп. с. с. 37—8). Вона звучить: *post hec Sulislaus castellanus sandomiriensis secundum ducis Lestkonis mandatum cum exercitu Polonorum Russiam intrat et Swyantoslaum ducem patrem uxoris Conradi (мазовецького) cum aliis quatuor ducibus captos in eculeo miserabiliter suspendit, quoniam ita dux Lesthko iusserat.* До сього короткого оповідання приробив Длуґош загальний вступ і змінив оповідання о стільки, що у нього тих князів Суліслав забирає в Польшу, а Лешко потім випускає їх на волю. Що маємо тут до роботи з комбінаціями Длуґоша, показують імена тих чотирох князів, яких ніби то Суліслав узяв в неволю: Длуґош переніс їх з свого оповідання під р. 1206 (замість 1216), наслідком помилки, бо вичитавши про боротьбу 1216 р., він помішав Володимир суздальський з Володимиром волинським, суздальських князів з волинськими, і подумав, що то йде мова про волинських князів.

Що до самої звістки катальоґу, то вона служить досить покрученим відглаголом участі Суліслава, або як його зве Галицька літопись — Судислава Бернатовича (Іпат. с. 485) в кампанії, що закінчила ся повішенням Ігоревичів; з них оден був тестем польського князя — звідти заінтересованне сим фактом. З огляду на такий характер сеї звістки брати серйозно подробиці, що повішено було тоді пять князів, не можна. Проф. Бальцер, що в своїй Генеалогії (с. 270—3) перевів докладну критичну аналізу сеї звістки, припускає, що в ній злучено до купи два факти: похід Суліслава на Володимир, що закінчив ся неволею Святослава (Іпат. с. 482, участь Суліслава в сім поході, розумієть ся, тільки гіпотетична) і участь його в кампанії проти галицьких Ігоревичів. Але для такого припущення нема властиво потреби.

5. Спишська умова й коронація Кольомана (до с. 31—3).

Що до угоди Андрія з Лешком і проекта поділу Романової спадщини головним джерелом служить Галицька літопись, і против її оповідання нічого не можна закинути, окрім одної подробиці, котру одначе я скорше б пояснив зіпсованням тексту: оповідання її про порозуміння Лешка з Андрієм розпочинаєть ся словами: „Потом же король поиде на Лестька“ — себто ніби походом. В дійсности в иньших джерелах не знаходимо ніяких слідів війни між Угорщиною й Польщею, та й у самім оповіданню сей безпосередній перехід від походу до пропозиції Лешка виглядає дуже дивно; думаю, що маємо тут попсований текст, як і кількома рядками вище: „Мстислав пересопницкый, посадивъ Лестька, поиде в Галичъ“ (можна б було сподівати ся повабивъ, або щось таке). Взагалі не тільки про війну, але й про якесь „напруження“ між Угор-

щиною й Польщею перед Спишською угодою, яке приймають декотрі новіші дослідники (Дроба *op. cit.* с. 399, за ним Бальцер *Genealogia* с. 276) в сїм часї нема ніякої підстави говорити.

Дроба, виходячи з звістки Галицької літописи (хоч сам признавав, що її звістку не можна розуміти буквально — про війну між Угорщиною й Польщею), припускав, що похід Лешка на Володислава „подражнив“ Андрія й викликав погрози війни, і з того виводив, що Андрій уважав Володислава своїм васалем або намісником; проєкт Лешка, мовляв, був способом задобрити Андрія й відвернути війну; так дивиться і Бальцер. Що до першого, що Володислав сидів у Галичу яко підручник угорського короля, то я й сам тримався такого погляду давнїйше (в розвідці про галицьке боярство, с. 15 і в першій вид. Історії т. II с. 172), але ближше розважаючи галицькі справи, прихожу до переконання, що властиво нема підстави припускати солідарність угорського короля з Володиславом. Оповідання не дає на се виразних вказівок, хіба тільки та подробиця, що у Володислава були Угри і Чехи; але сї Угри були, очевидно, простими наємниками, як і Чехи. Протинно, ряд аргументів промовляє мнї против гадки про солідарність короля з Володиславом: досї Андрій нічим не виходить зі своєї ролї — опікуна Романовичів; по друге — коли б запанованне Володислава означало перехід Угорщини під безпосередню залежність від Угорщини, то щоб Андрій потім схотїв ділити ся з Польщею Галичиною, котру й перед тим мав так як у своїх руках? Якє значінне нарешті мав би його великий похід 1213 р., коли б метою угорського короля було — передати Галичину Володиславу? Не признаючи солідарности у Андрія з Володиславом, нема підстави думати й про напружені відносини між Андрієм і Лешком, що виступав в походї на Володислава як союзник Романовичів. Протинно, аж до Спишського в'їзду тримаючи Романовичів ніби в своїй опіці, Андрій і Лешко стояли тим самим на однаковім становищу до галицької справи.

Друга подробиця оповідання Галицької літописи, про котру треба мнї тут іще сказати кілька слів — се розпорядження Лешка на Волини. Оповідання Галицької літописи стилізоване так, що виглядає, ніби сї розпорядження не стояли в звязку з спишським порозумінням і подїлом Галичини. В дійсности вони мусїли стояти в такім звязку: покидаючи Данила, що як раз під час тих пертрактацій Лешка з Андрієм перебував на дворі Лешка, Лешко мусїв застановити ся над гадкою — щож зробити з Романовичами, і гадка — дати їм бодай Володимир, коли відбераєть ся від них Галичина, зовсїм природно тоді могла з'явити ся. Не зовсїм ясно лише, чи тодіж таки Лешко забрав собі побужські землі (Берестє й північне Забуже). Літопись не згадує тут про се, і ми бачимо їх в ру-

ках Лешка доперва пізнійше, коло 1219 р. (Іпат. 490). Берестейщину міг би Лешко забрати ще перед тим, коли переводив Василька з Берестя в Белз; Забуже мусів узяти хіба дуже незадовго перед списьською угодою, коли відбрав Белз від Романовичів. Але ще більш принагідним моментом для тої окупації треба признати таки 1214 р., разом з тими загальними розпорядженнями про Романову спадщину, особливо коли будемо тримати ся тексту Галицької літописи, що Олександр не віддав Володимирської волости добровільно. Значить Лешко мусив силоміць відібрати Володимирську волость від Олександра, отже при тім дуже легко міг собі забрати Берестейщину й Забуже. (Мушу одначе признати ся, що в контексті: „оному же не давшю, Лестько же посади Романовича в Володимери“ се не виглядає минї досить підозріло — чи се не помилка?). Про сю справу див. іще Шараневич Нур.-Chronik с. 45, Droba op. cit. с. 396—7, Андрияшевъ op. cit. с. 169.

В справі коронації Кольомана маємо два листи Андрія до папи. В першій (друкованій у Тайнера Monumenta Ungariam illustrantia ч. 1) Андрій повідомляючи, що *Galicie principes et populus nostre dictioni subiecti humiliter postularunt, ut filium nostrum Colomanum ipsis in regem proficeremus* і годять ся на тім на унію, просять, аби папа дозволив коронувати Кольомана прімасу, аби справа не притягала ся: *ne tam expediens nobis et vobis illorum propositum ex dilatione sustineat impedimentum, quod quidem multis de causis accidere posse constat, si legatum ad hoc exequendum a latere vestro destinatum prestolamur, a sanctitate vestra postulamus, quatenus venerabili in Christo patri nostro I. Strigoniensi archiepiscopo datis in mandatis, ut apostolica fretus auctoritate dictum filium nostrum eis in regem inungat et sacramentum super obedientie sacrosancte Rom. ecclesie exhibenda ab eodem recipiat*. В другій (друкованій в Codex Arpadianus VI ч. 227) кор. Андрій, дякуючи папі за сповнення бажання що до коронації Кольомана (*postulatio nostra super coronando filio nostro in regem Galicie ad mandatum apostolicum optatum consecuta est effectum*), просять, аби папа прислав і корону: *supplicamus insuper sanctitati vestre, quatinus coronam auream, regie dignitati congruentem, filio nostro conferre et per latorem presentium, fidelem nostrum, in proximo transmittere dignemini, ut sicut unctionem regalem a sede apostolica, ita et coronam a liberalitate vestra so recepisse gaudeat, ac per hoc magis favorabilem se suis efficiat et convicinis regni sui perpetuam stabilitatem pretendat*. Крім того маємо вгадку в пізнійшій грамоті Андрія (з 1234 р.) Кольоманову пістуну магістру Дмитру, що по коронації Кольомана був при тім столійником: *cum etiam eundem sepe dictum filium nostrum, optento ex indulgentia sedis apostolice dyademate, illustrem regem*

Gallicie feliciter inunctum fecissemus inclite coronari (Cod. Arpad. VI с. 546).

Як бачимо, стилізація сих грамот не так ясна; супроти того, що *inunctio* і *coronatio* в них відрізняють ся, виходить, що Андрій, діставши згоду папи поручив архієпископу помазати Кольомана, а головну парадну відложив до прислання корони, так що властива коронація відбула ся вже по другім листі. Таке толкування дав я в першім виданні книги і до таких же виводів прийшов угорський історик Каляй, в розвідці писаній по моїй книзі, але незалежно від неї: Kállay Ubul Mikor koronázták meg Kálmánt, Halics felkent kiralyát, a pápától küldött koronával (Századok, 1903). Така стріча поглядів знічяє мої гадки й я висловляю їх тепер з тим більшою певністю.

Коронував Кольомана, як то просив Андрій відразу, арх. ґранський Іоан, про се довідуємо ся з пізнішої булі папи Гонорія до кор. Андрія (1222, Theiner I ч. 65): nato tuo secundo genito ad regnum Galetie, sibi datum, per venerabilem fratrem nostrum... strigoniensem archiepum auctoritate sedis apostolice coronato in regem. Супроти сього відпадає оповідання Длугоша II с. 183 — ніби Кольомана вінчали на королівство польські єпископи (хіба асистували?).

Що до хронології сього факту, то *terminus non ante* дає другий лист Андрія до папи Інокентія, писаний ще перед коронацією. Він не має дати, але що в ній Андрій обіцяє вислати руських єпископів на собор, заповіджений на падолист 1215 р., тож міг бути писаний не пізніше як під осінь 1215 р., отже коронація могла стати ся не скорше як зимою 1215/6 р. Першу згадку про коронацію як про факт довершений, маємо в згаданій булі Гонорія. Звичайно покликують ся на лист Гонорія з початку 1217 р. (Theiner I ч. 6), де згадуєть ся, що Андрій, ідучи в хрестоносний похід, полишив *regnum Ungarie primogenito tuo Bele, regnum vero Galitie Colomanno* — але ся згадка не так докладна. Одначе з усякою правдоподібністю треба думати, що таки Андрій перед своїм відїздом в хрестоносний похід (літо 1217 р.) коронував Кольомана. Коронацію Кольомана вже давніше клали на 1216 р. — Цайсберг (Vinzenz Kadłubek с. 52), Шараневич (Нур. — Chronik с. 45 і 120, прим. 259), але на хибній підставі — виходячи з звістки Длугоша, що Кольомана коронував Кадлубек; сю звістку збивав Дроба (op. cit. с. 403—406), але при тім, не знаючи другого листу Андрія в справі коронації, хибно клав коронацію на р. 1214.

6. Мстиславові походи на Галичину (до с. 35—6).

Вихідною точкою Мстиславових заходів був його плян — „просити собі Галича від угорського короля“. Після того як Андрій зайняв Галичину для Кольомана, було б занадто великою наївністю зі сторони

Мстислава — звертати ся до Андрія зі своїми плянами. Тому я й думаю, що Мстислав поїхав з Новгороду з заміром удати ся до угорського короля перше, ніж до нього дійшла звістка про форму, в якій полагодив Андрій галицьку справу. Хронологія не противить ся такому припущенню, бо Мстислав виїхав з Новгороду з своїми галицькими плянами на початку 1215 р. (в Новг. 1215 р. — початок, Воскр. 1214 — кінець), не знаючи, чим закінчила ся галицька справа, але міг довідати ся про се вже на Україні й залишити свої пляни. Тим би поясняло ся, що літописні звістки (Воскр. I с. 119, Твер. с. 315) знають тільки, з яким заміром Мстислав пішов з Новгороду і нічого не вміють сказати про дальше. Тяжше припустити, що сгративши надію дістати Галич з руки угорського короля, Мстислав попробував його здобути оружно, і сей похід його розуміє кор. Андрій в своїм листі 1215 р. Але в кождім разі тут не може бути мови про перший похід Мстислава, звістний нам з Галицької літописи. Правда, сей похід кладено теж на 1215 р., але хибно. Бузескул у своїй замітці: О взятті Галича Мстиславомъ Удалимъ (Ж. М. Н. П. 1881, III) доводив, що Новгородська літопись під 1219 р. оповідає про похід 1221 р., і сама дата тут з'явила ся тільки тому, що Новгородська літопись тут спізнала ся, а перший похід Мстислава на Галич треба класти під р. 1215, де читаємо звістку про його намір просити собі Галич від угорського короля. 1215 роком датували перший похід Мстислава Соловйов (I с. 602), Костомаров (Рус. исторія I 100—1), Шараневич (Die Hurr.-Chr. с. 46 й ин.). Одначе з сими поглядами не можна згодити ся. Невже дуже, аби північні джерела, що записали подорож Мстислава з Новгороду в 1215 р., промовчали такий важний факт, як його похід і князювання в Галичу, а натомість (декотрі з них) записали про намір його просити собі Галич від угорського короля. По друге сьому рішучо противить ся хронологія: Мстислав пішов з Новгороду на початку весни 1215 р., з тим аби пактувати з королем про Галич; виходило б, що розглянувши ся в галицькій ситуації, він перемінив свій намір, зібрав сили для походу, опанував Галич, проседів тут більше як півроку, що найменше, потім стратив його, ходив з Половцями на Волинь в поміч Данилу, і по тім всім поспів на 11 лютого 1216 р. назад в Новгород. Отже се абсолютно неможливо.

Крім хронології і ріжницї обставин кампанії згаданої в листі Андрія і першого звістного нам походу Мстислава не pozwalаяють їх ото-тожнати. Під час війни, оповідженої в листі, Кольоман сидів у Галичу; під час походу Мстислава його, судячи з оповідання Галицької літописи, там не було (тому я здогадую ся, що по тій кампанії Андрій уже вабрав сина з Галича). Друге — ратувати Галич в 1215—6 р. пішов сам король, і то на першу вість про облогу Галича, не чекаючи всього

свого війська, по Мстиславовім же поході минуло принаймні рік, нім наспіла поміч з Угорщини, а вів її не Андрій, а угорські пани з Кольо-маном. Отже в листі Андрія маємо тут кампанію особну, в Галицькій літописи не записану. Vice versa сї всі обставини служать доказом і против датования Мстиславового походу 1215 роком.

Дуже неправдоподібним здаєть ся мнї й такий здогад, що Новгородська літопись проминула зовсім перший похід Мстислава і записала останній. Насамперед — як толкувати собі дати другого й третього походів, котрі ми маємо в Суздальській і Воскрес. літоп.? По друге, перший похід, коли Мстислав з тим і з Новгорода вибрав ся, на жаль Новгородців, аби добувати Галич, мав усі причини більше інтересувати Новгородців, ніж пізнійші, коли Новгородці до певної міри випустили Мстислава з виду. Пояснити дату 1219 р. спішенням не можна, тому що спішення в сих роках Новгород. літописи не примітно. Зрештою, відкинувши дату 1215 р. для першого походу Мстислава, ми мусимо його однаково класти десь між 1217 і 1219 р. Супроти сього всього я думаю, що дата Новгородської літописи 1219 р. належить до першого походу (можливо що ся чутка трохи спізнила ся, нім прийшла з далекого полудня, і похід належить до 1218 р.), тільки в оповіданню Новгород. літ. замішали ся сюди деякі подробиці з останнього, третього походу Мстислава.

Натомість Галицька літопись говорить тільки про перший і останній (третій) похід Мстислава на Галич, проминаючи другий — про сей говорять Воскресенська й иньші пізнійші копіяції. Оповідання Другоша баламутне, як звагалі його оповідання про руські події в сій часті: він мішає до купи факти почавши від вигнання Мстислава з Галича аж до останнього походу (прикладом його баламутств може бути імя Атилія Фільнія, зробленого з літописного „Филі“: Тула з Філя, відти Атилій); але безперечно є в нього тут і подробиці, зачерпнені з якогось руського джерела нам незвісного: імена князів Ростислава Давидовича, Ростислава Мстиславича, подробиця, що Кольмана відіслано до Торчеська. Інтересна, але непевна, наведена при тексті його слава Мстиславу:

Великий княже, побідителю, Мстиславе Мстиславичу,

Сильний соколе, Богом післаний—пострашити сильних та міцних і їх
Не будуть хвалити ся вони, що тішили ся побідою над тобою [зброю
Тобою, великий і славний наш господине, всі понижені й побиті.

З угорських документів вгаданій уже (в прим. 5) пізнійший грамоті кор. Андрія магістру Димитрію, пістуну Кольмана, 1234 р. (Codex Arpad. VI с. 546) оповідаєть ся, що postquam infidi Rutheni, qui vnanimiter cum ex instinctu scelerato in excellencie nostre depressionem et sepedicti filii nostri captiuitatem seu mortem communiter inspira-

rent, et hoc non semel uel bis, sed multotiens nefandissime et crudeliter attemptarent, той магістр Дмитрій брав участь в різних битвах і різні небезпечности переходив з своїми товаришами, між иньшим in quodam conflictu a Rutenis tam ipse quam fratres sui Mykola videlicet bone memorie et Ladislaus frater eiusdem captiuati cum magnis uulneribus diu in Lodomeria inferrati et aliis penis difficillimis anxiiati per plurima tempora sunt detenti et atrociter cruciati; cuius eciam frater vterinus nomine Aba cum aliis suis consanguineis: Thoma filio Janus et Johanne consanguineo suo ex parte matris et Juda filio Othonis, Mathya filio Wyd, Moys filio Pexa ibidem interiit, necnon et alii quamplures non solum illa sed et aliis vicibus de suis sodalibus multi bello interierunt; rerumque suarum aliarum, equorum et armorum magnarumque expensarum in redempcionibus hominum captiuorum quam magna damna sit perpeusus, vix posset sufficienter enarrari. Може мова тут іде про невільників-Угрів, забраних в неволю разом з Кольоманом в 1221 р.?

7. Звістки угорських грамот про похід кор. Андрія на Волинь і иньші угорські походи на Галичину (до с. 43).

В угорських грамотах стрічаємо досить часті згадки про походи в Галичину. Правдоподібно до походу кор. Андрія 1226/7 р. належить оповідання в грамоті Белі Діонісью (Fejér IV 1 с. 23, 1235 р.): Ad haec dum contra Ruthenos, a fidelitate nobis debita se subtrahere molientes, de mandato et voluntate patris nostri incliti regis Andree duximus exercitum, ac sub castro Gallicie metati fuisset castra nostra, memoratus Dionysius, vigil ad prelia, quemdam militem egredientem e castro prenotato contra partem nostram subito conspexit, primusque lanceam vibrans in ipsum deiiecit eundem in terram letaliter vulneratum, qui et ibidem vitam finiuit. Postmodum etiam eadem expeditione durante ipsum contra aciem aduersam, que circa Kuzmenchurtem videlicet ducatus Gallicie fixerat castra sua, transmisimus, gerentes de ipsius probitate fiduciam specialem; vbi inito cum eisdem prelio et optata victoria quendam nobilem et nominatum militem Mathei nomine ad nox adduxit post conflictus varios captivatum. Persistentibus denique nobis in expeditione memorata dum aciem bellatorum contra Lodomerium duxissemus, ipsum pariter cum aliis baronibus nostris ducem et rectorem exercitus duximus preficiendum. Ubi castro Luchuchku viriliter expugnato, habitatoribus ipsius pro parte captis et pro parte interemptis, bona ibidem reperta et immobilia, que non solum numero comprehendі, sed et oculis metiri non poterant, nobis detulit, in nostra donatiua militum conuertenda.

На хронологію сеї події маємо лише одну вказівку: по сій істо-

рії між иньшими заслугами Діонисія потім згадуєть ся його участь в облозі Ярослава 1232 р., отже сей похід Белі в Галичину й на Волинь (Lodomerium) належить до попередніх років; в них одинокий похід на Волинь угорського війська — се похід короля 1226/7 р. Хоч Галицька літопись в сїм поході не згадує Белі, але се може бути простим опущенням, він міг ходити з батьком, і той міг його вислати під Галич, куди, як каже літопись, сам король іти бояв ся, бо йому напропорочили „вольхвы угорьскыя“, що як побачить Галич, то не буде живим.

Коли таке датовання буде вірне, насуваєть ся питання, про які місця говорить оповідання — Kuzmench і Luchuchko? Порівнюючи з оповіданням літописи про сей похід, Kuzmench дуже легко може бути попсованим Kremenich; Luchuchko дуже нагадує Лучеськ, але так далеко угорське військо, по літописи, не заходило; правдоподібно се якийсь замок в полудневій Волині, коло Кременця.

До походу Белі 1230 р. може належати згадка в грамоті Белі в 1246 р. для гр. Герборда, як він *via quadam in Ruscia sub magna porta Gallicie quae uocatur Vngarica nobis nostrisque baronibus in expeditione presentibus laudabiliter dimicando, dehinc eciam super fluvium Denisztur viriliter coram nobis prestitit in conflictu* — Codex Arp. VII с. 263, перед тим Fejér IV. 2 с. 33. Що правда, може се належати й до котрогось пізнішого походу (нпр. 1239 р. — Іпат. с. 510), так само й друга така недатована згадка в грамоті Белі в 1240 р. *Миколаю comiti de Gumur, що він dum in expeditioni Ruscie essemus constituti et bellorum cuneus esset hinc inde in coflictum accintus, ipse in adversam aciem uiriliter irruens, multos in ore gladii neci tradidit et innumeros captiuaui, sui tamen sanguinis effusionem non modicam sustinendo* — Codex Arpad. VII с. 100.

Нотую zarazом иньші подібні згадки з руських походів — Codex Arp. VI. с. 484 (1230), XI. с. 220 (1231), VII. с. 193 (1245 р.) і с. 283 (1249); остання трохи інтересійша: надворний судя Павел *in obsidione castri Ruthenorum Galich nomine quandam aciem clam in nostrum exercitum irrumpere cupientem militari bello prohibuit, quod nostro exercitui non potuit quid nocere; et iterum alia vice pedestrem aliam aciem Ruthenorum, dum super nostrum exercitum irruisset, plus ipse ceteris honoris nostri conseruacioni vigilanter insudendo, hostili pugna inuadens, illam milicie sue viribus fugauit, secum tam acriter decertans, quod nobili et forti dextrario suo sub ipso occiso, licet triumphasset de hostibus, se tamen ibidem vix de mortis periculo potuit liberare*. Див. ще Codex Patrius VIII ч. 67 (1261) — *servicia comitis Thome, que d. Colomanno fratri nostro in Ruthenia contra insultus Ruthenorum exhibuit*.

8. Австрійський епізод політики Данила (до с. 74 – 6).

Окрім Галицької літописи (Іпат. с. 544—8, 554—5) ми маємо лише коротенькі звістки в німецьких хроніках і річниках про шлюб Романа з Гертрудою, взагалі неприхильні для нього: що він оженив ся з нею, потім покинув її *minus honeste*, й більше вона його не бачила. Іпат. с. 544—8, 554—5, Monumenta Germ. hist. IX с. 599 (*continuatio Garstensis*), с. 612 (*continuatio Claustroneuburgensis I*) і 727 (*continuatio praedicatorum vindobonensium*), *Pez Scriptores rerum austriacarum I* с. 462 (*Chr. Claustroneuburgense*), 576 (*Narratio genealogica*), 821 і 822 (т. зв. *An. Leobensis*), 982 (*Chr. an. Zwetlicensis*), 1074 (*Chr. Hageni*), 1211 (*Chr. Arnpeck*), II с. 729 (*Chr. Thomae Eben-dorfer*), III с. 37. Цікавий погляд *Cont. Garst.*, що *Bela consilium et auxilium tulit, ut rex Ruscie, qui apud ipsum tunc degebat, forsitan a suis eiectus, Gertrudem ducet in uxorem*; але він потім *auxilio regis (Белі) destitutus redit ad sua*.

Для означення дати шлюбу Романа важна вказана Шараневичом (*Die Hypat.-Chr.* 71) була у Фішера *Merkwürdige Schicksale d. Stiftes und d. Stadt von Kloster-Neuburg*, ч. 60, датована 27/VI 1252 р.; вона згадує про сей шлюб як факт уже довершений: *nobilis mulier Gertudis uxor nobilis viri Danielis Pruteni*. Відсувати сей шлюб дуже від сеї дати назад не годить ся: 1252 роком датують його німецькі літописи, і він мабуť і хронологічно й річево стояв у звязку з походом Белі на Австрію весною-літом 1252 р. (маємо грамоти його з під Відня, датовані серединою червня — *Fejér IV, 2, Cod. Arpad. VII. 342*): *Беля „ѣха во Нѣмцѣ с Романомъ и да сестру герцюкову за Романа“*. Що шлюб в усякім разі не став ся значно скорше перед сим походом, се виходить з оповідання Галицької літописи, що Беля потім не піддержав Романа: отже похід Белі на Австрію 1252 р. в усякім разі не був значно пізнійше по шлюбі Романа.

Оповідання Галицької літописи, в порівнянні з неприхильними для Романа записками австрійських хронік, звучить як оборона Романа, доводячи, що він мусів кинути Гертруду й зробив се за її порадою. Ті деталі, які наводить вона, показують, що оповідання її в фактах вірне. Цінну аналіз у й коментар до нього подав Шараневич, *Die Hypat.-Chr.* с. 67 і далі, тільки гадки його (зрештою висловленої ще перед ним), що літопись оповідає про облогу Романа в Кльостер-Найбургу, не можна прийняти: літописне „у городѣ Инепѣрьцѣ (видавці хибно читають : и Непѣрьцѣ) — nom. Инеперькъ, виразно вказує на Гімберг — пор. Huber Geschichte Oesterreichs I. 534. До сих подій див. ще розвідку Губера *Die steirische Reimchronik und das österreichische Interregnum — Mittheilungen des Instituts für öst. Geschichtsforschung IV* с. 51.

Короткі згадки австрійських хронік дуже добре ілюструють мале значіння цілого епізоду з Романом в історії боротьби за австрійську спадщину, нерозмірно побільшене в оповіданнях декотрих новітніх дослідників. Навіть Дашкевич в своїй монографії про Данила підносить, що його син „якийсь час сидів на австрійським герцогським столі“ (с. 101).

Не знати, чи в яким звязку з австрійськими справами стояла подоріж Льва на Угорщину десь коло р. 1254 (Іпат. с. 550: Льва бо преже отрядилъ бѣ королеви). Ся подоріж припала на час походу Ізяслава Мстиславича на Галич, а Ізяслав шукав, видко, помочи на Угорщині, отже се б підсувало гадку, що Данило хотів як не помочи, то неутральности угорського короля супроти Ізяслава. Але звязати подоріж Льва з сим походом Ізяслава трудно тому, що похід Ізяслава став ся нагло, „в невидѣньи“.

Між учасниками рішучої битви під Кресенбруном (4/VII 1260) *Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac ac Tataros* згадують *Annales Ottocariani* — т. зв. лист Отокара (*Monumenta Germ. hist. Scr. IX* с. 184). Відси перейняв сю звістку Длугош (II с. 378), пояснивши своїм звичаєм, що з Данилом були Лев і Роман (се неможливо). Про сю звістку про участь Русинів Шараевич *Die Nyp.-Chr.* стр. 86, 144—5 і Кордуба в *Записках Н. т. ім. Ш. X miscel.*: Участь Данила в битві під Кресенбруни. Др. Кордуба тут з більшою рішучістю підніє гадку, менше виразно висловлену у Шараевича про випадковий характер участи Данила в угорським поході 1260 р. Натомість Венцель в згаданій монографії думає, що Данило брав участь в битві з військом — ор. с. с. 383. Годить ся запитити, що закид д-ра Кордуби галицько-руській історіографії, ніби вона сього факту не знала, несправедливий супроти згаданої праці Шараевича, а сам др. Кордуба хибно покликуєть ся на Штирійську римовану хроніку (*Pez. Scriptores rerum austr. III* с. 76), що згадує не *Russen*, а *Rassen*, себто *Сербів* (*Rassen, Porn* (очев. *Posn*) und *Chrobaten*, а в *Annales Ottocariani*¹⁾: *Ruscenses et Bosnenses* (с. 185), у Длугоша II 378 *Raczones et Bosnenses*).

Про участь Данила в віденським з'їзді каже хроніка т. зв. *Georga Garena* (*Pez Scriptores I* с. 1079): *Mit ym* (Белю) *cham auch der Chunig von Rewssen und der Chunig Machow* (Ростислав), *der auch des Chunigs Welans* (Белі) *Tochter hett, und der Chunig auss der Syrfey* — *die drey Chunig in Chron von den von Vngern empfahent*. Шараевич (*Die Nypatios-Chr.* 85) приймав сю звістку скептично, але нічим свого скептицизму не умотивував.

¹⁾ Залежність від них Штирійської хроніки виказав Huber ор. с. с. 159 і далі.

9. Традиція про останні літа життя Льва і дата його смерти (до с. 109).

Рік 1301 як дату смерти Льва увів властиво в наукову літературу Карамзін (IV с. 103 і прим. 202), хоч була вона уже у Енгля — *Geschichte der Ukraine* с. 579. Карамзін узяв її з рукописної копії Зиморовичевої *Leopolis triplex*, де при звістці про смерть Льва стояв рік 1301; але сей рік був доданий якимсь пізнішим переписувачем, бо в дійсности у Зиморовича при сій звістці стоїть р. 1292 (див. видання Гека В. *Zimorowicz opera, quibus res gestae urbis Leopolis illustrantur*, 1899 с. 56). Потім сю дату бачимо у Зубрицького — (Критико-историческая повесть с. 62): „1301 або 1302 р.“; в Історії Галичско-русскаго княжества III. 248 він справедливо уже признає сю дату непевною, але се не перешкодило пізнішим дослідникам далі її приймати: приймає її Шараневич — Історія Галицко-володимирской Руси с. 121, Антонович — Монографія I. 51, Иловайский — Історія Росції I ч. II с. 512, Ан. Левіцький — *Obrazki z dziejów Przemyśla* с. 95 і *Ruthenische Theilfürstenthümer* с. 172, Андріяшев — Очеркъ історіи Волинской земли с. 199, Іванов — Істор. судьбы Волинской земли с. 189, Бальцер — *Genealogia Piastów* с. 349, Голубіньский — Ист. рус. церкви т. II с. 896, і т. п. Як бачимо, дата, коли міряти її іменами авторів, які її приймали, — виглядає ся зовсім поважно, хоч сама вона зовсім не поважна.

Звідки з'явила ся ця цікава дата, на певно того не можу сказати, але думаю, що підставою для неї послужила одна з грамот Льва — надання галицькій митрополії села Перегінська, з датою 8 марта 6809 р. Ця дата була мабуть причиною, чому Зубрицький вагав ся між 1301 і 1302 р., а Петрушевич знову викомбінував з неї (рахуючи на мартівське числення) 1300 р. (ор. с. с. 151). Сій даті можна дійсно признати стільки значіння, що датуючи її 1301 р., фальсифікатор міг при тім виходити з якоїсь традиції, що Лев ще жив на початку 1301 р.; але се можливість, як бачимо, зовсім проблематична.

Зиморович (I. с.) оповідає про остатні літа Льва, що він „за прикладом свого дядька Василька“¹⁾, *militiam sacram christianam amplexus*²⁾ і ставши перед смертю смирним як ягня, тихо закінчив своє життя і був похований Василями без всякої паради, в монашій одіжжі — „а місця його похорону Русини не знають і дотепер“. Се оповідання

¹⁾ Basilisci, при тім історія сього Василька помішана тут з історією Войшелка.

²⁾ Се розуміють про монашество, і се правдоподібно з огляду на згадку про приклад Василька — пор. с. 53, хоч само оповідання Зиморовича можна розуміти й так тільки, що Лев лише жив у монастирі.

самим своїм змістом вказує виразно на якийсь василиянський переказ, аналогічний з переказом про те, що Лев жив перед смертю й умер в Спаськім монастирі (переказ у Стебельського *Genealogia* хх. *Ostrorogów* с. 44, потім Зубрицького *Повѣсть* I. с., у Шараневича *Исторія* I. с., пор. В. Площанського *Лавровъ село и монастырь въ Самборскомъ округѣ* — Науковий збірник Галицької Матиці, 1866 р., с. 823, але тут сказано тільки, що Лев жив у Спасі). Автентичности, розуміється, не мають обидва перекази.

Так само непевним вістає ся звістний переказ про гріб Льва, в XVIII віці знайдений в Лаврівськім монастирі. Зубрицький (*Повѣсть*, I. с.), покликаючи ся на Василян-очевидців (хоч писав 60 літ по тім ніби факті) каже, що 1767 р., коли Лаврівський монастир погорів, тодішній ігумен Волянський вітворив каплицю, де були гроби князів (!), і в ній знайдено дві різблені й сріблом оббиті домовини, а на одній з них було імя Льва¹⁾; факт сей затаєно, аби хто не претендував на знайдене срібло, а саме воно ужито на відновлення монастиря.

Як бачимо, се оповідання має всі прикмети непевности: з одного боку Василяне-очевидці (без близього означення часу й імен), що розповідають сю історію, з другого боку — затаєнне її, чим поясняється та обставина, що про се нема ніяких звісток ніде більше. Дійсно, ані в літописних записках Лаврівського монастиря (у Площанського, I. с.), ані в відомостях, які збирав в сім монастирі Площанський в 60-х рр., не маємо сліду сеї історії, що з книги Зубрицького перейшла потім до Петрушевича (*Гал. Истор. сб.* I пр. 32) і Шараневича (*Исторія* с. 121), а з комбінації її з переказом про смерть Льва в Спаськім монастирі зв'язило ся оповідання, що Лев умер в Спасі, а відти тіло його перенесено до Лаврівського монастиря (Зубрицький, Петрушевич, Шараневич I. с.). В 1899 р. жині оповідали місцеві Василяне, що вони старали ся напасти на слід тієї каплиці й Львового гроба, шукали їх скрізь, але даремно.

10. Записка про смерть Юрія Львовича в історії Длугоша (до с. 114).

Ся записка читається тільки в однім кодексі Длугоша — його автографі, і вперше була видрукована в виданні Пшездзецкого (III с. 39), а що се видання по за польськими науковими кругами взагалі дуже слабо розповсюджене, тож і в літературі Галицько-волинської держави воно досі не було зауважене. Семкович в своїй праці про Длугоша не звернув на нього уваги. Оцінив його відповідно аж

¹⁾ Друга мабуть мала означати собою домовину апокрифічного фундатора монастиря „дядька Льва“ Лавра-Войшелка, пор. Літописець т. зв. Биховця с. 12—3.

Бальцер у своїй Генеалогії Пястів (с. 347), справедливо признавши в сій звістці руську записку, без значних змін переложену Длугошем. Записка звучить так: *Quintodecimo Kalendas Aprilis (18 марта) ducissa Eufemia, filia Kazimiri ducis et consors Georgii Russiae ducis absumpta est. Quam vir suus dux Russiae Georgius secutus vicesima prima aprilis obiit. Qui in die beati Georgii natus, baptisatus et nomen suum sortitus foret, etiam in die suo rebus absumptus est humanis. Vir industrius et liberalis et in religiosos munificus, sub cuius regimine Russia et pacis pulchritudine et divitiarum amplitudine inclita habebatur.*

Як справедливо підніс Бальцер, отєї подробности про Юрия мусять іти з руського джерела (в dniu смерти — 21/IV мусить бути помилка, бо день св. Юрия був 23/IV — див. календар XIII в. у Макарія III² с. 311). Я піднесу ще, що характеристика Юрія — традиційна княжа характеристика наших літописей, і се ще більше зраджує руське джерело.

Судячи по стилізації записки мусіла мати в оригіналі при собі рік, та тільки питання, чи Длугош добре сей рік використав? Бальцер не вагається прийняти сей рік без застережень. Я проти сього року теж нічого не маю, але вповні спустити ся на Длугоша не легко. Не кажу вже про недогляди його (маємо такий страшний приклад зараз слідом, де подія (похід Ольгерда) вычитана ним під 1338 р., помилкою записана під 1308 р. — але ся звістка не стоїть у ніяким звязку з запискою про Юрия). Але й взагалі при переводі руських дат Длугош дуже часто помиляється на кілька років — здається, йому між иньшим робили труднощі руські дати від сотворення світа.

До тепер дату смерти Юрия все клали на р. 1315—6 або 1316, виходячи з дати грамоти його синів (9/VIII 1316)¹⁾, але се тільки *terminus non post quem*. Певне значінне міг би мати аргумент, що Юриєва печатка, привішена до сеї грамоти, вказує на недавню смерть його; але грамота Локетка 1315 р. (27/VI) виразно вказує, що Юрия тоді не було на світі, а коли його сини могли уживати, як з того видно, в кождім разі не менше як півтора року батьківську печатку, то могли уживати й ще довше²⁾, отже аргумент сей тратить значінне, і ми нічим не звязані супроти Длугошевої дати 1308 р. Але треба мати довіре до Длугошевої докладности, щоб її прийняти за певну.

Що до жінки Юрия Евфемії Казимирівни, згаданої в тій записці, то Бальцер досить нерішучо уважає її сестрою Локетка (вагаючи ся між

¹⁾ Як бачу, Кушнік в своїй статі (невиданій) в збірнику петерб. акад. приймив 1308 р., але без ближшого мотивовання (с. 113).

²⁾ Як я сказав вище, служила вона державною печаткою аж до кінця існування Галицько-волинської держави.

Казимиром I і Казимиром II киявськими. Грамота 1315 р., де Локеток говорить про своїх *perotes* (племенників, а не внуків, як перекладає реґеста Описанія Румянц. музея, і за нею Ржежабек — с. 138), зовсім виразно рішає сю справу: та Евфемія була сестрою Локетка.

II. Грамоти Андрія, Льва і Юрія-Болеслава.

Вчисляю всі дотепер звісні грамоти остатніх галицько-волинських князів — Андрія, Льва і їх наступника Болеслава-Юрія, та їх видання:

1. Грамота Андрія і Льва, дана в Володимирі, 1316 р. 9 серпня — відновляє союз з Прусією; видана вперше у Карамзіна IV пр. 268 (з незначними скороченнями), потім у Фойґта (*Voigt Codex diplomaticus Prussicus*, II с. 175), передрукована у Нарбута (*Dzieje nar. Litewskiego* IV, dod. с. 44) і Зубрицького (Історія т. III); фотодрук і текст в збірнику петерб. академії; ориґінал в кеніґсберґськiм архіві.

2. Грамота Андрія, дана в Володимирі, 1320 р. в день св. Руфа¹⁾, — дає різні свободи торунським купцям; видана в *Supplementum ad historia Russiae monumenta* ч. 38, відси передрукована у Зубрицького, поправийше: *Kloden — Beiträge zur Geschichte d. Oderhandels* 8 anm. 30, відси в *Hansisches Urkundenbuch* II ч. 371; фотодрук і текст в збірнику петерб. академії; ориґінал був в торунськiм міськiм архіві, але пропав, тепер куплений петерб. академією.

3. Грамота Андрія, того ж року й дня, дана в Володимирі — дає різні свободи краківським купцям; видана в *Kodeks dyplomatyczny m. Krakowa* т. I ч. 12, в збірника краківських грамот, спорядженого писарем міським Бемом в р. 1505; передрукована була, як тепер довідую ся, в збірці петерб. академії — невиданій ще. В літературі була використана в перше в 1 вид. сього тому.

4. Грамота Юрія (Болеслава), 1325 р., без близшої дати й означення місця (про час її *Altpreussische Monatsschrift* р. X с. 80, про се жовтень 1325 р.), — відновляє союз з Прусією видана в скороченню у Карамзіна IV пр. 276, в цілости у Фойґта II ч. 116, передрукована у Нарбута (I. с.), Ржежабка і Лонґінова (Грамоты Юрія II); фотодрук в збірнику пет. акад.; ориґінал в кеніґсберґськiм архіві.

5. Грамота Юрія (Болеслава), 1327 р. 9 марта, дана в Володимирі, — потверджує союз з Прусією (властиво повторення грамоти 1316 р.); видана у Фойґта II ч. 119, передрукована у Ржежабка і Лонґінова; фотодрук в збірнику петерб. акад., ориґінал в кеніґсберґськiм архіві.

6. Грамота Юрія (Болеслава), 1334 р. 11 лютого, дана у Львові (in Lemburga), — потверджує союз з Прусією; видана у Фойґта II

¹⁾ Се розв'язують як 27/VIII (по латинському численню), або 28/XI; напевно день означити не можна, бо св. Руфа буває кілька разів до року.

ч. 145, передр. в збірнику петер. акад., тамже фотодрук; реґести у Карамзіна, Ржежабка й відси у Лонґінова; ориґінал в кеніґсберґськім архіві.

7. Грамота Юрія (Болеслава) 1335 р. 20 жовтня, дана в Володимирі, — потверджує союз з Прусією; видана у Коцебу (*Kotzebue*) *Preussens ältere Geschichte* т. II, вид. 1808 р. с. 397—8, і Карамзіна IV пр. 276, передрукована у Нарбута, Зубрицького, Ржежабка, Лонґінова і в збірнику петерб. акад., тамже фотодрук; ориґінал в кеніґсберґськім архіві.

8. Грамота Юрія (Болеслава), 1339 р. 20 січня, дана в Володимирі — надає німецьке право м. Сяноку, видана майже разом у Репля (*Roepple Über die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts*, 1857) і в *Kodeks dyplomatyczny Polski* т. III; текст і фотодрук в збірнику петерб. акад.; ориґінал тепер в неявижськім архіві.

12. Література останніх десятиліть Галицько-волинської держави.

З смертю Юрія Львовича вступаємо ми в період обнятий моноґрафічною літературою про останніх галицько-волинських князів й пізнішу боротьбу про їх спадщину.

Література ся розвинулась особливо в останніх десятиліттях XIX в. Окрім курсів історії Галичини й Волини Шарапевича, Андріяшева й Іванова сюди належать ще: Антоновича *Очеркъ в. ки. Литовского*, 1878, передрук. в *Монографіях* I с. 50 і далі, Дашкевича *Замѣтки по исторіи Литовско-рускаго государства*, К., 1885, с. 44 і далі, спеціальні статі: *Jiří II, poslední kníže veškre Malé Rusi, kritický pokus Jana Řežabka* (професора правької торговельної академії) — *Časopis musea království českého*, річн. 1883 — солідна моноґрафія, що оживила дуже літературу сього часу і особливо мала важне значіння в питанню про особу Юрія II. Петербурською академією був зладжений її переклад з додатком статей: І. Липниченка *Замѣчания на статью г. Режебка о последнемъ князѣ всей Малороссіи Юріѣ II* — 1884, А. Куніка *Объяснительное введение* (збірник текстів), і деяких дрібніших; збірник сей був видрукований петербурською академією ще 1885 р., але не вийшов іще й досі; в остатніх літах до нього прилучено фототипичне видання грамот галицьких князів, і має бути до них долучена розвідка про печатки сих грамот; при сїм другім виданню користаю в уділених миї друкованих аркушів сеї збірки¹⁾, що мабуть незадовго вже вийде. Статєю Ржежабка була викликана також статя А. Лонґінова — *Грамоты малорусскаго князя Юрія II и вкладная запись ки. Юрія Даниловича Холмскаго XIV в.*

¹⁾ При першій виданню я мав відбитку лише статі Липниченка.

(Чтенія московські, 1887, II) — критичний перегляд поглядів Ржежабка, зроблений досить слабо. Стаття Донгінова викликала статтю Линниченка в його Критическім обзорі повѣйшей литературы по исторіи Галицкой Руси, Ж. М. Н. П. 1891, V. Розвідка Іванова — Картка з історії Волини на початку XIV в. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. II, 1893) увійшла в скороченню в його книжку про Волинь. Окрім того: Филевичъ Борьба Польши и Литвы-Руси за Галичско-владимірское наслѣдіе с. 42—3, 50—61 і його ж Къ вопросу о борьбѣ Польши и Литвы-Руси за Галичско-владимірское наслѣдіе — Ж. М. Н. П., 1891, XII, A. Prochaska — W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W. — Kwartalnik historyczny, 1892, I. Линниченко — Черты изъ исторіи сословій Галицкой Руси, Москва, 1894 (український переклад в VII т. Руської Історичної Бібліотеки п. т.: Суспільні верстви Галицької Руси, 1899), Леонтовичъ — Очерки исторіи литовско-русского права, Спб. 1894, гл. VII. Вкінці „Дополненія къ замѣчаніямъ“ Линниченка, в поводу першого видання сього тому мові Історії, в згаданім збірнику академії, і статейка Ан. Повра про угорсько-руські відносини в XIV: Magyar-ruthén érintkezések a XIV-ik Században (Századok, 1904).

13. Війна галицько-волинських князів з Литвою й утрата Берестейсько-дорогичинської землі (до с. 117).

Бересте й Дорогичин у володінню Кейстута виступають в трактаті 1366 р. (друк. в Kwartalnik-u histor. 1898 с. 513). Кладучи перехід сих земель до Литви на друге десятилітє XIV в. й припускаючи війну Гедимина з галицько-волинськими князями, що закінчила ся смертю декотрих з них, учені виходили з таких пізнійших звісток:

1. Компілятор 2-ої пол. XVI в. Стрийковский, переповідаючи звістку ширшої русько-литовської літописи про війну Гедимина з Львом луцьким, поясняє її тим, що той Лев під час війни Гедимина з рицарями відібрав був від Литви Дорогичин і Бересте (I с. 364). Хоч Стрийковский взагалі дуже довільний в своїх об'ясненнях і додатках, але припускають, що сю звістку він зачерпнув з якогось поважного джерела, і з неї виводять, що значить ще перед тим Дорогичинсько-Берестейську землю відірвано від Волини.

2. Затрачена тепер історична стаття, що була звістна польсько-литовському історичу Нарбуту, і по його словам мала дату 1488 р.¹⁾, описуючи смерть Витеня під 1315 р., мала казати, що в момент його смерті

¹⁾ Нарбут її зве Равданською рукописею й описує в I т. своїх Dzieje narodu Litewskiego с. 156, переказуючи при тім коротко зміст згаданої статі, але тут не згадує про інтересну для нас подробицю, хоч потім в дотичнім місці відкликаєть ся до того змісту.

Гедимин був у поході на Русь (w wyprawie ruskiej — IV с. 464, на якійсь wyprawie do Rusi — ib. 466). Полишаючи на боці те, що Нарбут взагалі історик досить непевний, й припускаючи, що ся його звістка дійсно має вигляди автентичности, треба сказати, що вона зовсім не поясняє, на яких руських князів ходив походом Гедимин, отже тільки зовсім гіпотетично можна привязувати її (як то роблять нпр. Шараневич, Дашкевич, Андріяшів, Іванів) до Волини, до Юрія Львовича, і припускати, що як раз ся війна закінчила ся прилученням Дорогичина й Берестя до Литви (а декотрі, як Шараневич й Іванів, припускають, що в сій війні Юрій наложив головою).

3. Ширша русько-литовська літопись (кодекс Биховця й інші), владжена в середині XVI в. і для давніших часів виповнена підозрілими переказами або явно-хибними комбінаціями й недорічностями, оповідає, що Гедимин, закінчивши боротьбу з Прусією, розпочав ряд війн на Україні: з початку пішов на Володимира володимирського, побив його в битві, де той Володимир наложив головою, й забрав його волости; потім пішов на Льва луцького, але той з переляку втік до свого зятя Романа в Брянськ, і Гедимин без битви забрав його землю; нарешті побивши київського князя Станіслава на Ірпени, опанував Київщину¹). Новіші історики, відкидаючи ці звістки про прилучення Волини й Київщини Гедимином, припускають, що в оповіданню сеї літописи заховала ся память про дійсні війни Гедимина з волинськими князями (питання про Київщину на разі лишаю на боці), де дійсно наложив головою оден (Андрій, що мовляв міг мати друге ім'я Володимира), або й обидва Юрієвичі²). Початок в сім напрямі зробив Стадніцький (Synowie Gedymina II, 1853, с. 19 і далі), за ним пішли Дашкевич (Замѣтки), Андріяшів, Ржежабек, Іванів; на сім становищу стоять з дебільшого й інші сучасні письменники, котрим приходить ся дотикати ся сих справ. Ржежабек нпр., котрого монографія мала особливий авторитет останніми часами, комбінуючи оповідання літописи з хронологією литовсько-пруських відносин, приймає, що 1321 р. Гедимин побив Андрія, і той поляг при тім, а Берестейщина була прилучена до в. ки. Литовського, а на другий рік (1322) Гедимин новим походом ударив на Льва, і той теж наложив головою в битві³). Приймаючи смерть обох Юрієвичів

¹) Pomniki do dziejów litewskich с. 15—16, в тім невиданім збірнику петерб. Акад. се оповідання видруковане з шести кодексів. Має зрештою незадовго вийти повне видання тої літописи в усіх кодексів.

²) Тільки Іванів, приймаючи смерть Юрія в боротьбі з Гедимином, не робить такого здогаду про його синів. Шараневич натомість приймав смерть Юрія і Льва в битві.

³) Сей погляд прийняв і Кунік в тім збірнику с. 115.

у битві, д. Ржежабек опиравсь ся тут на словах Локеткової грамоти 1323 р., про *interitus* галицько-волинських князів (як нижче), толкуючи се слово так, що вони загинули не своєю смертю. Але слово *interitus* не має такого виразного значіння.

14. Лист Локетка про останніх Романовичів. (до с. 120).

Сей лист вперше видав Райнальд — *Annales ecclesiastici* т. XV с. 296, потім з иньшої копії — Мураторі *Antiquitates Italiae* VI с. 146 і новійше ще з иньшої копії др. Прохаска при статі *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W.* (*Kwartalnik historyczny* 1892 с. 29). Року грамота не має, але дата відповідає в цілім ряді близьких літ тільки 1323 рокови (в вид. Райнальда хибно *iulii*, що не сходиться з суботою перед зеленими святами, і хибний рік 1324 — ся дата 20/VI. 1324 була загально прийнята; в тексті своєї статі сам Прохаска (с. 5, а за ним нпр. Бальцер — *Genealogia* с. 453) датує її хибно 9/VI. 1324 р., але при документі виводить справедливу дату.

Наводжу в оригіналі інтересне для нас місце в сім листі: *Sanctitati vestrae insinuatione praesentium cum dolore reverentius intimamus, quod duo ultimi principes Ruthenorum de gente schismatica, quos immediatos pro scuto inexpugnabili contra crudelem gentem Tartarorum habebamus, decesserant ex hac luce; ex quorum interitu nobis et terris nostris ex vicinitate Tartarorum, quos de certo credimus terram Ruthenorum, nostris metis contiguam, de qua annua tributa percipere consueverunt¹⁾, occupare, — perturbatio indicibilis, nisi Dei omnipotentis et vestra gratia affuerit, imminet. Далі Локетек просить папу, аби поміг против Татар *in praedicatione sanctae crucis et aliis subsidiis*, — *ne occupent terram Ruthenorum praedictam et per consequens nos invadant*. Ці остатні слова вказують, що не зовсім ясні слова *quos de certo credimus* і т. д. треба розуміти не так, що Татари вже опанували Русь, а що Володислав тільки бояв ся сього на далі.*

15. Оповідання Івана Вінтертурського (до с. 121).

Іван Вінтертурський (*Vitoduranus*), описуючи напад Татарів на Польщу й Угорщину 1341 р., каже так (се оповідання буде ще нам не раз потрібне): *Causam adventus horum paganorum aliqui aliter assignant, — dicentes, quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis ydoneos Ruthenis prefecerat, quibus successive ab eis per venenum extinctis, procuravit eis christianum latinum, si illi parcere vellent ut videret. Qui dum regni gubernacula per*

¹⁾ Се місце читається так у Райнальда: *de qua annua tributa consueverunt papae percipere*. В вид. Прохаски як у Мураторі, лише *omnia* замість *annua*.

plura annorum curricula strenue gessisset, tandem cum numerum et ritum latinorum illic multiplicasset, et hoc Ruthenis displicuisset, ipsum intoxicabant per venenum tam forte, quod dissiliit in plures partes. Quod audiens rex Kragovie, cujus consors soror uxoris regis Ruthenorum jam intoxicati fuerat, illuc cum exercitu properavit et immensam pecuniam ab eo relictam rapiens reversus est. Propter quod imperator Thartarorum, hec intelligens, nimio furore agitatus, paganos memoratos ad devastandam regionem regis Kragovie et alias finitimas regiones principum fidelium emisit (Johannis Vitodurani Chronicon, herausg. von Vyss — Archiv für schweizerische Geschichte т. XI с. 165).

Хроніст мав писати сю частину хроніки в 40-х pp. XIV в., в 1341—7 pp. (Lorenz Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I³ с. 69); як сам каже, писав він на підставі різних оповідань: між такими оповідачами згадує він двох Швабів, що перебували в Австрії якийсь час і звідти принесли ті поголоски. Тим пояснюють ся з одного боку його деякі дуже докладні відомості про події 1340—1 р., а з другого досить неясні, з людських поголосок зачерпнені звістки про попереднє. Christianus latinus поставлений намісником Узбека — се Юрий-Болеслав, його два попередники pagani — очевидно Андрій і Лев. Приймати, як то часто робили почавши від Нарушевича (Hist. nar. Polskiego IV. 333, wyd. Turowskiego) і до Линиченка (Замітання на статью Режабка с. 89—90, Критический обзор с. 152), Филевича (Борьба с. 43), Леонтовича (Очерки I с. 226), Іванова (Истор. судьбы с. 222), Левіцкого (Ruth. Theilfürst. с. 174) — що перед Юриєм-Болеславом дійсно були на Русі якісь баскаки в ролі намісників (оті pagani), нема ніякої причини: се й само по собі дуже неправдоподібно, й Узбек певно не дивив ся б таким легким оком, що його баскаків Русини труять як щурів одного по однім. Зовсім легко пояснити, звідки взяла ся така звістка у хроніста: не-католиків дуже часто називано поганами, і таким чином Андрій і Лев, principes de gente schismatica, як їх зве Локетек, в принесених з Польщі до Німеччини звістках стали ся поганами, а що хроніст, чи його вістники, виходили з погляду про дуже тісну залежність Русі від Орди, то й ці руські князі перетворили ся в татарських намісників, як і Болеслав. Трудніше пояснити звістку про їх строєння; я вище вказав, що прийняти її, особливо супроти сухої згадки Локетка про смерть племенників, не можна, й приходить ся толкувати її як просту поголоску навіяну отруєнням Болеслава (сам хроніст взагалі критицизмом в оцінюванню поголосок не визначав ся, протинно був дуже легковірний).

Додам, що Прохаска (W sprawie etc. с. 3 і 5, в нотках), справедливо прикладаючи сю звістку до Юриєвичів, толкує її так, що стру-

їли їх Татари, і се приймає за факт, зводячи се з згаданим уже вище *interitus* Локеткового листа. Пішов за ним і Линниченко (Дополнение с. 109), покликуючи ся й собі на Вітедурана. Але се дуже неправдоподібно само по собі (знову пригадую суху згадку Локетка), а таки й стилістично неможливо: в згаданім тексті Івана Вінтертурського *ab eis* може значити тільки Русинів (пор. слідом *procuravit eis*).

16. Юрий-Болеслав (до с. 123—4).

Баламуцтво в справі Болеслава-Юрія пішло властиво від Карамзіна, бо перед ним Нарушевич у своїй Історії Польщі вже був на добрій дорозі, кажучи, що по смерті синів Юрія Львовича галицько-волинським князем став Болеслав Тройденевич (*Historya narodu polskiego, wyd. Turowskiego* т. IV с. 333—4). Карамзін же, добувши з кенігсбергських архівів грамоти з іменем Юрія, прийняв його за Болеславового попередника, остатнього Даниловича, Андрієвого або Львового сина (IV с. 130).

Завдяки авторитету Карамзіна сей погляд набрав широкої популярності: його прийняли Зубрицький, Петрушевич, Шараневич, Каро, Антонович, Іловайський, Бобжинський, Андріяшів й ин. Старий погляд Нарушевича вправді знаходив собі далі оборонців, як Козловський (*Dzieje Mazowsza* с. 115), Бельовський (в *Monumenta Poloniae* II с. 620 — на підставі звістки Яна з Чарикова), Райфенкугель в своїй монографії (*Archiv für oester. Geschichte* т. 52 с. 422 — він вказав тут на грамоту Юрія 1339 р., доти не оцінену), Дашкевич (Замітки с. 46—7, теж на підставі сеї грамоти). Але гіпотеза про особного Юрія панувала в історичній літературі до 1880-х рр. Аж Ржежабку удало ся зробити перелом: присвятивши значну частину своєї монографії полеміці з сею гіпотезою, він зробив вражіння своєю дотепною аргументацією, хоч нпр. дуже важна в сій справі грамота 1339 р. була йому невідома. Його погляд піддержали і де в чім скріпили Лонгінов, Линниченко, Прохаска, в названих вище (в прим. 12) працях. В виданім 1888 р. п'ятім томі *Monumenta Poloniae* прибула дуже важна для скріплення сього погляду записка познанська, хоч не скоро звернула на себе увагу (перший вказав на неї в 1895 р. Бальцер, *Genealogia* с. 1453, див. також мою рецензію на книгу Іванова в Записках т. IX с. 7). Оборонцем давнього погляду виступив Іванов у своїй статі Картка з історії Волини (1893) і потім в своїй історії Волини (1895), припускаючи, що Болеслав звав ся Юриєм, але перед ним був іще Юрий II, остатній Данилович; але ся штучна гіпотеза не могла виратувати справи. Тільки по інерції, через незнання справи, карамзінський погляд на Юрія II стрічаєть ся ще часом в новітніших працях — нпр. у Любавського *Областное дѣленіе* с. 39, в статі Кіаветера „Історія Росіи“ в Енциклопедії Брокгауза-Ефрона (т. 55,

ген. таб. Рюриковичів), Історії рус. церкви Голубинського II с. 896. Таким самим незнанням джерел толкується погляд Ан. Повра (I. с.), що відрізняючи Юрія від Болеслава, уміщає Юрія по Болеславі (в рр. 1339/40). Зібрані в сій справі факти говорять так виразно про тотожність Юрія II і Болеслава Тройденовича, що не лишають місця для сумнівів. Я власне вкажу тепер важніші з них:

1. В вище цитованім (прим. 14) листі 1323 р. Локетек говорить про Юрієвичів як про останніх (*ultimi*) галицько-волинських князів.

2. Від 1325 аж до 1339 р. маємо грамоти нового галицького князя Юрія (II), що називає (в грам. 1325 р.) своїми предками (*progenitores*) тільки діда Юрія і його попередників, проминаючи Андрія й Льва, хоч вони належали до рідні, за то в інших грамотах (1334 і 1335 р.) називає Андрія між „попередниками“ (*praedecessore*), з чого виходило б, що Андрій не був його предком, а тільки попередником, значить Юрій II не був сином котрогось з Юрієвичів, хоч був потомком Юрія I, а таким дійсно був Болеслав Тройденович. Грамоти сього Юрія II обіймають такий час, що для особного Болеслава по нім не лишається місця.

3. Болеслав зветь ся руським князем уже в папській булі 1327 р. — *Theiner Monumenta Poloniae* I ч. 383 (помилкою стоїть *Roleslaus*). Сьому відповідає звістка Івана Вінтертурського (див. прим. 15), що Болеслав княжив на Русі довший час — *per plura annorum curricula*. Сі факти (під 1, 2 і 3) не лишають місця довільній зрештою гіпотезі про особного від Юрія II Юрія-Болеслава (гіпотеза Іванова).

4. Познанські записки, звісні в копії XIV в. з якогось давнішого оригінала, кажуть виразно, що Болеслав Тройденович мав друге ім'я Юрія: *Anno Domini MCCCXL obiit Boleslaus dictus Georius, dux Russie, VII Idus Aprilis* (*Monumenta Poloniae* V с. 880).

5. В світлі цієї записки стає певною (а з тим і дуже важною) звістка Яна з Чарикова: *mortuo magnifico principe Kazimiro dicto Georgio, totius regni Russiae duce, filio Troydini ducis Mazoviae, qui Kazimirus avunculo suo in ducatu Russiae successerat, veneno per Ruthenos intoxicatus interierat...* — в ній Ян тільки помилкою Болеслава зве Казимиром, як то з рештою видно з иньшого його місця: *Boleslao filio Troyden ducis Mazoviae, quem Rutheni unanimiter sibi in ducem et dominum susceperunt, per toxicum interempto, qui legem et fidem ipsorum immutare nitebatur* — *Monumenta Poloniae* II с. 620—1 і 629.

17. Шлюб Любарта.

Русько-литовська літопись не каже, чия була донька Любартова жінка. Комбінації про те, що то була донька котрогось з Юрієвичів, робилися вже пізніше, на підставі оповідання про війну Гедиміна з волинськими князями. Так Стрийковский (I с. 382) каже, що Любарт

оженився з донькою Володимира володимирського й дістав в посагу частину Волини, а коли Гедимин позабивав волинських князів, уся Волинь дістала ся Любарту. Сей погляд, що Любарт, оженивши ся з донькою чи то Андрія чи то Льва (на тім не сходять ся), дістав якусь частину Волини ще перед смертю Юрія, повторяв ся, з ріжними відмінами, не раз і в новійшій науковій літературі (з новіших див. нпр. Андріяшів с. 203, Лонгінов Грамоты с. 10, Любавский Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго с. 39).

Але при тім вістаєть ся неможливим до вияснення: а) де мав на Волини волость Любарт за життя Юрія II? Він не міг мати ані Володимира, ані Луцька, ані Белза (сі землі належали Юрію, як видно з підписів воевод на грамотах 1334—5 рр.)¹⁾, ані Берестя (бо воно прилучено було до Литви), а в якійсь маленькій волости спадковець Юрієвичів певно не міг сидіти. Покликають ся часом на грамоту Любарта 1322 р., де він титулує себе князем луцьким і володимирським (друкована в Архиві Югозапад. Россіи т. I ч. VI ч. 1), але се, безперечно, фальсифікат, хоч і пробував його боронити проф. Леонтович (Очерки I с. 223). б) Коли Любарт не володів нічим на Волини, або володів якою другорядною волостію, чому він не заявляв ніяких претенсій за цілий час життя Юрія і виступає відразу як *deus ex machina* по його смерті? О скільки великі сі непевності, найліпше може показати штучна гіпотеза, уложена Ржежабком (с. 210—2), аби вийти з сих трудностей: він припускає, що разом з своїм шлюбом з Гедиминівною Юрій видав за Любарта сироту-доньку Андрія, а при тім уложив з ним умову, де признавав з ним право на Володимирське князівство по своїй смерті.

Сі труднощі, для котрих приходиться робити такі неймовірні й фантастичні припущення, можна оминати, прийнявши, в дусі звістки русько-литовської літописи, що Любарт оженив ся з донькою останнього галицько-волинського князя — Юрія-Болеслава. Становище Любарта мусіло бути jinakше супроти тестя ніж супроти рівноправного спадковця по Юрієвичах, і ся гіпотеза пояснила б нам пасивне становище Любарта супроти Юрія-Болеслава за цілий час його життя. Шлюб сей мусів стати ся десь незадовго перед смертю Юрія, і Любарт міг в такім разі дістати якусь волость на Волини — як каже Русько-литовська

¹⁾ Кунік в збірнику петерб. академії (с. 139) все таки припускає, що Любарт володів Луцьком за часів Юрія-Болеслава, та шукає виходу в різних здогадах. Тільки незнанням джерел поясняєть ся погляд на сю справу проф. Леонтовича (Очеркъ I с. 223—7): Любарт по смерті Андрія став князем усеї Волини (автор покликаєть ся на титул його в грамоті 1322 р.), а Юрій-Болеслав по смерті Льва дістав Галичину в доживотє за згодою Любарта і Гедимина.

літопись. Правда, Юрієва донька могла бути його сестринницею (приймавши, що вона була донькою з подружжя Юрія з Гедиминівною, що не конче мусить бути), але католицька церква не виключає можливості таких шлюбів, а донька Юрія була католичкою певно, хоч би він сам і не перейшов знову на католицизм: за се ручить нам та обставина, що він Гедиминівну охрестив на латинство перед шлюбом¹⁾. А вкінці не треба собі думати, що канонічними перепонами в тих обставинах дуже журили ся. Зрештою ж ставлю сю гадку як здогад, опертий в першій лінії на звістці рус.-лит. літописи.

Імя Любартової жінки нам не звістне; Зиморович (Опера с. 59) зве її Агафією (донькою Данила!). *Tabulae Jablonovianae* (таб. X) звуть її Буча, донькою Володимира, ки. володимирського; при тім автор їх покликаєть ся на Кромера, але Кромер зве її тільки донькою володимирського князя, по імені не називаючи (вид. Туровского с. 603). Обидві сі звістки досить непевні, хоч та Буча (імя очевидно попсоване) за посередництвом Карамзіна знайшла собі досить широку популярність в новітній науковій літературі.

18. Польсько-угорський союз (до с. 129—131).

Вияснення значіння польсько-угорського союзу в руській справі було заслугою статі д-ра Прохаски *W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza W.* (Kwart. hist. 1892) — статі написаної досить несмачно, в католицько-польським місіаністичнім дусі, але цінної важними спостереженнями на пункті польсько-угорських дипломатичних відносин в 30—50-х рр. XIV в. Його погляди про порозуміння Кароля з Казимиром в 1339 р. приймає й Повр у своїх недавніх статях про відносини Угор-

¹⁾ Ся гіпотеза моя стріла ся в рядом ремонстрацій Линиченка в його Дополнєніях (с. 112); але і в тім разі він показує більшу охоту до полемізованія, як до мериторичної оцінки шансів про і contra гіпотези. Ті сумніви, які він підносить против неї, я сам по часті вказав, ставлячи гіпотезу, так що сі замітки Л. я можу зрозуміти тільки припущенням, що він не уважно прочитав мою примітку. Коли поза тим він підносить, мов би я забув, що сам Любарт був православний, то хіба спускає з очей, що шлюб Любарта з католичкою відбував ся по обряду і процедурі католицькій, і я сумніваюсь, чи Любарт дуже числив ся при тім з поглядами православного духовенства. Коли далі Л. питає мене, чому Юрій-Болеслав в так молодих літах стратив надію на мужеське потомство, то я відомлю його за розв'язанням сього питання до Казимира Вел., що в 1339 р. уложив подібний трактат з угорською династією. Вкінці зовсім непотрібно Л. заходить в голову, чому я вважаю Любарта евентуальним престолонаслідником тільки для Волини? Такого здогаду я одначе й не ставив ніколи, а що значило „земля Волинская“ в мові XIII—XIV вв., се досить роз'яснено у мене (див. с. 141).

щини до Галичини й Польщі (Magyar-ruthen érintkezések, A magyar Anjouk igényei a lendyel trónra — Erdélyi Muzem 1902, Magyar-lengyel érintkezés a XIV században — Századok 1903), але робить з них досить фантастичний ужиток: у нього Юрій-Болеслав вмирає ще 1339 р., і порозуміння між Казимиром і Каролом наступає вже по його смерті. Пок. Левіцький в замітках до статі Прохаски (Jeszcze w kwestyi zajęcia Rusi Czerwonej przez Kazimierza — Kwart. hist. 1895) модифікував гадку Прохаски про польсько-угорське порозуміння так, що воно, мовляв, мало на меті піддержати Юрія-Болеслава в його боротьбі ze schizmą i pogaństwem, а в разі його упадку прилучити Галичину до Польсько-угорської держави. Ten związek węgiersko-polski otrzymuje w ten sposób wyższą sankcję cywilizacyjną, толкує свій згогад польський учений, не вдовольнившись осьвітленням Прохаски (чищо „що кому бракує“, як кажуть козаки у Руданського). В подібнім напрямі пішов і Абрагам в своїй недавній праці (Powstanie s. 205, 208, 215): він представляє Юрія-Болеслава прихильником Казимира, припускає, що Юрій-Болеслав зробив Казимира заздалегід своїм спадкоємцем (при тім хибно покликується на Бальцера), бо chciał przedewszystkim zapewnić kulturze Zachodu wpływ stanowczy na Czerwonej Rusi і для того злучити Русь з „рідною“ її Польщею. Ся умова була припечатана порозумінням з Угорщиною в руській справі, що наступило вже в 1335 р.; в ній брав участь і Юрій-Болеслав, що в тій справі приїздив в 1338 на Угорщину. Тому вже в 1337 р. Казимир титулує себе паном Русі¹⁾, і в тім часі в Польщі робилися вже приготування до окупації Галичини. По сказанім у мене довірливості сих гіпотез ясна сама собою.

19. Оповідання про конфлікт Юрія-Болеслава з Угорщиною (до с. 132).

Щоб покінчити з заграничною політикою Юрія, мусимо згадати ще про оповідання Прая (Annales regum Hungariae II. 32) під 1332 р. про замір угорського короля йти великим походом на Русинів, тому що вони помагали Татарам в їх нападах на Угорщину (спеціально згадується напад Татар на землі верхньої Тиси, коли Татари facile in tutum se receperunt Ruthenorumque ore, cum quibus praedarum partem communicabat, salvi et incolumes evasere). При тім Прай покликується на Райнальда. Райнальд (Annales XV. 442) оповідає тільки от що: Suscepit sacrum adversus Ruthenos schismaticos et alios finitimos catho-

¹⁾ На одній грамоті, друкованій в Kodex Małopolski III ч. 651 і ще раз в Zbiór-i dokumentów w bibl. hr. Przezdzieckich ч. 4. Документ сей з своїм титулом стоїть одначе так одиноко, що сей титул кидає на нього дуже підозріле світло (пізнійше Казимир так не титулується).

licaе pietatis hostes bellum Carolus Vngariae rex; cui pontifex eiusque exercitui, cum adversus infideles castra promoveret, carniū esum permisit (То. 8 р. 2 ер. sec. pag. 239). Судячи з поданого Райнальдом звісту, очевидно, що мова йде тут про папську булю видану у Тайнера (Monumenta Hungariae I ч. 871), тільки там про Русинів не згадано, мова йде про похід contra schismaticos et hereticos. При тім, судячи по словам булі, що король йде in loca sic arida et sterilia, in quibus propter cibariū, qui inibi non reperiuntur, defectum illi qui sunt in eodem exercitu herbarum radicibus vesci coguntur, — похід мав іти в степи. Окрім сеї звістки Райнальда (себто булі) Прай, видно, більше нічого про сей похід не знав, бо він сам додає: at quem exitum belli molitiones acceperint, nuspiam reperi; але при тім він здогадується, що результатом сих приготувань або війни був прихід того руського князя Лотки (див. вище с. 131—2), котрого Прай уважає дійсним князем (пор. у нього с. 44) і думає що його прихід був тільки візитою — по ній князь amplissimis muneribus donatus in Russiam rediit.

20. Звістки про смерть Юрія-Болеслава.

Хронологічно йдучи, найстарша звістка папської булі, зачерпнена с реляції Казимира: Accipimus, quod cum dudum gens scismatica Ruthenorum quondam Boleslaum ducem Russie, ipsius regis consanguineum germanum, de fidelibus procreatum parentibus, veneno impie ac nonnullos Christi fideles, eidem duci, dum viveret, obsequentes (треба толкувати або — були прихильні, або — служили), immaniter occidissent — Theineri Monumenta Poloniae I ч. 566.

Оповідання Івана Вінтертурського див. вище в прим. 15.

Оповідання Франтішка (Fontes rerum austriacarum I Abth. т. VIII с. 564—5) маємо в двох редакціях (його власних), але в другій він тільки стилістично розвиває сказане в першій (варіанти другої редакції даю в скобках): Qui quidem dux, zelo ductus fidei orthodoxae, accersiri iussit fidei catholicae sacerdotes et de diversis terris viros in theologia (sacra scriptura) eruditos, volens germen verae fidei seminare (et vineam domini Sabaoth plantare) et exstirpare scismaticum errorem Ruthenorum, qui dolentes (nolentes) relinquere sectam eorum, ducem veneno necantes, multos christianos ferro et modis variis (ferro, igne, aqua aliisque modis) extinxerunt. Інтересний варіант маємо перед тим: пояснюючи причину Казимирового походу на Русь як пімсту за Юрія, він каже: quem intoxicatum nobiles terrae morti tradiderunt (1 ред.: quem intoxicatum morti tradiderunt).

Оповідання Яна з Чарькова (Monum. Pol. hist. II с. 629): Boleslao filio Troyden ducis Mazoviae, quem Rutheni unanimiter sibi in

duce et dominum susceperunt, per toxicum interempto, qui legem et fidem ipsorum immutare nitebatur.

Траска (ibid. с. 860): Anno Domini 1340 Boleslaus filius Troydeni ducis Mazoviae, princeps Ruthenorum, a suis incognatus circa festum annunciacionis beate Marie ex hac vita migravit; hic dicitur suis multum fuisse violentus, ipsos capiens et pecunias ab ipsis extorquens, filios eorum et uxores rapiens et easdem dehonestans, necnon alias gentes, sicut Bohemos et Almannos super ipsos inducens; unde videtur, quod compulsi tot iniuriis talem sibi mortem procuraverunt.

Се ж оповідання повторяє, черпаючи з того ж самого джерела, й Rocznik Małopolski (Monumenta III с. 199). Другош зводить до купи оповідання Яна й Траски (III с. 196), з обережним додатком: quaecumque tamen harum causarum Ruthenos in extinctionem principis moverit, pro satis comperto nequit affirmari, сам же уважає найбільше ~~правдоподібною релігійну~~. Цікаво при тім одначе, як він розвиває погослоку про чужинців: praefectos suos et officiales curiensesque ex Polonis, Bohemis et Almannis collectos probris et iniuriis eos afficere non prohibuerit.

21. Література Болоховців і противкнязівського руху (до с. 155 і далі).

Громадський против-князівський рух XIII в. має свою невеличку літературу; на жаль в ній велике місце займає рішення справи про топографію Болохова й етнографію Болоховців, а менше — характер самого руху.

Літературу сю розпочинає студія Дашкевича: Болоховская земля и ея значеніе в русской исторіи (реферат з київського археологічного з'їзда 1874 р., зроблений за ініціативою проф. Антоновича, в Трудах з'їзду, т. II і особно 1878). Сю розвідку доповнюють його пізніші статі (переважно полемічного змісту): Новѣйшіе домыслы о Болоховѣ и Болоховцахъ (київські Университ. Извѣстія, 1884, IV і особно) і Еще разысканія и вопросы о Болоховѣ и Болоховцахъ (ibid. 1899, I, моя рецензія на сю статю в Записках т. XXX с. 5—6, з деякими доповненнями). В своїй статі: Громадский рух на Україні-Руси в XIII в. (Записки Н. тов. ім. Шевченка I, 1892) я стараюся дати можливо повний огляд проявів сього руху, а заравом освітлити його на ширшій підставі — відносини громади до князівсько-дружинного устрою в давній Руси; окрім того про сей рух говорив я також в Історії Київщини с. 450 і далі, а топографії Болохова присвятив статейку Къ вопросу о Болоховѣ в київських Чтеніях т. VII (1894): тут подав я оден документ з XVI в. про Болохово над Горинею; потім Дашкевич у своїй остатній статі видав ще два аналогічні документи. Справу громадського руху

взагалі хотів забити проф. Любавський в своїй рецензії в Ж. М. Н. П. 1895, VII, але без знання річи (відповідь див. в останній статі Дашкевича).

Крім того до болоховської літератури належать: Квашинь-Самаринъ По поводу Любецкаго синодика (московські Чтенія 1873, IV) і Зотовъ О черниговскихъ князьяхъ по Любецкому синодику, 1893 — здогад, що болоховські князі були Ольговичі. Петрушевич — Кто были Болоховские князья, 1871 (відбитка в львівського „Слова“) — теорія волоська, котру о. Петрушевич повторяв і в пізнійших своїх працях — Разсужденія о г. Галичѣ (див. при них показчик *sub voce*), Изслѣдованія о початкахъ г. Львова й ин., а окрім нього Калужняцький в розвідці Микльосіча Über die Wanderungen der Rumunen in den Dalmatinischen Alpen und den Karpaten, 1879 (Denkschr. der phil. hist. Cl., XXX), Линиченко (Сусп. верстви с. 76, 177, 215), румунські історики Desunsianu Istoria, Яси, 1894, с. 40, Xénopol Histoire des Roumains de la Dacie, Париж, 1896, 171, Onciul Originele principatelor române, 1899 с. 86, 238, його ж Romîni în Dacia Traiană, 1902 с. 26.

Турецька теорія — що Болоховці були вручені Половиці, взагалі Турки, пущена Зубрицьким, прийнята Шараневичом, Симашкевичом (Історико-географ. и этнограф. очеркъ Подоліи — Труды подольск. комитета, I), новішими часами знайшла прихильника в д. Молчановськiм (див. протоколи київ. істор. тов. в т. XIII Чтеній с. 149). Він же в розвідці: Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ гл. V (1885) дав перегляд питання про Болоховців, критикуючи декотрі погляди Дашкевича¹).

Не виясненним досі вістаєть ся, чи і в яких відносинах стоять до давніх Болоховців, або до Болохова XVI в. Болоховці згадувані в пізнійших актах і навіть у сучасних піснях — Архивъ Югозападной Россіи V. I с. 137, VII. I с. 660, Труды экспедиціи въ югозапд. край IV с. 84. Не вияснено навіть, що то за спеціальність була тих Болоховців; що були то якісь промисловці, се очевидно; здаєть ся — так звали ся „уходники“ — ловці й рибалки.

22. Політичний устрій давньої Руси (до с. 193 і далі).

Політична система земель давньої Руської держави не скристалізувала ся в певних виразних формах, не виловивши ся з впливу певних суперечних між собою чинників, і се утрудняло й утруднює зрозуміння її основ.

В перших початках переважав погляд на сю систему як на монархію, ослаблену тільки нездарністю володарів і дурним звичаєм їх —

¹) В сій своїй праці (с. 117) на точці турецької теорії д. Молчановський був ще дуже обережним.

ділити землі між дітьми; такий погляд панує ще й у Карамзіна. Поруч нього однак бачимо у декотрих — як Щербатова, і ще перед тим — в деяких місцях Татіщева, зародки федеративної теорії, для котрої давали підставу особливо аналогії з устроєм Німецького цїсарства. В середині XIX в. бере перевагу теорія родових патріархальних відносин, розвинена в приложеннї до політичної системи земель давньої Руської держави головнo Соловйовим (див. літературу в прим. 47 т. I сеї Історії). Вона викликала ряд поправок. Славянофільська теорія піднесла значінне землі в сій системі. З особливою виразністю на значінне її вказав В. Пассек в своїй праці: *Княжеская и докняжеская Русь*, видрукованій однак пізно (в москов. Чтеніях 1870), по працях Костомарова, котрого погляди він не в однім випереджував. Костомаров, підносячи впливи племінного, етнографічного підкладу на політичні відносини, представляв собі систему XI—XII в. як рід федерації народностей. Таких народностей він рахував шість: полуднево-руська, сїверська, великоруська, білоруська, псковська і новгородська; їх звязували такі звязки: спільне походження, подібности побуту й мови, одність княжого роду, християнська віра й одність церковної організації. „Русь стремилась къ федераціи, и федерація была формою, въ которую она начинала облекаться“. Перебила се Татарщина.

Ся теорія, виложена в спеціальній статі: „Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси“ (Основа 1861), стріла ся з критикою, яка вказала вповнї очевидно на брак таких форм організації, які б позволяли говорити про федеративний устрій давніх земель, з другого боку — на слабї сторони теорії народностей (критики Лохвицкого, Гильфердинга). Сам Костомаров, уже в згаданій статі досить невизначно і загально стплїзувавши свою теорію, з огляду на сі вказівки в пізнійших працях висловляв ся ще обережнїйше. В статі „Начало единой державы въ древней Руси“, 1870, він писав уже: „Зародышъ федераціи лежалъ въ первобытномъ строѣ общественнаго быта. Разумѣется, мы здѣсь говоримъ о тѣхъ первоначальныхъ признакахъ, которые, какъ ростки, указываютъ на будущее растеніе, а не воображаемъ себѣ существованія какихъ либо формъ общественной связи, способныхъ быть причисленными къ видамъ федераціи“. „Такъ какъ въ вѣчевой періодъ вся русская жизнь отличалась крайнею неопредѣленностью, неточностью и невыработанностью формъ, то здѣсь какъ въ хаосѣ можно намъ отыскивать и задатки федераціи, и республики, и монархіи; въ сущности же тутъ ничто не подходитъ вполнѣ подъ тѣ осязательныя представленія, какія мы привыкли себѣ составлять въ качествѣ общей мѣрки, прилагаемой къ различнымъ видамъ общественнаго строя“ (Монографіи XII с. 6—7, 54). Заразом на місце своїх давніх народностей він висуває

зовсім справедливо, „землі“, як комбінацію племенного й городського устрою. Але хоч сі його пізнійші, зовсім справедливі вислови звели властиво цілу федеративну теорію на ніщо, вона держала ся дуже довго й сильно. Причиною було, що в тих часах в староруськім устрою й відносинах залюбки шукали тих явищ і моментів, які інтересували суспільність в сучасности, і супроти актуальности федеративної теорії в тодішній суспільности, особливо українській, федеративне об'яснення староруського устрою було дуже приваблим і знаходило багато прихильників.

Другою поправкою, що хоч не знайшла такого відгону в суспільности як федеративна теорія, але мала сильний вплив в наукових сферах, була зроблена завдяки праці Сергєєвича. В своїй праці „Въче и князь“, 1867 (в переробленій формі увійшла в його Рус. юрид. древности) він, не признаючи зовсім (так як перед тим Погодін) системи й порядку, який бачив в княжих відносинах Соловйов, доводив, що принципом княжого володіння було „здобування“ стола, що нормувало ся й обмежувало ся лише „договором“. Але хоч його критика родової теорії йшла за далеко, як то кажуть — викидаючи з купелею й дитину, але як поправка родової теорії його спостереження були прийняті в науці. (Недавно його теорію розвивав, виступаючи против погляду Ключевского на княжі в'їзди як певний орган загально-державної управи, Тельберг в статейці: Нѣсколько замѣчаній в междукняжескихъ снѣмахъ въ древней Руси Ж. М. Н. П. 1905, VI).

Під впливом сих теорій починаєть ся сінкретичне об'яснювання політичної системи XI—XII в. Його знаходимо у Бестужева-Рюміна (Русская история I с. 152), десять літ пізніше подібні погляди висловляє Багалій в своїм відчиті: Удѣльный періодъ и его изученіе (К. Стар. 1883, II) і останніми часами Рожков (ор. с. I). З сього становища освітлює княже право В.-Буданов (Обзоръ истории рус. права). Тойже напрям (одначе з перевагою родового принципа в теорії княжих відносин, як і у мене) заступає в нововиданім своїм курсі Ключевский (Курсъ русской истории I гл. XI—XII), подібні погляди і в написанім, здаєть ся, під впливом курсів Ключевского очерку Шмелёва: Очередной порядокъ княжескаго владѣнія (Книга для чтенія під ред. Д.-Запольского). Ключевский при тім вертаєть ся також до певної міри до федеративної теорії; „при первомъ взглядѣ Русская земля XII в. представляется политической федераціей, союзомъ самостоятельныхъ областей или княжествъ“, а вказавши на кардинальні ріжниці від правдивої федерації, він пробує схарактеризувати її як „федерацію не политическую, а генеалогическую“ (с. 239 і 241).

Повні огляди політичної організації землі за часів руського державного права (але однаково земель українсько-руських і иньших) мі-

стять курси історії руського права: Сергїєвичъ Русскія юридическія древности т. II — власти (Спб., 1893—6, вип. 1 — віче й князь, вип. 2 — дорадники князя, боярська рада і духовенство); головна недостача курсу — що автор не відрізняє порядків давньої Руси від Московської держави, трактуючи се в суміш однаково як „древнюю Русь“. Владимирскій-Будановъ Обзоръ исторіи русскаго права (Київ, вид. 3, 1900 р.): праця коротка й суха — як університетський компендіум, але се найбільш повний й систематичний огляд; з декотрими поглядами автора, які мині здають ся хибними, стрітимо ся ще далі. Загоскинъ (проф. казан. університета) почав видавати Історію права русскаго народа, т. I, 1899, але се тільки пролегомена. На таких пролегоменах спинили ся й Історія русскаго права проф. Леонтовича, I, Одеса, 1869 (статя перероблена звідти — Старый земскій обычай, про славянське звичаєве право — Труды VI арх. з'їзда). Видання для слухачів: Історія русскаго права Д. Самоковсова, Мва, 1888; Лекції по исторіи русскаго права В. Сергїєвича, Спб., 1890; Лекції по исторіи русскаго права Филиппова, 1891; Історія русскаго права Мрочекъ-Дроздовского, Мва, 1894. Тут же треба згадати книжки: Тюриня Общественная жизнь и земскія отношенія въ древней Россіи, Мва, 1850; Лешкова Русскій народъ и государство. Історія русскаго общественнаго права до XVIII в., Мва, 1858; Хлѣбникова Общество и государство въ домонгольскій періодъ русской исторіи, Спб., 1872 (містить огляд суспільно-політичного устрою давньої Руси, широко зачеркнений, але багатий довільностями, хибями, побільшеннями).

Далі, подібні огляди (коротші, часто менш докладні) містять курси історії давньої Руси; вкажу Соловйова т. I кн. 3 гл. 1 (с. 669 і далі), Погодіна Изслѣдованія т. VII (вибрані з літописей тексти) і його ж Древняя русская исторія домонгольскаго ига т. II (два видання), Бестужева-Рюміна Русская исторія т. I (с. 192 і далі), Іловайского Історія Россіи т. I (гл. XIX), Рожкова Обзоръ рус. исторіи съ соціол. точки зрѣнія (I гл. 4), Платонова Лекції по рус. исторіи (коротеньке). Огляд політичного устрою українсько-руських земель на підставі типового — київського матеріалу подав я в гл. V своєї Історії Київщини. Подібні (коротші) огляди містять також монографія — Багалія про Сіверщину, Іванова про Волинь, Ляскоронского про Переяславщину, Ол. Грушевського про Турово-Пинщину. Півпопулярні статі: Вѣче, князь и княжеское управление Д.-Запольского — Книга для чтенія по русской исторіи I, і зовсім популярне: Алексѣевъ Народовластіе въ древней Рус, 1905 (вид. Донская Рѣчь).

23. Література церковного устрою в давній Руси.

Головною підставою для студій церковного устрою давньої Руси

служить капітальна праця б. професора московської дух. академії Е. Голубінського: *Исторія русской церкви*. т. I — періодъ первый, кievскій или домонгольскій, в двох книгах, Мва, 1880—1, нове вид. 1901—4 (не скінчене ще). Перша книга містить історію розповсюдження християнства, огляд церковної управи, освіти й письменства, друга — церковну археологію (церкви, богослуження, свята і т. и.), огляд монашества, релігійности і моральности народа. Праця цінна тим, що звертає головну увагу на устрій церкви, не на факти церковного життя; одним в своїй сфері вістає ся вона також завдяки своєму критицизму, майстерному науковому методу й широкому використанню аналогій з грецької церкви й фактів пізніших часів. (Простора рецензія на неї проф. Малишевського в *Записках петерб. академії* (т. 41) дає дуже мало). Зовсім инакший характер має I книга II тому, видана в 1900 р. — вона містить огляд верхньої історії церкви XIII—XVI в. в біографіях митрополитів всієї Руси (історію тих митрополитів Г. обробляв монографічно, в ряді статей, друкованих в московськiм Богословськiм вістнику, від р. 1893 зачавши, і в такiм стилі обробив цілий час). Хоч лиш за попередніх курсів, вона стоїть нижче від I тому і що до концепції роботи, і що до змістової об'єктивности дослід (пор. мою рецензію в XLVI т. *Записок*).

Інші курси — давніші — стоять далеко нижче праці Голубінського. З них більше значіння мають: арх. Филарета (Гумилевського) *Исторія русской церкви*, — коротенька, в п'яти книжках, 1-ше вид. 1847, 5-те вид. 1888; з них до перед-татарських часів належить перша книжка. Митр. Макарія (Булгакова) *Исторія русской церкви*, ширша від попередньої: до передтатарських часів належать I—III томи (2 вид. 1868) і особливий ще вступ під титулом *Исторія християнства в Росії* до кн. равноап. Владимира (2 вид. 1868); т. IV і V (разом) присвячені часам до полов. XV в. При великих розмірах і досить багатiм матеріалі праця, особливо в перших трох томах, хорує дробязковим схоластичним схематизмом і перевагою верхніх фактів; при тiм критицизм автора не виходить за дуже тісні границі.

Давнє руське канонічне право не дуже багате літературою. Загальні курси: еп. Іоаннъ Объ основаніяхъ русскаго церковнаго права (Христ. Чт. 1846). Мысовскій — Древнее русское церковное право — Православный собесѣдникъ 1862—3. Соколовъ Изъ лекцій по церковному праву, Мва, 1874 (не скінчене). Альбовъ Краткій курсъ лекцій по церковному праву, СПб. 1882. Бердниковъ Краткій курсъ церковнаго права греко-російской церкви, Казань, 1888 і „Дополненія“, Каз. 1899. Суворовъ — Курсъ церковнаго права, Ярославль, 1889—90, т. I — частина історична (тут до історії руського церковного права особливо гл. VI

частини I і II), т. II — догматична; друге видання — скорочене, як для університетського підручника, але де в чім і доповнене п. т.: Учебникъ церковнаго права, Ярослав., 1898. Лашкаревъ Право церковное въ его основахъ, видахъ и источникахъ, 2 вид., К., 1889. Остроумовъ Введение въ православное церковное право, Харьк., 1893. Вкінці — посмертний курс Павлова: Курсъ церковнаго права, 1902.

Памятки давнього руського канонічного права видав пок. Павлов — Русская историческая бібліотека, VI (1880). Сюди одначе не увійшли ані церковні устави князів (видані в курсах Макарія, Голубінського і в Хрестоматії по ист. рус. права. В.-Буданова, т. I), ані деякі інші пам'ятки. Доповненням служать видання того ж Павлова: Первоначальный славяно-русскій Номоканонъ, Казань, 1869, Книги законныя содержащія византійскіе законы, земледѣльческіе, уголовныя, брачныя и судебныя, Спб., 1885, Неизданный памятникъ церковнаго права XII в. (Правила еп. новгородскаго Ілі — Ж. М. Н. П. 1890, X). Нове видання: Goetz Kirchenrechtliche und kulturgeschichtliche Denkmäler Altrusslands, 1905 (Kirchenrechtliche Abhandlungen hrsg. von Stutz, Siuttgart, 18—9) містить окрім витягу з Курса Павлова Правила м. Іоанна, Впрошання Кирика і Правила еп. Ілі з коментарем.

Спеціальніші праці (важчіші) — з давніших: Амвросій Історія російської ієрархії т. I—VI, Мва, 1807—15. Рудневъ — Разсужденіе о ересахъ и расколахъ въ русской церкви со времени Владимира В., Мва, 2 вид., 1840. Евгенийъ Описаніе кієво-софійскаго собора и кієвской ієрархії, К., 1825. Розенкампфъ Обзоръніе кормчей книги, Спб., 2 вид. 1839. Соловьевъ — Взглядъ на состояніе духовенства въ древней Руси (Чтенія моск. 1846). Зеринъ Обь отношеніи константинопольскаго патріарха къ русской ієрархії, 1846. Неволинъ — О пространствѣ церковнаго суда въ Россіи до Петра В., Спб., 1847 (потім в Полном собраніи сочиненій т. VI). Калачевъ — О значеніи кормчей въ системѣ русскаго права (Чтенія моск. 1847 т. XVI). Любимовъ О способахъ содержанія духовенства, 1851. Казанскій — Історія православнаго русскаго монашества, М. 1855. Бѣляевъ Обь общественномъ значеніи христіанской церкви на Руси — Ж. М. Н. П., 1856. VII. Лохвицкій — Очеркъ церковной администраціи въ древней Руси — Русскій вѣстникъ, 1857. II. С. — О церковномъ судоустройствѣ въ древней Руси — Чтенія московскіи 1865, I.

Новіші праці: Т. Барсовъ — О церковномъ судѣ (Христ. Чтеніе 1870), його ж Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церквію. Спб., 1878 (досить слаба, більш компілятивна праця). До сеї ж справи іще: Павловъ — Теорія восточнаго папизма (Православ. Обзоръніе 1879, XI і XII). Никольскій — Учрежденіе патріаршества въ Россіи

(Христіан. Чтеніє, 1879). Далі — А. Лебедевъ — Объ избраніи въ епископскій санъ въ древней вселенской и русской церкви (Р. Вѣстникъ 1873, IX). Малышевскій — Кіевскіе церковные соборы (Труды кiev. дух. ак. 1884, XII). Калининковъ Митрополиты и епископы при Владиміръ Св. *ibid.* 1888). Рыбинскій Кіевская митрополичья кафедра съ пол. XIII до конца XVI в. (*ibid.* 1891, I). С. Терновскій Участіе древне-русскихъ архіереевъ въ дѣлахъ общественныхъ (Труды кiev. ак. 1870). Строевъ Списки іерарховъ и настоятелей монастырей рос. церкви, 1877, Н. Д. Іерархія всероссійской церкви отъ начала христіанства, 1892. Звѣринскій В. Матеріалъ для историко топографическаго изслѣдованія о православныхъ монастыряхъ въ Россійской имперіи, Спб., 1890. Васильевъ Історія канонизаціи русскихъ святыхъ (Чтенія моск. 1893, III). Голубинскій Історія канонизаціи святыхъ въ русской церкви — Богослов. Вѣстникъ 1894 і особно (критика і доповнення до праці Васілева). Горчаковъ О земельныхъ владѣніяхъ всероссійскихъ митрополитовъ, патріарховъ и св. синода, Спб., 1871. Суворовъ — Слѣды западно-католическаго права въ памятникахъ древняго русскаго церковнаго права, Яросл., 1888, критика Павлова на неї: „Мнимые слѣды“ і т. д., 1892, відповідь Суворова: Къ вопросу о западномъ вліянніи на древне-русское право, 1893 і Vondrak Zachodnio-europejskie postanowienia pokutne w języku cerkiewno-słowiańskim (Rozprawy wydz. fil. т. XL, 1905).

Окрім того огляди церковного устрою й життя в загальних курсах — Соловйова (т. III гл. 1), Бестужева-Рюміна (с. 228 і далі), Іловайского (I гл. X і IX), Ключевского (I гл. XV), Рожкова (I гл. V), і курсах історії права Леонтовича (I, 1889) і Ясинского (Лекції по вищній історії русскаго права, I, К. 1898) — про руські церковні устави. Книга для чтенія по рус. історії під ред. Д.-Запольского (стаття редактора). Короткий огляд історії давньої руської церкви ще у Пелеша *Geschichte der Union*, I. Про релігійність і церковність — далі, в гл. IV.

Окрім православної церкви чималу літературу має організація в давній Русі церкви католицької. Головною працею в сій справі вістала до недавня основна розвідка Райфенкуґля (Karl Reifenkugel) *Die Gründung der römisch-katholischen Bisthümer in den Territorien Halicz und Wladimir, ein Beitrag zur Geschichte dieser Territorien im XVI Jhrh.* (Archiv für österreichische Geschichte т. 52, 1875). Тепер явила ся праця В. Абрагама (Wl. Abraham): *Powstanie organizacyi kościoła łacińskiego na Rusi*, т. I, 1904 — до польсько-литовської унії; вона дуже старанно слідить зносини Русі з католицькою церквою й сліди католицтва й католицької церковної організації. Інші праці мають лише другорядне значіння: Петрушевичъ Историческое извѣстіе о церкви св. Пантелеймона, 1881 (гл. VII: Кто прислалъ оо. Францискановъ и оо.

Доминикановъ на Русь и якая была ихъ дѣятельность). K. Stadnicki — O początkach arcybiskupstwa i biskupstw katolickich łać. obrz. na Rusi Halickiej i Wołyniu, Льв., 1882. Dobszewicz Wiadomość o biskupstwie kijowskiem rzymo-katolickiem, Гнезно, 1883. Филевичъ Борьба Польши и Литвы-Руси, 1890 (гл. III). Wojciechowski Szkice historyczne jednastego wieku, 1904.

24. Галицька і литовська митрополія (до с. 269 і далі).

Справа галицької й литовської митрополії була висвітлена недавніми лише часами, а перед тим в сій питанню була велика неясність — див. нпр. Історію церкви м. Макарія т. IV (1886) с. 310—11, де він зовсім вимагає галицьких митрополитів початку XIV в., або ще новіший Курс ц. пр. Суворова, де він іде за Макарієм (I с. 139). Початок докладніших студій дала доперва розвідка Гельцера Beiträge zur russischen Kirchengeschichte (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1892). Вона викликала основну студію пок. проф. Павлова О началъ галицкой и литовской митрополій и о первыхъ тамошнихъ митрополитахъ по византійскимъ документальнымъ источникамъ XIV вѣка (Русское Обозрѣніе 1894, V і особно. Виводи Павлова знову переглянув І. Тіхоміров у розвідці: Галицкая митрополія, церковно историческое изслѣдованіе, Спб., 1895 (з часоп. Благовѣстъ, додаток до час. Русская Бесѣда). Користуючи ся з праці Гельцера (але не знаючи згаданих розвідок Павлова і Тіхомірова, і взагалі з повним незнапцем російської наукової літератури) описав потім початки галицької й литовської митрополій проф. Фіалек — Średniowieczne biskupstwa kościoła wschodniego na Rusi i Litwie (Kwartalnik historyczny 1896, III). До літератури належать окрім згаданих курсів Макарія і Суворова іще: Петрушевичъ О галицко-русскихъ митрополитахъ — Гал. историч. сборникъ, III, Pelesz Geschichte der Union I, 380—90 (обидва за справдешнього галицького митрополита вважають тільки Ніфонта); Карповъ Очерки изъ исторіи церковной іерархіи — Нѣсколько словъ о галицкой митрополіи въ XIV ст. — Чтенія московскіе 1864, III; Васильевскій — Записи о поставленіи русскихъ епископовъ (Ж. М. Н. П. 1888, II); Филевичъ — Борьба Польши и Литвы-Руси, гл. III („Дѣла церковныя“) — відкидає зовсім реєстр Казимира¹⁾; Кунік — в петербургскім збірнику статей про останніх галицьких князів (має вийти) с. 130—1; Голубинскій — Історія рус. церкви т. II с. 97, 126, 147, 154, 157 (злучує галицьку митрополію

¹⁾ В поглядах пок. Пелеша, що боронив особности галицької митрополії, він бачив навіть якісь спеціальні „соображенія“ (с. 142). Пять літ пізнійше російські ортодоксальні учені прийшли до виводів далеко змійливіших від Пелешевих!

з литовською, як то робив і Павлов перед виданням праці Гельцера — Рус. ист. биб. VI с. 16).

Головне наше джерело — каталог епархій царгородського патріархату в часів Андроніка Старшого під ч. 81 каже так: πα'. ὁ Γαλιτζης. αὕτη ἐπισκοπὴ ἐξ ἀρχῆς οὕσα τῆς μεγάλης Ῥωσίας ἐτιμήθη εἰς μητρόπολιν παρὰ τοῦ αἰοδιμοῦ βασιλέως κυροῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ Γέροντος ἐπὶ τοῦ ἀγιοτάτου πατριάρχου κυρίου Ἀθανασίου ἐν ἔτει ρωμῶν τῆς γ' ἐπινημέσεως — так читаєть ся воно в найстаршій кодексі (Паризькій) в XIV в. Трудність тут робить „3 індикт“, що не сходить ся в 5811 р., а вказує на рік 1305. Але з огляду, що у всіх кодексах читаєть ся згідно 1303 р., а індикт (також 3 згідно) є не у всіх, дослідники всі жертвують індикт дати року. Приписка до сього тексту в тій же кодексі вчисляє катедри сеї митрополії в тій порядку, який я подав в тексті (див. її в Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 15 і у Гельцера с. 253).

Грамота Казимира (Miklosich et Muller Monumenta Graeca — Acta patriarchatus Constantinopolitani I. 577 і Рус. Ист. Библ. VI дод. с. 125, текстуальні замітки Куніна в згад. збірнику, 128—9 і 161—2) вчисляє галицьких митрополитів в такому порядку: πρῶτος ἦν μητροπολίτης τῆς ὑμῶν ἐὺ λογιᾶς (за згодою патріарха) ὁ Νίφων, δεύτερος μητροπολίτης ὁ Πέτρος, τρίτος μητροπολίτης ὁ Γαβριήλ, τέταρτος μητροπολίτης ὁ Θεόδωρος — οὗτοι πάντες ἦσαν εἰς αὐτὸν τὸν θρόνον τῆς Γαλιτζης. Новіші дослідники справедливо признають, що сеї каталог, очевидно — опертий на поданих Казимиру відомостях від галицького боярства й духовенства, має всі права на довірє.

З не-грецьких джерел про справу галицької митрополії згадує побіжно тільки Житие м. Петра, владжене м. Кипріяном; говорючи про поставлення Петра митрополитом, воно згадує: „князь же Волыняскія земли совѣщаетъ совѣтъ не благъ, восхотѣ галическую епископію въ митрополію претворити“ (Степенная книга I. 414). Тут таким чином проєкт утворення галицької катедри кладеть ся на часи по смерті м. Максима († 1305), і се було аргументом для м. Макарія й ин. викидати м. Ніфонта в ряду митрополитів.

Гельцер (а за ним і Фіялек) думали, що згаданий в реєстрі Казимира Петр митроп. галицький був особною особою від Петра митрополита „всеї Руси“. Але як справедливо виказав Павлов, таке припущення можливо тільки при незнанню московських джерел. Житие Петра, написане якимсь сучасником (т. зв. Прохорове, вид. у Макарія, т. IV, дод.), і пізнійше — Кипріянове (в Степенній книзі т. I) показують зовсім ясно, що митрополит всеї Руси Петр був висланий в Царгород від галицького князя, очевидно — як кандидат на галицьку митрополію, близько коло часу смерті м. Максима, а потім був митрополитом київсько-володимир-

ським. Хіба б припустити, що галицько-волинський князь, помиливши ся в своїх плянах на сім Петрі, виставив ще другого Петра на митрополію, але се вже буде занадто гіпотетично.

25. Література суспільного устрою давньої Руси (до с. 30 і далі).

Огляд суспільних верств містять вичислені вище (на с. 538) загальні курси (особливо Юридическія Древности проф. Сергєєвича, т. I). Окрім того спеціальніші статі: Каченовскій — О смердахъ (Вѣстникъ Европы 1829, VIII). Бѣляевъ — Города на Руси до Монголовъ (Ж. М. Н. П. 1848). Михайловъ Історія состоянія городскихъ обывателей въ Россіи съ самыхъ древнѣйшихъ временъ до настоящаго времени, Мва, 1849. Плошинскій — Городское или среднее состояніе Русскаго народа отъ начала Руси до новѣйшихъ временъ, Спб., 1852. Аксаковъ — О состояніи крестьянъ въ древней Россіи (Сочиненія, I). В. Мстиславскій — Огнщанинъ и князь мужъ или слѣды быта древнихъ славянскихъ князей въ Р. Правдѣ (Чтенія моск. 1860, IV). Бѣляевъ — Крестьяне на Руси, 1860, 2 вид. 1870, Мва. Самоквасовъ — Древніе города Россіи, Спб., 1873. Затыркевичъ О вліянніи борьбы между народами и сословіями на образованіе Русскаго государства въ домонгольское время (Чтенія моск. 1873). Загоскинъ — Очерки организаціи и происхожденія служилаго сословія въ до-петровской Руси, Казань, 1876. Кальневъ — Значеніе крестьянъ въ русскомъ обществѣ во времена Р. Правды, Одеса, 1879. Мрочекъ - Дроздовскій — Исслѣдованія о Русской Правдѣ, II, додатки, 1886 (Чтенія московські, 1886, I: дод. II — гридь, IV — ізгої, VII — мужі, VIII — огнищане і земські бояре (автор думає, що огнищане в початку означали земську аристократію, як і бояре), XIV — смерди). Його ж — О древне-русской дружинѣ по былинамъ, Мва, 1897. М. Грушевскій — Галицьке боярство XII—XIII в. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. XX, 1897 і Розвідки й матеріали до історії України-Руси, III). Др. М. Кордуба — Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім князівстві до пол. XIII ст. (Записки Н. т. ім. Ш. т. XXXII, 1899).

26. Ізгої, сябри і закупи (література).

Про ізгоїв див. особливо Мрочекъ - Дроздовского Исслѣдованія о Р. Правдѣ, II дод. IV (Чтенія московські, 1886, I), Рус. Юрид. Древн. Сергєєвича I с. 263 і далі, В.-Буданова Обзор³ с. 379. Про сябрів особливо: Лаппо-Даниловскій Критическія замѣтки по исторіи народнаго хозяйства въ Вел. Новгородѣ и его области, за IX—XV в. Спб., 1895, Лучицкій Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи (Сѣверный Вѣстникъ, 1889, I—II і осібно), Сергѣевичъ Древности рус. права III с. 69 і далі; але всі ці дослідники виходять з пізнійших звісток про сябрів, де се слово значить просто „спільника“, і навіть в найновійшій

праці д. Сергєєвича поминено текст Посланія Клима, що дає зовсім інакше освітлення справи.

Про закупів див. особливо Сергєєвича Юрид. древн. I с. 176 і далі, тут же перегляд літератури с. 184—5, окрім того В.-Буданов Хрестоматія I⁴ с. 58—61, і Обзор³ с. 38, Бѣляевъ Крестьяне на Руси² с. 13 і далі, Хлѣбниковъ Общество и государство с. 242 і далі, Рожковъ I с. 57—60, Дебольскій с. 85 і далі.

Що до значіння слова „закуп“, то одні дослідники як Мейеръ — О правѣ залога с. 225, Неволинъ — Історія гражд. зак. V 147, Чичеринъ Опыты с. 144, В.-Будановъ (Хрестоматія I. с.), Рожковъ, Ясинскій (як нижче), в закупництві бачать позичку, забезпечену особою довжника; інші як Рейц, а з новіших Сергєєвич, Дебольскій — насм. Але нема причини робити з цього ділеми: Кар. 65 показує, що практикувалося відроблювання грошових сум фізичною роботою; те-ж саме виходить і з Кар. 122, де говориться про відроблювання грошей в більших речинцях (Сергєєвич розуміє се тільки про один рік, але „но оже не доходятъ годъ“ значить взагалі — „не пробуде в роботі цілого часу“). З другого боку, як підніс я в тексті, плата при наймі давалася вперед (з гори), отже обидві форми закупництва сходилися дуже близько.

В.-Буданов, за ним Ясинскій пробували ствердити свій погляд пізнішим уживанням терміну в праві в. кн. Литовського — В.-Будановъ Черты семейнаго права і Обзор³ с. 38, Ясинскій Закупы Рус. Правды и памятниковъ западно-русскаго права (ювілейний збірник В.-Буданова); але розуміється не можна на тій підставі, що в зібранім документальнім матеріалі XVI в. він означав застав, виводити, що і закупництво XI—XII було тільки заставом і більше нічого.

27. Економічні відносини. Гроші (до с. 333 і далі).

Старша література для економічних питань, якими ми тут займалися, не дає майже нічого; з неї велику популярність має й досі книга Аристова Промышленность древней Руси, 1866, але се систематика письменних джерел про господарство, промисли і ремесла та торгівлю, і до тих питань, які нас тут цікавлять, дає мало. Займався ними Хлѣбниковъ в книзі Общество и государство въ домонгольскій періодъ 1872, але виводи його дуже часто фантастичні. Останніми часами сим справам присвячується більше уваги; див.: Ключевскій Курсъ русской истории I, passim; Сергєєвичъ Древности русскаго права т. III; Рожковъ Обзоръ русской истории съ социологической точки зрѣнія, I; його ж: Городъ и деревня въ русской истории (Краткій очеркъ экономической истории Россіи), 1902 (коротко викладає ті ж гадки, що новіше розвинені в Обзори); М. Покровскій: Отраженіе экономического быта въ Р. Правдѣ (Русская история під ред. Сторожева, I, Мва, 1898), Изгозвъ Экономі-

ческія основи института наслѣдованія по Русской Правдѣ (Науч. Обзор. 1899, X); іще розвідки: Блюменфельдъ О формахъ землевладѣнія въ древней Руси, Одеса, 1884 (з Записок одеського університету); Багатуровъ Личныя и поземельныя права въ древней Руси, 1886; Лаппо-Данилевскій Критическія замѣтки по исторіи народнаго хозяйства въ В. Новгородѣ и его области за IX—XV вв., 1895.

Староруська монетна система має велику літературу; докладний показчик її до р. 1882 у Толстого Древнѣйшія рус. монеты; перегляд важнѣйших поглядів у Черепніна як нижче. З давнѣйшої спеціальної літератури важнѣйше: Krug zur Münzkunde Russlands, 1805. Историческій опытъ о древнихъ русскихъ монетахъ и кожаныхъ деньгахъ, Мва, 1831, 2 вид. 1884. Каченовскій О кожаныхъ деньгахъ — Ученныя Зап. моск. унив. 1835. Бѣляевъ Очеркъ исторіи монетной системы на Руси — Чтенія моск. 1846, III. Казанскій Изслѣдованіе о древней русской монетной системѣ въ XI, XII и XIII вѣкахъ (Записки археол. общ., III, 1851). Заблоцкій о цѣнностяхъ въ древней Руси, Спб., 1851. Погодинъ — Изслѣдованія, т. VII, 1856. Прозоровскій Монета и вѣсъ въ Россіи до конца XVIII вѣка, Спб., 1865 (Записки археологическаго общества т. XII) — книга що довго уважала ся основною до сих питань, але в ній археологічний матеріал майже зовсім поминено; його ж: Куны (Извѣстія археол. общ. VII) і О кунныхъ цѣнностяхъ (Сборникъ археол. инст., IV, 1886). Мрочекъ-Дроздовскій Опытъ изслѣдованія о деньгахъ Русской Правды, Мва, 1881 (з Зап. университета). Усовъ О древнихъ русскихъ деньгахъ по Р. Правдѣ — Древности моск. археол. общ. IX, 1883. Святловскій Примитивныя деньги и эволюція древне-русскихъ денежныхъ системъ (Народное Хозяйство, 1900, I, II, VI). Богато займаєть ся старою монетною системою Ключевскій в своїм курсі. Вкінці цікава праця А. Черпинина О кievскихъ денежныхъ гривнахъ (Труды XI археол. съѣзда), пробує перенести центр ваги на археологічний матеріал; але сей останній з сього становища дуже мало досліджений (між иньшим нічого майже не зроблене для докладнѣйшої хронології находок з гривнами в границях X—XIV віків). Література давніх руських монет вказана була у нас в I т. пр. 61; одначе вони досі майже не були студійовані зі становища монетної системи.

28. Література староруського права й його джерел (до с. 352).

Спеціальна література умов з Греками подана в I т. прим. 57; додати належить іще нову розвідку А. Лонгинова: Мирные договоры Русскихъ съ Греками, заключенные въ X вѣкѣ (Записки одес. общ. XXV, 1904). В оцінці відносин руських і грецьких елементів в сих умовах найдалше іде д. Сергієвич, заперечуючи майже всяке значінне

сих умов для пізнання руського права (розвідка його передрукована в новім виданню Лекцій, 1903).

Література Руської Правди і взагалі давнього руського права дуже велика й не перестає зростати, завдяки тому, що се увійшло в програму курсу „русского права“ в російських університетах. Студії розпочали ся в середині XVIII в., коли російський історик Татішев віднайшов коротку редакцію Правди і 1738 р. передав її з своїми коментарями (де в чім інтересними) петербурській академії. Там одначе вона не звернула з початку уваги на себе, і тільки 1767 р. видав її Шлецер під титулом: „Правда Русская, данная въ одиннадцатомъ вѣкѣ отъ в. кн. Ярослава Владимірча и сына его Изяслава Ярославича“, а Струбе де Пірмон (Strube de Pyermont) взяв її під увагу в своїй академічній промові *Discours sur l'origine et les changements de lois russiennes*, 1757. Після того до кінця XVIII в. Рус. Правда (коротша і ширша) була видана ще п'ять разів (видання сі й далші вичислені в Христоматії В.-Буданова I⁴ с. 86).

З видань I-ої пол. XIX в. мали більше значіння — Раковецького (Prawda ruska, т. 1 і 2, 1820 і 1822, на підставі кількох кодексів, з коментарем, де ся памятка поставлена була в зв'язку з законодавчими памятками иньших слов'янських народів), Дубенського (Русскія Достопамятности, II, 1843), Тобіна (Tobien Kritische Ausgabe der Prawda Russkaia, 1843, Die Prawda Russkaia, das älteste Rechtsbuch Russlands 1844, Sammlung kritisch-bearbeiteten Quellen der Geschichte des russischen Rechts, 1844).

Але сі видання стратили своє значіння, коли 1846 р. Мик. Калачов видав під титулом: Предварительныя изслѣдованія служащія для полного объясненія Русской Правды, збірний текст її опертий на п'ятдесяти кодексах: в основу положено найстарший — Синодальний кодекс, і до нього подані варіанти. Се видання (вдруге передруковане 1880 р.) зістало ся досі підвалиною для всяких текстуальних студій, рівнож і прийнятий Калачовим поділ на параграфи досі прийнято загально, хоч він і не завжди щасливий, а ще менше щасливий був плян видання Правди в Изслѣдованіях, бо параграфи її автор подає в своїм власнім систематичнім порядку. Сю недостачу він поправив, видавши на другий рік чотири типові кодекси (по його класифікації) осібно, під титулом: Текстъ Русской Правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій, 1847 (нове видання 1881).

Сі видання Калачова зістали ся основними й досі, хоч його поділ кодексів на чотири категорії відповідно характеру тих памяток, де сі кодекси переходили ся, не удержав ся, як зовсім припадковий: вернули ся до поділу Тобіна на коротшу й ширшу редакцію, а до них прилучила

ся відкрита Калачовим ще третя — скорочена редакція. З пізніших текстуальних видань треба піднести видання Троїцького кодексу ширшої редакції (досить важного — Сергєєвич нпр. признає його найблизшим з усіх до архетипа), разом з двома иньшими, в книзі Собрание важѣйшихъ памятниковъ по исторіи русскаго права Утина и Лазаревского, 1859. Далі Исслѣдованія о Русской Правдѣ Мрочекъ - Дроздовского, I—III, Мва, 1881—92, де видано кілька кодексів. Христоматія по исторіи русскаго права Владимірскаго-Буданова, кв. I, 1-е вид. 1872, — видання коротшої і ширшої редакції (кодекси Академічний і Карамзинський) з цінним коментарем: се дуже користний підручник для кожного, хто береться до студійовання памяток давнього руського права; (иньша христоматійка: Сѣверскій Памятники древне-русскаго законодательства, 1893). Вкінці Сергєєвичъ Русская Правда въ четырехъ редакціяхъ, Спб. 1904 — тексти, з новим поділом на параграфи, з деякими варіантами, без коментара. В нашій літературі є видання Руської Правди ширшої редакції (Карамзинський кодекс з Христоматії Буданова, з руським перекладом), зроблений дром К. Левицьким в Правничій часописи т. V і особію (1895).

Наукове оброблення Руської Правди і взагалі давнього руського права починаєть ся працями дорпатських професорів, вихованих в німецькій правничій науці — Еверса (головно *Das älteste Recht der Russen*, 1826), Рейца (*Reutz Versuch über die geschichtliche Ausbildung der russischen Staats- und Rechtsverfassung*, 1829, російський переклад Моршкіна 1836 р. н. т. Опытъ исторіи російскихъ госуд. и гражд. законовъ, з додатком розвідки перекладчика про Руську Правду) і Тобіна (окрім що йно названого ще *Die Blut-Rache nach dem alten russischen Rechte*, 1840 і *Взглядъ на основныя начала русскаго уголовного законодательства*, 1847).

З дальшого згадаю теж тільки важіише (дрібніиша література вказана у Загоскина Наука исторіи русскаго права, Казань, 1891 і Леонтовича Исторія русскаго права, I, 1902, Варшава). Такі насамперед праці Неволіна, зібрані в Собранії сочиненій його (особливо Исторія російскихъ гражданскихъ законовъ, 1851), праці Кавеліна (з них особливо: *Взглядъ на юридическій бытъ древней Руси*, 1846, і *Взглядъ на историческое развитіе русскаго порядка законного наслѣдованія*, 1860, передр. в Собранії сочиненій). Беляєва О наслѣдствѣ безъ завѣщанія, 1858, і Лекціи по исторіи русскаго законодательства (видані по смерті його 1879 р.). Демченка Историческое исслѣдованіе о показаніяхъ свидѣтелей по рус. праву, 1859, і його ж Существо наслѣдства и призваніе къ наслѣдованію по рус. праву, К., 1877. Никольского О началахъ наслѣдованія по древнему русскому праву, М., 1859, і його ж Объ основныхъ моментахъ наслѣдованія, 1871. Ланге Исслѣдованіе объ уголов-

номъ правѣ Русской Правды, 1860. Власевъ О вѣщеніи по началамъ теоріи и древняго р. права, М., 1860. Грицко Участіе общины въ судѣ по Р. Правдѣ (Архивъ историческихъ и практическихъ свѣдѣній, 1863, т. V). Мстиславскій О покленной вирѣ или понятіе объ обвинительномъ процессѣ по Р. Правдѣ (Юрид. Журналъ, 1861). Чебышевъ-Дмитріевъ О преступномъ дѣйствіи по русскому до-петровскому праву, Каз., 1862. Леонтовичъ — Русская Правда и Литовскій Статутъ, К., 1862. Алексѣевъ Имущественныя отношенія супруговъ по др. русскому праву, 1868 (Чтенія московскіи), Дювернуа Источники права и судъ въ др. Россіи, 1869. Hube Historia prawa karnego ruskiego, 1870. Цитовичъ Исходные моменты въ исторіи русскаго права наслѣдованія, 1870. Станиславскій Разграниченіе гражданскаго и уголовного судопроизводства въ исторіи р. права (Ж. М. Н. П. 1873). Пихно Историческій очеркъ мѣръ гражданскаго взысканія по р. праву, 1874. Загоровскій Историческій очеркъ займа по русскому праву до конца XIII ст., 1875. Ведровъ О денежныхъ пеняхъ по Р. Правдѣ, сравнительно съ законами салическихъ Франковъ, М. 1877. Тарасовъ Личное задержаніе. Полицейскій арестъ въ Россіи, 1877. Тальбергъ Насильственное похищеніе имущества по р. праву (разбой и грабежъ), Спб., 1880. Бѣлогрицъ-Котляревскій О воровствѣ-кражѣ по русскому праву, К., 1880. Мрочекъ-Дроздовскій Изслѣдованія о Русской Правдѣ, I—III, М., 1881—92. Барацъ О чужеземномъ происхожденіи большинства русскихъ гражданскихъ законовъ, 1885. Соболевскій Языкъ Русской Правды (Ж. М. Н. П. 1886, IV). Бобровскій Преступленія противъ чести по русскимъ законамъ до нач. XVIII в., Спб., 1889. Загоскинъ Очеркъ исторіи смертной казни въ Россіи, Каз., 1892. Есиповъ Поврежденіе имущества по русскому праву, Спб., 1892, його ж Святотатство въ исторіи русскаго законодательства, Варшава, 1893. П. Рудневъ О духовныхъ завѣщаніяхъ по русскому гражданскому праву въ историческомъ развитіи, К., 1895. Никоновъ Поручительство въ его историческомъ развитіи по русскому праву, Спб., 1895. П. Бѣляевъ Очеркъ права и процесса въ эпоху Русской Правды, Мва, 1895, його ж Спеціальное назначеніе судей и судебная грамота въ древне-русскомъ процессѣ (Сборникъ правовѣднія, VIII, 1897), його ж Анализъ нѣкоторыхъ пунктовъ древнерусскихъ завѣщаній, Мва, 1897, його ж Первичныя формы завѣщательнаго распоряженія и назначенія душеприказчиковъ въ древнемъ русскомъ правѣ (Журналъ Мин. Юст. 1901, VI, IX), його ж Источники древнерусскихъ законодательныхъ памятниковъ (ibid., 1899, XI і 1900, X). Рожковъ Очерки юридическаго быта по Русской Правдѣ (право карне, цивільне і процес, автор скрізь наводить гадки попередніх дослідників в кожій справі, так що статі його, хоч важко написані, дуже наручні для ознайомлення

з сучасним станом поодиноких питань, — Ж. М. Н. П., 1897, 11 і 12). Ясинській Лекції по ви́шней історіі русскаго права, К., I, 1898. Кокоруда Взаимини між староруськими законодавчими пам'ятками (Справозд. акад. гімн. 1898—9). Товстолѣсъ Сущность залога въ историческомъ развитіи по древнему русскому праву (Ж. М. Ю. 1898, X, 1900, X і XI). Шершеневичъ Історія кодифікації гражданскаго права въ Россіи (Уч. Зап. казан. унів. 1899, I). Сергѣевичъ Русская Правда и ея списки (Ж. М. Н. П. 1899, I, увійшла в друге видання його Лекцій) і вступна розвідка при виданні текстів (як вище). Дебольскій Гражданская дѣеспособность по русскому праву, 1903. Ключевскій Курсъ рус. історіи I гл. XIII—XIV (про походження Р. Правди і характер її постанов — теорія, що се кодекс, зладжений в церковних кругах). Шмелевъ Судъ въ эпоху Р. Правды і Происхождение и состав Р. Правды (популярні статі — Книга для чтенія по рус. історіи під ред. Д.-Запольского, I, 1904). Максимейко Русская Правда и литовско-русское право (Сборникъ учениковъ В.-Буданова, 1904, пор. мої замітки в Записках Н. тов. ім. Шевченка т. LXII). Павловъ-Сильванскій Символизмъ въ древнемъ русскомъ правѣ (Ж. М. Н. П. 1905, VI).

29. Питання про реценцію в староруськім праві (до с. 357).

Реценція скандинавського і взагалі германського права, як я сказав в тексті, тепер стратила кредит і навіть часами вповні ігнорується дослідниками. З сучасних істориків руського права нпр. В.-Буданов зовсім відкидає її — Обзоръ³ с. 104, пор. його Христоматию I⁴ с. 26—7, 29. Обережнійше висловлюється Сергѣєвич — він допускає вплив скандинавського права через варяжських судій (Лекції³ с. 83), підносить, що „одинниці викупа“ (compositio) Правди подекуди однакові з германськими, і припускає, що вони могли взяти ся з скандинавського права; слово вира „може бути що не славянське, а германське“ (ib. с. 385); в тим усім він одначе вістається тільки при обережних припущеннях і даючи візантійському праву, як джерелу Правди, самостійне місце, і детайлічно досліджуючи можливі візантійські запозичення, зовсім не робить сього що до скандинавського права. Ще загальнійше, ставить питання нпр. Ключевскій (ор. с. с. 268); у нього „руський закон“ кодифікований в Р. Правді має „отдаленные корни въ народныхъ обычаяхъ варяжскихъ и славянскихъ“, але змодифікований пізнішою еволюцією міського життя і впливами християнства. Скандинавське право при таких поставленню справи стає чимсь вповні теоретичним, недослідженим, в що так само можна вірити, як і заперечити.

З поміж подібностей в композиціях з германським правом особливо піднесена була здавна плата трох гривень за уживання чужого

коня без дозволу властителя (Ак. 11): як раз кару 3 марок за се має ютландське право (кодифіковане пізніше). Але три гривни — се такса дорожнього коня (княжого) — Кар. 41, кара ж за уживання чужого коня без дозволу є і в екльові Льва і Константина. Взагалі ж коінциденція таких чисел як 3, 7, 12 зовсім нічого не може довести. Що до вири, то подібність з німецьким Wehrgeld дійсно кидаєть ся в очі, але з другого боку вказують на вир — кров у финських мовах; до того треба зазначити, що в найдавнішій Правді, складаній в часи найбільшої сили скандинавського елемента на Русі, цього слова нема. Ріжниця між німецьким і руським правом на пункті вири вияснює уже київський професор Іванішев в своїй дисертації О платѣ за убійство въ древнемъ русскомъ и другихъ славянскихъ законодательствахъ въ сравненіи съ германскою вирою, 1840 (передр. в Сочиненіях). Загалом же взявши в цілім сїм питанню замало звертали увагу на можливости спільного походження певних правних понять у славянських і германських племен, взагалі найбільше зближених в сфері культури між собою. Ляйст в своїх дослідях над індоевропейським правом дуже справедливо положив натиск на те, що певні подібности староруського права з германським, латинським й ин. знаходять своє об'яснення в спільности основних правних понять індоевропейських племен, і з цього становища знаходить своє об'яснення й спеціальна близькість староруського права до германського (Leist Altarisches jus civile II с. 232).

Сю точку не треба спускати з ока і при слідженню подібностей староруського права і з римо-візантійським. Що більше. Не треба спускати з очей сильного пословянщення Візантії й можливости сильних впливів на її пізніше право словянського звичайового (такі можливости підношено уже в літературі). Як раз аналогії з Рус. Правдою вказують ся переважно в пізнійших кодексах — Екльовії, Прохіроні, що стоять більше на ґрунті нового звичайового права, як *leges barbarorum*, а не старого римського. Тому в кождім особнім випадку треба добре застановити ся, чи дійсно маємо вплив тих кодексів, а не аналогію руського права з славянським звичайовим правом Візантії. А цього новіші дослідники, що займають ся такими аналогіями, не роблять зовсім — вони ловлять подібности і годі, а справа тим часом зовсім не так проста.

Про візантійські впливи див. Дювернуа Источники права и судъ въ древней Россіи, гл. IV, його ж Изъ курса лекцій по русскому гражданскому праву, I, Спб., 1889; Поповъ О значеніи германскаго и византійскаго вліяній на русскую историческую жизнь въ первые два вѣка ея развитія (Записка моск. унив. 1871, I); Ключевского Курсъ I ипр. с. 269—70; Сергѣевича Лекції с. 44, 466, 502 і далі.

30. Література родинного права (до с. 372 і далі).

Літературу про шлюб і родинні відносини див. в т. I прим. 46, тут тут додаю іще: Дубакінъ Вліяніе христіанства на семейный бытъ русскаго общества, Спб., 1880, його ж: О вліянні Византії на семейный бытъ русскаго общества (відчит, Христіанское Чтеніе, 1881, III—IV); про се також Ключевскій ор. с. і Рожковъ (Обзоръ). Староруське родинне право: А. Поповъ Объ опекахъ и наслѣдствѣ по Русской Правдѣ (Сборникъ истор. и статист. свѣдѣній о Россіи Валуева, I, 1845). Мулловъ Русскіе законы о союзѣ семейственномъ (Архивъ ист. и практ. свѣд. Калачева, 1860, IV і V). Алексѣевъ Объ отношеніяхъ супруговъ къ имуществу въ древней Польшѣ и Россіи (Чтенія московскі, 1868, II). Горчаковъ О тайнѣ супружества — Происхожденіе, ист.-юрид. значеніе и канонич. достоинство 50 гл. Кормчей книги, Спб. 1880. Загоровскій О разводѣ по русскому праву, Харків, 1884, його ж: О незаконнорожденныхъ по древнему русскому праву (Журн. Мин. Юст. 1898, V). Ланге О правахъ собственности супруговъ по древнерусскому праву, 1886. Павловъ — 50 глава Кормчей книги какъ историческій и практический источникъ русскаго брачнаго права, Мва, 1887 (викликане книгою Горчакова, в початку статі в Христ. Чтеній 1882 і 1883 та Трудахъ кнѣв. д. ак. 1884). Пергаментъ — Къ вопросу объ имущественныхъ отношеніяхъ супруговъ по древнѣйшему русскому праву (Ж. М. Н. П. 1894, XI). Леонтовичъ О происхожденіи селѣи вообще и о ея організації по древнему русскому праву (Ж. М. Ю. 1900, VI, IX—X). Окрім того сюди ж належать відповідні відділи курсів історії руського права і канонічного права.

31. Література староруської штуки (до с. 422 і далі).

Перший компендіум історії староруської штуки поспробував дати Новицкій в книзі Історія русскаго искусства т. I, 1898—9; се досить механічно зроблена компіляція, і поодинокі її розділи мають ріжну вартість в залежності від тих монографій, на котрих автор операв ся; в огляд увійшли тільки плястичні штуки (без музики). Перед ним загальний погляд на руську штуку пробували дати Viollet le Duc *L'art russe, ses origines, ses éléments constitutifs, son apogée, son avenir*, Париж, 1877 — але староруська штука тут не відграничена від пізнішої великоросійської. Проф. Соколовскій в статі *Bizancium i Rus* (1888, передр. в його книжці *Studia i szkice z dziejów sztuki i cywilizacyi*, I, 1899) також пробував дати загальний погляд на неї, але вона оперта на досить перестарілим матеріалі. Коротка, популярна статя Айналова: *Искусство Киевской Руси* (Книга для чтенія по рус. ист. під ред. Д.-Запольского, 1904) — не обіймає всіх галузей штуки; його ж: *Лѣтопись о начальной порѣ русскаго искусства* (Отчетъ петерб. унив. за

1903 г.) — мало вартний відчит, що містить багато натягненого і хибного (див. рецензію в Записках Наук. тов. ім. Ш. LXII).

Монографічно заступлені поодинокі штуки не однаково. Для архітектури є загальний курс Павлинова Історія русской архитектуры, Москва, 1894, але він зроблений занадто побіжно й лихо, що до давньої української архітектури спеціально. Дуже короткий і побіжний огляд Покровського: Памятники христианской архитектуры, особенно византийские и русские, 1901 (курс лекцій). Не стоїть на рівні сучасної науки і огляд староруської церковної архітектури Голубінського в новім виданні його Історії рус. церкви, I, 2, 1904. Солідну підставу для студіювання її дають натомість статі пок. київського професора Лашкарьова зібрані в книжці Церковно-археологическія изслѣдованія, очерки и рефераты, К. 1898; доповненням служить його посмертна стаття про чернігівські церкви: Церкви Чернигова и Новгородъ-Сѣверска (Труды XI сѣзда). Окрім того статі: Лебединцева О св. Софії кievской (Труды III археол. сѣзда, I), Павлиновъ Спасо-преображенскій соборный храмъ въ Черниговѣ (Зодчій, 1882, VI), його ж Древнія церкви Витебска и Пинска (Труды IX археол. сѣзда, I, 1895), статі Лучкевича, Захарієвича (зібрані в книжці проф. Шараневича *Trzy opisy Halicza*) і Шараневича (головно *Die Franciskaner-Kirche des h. Stanislaus im Halicz*) про галицькі церкви (див. про них т. II прим. 9) і нововипущена праця: K. Mokłowski i M. Sokołowski *Do dziejów budownictwa cerkiewnego na Rusi Czerwonej*, Краків 1905 — про церкву лаврівську. Потаповъ Очеркъ древней русской гражданской архитектуры (Древности-Труды москов. археол. общ. XIX) для українських земель не дає нічого.

До історії нашого малярства з мозаїкою разом: Софійські мозаїки й фрески видані в монументальнім виданні петербурського археологічного товариства: „Древности російскаго государства. Киевскій Софійскій соборъ“, I—IV, 1871—87. Коментарем до нього служить розвідка Айналова и Рѣдина Кієво-софійскій соборъ, Спб., 1889 (відб. з IV т. Записок петерб. археол. общества). Окрім того: Кондаковъ О фрескахъ лѣстницъ Кієво-софійскаго собора (Записки археол. общества, III, 1888). Праховъ Кієвскіє памятники византийско-русскаго искусства (про кирилівські фрески, одинока робота — Труды москов. археол. общ. XI). Толстой і Кондаковъ Русскія древности, IV, 1891. Айналовъ и Рѣдинъ Древніє памятники искусства Кієва — Софійскій соборъ, Златоверхо-михайловскій и Кирилловскій монастыри (більш популярно), Харків, 1899 (зі Сборника харьковского истор.-фил. общества). По працях Кондакова, Айналова й Рідина стратили всяке значіння давніші розвідки (з них важніші: С. Крижановского в VIII т. Записок археол. общества, За-

креского в його Описанії Києва, П. Лебединцева в Описанії Києво-софійського собора, 1882).

До історії іконописного малярства передовсім новороспочата роскішна публікація Кондакова: Лицевой иконописный подлинникъ, т. I — иконографія Ісуса Христа, Спб., 1905, з характером одначе більш практичним (для церковних малярів), але і з цінними історичними замітками. Крім того: Ровинскій Історія рускихъ школъ иконописанія до конца XVII в., 1856 і нове видання 1903 р. Буслаєвъ Историческіе очерки русской народной словесности и искусства, II, 1861. Марковъ — Древнее иконописание въ Россіи — Правосл. обозрѣніе 1885; де що є в остатній (VI) кн. Рус. древн. Толстого-Кондакова. Про мініятури — Буслаєвъ *ibid.*, його ж критика на згадану працю Віоле-Ледюка в московськѣм Критическім Обозрѣніі 1879, II і V (Русское искусство въ оцѣнкѣ французскаго ученаго) і витяг в Archiv für sl. Phil. т. IV: Die Ornamentik in den slavisch-russischen Handschriften des X—XIV Jahrh. Бутовскій Історія русскаго орнамента съ X по XVI ст., Мва, 1869—72. Стасовъ Славянскій и восточный орнаментъ по рукописяхъ древняго и новаго времени, Спб., 1884—7 (тільки таблиці, без текста), його ж Картины и композиціи скрытыя въ заглавныхъ буквахъ др. русскихъ рукописей, Спб., 1884 — див. його Собраніе сочиненій, 1894. Арх. Амфилохій (Сергієвскій), Сборникъ изображеній Спасителя, Б. Матери и др. святыхъ і т. и. X—XV в., Мва, 1885.

Давня руська емаль оброблена дуже основно Кондаковим в двох капітальних працях: Візантійскія емали, собраніе А. В. Звенигородскаго — Історія и памятники византійской емали, 1892, Спб. (книжка видана аматором — Звенигородским нечувано роскішно, по російськи, німецьки й французьки, але в малім числі примірників, тому неприступна, — про неї див. Записки т. XL), друга — Русскіе клады, изслѣдованіе древностей великокняжескаго періода, т. I, Спб. 1896 — роскішне видання, зроблене державним коштом і розмірно дуже дешево, але випущене в малім числі, так що вже тепер вийшло з продажі, — з дуже гарними поліхромічними рисунками. В сій остатній книзі окрім емали автор займаєть ся також і деякими партиями староруського юбілерства, але ані ся книжка, ані виданій за нею слѣдом V т. Русскихъ древностей — Курганныя древности и клады домонгольскаго періода, Спб., 1897, де золотництву дано ще більше місця, далеко не вичерпують всього матеріалу, дуже багатого й різнородного. З публікацій матеріалу окрім згаданих що йно видань треба згадати: Бобринскій Курганы и случайныя находки въ окрестностяхъ м. Смѣлы, I—II, 1887 і 1894. Леопардовъ и Черневъ Снимки съ предметовъ древности находящихся въ Києвѣ въ

частинихъ рукахъ, I—IV, 1890—1. Каталогъ українськихъ древностей колекції В. В. Тарновскаго, К., 1898 (дуже цінна колекція з Княжої гори). Вкінці: Собрание Б. И. и В. Н. Ханенко — Древности Приднѣпровья, де вип. V, 1902, присвячений спеціально староруській штуці: се досить богата збірка, з вступними замітками. Згадаю тут також свою публікацію молотівського скарба в Записках т. XXV.

По історії музики в староруські часи досі дуже мало зроблено. Згадаю праці: Ундольскій Записки для історії церковного п'янія в Россіи, 1846. Одоєвскій Къ вопросу о древнерусскомъ п'яноп'яніи, 1864. Раумовскій Церковное п'яніе в Россіи, Москва, 1867. Арнольдъ О теоретическихъ основаніяхъ древнерусскаго церковнаго и народнаго п'янія (Правосл. Обзоріе 1873, IV), Теорія древнерусскаго церковнаго и народнаго п'янія, Мва, 1880. Металловъ Очеркъ історії православнаго церковнаго п'янія в Россіи, 3 вид. 1900, Москва. Смоленскій О древнерусскихъ п'явческихъ нотаціяхъ, 1901 (Памятники древн. письменности ч. CXLV). Огляди: Буліча в Енциклопедическімъ Словарі Брокгауза і Ефрона т. XXVIII, I с. 615 і далі (передруковано також в книжці: Россія, Спб., 1900). Саккети Главные моменты въ развитіи русскаго православнаго духовнаго п'янія (Ж. М. Н. П. 1901, VIII).

32. Питанне про освіту в давній Русі (до с. 454 і далі).

З високою оцінкою давньої освіти виступив був Карамзін (т. V с. 215), але його гадки про давні школи дуже сильно критикував Нейман в Studien zur gründlichen Kenntniss der Vorzeit Russlands вид. Евверсом, 1830. Потім звістки Татіщева приймали нпр. Соловйов Історія Россіи I с. 746—8, Беляев Разказы изъ русской історіи I с. 394—5, м. Макарій Історія рус. церкви III с. 123, Порфирьевъ Історія рус. словесности I⁶ с. 199 й ин. От нпр. до яких виводів приходив Соловйов (I с.): „маємо повне право прийняти звістку про існування шкіл при церквах, єпископських дворах і заведених князями своїм коштом“... і т. н. З особливими компліментами староруській освіті виступив був Шевирьов у своїй Історії русскої словесности, виходячи з звісток про християнські чесноти суспільности. На таким же традиційнім становищі став Лавровскій в своїй монографії О древнерусскихъ училищахъ, 1854: він приймав звістки Татіщева, здогадував ся про існування організованих шкіл при єпископських катедрах і по інших місцях, про предмети науки і т. н.

Доперва Голубінскій в Історії церкви (I, 1 с. 580 і далі першого видання), відкинувши татіщевські звістки, прийшов до виводу, що заходи коло освіти були тільки за Володимира й Ярослава, але не удержали ся. Русь, думає він, ніяких шкіл ніколи не мала, і по якихось сьвітліїших початках за Володимира й Ярослава (такі сьвітліїші початки

автор припускає з огляду на літописні звістки та супроти появи такого Іларіона) не могла підняти ся над рівнем простої письмённости. В своїй крайности погляд Голубінського одначе не міг знайти собі загального признання. Не кажу вже, що такі ненаукові фабрікати як, скажім, Миropolського Очеркъ исторіи церковно-приходской школы (1894) і т. п., далі собі в всякій згадки про „учение“ виводять істнування шкіл і т. п., але вже і в соліднійших працях знаходимо ми певний скептицизм для виводів Голубінського. Нпр. Никольскій в своїй розвідці про Клима Смолятича виступає, хоч і обережно, проти поглядів Голубінського (репліку Голубінського див. в новім виданню с. 848—851). Пипін у своїй Исторіи русской литературы, не зайнявши якогось певного становища у сій справі, з одного боку ніби приймає погляди Голубінського (І гл. VII), але на иньших місцях готовий признати татіщевським звісткам значінне „преданія“ (с. 329). Владіміров (Древ. рус. литература) і його ученик Лобода (Чтенія кнѣв. т. XVII, II) також не рѣшають ся відмовити всякого значіння звісткам Татіщева; ще більш рішучо приймали їх нпр. Никольскій в Пам. др. писем. ч. 114, 1896, і Лавровскій — Посланіє м. Климента, 1894, так що се викликало відправу зі сторони заступника поглядів Голубінського проф. Харламповича (Къ вопросу о просвѣщеніи на Руси въ домонгольскій періодъ — Н.-лит. сборникъ Галицкой матицы, I, 1901).

В своїй Исторіи Київщини (с. 417) я прийняв в цілости критику Татіщевських звісток, дану Голубінским, але признавав погляд його на староруську освіту занадто песимістичним; свій погляд я потім розвинув ширше в 1 вид. сеї Исторіи і повторяю його без значнійших змін і сїм виданню. Як бачу, прийняв його зновні проф. Перетц в своїй статі: Образованность (Книга для чтенія по рус. исторіи, під ред. Д.-Запольского, 1904). Завважу, що в своїй недавній статі про схедеографію (як нижше) сам Голубінскій дещо попускає з свого погляду.

Про круг відомостей давньої Руси див. Бѣляевъ О изученіи греческаго языка въ Россіи — Прописки 1851 р., його ж О географическихъ свѣдѣніяхъ въ древней Руси. Сухоминовъ О языкознаніи въ древней Руси — Ученія Зап. II отд. Академіи т. I, 1854. Порфирьевъ О чтеніи книгъ въ древнія времена — Православный Собесѣдникъ 1858 р., його ж Объ источникахъ свѣдѣній по разнымъ наукамъ въ древнія времена, ib. 1860. Забѣлинъ Характеръ начальнаго образованія въ до-Петровское время, 1856 — передр. в Опытахъ изученія рус. древностей и исторіи, 1872. Бобынинъ Состояніе математическихъ знаній въ Россіи до XVI в. — Ж. М. Н. Пр. 1882 і особію 1886. Голубинскій Вопросъ о заимствованіи домонгольскими Русскими отъ Грековъ такъ называемой схедеографіи (Извѣстія отд. рус. яз. 1904, II). Загальні

огляди у Мілюкова Очерки по исторіи русской культуры II (с. 227 і далі) і у Пипіна Історія русской словесности I гл. II і VII.

Література поодиноких підручників давньої Руси. Про історичні переклади: Сухомлиновъ О древней русской лѣтописи, 1856. Оболенскій Лѣтопись Переяслава Суздальскаго (в передмові), 1851. Срезневскаго Свѣдѣнія и замѣтки о малоизв. памяткахъ. Истринъ Хронографы въ русской литературѣ (Византійскій временникъ, 1898) і Изъ области древне-русской литературы (Ж. М. Н. П. 1903—5, не скінчене). Шахматовъ Древнеболгарская энциклопедія X в. (Византійскій временникъ, 1900) і репліка Истрина: Одинъ только переводъ Псевдокаллистоена (Виз. врем. 1903). Розановъ Замѣтки по вопросу о русскихъ хронографахъ (Ж. М. Н. П. 1904, I). Истомина Нѣкоторые данныя о протографѣ еллинскаго лѣтописца (ib. 1904, VII).

Спеціально про Палею історичну: А. Поповъ Книга бытія небеси и земли (Палея историческая) — Чтенія московскіи 1881, I; Веревскій Русская историческая Палея — Филолог. Зап. 1888. Про Палею Толковану: Успенскій Толковая Палея, 1877. Ждановъ Палея, в Київ. Универс. Изв. 1881. Михайловъ Общій обзоръ состава, редакцій и источниковъ Толковой Палеи — Варшав. Унив. Изв. 1895. Истринъ Замѣтчанія о составѣ Толк. Палеи — Извѣстія Академіи, 1896 і 1898 і Изъ области (як вище). Карі́зевъ Къ вопросу о взаимныхъ отношеніяхъ Толковой Палеи и Златой Матицы, Ж. М. Н. П. 1900, II. Шахматовъ Толковая Палея и русская лѣтопись (Статья по славяновѣдѣнію, I, 1904). Истомина Къ вопросу о редакціяхъ Тол. Палеи (Извѣстія отд. рус. яз. 1905, I). Видано Палею з двох кодексів у Москві (Палея Толковая, 1892—1897) і в Издаціях общества любителей др. письменности ХСП, 1892. Остатніми часами, в дослѣдах Михайлова і Истрина переводить ся погляд, що Толкову Палею треба уважати твором самостійним руським XIII в., і в науковій літературі він знаходить все більше прихильників. Шахматов натовість доводить староболгарський початок її. Певне рішення сього питання тим інтересне, що при руським початку Толкова Палея дала б нам багато знати, які перекладені твори в тім часі були звѣстні на Руси.

Про Топографію Індікоплова Срезневскій Свѣдѣнія и замѣтки XI. Про Шестоднев — при виданні його в Чтеніях московських 1876, III (Андр. Попова). Про Фізіолог — Мочульського Проісхождение Фізіолога, Рус. Фил. Вѣстн., 1889, Карі́зєва Матеріали и замѣтки по исторіи Ф. — при виданні в Издаціях общества древней письменности, ХСП, 1890, Александрова Фізіологъ — Уч. зап. Казан. унив. 1893, Polivka Zur Geschichte des Physiologus in den Sl. Literaturen — Archiv XV і XVIII. Про Пчолу й иньші подібні збірники новіше —

Jagič Die Menander Sentenzen in der Kirchensl. Übersetzung — Sitzungsberichte in Wien. Ak. т. 126. Speranskij Zu den Slavischen Übersetzungen der griech. Florilegien — Archiv XV і новіше: Переводные сборники изреченіи въ славянорусской письменности, 1904. Семеновъ Мудрость Менадра по русскимъ спискамъ и Изреченія Исихія и Варнавы — Памятники общ. др. письм. кн. 88 і 98, його ж Древняя русская Пчела — Сборникъ II отд. Ак. Н. т. 54, 1893. Михайловъ къ вопросу о греко-византійскихъ и славянскихъ сборникахъ изрѣченій — Ж. М. Н. П. 1893. Розановъ Матеріалы по исторіи русскихъ пчелъ, 1904 (Пам. др. письм. ч. 154).

33. Література перекладеного письменства в старій Руси (с. 461).

Про перекладену богословську літературу див. особливо: Срезневскій Древніе памятники Письма и языка² 1882 й його ж Свѣдѣнія и замѣтки о малолѣт. памятниках. Голубинскій Библиографическій обзоръ существовавшей у насъ въ періодъ домонгольскій переводной и вообще заимствованной письменности в I т. 1 кн. Исторіи Церкви. Порфирьевъ Исторія русской словесности⁶, 1897 с. 19 і далі. Пыпинъ Исторія русской литературы, т. I гл. 2 — в сих працях вказана й монографічна література, тому її не буду вчисляти. Владиміровъ Древняя русская литература, 1901, гл. 1, його ж Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст. — Чтенія кнѣзьскі, IV. Архангельскій Творенія отцевъ церкви въ древне-русской письменности — Обзорѣніе рукописнаго матеріала, Спб., 1888, Творенія отцевъ Церкви въ древнерусской письменности — Извлеченія изъ рукописей и опыты историко-литературныхъ изученій, I—IV, Казань, 1889—90. Арх. Леонидъ Библиографическія разысканія въ области древнѣйшаго періода славянской письменности IX—X в. (Чтенія московскі 1890. III). Пѣтуховъ Болгарскіе литературные дѣятели древнѣйшей эпохи на русской почвѣ (Ж. М. Н. П. 1893, VI). Волковъ Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнѣ-русскихъ книгахъ XI—XIV вв., 1897.

Про переклади світських повістей: Пыпинъ Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказок русскихъ, 1857; новий короткий огляд сеї літератури дав він в II т. своєї Исторіи словесности, гл. XIII (1898), а Веселовскій в Исторіи словесности Галахова, т. I³, 1894, с. 394 і далі, йогож Изъ исторіи романа и повѣсти, 1886. З спеціальної літератури що новіше: Истринъ Александрія русскихъ хронографовъ — в Чтеніяхъ московскихъ 1893 і осібно, його-ж Сказаніе объ Индѣйскомъ царствѣ в Древностяхъ-Трудахъ славянской комиссії I, 1895 (і осібно), тамже уваги Долгова до того-ж. Веселовскій Поэма о Дигенисѣ — Вѣстникъ Европы 1875, Южно-русскія былины, 1881—4,

Тихонравовъ Девгеніево дѣяніе — Сочиненія т. I. Jagić Der weise Akirios — Byz. Zeitschrift 1892; Потанинъ Акиръ повѣсти и Акиръ легенды — Этногр. обозрѣніе 1895; Григорьевъ — Къ вопросу о происхожденіи и редакціяхъ повѣсти объ Акирѣ Премудромъ (юбилейный сборникъ В. Θ. Миллера, 1900). Франко Варлаам і Йоасаф в Записках т. VIII, X, XVIII і XX, осібно 1897. Булгаковъ Стефанитъ и Ихнилать — Изданія Общества Люб. Др. Письм. 1877—8; Смирновъ в Филологических Записках, 1879; Викторовъ Стефанитъ и Ихнилать, М., 1881; Рыстенко Къ исторіи повѣсти „Стефанитъ и Ихнилать“ въ византійской и славянорусской литературахъ, 1902 (Лѣтопись одеск. іст. філ. тов. X). Веселовскій Славянскія сказанія о Соломонѣ и Киповрасѣ, 1872. Він же до староруських часів зачисляє перехід на Русь і повісти про Вавилонське царство — Повѣсть о Вавилонскомъ царствѣ (Славянскій сборникъ, II, 1876). Про сю повість іще Жданов — Повѣсти о Вавилонѣ (передр. в книзі Русскій былевой эпосъ, 1895).

Корпус апокрифів, які знайшли ся в українських версіях і рукописах, публікує др. Франко в Памятках укр.-руської мови й літератури, вийшло три томи (1896—1899), і цього року вийде четвертий (останній). В передмовях подані огляди літератури і зв'язаних з ними питань. З курсів літератури апокрифічній літературі багато місця уділяють Порфірев і Владиміров (як вище). Про апокрифи Данилового Паломника — Заболотскій Легендарный и апокрифическій элементъ въ Хожденіи Даниила, 1899. (Рус. Фил. вѣсти. т. 41—2). Про непевність індексів як джерела до пізнання дійсного запаса перекладів — Тихонравова Историческій очеркъ статьи о книгахъ истинныхъ и ложныхъ (Сочиненія т. I), Каріѣва оп. с. Ж. М. Н. П. 1900, II с. 358 і далі.

Що до походження перекладної літератури (панонського, балканського, західноєвропейського) див. лінгвістичні спостереження Соболевского Церковно-славянскіе тексты моравского происхожденія (Р. Ф. В. 1900). Къ исторіи древнѣйшей церковно-славянской письменности (ibid. 1902), Изъ исторіи заимствованныхъ словъ и переводныхъ повѣстей (Унив. Изв. кiev. 1904, XI, репліка Істріна: Къ исторіи заимств. словъ, Одеса, 1905), Римскій патерикъ (Изборникъ кievскій 1904), і ряд житий, по його гадці переложених з латинського — друкує він в Извѣстіях отд. рус. яв. від р. 1903.

34. Література староруського письменства.

Загальні праці про староруське письменство — в старших: м. Євгенія Словарь писателей духовнаго чина, 1817 і 1827, Максимовича Исторія древней русской словесности, К., 1839 (передр. в III т. Сочиненій), Строева Библиологическій словарь — посм. виданне в Сбор-

нику II отд. Ак. Н. т. XXIX, Филарета Обзоръ русской духовной литературы — в Ученыхъ Зап. II отд. Акад. Наук, III, 1856, Шевырева Исторія русской словесности преим. древней, I—II 1858—1866, Макарія Исторія рус. церкви т. I—III, Срезневского Древніе памятники письма и языка² 1882, О. Миллера Опытъ историческаго обозрѣнія русской словесности², 1865. Новіше: Голубинскій Исторія рус. церкви т. I, 1, 1880, нове вид. 1901. Огоновскій Исторія літератури рускої I, 1887 (староруська література дуже коротенько). Reinholdt Geschichte der russischen Literatur von ihren Anfängen, Ляпскъ, 1886. Галаховъ Исторія рус. словесности, в новій редакції, 3 вид. 1894, т. I³, Порфирьевъ, як вище, I⁶, 1897. Пыпинъ, як вище, т. I, 1898. Владиміровъ, як вище, 1901 (праця необроблена і вартости дуже нерівної). Памятники древнерусской церковно-учительной литературы, I, 1894 (містять писання (не всі) і статі про Луку Жидяту, Іларіона, Теодосія, Кирила Туровського, оцінку видання див. в т. VI Записок Наук. тов. ім. Шевченка). Загальний огляд студій над староруським письменством у Котляревського Древняя русская письменность (недокінчене, передр. в IV т. його Сочиненій). Показчик (досить недокладно зроблений) — Мезієръ Русская словесность съ XI до XIX ст., ч. I (XI—XVIII в.), Спб., 1899.

Про літературу проповідничу спеціальніше: арх. Антоній (Вадковскій) Древне-русская проповѣдь и проповѣдники въ періодъ до-монгольскій — Прав. Обзор. 1881, передр. в книзі Изъ історіи христіанской проповѣди, 2 вид. 1895, Катаевъ Очеркъ історіи русской церковной проповѣди, 2 вид. Одеса 1883, Поторжинскій Исторія русской церковной проповѣди въ біографіяхъ и образцахъ съ пол. IX по XIX в., 2 вид., К., 1891 (підручник для духовних семінарій).

Про полемічну літературу XI—XII в. Августинъ Полемическія сочиненія противъ Латинянъ въ русской церкви XI—XII вв. — Труды кiev. дух. академіи 1867, Макарій т. I і II, Поповъ Историко-литературный обзоръ древне-русскихъ полемическихъ сочиненій противъ Латинянъ, Москва, 1875, Павловъ Критическіе опыты по історіи древнѣйшей греко-русской полемики противъ Латинянъ — Отчетъ о XIX присужд. наградъ Уварова і осібно, Спб., 1878, Голубинскій I, 1² с. 853 і далі.

35. Писання Кирила Турівського (до с. 471).

Першу збірку писань Кирила Турівського, не кажучи за молитви, що були друковані ще в XVI в.¹⁾ — видав Калайдович 1821 р. в книзі Памятники російской словесности XII вѣка; писання Кирила займають

¹⁾ В виленьскім молитовнику 1596 р., в острозькій псалтири 1598 р. (Филаретъ I. с.).

більшу її частину: тут видано п'ятнадцять утворів Кирилових або надписуваних його іменем, і дано деякі замітки про його письменську діяльність; се видання властиво ввело Кирила в круг науки. Замітки Калайдовича викликали статтю Каченовского в Вѣстнику Европы 1822, де він підносив несаможостійність Кирила супроти візантійських взірців. Після того видав Макарий в V т. Ученых Записок II отд. (1856) канон і ще деякі писання з загальною статєю, Порфіреєв в Православнім Соборѣ 1857 р. молитви Кирила з статєю про них, Сухомлинов в книзі Рукописи гр. Уварова, т. II (одинокій), 1858, видав усі писання Кирила, з виїмком канона, і в передмові дав ширшу студию, що зістається й досі найбільш солідною в сій справі. Потім повну збірку писань Кирила, але в російськѣм перекладі, із вступною (компілятивною) статєю дав еп. Евгеній в книзі Творенія св. отца нашего Кирилла еп. туровскаго, К., 1880, а самі проповіді видав Пономарьов у Памятниках церковноучит. лит. I, з вступною статєю й примітками. Нарешті Лопарьов видав у XCVII кн. Памятників др. письменности Слово в великую субботу, зрештою дуже подібне до слова в неділю мироносиць.

Окрім тих писань, що признають ся всіма за Кирилові, часто уважають за Кирилові й мають деяку правдоподібність його авторства ще отсі: 1) Притча про сліпого й кривого (інакше Притча о душѣ чловѣчестей и о тѣлеси) — интересна перерібка притчі, що є в Прологах, а туди зайшла в орієнтальних переказів: її стрічаємо і в Талмуді і в і в Тисячі й одній ночі (Сухомлиновъ — Два семитическихъ сказанія встрѣчающихся въ памятникахъ рус. литературы, Сборникъ II отд. Акад. Н., X); в збірнику „Статьи по славяновѣдѣнію“ має вийти про неї розвідка дра Франка. 2) Слово къ Василию игумену печерському „о бѣлоризцѣ чловѣцѣ и о жнишѣствѣ“, що містить в собі притчу з повісті про Варлаама й Йоасифа (Голубінский думає, що імя Василия і Печерського монастиря — се інтерполяція). Натомість такі слова як Слово на п'ятдесятницю або про ходження до церкви своєю простотою так відріжняють ся від автентичних слів Кирила, що дуже тяжко їх уважати Кириловими.

Про його писання окрім вичислених статей при виданнях див. іще: Срезневскій Новые списки поученій Кирила Т. — Истор. чтеніе II отд. 1854 і 1855, Баратынскій Кирилл Туровскій какъ проповѣдникъ — Духовный вѣстникъ 1863, Макарія Исторія церкви т. III, Голубінского I. с., Пѣтуховъ Къ вопросу о Кириллахъ-авторахъ въ древнерус. литературѣ — Сборникъ II отд. Акад. Н. т. XLII. До біографії самого Кирила одним джерелом служить досить шаблонове оповідання прологів під 28 цвітня — у Сухомлинова ор. с. Найстарші кодекси його писань маємо в XIII в.

36. Памятки староруської агіографії (до с. 484 і далі).

Повість про Печерський монастир — в складі Найдавнішої літописи; нею багато займалися, але майже виключно тільки зі становища питання про авторство Нестора що до Найдавнішої літописи; найліпша аналіза її (з цього становища) в статті Щепкіна *Zur Nestorfrage* (*Archiv für slavische Phil.* т. XIX); з рештою див. літературу Найдавнішої літописи. Проба оборонити авторство Нестора для сеї повісті — у Шахматова Нѣсколько словъ о Несторовомъ житіи Θεодосія (Извѣстія II отд. академіи наукъ 1896, I); на сѣм же становищу стоять Владіміров і Абрамович (як нижше).

Память і похвала Володиміру в новіших виданнях (з різних кодексів): Чтенія київ. істор. товариства т. II, Мусинь-Пушкинський Сборникъ 1414 г. (Записки академіи наукъ т. LXXII), Записки академіи наукъ по историко-филол. отд. т. I. Против датования Памяти XI віком замітка Соболевського в Чтеніях київ. істор. тов. II. 2 с. 8.

Життя Бориса і Гліба — анонімне і Несторове — див. Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ, з Сильвестровського кодекса XIV в., вид. Срезневського, 1860 (літографічне факсиміле і текст, про довірливості його див. замітки Лопарьова в Памятниках др. письменности вип. LXXXIV с. 5—6). Видання з старших кодексів: анонімного — Чтенія московські 1870, I і знову 1899, II (XII в.), Несторового — там же 1859, I (XII в.). Питання про Якова Мнѣха не заступлене відповідною літературою; давніші замітки в Историч. чтеніяхъ о языкѣ и словесн., 1854 (Погодіна, Тюріна, Макарія), Извѣстія акад. наукъ X (Буткова) новіше вказане в т. I пр. 55. Язикова аналіза Билярского Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ літописи — Записки акад. наукъ, т. II. Про відносини житий Бориса і Гліба між собою з історичного погляду див. ще: Андрієвського: Давыдова Боженка, К. Старина 1885, VI, і у Голубінського² 742. Про джерела літописного оповідання: Голубовській Служба Борису и Глѣбу въ Иваницкой минеѣ (Чтенія київські XIV), пор. т. II с. 4.

Житие Θεодосія видане раз Бодянським в Чтеніях москов. 1858 III, вдруге Поповим (поправніше) *ibid.* 1879, I. Про залежність його від життя Сави — Шахматова Нѣсколько словъ о Несторовомъ житіи Θεодосія. Іменем Нестора надписується в Печерськѣм Патерику „Слово о перенесеніи мощей св. Феодосія“, і пок. арх. Леонид доводив автентичність сього авторства (Чтенія московські 1890, II — там і текст), се авторство дуже неправдоподібно: се риторична банальна ампліфікація літописного оповідання про віднайдення мощей Θεодосія, зроблена мабуть якимсь київським ритором XIII—XV в. від імени Нестора, тому що його уважали автором того літописного оповідання.

Про життя Антонія маємо згадки тільки в посланнях Симона й Полікарпа, з котрих дуже трудно щось ближше сказати про нього; о скільки воно вістає ся загадковим, видно нпр. з того, що новіші дослідники зовсім розходять ся в поглядах на нього: Шахматов здогадуєть ся, що воно було написане в останній чверти XI в., противно Щепкін кладе на другу половину XII в., при тім справедливо вказує на різні апокріфічні річі, що мали бути в сьм життю (се зауважив уже Голубінський — I. 1² с. 756), див. Щепкінъ — *Zur Nestorfrage* (Archiv т. XIX), Шахматовъ Житіє Антонія и Печерская лѣтопись (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1898, III), його ж Отзывъ о сочиненіи *Zur Nestorfrage* (Извѣстія II отд. 1898, I).

З циклю св. Миколая Слово про перенесенне мощей св. Миколая найліпше видане в Памятниках древней письменности вып. X (1881) Шляпкинъ, з розвідкою про нього; крім того про се ще статя Красовского Установленіе въ русской церкви праздника 9 мая (Труды Киев. дух. акад., 1874). Слово се має той інтерес, що належить до свята в грецькій церкві незвісного й уставленого наслідком безпосередніх вносин Руси з Італією (через паломників). (Інакшу гадку висловив Соболевский Труды X съѣзда III с. 64 — він уважає його написаним в Царгороді, але доказ, який він дає, — що Міри лежать по тій стороні моря, нічого не доводить — се міг сказати і Русин і Італіянин). Чуда видані два рази арх. Леонідом в Памятниках древней письменности: раз в 1881 — Житіє і чудеса св. Миколая мирликійскаго и похвала ему, в друге в 1888 — Посмертныя чудеса св. Миколая (в останнім всі чотири чуда, в першім тільки три), з вступними розвідками. Нове видання з Макарієвих Міней: Житіє и чудеса святителя и чудотворца Миколая, Мва, 1901. Велика книга про св. Миколая — А. Вознесенскій і Ө. Гусевъ — Житіє и чудеса св. Миколая чудотворца и слава его въ Россіи, Спб., 1899, не має наукового характеру.

Арх. Леонид в першій розвідці довів неоригінальність життя, в другій виставив здогад, що всі 14 посмертних чуд (не тільки руські) написані Єфремом митрополитом переяславським, що він же переклав грецьке житіє св. Миколая й написав слово про перенесенне мощей, уставляючи свята 9 мая в 1090 р.; але докази на се слабі, властиво тільки оден — що Єфрем був у Царгороді, а уставляти свята він не міг, будши тільки титулярним, а не дійсним митрополитом, як приймає видавець. Київські чуда св. Миколая дуже легко могли бути написані і в XII в., і ріжними авторами. Про чудо з дитиною висловлений був здогад, що се лише дублет чуда св. Климента — Владиміровъ Др. рус. лит. с. 57, Франко Св. Климент с. 280—1; др. Франко ставить здогад, що тут маємо слід емуляції нової київської катебри св. Софії, що мала

ту чудовну ікону „Мокрого Миколая“, з Десятинною церквою, що мала мощі Климента. Але зв'язь сих чуд в дійсности не так ясна.

Послання Симона й Поликарпа, неважаючи на свою незвичайну популярність і велику вартість, студійовані досить мало. З давнішої літератури треба згадати: Кубаревъ О Патерикъ Печерскомъ. — Чтенія московські 1847, IX, й О редакціяхъ Патерика Печ. — *ibid.* 1858, III. Макарій Обзоръ редакцій Києвопечерскаго Патерика — Историческія чтенія о языкѣ и словесн. академіи, 1856—7 рр., і потім в Історії церкви т. III² с. 181 і далі. Голубинскій І. 1 с. 628 і далі (кілька дотепних увар). Викторовъ — Составители Києвопечер. Патерика и дальнѣйшая его судьба, 1871, Воронеж. Яковлевъ — Древне-кіевскія религиозныя сказанія, 1875, Варшава. Новіше: Шахматовъ Києвопечерскій Патерикъ и печерская лѣтопись (Извѣстія II отд. академіи 1897, III — в сій розвідці пробує він відрізнити редакції Патерика, нараховує їх аж вісім, але оперує дуже неповним матеріалом, так що його система досить непевна); його ж: Житіє Антонія и Печерская лѣтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III). Абрамовичъ Исслѣдованія о Кієво-Печерскомъ Патерикѣ какъ историко-литературномъ памятникѣ, 1902 (Извѣстія отд. рус. яз. і осібно). Goetz Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Russlands, Passau, 1904.

З текстом стоїть річ ще гірше. Одиноке досі видання Яковлева — Памятники русской литературы XII и XIII в., Спб., 1872, зроблене дуже слабо; реставрації початкового тексту він навіть не пробував зробити. Кілька текстів у Владимірова ор. с., в екскурсі.

37. Літописи (до с. 487 і далі).

Література Найдавнішої літописи вказана у мене в екскурсі I тому. Додати: Шахматов — Радзивилловская лѣтопись, 1902, Толковая Палеа и русская лѣтопись, 1904 (Статьи по славяновѣдѣнію, I), Сказанія о призваніи Варяговъ (літературна аналіза) — Извѣстія отд. рус. яз. 1904, IV. Заболотскій Къ вопросу объ иноземныхъ источникахъ „Начальной лѣтописи“ (Рус. фил. в. 1901). Никольскій Къ вопросу объ источникахъ лѣтописнаго сказанія о св. Владимірѣ (Христ. чтеніє 1902, VII). Соболевскій Древняя предѣлка начальной лѣтописи (Ж. М. Н. П. 1905, III).

Література Київської літописи далеко бідніша від Найдавнішої; головна праця — Бестужева-Рюміна О составѣ русскихъ лѣтописей, 1868, окрім того: замітки Погодіна в IV т. його Исслѣдованій, Соловйова (т. I с. 781 і далі), Костомарова Лекції по русской исторіи, Маркевича О русскихъ лѣтописяхъ, вип. II, 1885 (про літописи Київську й Галицьку), Шахматова Общ. своды и Радзивил. лѣтопись (*passim*).

Галицько-волинську літопись студіовано дуже мало, хоч як і літе-

ратурна й історична пам'ятка вона має високий інтерес. Причиною була по часті таки більша трудність дослідів над нею, по часті її чисто-український характер — через те вона менше інтересувала російську науку. Окрім кількох заміток Погодіна й Соловйова (l. c.), треба згадати названі вище книжки Костомарова (Лекції) й Бестужева-Рюміна (О составѣ), далі: Шапаневича *Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österr. Geschichte*, Льв., 1872, Маркевича О русских лѣтописяхъ, вып. II. Крім того „Іпатським“ літописям (Київській й Галицько-волинській разом) присвячено розділ у книжці (посмертній і дуже слабкій) проф. Арістова: *Первыя времена христіанства въ Россіи по церковно-історическому содержанию русских лѣтописей*, Спб., 1888. Өирсовъ *Содержаніе и характеристика галицко-волинской лѣтописи по Іпатскому списку*, 1898 (вступний виклад в казанськiм університеті — не дає майже нічого). Моя розвідка: *Хронологія подій галицько-волинської літописи*, 1901 (в *Записках т. XLI*). Крім того деякі замітки при виданні літописи Петрушевича (*Волинско-галицкая лѣтопись*, Льв., 1871), і особіно в монографії Дашкевича *Княженіе Данила с. 2—6*) і моїм повисішим викладі історії тих часів. Стилiстичній формі літописи присвячена розвідка О. Макарушки: *Складня причасників в Волинсько-галицькій літописи* (Справовданне академ. гімназії, 1896).

Тексти Київської й Галицько-волинської літописи видано двічі петербурською комісією — в II т. *Полного собранія лѣтописей* (1843) і вдруге 1871 р. п. н. *Лѣтопись по Іпатскому описку*; в першiм виданні ужито крім Іпатського кодекси Хлебніковський і Ёрмолаєвський (XVIII в.), в другiм Ёрмолаєвський відкинено зовсім, хоч деякі варіанти його були цікаві, як не для реконструкції тексту, то з иньших поглядів, а ужито натомість Погодінського. Видання сї взагалі дуже слабкі з текстуального погляду, а особливо фатально випали що до Галицько-волинської літописи: в основу положено Іпатський кодекс, а він хоч часом давнійший, але своєю редакцією наймолодший, і по просту баламутить читача своїм укладом, не кажучи вже про поодинокі лекції (деякі мої поправки до тексту див. *Записки т. VIII*). Обидва видання стали ся вже бібліографічною рідкістю. Будемо надіятися, що новіше видання, поручене петербурською археографічною комісією ак. Шахматову, випаде більш науково.

38. Література Слова о полку Ігоревім і Моленіє Данила (до с. 492—3).

З безконечної літератури Слова о полку Ігоревім піднесу тільки найважнійше. Огляди літератури Слова: Жданова *Литература Слова о п. Иг.* — К. 1880 (з *Университетских Извѣстій*), Барсова (див. вище), Владиіірова — *Слово о полку Игоревѣ*, К., 1894 і *Древ. рус. литер.*

Розвідки — Вс. Миллеръ Вгглядъ на Слово о полку Игоревѣ, Москва, 1877 (погляд на Слово як на результат літературних впливів візантійсько-болгарських). Потебня — Слово о п. Иг., Воронеж, 1878 (зв'язки Слова з народньою поезією). Барсовъ — Слово о п. Иг. какъ художественный памятникъ кievской дружинной Руси т. I—III, Москва, 1887 і 1890 (найбільша й найважніша праця: т. I — бібліографія і перегляд літератури, зв'язки Слова з книжною літературою й народньою поезією, т. II — переклад і палеографічна критика, т. III — лексикологія, А—Н, далі не було). Новійше — В. Каллашъ Нѣсколько догадокъ и соображеній по поводу „Слова о п. Игоревѣ“ (1900, Юбилейный сборникъ В. О. Миллера — про них мої замітки в Записках т. XL).

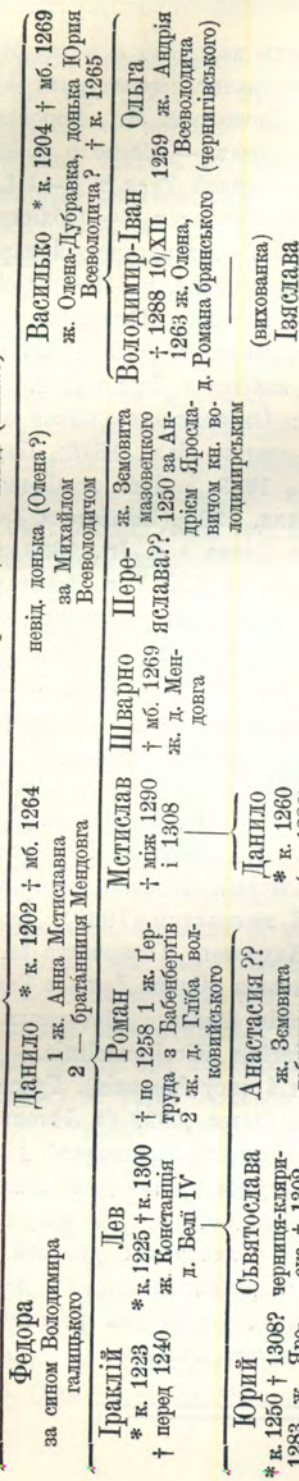
В нашії літературі маємо: Огоновського Слово о полку Игоревѣ, текст з перекладом і вступною статтею, Льв., 1876; Партицького Темні місця в „Словѣ о п. Иг.“, Льв., 1883 і його ж Слово о п. Игоревім, текст з перекладом і поясненнями, 1884 (Бібліотека Зорі); Коцовського Історично-літературні замітки до Слова о п. Иг., 1893 (з Справоздання академ. гімназії) і резюме реферата в XXXV т. Записок Н. Тов. ім. Ш.

Виданнями Слово не так богате, як би можна було надіяти ся; найбільш вигідне — згадане видання пок. Огоновського; добре і вигідне видання Тіхонравова Сл. о п. Иг.², Москва, 1868, давно вийшло з продажу.

Література Моленія досить значна, хоч і не вичерпує справи, назву: Безсоновъ Нѣсколько замѣчаній по поводу Слова Данила Заточника — Москвитянинъ, 1856, VII і VIII, Модестовъ О посланіи Данила Заточника — Журналъ М. Н. П. 1880, X. Голубінский I, 1² с. 867 (замітки цікаві своєю оригінальністю). Шляпкін — розвідка при виданню текстів, де дано перегляд цілої літератури (1889). Др. Щурат — Слово Данила Заточника — Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. IX, 1896. Лященко О времени написанія „Слова Данила Заточника“ (Труды X съѣзда) і ширше: О моленіи Данила Заточника — Спб., 1896 (з Jahresbericht der Reformierten Kirchenschule, — добре зроблене означення особи князя, а з тим і часу Моленія). Гуссовъ — Къ вопросу о редакціяхъ Моленія Данила, Одеса, 1899 (з Лѣтописи ист.-фил. общ. т. VIII). Истринъ Былъ ли „Данилъ Заточникъ“ дѣйствительно заточенъ? 1902 (ibid. т. X) — виступає против сього традиційного погляду. Вкінці названа вище праця Сперанского про Пчолу (прим. 32). Головне видання текстів — Шляпкіна в Памятниках древней письменности кн. LXXXI, 1889 (тут подано тексти різних редакцій); до того: Покровский — Новый списокъ Слова Данила Заточника (Извѣстія отд. рус. яз. 1903, IV). До тепер звістно дев'ять кодексів.

Генеалогія династії Романа.

Роман Мстиславич † 1205 19/VІ, 1 ж. Рюриківна, 2 — невід. (Анна?)

Володимир-Іван
† 1288 10/XII 1259 ж. Андрія
1263 ж. Олена, Всеволодича
д. Романа брянського (чернігівського)

(вихованка)
Гіяслава

Пояснення до генеалогічної таблиці.

Таблиця ся доповнює табл. V в т. II (рід Мстислава Мономаховича), див. тамже пояснення скорочень. Кілька генеалогічних заміток подано вище в прим. 3 і 10; не повторяючи сказаного там додамо ще дещо до повищої таблиці.

Про імя другої Романової жінки, славної в галицькій історії регентки, можна здогадувати ся з звістки Іпат. с. 616, що на її могилі її внук Мстислав поставив каплицю св. Іоакима і Анни: мабуть вона звала ся Анною.

Що друга жінка Данила була братанницею Мендовга, виразно каже Іпат. 541; підношу се тому, що в літературі є на тім пункті непевність.

Що імя Романівни — жінки Михайла Всеволодича (про неї згадки в Іпат. с. 521 і 526) було Олена, здогадую ся з Любецького синодика вид. Зотова с. 25, де читаємо: „Вел. ки. Михайла чер. Всеволодича Святославля внука и боярина его Феодора не поклонивших ся солицу и неходившихъ около куста, — убыенныхъ отъ Татаръ за православную вѣру. Ки. Михайла и княгиню его Елену“. Я думаю, що сей Михайл з Еленою не якийсь „незвѣстний князь“, як думає Зотов (с. 68), а тільки повторення імени Михайла Всеволодича з причини стилістичних: через злучення його з боярином Федором не було де вписати Михайлову княгиню, і через те повторено й імя князя.

Жінка Василька зветь ся Оленою в Іпат. 570, в звістці про її смерть. Натомість в листі папи до Василька в 1247 р., де папа дає йому диспензу, зветь ся вона Дубравкою (*cum igitur carissime in Christo filie Dubrauce regine illustri uxori sue, cui in tertio consaguinitatis gradu attines, matrimonialiter sis coniunctus* — *Hist. Russiae mon. I ч. 76*). Густинська літопись (с. 336) під 1226 р. подає звістку, що Василько оженив ся з донькою Юрія Всеволодича ки. володимирського (суздальського); хоч я взагалі не високо ціню звістки сеї пізньої компіляції, але сю звістку нема причини підозрівати. З нею годить ся й згадка папи, що ся Дубравка була кузинкою Василька в третім степені, бо Василько був посвоячений з Юриєм Всеволодичом через свою сестру, видану за Михайла Всеволодича, а Юрій Всеволодич був оженений

з сестрою Михайла. Не звичайне тільки се чеське ім'я „Дубравки“ в київській династії. Тому її вважають часом другою жінкою Василька — так розв'язує сю справу Голубінский в своїй Історії церкви II с. 876, так думав і я в першому виданні. Лонгінов (Грамоты Юрія II) вважає Дубравку донькою Лешка Білого, на тій підставі, що Болеслав Лешкович був „уєм“ Володимирі Васильковичу (Іпат. 580). Але можна таких комбінацій видумати й більше, тільки вони будуть зовсім гіпотетичними.

Синів Данила вчисляє Іпат. с. 483, в тім порядку, в якому я тут їх поставив; правдоподібно, що се й був порядок їх старшинства, принаймні ніщо такому розумінню не противить ся. Літопись при тім каже, що окрім названих нею пяти синів Данило мав іще доньок і синів, але сі сини (можна розуміти про синів і доньок, але правдоподібніше брати тільки про синів) „млади отъидоша свѣта сего“. Доньку Данилову напевно знаємо тільки одну — видану за Андрія Ярославича — про се Воскр. I с. 159. Але досить правдоподібна гадка Бальцера (*Genealogia* с. 318) що „Переяслава Русинка“ звісна з польських джерел яко жінка Земовита, сина Конрада мазовецького (Длугош II с. 468, *Monum. Pol. hist.* V с. 612, *Zeissberg Kleine Geschichtsquellen Polens* с. 160), була донькою Данила, хоч ближших вказівок на те, як вона споріднена була з руськими князями, і не маємо. Дати уродин старших Данилових синів міркую в часу його шлюбу й перших виступів Льва.

Що Анастасія, жінка Земовита добринського, внука Конрада мазовецького, була з галицької династії, се правдоподібно з огляду на посвоячення і родини Земовита і Юрія Львовича з графами з Шварцбурга (див. вище с. 116); Бальцер (*Genealogia* с. 345), справедливо піднісши сей факт, здогадуєть ся, що Анастасія була донькою Льва Даниловича. Се можливо, хоч вістаєть ся тільки гіпотезою, тим більше що куявські князі були свояками галицьких вже через Юриєву жінку. Неясною лишаєть ся і згадка про посвоячення Юрія з Отоном баварським (див. вище с. 118).

Про т. зв. Бучу, доньку Андрія Юриєвича, див. с. 532; я скорше готов припустити, що жінка Любарта була донькою Юрія-Болеслава. В невиданім збірнику статей петерб. академії О. Гонсьоровский підносить ще звістку Котлубая, що син Ліздейка, внук Витена, був оженений в 1325 р. з якоюсь „княжною белзькою“ (*Galerja nieświeżska portretów Radziwiłłowskich*, Вильно, 1857 с. 70), і здогадуєть ся, що то була донька Льва Юриєвича, — „коли ся звістка певна“ (с. 70). Власне і звістка походження дуже непевного, і комбінація зовсім гіпотетична.

Зауважені похибки¹⁾.

Стор.	рядок	надруковано:	має бути
41	9 зв.	в Сальомею	з Сальомеєю
78	17 зн. (і далі)	Бурундая	Бурандая
85	16 зв.	Куремсам	Куремса
94	14 зв.	нічого.	нічого“.
141	18 зн.	володимирському	„володимирському
197	4 зн.	Руськні	Руської
198	9 зн.	Бона	Вона
204	21 зв.	виноватъ	виноват
211	18 зв.	на Подолі ³⁾ .	на Подолі“ ³⁾ .
217	9 зн.	тою	того
218	11 зн.	дїтьми	дїтьми“
222	7 зв.	переважно	переважно
225	7 зн.	Чернигову ⁴⁾	Чернигову“ ⁴⁾
255	24 зв.	одици	одиниці
319	18 зн.	старини ⁵⁾ .	старини“ ⁵⁾ .
337	1 зв.	упадок	упадає
360	1 зв.	оцінка	оцінка
379	8 зн.	власти ²⁾ ;	власти“ ²⁾ ;
383	8 зв.	давати ²⁾ .	давати“ ²⁾ .
384	14 зн.	но у	но и
395	17 зв.	обїду;	обїду“.
395	17 зн.	„переходами	„переходами“
399	1 зв.	образи житя	археологічний матеріал
419	17 зн.	черниці	черниці“
426	13 зв.	долинї	долинї
430	5 зн.	щр	що
444	14 зв.	знайдений	знайденою
486	16 зв.	баскака про	про баскака
506	2 зн.	вигадав, иъ	вигадав, чи
511	20 зн.	тии	тим
517	8 зн.	Ruthenorm	Ruthenorum
524	12 зв.	Roeppel	Roeppel
525	18 зв.	Században	században
532	22 зв.	місіанїстичнїм	месіанїстичнїм

¹⁾ Чисто орфографічні помилки полишаємо.

Показчик імен і річей¹⁾.

Австрія і зносини Руси в нею с. 53—4, 74—6, 99.
Анастасія княжна с. 570.
Андрій, король угорський с. 18—19, 22—43, 48—52.
Андрій (Андрієвич) угор. королевич с. 41—3, 47—8, 51—2.
Андрій, кн. овруцький с. 169, 172.
Андрій, кн. чернігівський с. 162, 187.
Андрій, кремінецький посадник с. 85, 161.
Андрій Всеволодич, кн. чернігівський с. 176—7.
Андрій Юрєвич, кн. волинський с. 113—17, 120—21.
Андрій Ярославич, кн. володимирський с. 166—7.
Анна, жінка Ростислава Михайловича с. 67.
Антоній Печерський с. 483, 564.
 архітектура с. 90, 108, 422—33.
Ахмат баскак с. 153—4, 183—5.
Бакота м. с. 84—5, 157, 161, 182.
Бату, хан с. 63—5, 69, 87, 145—8, 150.
Белз м. і Белзька земля с. 24, 28—9, 40—41, 45, 63, 92.
Беля, король угорський с. 48, 52

—4, 56, 58, 66—8, 72, 74—7.
Бенедикт, угор. воєвода с. 25, 31, 36.
Берестя м. і берестейська волость с. 24, 31—2, 38, 44, 102, 106, 117, 226, 433.
Білевська волость с. 180.
Білобереже с. 86, 157.
Божський с. 155.
Бог р. с. 84.
Болохово і **Болоховці** с. 56, 86, 91, 155—7, 160—1, 182, 535—6.
Болховське князівство с. 180.
Борятинське князівство с. 180.
боярство с. 3—8, 12—14, 18—21, 25—30, 33, 36—7, 39—42, 48—51, 55—9, 61, 227—31, 302—13.
Брянин м. с. 382—3.
Брянськ м. с. 171, 177—81.
Бурундай, татар. воєвода с. 78, 82—3, 87—90, 100.
Буча (ніби княжна волинська) с. 532.
Варлаам, печерський ігумен с. 378, 415—16.
Василь Олександрович, кн. брянський с. 181, 187—8.

¹⁾ Показчик містить в собі тільки важніші імена і вказує місця, які дають щось більше над просту згадку.

Василько Романович, кн. волинський с. 17—24, 26—27, 29—31, 40, 44—5, 47, 50, 52—5, 57, 59—61, 63—4, 68—71, 77, 79, 82, 87—9, 92—5, 98, 156.

Верещин м. с. 32.

Верхуслава, княгиня с. 295, 380, 382—3.

вирик с. 237—8.

Вишгород м. с. 217, 219, 222, 226, 293, 382.

Візантія — зносини з нею с. 9—10, 260—79, 407—8, 414, 421, 457; візантійський вплив на Русь с. 357—9, 366—7, 370, 376, 413—14, 416, 422 і далі, 457 і далі, 501—2.

віче с. 209—21, див. ще громада воевода с. 235.

воєнна організація с. 233—4, 248—53.

Возвягель (Звягель) м. с. 87, 157—9, 170.

Войшелк, кн. с. 81, 92—4.

Волинь с. 28, 36—7, 51, 56, 78—9, 83—4, 92—3, 107, 144, 147, 151, 155, 202, 213, 421, 487—8, 500—1.

Волинська літопись с. 488—9.

Волковийськ м. с. 76, 81.

Волконське князівство с. 181.

Володар Ростиславич с. 216, 218.

Володимир м. і князівство с. 21—4, 31, 62, 87—8, 97, 103—4, 111, 172—3, 216, 270, 294, 296, 421, 424, 523—4.

Володимир Василькович, кн. волинський с. 92—5, 98, 258, 381—3, 385, 397, 432, 438, 457.

Володимир Ігорович, кн. галицький с. 20—23, 25—8.

Володимир Мстиславич, кн. с. 204, 219—20, 229.

Володимир Рюрикович, кн. київський с. 45, 52, 299.

Володимир сьв. кн. київ. с. 226, 292, 305, 358—60.

Володимир Ярославич, кн. галицький, с. 2, 7, 12, 229.

Володимирко Володаревич, кн. галицький с. 396, 399.

Володислав, галицький боярин с. 61.

Володислав Кормилчич, гал. боярин і князь с. 7, 12, 27, 29—31, 308.

Володислав Локетек, кор. польський с. 98, 111—12, 114—16, 118, 120—23, 126, 128—9, 133—4.

Воргол м. с. 183.

Воротинські князі с. 180.

Всеволод Всеволодович, кн. червенський с. 508.

Всеволод Лаврентий Ярополчич, кн. чернігівський с. 177.

Всеволод Олександрович, кн. с. 59.

Всеволод Ольгович, кн. київський с. 195, 216, 419.

Всеволод Семен, кн. чернігівський с. 177.

Всеволод Ярославич, кн. київський с. 217, 225—6, 229, 362, 419.

Всеслав Брячиславич, кн. с. 200, 210, 223.

Вслоним м. с. 81.

Ватицька земля с. 180.

Вячеслав Мономахович, кн. с. 201, 224.

Галицька літопись с. 487—8, 491, 494—5.

Галич м. і князівство с. 15, 24—5, 27—31, 34—40, 42—3, 47—52, 54—7, 213—14, 299, 421, 424, 429—30, 433.

Галичина с. 111—142, 202, 428, 430—1, 435, 494—5, 500—1.

Генрих, кн. глоговський с. 122.

Георгій митрополит с. 471.

Гімберґ коло Відня с. 75—6.

Гліб Зеремівич боярин с. 44, 51.

Гліб Святославич кн. с. 188.

Гліб Юривич, кн. с. 213, 215.

Глухівське князівство с. 178.

Городець м. с. 155.

Городок (галицький) м. с. 38, 43.

Городок (на Случи) м. с. 157—8.
 Городно (на Німані) м. с. 81.
 Гремислава, жінка Лешка с. 508.
 Григорій Зарубський с. 477.
 громада с. 14, 49, 182, 187—9,
 200, 238 (див. ще віче); про-
 тикнязівський рух громад с.
 53, 84—7, 89, 91, 153—61,
 223.

Губин м. с. 155.

Гертруда, герцог. австрійська с.
 74—6.

Давид Ігоревич, кн. волинський
 с. 198, 216, 218.

Давид Ростиславич, кн. с. 204, 419.

Давид Святославич, кн. черни-
 гівський с. 206, 419.

Данилів м. с. 88, 148.

Данило ігумен с. 406, 485.

Данило Заточник с. 492—3.

Данило Мстиславич, кн. с. 109
 —10.

Данило Романович, король с. 17
 —92, 156—61, 168, 170, 202,
 267, 269.

дань див. податки.

дворський с. 232.

Деревич м. с. 155.

десятник с. 236.

діти (їх становище в праві) с.
 384—5.

дітський с. 233, 237, 242.

Дмитро кн. чернігівський с. 178,
 187.

Доброслав боярин с. 51, 57—8.

Дорогичин м. і дорогичинська во-
 лость с. 44, 56, 63, 72.

Дорогобуж м. с. 226, 421.

дружина с. 249—50, 302—11, 313.

духовенство див. церква, церков-
 ні люде.

Дунай, боярин с. 381.

Дядьків м. с. 155, 157.

Єлецькі князі с. 180.

Єфрем митр. переяславський с.
 268, 564.

Забуже с. 38, 512.

закупи с. 319—23, 342.

західні впливи й культура на Ру-
 си с. 135—6, 430—31, 501—3.

Звенигород м. с. 180.

Здітов с. 81.

Жирслав боярин с. 42.

жінка, її становище с. 374—84.

Іван, кн. путивльський с. 187.

Іван Володимир, кн. київський с.
 169, 172.

Іван Дмитрович, кн. переяслав-
 ський с. 175.

Іван Ростиславич Берладник, кн.
 200, 213—14.

Ігор Ольгович, кн. с. 211, 214,
 216, 220—21, 477, 483.

Ігор Святославич с. 253.
 ізгої с. 319.

Ізяслав Давидович, кн. київський
 с. 201, 211—12, 224, 250, 308.

Ізяслав Мстиславич, кн. київський
 с. 52, 195, 199—201, 205,
 211, 213—16, 219—20, 250,
 263, 309, 385.

Ізяслав Мстиславич, кн. (XIII в.)
 42, 46, 52, 54, 85.

Ізяслав Ярославич, кн. київський
 с. 195, 200, 210, 216—18,
 220, 223, 225, 356, 362, 416,
 420.

Ізяславль м. с. 148.

Іларіон митр. с. 261—2, 417, 467
 —8.

Інгвар Ярославич, кн. Луцький с.
 8, 23, 27.

Іоан митр. с. 481.

Ізяслав В. король с. 126.

Ізяслав Справедливий, в. кн. с. 508.

Камінь м. с. 24.

Камінець на Лосні м. с. 433.

Камінець на Случи м. с. 148, 160.

Канів м. с. 174, 444.

Карачев м. с. 180—81.

Київ м. с. 148—52, 161, 165—
 —73, 175, 182, 189—91, 202
 —5, 211—12, 299, 420, 424
 —8; Київщина с. 153, 155,
 158, 162, 166, 168, 171, 174
 —6, 181, 189, 191, 202, 208,
 210, 214—25, 336—7, 501.

Київська літопись с. 487—8.
 Климент (Клим) Смолятич, митр.
 с. 263—5, 470—1.
 Кобринь м. с. 105, 382—3.
 Кобудь м. с. 155.
 Козельське князівство с. 180.
 Колодяжен м. с. 148, 160.
 Кольоман кор. галицький с. 31—
 2, 34, 39—40, 53.
 Комов м. с. 32.
 Конинське князівство с. 180.
 Конрад, кн. мазовецький с. 46—
 7, 54, 59, 77—8.
 Кремінець м. с. 43, 85, 148.
 Кудин м. с. 155.
 Куремса, татар. воевода с. 83—7,
 160.
 Курськ і Курське князівство с.
 178, 183—5, 215.
Лаврів с. 431.
 Лев Данилович, кн. галицький с.
 54, 58, 67—8, 85—8, 92—
 113, 168, 270, 431.
 Лев Юрійович, князь галицький с.
 113—18.
 Лешко Білий, в. кн. польський с.
 4—6, 8, 10—11, 15, 37—40,
 42, 46, 131.
 Липовецьке князівство с. 178,
 183—4.
 Литва с. 16, 39, 77—82, 88, 92
 —5, 110, 112, 117, 127, 178
 —9.
 література с. 48, 459—99.
 Лопасна м. с. 181.
 Лука Жидята еп. с. 281, 474—5.
 Лучськ м. і князівство с. 45, 56,
 62, 87—8, 270.
 Любарт, кн. с. 127, 530—2.
 Люблин м. і Люблинська земля с.
 77—8, 89, 97—8, 111—12.
 Львів м. с. 88, 97, 104, 194, 523.
Малярство с. 435—9.
 Мезецьке (Мещовське) кн. с. 180.
 Межибоже м. с. 86.
 Мендовг король с. 55, 59, 73, 80
 —82, 87, 158, 170.

Мешко Старий кн. польський с. 3.
 Милій, старшина с. 84—5.
 Милоніг Петро, будівничий с. 428.
 Митуса, сьпівець с. 453.
 Михайло Всеволодович, кн. чер-
 нигівський с. 45—6, 52, 54—
 6, 63—5, 149, 161—2, 176
 —7.
 Михайло Дмитрович, кн. чернигів-
 ський с. 178.
 Михайло Олександрович, кн. чер-
 нигівський с. 178.
 Мишецьке князівство с. 180.
 міщанство с. 314—5.
 Могуцій (Маусі), воевода татар.
 с. 64, 163.
 мозаїка с. 440—42.
 монетна система с. 347—52.
 Мономах кн. кн. с. 198, 200—
 2, 204—6, 210, 214, 216, 225,
 290, 396—6, 474, 476—7.
 Мосальське князівство с. 180.
 Мстислав Данилович, кн. волин-
 ський с. 92—3, 98, 100, 102,
 105—11, 226.
 Мстислав Ізяславич кн. володи-
 мирський с. 196, 198, 200,
 202, 211, 215, 230—1, 265,
 308, 508.
 Мстислав Михайлович, кн. кара-
 чевський с. 180.
 Мстислав Мономахович, кн. ки-
 ївський с. 200, 202, 204,
 290.
 Мстислав Мстиславич, кн. га-
 лицький 35—45, 196, 251,
 419.
 Мстислав Романович, кн. київський
 с. 42, 196.
 Мстислав Ростиславич, кн. біл-
 городський, с. 419.
 Мстислав Святославич, кн. чер-
 нигівський с. 196.
 Мстислав Ярославич Німий, кн.
 пересопницький с. 3, 25, 27
 29, 45.
 музика с. 452—4.

Невільництво с. 324—8, 338—41, 391—3.

Нестор, письм. с. 378, 395, 412.

Никифор, митр. с. 412, 479, 481.

Ніздилова вдова, боярина с. 382.

Німці на Русі с. 134—6.

німецьке право на Русі с. 136.

Ніфонт, галицький митр. с. 271

Новгородок м. с. 81.

Новгородське (сівер.) князівство с. 169, 178.

Новосиль м. с. 180.

Ногай, татар. воевода с. 95, 97, 183, 185.

Оболенськ кн. с. 169.

Одовське князівство с. 180.

Олег, кн. переяславський с. 175.

Олег, кн. рильський с. 153, 183—4, 189.

Олег Романович кн. с. 178—9.

Олег Святославич кн. с. 214.

Олександр, кн. новосильський с. 187.

Олександр Всеволодич, кн. белзький с. 23—4, 27, 29, 31, 37, 40—41, 45, 78, 507—8.

Олександр Ярославич, кн. володимирський с. 166—7.

Олена, жінка Василька с. 568.

Олена, жінка Казимира Справедливого с. 508.

Ольга сьв., жінка Ігоря с. 381—3.

Ольга, жінка Ярослава Осмомисла с. 381.

Опізо легат с. 72—3.

Остер м. с. 425.

отроки с. 233, 236—7, 242, 303—4.

Переворськ м. с. 96.

Перемиль м. с. 24, 41, 45, 51.

Перемишль м. с. 25, 27, 31, 42, 49, 55, 57—9, 92, 270, 453.

Пересопниця м. с. 45, 421.

Переяслав і Переяславщина с. 147, 153, 175—6, 181, 202, 213, 334, 336, 420, 425.

Переяслава Русника, жінка Земо-віта с. 570.

Петро митр. с. 272—3, 277.

печатник с. 232.

Пинськ і Пинщина с. 44, 46, 79, 81, 93.

Пляно Карпінї, посел папський, с. 63, 65—71, 79, 162—3, 165.

Побоже с. 84—7, 155, 157.

податки с. 185—6, 238, 255—7, 292—3, 295—7, 314.

Подніпрове с. 146—191, 501—3.

покладник с. 233.

Полікарп, ігумен с. 380, 419, 483—5.

Половці с. 9—10, 19, 39, 43, 48, 51—2, 54, 60, 336.

Полоний м. с. 294.

Польща, Поляки — їх участь в руських справах с. 3—6, 11, 15, 46—7, 59—61, 77—8, 88—9, 95—8, 115—16, 130—1, 253, 503, 506—12.

полюде див. податки

Понизе с. 43, 47, 84.

Поросе с. 174, 336.

посадник с. 225, 233, 236.

право с. 225, 352 і далі; **див. ще судівництво.**

Прусія, зносили Русі з нею с. 80, 112, 116, 125—6.

Путивльське князівство с. 178.

Ремісники с. 342.

Рильське кн. с. 178, 183—4, 189.

Рим, зносили з ним с. 11—12, 68—73.

різьба с. 433—5.

роботи с. 256—7.

родинне житє с. 372—4.

Родіон Несторович с. 151.

Роман Данилович кн. с. 75—6, 78, 81—2, 87, 92, 158.

Роман Ігорович кн. с. 20—23, 26, 28.

Роман Михайлович, кн. брянський і чернігівський с. 177—9.

Роман Мстиславич, кн. галицький с. 2—19, 200, 211, 496; **його вдова** с. 18—19, 21, 24, 28—9, 381.

Роман Ростиславич кн. с. 202.

Ростислав Михайлович, кн. галицький с. 54—61, 67, 149, 157.

Ростислав Мстиславич, кн. київський с. 195, 198, 202—4, 211, 213, 231, 254, 265—7, 285, 294.

Ростислав Рюрикович, кн. галицький с. 24, 385.

Сальомей, кор. галицька с. 31, 41. селянство с. 315—29, 337—42.

Семен Михайлович, кн. новосильський с. 180.

Семенко Чермний, боярин с. 47.

Серапіон еп. с. 474, 477—8.

Сергій Олександрович кн. с. 187.

Симон, еп. володимирський с. 380, 417—18, 483—5.

Синевідський мон. с. 150.

Синелець м. с. 294.

Сімоць м. с. 157.

Случ р. с. 84, 155.

смерди с. 316—19.

соцький с. 225, 236.

Спишський в'їзд і умова с. 31—2.

Станислав кн. київський с. 173, 175.

Стародуб м. с. 214.

Стефан V кор. угор. с. 77, 98.

Стожок м. с. 88.

Стожне м. с. 32.

Судислав, боярин с. 29, 36, 38—43, 45, 47—8, 50—2, 304.

Судислав Володимирович кн. с. 195.

судівництво с. 225—6, 237, 239—48, 257, 282—9.

Святополк Ізяславич, кн. київ. с. 214, 216, 218, 223, 225, 229, 250, 420.

Святослав кн. липовецький с. 154, 183—4.

Святослав Всеволодич, кн. київ. с. 205, 224—5, 229, 287, 381, 419.

Святослав Глібович, кн. брянський с. 181.

Святослав Ігорович кн. володимир. с. 21—3, 25, 27—8.

Святостав Мстиславич кн. карачевський с. 181.

Святослав Ольгович, кн. чернигів. с. 204, 215, 220, 249, 381.

Святослав Ярославич, кн. київ. с. 217, 225, 362, 412, 420, 457.

Святоша Давидович кн. с. 418. сябри с. 319.

Сянік м. с. 18, 27, 135.

Татари — їх відносини до Русі с. 56, 62—70, 72—3, 83—90, 99—104, 118, 144—5, 147—50, 153—4, 156—60, 162—6, 170—1, 174—6, 181—9, 533—4.

Телебуга, Тула-буга, хан с. 100, 102, 183—4.

Теодност с. 271—4, 277.

Теодор, митр. галицький с. 271—4, 277.

Теодосій Грек, письм. с. 409—10, 480—81.

Теодосій Печерський с. 291, 384, 409, 415—17, 475—6, 480—1.

теорія про Полян-Великоросів с. 146—7.

теорія про спустошене Подніпров'я с. 145—7, 190—1.

Теребовля м. і волость с. 42, 92.

Тетерев р. с. 84, 157.

тивун с. 233, 236.

тисяцький с. 225, 233—6.

Тихомель м. с. 36.

торговля с. 344.

Торуське князівство с. 180.

Трубчевське с. 178.

Турів м. і вол. с. 81, 202, 213, 270.

Угорщина, Угри — їх відносини до Русі с. 3, 10, 18—20, 22—3, 24—35, 37—43, 45, 47—54, 56—61, 66—8, 74—7, 98—100, 131—2.

Угровськ м. с. 32, 47, 94, 421.

унія церковна с. 11—12, 32—3, 68—73, 265.

Федір кн. київський с. 172—4, 182.
 Филии, боярин с. 29.
 фінанси 255 й далі.

Холм м. і волость с. 31, 44, 63,
 89—90, 92, 109—10, 254,
 431—4.

християнство — його вплив с. 328,
 374—5, 375—6, 386, 387—94,
 401—21.

церква — церк. організація, церк.
 люде с. 260, 288—9, 322—32.

Червень м. і волость с. 421.

чернецтво с. 413—21.

Чернигів і Чернигівщина с. 64,
 148—9, 151—3, 175—81,
 187, 191, 197, 202, 213, 216,
 254, 420, 488.

Чернятин с. 86, 159.

Черторийськ м. с. 43—4, 46, 433.

Чорні Клобуки с. 385.

Шварно Данилович кн. с. 86—7,
 92—5, 158.

Шумськ м. с. 28, 51, 88.

Щекарів м. с. 96.

Юбілерство с. 397—400, 443—52.

Юрій-Болеслав Тройденович, кн.
 вол. с. 123—7, 129, 131—42.

Юрій Данилович, піби кн. холм-
 ський с. 109—10.

Юрій Львович, кор. руський с.
 102, 105—8, 110—15, 270,
 565.

Юрій Михайлович, кн. торуський
 с. 180.

Юрій Мономахович, кн. суздаль-
 ський с. 195, 199, 201, 213—
 16, 223—4, 264—5, 309.

Юрій, кн. пороський с. 174.

Яков, мніх с. 474, 476, 481, 483.

Янка (Анна), донька Всеволода
 Ярославича с. 380.

Ярополк Ізяславич кн. волинський
 с. 258.

Ярополк Мономахович, кн. київ-
 ський с. 200—1, 204, 211,
 216.

Ярослав м. с. 59—62, 254.

Ярослав Володимиркович, кн. га-
 лицький с. 195, 203, 226,
 261—2, 293, 381, 387.

Ярослав Всеволодич, кн. пере-
 яславський с. 21, 64, 161—2,
 165—7, 251, 493.

Ярослав Ізяславич, кн. луцький
 с. 204.

Ярослав Святотополкович, кн. во-
 линський с. 386, 480.

Ятвяги с. 72, 78—81, 95.

З М І С Т.

I. Галицько-володимирська держава (XIII—XIV в.) с. 1—142

Загальний погляд (с. 1). Утворення держави (с. 2). Обставини зашанування Романа в Галичу (с. 3); оповідання Кадлубка (с. 4); його недорічності (с. 5); відносини до бояр (с. 7). Діяльність Романа — відносини до руських князів (с. 8), походи на Половців (с. 9), союз з Візантією й Угорщиною (с. 9—10), відносини до Польщі (с. 11); легенда про папське посольство (с. 11—2). Внутрішні відносини (с. 12), нагінки на бояр (с. 13); популярність Романа (с. 14). Похід на Польщу й смерть Романа (с. 15); традиція про нього (с. 16).

Галицько-волинські замішання по смерті Романа — загальна характеристика (с. 17). Інтервенція Угорщини й протекція угорського короля (с. 18); похід Ольговичів (с. 19); Ігоревичі в Галичині (с. 20) й Володимирі (с. 21); утеча Романової княгині з дітьми (с. 22). Усобиця Ігоревичів (с. 23), переїзди в Володимирській волості (с. 24), замішання в Галичу (с. 25), боярська різня (с. 26); кампанія 1211 р. (с. 27), повішення Ігоревичів (с. 28); Данило в Галичу (с. 28—9); вокняження Володислава (с. 29). Спирська умова (с. 30); поділ Романової спадщини (с. 31); Кольоман в Галичу (с. 32); справа унії (с. 33); повстання Галичан (с. 34). Конфлікт кор. Андрія з Лешком (с. 35), Мстислав у Галичу — вперше (с. 36), становище Данила (с. 36—7), його перші самостійні кроки — вертає собі Забуже (с. 37). Новий союз Лешка з Андрієм і вигнання Мстислава (с. 38). Мстислав у Галичу вдруге (с. 39), розрив його з Данилом (с. 40), угода з Угорщиною (с. 41), королевич Андрій в Перемишлі й війна 1226/7 р. (с. 42). Абдікація й смерть Мстислава (с. 43).

Сполучення волинських земель Данилом (с. 44), його відносини до руських (с. 45), і польських князів (с. 46). Боротьба за Галич — Данило в Галичу 1230 р. (с. 47), боярська опозиція (с. 48), кандидатура Олександра белзького (с. 49), угорська кампанія 1232 р. (с. 49—50), Данило опановує Галич вдруге, 1233 р. (с. 51). Смерть короля Андрія (с. 52), Данило на коронації Белі (с. 53); союз Данила з Австрією й політика угорського короля (с. 54). Боротьба Данила з Ростиславом 1236—8 р. (с. 55); галицькі замішання під час похода Бату (с. 56); панування боярства в Галичині (с. 57). Шлюб Ростислава (с. 58); битва під Ярославом 1245 р. (с. 59).

Кінець галицьких замішань — причини того (с. 62). Поділ земель між Данилом і Васильком (с. 62—3). Татари і їх зверхність — оповідання П. Карпінї (с. 63); розпросторення татарської зверхности по українських землях (с. 64), подорож в Орду Данила (с. 65). Зміна угорської політики (с. 66), союз з Данилом (с. 67). Зносини з папою (с. 68), проєкт хрестоносного походу (с. 69), розчаровання Данила (с. 70), коронація (с. 72), розрив з папою (с. 73). Шлюб Романа з Гертрудою Бабенберг (с. 74), участь Данила в боротьбі за австрійську спадщину — похід на Шлезак (с. 75), кінець австрійського епізоду (с. 76) й даліші відносини до Угорщини (с. 76—7). Відносини польські (с. 77), окупація Люблина (с. 77—8). Відносини литовські в I-й пол. XIII в. (с. 78), союз з Мендовгом (с. 79), окупація Ятвяжської землі (с. 80), боротьба і згода з Мендовгом (с. 81). Характеристика заграничної політики Данила (с. 82). Татарські відносини — пляни Данила (с. 83), гравітація до Татар на Україні (с. 84), „Куремсина рать“ (с. 85), походи Романовичів на „людей Татарських“ (с. 86), прихід Бурундая (с. 87), знищення замків (с. 88) і похід на Польщу (с. 89). Смерть Данила (с. 90), його характеристика (с. 91).

Наступники Данила — становище Василька (с. 92), його смерть (с. 92—3). Відносини до Литви (с. 93), Шварно в. кн. литовським (с. 94); війни з Ятвягами (с. 95). Відносини до Польщі (с. 95—6); пляни Льва на краківський стіл (с. 96), друга окупація Люблина (с. 97). Відносини до Угорщини (с. 98); сліди здобутків за Карпатами (с. 99). Відносини до Орди (с. 100); залежність від неї Галицько-волинської держави — її прояви (с. 101); татарські спустошення (с. 103). Лев Данилович і Володимир Василькович — їх характеристика (с. 104); тестамент Володимира (с. 105); заходи Льва і Юрія (с. 106); Мстислав Данилович волинським князем (с. 107). Темні часи (с. 108); спадщина Мстислава (с. 109); сполучення Галицько-волинської держави за Юрія Львовича (с. 110); політична ситуація в перших роках XIV в. (с. 111); утворення галицької митрополії (с. 112); королівський титул Юрія (с. 113); смерть Юрія (с. 114). Лев і Андрій Юрієвичі (с. 115), їх політика і союз з Прусією і відносини до Татар (с. 116), литовські відносини (с. 117); участь в угорських справах (с. 118); руські землі й партизани за Карпатами (с. 119); кінець Юрієвичів (с. 120). Безкняжий час (с. 121); претенденти (с. 122); Юрій-Болеслав (с. 123), початок його князювання (с. 124); його загранична політика: союз Прусією (с. 125) й становище супроти Польщі (с. 126), союз з Литвою (с. 127), польсько-угорський союз (с. 128) і порозуміння в справі Галичини (с. 129); традиції угорської політики (с. 130); відносини до Угорщини Юрія-Болеслава (с. 131). Внутрішні відносини — зв'язки про них (с. 132), релігійна справа (с. 133), протегування німецької колонізації (с. 135), відносини до боярства (с. 137); смерть Юрія Болеслава (с. 138); кандидатура Любарта (с. 139), його роля (с. 140). Любарт князем галицько-волинським (с. 141).

П. Подніпрове в другій половині XIII і на початку XIV віка с. 143—191

Брак відомостей (с. 143). Гіперболізм в оповіданнях про татарські

спустошення — звістки про Волинь і Галичину (с. 144). Теорії про повне спустошення Подніпров'я (с. 145); боротьба з ними в науці (с. 147). Татарський погром в дійсності (с. 148); доля українських міст (с. 149) і української людності (с. 150); неправдоподібність масової еміграції (с. 151); безперервність колонізації Подніпров'я (с. 152); безпосередня татарська зверхність з становища колонізації (с. 153). Протикнязівський рух (с. 155), Волоховці (с. 155—6) і болоховські князі (с. 156—7); боротьба з ними Данила (с. 157); інші громади „татарських людей“ і боротьба з ними Данила (с. 158); політичні змагання цих громад (с. 159); відносини до цього руху Татар (с. 160) і його дальша доля (с. 161). Подніпров'я під татарською зверхністю (с. 161), її розпросторення (с. 162); відносини Орди до підвласних в оповіданні Карпів (с. 163), його збільшення (с. 165). Київський стіл в середині XIII в. (с. 165—6); фактичні обставини київського життя (с. 167 і 170); князі путивльської династії в Київщині (с. 169); становище Київщини під безпосередньою татарською властю (с. 171); епізод з кн. Федором київським 1331 р. (с. 172). Вказівки на безкняже життя інших волостей — Порось (с. 174); Переяславщина (с. 175). Чернігівські землі (с. 175—6); чернігівський стіл (с. 176) і князі (с. 177); інші тутешні князівства (с. 178), кн. Брянське (с. 178—9), кн. вятицькі (с. 179), верховські князівства й їх династії (с. 180); ослаблення Чернігівщини й її територіальні втрати (с. 181). Устрій і відносини Київщини під татарською зверхністю (с. 181—2). Становище задніпрянських князів (с. 182); епізод з баскаком Ахматом (с. 183); обставини супроти татарської зверхності (с. 185); князі в Орді (с. 186); деморалізаційний вплив татарської зверхності (с. 187) і переміни внесені нею в життя задніпрянських князівств (с. 187—8). Еміграція боярства й духовенства з подніпрянської України (с. 189), перенесення митрополичого престолу з Києва (с. 190), упадок культурного життя на Подніпров'я (с. 191).

III. Політичний і суспільний устрій українсько-руських земель в XI—XIII в. с. 194—332

Вступні замітки (с. 192). Державна система — Володимирова династія й її становище (с. 193), рівноправність князів (с. 194), патріархальні відносини (с. 195), княже старшинство (с. 195—6); родова теорія (с. 196) і її корективи (с. 197); різні чинники в княжих відносинах: чинник родовий, брацтво князів (с. 198), ділчність (с. 199), княжі умови (с. 200), впливи землі (с. 201); різні типи межикнязівських відносин (с. 202). Старшинство: права старійшини (с. 203) і функції (с. 204), титул (с. 205); відносини старших і молодших князів в поодиноких землях (с. 205—6). Княжі з'їзди (с. 206). Загальний характер політичної системи (с. 207).

Політична організація землі — її ідеальна схема (с. 208). Земська самоуправа (с. 209), віче на Україні (с. 210). Функції віча: вибір і усунування князя в Києві (с. 210—1), ряд (с. 211); неправильність сеї вічевої функції (с. 212) й причини того (с. 212—3); факти з інших земель (с. 213); відносини князів до сеї функції віча (с. 214). Участь віча в інших політичних справах — на запитання князя (с. 214—5)

і з власної ініціативи (с. 215—6). Город і пригороди (с. 216—7). Становище князів супроти віча (с. 217—8). Склад віча (с. 218), форми скликання (с. 219) і нарад (с. 220) віча, місяць нарад і ставлення рішень (с. 221). Князь — форми вокняження (с. 222), становище князя в землі (с. 223), безрадність землі без князя (с. 223—4). Функції князя: політичні, воєнні (с. 224), законодавні, адміністративні (с. 225), судові, фінансові, участь в церковних справах (с. 226); погляд на княжу владу духовенства (с. 227).

Управа — боярська рада (с. 227), різні погляди на неї (с. 228), практика нарад (с. 229), склад ради і зміст нарад (с. 230), посторонні учасники їх (с. 231). Княжий двір (с. 231), дворський, печатник (с. 232), стольники, покладники, ключники, тіуни й иньша служба (с. 233). Управа місцева (с. 233), тисяцький (с. 234), соцькі (с. 235) й десятники (с. 236), посадники (с. 236), осмики, митники (с. 237), громадська самоуправа (с. 238). Суд — роди суду (с. 238), суд громадський (с. 239—40) і його відносини до княжого (с. 240), суд княжий (с. 241), судові агенти (с. 242), форми процесу — слідство (с. 243), роля покривдженого (с. 244), роля судії (с. 245), судові докази (с. 246), ордалії (с. 247), виконання судового рішення (с. 248). Воєнна організація — термінологія (с. 249); дружина (с. 249—50), вої (с. 250), воєнна практика (с. 251), устрій війська (с. 252), воєнне право (с. 253), зброя і машини (253—4), турніри (с. 254). Фінанси — доходи (с. 255), дань, подюдь (с. 255—6), натуральні роботи й обов'язки (с. 257), оплати спеціальні (с. 257—8), княже господарство (с. 258—9); видатки (с. 259).

Церковна організація — відносини руської церкви до патріарха й цісаря (с. 260); факти самостійного ставлення митрополитів: епізод з Іларіоном (с. 261), поставлення Клима Смолятича (с. 262), дальша історія сього інцидента (с. 264); поставлення м. Кирила (с. 267). Справа місцевих митрополій: митрополія переяславська (с. 268), проєкт володимирсько-суздальської митрополії (с. 269), заснування галицької митрополії (с. 270), її дальша історія (с. 271) і знесення (с. 272); митрополія литовська (с. 274). Організація руської церкви: участь патріарха в її внутрішніх справах (с. 275), його суд (с. 277). Склад руської митрополії — єпархії (с. 278); відносини митрополита до єпископів (с. 280); ставлення єпископів (с. 281); иньші функції митрополита (с. 282). Єпископська управа (с. 283), клирос (с. 284—5), єпископський суд (с. 285), церковні установи (с. 285—6), обсяг церковного суду (с. 286—7), церковні люде (с. 286), джерела церковного права (с. 287); иньші світські функції єпископів (с. 287—8) і участь їх в політичній життю (с. 290); участь світської влади в церковних справах (с. 291). Парафії (с. 291—2); монастирі (с. 292); церковні доходи — десятина (с. 293), маєтності (с. 294), легати (с. 294—5), спеціальні оплати (с. 295), „ставлене“ (с. 295—6). Становище руської церкви під татарською зверхністю (с. 297—8). Громади католицькі (с. 298); єпископи *in partibus* і місії (с. 298); єпископи місійні (с. 300).

Сусільні верстви (с. 301). Люде княжі (с. 301—2), дружина й її верстви (с. 302), дружини боярські (с. 304), великість дружин (с. 304—5), їх склад (с. 305), ділчність урядів (с. 307); боярські маєтності (с. 308), земська аристократія в дружині (с. 309); княжа служба (с. 311).

Боярство земське — термінологія (с. 311—2), боярство земельне і капіталістичне (с. 312), його привілеї (с. 313). Міщанство (с. 314). Селянство (с. 315), смерди (с. 316), їх землеволодіння (с. 317); ізгої й сябри (с. 319), закупи (с. 320), надужиття над закупками й законодавча оборона їх прав (с. 321). Несвобідні (с. 323), джерела невольництва (с. 324), правне становище холопів (с. 325), фактичне їх становище (с. 326), поступ в праві (с. 327); втікачка холопів (с. 328). Церковні люди (с. 329); початки і розвій сьвященничої верстви (с. 329—30), її дідичність (с. 330), вимоги для сьвященства (с. 331); чериці й інші категорії церковних людей (с. 332).

IV. Побут і культура с. 333—503

Економічні відносини: загальний погляд (с. 333), перешкоди в економічній розвою (с. 334); війни (с. 335); половецькі набіги (с. 336). Ослаблення Подніпров'я й вплив людної (с. 336—7); упадок селянства (с. 337), розвій невольництва (с. 338) і великих господарств (с. 339); невольна праця в промислі й ремеслі (с. 340); земельна власність (с. 341), її розвій (с. 342); ремесла й промисли (с. 343); торгівля (с. 344), кредит (с. 345), лихва й її обмеження (с. 346). Монетна система (с. 347), гривна (с. 348), інші одиниці рахунку (с. 349); монета металічна (с. 350); справа шкіряних грошей (с. 351).

Право як культурно-побутове явище — джерела до пізнання староруського права: умови в Греках (с. 352), Руська Правда — її редакції (с. 353), їх характер (с. 355), місце укладу (с. 356), джерела їх (с. 357), питання про рецепцію права — право скандинавське (с. 357) і візантійське (с. 358). Головні принципи староруського права (с. 359), початки суб'єктивної оцінки (с. 360); система кар — п'ємста (с. 361), головщина і вира (с. 363), продаж (с. 363—4), інститут дикої вири (с. 365); кара смерті (с. 366), поток і розграблення (с. 367), кара на тілі (с. 368). Цивільне право: позика і наєм, поклада (с. 368), спадщина (с. 369), круг спадкоємців (с. 370), тестамент (с. 371). Загальна характеристика права (с. 372).

Побут: відносини родинні — родові пережитки (с. 373), правні постанови — Р. Правда (с. 373—4), церковні установи (с. 374), впливи церкви — на шлюбні відносини (с. 375); становище жінки (с. 376), відносини подружжя в староруських літературних пам'ятках (с. 377); аскетичні погляди (с. 378), участь жінки в справах церковних (с. 380) і політичних (с. 381); становище вдови в праві (с. 382) і житю (с. 383); становище дітей (с. 384); свободність сексуальних відносин (с. 385); конкубінат і багатоженство (с. 386); срамословіє (с. 387). Головні вади суспільності в представленні староруських моралістів — сексуальна свобода (с. 387), п'янство (с. 387), інвективи на п'янство (с. 389); надужиття влади (с. 390), науки князям (с. 391); надужиття в відносинах до челяди (с. 392); лихва (с. 393), процентові норми (с. 394). Образи життя: Мономахова наука (с. 395), багаче життя в Слові про богатого й Лазаря (с. 396), образки з інших пам'яток (с. 397), археологічний матеріал як ілюстрація побуту — предмети туалети й окраси (с. 398—400).

Християнство й його культурні впливи — розповсюдження християнства (с. 401), останки поганства (с. 402), двоєвіре (с. 403), християнські покривки старого життя, побожна гіпокрізія (с. 404); впливи

християнства (с. 405); обрядовість (с. 406); паломництво (с. 407), спори про піст (с. 408), релігійна виключність (с. 409). Крайности аскетизму — відносини до жінки (с. 410), до забав і штуки (с. 411). Політичні теми проповіді (с. 412), освящення влади (с. 413). Чернецтво (с. 413), початки монастирів (с. 414), Антоній (с. 414) і Теодосій печерський (с. 415); студийська устава (с. 416); Печерський монастир і його авторитет (с. 417); форми аскетизму (с. 418); надмірне поважання чернецтва (с. 419); статистика монастирів (с. 420); руські монастирі за границями Руси (с. 421).

Штука — архітектура (с. 422): типи церковної будови (с. 423), будівляна техніка (с. 425), окраси церков (с. 427), руські майстри (с. 428); „галицький“ тип церков (с. 428), декорація зверху (с. 429) і внутрішні окраси (с. 430); будови не церковні (с. 432); будівництво дерев'яне (с. 433). Різьбарство (с. 434). Малярство: фрески — софійські церковні (с. 435) і світські (с. 436), фрески кирилівські (с. 437); малярство іконне (с. 438); мініатюри (с. 439). Мозаїка (с. 430), мозаїки софійські (с. 431) й михайлівські (с. 432). Емаль горожена — її початки й техніка (с. 443), емальові образки (с. 444), дорогі оправки з емальми (с. 445), Мстиславове євангеліє (с. 446), ковтки-мошонки (с. 447) й інші емальовані декорації (с. 447—8). Ювілерство — його мотиви: спіраль (с. 448), різьба (с. 449), філігран і перлистий орнамент (с. 451), ковтки т. зв. кнївського типу (с. 449); домашність виробів (с. 452). Музика (с. 452), церковний спів (с. 453), світська творчість (с. 454).

Освіта — різниці в поглядах (с. 454), справа шкільництва в давній Руси (с. 455), предмети шкільної науки (с. 456), джерела знання — книжне почитання (с. 458), круг відомостей (с. 459), лектура богословська (с. 461), лектура світська (с. 463), апокріфи (с. 464). Оригінальна творчість — неповність відомостей (с. 465); перевага церковних інтересів (с. 467), загальний характер богословсько-моралістичної літератури (с. 466), вища й низша школа в ній (с. 467); Іларіон (с. 468), Клим Смолятич (з. 470), Кирил турівський (с. 470), анонімні автори — похвали св. Клименту (с. 472) й похвала Рюрику (с. 473). Проста манера — полеміка Кліма з Фоєю пресвітером (с. 474), Лука Жидята (с. 475), Теодосій Печерський (с. 475), Яков Мніх, Мономах (с. 476), аноніми XII в., Георгій Зарубський, Серапіон (с. 477—8), похвала Теодосію (с. 478); анонімна література (с. 478). Письменники Греки — релігійна полеміка (с. 479), м. Леон, Георгій, Іоан (с. 479—80), Никифор, Теодосій Грек (с. 480); писання канонічні (с. 481); поучення м. Никифора (с. 482). Агіографічні твори — мніх Яков, сказання про Бориса і Гліба (с. 483), твори Нестора (с. 483—4), писання про св. Миколая, повісті про Ігоря Ольговича (с. 484), повісті Симона й Полікарпа (с. 485). Паломники (с. 485—6). Історичне письменство (с. 486), літопис Найдавніший (с. 487), Київська (с. 488), Галицько-волинська (с. 488—9), загальні прикмети староруської історіографії (с. 490), її форма (с. 492). Світські твори: Молення Данила (с. 492—3), Слово о полку Ігоревім (с. 493—4), староруська поезія і артистична проза XII—XIII вв. (с. 494—5), останки поетичної творчості (с. 495), відгомони княжих часів в сучасній пісні (с. 496). Загальний погляд на староруське

письменство (с. 498), гіперкритичні погляди в новітній науковій літературі (с. 499).

Загальний погляд на політичну й культурну еволюцію давньої Русі: державний процес (с. 499), елементи культурної еволюції (с. 501), зломання політичного й культурного життя (с. 502), значіння цього факту (с. 503).

Примітки с. 504—567

1. Література Галицько-волинської держави XIII—XIV в.	504
2. Польські й інші західні звістки про смерть Романа	506
3. Кілька генеалогічних питань	507
4. Повішення Ігоревичів	509
5. Спирська умова й коронація Кольмана	510
6. Мстиславові походи на Галичину	513
7. Звістки угорських грамот про похід кор. Андрія на Волинь і інші угорські походи на Галичину	516
8. Австрійський епізод політики Данила	518
9. Традиція про останні літа життя Льва і дата його смерті	520
10. Записка про смерть Юрія Львовича в історії Длугоша	521
11. Грамоти Андрія, Льва і Юрія-Болеслава	523
12. Література останніх десятиліть Галицько-волинської держави	524
13. Війна галицько-волинських князів з Литвою й утрата Берестейсько-дорогичинської землі	525
14. Лист Локетка про останніх Романовичів	527
15. Оповідання Івана Вінтертурського	527
16. Юрій-Болеслав	529
17. Шлюб Любарта	530
18. Польсько-угорський союз	532
19. Оповідання про конфлікт Юрія-Болеслава з Угорщиною	533
20. Звістки про смерть Юрія-Болеслава	534
21. Література Болоховців і противниківського руху	535
22. Політичний устрій давньої Русі	536
23. Література церковного устрою в давній Русі	539
24. Галицька і литовська митрополія	543
25. Література суспільного устрою давньої Русі	545
26. Ізгої, сябри і закупи	545
27. Економічні відносини. Гроші	546
28. Література староруського права й його джерел	547
29. Питання про реценцію в староруській праві	551
30. Література родинного права	553
31. Література староруської штуки	553
32. Питання про освіту в давній Русі. Джерела відомостей в різних галузях знання	556
33. Література перекладеного письменства в старій Русі	559
34. Література староруського письменства	560
35. Писання Кирила Турівського	561
36. Памятники староруської агіографії	563
37. Літописи (література їх)	565
38. Література Слова о полку Ігоревім і Моление Данила	566

Генеальогія династії Романа	с. 568
Примітки до генеальогічної таблиці	с. 569—70
Імя жінки Михайла Всеволодича (с. 569), жінка чи жінки Василька (с. 569 — 70), діти Данила (с. 570); жіноче потомство Юрієвичів (с. 570).	
Важнійші похибки	с. 571
Показчик імен і річей	с. 572—8
Зміст	с. 579—86
Слово на закінчення	с. 587

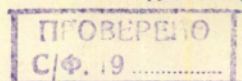
Се друге видання III тому різниться від першого, випущеного з кінцем 1899 р., передовсім тим, що перша глава старого видання — огляд Волини й Галичини (з історією сих земель до сполучення їх в державу Галицько-волинську) перенесено до II тому, до огляду всіх українських земель; таким чином в сїм новім виданню III том містить не п'ять, а лише чотири глави. Окрім того, як взагалі в сїм другім виданню, перенесено під текст нотки, з виїмком лише найбільших, доповнено бібліографічні огляди новітньою літературою і використано її спостереження й факти для самого представлення подій і відносин. В різних місцях знайдуть читачі також спостереження, навіяні чи то новітніми студіями, чи то власною роботою автора над історичним матеріалом. Введено нарешті чимало характеристичніших епізодів з джерел для ілюстрації відносин.

Так, поминаючи дрібніші додатки, чимало нових фактів і спостережень внесено в огляд Галицько-волинської держави XIV віка (для одноцільности дещо перенесено сюди також і з т. IV). Розширено огляд політичної системи давньої Руси. Додано де що, на основі студій пізнішого матеріалу, до огляду оподаткування. Використано нові нахідки й студії для історії штуки і артистичного промислу. Взято дещо — що певнійше, з новітньої літератури староруського письменства, де останніми роками ведеться дуже оживлена аналітична робота, але переважно в характері все ще лише передвступних студій. Все се в сумі, не вважаючи на тісніший друк приміток під текстом, збільшило і отєї глави, як і попередні томи, о кілька аркушів друку.

Червень—серпень 1905.

Львів.

12 ч 30

2004

В 1.147/3

Гордшевський
Історія
України Русь.

III
До року 1340.

